Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei

Tyragetia

Arheologie
Istorie Antică

SERIE NOUĂ

Vol. VI [XXI] nr. 1

2012

Tyragetia

Arheologie
Istorie Antică

SERIE NOUĂ

Vol. VI [XXI] nr. 1

Chișinău
2012

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ARHEOLOGIE ŞI ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacţie

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacţie: dr. Aurel Zanoci
Redactori: Vlad Pohilă, Mariana Balan

Membri: dr. Marius Alexianu (Iaşi); dr. Ana Boldureanu (Chişinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. Maria Danilov (Chişinău); dr. hab. Ion Eremia (Chişinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Chişinău); dr. Igor Manzura (Chişinău); dr. Eugen Nicolae (Bucureşti); dr. hab. Ion Niculiţă (Chişinău); dr. Virgil Niţulescu (Bucureşti); dr. hab. Elena Ploşniţă (Chişinău); dr. Elena Postică (Chişinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău); dr. Ion Tentiuc (Chişinău); dr. hab. Valentin Tomuleţ (Chişinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg); dr. Lilia Zabolotnaia (Chişinău).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialişti în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Colegiului de redacţie al „Tyragetiei”: *Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Olivier Weller
Plaidoyer pour quelques grains de sel dans la Préhistoire européenne (Pledoarie pentru câteva grăunţe de sare în Preistoria europeană) 7

Елена Фиалко
Вооруженные женщины раннего железного века в Северном Причерноморье: социальный аспект (The armed women of Early Iron Age in the Northern Pontic: social aspects) 27

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Vitalie Burlacu
Date preliminare privind cercetările de periegheză efectuate în preajma satului Răuţel (raionul Făleşti) (Preliminary data from the archaeological survey carried out near Răuţel village (Făleşti District) 45

Станислав Церна, Сергей Попович, Валерий Паша
Новые находки с раннетрипольских поселений Кэрбуна I и Кэрбуна XI (Яловенского района, Республики Молдова) (New finds from the Precucuteni settlements Cărbuna I and Cărbuna XI (Ialoveni district, Republic of Moldova) 53

Elena Izbitser
The Iron Curtain and Eurasian Archaeology („Cortina de fier" şi arheologia Eurasiei) 65

Николай М. Фомичев
Катакомбное погребение с правобережья реки Егорлык (A grave of the Catacomb culture from the right bank of the Egorlyk River) 73

Mariana Sîrbu
Piese din lut descoperite în aşezările de tip Noua-Sabatinovka din spaţiul carpato-nistrean (The clay objects found in the settlements of the Noua-Sabatinovka type in the Carpathian-Dniester area) ... 91

Ion Niculiţă, Aurel Zanoci, Mihail Băţ, Sergiu Matveev
Investigaţiile arheologice la situl Saharna Mare (2009-2011) (I) (Archaeological investigations at the site of Saharna Mare (2009-2011) (I) 111

Ion Niculiţă, Andrei Nicic
Cercetări arheologice la situl Saharna-Dealul Mănăstirii. Campania 2011 (Archaeological research on the site of Saharna-Dealul Mănăstirii in 2011) 169

Александр П. Мошинский
Изображение колесницы на сосуде V в. до н.э. из Горной Дигории (A representation of a chariot on a vessel from the 5th century BC, from of Digoria) 185

Natalia Mateevici, Pavel Ostapenko, Tatiana Samojlova
Lotul de ştampile amforistice descoperite în sondajului nr. 16 de la Tyra (Lot of amphora stamps found in the pit no. 16 from Tyras) 189

Vasile Iarmulschi
Amfore greceşti descoperite în mediul culturii Poieneşti-Lucaşeuca (Die griechische Amphoren in der Poieneşti-Lucaşeuca-Kultur) 195

Борис Раев
Гончарные печи меотских городищ Прикубанья и Подонья (The pottery kilns at the Maeothian settlements of the Kuban river and the Don river regions) 207

Иван Власенко
Результаты разведочных работ в центральных и северных районах Республики Молдова (The results of archaeological exploration in central and northern regions of the Republic of Moldova)..... 225

Ana-Maria Buşilă
Greek and Latin harbor terminology in the ancient texts. A case study of harbors of the Levantine coast (Terminologia portuară greacă şi latină în textile antice. Studiu de caz: porturile de pe Coasta levantină) 233

Robin Brigand
Centuraţii romane în Câmpia *Venetă* (Italia) (Centuriations romaines dans la plaine de Venise) 245

Vasile Mărculeţ
Politica împăratului Flavius Valens la Dunărea de Jos 364-370. Pierderea Daciei sudice (La politique de l'empereur Flavius Valens au Bas-Danube 364-370. La perte de la Dacie meridionale) 259

Светлана Рябцева
О находках поясных наборов XIII-XVI вв. в Карпато-Балканском регионе (The findings of belts in the complexes of XIII-XVI centuries in the Carpathian-Balkan region) 269

Ion Tentiuc, Valeriu Bubulici, Mariana Vasilache, Livia Sîrbu
Rezultatele investigaţiilor arheologice de la biserica Măzărache din Chişinău în anul 2010 (The results of archaeological research in the Mazarache Church of Chişinău in 2010) 281

Vadim E. Kulikov, Elena Yu. Mednikova, Yulia I. Elikhina, Sergey S. Miniaev
The method of polypolarization: an experiment in studying the ancient fabrics from Noyon Uul (Experienţă de studiere a pânzei din necropola Noin-Ula după metoda polipolarizării) 329

Ana Boldureanu
Cronica descoperirilor numismatice (VI) (The chronicle of monetary discoveries (VI) 347

III. Recenzii şi prezentări de carte (Paper and book review)

Marcin Wołoszyn (Ed.), Byzantine coins in central Europe between 5th and 10th century. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Reszów under the patronage of Union Académique International. (Programme No. 57 Moravia Magna). Kraków, 23-26 IV 2007. Moravia Magna. Seria Polona III, Kraków, 2009, 684 pp., ISBN 978-83-7676-008-7 (*Sergiu Musteaţă*) 353

Adrian Ioniţă, Aşezarea din secolele XII-XIII de la Bratei, Sibiu - Alba-Iulia, 2009, 199 pag. + 274 pl., ISBN 978-973-117-210-1 (*Vlad Vornic*)..... 360

IV. In memoriam

Obituaria in memoriam Tudor Arnăut..... 367

Lista abrevierilor (List of abbreviation)..... 370

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia"..... 373

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal..... 374

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 375

PLAIDOYER POUR QUELQUES GRAINS DE SEL DANS LA PRÉHISTOIRE EUROPÉENNE

Olivier Weller

Si le sel représente aujourd'hui un bien courant, une substance quasi inépuisable, aussi bien alimentaire qu'industrielle, il n'en a pas été de même dans de nombreuses sociétés préindustrielles. C'est au moins dès le Néolithique que les sociétés d'agriculteurs éleveurs en Europe ont cherché à l'extraire de ses divers supports naturels, soit dès le VIe millénaire avant J.-C. Actuellement, on associe plus volontiers l'exploitation du sel aux marais salants littoraux. Pourtant une grande majorité de la production a été et est encore réalisée par la chauffe artificielle d'une saumure ou bien par l'extraction de sel gemme. Si le sel, ou chlorure de sodium, semble une denrée inépuisable dans la nature, ni sa répartition géographique, ni sa forme ne sont homogènes. On le retrouve aussi bien sous la forme solide (roches, efflorescences, terres, sables, plantes) que liquide (eaux de mer et de source, liquides physiologiques). Par ailleurs, il présente des concentrations fortement inégales, allant de quelques grammes pour le sang ou l'urine, à près de 200 g/l pour certaines sources salées ou mers fermées, en passant par une moyenne de 30 g/l pour les océans. Il cristallise autour de 330 g/l.

Face à cette disparité des concentrations et des supports salés naturels, les populations ont eu recours à une large gamme de techniques d'extraction. Toutefois, hormis l'exploitation du sel gemme, l'extraction du sel revient le plus souvent, parfois après lixiviation d'un produit salé, à traiter un liquide en le soumettant à une évaporation naturelle (sel solaire) ou bien artificielle (sel ignigène) jusqu'à cristallisation (fig. 1). Le sel en grain obtenu peut alors être utilisé tel quel ou bien emballé sous forme de pains durs de forme et de poids standardisés. Sous cette forme, il pourra être conservé et facilement transporté puis échangé sur de longues distances.

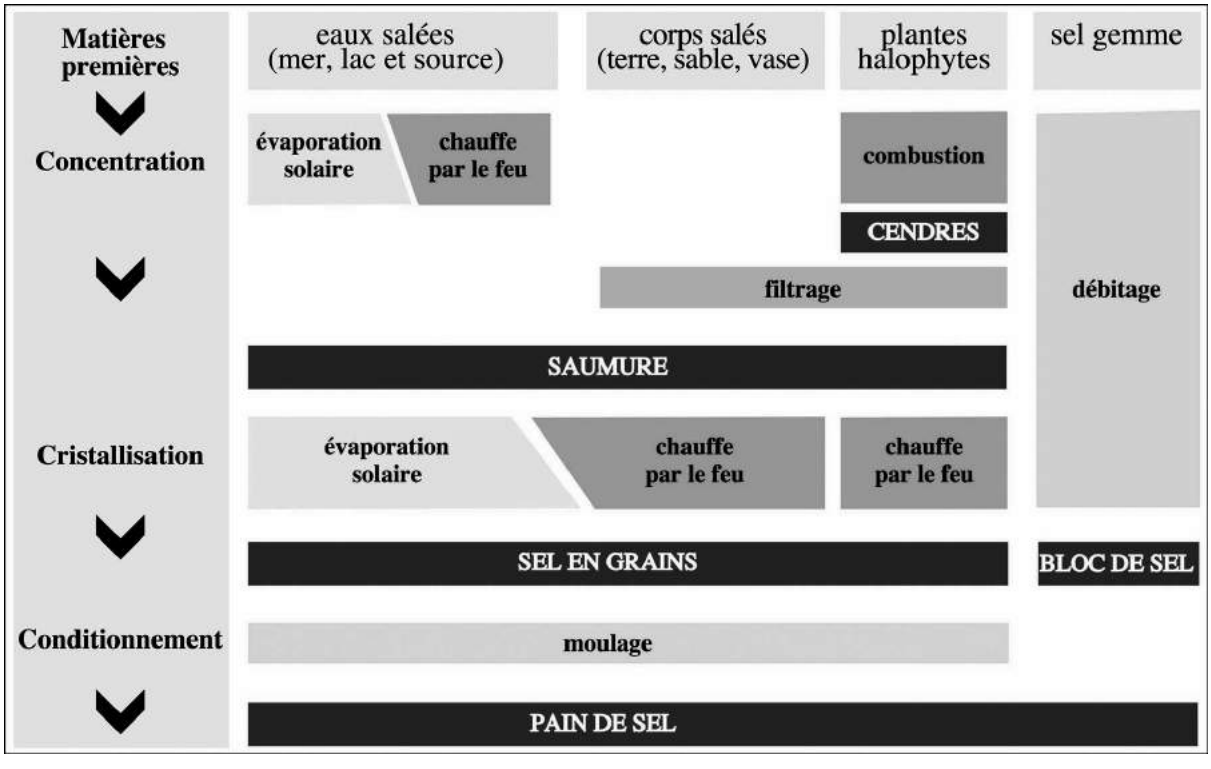

Fig. 1. Techniques et grands principes de production du sel.

La diversité de méthodes observables à travers le monde paraît alors intimement liée à celle des contextes environnementaux et au type de ressource salifère exploitée; elle répond aussi à la qualité du produit recherché (type de sels, cendres salées, sel en grains ou blocs de sel) et aux spécificités de la demande et du contexte social.

1. La question des origines

Si les archéologues et les érudits se sont penchés sur les anciennes mines ou les abondants déchets de terre suite (briquetages) de l'Âge du Fer depuis le XVIIIe siècle, les recherches sur les origines de cette exploitation salifère à situer dès le Néolithique ancien ne font que débuter. De prime abord, on comprend aisément que la question de l'exploitation du sel soit restée peu débattue en Préhistoire en l'absence de l'objet même de la recherche. Toutefois, s'il ne reste rien du produit, les réalités archéologiques autour de l'exploitation du sel ont pu être perçues sur le terrain à l'aide de différents types de témoins, qu'ils nous informent directement des techniques utilisées (captages, poteries ou accumulations charbonneuses), ou plus indirectement de leurs impacts sur le milieu environnant, sur l'organisation du territoire ou encore sur la circulation des biens.

Outre les interrogations sur les vestiges eux-mêmes, c'est la question générale de la fonction du sel qui se posait. En effet, comment expliquer l'apparition de ces nouvelles exploitations du milieu naturel? Quelles ont été les motivations de ces premières communautés néolithiques productrices de sel ne se suffisant plus de son simple ramassage occasionnel au creux d'un rocher ou aux abords d'une source salée mais s'ingéniant à séparer le sel de ses supports naturels (eaux, roches, terres ou plantes) et produisant alors un sel dur, transportable et mis en forme? Si de nombreux chercheurs se sont tournés vers les explications fournies par la biologie et la physiologie, d'autres ont cherché des éléments de réponse dans les enquêtes ethnographiques. En effet, peut-on se suffire des seules hypothèses biologiques, selon lesquelles le sel n'aurait été qu'un complément nutritionnel indispensable dans le cadre des nouvelles pratiques alimentaires néolithiques, pour expliquer son exploitation?

Afin de confronter l'hypothèse des nutritionnistes aux réalités archéologiques et caractériser la production de sel et ses implications socio-économiques, il était nécessaire de développer une approche pluridisciplinaire et de multiplier les observations ethnographiques, historiques, environnementales, archéométriques ou expérimentales. Il a donc fallu mettre en œuvre plusieurs méthodes qui, croisées, ont pu éclairer les réalités archéologiques. En illustrant notre propos par différents cas d'étude, nous proposons d'aborder la question de l'exploitation du sel sous l'angle méthodologique des différentes approches qu'elle peut engager et des éléments qui, à ce jour, nous semblent diagnostiques. Après avoir dressé un aperçu des hypothèses disponibles, nous verrons comment l'étude des vestiges connus ou nouvellement mis au jour et des contextes archéologiques relatifs, permet de réenvisager la diversité des fonctions revêtues par le sel au sein desquelles l'alimentation ne joue pas nécessairement un rôle essentiel.

2. Les hypothèses explicatives: de la biologie à l'anthropologie

Pour expliquer l'origine de l'exploitation du sel, c'est majoritairement vers la biologie et la physiologie (Kare et al. 1980) que les chercheurs se sont dirigés ou encore, à la suite de Malinowski (1968), vers les approches réductionnistes de l'anthropologie des besoins. Aussi, parfois loin des vestiges matériels, les préhistoriens s'accordent avec les spécialistes du comportement alimentaire pour voir les débuts d'une exploitation du sel au moment où l'homme a changé ses habitudes alimentaires, soit au Néolithique. Avec un régime fondé sur la consommation de mets bouillis ou à base de céréales, l'apport de sel cristallisé dans l'alimentation serait devenu nécessaire pour rétablir l'équilibre potassio-sodique devenu alors déficient en chlorure de sodium. C'est donc avec l'apparition de l'agriculture, de l'élevage et la sédentarisation des populations que l'on fait traditionnellement débuter l'exploitation du sel. Cependant la nature déterministe des propos tenus par ces théoriciens des besoins retire à leurs arguments fonctionnels toute utilité heuristique d'un point de vue socio-culturel.

C'est ainsi que l'on a été amené à interpréter des pratiques collectives comme l'anthropophagie (consommation de viande, d'os ou de sang) comme le résultat d'une déficience en chlorure de sodium (Denton 1984). De même que les explications finalistes de l'ethnoécologie ont été utilisées abusivement dans les travaux de Harris (1978) sur

les pratiques de sacrifices humains chez les Aztèques, pratiques envisagées comme une réponse culturelle adaptative à une situation de rareté protéique, l'explication utilitariste du cannibalisme de Denton relève d'un déterminisme absolu où les relations de causalités entre besoin et pratique culturelle se situent à un tel degré de généralité qu'elles en perdent tout caractère explicatif spécifique. Proposer une explication biologique à la consommation ou à la prohibition des aliments salés, a eu pour conséquence de ne s'interroger ni sur les choix culturels ni sur les représentations mentales que sous-tend la mise en place des premières formes d'exploitation du sel. En invoquant la valeur théorique actuelle de 1 à 3 g/jour nécessaire pour satisfaire les besoins physiologiques de l'homme, certains travaux récents demeurent encore cantonnés aux strictes fonctions alimentaires du sel (Delluc et al. 1995; Tasić 2000).

Sans toutefois remettre en cause ces interprétations d'ordre physiologique, l'archéologie du sel gaulois, dans les années 1970, cherchant à interpréter la diversité des comportements techniques, a su relancer le débat en s'inspirant des travaux de l'ethnohistoire, de l'ethnologie et de l'observation du vivant. Ainsi, a-t-on proposé, entre autres, des modèles explicatifs dynamiques inspirés de données historiques – les salines des côtes normandes au XVIIIe siècle (Edeine 1970) – ou d'observations ethnographiques – les salines du Manga au Niger (Gouletquer, Kleinmann 1984) – afin d'analyser les vestiges archéologiques, les briquetages, dans le cadre de véritables processus techniques. À l'image des travaux de l'ethnologie des techniques, l'accent a été mis sur la reconnaissance de choix conditionnés tant par des facteurs socioculturels que physiques et écologiques (Gouletquer et al. 1994). Dès lors, quelques préhistoriens ont tenté d'étudier l'évolution des techniques d'exploitation du sel non seulement par la caractérisation typologique des vestiges matériels mais aussi en se penchant sur les mécanismes de compatibilité qui, à un moment donné, font qu'une nouvelle technique procédant de l'invention ou de l'emprunt vient s'insérer dans un système technique donné (Gouletquer, Kleinmann 1977).

Si archéologues et ethnologues ont souligné la complexité et la diversité des systèmes techniques liés à l'exploitation du sel, nombreux sont les anthropologues à avoir décrit, au sein de sociétés traditionnelles, l'importance socio-économique de sa production et de son utilisation. En effet, loin de n'être qu'un aliment banal, le sel peut être une denrée symbolique, un conservateur ou encore une valeur marchande, être signe de richesse ou servir de monnaie d'échange. On peut mentionner les études sur les fonctions socio-économiques du sel dans la société baruya de Nouvelle-Guinée (Godelier 1969; Godelier 1982; Lemonnier 1984) ou les divers travaux sur la multiplicité des fonctions possibles du sel dans les sociétés d'Asie du Sud-Est (Le Roux, Ivanoff 1993), d'Afrique occidentale (Bernus, Bernus 1972) ou des Andes (Lecoq 1987). Pour ce qui concerne l'archéologie, ce n'est généralement qu'à partir de l'Age du Fer que l'on prend en considération les dimensions socio-économiques relatives à la production de sel (Weller, Robert 1995; Daire 1999; Kern et al. 2009). Pour les premières formes d'exploitation du sel, au Néolithique, c'est à partir des seules théories physiologiques puis des interprétations de l'anthropologie fonctionnaliste, que la préhistoire du sel est née sans jamais chercher à étudier pour et par elle-même les fonctions socio-économiques d'une telle production.

Que l'on adhère ou non à l'argument biologique, les préhistoriens ne se sont que très peu intéressés aux autres fonctions possibles du sel au sein de ces premières sociétés agricoles. Pourtant on sait que la rareté des ressources naturelles exploitables a conduit le sel à jouer, à certains moments précis de l'Histoire, un rôle économique et social important avant de lui conférer les multiples usages qu'on lui connaît (agent conservateur, amélioration de la production laitière, fromagerie, tannerie, métallurgie de l'or et de l'argent, fixation des teintures, pharmacopée…). Par ailleurs, on a longtemps considéré, à l'image des techniques de production de l'Age du Fer, que l'exploitation du sel était conditionnée par la seule reconnaissance de vestiges ou de structures en terre cuite regroupés sous le nom de briquetage. La diversité des formes d'exploitation actuellement reconnue tant en ethnographie que sur le terrain archéologique (Alexianu et al. 2011; Casssen et al. 2008; Figuls, Weller 2007; Hocquet et al. 2001; Monah et al. 2007; Pétrequin et al. 2001; Weller 2002; Weller et al. 2008) permet de revenir sur la question de la fonction de certains vestiges matériels et d'avancer de nouvelles hypothèses sur la place de cette substance irremplaçable aussi bien dans la sphère domestique, technique que socio-économique.

Aussi, afin d'élargir les hypothèses sur cet objet invisible pour l'archéologue, nous présenterons notre étude ethno-archéologique réalisée avec Pierre et Anne-Marie Pétrequin (UMR 6249, CNRS) en Nouvelle-Guinée indonésienne (Papouasie).

3. Une approche ethno-archéologique: le cas de la Nouvelle-Guinée occidentale (Indonésie)

Afin d'apporter des éléments de réponse et d'élargir les interprétations sur ces sociétés néolithiques, nous nous sommes penchés sur les modes actuels d'exploitation des sources salées en Papouasie (ex Irian Jaya, partie occidentale et indonésienne de la Nouvelle-Guinée), au sein de populations utilisant encore, il y a peu, des outils en pierre polie (fig. 2). Aussi, nous nous sommes attachés à relever les différents processus techniques mis en œuvre, des matières premières (eau salée, végétaux, combustible…) aux formes de contrôle et de diffusion du produit fini. Les divers aspects de la production et du contrôle socio-économique ont été abordés en regard des comportements humains, qu'ils soient attachés aux contraintes de la matière, de l'environnement, ou à des formes d'organisation sociale et des représentations culturelles spécifiques (Weller et al. 1996; Weller 2007; Pétrequin et al. 2006).

À la suite des premières expéditions hollandaises, dans les années 1930, on opposait les communautés d'agriculteurs et d'éleveurs de porcs des Hautes Terres (Dani à l'est; Ekari et Moni à l'ouest), grands producteurs de sel d'origine minérale avec les groupes des piémonts qui ne consommaient qu'un sel d'origine végétale, ou encore avec celles des Basses Terres, chasseurs et exploitants de sagou, qui ignoraient le sel minéral. On privilégiait une interprétation en terme de régime alimentaire où les besoins en chlorure de sodium étaient plus forts chez les populations où les protéines animales restent très rares. Mais les études menées depuis, en Papouasie-Nouvelle-Guinée, et plus particulièrement chez les Baruya (Godelier 1969; Lemonnier 1984), ont plutôt souligné l'importance de la production de sel dans les fonctionnements sociaux (échanges, paiements cérémoniels, dotes) y compris pour des sels constitués essentiellement de potasse toxique.

En Papouasie, toutes les observations ont reconnu que les pains de sel minéral font partie des richesses traditionnelles utilisées pour les paiements au même titre que les porcs, les haches et les coquillages. Ces communautés qui produisent, échangent et stockent le sel minéral s'opposent aux groupes des Hautes Terres de l'est qui ne connaissent qu'un sel végétal obtenu par com-

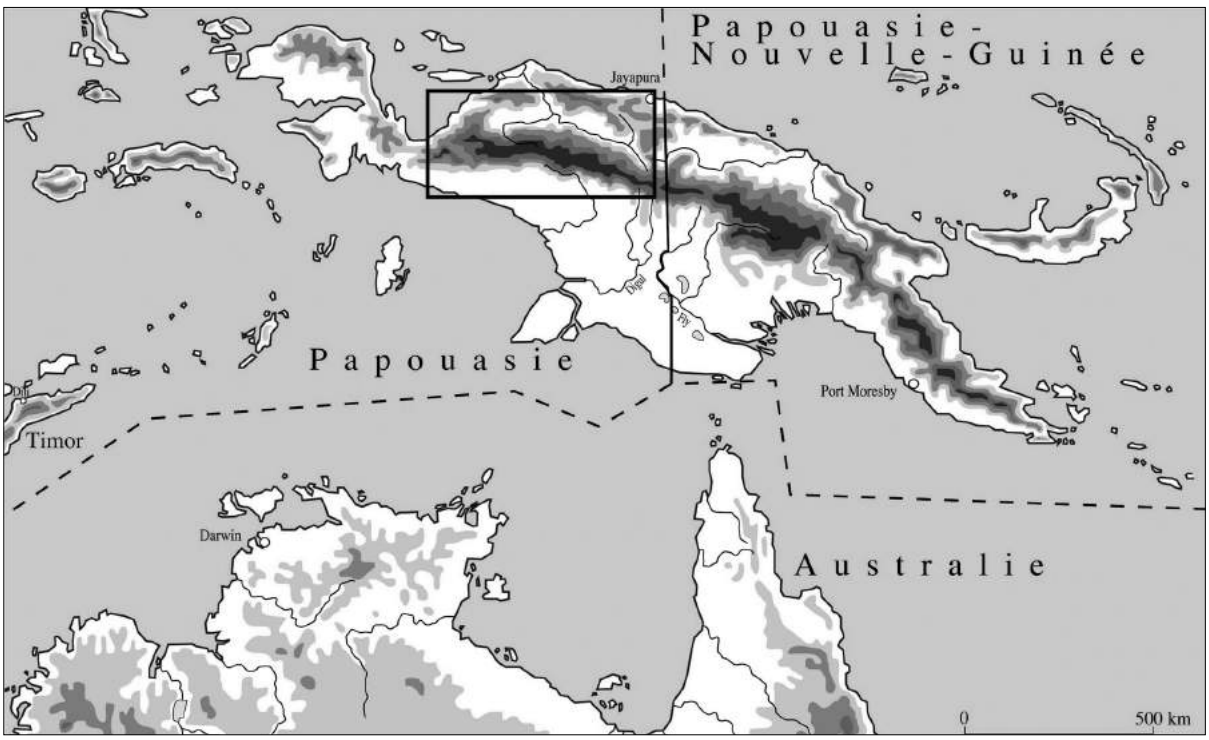

Fig. 2. Localisation de la zone d'étude dans les Hautes Terres de Nouvelle-Guinée.

bustion de feuilles d'épiphytes, malgré un fonctionnement social et économique apparemment semblable.

Au cours de nos différentes missions, nous avons cherché à réunir une nouvelle documentation de terrain afin de:

– détailler les chaînes opératoires de fabrication et les formes de contrôle social de la production et de la diffusion de ce sel d'origine minéral;
– rendre compte de leur variabilité;
– évaluer la place du sel dans les échanges et les organisations sociales des différents groupes culturels.

Les techniques d'exploitation et de conditionnement du sel

Schématiquement, il s'agit de tremper dans l'eau de la source salée aménagée en bassin des végétaux sauvages ou des plantes cultivées, puis éventuellement de les sécher avant de les brûler et de conditionner la cendre salée obtenue en pains agglomérés. La teneur en chlorure de sodium dans les pains dépend donc essentiellement de la salinité des eaux, de la porosité des végétaux et des conditions de tri entre cendres salées et combustible. Ces processus simples d'imprégnation puis de combustion plus ou moins complète des fibres végétales présentent néanmoins de nombreuses variations que nous ne développerons pas ici.

Sur les vingt-et-une sources salées qui se répartissent tout au long de la chaîne centrale d'Irian Jaya (fig. 3), ce sont les plus occidentales qui renferment les concentrations en sel les plus importantes. Il s'agit de véritables saumures naturelles atteignant une minéralisation de près de 100 g/l. Composées essentiellement de chlorure de sodium, elles sont l'objet d'une exploitation régulière réalisée principalement par les Ekari, les Moni et les Dani de l'Ouest. Elles constituent de puissants pôles d'attraction pour les habitats qui se concentrent soit à leurs abords, soit aux débouchés des pistes pentues qui y mènent. Ces grandes vallées de la Kemabu et de la Dorabu sont, sans aucun doute, beaucoup plus densément peuplées que les vallées voisines.

En simplifiant, les techniques d'exploitation de ces sources salées privilégient le trempage de végétaux sauvages – du bois poreux et de jeunes pousses spongieuses (fig. 4) – dans la saumure naturelle d'un bassin aménagé (fig. 5). Après plus d'une journée et une nuit de trempage, elles sont disposées sur un grand foyer où l'on prend garde qu'elles se consument lentement sans flamme (fig. 6).

Après plusieurs heures de combustion lente, les hommes (Dani de l'Ouest) séparent au moyen d'un tri très minutieux les petites concrétions de sel ayant épousé les parties poreuses de la plante

Fig. 3. Paysage des Hautes Terres de Papouasie, Nouvelle-Guinée (photo O. Weller).

Fig. 4. Jeune pousse spongieuse sauvage utilisée par les Dani de l'Ouest (photo O. Weller).

Fig. 5. Bassin de captage de la source salée de Wandai chez les Moni (photo O. Weller).

Fig. 6. Combustion lente des végétaux imprégnés de saumure (photo O. Weller).

des gros charbons de bois issus du combustible (fig. 7). Le sel obtenu, plus ou moins gris et cendreux, après avoir été réduit en poudre, est aggloméré en pains rectangulaires (Dani de l'Ouest) ou cylindriques (Moni et Ekari) de dimensions standardisées dans un emballage uniquement constitué de végétaux (fig. 8). Les pains de sel humide sont ensuite mis à sécher plusieurs jours au-dessus d'un foyer entretenu jour et nuit jusqu'à ce qu'il soit dur «comme de la pierre». Pour les Dani de l'Ouest, principaux exploitants de ces sources, l'importance est donnée, avant tout, au tri soigneux pour obtenir un sel de qualité, sans impureté, et à la régularité de la forme du pain et à ses ligatures bien orthogonales (fig. 9). Aussi, on reconnaîtra au premier coup d'œil les pains soigneusement emballés produits par les Dani de l'Ouest de ceux fabriqués par les Moni ou les Ekari.

Fig. 7. Tri soigneux des charbons de bois et des petites concrétions de sel (photo O. Weller).

Fig. 8. Mise en pain du sel gris obtenu (photo O. Weller).

Fig. 9. Pains de sel produits par un Dani de l'Ouest (photo O. Weller).

Pourquoi produire des pains de sel ?

Il convient maintenant de préciser les fonctions de ce sel-pierre, produit uniquement par les hommes, afin de comprendre ce phénomène d'attraction vers ces sources occidentales fortement minéralisées (fig. 10, en haut).

Le sel est considéré partout comme un aliment chaud, fortifiant, favorable à la santé mais sa consommation reste, dans tous les cas, bien loin de pouvoir subvenir aux besoins physiologiques théoriques de l'être humain. La fonction principale de la production et de la diffusion de ces pains de sel semble plutôt à rechercher dans la régulation des rapports sociaux plutôt que dans ses fonctions alimentaires ou rituelles.

Produits par de jeunes guerriers Dani de l'Ouest sous forme d'expéditions (fig. 11) pouvant durer plusieurs mois et rassembler plus de 50 hommes parcourant parfois plus de 8 jours de marche pour se rendre aux sources salées situées chez leurs voisins, les Moni, ces pains de sel circulent en retour sur plusieurs dizaines, voire centaines de kilomètres toujours aux mains des hommes (fig. 10, en bas). Ils seront utilisés dans les échanges compétitifs, les paiements compensatoires ou les dots. On pourra aussi donner, sans contre partie immédiate, un pain de sel à un partenaire d'échange. L'exploitation du sel, comme les expéditions aux carrières de pierre (Pétrequin, Pétrequin 1993), est un moyen rapide pour les jeunes guerriers d'accéder aux richesses en porcs, en haches et en coquillage, richesses indispensables pour devenir un vrai homme et participer aux échanges incessants. Participer aux expéditions vers les sources salées ou les carrières de pierre, permettra d'acquérir, par échange, des porcs que l'on aurait mis des années à élever.

Par ailleurs, la circulation de groupe d'hommes sur de si longues distances dans le pays Dani nécessite la mise en place de réseaux d'alliances et d'échanges à longue distance. Tous ces réseaux semblent bien résulter des migrations Dani depuis la Baliem nord très densément peuplée (Larson 1987). Ces déplacements de population vers l'ouest sont principalement dirigés vers la carrière de hache de pierre de Yeleme (Pétrequin, Pétrequin 1993) et vers les sources salées du pays

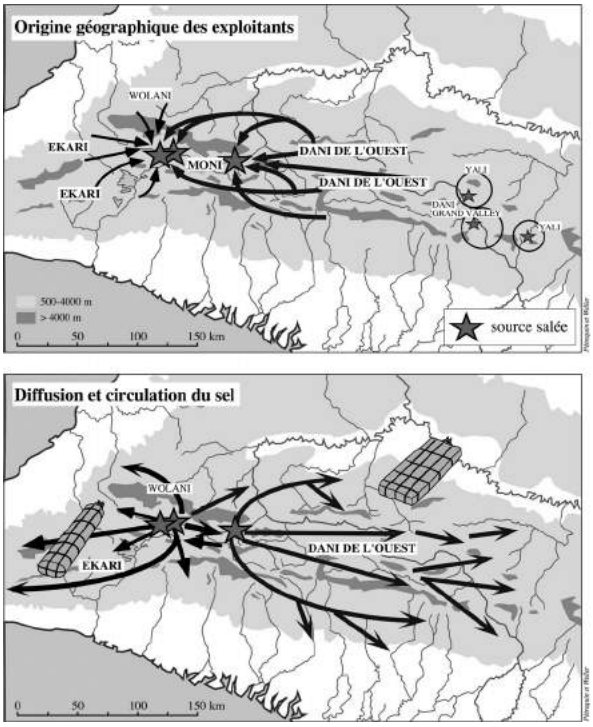

Fig. 10. Les circulations liées au sel: Origine géographique et ethnique des exploitants des sources salées (en haut). Diffusion et circulation des pains de sel (en bas).

Fig. 11. Expéditions de jeunes guerriers Dani de l'Ouest (Sinak) (photo O. Weller).

Moni. Cette expansion des Dani vers l'ouest, conséquente à une récente croissance démographique, entraîne une intensification des productions de porcs, de haches et de sel afin de réguler les tensions sociales aux moyens des paiements.

En résumé, on s'aperçoit que les sources salées aux fortes concentrations en sel agissent comme de véritables pôles d'attraction régionaux que ce soit sous forme d'habitat durable ou d'expéditions répétées. Déplacements de population et colonisation des régions salifères semblent bien toujours être le fait de groupes très densément peuplés où la compétition sociale est fortement marquée. Le sel apparaît dans ce contexte comme un bien à forte valeur d'échange, une forme de stockage durable de la richesse, tout comme les haches de pierre. La production et la diffusion du sel, comme la longueur des lames de pierre polie, la variabilité des décors de filets et des parures, semblent bien s'intensifier avec la densité de population, la compétition sociale et l'affichage du prestige fortement marqués dans les groupes périphériques de la grande vallée de la Baliem (fig. 12).

Fig. 12. Jeune guerrier Dani de l'Ouest (Sinak) (photo O. Weller).

D'ores et déjà, cette démarche ethnoarchéologique a permis à l'archéologie du sel d'enrichir

non seulement ses approches, comme on le verra plus loin, mais aussi ses hypothèses de travail sur les comportements et les choix des sociétés néolithiques européennes disparues depuis plus de 5 000 ans.

4. Les vestiges directs de l'exploitation

Les restes matériels directement observables de la fabrication du sel préhistorique peuvent être représentés parfois par des captages ou aménagements en bois, mais beaucoup plus généralement il s'agit d'accumulations de terre cuite (ou briquetages) renfermant les débris d'anciens dispositifs de chauffe et de fragments de moules à sel, des accumulations de charbons et de cendres, des structures excavées ou encore, dans le cas de l'exploitation du sel gemme, des outils en pierre. Notons dès à présent qu'aucun dispositif de type marais salants n'est aujourd'hui connu et que son invention soit bien à dater de l'époque romaine, et non médiévale, comme l'ont montré les fouilles de Vigo au Portugal (Castro Carrera 2008).

Captage et aménagements des sources

La construction de systèmes de captage et de bassins de retenue autour des sources salées reste difficile à repérer dans des contextes de forte érosion ou à sédimentation rapide. Cependant, les exemples français comme la source de Moriez dans les Alpes où les chercheurs ont mis en évidence l'armature d'un ancien clayonnage datée autour de 5600 avant J.-C. (Morin et al. 2008) ou celle de Grozon dans le Jura où les sauniers ont installé un véritable rempart en fer à cheval pour protéger l'émergence salée (Pétrequin et al. 2001) laissent supposer que de telles structures sont encore à rechercher.

Dans le passé, de nombreuses structures en bois ont été observées lors de travaux de réfection ou de captage sur des sources salées, mais leurs datations posent bien souvent problème (éléments disparus, observations sommaires au moment des découvertes…). Les plus classiques sont les 19 troncs de chêne évidés des Fontaines Salées à Saint-Père-sous-Vézelay (Yonne, France) (fig. 13), autrefois attribués au tout début de l'Âge du Fer et récemment réétudiés et datés par dendrochronologie du 23e siècle avant J.-C., c'est-à-dire contemporains du Campaniforme (Bernard et al. 2008).

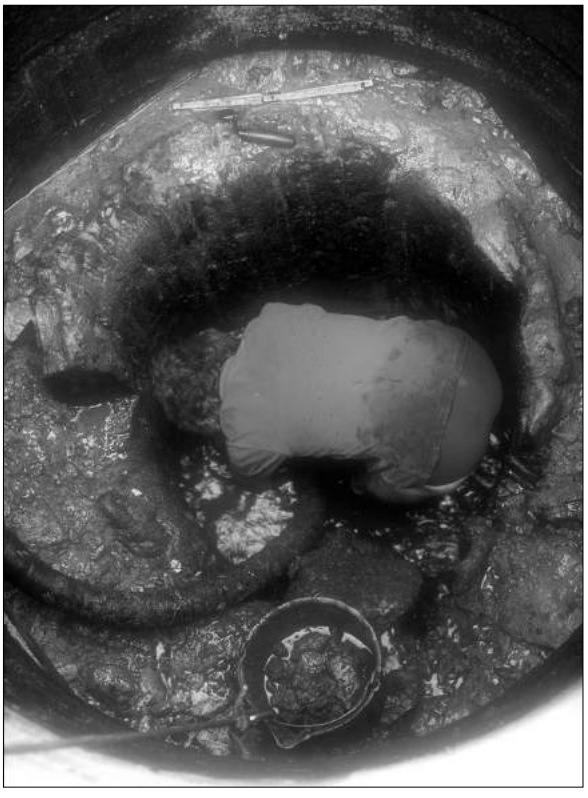

Fig. 13. Fouille de la base du puits monoxyle №3 des Fontaines Salées, Saint-Père-sous-Vézelay, Yonne, France (photo O. Weller).

Récipients en terre cuite (ou Briquetages)

L'exploitation du sel au Néolithique et au Chalcolithique semble dans certains cas avoir été particulièrement dynamique au vu des quantités considérables de fragments de moules céramique accumulés aux abords de certaines sources salées et parfois associées à des structures de combustion (Weller 2002a). C'est le cas des émergences salées de Petite Pologne, de Bosnie-Herzégovine, de Moldavie roumaine ou plus récemment de Bulgarie (fig. 14), toutes exploitées dès le milieu du Ve millénaire avant notre ère. Autour de 3000 avant J.-C., sur le littoral atlantique, ce sont les enceintes du pourtour du Marais poitevin en France qui renferment une très forte quantité de briquetage, tandis qu'en Allemagne, les sources salées de Halle ont livré les premiers moules à sel en terre cuite.

Ces céramiques particulières, toujours abondantes et bien distinctes de la céramique domestique, présentent les mêmes caractéristiques générales: l'argile est de provenance locale, les inclusions sont nombreuses et parfois de volume important, le dégraissant souvent abondants

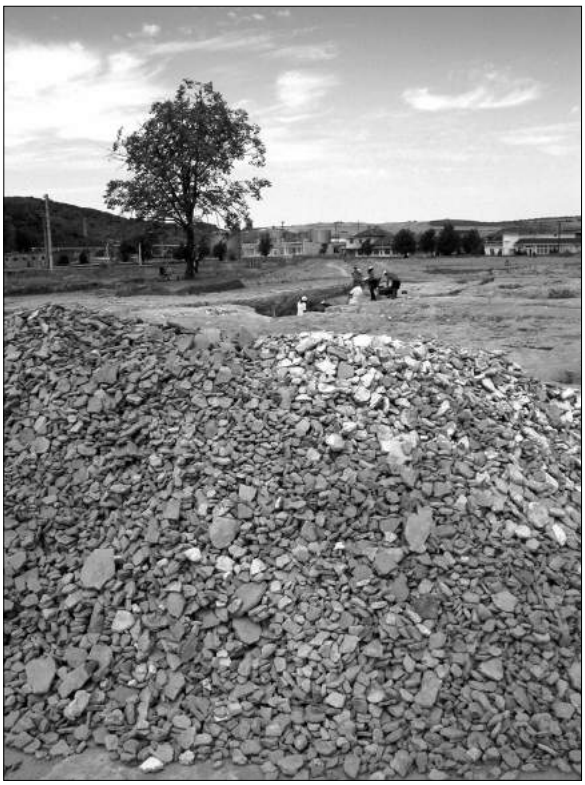

Fig. 14. Amas de tessons de moules à sel découverts dans la grande fosse en cours de fouille à Solnistata, Provadia, Bulgarie (photo O. Weller).

(sable, végétaux, chamotte etc.), la forme ouverte, le montage rapide réalisé à la masse ou aux colombins, les empreintes de doigts et de végétaux, voir de vannerie sur le fond, sont fréquentes, les bords et les parois externes ne sont pas régularisées mais le lissage interne est généralement très soigné. La fragmentation est toujours importante du fait de leur bris intentionnel destiné à extraire le bloc de sel. Sur les différents sites producteurs, les fonds, parfois complets, constituent souvent la majorité des récipients ; les bords adhèrent au pain de sel et pourront servir de traceurs pour pister les circuits de distribution (Weller, Robert 1995).

Ces moules à sel servent donc à la fois de moule et de cristallisoir. Si pour certains leur fonction reste encore du domaine de l'hypothèse, nous avons pu la confirmer, pour d'autres, par une série d'analyses chimiques fondé sur la mesure de l'élément chlore (Weller 2002a). En effet, les teneurs en chlore des moules à sel sont 2 à 20 fois plus importante que dans les productions domestiques. Ces concentrations sont d'autant plus importantes que l'infiltration des eaux de pluie est faible.

L'utilisation de ces moules céramiques de forme et de volume quasi identiques au sein de chaque groupe culturel atteste donc la volonté de produire et conditionner le sel sous une forme prédéfinie, compacte et facilement transportable. La production ne se résume pas à produire du sel, mais bien des pains de sel aux qualités, aux volumes et aux poids fortement normalisés. Le pain de sel devient alors un objet social, un marqueur identitaire du groupe producteur. Sous cette forme, il circulera aisément, pourra être divisé sans perdre sa valeur d'usage et être stocké de longues années durant.

C'est en Europe centrale et orientale que se développe dès le début du Chalcolithique, au milieu du Ve millénaire, la cristallisation et le moulage du sel dans des récipients en terre cuite. L'apparition de ces techniques de chimie aux côtés des premiers cuivres également moulés signe une nouvelle conception des propriétés des matériaux permettant de rendre visible et manipulable une substance à l'origine invisible. Toutefois, mis à part la découverte d'un élément de fourneau en Petite Pologne, on ne connaît aucune véritable structure de combustion pour cette époque et il faut attendre, en Europe occidentale, l'Age du Bronze pour voir apparaître ces structures, puis l'Age du Fer pour les véritables grands ateliers de production de sel.

Les accumulations charbonneuses

On a longtemps pensé qu'en l'absence de terre cuite (céramique, supports, accessoires et fragments de fourneaux), on ne pouvait démontrer l'exploitation du sel. Pourtant, il existe d'autres techniques de fabrication du sel, sans terre cuite ni fourneaux. Les études ethnographiques menées en Nouvelle-Guinée (voir ci-dessus) puis leurs applications archéologiques dans l'est de la France (Franche-Comté) ont montré des modes d'exploitation n'utilisant ni terre cuite, ni fourneaux mais d'autres techniques associant la production de sel au monde végétal et produisant une quantité considérable de charbons et de cendres (Pétrequin, Weller 2008). Retrouver d'anciennes accumulations charbonneuses autour des sources salées ou des marais littoraux devient alors un nouvel enjeu de la recherche des formes anciennes de production de sel.

Pour donner, sinon une idée de la production de sel, du moins une approximation du volume

de charbons de bois et de rejets dans la rivière, le cas de Salins-les-Bains (Jura) est exemplaire : les charbons de bois issus de la production du sel au XVIIIe siècle sont visibles dans les dépôts alluviaux fins jusqu'à 10 km en aval des salines ; quant aux charbons issus de l'exploitation néolithique du sel à Salins vers 3000 avant J.-C., ils sont encore présents en grande quantité dans les méandres colmatés, à 7 km en aval de la zone d'exploitation.

Au fil des millénaires, c'est donc un volume énorme de combustible qui a été brûlé pour produire du sel. A tire d'exemple, la coupe longitudinale du bassin de Grozon (Jura) réalisée sur 400 m a révélé des couches charbonneuses de plus de 7 mètres d'épaisseur, datées entre le début du IVe millénaire avant notre ère et l'époque romaine (fig. 15). La fin des exploitations durant la période gallo-romaine est marquée par l'installation des romains aux abords des sources salées (ou encore des marais littoraux) afin, vraisemblablement, de stopper l'exploitation gauloise et d'écouler leur propre sel méditerranéen.

Quant aux approches paléo-environnementales, les analyses palynologiques et anthracologiques constituent une des pistes de recherche les plus prometteuses. En étudiant des séquences sédimentaires dilatées dans les dépressions proches ou juste en aval des exploitations de sel, c'est la gestion du combustible et l'histoire des défrichements qu'il est possible de suivre (Dufraisse, Gauthier 2002). Il s'agit en particulier de différencier les défrichements à vocation agricole (où les pollens de certaines plantes cultivées sont bien représentés) et les défrichements liés à la seule exploitation du sel, dans le cas d'une source située à l'époque hors contexte d'habitat permanent et de mise en culture. Mais le niveau de lecture des diagrammes polliniques est directement soumis à la qualité de conservation des pollens et d'enregistrement des séquences chronologiques; c'est dire que les marais et les dépressions d'ambiance humide doivent être privilégiés dans les sondages de reconnaissance et de prélèvements.

En ce qui concerne les techniques d'exploitation, à la lumière de notre étude ethnographique menée en Nouvelle-Guinée indonésienne, d'une relecture des textes anciens (principalement Pline, Tacite et Varron) et suite à une série d'expérimentations réalisées grandeur nature (fig. 16), ces techniques d'extraction du sel sans récipient sont bien mieux connues et démontrées en Roumanie (Weller et al. 2008) et dans l'est de la France dès le Néolithique. Elles consistent à verser directement de l'eau salée sur un bûcher incandescent recouvert d'une litière freinant la chute de l'eau. L'eau salée se concentre tout au long de sa chute, un peu à l'image des techniques mises en œuvre dans les bâtiments de graduation d'Allemagne et de l'est de la France entre le XVIe et le XIXe siècle; au contact des braises, elle cristallise subitement. Les petits cristaux de sel sont alors récupérés parmi les cendres et les charbons de bois pour être conditionnés sous une forme qui nous échappe encore.

Les structures et les bâtiments d'exploitation

Toujours construits à proximité immédiate et à vue des sources salées d'après les données ethnographiques, les bâtiments d'exploitation sont encore très peu connus. On peut citer les installations salicoles de Petite Pologne (fosses, fossés, trous de poteau de fondation du site de Barycz VII), les fosses de Provadia en Bulgarie (Николов 2008) ou les fosses néolithiques du site de Sandun (Loire-Atlantique, France) réinterprétées judicieusement (Cassen et al. 2008) comme fosses de filtrage de sable salé et de concentration de la saumure, à l'image des vestiges préhispaniques du Mexique (fig. 17) ou des sites gaulois du nord de la France. Ce sont alors les fonctions même du site considéré préalablement comme un habitat de bord de marais qu'il faut revoir. Ce dernier auteur nous invite aussi à revisiter la fonction de différentes structures excavées appartenant à plusieurs sites présumés d'habitat en France et en Italie ou encore à *la cultura de los silos de Baja Andalucía* en proposant de les réinterpréter comme sites d'exploitation du sel privilégiant le lavage de sable très fins (ou sablon). Des hypothèses séduisantes qu'il faut maintenant tester sur le terrain.

Les premiers outils miniers néolithiques

L'unique montagne de sel d'Europe occidentale se situe à Cardona en Catalogne, à environ 80 km au Nord-Ouest de Barcelone. Cette *Muntanya de Sal* aux couleurs variées atteint plus de 140 m de haut. Malgré l'abondance des recherches concernant les sépultures néolithiques de la région au début du XXe siècle et la décou-

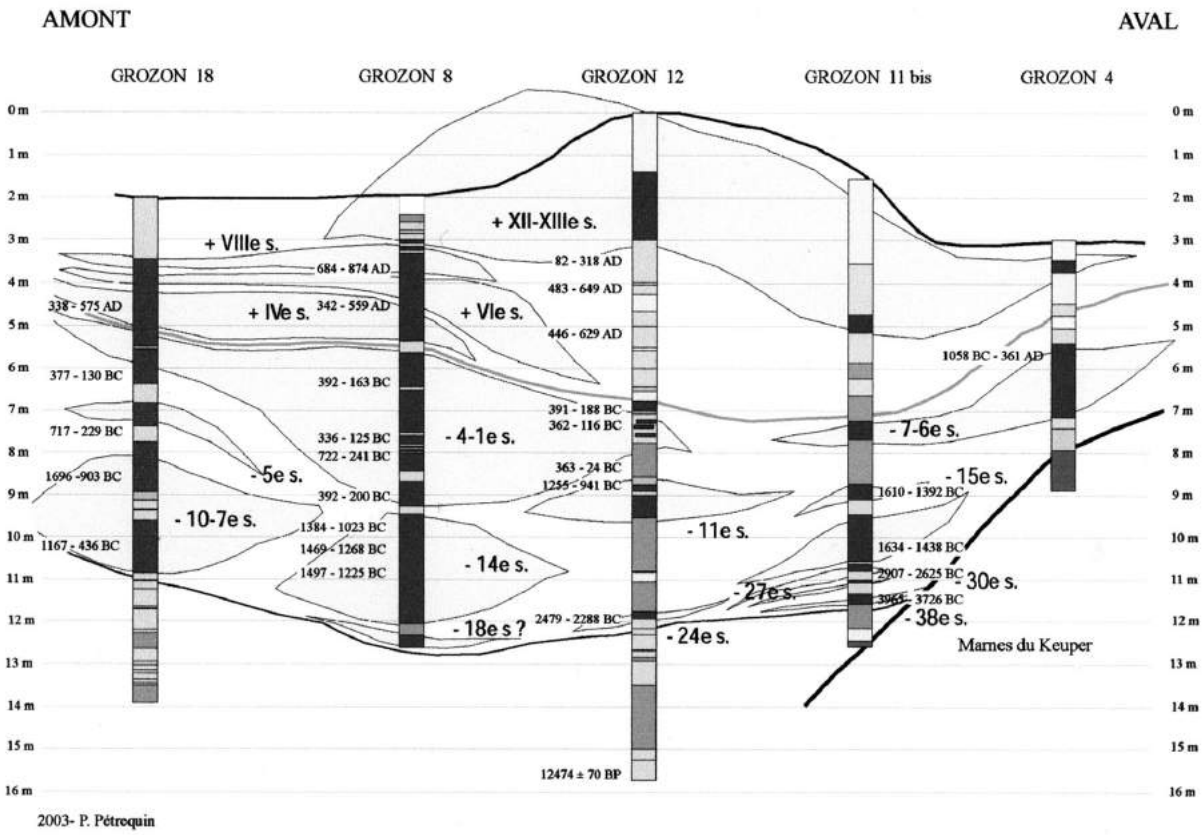

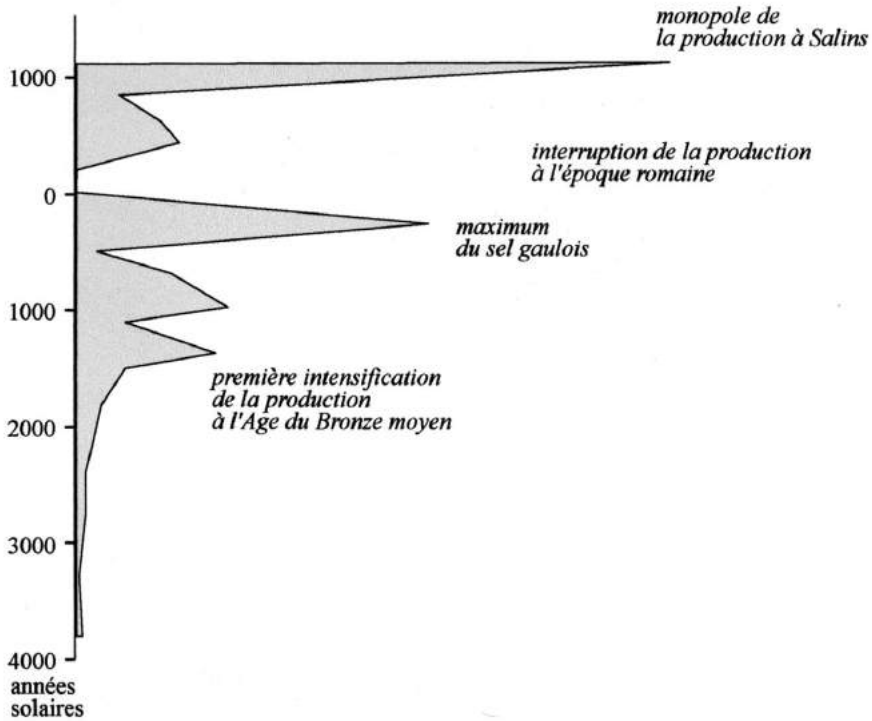

Fig. 15. L'exploitation du sel à Grozon (Jura, France): Coupe stratigraphique schématique sur 400 m des ensembles sédimentaires recoupés par sondages et datés par le radiocarbone (en haut). Evolution chronologique schématique des variations de volume de sédiments charbonneux liés à l'exploitation de la source salée (en bas).

Fig. 16. Expérimentation de production de sel sans récipient: verser petit à petit de l'eau salée sur un bûcher couvert de branches de sapin (photo O. Weller).

verte d'outils en pierre autour de cette montagne de sel, l'hypothèse d'une exploitation néolithique de ce remarquable affleurement a vite été abandonnée après les années 1930. Depuis cette région pré-pyrénéenne est restée éloignée des grands aménagements et des activités de recherches archéologiques concentrées autour du littoral catalan.

Toutefois, à partir des ramassages assurés par les prospecteurs, les cultivateurs et les ouvriers de cette mine de sel depuis le début du siècle, nous avons pu étudier plusieurs centaines d'outils en pierre représentant des masses, des haches réutilisées, des pilons ou des bouchardes (Weller 2002b; Figuls, Weller 2008). L'analyse technologique de ces outils a montré qu'il s'agissait d'outils miniers liés à l'exploitation de sel gemme sous la forme d'une carrière à ciel ouvert. Les blocs extraient sur la zone des affleurements de sel étaient transportés sur les habitats néolithiques des environs pour être transformés, et probablement régularisés, à l'aide de pilons en plaques ou blocs de sel de forme et de poids normalisés.

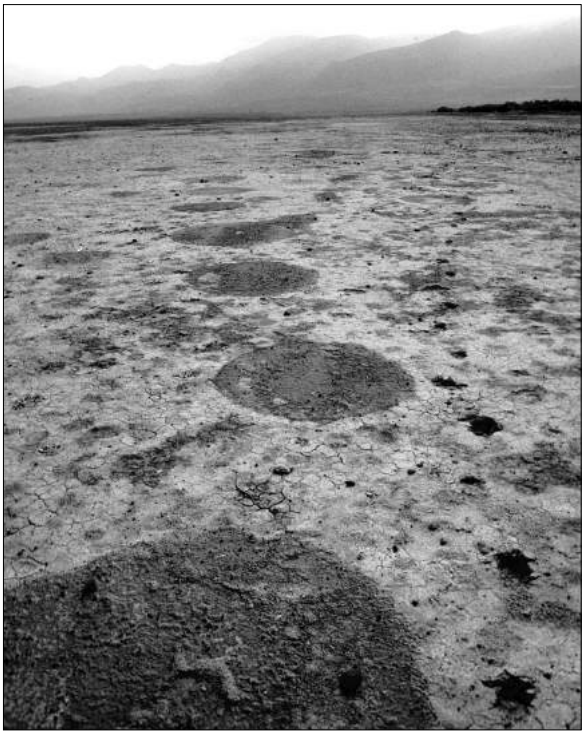

Fig. 17. Batterie de fosses de lessivage de terres salées de la période préhispanique visible sur le fond du bassin de Sayula, Jalisco, Mexique (photo O. Weller).

5. Les implications socio-économiques

Saisir les conséquences économiques et sociales de la production et des échanges de sel consiste avant tout à repérer, dans le voisinage des sources salées, des concentrations particulières d'habitat et donc de peuplement, ou encore de richesses sous forme de dépôts, de biens d'importation ou encore de tombes remarquables. Mais c'est peut être bien là que les difficultés d'interprétation sont les plus grandes, en particulier parce que le modèle ethnographique de sociétés à leaders de guerre des Hautes Terres de Nouvelle-Guinée indonésienne n'est qu'un exemple, parmi bien d'autres, des formes différentes que peut prendre la structuration sociale. Là-bas en Nouvelle-Guinée, il n'y a aucun dépôt de richesse, aucune tombe d'un personnage momentanément prééminent, tout simplement parce que les formes du pouvoir passent également par l'échange et par la redistribution des richesses. D'autres modèles ethnoarchéologiques sont à tester pour tenter de caractériser des fonctionnements sociaux fondés sur l'inégalité sociale, comme par exemple ceux qu'expriment l'émergence des sépultures monumentales autour du milieu du Ve millénaire dans le golfe du Morbihan (France), zone particulièrement propice pour l'exploitation du sel (Gouletquer, Weller 2002).

A la question du type d'organisation et d'une éventuelle spécialisation de la production de sel par les groupes néolithiques du nord de la Catalogne (Sepulcres de Fosa), la part importante d'outils fabriqués sur d'anciennes haches polies fracturées, leur distribution dans un rayon de plus de 20 km du gisement de sel, leur faible degré d'élaboration technique et surtout l'absence vraisemblable de grands sites de contrôle fortifiés suggèrent une exploitation ouverte, non réservée à un seul petit groupe de spécialistes locaux. Cependant, la relative richesse des sépultures de ce groupe en objets d'apparat d'importation côtière (perles en variscite de Gavà dont la plus grosse connue, bracelets et perles en coquillages marins, silex blond importé de Haute-Provence) suggère un statut élevé du sel dans les échanges mais à une échelle régionale.

On peut encore citer la très bonne corrélation spatiale observable en Allemagne entre les sources salées et la répartition des dépôts de longues haches alpines en roche verte, qui montre que le sel a pu jouer un rôle essentiel dans l'acquisition de ces lointains objets de richesse et d'apparat. Reste néanmoins à démontrer l'ancienneté de l'exploitation de ces sources fortement salées dont les études se sont limitées au seul matériel en terre cuite utilisé depuis le Néolithique final.

Quoi qu'il en soit, à l'échelle de l'Europe occidentale, durant le Ve millénaire avant notre ère, certaines ressources salifères, continentales comme littorales, semblent agir comme des pôles capables «d'attirer» dans leurs réseaux ces grandes haches polies alpines socialement valorisantes, alors qu'en Europe carpato-balkanique c'est potentiellement les premiers objets en cuivre ou en or qui intègrent les réseaux de circulation du sel. C'est donc résolument vers une géographie politique du sel qu'il faut se tourner.

Conclusion

Selon la nature de l'exploitation du sel et les modes d'occupation des territoires riches en ressources salifères, cette production a été occasionnelle, régulière ou fortement investie, renvoyant ainsi selon les cas à différents usages et fonctions du produit. Ces différentes organisations répondent à des utilisations du sel différentes, variables selon les contextes sociaux, et le sel n'a sûrement pas eu, tout le temps et partout, la même valeur. Les voies de passage, les axes d'échanges et les contextes sociaux sont de ce point de vue déterminants.

Si les hypothèses les plus courantes sur la fonction du sel durant le Néolithique sont essentiellement d'ordre biologique avec l'éternel adage «Le sel est indispensable à l'Homme», on lui a aussi attribué des usages connus plus récemment (conservation des aliments, fromagerie, fixation des teintures, traitement des peaux etc.). Pourtant, l'existence de configurations particulières de l'organisation de l'espace autour des ressources salifères suggère d'autres hypothèses que cette seule explication fonctionnaliste ou utilitariste admise par les préhistoriens. La diversité des fonctions revêtues par le sel au sein de sociétés traditionnelles actuelles montre également que son statut ne peut se résumer à celui d'un simple bien alimentaire et domestique, d'autant plus qu'il a été l'objet, dès le milieu du Ve millénaire, d'un investissement technique et économique important comme en témoigne sa mise en pain en Europe centrale et sud-orientale.

L'apparition des premiers moules néolithiques signifie que le sel, sous forme de pain, est devenu un objet normalisé, divisible, transportable et stockable, bref un bien socialisé, un marqueur identitaire, susceptible d'intégrer les réseaux d'échange à longue distance. Outre son usage dans l'alimen-

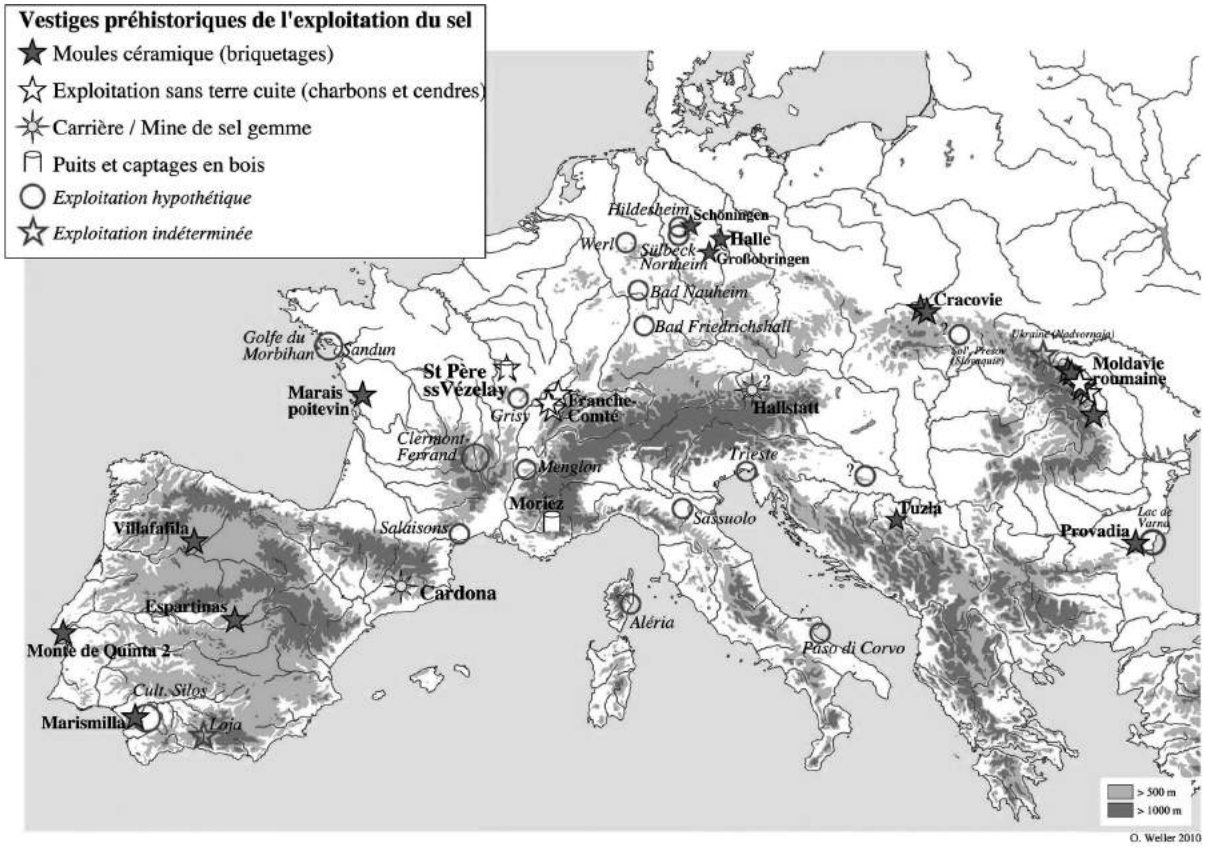

Fig. 18. Les sites néolithiques et chalcolithiques de production de sel en Europe (6000-2300 avant J.-C.).

tation humaine et animale, il a pu jouer, dans certains contextes, le rôle de valeur d'échange en tant que forme de stockage durable d'une matière singulière par ses qualités, par la rareté des zones propices à son exploitation et par sa charge d'investissement technique et économique.

Aussi avons nous remarqué que cette intensification des exploitations de sel moulé en Europe centrale et sud-orientale semble coïncider avec des périodes d'expansion de grands groupes culturels comme le Lengyel (Pologne), le Vinča (ex-Yougoslavie), le Cucuteni (Roumanie) ou le Karanovo V-VI (Bulgarie). Le pain de sel pourrait être un des moyens utilisés pour réguler les tensions sociales générées par de tels mouvements de population. Toutefois, il n'est pas nécessairement engagé au cours de ces périodes d'intensification des relations sociales par tous les groupes expansionnistes, et ne participe pas systématiquement de tous les processus de régulation. Ce n'est qu'une des formes possibles de stockage de la richesse, un des moyens de participation aux échanges.

Comme on le pressent, c'est vers une géographie des techniques de production de sel à l'échelle européenne que l'on s'oriente (fig. 18) de manière à qualifier les investissements techniques, le statut économique et social de cette production mais aussi les représentations mentales et sociales qui lui furent associées. Reste également à définir plus précisément les formes d'exploitation menée sur certaines zones particulièrement propices à son extraction où seuls des témoins indirects sont disponibles, et où les contextes socio-économiques et environnementaux suggèrent une production du sel remarquable (zones lagunaires du Morbihan, sources fortement salées de Halle et Bad Nauheim en Allemagne, sources et lagunes salées de l'intérieur de l'Espagne…).

Cette étude autour d'un objet éminemment soluble ne fait que débuter et la priorité future devra être non seulement la recherche de nouveaux vestiges d'exploitation (moules à sel, céramique pour ébullition, structures de filtrage et de stockage, captages en bois, accumulations de cendres et de charbons de bois, outils d'extraction…), mais aussi la caractérisation des fonctionnements sociaux des groupes qui l'ont manipulé et des processus historiques qu'il a accompagnés.

Bibliographie

Alexianu, Weller, Curca 2011: M. Alexianu, O. Weller, R. Curca (eds.). Archaeology and Anthropology of salt. A diachronic approach. Proceedings of the International Colloquium, 1-5 October 2008, Al.I. Cuza University (Iaşi, Romania). BAR International Series, 2198 (Oxford: ed. Archaeopress 2011), 226 p.

Bernard, Pétrequin,Weller 2008: V. Bernard, P. Pétrequin, O. Weller, Captages en bois à la fin du Néolithique: les Fontaines Salées à Saint-Père-sous-Vézelay. In: (Eds. O. Weller et al.) Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui. Actes du colloque international de la Saline Royale d'Arc-et-Senans, 2006, Presses Universitaires de Franche-Comté, Cahiers de la MSH Ledoux 12, Besançon (coll. Homme et environnement, 1), 2008, 299-333.

Bernus, Bernus 1972: E. Bernus, S. Bernus, Du sel et des dattes. Introduction à l'étude de la communauté d'In Gall et de Tegidda-n-tesemt. Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines (Niamey 1972).

Casssen, de Labriffe, Menanteau 2008: S. Casssen, P.-A. de Labriffe, L. Menanteau, Washing and heating on the Neolithic shores of Western Europe. An archaeological hypothesis on the production of sea salt. In: (Eds. O. Weller et al.) Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui. Actes du colloque international de la Saline Royale d'Arc-et-Senans, 2006, Presses Universitaires de Franche-Comté, Cahiers de la MSH Ledoux 12, Besançon (coll. Homme et environnement, 1), 2008, 175-204.

Castro Carrera 2008: J.C. Castro Carrera, La saline romaine de `O Areal´, Vigo (Galice): architecture d'une installation industrielle de production de sel marin. In: (Eds. O. Weller et al.) Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui. Actes du colloque international de la Saline Royale d'Arc-et-Senans, 2006, Presses Universitaires de Franche-Comté, Cahiers de la MSH Ledoux 12, Besançon (coll. Homme et environnement, 1), 2008, 381-399.

Daire 1999: M.-Y. Daire, Le sel à l'Age du Fer: réflexions sur la production et les enjeux économiques. Revue Archéologique de l'Ouest 16, 1999, 195-207.

Delluc, Delluc, Roques 1995: G. Delluc, B. Delluc, M. Roques, La nutrition préhistorique. Périgueux. Pilote 24, 1995.

Denton 1984: D. Denton, The Hunger for Salt (Berlin: Springer-Verlag 1984).

Dufraisse, Gauthier 2002: A. Dufraisse, E. Gauthier, Exploitation des sources salées en Franche-Comté: impact sur l'espace forestier du Néolithique à la période médiévale. In: (Ed. O. Weller) Archéologie du sel. Techniques et sociétés, actes du colloque international, XIVe congrès UISPP, Liège, sept 2001, Internationale Archäologie, ASTK, 3 (Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH 2002), 243-257.

Edeine 1970: B. Edeine, La technique de fabrication du sel marin dans les sauneries protohistoriques. Annales de Bretagne LXXVII, 1970, 95-133.

Figuls, Weller 2007: A. Figuls, O. Weller (eds.) Trobada International d'Arqueologia envers l'explotació de la sal a la Prehistória i Protohistória. Acts of the 1ST International Archaeology meeting about Prehistoric and Protohistoric salt exploitation, Cardona, 6-8 dec. 2003, IREC (Cardona 2007).

Figuls, Weller 2008: A. Figuls, O. Weller, La producción minera de sal durante el neolítico medio en la "Vall Salina" de Cardona (Bages, Cataluña). Estudio del utillaje lítico y prácticas experimentales de explotación minera. In: M. Hernandez Pérez et al. (eds.) IVe Congreso del Neolitíco Peninsular, 2006, II (Alicante: MARQ 2008), 184-192.

Godelier 1969: M. Godelier, La monnaie de sel des Baruya de Nouvelle-Guinée. L'Homme 9 (2), 1969, 5-37.

Godelier 1982: M. Godelier, La production des Grands Hommes (Paris: Fayard 1982).

Gouletquer, Kleinmann 1977: P. Gouletquer, D. Kleinmann, Les salines protohistoriques des côtes occidentales de l'Europe. Actes du 97° Congrès des Sociétés Savantes, Nantes (Paris: Bibliothèque Nationale 1977), 17-49.

Gouletquer, Kleinmann 1984: P. Gouletquer, D. Kleinmann, Les salines du Manga (Niger). Techniques et culture 3, 1984, 1-42.

Gouletquer, Kleinmann, Weller 1994: P. Gouletquer, D. Kleinmann, O. Weller, Sels et techniques. In: (Dir. M.-Y. Daire) Le sel gaulois, Bouilleurs de sel et ateliers de briquetages armoricains à l'Age du Fer. Saint-Malo, Dossiers du Centre de Recherche d'Archéologie d'Alet, suppl. Q, 1994, 123-131.

Gouletquer, Weller 2002: P. Gouletquer, O. Weller, Y a-t-il eu des salines au Néolithique en Bretagne? In: (Dir. F. Péron) Patrimoine Maritime sur les façades maritimes de l'Union Européenne. Actes du colloque international CNRS-UBO-IEUM, Brest, 2000 (Rennes: Presses Universitaires de Rennes 2002), 449-453.

Harris 1978: M. Harris, Cannibals and Kings. The Origins of Cultures (New-York: Vintage Books 1978).

Hocquet, Malpica Cuello, Weller 2001: J.-C. Hocquet, A. Malpica Cuello, O. Weller, Hommes et paysages du sel (Paris: Actes Sud 2001).

Kare, Fregly, Bernard 1980: M.R. Kare, M.J. Fregly, R.A. Bernard (eds.), Biological and behavioral aspects of salt intake (Londres: Academic Press 1980).

Kern et al. 2009: A. Kern, K. Kowarik, A.W. Rausch, H. Reschreiter (eds.), Kingdom of salt. 7000 years of Hallstatt. Veröffentlichungen der Prähistorischen Abteilung (VPA) 3, Natural History Museum (Vienna 2009).

Larson 1987: G.F. Larson, The structure and demography of the cycle of warfare among the Ilaga Dani of Irian Jaya, Ph. D. thesis, Ann Arbor, University of Michigan, microfilm.

Lecoq 1987: P. Lecoq, Caravanes de lamas, sel et échanges dans une communauté de Potosi, en Bolivie. Bulletin de l'Institut Français d'Etudes XIV, 3-4, 1987, 1-38.

Lemonnier 1984: P. Lemonnier, La production de sel végétal chez les Anga (Papouasie Nouvelle-Guinée). Journal d'Agriculture Traditionnelle et de Botanique Appliquée XXXI, 1984, 71-126.

Le Roux, Ivanoff 1993: P. Le Roux, J. Ivanoff (eds.), Le Sel de la vie en Asie du Sud-Est. Grand Sud, 4 (Patani: Prince of Songkla University 1993).

Malinowski 1968: B. Malinowski, Une théorie scientifique de la culture et autres essais (Paris: François Maspéro 1968) (1ère ed. 1944).

Monah 2007: D. Monah, G. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), L'exploitation du sel à travers le temps. Actes du colloque international, Piatra Neamt, Roumanie, oct. 2004, ed. C. Matasa, coll. Bibliotheca Memoria Antiquitatis, XVIII (Piatra Neamt 2007).

Morin et al. 2008: D. Morin, C. Lavier, M. Guiomar, M. Fontugne, Aux origines de l´extraction du sel en Europe (VIe millénaire av.JC). La source salée de Moriez, Alpes de Haute Provence. In: (Eds. O. Weller et al.) Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui. Actes du colloque international de la Saline Royale d'Arc-et-Senans, 2006, Presses Universitaires de Franche-Comté, Cahiers de la MSH Ledoux 12, Besançon (coll. Homme et environnement, 1), 2008, 281-297.

Pétrequin, Pétrequin 1993: P. Pétrequin, A.-M. Pétrequin, Écologie d'un outil: la hache de pierre en Irian Jaya (Indonésie). Monographies du C.R.A., 12 (Paris: CNRS 1993).

Pétrequin et al. 2001: P. Pétrequin, O. Weller, E. Gauthier, A. Dufraisse, Salt springs exploitations without pottery during Prehistory. From New Guinea to the French Jura. In: (Eds. P. Pétrequin, S. Beyries) Ethnoarchaeology and its transfert. Actes du 5e Meeting of The European Archaeologist Association, Bournemouth, 1999. Oxford, B.A.R., International Series, 983, 2001, 37-65.

Pétrequin et al. 2006: A.-M. Pétrequin, P. Pétrequin, en coll. avec O. Weller, Objets de pouvoir en Nouvelle-Guinée, catalogue de la donation Pétrequin au Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye (Paris: Réunion des Musées Nationaux 2006).

Pétrequin, Weller 2008: P. Pétrequin, O. Weller, L'exploitation préhistorique des sources salées dans le Jura français. Application et critiques d'un modèle prédictif. In: (Eds. O. Weller et al.) Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui. Actes du colloque international de la Saline Royale d'Arc-et-Senans, 2006, Presses Universitaires de Franche-Comté, Cahiers de la MSH Ledoux 12, Besançon (coll. Homme et environnement, 1), 2008, 255-279.

Tasić 2000: N. Tasić, Salt Use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula. In: (Ed. L. Nikolova) Technology, Style ans Society. Contributions to the Innovations between the Alps ans the Black Sea in Prehistory. Oxford, BAR International Series, 854, 2000, 35-40.

Weller 2002: O. Weller (ed.) Archéologie du sel. Techniques et sociétés dans la Pré et Protohistoire européenne, actes du colloque international, XIVe congrès UISPP, Liège (Belgique), sept 2001 et de la table ronde du Comité des Salines de France, Paris, mai 1998, Internationale Archäologie, ASTK, 3 (Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH 2002).

Weller 2002a: O. Weller, Aux origines de l'exploitation du sel en Europe. Vestiges, fonctions et enjeux archéologiques. In: (Ed. O. Weller), Archéologie du sel. Techniques et sociétés, actes du colloque international, XIVe congrès UISPP, Liège, sept 2001, Internationale Archäologie, ASTK, 3 (Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH 2002), 163-175.

Weller 2002b: O. Weller, The earliest rock salt exploitation in Europe. A salt moutain in Spanish Neolithic. Antiquity 76 (1), 2002, 317-18. www.antiquity.ac.uk/ProjGall/Pre2003/Weller/weller.html

Weller 2007: O. Weller, Exemples ethnographiques d'organisation du travail: les différentes exploitations de sel en Nouvelle-Guinée. Techniques & Culture 46-47, 2007, 51-61.

Weller, Dufraisse, Petrequin 2008: O. Weller, A. Dufraisse, P. Petrequin (eds.), Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui. Actes du colloque international de la Saline Royale d'Arc-et-Senans, octobre 2006, Presses Universitaires de Franche-Comté, Cahiers de la MSH Ledoux 12, Besançon (coll. Homme et environnement, 1), 2008.

Weller et al. 1996: O. Weller, P. Petrequin, A.-M. Petrequin, A. Couturaud, Du sel pour les échanges sociaux. L'exploitation des sources salées en Irian Jaya (Nouvelle-Guinée, Indonésie). Journal de la Société des Océanistes 102 (1), 1996, 3-30.

Weller et al. 2008: O. Weller, Gh. Dumitroaia, D. Sordoillet, A. Dufraisse, E. Gauthier, R. Munteanu, Première exploitation de sel en Europe: Techniques et gestion de l'exploitation de la source salée de Poiana Slatinei à

Lunca (Neamt, Roumanie). In: (Eds. O. Weller et al.) Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui. Actes du colloque international, Saline Royale d'Arc-et-Senans, 2006, Presses Universitaires de Franche-Comté, Cahiers de la MSH Ledoux 12, Besançon (coll. Homme et environnement, 1), 2008, 205-230.

Weller, Robert 1995: O. Weller, B. Robert, Le commerce du sel au La Tène Final: une problématique enfin relancée. Revue Archéologique de Picardie 1/2, 1995, 87-96.

Николов 2008: В. Николов (ред.), Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г. (София 2008).

Pledoarie pentru câteva grăunţe de sare în Preistoria europeană

Rezumat

După o sinteză actualizată a cunoştinţelor în domeniu la scară europeană, este abordată chestiunea originii producţiei de sare (neolitic şi chalcolitic), insistând asupra tipurilor de vestigii (brichetaje, structuri, cărbuni, unelte de minerit...), asupra tehnicilor de fabricare şi asupra modurilor de control ale producţiei. Pe baza unui studiu etnoarheologic din Noua Guinee (Indonezia), încercăm să înţelegem mai bine felul în care aceste exploatări se înscriu în contexte sociale particulare în care sarea – mai precis pâinile de sare – departe de a juca un rol alimentar real, apare uneori ca un produs cu o mare valoare de schimb, ca o formă de stocare durabilă a bogăţiei. Dacă sarea a constituit o miză puternic economică în unele perioade, actualmente trebuie să sesizăm funcţionarea şi legile sociale subiacente.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Tehnici şi principii ale producţiei de sare.

Fig. 2. Localizarea zonei de studiu în Noua Guinee (Indonezia).

Fig. 3. Peisaj din Papuasia, Noua Guinee (foto O. Weller).

Fig. 4. Vlăstar spongios sălbatic utilizat de populaţia Dani de Vest (foto O. Weller).

Fig. 5. Bazin de captare a izvorului sărat de la Wandai în zona populaţiei Moni (foto O. Weller).

Fig. 6. Ardere lentă de vegetale impregnate cu saramură (foto O. Weller).

Fig. 7. Trierea atentă a cărbunilor de lemn şi a micilor concreţiuni de sare (foto O. Weller).

Fig. 8. Punerea în formă de pâine a sării gri obţinute (foto O. Weller).

Fig. 9. Pâine de sare produsă de către un locuitor Dani de vest (foto O. Weller).

Fig. 10. Circulaţia legată de sare: originea geografică şi etnică a celor care exploatează izvoarele de apă sărată (sus). Difuziunea şi circulaţia pâinilor de sare.

Fig. 11. Expediţii ale tinerilor războinici Dani de vest (Sinak) (foto O. Weller).

Fig. 12. Tânăr războinic Dani de vest (Sinak) (foto O. Weller).

Fig. 13. Săpătură la baza puţului monoxil nr. 3 de la Fontaines Salées, Saint-Père sous Vézelay, Yonne, Franţa (foto O. Weller).

Fig. 14. Grămadă de cioburi de forme pentru sare descoperite în groapa mare în curs de investigare de la Solnitsata, Provadia, Bulgaria (foto O. Weller).

Fig. 15. Exploatarea sării la Grozon (Jura, Franţa). Secţiune stratigrafică schematică pe 400 m de ansambluri sedimentare secţionate de sondaje şi datate prin radiocarbon (sus). Evoluţia cronologică schematică a variaţiilor de volum ale sedimentelor cărbunoase legate de exploatarea izvorului de apă sărată (jos).

Fig. 16. Experiment de producere de sare fără recipient: vărsarea puţin câte puţin a apei sărate pe un rug acoperit cu ramuri de brad (foto O. Weller).

Fig. 17. Gropi de spălare a pământului sărat din perioada prehispanică din bazinul Sayula, Jalisco, Mexic (foto O. Weller).

Fig. 18. Siturile neolitice şi calcolitice de producţie a sării în Europa (6000-2300 a. Chr.).

О значении соли в доисторической Европе

Резюме

После обобщения современных знаний по данной теме в общеевропейском масштабе следует рассмотреть вопрос о происхождении соляного производства (неолит и энеолит), обратив внимание на типы артефактов (инструменты для брикетирования, уголь, инструменты горного дела и т.п.), виды техник и способы контроля производства. На основе этноархеологического исследования в Новой Гвинее (Индонезия) по-

пытаемся определить, каким образом добыча соли вписывается в конкретный социальный контекст, где соль, вернее, брикеты соли имеют далеко не единственно пищевое значение, становясь иногда продуктом высокой меновой стоимости, формой долговечного хранения богатства. Так как соль имела важное экономическое значение в отдельные периоды времени, нам необходимо ознакомиться с особенностями ее использования и лежащими в его основе общественными законами.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Методы и принципы производства соли.

Рис. 2. Расположение района исследования в Новой Гвинее (Индонезия).

Рис. 3. Пейзаж Папуа – Новой Гвинеи (фото О. Веллера).

Рис. 4. Пористый побег растения, используемого племенем Дани из Западной Папуа (фото О. Веллера).

Рис. 5. Бассейн для сбора воды из соляного источника в Вандае, зона обитания племени Мони (фото О. Веллера).

Рис. 6. Медленное сжигание растений, пропитанных солевым раствором (фото О. Веллера).

Рис. 7. Тщательная сортировка древесного угля и мелких конкреций соли (фото О. Веллера).

Рис. 8. Формование «хлебцев» из полученной серой соли (фото О. Веллера).

Рис. 9. «Хлебец» из соли, изготовленный папуасом племени Дани из Западной Папуа (фото О. Веллера).

Рис. 10. Оборот соли: географическое и этническое происхождение племен, использующих источники соленой воды (вверху). Распространение и оборот «хлебцев» из соли.

Рис. 11. Молодые воины племени Дани из Западной Папуа (Синак) (фото О. Веллера).

Рис. 12. Молодой воин племени Дани из Западной Папуа (Синак) (фото О. Веллера).

Рис. 13. Раскопки шахты №3 в Сан-Пер-су-Везелэ, департамент Йонна, Франция (фото О. Веллера).

Рис. 14. Обломки форм для соли, обнаруженные во время раскопок в Солницате (Провадия, Болгария) (фото О. Веллера).

Рис. 15. Добыча соли в Грозоне (департамент Юра, Франция). Схема стратиграфического разреза (на 400 м) осадочных комплексов, исследованных по частям с использованием метода радиоуглеродного датирования (вверху). Хронологическая схема изменений объема угольных отложений, связанных с разработками соляного источника (внизу).

Рис. 16. Эксперимент по производству соли без резервуара: постепенное поливание костра, покрытого еловыми ветками, соленой водой (фото О. Веллера).

Рис. 17. Ямы для промыва просоленной земли, относящиеся к доиспанскому периоду, в бассейне Саюла (Халиско, Мексика) (фото О. Веллера).

Рис. 18. Неолитические и энеолитические стоянки Европы, где велась добыча соли (6000-2300 до н.э.).

25.06.2012

Dr. Olivier Weller, Chargé de Recherche au C.N.R.S., Maison de l'Archéologie et de l'Ethnologie, UMR 8215 *Trajectoires* 21, allée de l'Université, 92023 Nanterre cedex, France, e-mail: olivier.weller@mae.cnrs.fr

ВООРУЖЕННЫЕ ЖЕНЩИНЫ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ: СОЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Елена Фиалко

Номадизм, как новое социокультурное явление, появляется на просторах евразийского степного пояса на рубеже II-I тыс. до н.э. Одним из главных факторов его формирования был природно-климатический. Имеется ввиду существенное похолодание и аридизация степи. Переход оседлого скотоводческо-земледельческого населения к кочевому скотоводству предоставил возможность максимального использования степных ресурсов. Это, в свою очередь, способствовало развитию производительных сил, появлению избыточного продукта, а, следовательно, и росту товарного обмена. Экономический подъем кочевых сообществ повлек за собой их имущественную и социальную дифференциацию. Такая ситуация приводила к постоянным вооруженным столкновениям между различными группами номадов с целью завоевания новых пастбищ для скота и ограбления соседнего оседлого населения Лесостепи. Таким образом, в первых веках I тыс. до н.э. на широких просторах степной и лесостепной полосы Евразии произошли значительные экономические и демографические изменения. Следствием этих событий стало появление нового энергичного и агрессивного населения, которое существенно повлияло на социальные и политические процессы современных им обществ. Эти ираноязычные по происхождению кочевые сообщества не имели своей письменности. Однако благодаря античной письменной традиции они являются одними из первых в Евразии этносов, известных под собственным именем – киммерийцы, скифы и сарматы.

На территории современной Украины в эпоху раннего железа сосуществовали и активно взаимодействовали три мира, которые отличались по этническому происхождению, хозяйственному укладу, а, следовательно, и образу жизни. Уровень внутреннего развития их тоже существенно разнился. Речь идет об оседлых земледельцах Лесостепи, эллинском населении, которое вывело из Ионии города-колонии на Черноморское побережье, и, наконец, ираноязычных номадах – жителях степной полосы Евразии.

В исторической периодизации эпохи раннего железа на территории современной Украины, как и Восточной Европы в целом, выделяется несколько периодов (или эпох). Связанные с именами конкретных кочевых народов, которые создали самобытные яркие и в то же время родственные культуры, эти периоды последовательно сменяли друг друга – киммерийский (IX - середина VII в. до н.э.), скифский (середина VII-III в. до н.э.) и сарматский (конец III в. до н.э. - первая половина IV в. н.э.). Пожалуй наиболее яркий след в мировой истории этого времени оставили скифы.

Главные события скифской истории связаны с войной, поскольку кочевому образу жизни свойственна агрессия, а скифы представляли собой народ воинов. Образ жизни скифов, их общественная организация, особенно на ранних этапах их истории, были полностью подчинены войне. Современники характеризовали Скифию как государство, где каждый житель был конным стрелком, т.е. воином. Даже женщины из скифских племен прославились как непревзойденные воительницы, они составляли значительную долю скифского войска и были известны в древнем мире как воинственные амазонки.

Основой экономики скифов было кочевое скотоводство. Специфика этой формы хозяйства сказалась на всех сферах жизни мобильных воинственных всадников. Прежде всего это касалось жилья. По сообщениям Геродота, скифы не строили городов, не имели крепостей. А их жилища находились на повозках (IV, 46, 127). На привале или в случае внешней угрозы они ставили повозки в круг, делая из них своеобразный лагерь-крепость.

В условиях подвижного образа жизни специфическим был и погребальный обряд этого народа. Над могилами социально-значимых покойников насыпались огромные (до 20 м высотой) земляные холмы – курганы. Часто курганы возвышались в степи вдоль торговых путей. Монументальное строительство достигло наивысшего расцвета в IV в. до н.э. В это время были возведены тысячи курганов. Эти земляные холмы являются свидетельством почитания культа предков, с одной стороны, и стремительного роста процесса имущественного расслоения – с другой. Строительство курганов осуществлялось по строгим канонам – определенному социальному уровню покойника соответствовали четкие размеры надмогильного сооружения. Скифы воспринимали смерть как переход в другой мир, где существование человека должно было продолжаться. Поэтому для комфортности в могилу покойнику клали все необходимые и привычные для него вещи и кроме того лошадей и слуг. Причем слуг и лошадей убивали специально для погребальной церемонии хозяина. Вожди и отважные воины шли в потусторонний мир в парадном одеянии, обычно декорированном золотыми нашивными пластинами. Им клали в могилу большие сервизы деревянной, металлической и керамической посуды импортного (преимущественно греческого) и местного производства; наборы оружия – лук со стрелами, уложенные в колчаны, копья и дротики, топоры; доспех, состоявший из металлического панциря, шлема, поножей и портупейного пояса; украшения из драгоценных металлов. Лошади должны были переправить покойника в царство мертвых. Поэтому кони были взнузданными, с уздечками и под седлами, часто дополненными великолепными украшениями.

Женщинам, кроме парадной одежды, в загробном мире полагалось иметь орудия домашнего труда – костяные, деревянные или металлические веретена, гребни, бронзовые или железные иглы для шитья, железные шилья и ножи с костяными ручками; преимущественно керамическую посуду, зеркала и различные украшения (разноцветные стеклянные бусы, металлические серьги, кольца, браслеты, ожерелья). Так же снаряжали и детей. Кроме того всем покойникам обязательно ставили в могилу напутственную пищу – мясо на деревянных блюдах и напитки в сосудах и чашах разных форм. Согласно религиозным убеждениям скифов, потусторонним и реальным мирами руководили верховные божества во главе с богиней огня Табити.

Наиболее известные курганы представителей скифской аристократии – Солоха, Чертомлык, Огуз, Козёл, Верхний Рогачик, Мельгунивский, Александропольский, Куль-Оба, Краснокутский, Мелитопольский, Бердянский, Рыжановский курганы, Гайманова, Толстая, Вишневая, Татьянина, Двугорбая Могилы и другие. Кроме того, исследованы сотни могил рядовых дружинников, а также зависимых лиц. Большинство курганов были безжалостно разграблены еще в древности. Несмотря на последнее обстоятельство, эти памятники являются неисчерпаемой сокровищницей информации.

Свидетельством социальной дифференциации скифского общества и показателем социального статуса конкретного индивида являются погребальные памятники. В качестве ранжирующих признаков в социальных построениях обычно учитывались высота сооружения и наличие престижных вещей (Мозолевський 1979; Генинг 1984; Бунятян 1985). Четкую диагностирующую систему определения статуса покойника предложил Г.Н. Курочкин. Он выделил четыре основных показателя для определения места покойника в социальной пирамиде: **1.** трудоемкость погребального сооружения (размеры насыпи и параметры могилы); **2.** наличие и количество зависимых лиц (а точнее человеческих жертвоприношений); **3.** наличие и количество жертвенных коней; **4.** состав (качество и количество) сопровождающего инвентаря (Курочкин 1980, 106; 1991, 19). Со временем Ю.В. Болтрик уточнил эту систему ранжирования. Он предложил в качестве первого и главного признака рассматривать не высоту, а объем насыпи кургана, поскольку именно этот показатель наиболее объективно отражает затраты человеческого труда на сооружение конкретного погребального объекта (Болтрик 2001; Болтрик, Фиалко 1995). Остальные три показателя принимались исследователем безоговорочно.

В этом контексте возможно рассмотреть проблему социальной принадлежности скифских амазонок, погребальные памятники которых

открыты на просторах Припонтийских степей и смежных с ними территорий. Античные писатели оставили интересную информацию о воинственных женщинах, названных ими амазонками. Кроме прочей разнообразной информации, некоторые авторы сообщали о том, что амазонки возводили некие сооружения. Например, Диодор Сицилийский в труде «Историческая библиотека» сообщает, что они поклоняются богу войны Аресу и богине охоты Артемиде Таврополе *(Диодор II, 46)*. И на добычу от своих походов царицы амазонок возводили храмы этим богам в основанных ими же городах. По поводу погребального обряда и сооружений воительниц информации практически нет. Лишь в одном случае Диодор Сицилийский, в повествовании о деяниях царицы Мирины, упомянул о том, что погибшие соплеменницы царицы погребены под тремя огромными курганами, «которые до сих пор называются курганами амазонок» *(Диодор III, 54)*. К сожалению, никаких подробностей в древних фолиантах не сохранилось. До сих пор нет каких-либо реальных храмов или их остатков эпохи раннего железа, оставленных амазонками на указанных древними авторами территориях их обитания. Точных сведений о месторасположении трех курганов Диодор Сицилийский не привел. Тем не менее, это замечание очень ценно для нас, поскольку курганные могильники – характерная черта степного и лесостепного ландшафта. И именно такие холмы скрывали могилы амазонок в степях Северного Причерноморья.

Здесь уместно вспомнить и еще одно сообщение, которое содержится во фрагменте «Панегирика» Исократа (обнародованного, очевидно, в 370 г. до н.э.). Автор отметил, что «…Еще во времена слабости Эллады пришли в нашу страну фракийцы с Эвмолпом, сыном Посейдона, а скифы – с амазонками, дочерьми Ареса, не в одно и то же время, а в которое те и другие господствовали над Европою…» *(Исократ 68)*. Эта информация, с одной стороны, свидетельствует о том, что греки воспринимали амазонок как реальную опасность. И с другой стороны, недвусмысленно делает акцент на взаимосвязи амазонок со скифами.

Из общего числа воинских скифских могил Припонтийского степного региона, содержавших различное оружие, на долю женских приходится четвертая часть (Бунятян 1985, 184). Из этого следует, что каждым четвертым скифским воином была женщина. При этом цифровые показатели по отдельным конкретным могильникам были намного выше. Однако, справедливости ради, следует отметить, что показатели процентного соотношения количества мужских и женских воинских могил в могильниках значительно расходятся. В некоторых могильниках захоронения вооруженных женщин представлены целыми группами (могильник у с. Любимовка, курганная группа Чертомлыка, могильник Мамай Гора, здесь же можно вспомнить и Елизаветовский могильник в Подонье). Например, в курганной группе Чертомлыка[1] из 63 погребений 10 принадлежало амазонкам. Учитывая ограбления курганов, можно заключить, что, по меньшей мере, каждым шестым погребенным в могильнике была женщина, которая носила оружие (Фиалко 2010). А в могильнике Мамай-Гора (Andrukh, Toschev 1995), где исследовано 110 мужских и 135 женских погребений, можно заключить, что каждым десятым воином была женщина, и каждая одиннадцатая женщина носила оружие (т.е. выполняла воинскую повинность) (Фиалко 2010а). В некоторых других группах было от одного до трех погребений, в иных их могло не быть вообще. Однако стоит оговориться, что количественные данные сильно искажены (а вернее занижены) ввиду серьезных ограблений курганов и во многих случаях отсутствия антропологических определений.

На территории Европейской Скифии известно около 130 могил вооруженных женщин, дата которых определяется преимущественно в пределах конца V-IV в. до н.э. (Fialko 2009; 2010). Антропологический тип амазонок, как и их погребальный обряд, не отличались от таковых у основной массы скифского населения. Археологические материалы свидетельствуют, что возраст погребенных скифских воительниц колебался от 16 до 60 лет, при этом практически половина их погибла в возрасте 25-35 лет (Фиалко 1991).

Обзор погребальных сооружений, служивших усыпальницами вооруженных женщин скифов, позволил отметить следующее. Третью

[1] Подробные сведения об упоминающихся здесь и ниже памятниках смотри (Фиалко 1991, 4-18).

часть могил амазонок составляли основные, над которыми и возводились курганные насыпи. Остальные были впущены в насыпи курганов эпохи бронзы или скифского времени. Часть из них представляла собой боковые (одновременные основным) захоронения. Как правило, курганные насыпи были невысокими – в пределах 0,2-1,2 м. И лишь несколько курганов отличалось более значительными высотными показателями: курган 11 у г. Орджоникидзе к моменту раскопок достигал высоты 1,6 м, курган 11 у с. Львово – 2,3 м, курган 1 у с. Солдатское – 2,5 м.

Могилы амазонок представлены тремя типами (рис. 1). Безоговорочно преобладают могилы подбойного типа, составляющие более 60% от общего количества. Другие два типа гораздо менее многочисленны: катакомбные могилы составляют около 30%, на ямы приходится около 10%. Относительно обряда погребения амазонок, можно заключить, что практиковалась исключительно ингумация. Женщины лежали вытянуто на спине, головой преимущественно на запад. Собственно из отмеченного выше следует, что архитектурные сооружения, как и погребальная и ритуальная практика вооруженных женщин, в целом, ничем не отличались от классических скифских.

Сопровождающий инвентарь воительниц включает вполне типичные для женщин вещи (принадлежности для шитья и прядения из различных металлов, кости и дерева, зеркала, всевозможные ожерелья, браслеты, серьги, кольца и перстни, включая украшения из драгоценных металлов – серебра и золота) и обычные для мужчин предметы вооружения, предназначенного как для дальнего, так и для ближнего боя. Помимо антропологических определений, часто именно комбинация вещей из двух разных характерных наборов (женского и мужского) в одном комплексе маркирует усыпальницы скифских амазонок.

Практически каждая амазонка владела луком и колчаном со стрелами. Многие из них были вооружены копьем или дротиком (иногда и тем, и другим). И только у четверых женщин были железные мечи (курган 6 у с. Марьевка, курган 38 у с. Любимовка, курган 22 у с. Виноградное, курган 12 у с. Новое). При этом в их военной амуниции фактически нет защитного доспеха и крайне редки защитные пояса с наборным пластинчатым покрытием. Только в трех могилах обнаружены боевые пояса с бронзовым покрытием (курган 16 у с. Новофилипповка, курган 11 у с. Львово, курган 423 у с. Журовка). В двух могилах сохранились не-

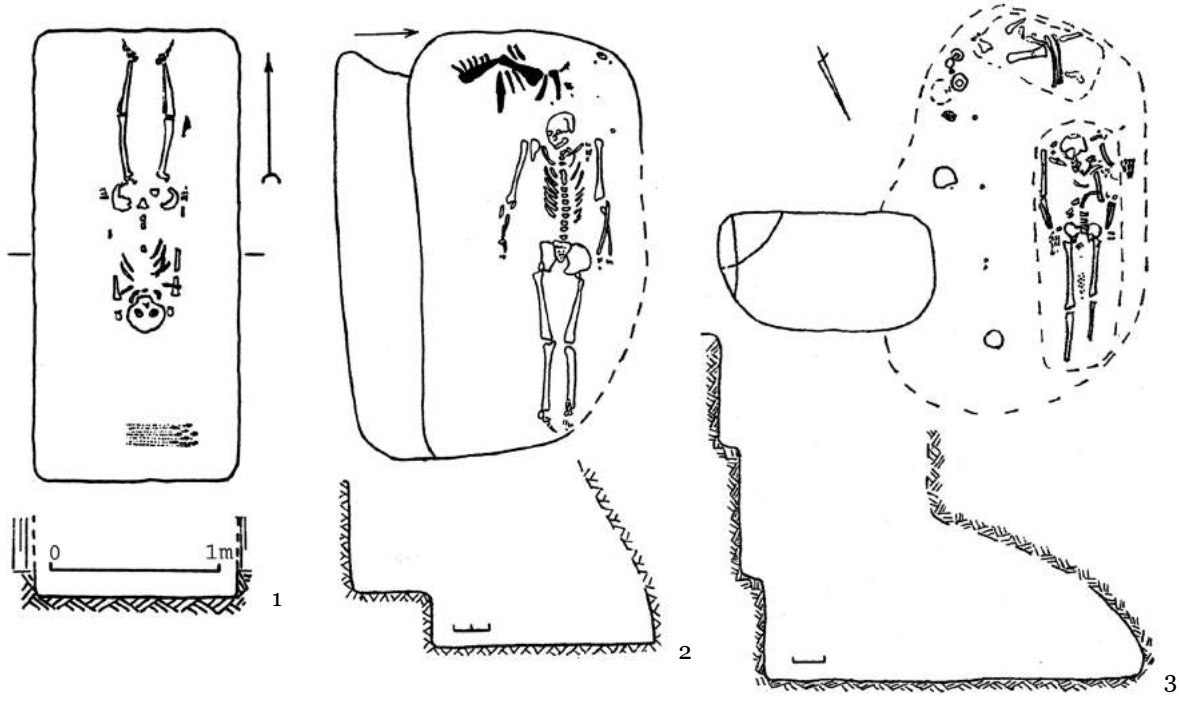

Рис. 1. Три типа погребальных сооружений скифских амазонок: 1 - яма; 2 - подбой; 3 - катакомба.

выразительные обломки железных панцирей (курган 30 группы Чертомлыка, курган 5 могильника Мамай-Гора). Единственный случай находки полного комплекта защитного доспеха – это могила девочки-подростка в кургане 5 у с. Зеленое. Не исключено, что защитный доспех рядовых воительниц был кожаным или льняным, как это известно из сообщений древних авторов. Характер вооружения женщин наводит на мысль о том, что они состояли в легковооруженных формированиях, вполне возможно, составляя отряды кавалерии.

При этом нельзя обойти вниманием тот факт, что в массиве погребальных памятников воительниц отсутствуют захоронения совместно с боевыми конями. Лишь четыре могилы содержали металлические фрагменты конской узды, и одна из них сопровождалась конем. Для степного региона отмечен единственный случай присутствия деталей конского снаряжения в могиле амазонки – в погребении №2 кургана №12 у с. Новое. Основная могила этого кургана, служившая усыпальницей молодой женщины, серьезно пострадала от древнего ограбления, поэтому материальный комплекс сохранился с утратами. Среди сопровождающего инвентаря, помимо напутственной пищи, оружия, украшений и бытовых вещей, сохранились железные удила из круглых в сечении стержней с загнутыми в петлю концами. Оба звена оказались поврежденными. Погребение датируется IV в. до н.э. (Болтрик, Фиалко 2011, 169). Эта могила – одна из немногих, где в комплекте паноплии женщины был меч. Кроме того, костюм покойницы дополняло ожерелье с золотыми подвесками. Такое особенное сочетание вещей в женском наборе вполне могло отмечать захоронение военачальника. Остальные три женские могилы с уздой локализуются в лесостепном регионе. В деревянном склепе кургана №35 у с. Бобрица открыто парное захоронение двух женщин – госпожи и служанки. Главную покойницу похоронили в парадном костюме, который дополняли расшитый золотыми аппликациями головной убор и съемные украшения – две низки бус, серьги и булавки. Кроме того при ней были бронзовое зеркало с центральной ручкой, колчан со стрелами, а также железные удила и бронзовое кольцо. В ногах хозяйки лежал конь без каких-либо признаков амуниции. При служанке были бусы и каменное блюдо с румянами и белилами (Бобринский 1901, 113-114; Ганина 1960, 97). Погребение датируется концом VII - началом VI в. до н.э. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, 143). В могиле с деревянными конструкциями кургана № 447 у с. Журовка открыто парное захоронение женщины с маленьким ребенком. Кроме прочего инвентаря (бронзового зеркала с фигурной ручкой, набора посуды, серебряных и золотых украшений, колчанного набора стрел) обнаружены две пары железных удил, три костяные распределительные пряжки и обломки костяного псалия с тремя отверстиями (Бобринский 1905, 93-94; Ганіна 1958, 177). Количество удил позволяет предположить, что в могилу положили два уздечных набора. Погребение датируется первой половиной VI в. до н.э. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, 163). Над правой бровью женщины из журовского кургана заметен след ранения (от сильного удара или укола). Не исключено, что именно оно и послужило причиной гибели этой воительницы. В могильной яме с деревянными конструкциями кургана №13 у с. Стеблев открыто захоронение женщины 25-35 лет. В ограбленной могиле сохранились три дротика, два копья, напутственная мясная пища, железные кольчатые удила с дополнительными звеньями и прямые двудырчатые псалии с восьмерковидными утолщениями и оформленными в виде шишечек окончаниями. Это погребение датируется первой половиной IV в. до н.э. (Скорый 1997, 58, 88). Стеблевская могила оказывается самой поздней в лесостепной серии. Существенным моментом является то, что в трех из четырех упомянутых выше погребальных комплексах амазонки обладали украшениями из драгоценных металлов, что совершенно очевидно выводит их владелиц из числа рядовых воительниц. Это заключение подтверждается и присутствием заупокойного эскорта (служанки и коня). Нельзя не отметить, что все четыре могилы подверглись сокрушительному ограблению, поскольку содержали дорогие вещи. Учитывая этот момент и внушительный набор метательного оружия (пять единиц), можно допустить, что и стеблевская амазонка принадлежала к особому кругу воительниц.

К маленькой серии могил амазонок с принадлежностями конской амуниции относится и усыпальница из кургана 16 могильника Ак-

кермень близ с. Ново-Филипповка (рис. 2). В составе сопровождающего инвентаря, помимо колчанного набора, копий, портупейного пояса, напутственной мясной пищи, шила, зеркала, бус и трех браслетов, сохранился еще один крайне редкий предмет – рукоять деревянной нагайки (рис. 3/1). Она представляла собой тонкий, круглый в сечении стержень (сохранившаяся длина 18,3 см при диаметре 1,0 см), напоминающий стек. Рукоять ее, скорее всего, была оплетена кожаным ремешком и не имела металлического декора (Фиалко 2011а). Нагайка в могиле вооруженной женщины встречена впервые. Впрочем, редки такие находки и в мужских комплексах Северного Причерноморья, хотя нагайка считается одной из обязательных принадлежностей конного скифа-воина (Черненко 1975, 170). Справедливость последнего замечания подтверждается неоднократными изображениями этого предмета среди атрибутики воинов на скифских каменных изваяниях. Причем очевидны два варианта изображения нагаек в произведениях монументального искусства (Ольховский 2005, ил. 73/1; 75; 77; 79/1; 81 и др.). Чаще их изображали на поясе (рис. 3/4), среди прочих элементов амуниции, изредка в правой руке (рис. 3/5). В степных могилах находки нагаек маркируют, главным образом, обрывки свернутых спиралью золотых лент – оплеток рукоятей (например, в Чертомлыке, Толстой и Соболевой Могилах) (Мозолевський 1979, 179). Известна и единственная пока в этом регионе костяная деталь рукояти нагайки из боковой Южной могилы Бердянского кургана (Фиалко 1993, рис. 1/1). Большинство из находок золотых лент – оплеток рукоятей нагаек происходит из памятников лесостепного региона (Могилов 2008, 92-93). При этом собственно кнутовище (органическая его основа) в этих комплексах ни разу не зафиксировано. В то же время такие находки присутствуют в курганах Алтая, где прекрасно сохранились предметы из органических материалов. Плети или нагайки, по-видимому, были обычным артефактом для погребальных комплексов пазырыкской культуры. Деревянная рукоять плетки найдена в кургане №2 могильника Уландрык IV (рис. 3/2). Длина сохранившейся части 22,0 см, диаметр 1,5 см. На одном ее конце вырезан крючковидный выступ (Кубарев 1987, 42). Остатки рукояти такой плети в виде двух хорошо обструганных деревянных палочек были зафиксированы рядом с позвоночным столбом лошади в кургане №3 курганного могильника Верх-Кальджин II на плоскогорье

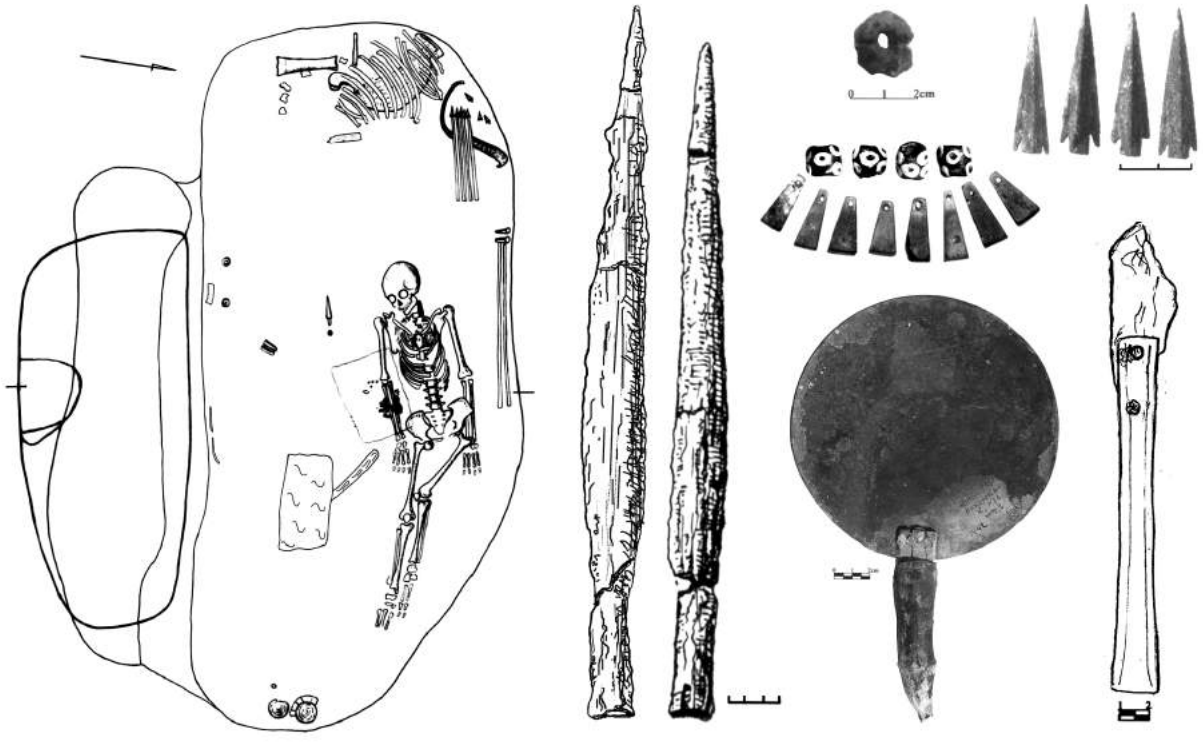

Рис. 2. Погребальный комплекс кургана 16 могильника Аккермень близ с. Ново-Филипповка.

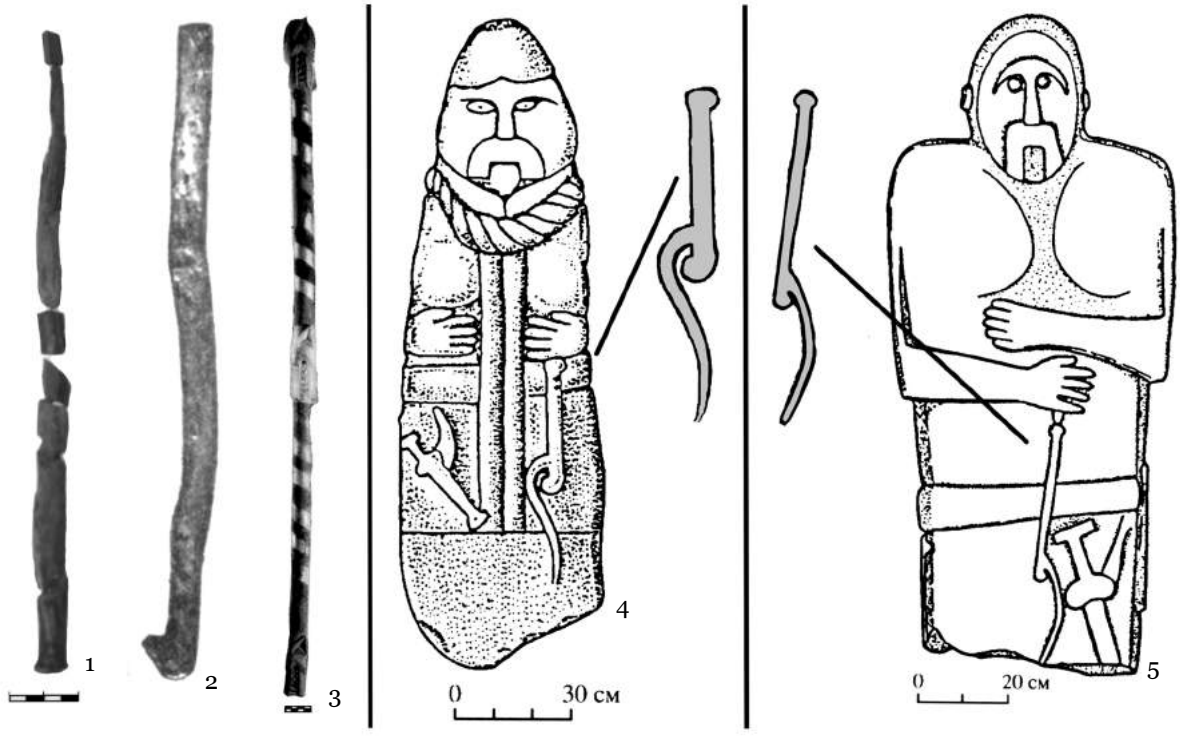

Рис. 3. Нагайки из погребальных комплексов (1 - кургана 16 близ с. Ново-Филипповка; 2 кургана 2 могильника Уландрык IV; 3 Второй Башадарский курган) и их изображения на каменных изваяниях (4, 5).

Укок (Молодин, Полосьмак, Чикишева 2000, 92, рис. 108/7). Во Втором Башадарском кургане найдено деревянное кнутовище нагайки с тремя вырезанными на нем головками волков, обернутое тонкой золотой лентой (рис. 3/3). Длина его достигала приблизительно 50 см при диаметре около 1,2 см (Руденко 1960, 278). На основании известных находок нагаек из памятников Северного Причерноморья, в том числе и из Южной могилы Бердянского кургана, где был погребен воин – страж из свиты одного из номархов, этот атрибут рассматривался как маркер определенного положения его владельца в воинской иерархии (Фиалко 1993, 198). Этнографические данные свидетельствуют, что нагайки (как и плети, и камча в Средней Азии), помимо применения всадниками для управления лошадью, использовались также как оружие (в том числе и на охоте) и орудие для телесных наказаний (Сергеевский, 1887; Тимофеев, 1897; Бородовский 1987, 34-36). Собственно такое использование нагаек засвидетельствовано и Геродотом в эпизоде битвы скифов с потомками слепых рабов (*Геродот* IV, 3). Кроме того, у казаков нагайка отмечала есаула и пристава на кругу, являлась знаком власти. С учетом особого положения амазонки из аккерменьского могильника, возможно, и в данном случае нагайка выступала неким маркером определенного социального статуса.

Любопытно, что три захоронения (из пяти) с принадлежностями конского снаряжения находятся в лесостепном регионе. Эта ситуация кажется более чем странной и трудно объяснимой. Если вспомнить замечания Гиппократа, замужние савроматские женщины садились на коней только в случае войны. Вероятно, после высадки на побережье Азовского моря, амазонки первоначально вели военные действия на лошадях. Со временем (вероятно со второй половины пятого века до н.э.) скифские амазонки как будто становятся менее агрессивными и независимыми и принимают участие в скифских завоевательных походах и оборонительных боях по мере необходимости в отрядах легкой пехоты.

Археологические источники явно демонстрируют социальное неравенство вооруженных женщин. Учитывая четыре основных показателя – маркера общественного статуса покой-

ника, о которых речь шла выше, могилы амазонок представляют несколько групп. В состав наборов сопутствующего инвентаря скифских воительниц входили оружие, напутственная пища и посуда, орудия труда, костюм с нашивными и съемными украшениями, предметы туалета. Количество и качество вещей большинства могил свидетельствует о том, что скифские воительницы являлись преимущественно представительницами среднего сословия кочевого общества. Анализ и сопоставление всех показателей погребальных комплексов амазонок позволил выделить в их среде несколько социальных групп.

1 группа – рядовые дружинники. Самая представительная группа, объединившая большую часть погребальных комплексов скифских амазонок. Для них характерны относительно небольшие объемы курганов и могил, обычные скромные вещевые сопроводительные наборы, отсутствие импортов (кроме разве что зеркал) и украшений из драгоценных металлов. Преобладают одиночные захоронения. И только в четырех случаях вместе с женщиной положили ребенка (в кургане 16 в курганной группе Чертомлыка (рис. 4), кургане 48 в курганной группе Широкое-2, кургане 13 у г. Орджоникидзе, кургане 14 у с. Вышетарасовка). Все эти женщины принадлежали к так называемому среднему классу. Типичными примерами могил рядовых дружинников служат: курганы 5 и 8 у с. Новое, курганы 14 и 82 у с. Вышетарасовка, курган 7 у с. Булгаково, курганы45 и 54 из могильника Мамай-Гора, курганы 33 и 35 из курганной группы Чертомлыка (рис. 5) и др.

Здесь же (с некоторой оговоркой) можно упомянуть и вооруженную женщину из погребения 1 кургана 2 у с. Зеленое. Ее нехитрый скарб, лежавший у левой руки, состоял лишь из железного ножа и пяти стрел с бронзовыми наконечниками (рис. 6). Вычленить эту могилу из числа мужских комплексов оказалось возможным лишь благодаря антропологическим определениям, поскольку в не потрево-

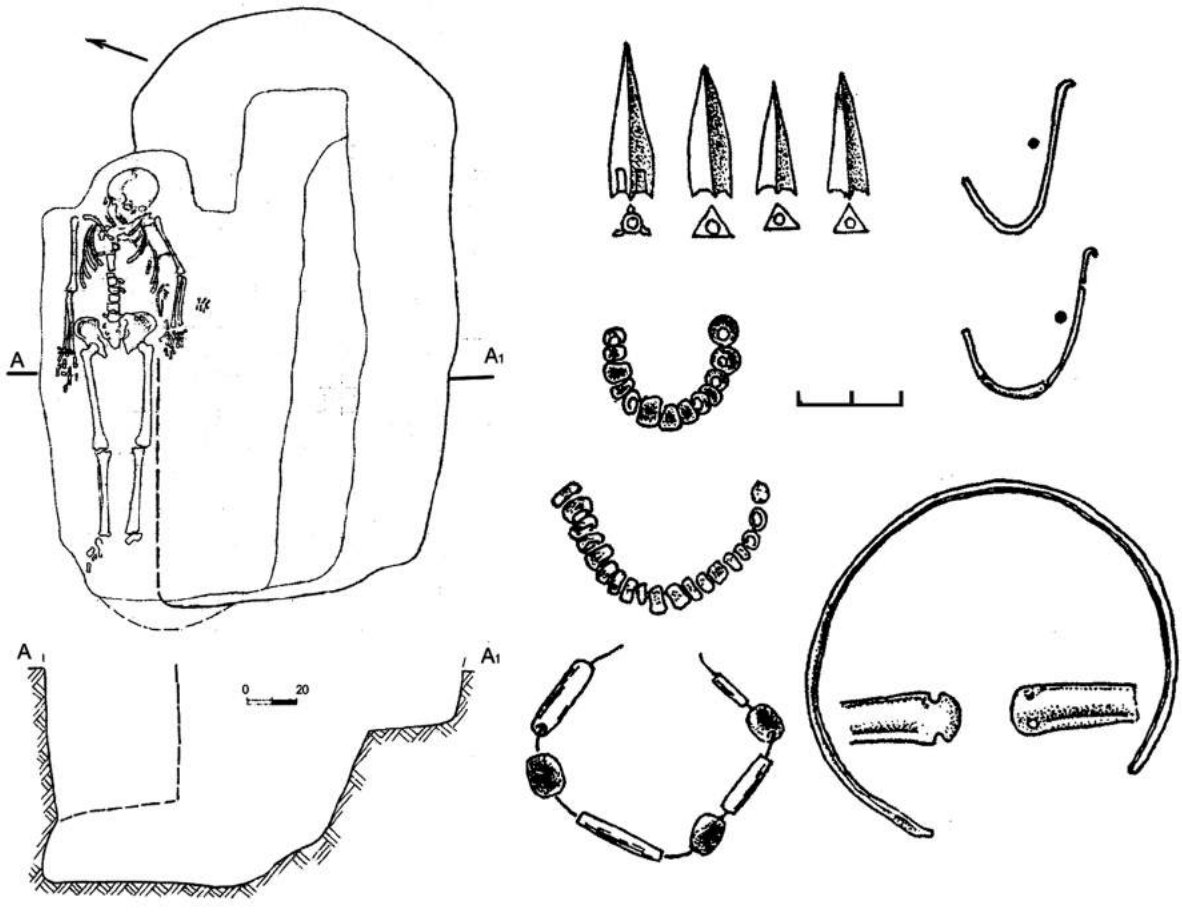

Рис. 4. Могила женщины с младенцем из кургана 16 курганной группе Чертомлыка.

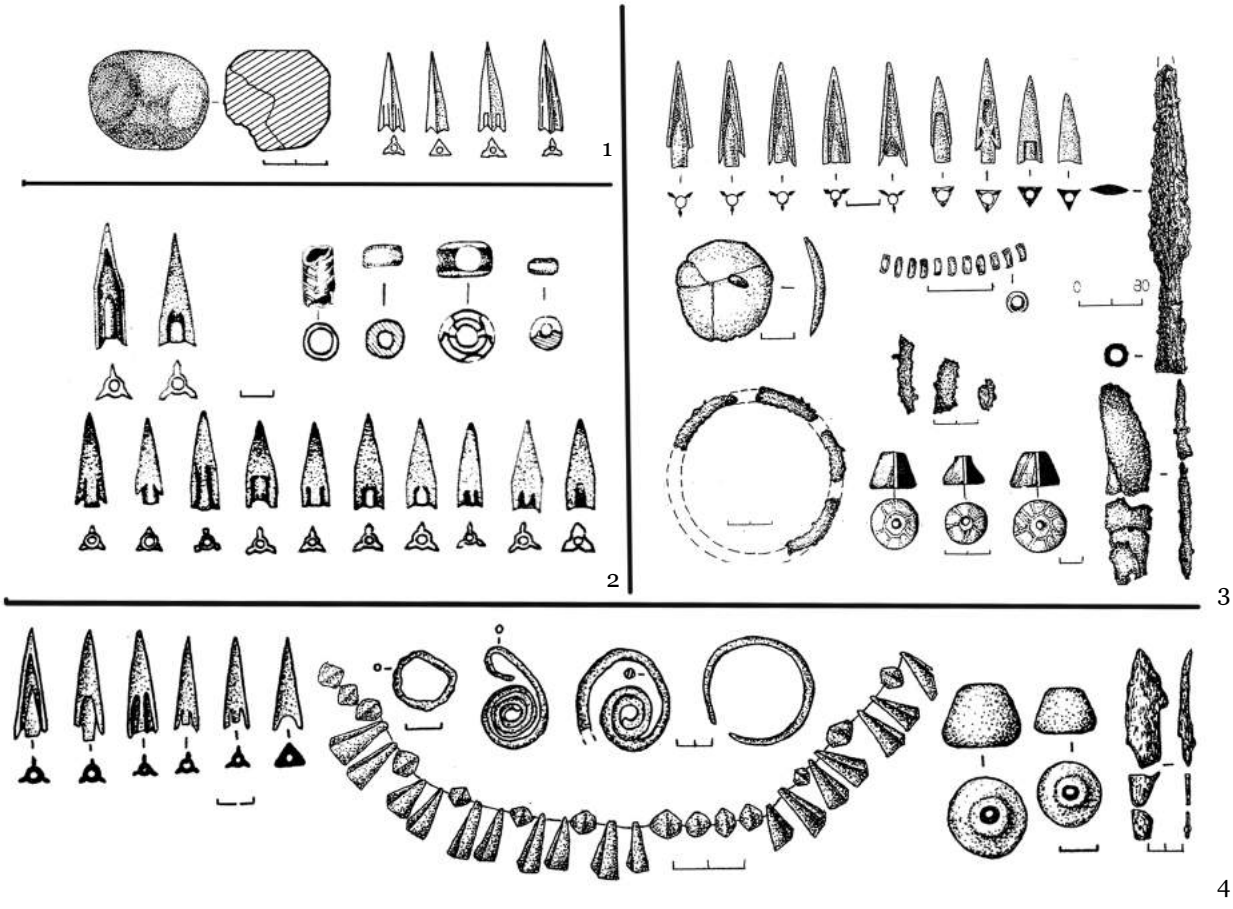

Рис. 5. 1-ая группа: 1 - курган 33 могильника Чертомлыка; 2 курган 35 могильника Чертомлыка; 3 курган 45 могильника Мамай Гора; 4 - курган 45 могильника Мамай Гора.

женной могиле нет никаких вещей, характерных для женских наборов. Не исключено, что эта женщина похоронена в кургане вместе с хозяевами, как их вооруженный охранник (и тогда ее место среди воительниц 5-ой группы).

2 группа – среднее звено (успешные воины). Эта группа объединяет небольшое количество могил амазонок, владевших украшениями из драгоценных металлов – серьгами, кольцами и перстнями, браслетами, нагрудными украшениями, накладным декором костюма, а также дорогими импортными вещами, к числу которых относится, прежде всего, чернолаковая и краснофигурная посуда. Все захоронения здесь одиночные. К памятникам этой группы причислены: курганы 2 и 3 у с. Акимовка (рис. 7), курган 45 у с. Любимовка и проч. В комплектации наборов дорогих вещей не обнаруживается никаких стандартов. Количество и разнообразие драгоценностей, варианты их сочетания не предсказуемы. На-

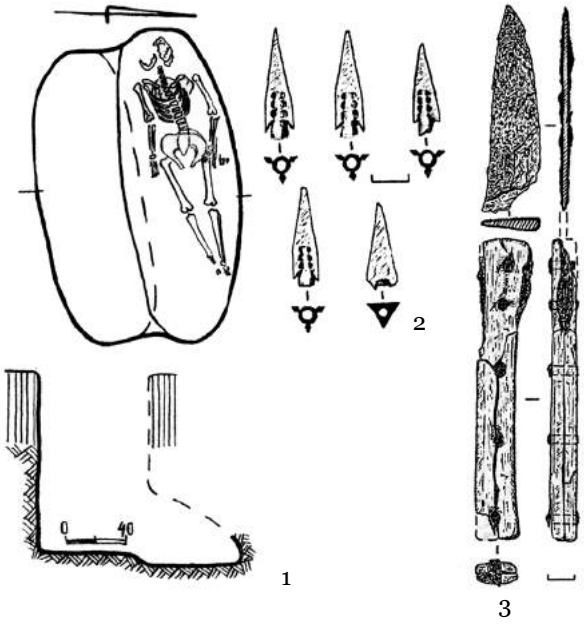

Рис. 6. 1-ая группа. Погребение 1 кургана 2 у с. Зеленое.

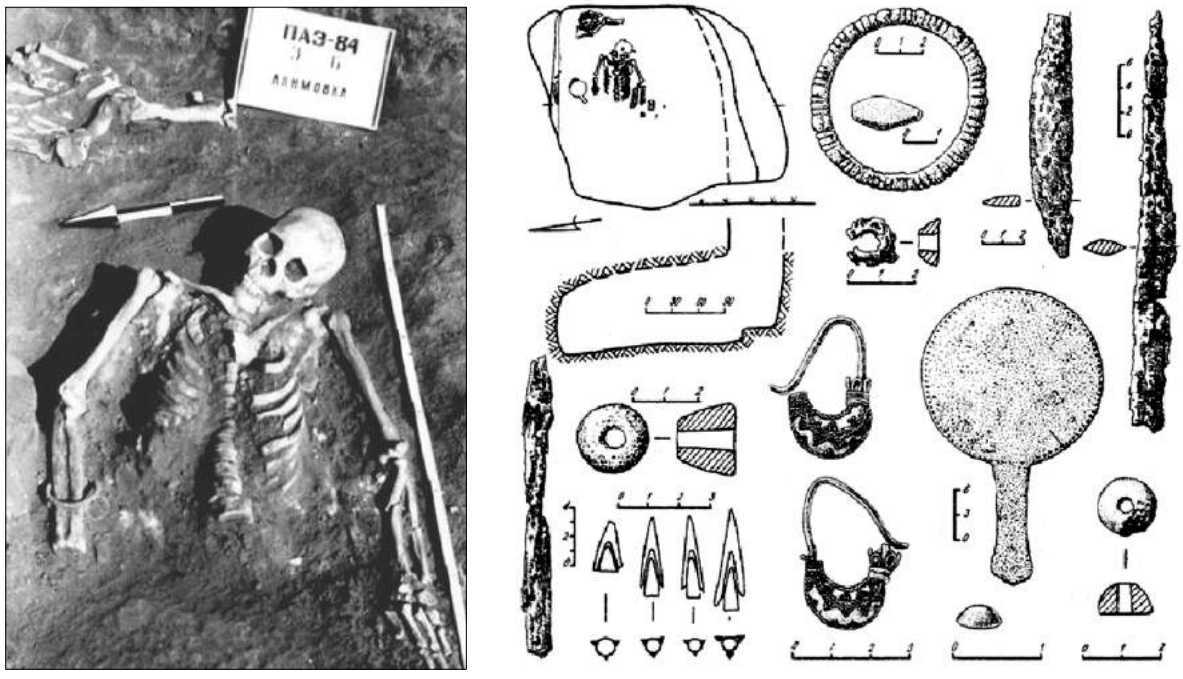

Рис. 7. 2-ая группа. Курган 3 у с. Акимовка.

пример, в нескольких случаях головные уборы орнаментированы золотыми пластинами (курган 2 у с. Акимовка, курган 3 у с. Богдановка), в одном случае золотой лентой-метопидой (курган 18 у с. Львово, правда, эта женщина представляет следующую группу). Различно количество перстней, браслетов и даже серег в разных наборах. Эти могилы указывают на сравнительно высокий социальный статус погребенных в них женщин-воинов.

Пожалуй, наиболее интересен в этой группе курган 2 у с. Зеленое (рис. 8). Конструкция его основного погребального сооружения необычна для Северного Причерноморья. Могила имеет две погребальные камеры, расположенные зеркально. Близки их устройство, размеры и оформление. В одном помещении лежал мужчина, во втором женщина. В состав сопровождающего инвентаря и мужчины, и женщины входило оружие – колчанные наборы и копья. Различие состоит лишь в его количестве (большем у мужчины). Этот элемент сопровождения маркирует принадлежность обоих погребенных к воинскому сословию. При этом в составе погребального инвентаря присутствуют дорогие импорты и украшения, и бронзовый котел. Идентичность сооружений (сакрального пространства) и обряда погребения, а также практически равнозначные по «удельному весу» вещевые наборы, очевидно, должны были подчеркнуть равноправный и независимый статус обоих погребенных. Не исключено, что в этом кургане похоронена супружеская пара. Подобная ситуация отмечается и в кургане 51 Елизаветовского могильника на Дону (Копылов 2008, 95).

3 группа – высокородные (богатые) амазонки. Нескольких амазонок в потусторонний мир сопровождали слуги. В кургане 14 у с. Вышетарасовка, кургане 48 у с. Любимовка и кургане 18 у с. Львово вместе с воительницами погребли бедных девушек-служанок (рис. 9). В кургане 8 у с. Волчанск с амазонкой похоронили мужчину-слугу. В кургане 12 урочища Носаки амазонку сопровождала вооруженная охранница.

В этой группе наиболее интересен курган 5 у с. Зеленое (рис. 10). Относительно небольшую насыпь его соорудили для похорон девочки-подростка 10-13 лет в сопровождении трех человек – двух девочек-воительниц и взрослого мужчины (вероятно, дядьки-воспитателя), для каждого из которых была устроена отдельная могила. Архитектоника подкурганного пространства доказывает, что оно было заранее распланировано с учетом именно такого количества могил, которые делались парал-

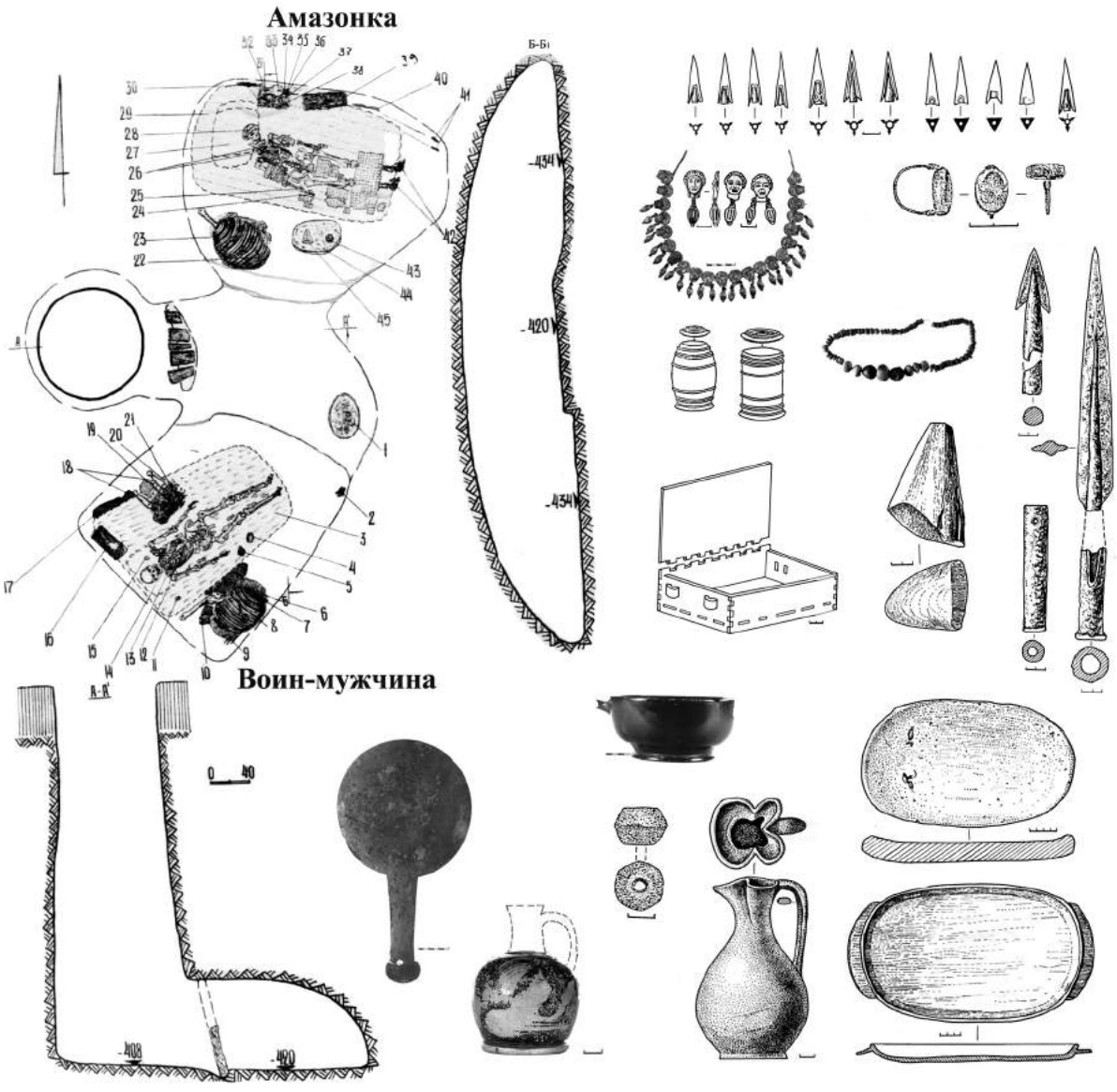

Рис. 8. 2-ая группа. Погребение 3 кургана 2 у с. Зеленое и гарнитур вещей амазонки.

лельно во времени. Высокий статус подростка подчеркивают и центральное место в кургане, и набор артефактов, и сопровождение. В набор вещей главной воительницы входили копье и дротик, пращевые камни, защитный доспех, зеркало, каменная плитка с деревянным растиральником, браслеты и ожерелье из стеклянных и одной золотой бусин, расшитый золотыми бляшками головной убор. Наборы вещей девочек более чем скромны. В могиле одной из них находились: чашечка из дна чернолакового сосуда, два наручных и шейный наборы из стеклянных бусин и бронзовый наконечник стрелы. В могиле другой девочки – напутственная пища, стеклянные бусы и три наконечника стрелы. Мужская могила, находившаяся у края насыпи, оказалась разграбленной, в отличие от остальных непотревоженных могил. Материалы этого кургана впервые в скифоведении позволили установить, что траурный эскорт основной покойницы в потусторонний мир составляли вооруженные девочки. А инвентарные наборы, даже без учета места могил под насыпью, проявили очевидное различие в социальной принадлежности погребенных в этом кургане особ.

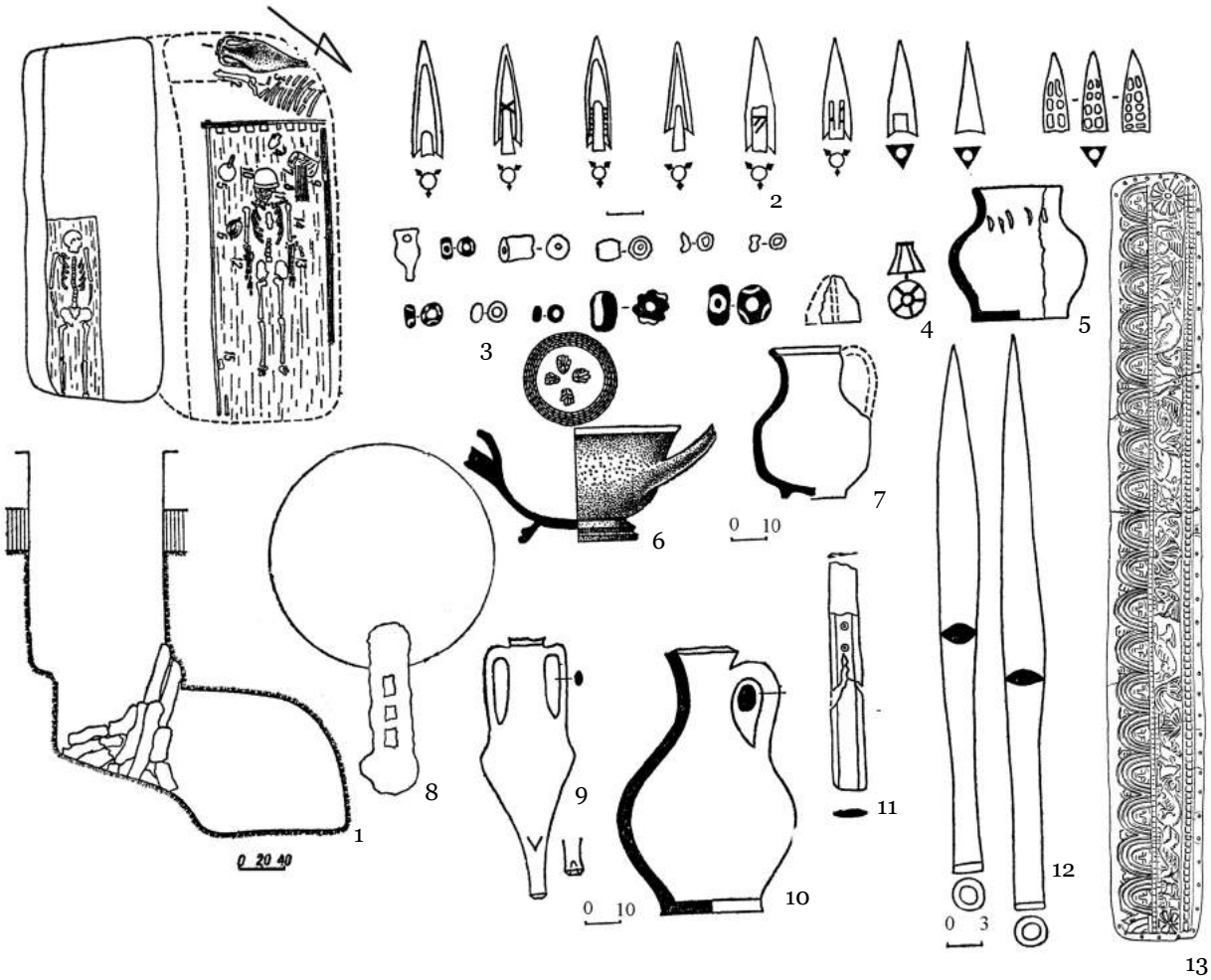

Рис. 9. 3-ья группа. Курган 18 у с. Львово.

4 группа – командиры (лидеры). Известно несколько случаев, когда в могилу амазонки клали вещи, которые должны были выделить ее из общей массы и подчеркнуть особый статус. Таким имущественным маркером, к примеру, мог служить бронзовый котел, поставленный в могилу наряду с прочим инвентарем. В массиве погребальных памятников скифов бронзовые котлы выступают своеобразным социальным индикатором, взаимосвязанным с некими сакральными функциями (Кузнецова 2008, 181-185). Причем особое значение имели размеры такой посудины, поскольку они должны были соответствовать количеству персон, составлявших ближайший круг ее владельца (Грицюк 2009, 108; Болтрик, Фиалко 2010, 315-316). То есть размер котла прямо зависел от ранга его хозяина. Среди погребальных комплексов вооруженных женщин с котлами следует назвать курган 38 у с. Любимовка, курган 8 у с. Волчанск, курган 4 у с. В. Знаменка. В Любимовке котел сочетался с набором стрел, двумя копьями, мечом, импортным лекифом и бронзовым киафом, двумя золотыми серьгами, золотой гривной и др. В Волчанске, кроме котла, в могиле находились стрелы, импортный сосуд, две золотые серьги, золотое ожерелье и головной убор, орнаментированный золотыми бляшками. В. Знаменке вместе с котлом в могиле были найдены копье, амфора, бронзовый сосуд, шкатулка, девять золотых бляшек, игральные кости и прочие вещи. Таким образом, во всех трех наборах, помимо котла, присутствуют импортная посуда и золотые украшения.

Еще одним опознавательным ранжирующим (или социально-престижным) знаком выступали металлические шейные гривны. Они представляли собой толстую, круглую в сечении проволоку, свернутую в кольцо, иногда в несколько оборотов. Гривны, часто украшенные фигурными наконечниками, характерны

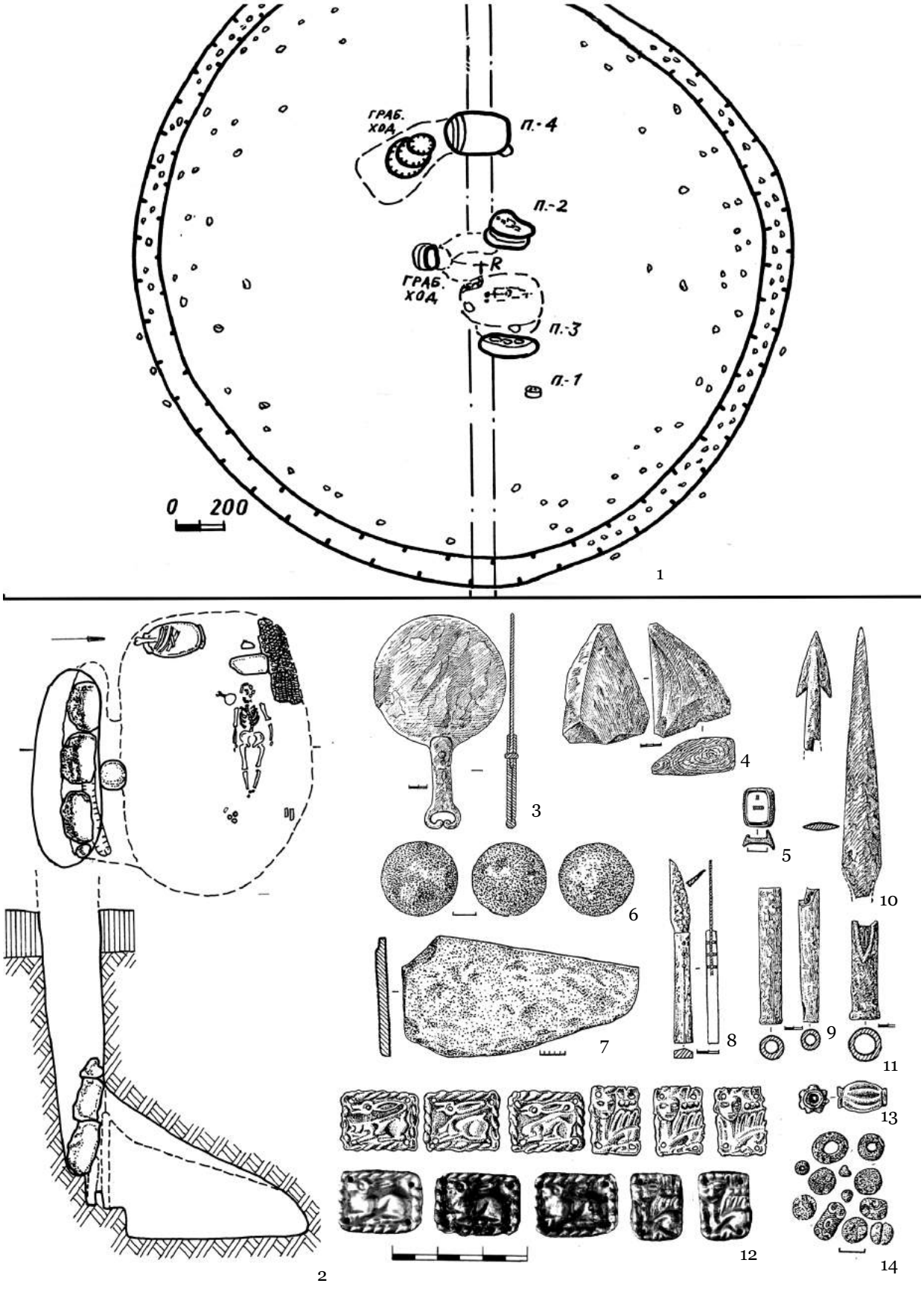

Рис. 10. 3-ья группа. Курган 5 у с. Зеленое (общий план кургана, план погребения 3 и вещи из него).

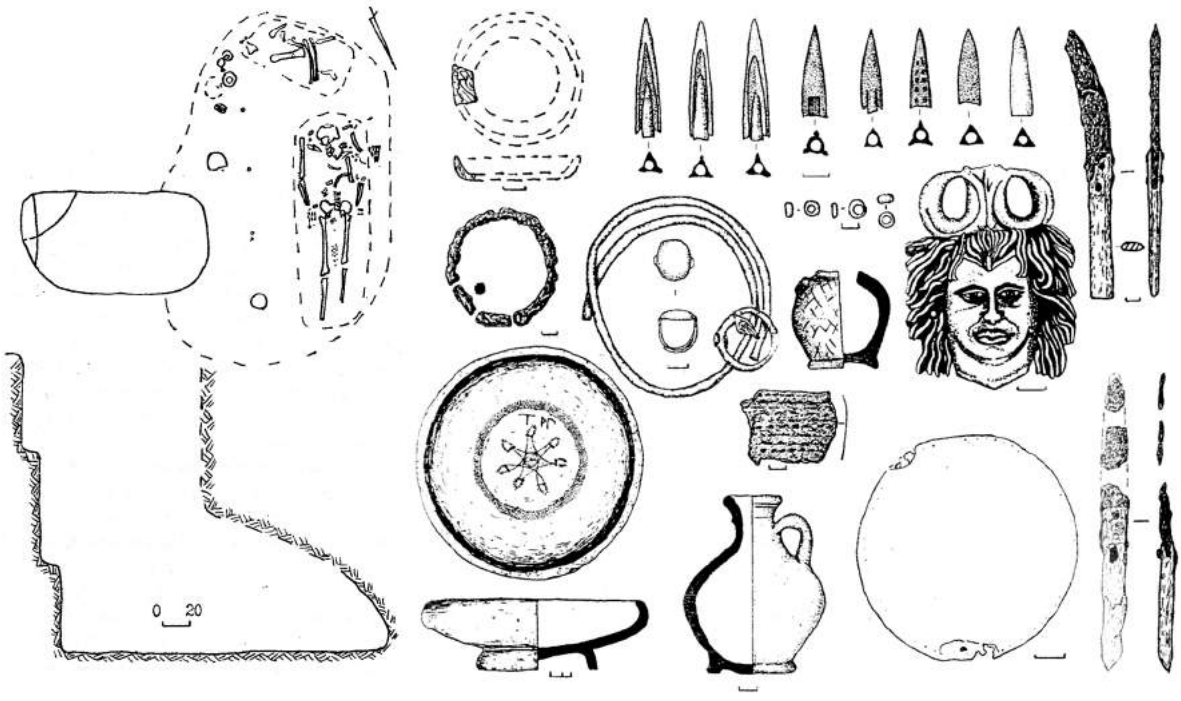

Рис. 11. 4-ая группа. Курган 16 могильника Мамай-Гора.

для уборов представителей скифской аристократии, или скорее скифского вождества (Петренко 1978, 41). И роль их, вполне очевидно, была двоякой – они служили не столько украшением (хотя и это абсолютно не исключается, ввиду того, что большинство их сделано из драгоценных металлов), сколько символом особого социального статуса. Думается, именно этим обстоятельством объясняется присутствие этих нагрудных украшений-символов на скифских каменных изваяниях (Ольховский, Евдокимов 1994, 65) – изображениях героизированных предков. Использовались эти знаки отличия и у амазонок. Так, золотая гривна принадлежала амазонке из кургана 38 у с. Любимовка. Кроме того, еще четыре воительницы являлись обладательницами серебряных украшений (курган 13 группы БОФ у г. Орджоникидзе, курган 38 у с. Отрадное, курган 16 могильника Мамай-Гора (рис. 11), курган 5 у с. Булгаково). В Отрадном кроме гривны в могиле были стрелы, импортный бальзамарий, золотые украшения, фибула. В Орджоникидзе, кроме гривны, амазонка имела стрелы, одну золотую серьгу, четыре золотых перстня, два серебряных браслета, головной убор с золотыми аппликациями и прочие вещи. В Булгаково у женщины были копье и стрелы, зеркало, три золотых кольца, три деревянных шкатулки, бусы и др. В одном случае (курган 38 у с. Любимовка) амазонку похоронили и с котлом, и с гривной.

Как упоминалось выше, в погребальном обряде скифского населения бронзовый котел и металлическая шейная гривна отмечают захоронения командиров. Следовательно, можно считать, что наличие бронзового котла, металлической (особенно золотой или серебряной) шейной гривны и золотых ювелирных изделий в наборах погребального скарба амазонок позволяет усматривать в их владелицах командующих воинскими подразделениями.

5 группа – охранницы из свиты. Совершенно очевидно, что амазонки служили наемниками, например, у представителей знати в лесостепных регионах. Такое предположение вполне согласуется с тем, что эти территории периодически подвергались нападению очередных орд кочевников. К числу таких профессионалов-наемников, вероятно, относятся воительницы из кургана 9 у с. Старый Мерчик и кургана 25 у с. Гришковка (Харьковской обл.). Курган у с. Гришковка содержит две могилы воинов – мужчины и женщины. Их расположение как будто под-

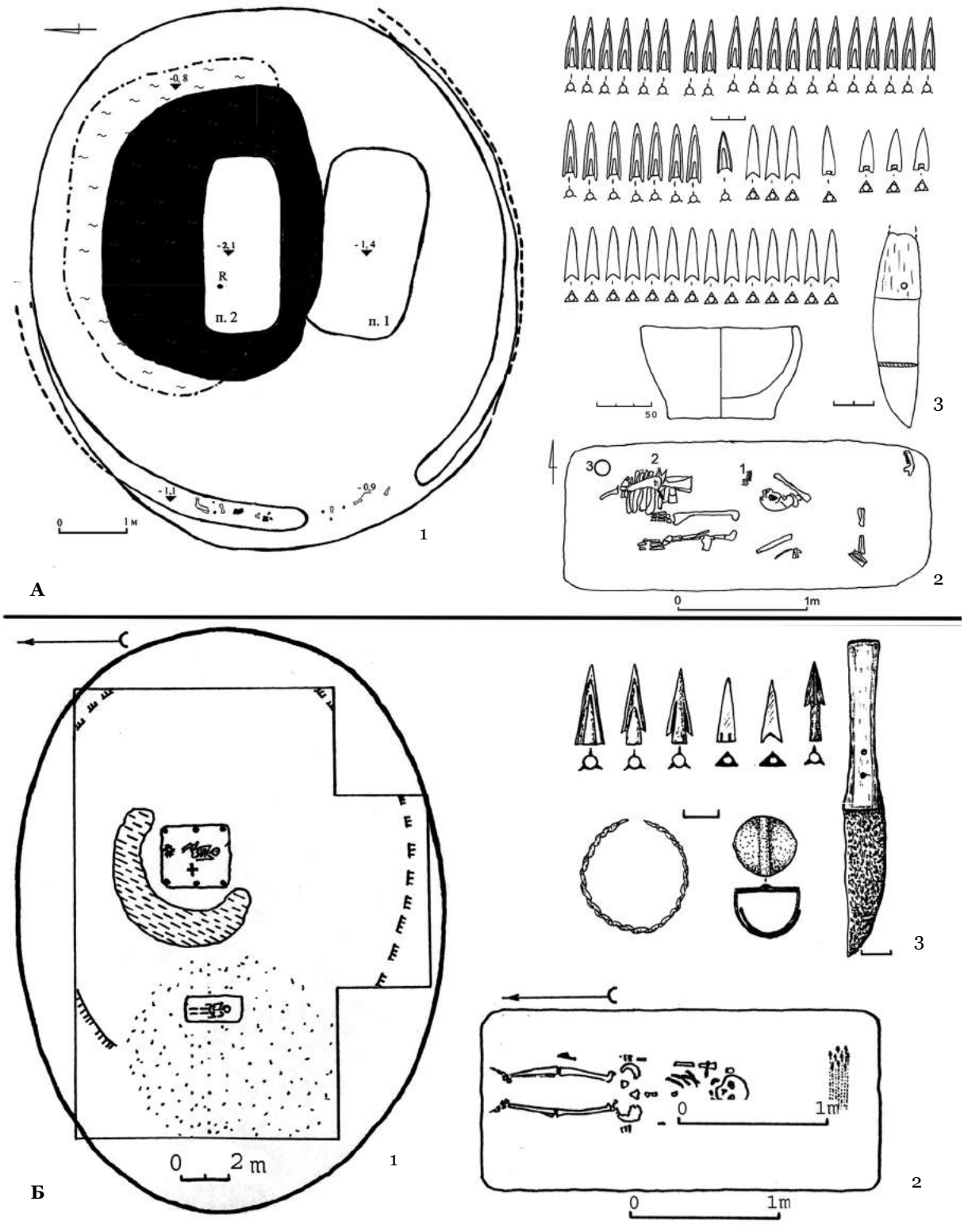

Рис. 12. Погребальные комплексы 5-ой группы: А, 1-3 кургана 25 у с. Гришковка (общий план кургана, план погребения 2 и набор вещей из него); Б, 1-3 кургана 9 у с. Старый Мерчик (общий план кургана, план погребения 2 и набор вещей него).

черкивает равный статус обоих воинов (рис. 12/А). Амазонка из Старого Мерчика безусловно связана с представительницей местной элиты, похороненной в этом кургане. Место могилы амазонки в этом кургане позволяет видеть в ней вооруженного охранника (рис. 12/Б). А наличие украшений из серебра (сережки и перстень) указывает на ее особый статус – вольного дружинника (Фиалко 2011, 39). Такая интерпретация кажется вполне справедливой, если вспомнить, что оба эти могильника соотносятся с лесостепным участком Муравского шляха, который уже функционировал в скифское время и имел большое стратегическое значение.

Все выше изложенные материалы и рассуждения позволили заключить следующее:

1. Погребальные сооружения и обряд амазонок полностью соответствовали таковым у классических кочевых скифов.
2. С учетом общепринятой системы оценивания погребальных комплексов, можно отметить очевидные проявления социальной дифференциации в среде скифских воительниц.
3. Ситуация в центральном погребении кургана №2 у с. Зеленое ясно показывает, что скифские амазонки занимали равное с мужчинами положение.
4. В среде амазонок выделяется несколько социальных групп: рядовые дружинники; среднее звено (или успешные воины); высокородные (богатые) амазонки; командиры (или лидеры); охранницы из свиты.
5. Непростая политическая ситуация, сложившаяся в отдельных частях Северного Причерноморья в скифскую эпоху (особенно в IV в. до н.э.), вынуждала браться за оружие и женщин. Об этом свидетельствуют и могилы скифских женщин с оружием, и следы боевых ранений у погибших воительниц.
6. Участие в постоянных военных кампаниях способствовало усилению социальной дифференциации и в воинской среде, и в обществе в целом.

Библиография

Бобринский 1901: А.А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, 1 (С-Петербург 1901).

Бобринский 1905: А.А. Бобринский, Отчет о раскопках близ с. Журовки и Капитановки (Чигиринскаго уезда Киевской губернии) в 1904 году. ИАК 17, 77-98.

Болтрик 2001: Ю.В. Болтрик, Социальная структура Скифии IV в. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках. В сб.: (Ed. J. Chochorowski) Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadrusza Sulimirskiego (Kraków 2001), 85-91.

Болтрик, Фіалко 1995: Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко, Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н.е. Археологія 2, 1995, 3-13.

Болтрик, Фиалко 2010: Ю.В. Болтрик, Е.Е. Фиалко, Посуда из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. Stratum plus 3, 2010, 289-323.

Болтрик, Фиалко 2011: Ю.В. Болтрик, Е.Е. Фиалко, Курганы среднего течения р. Тащенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ). Stratum plus 3, 2011, 127-174.

Бородовский 1987: А.П. Бородовский, Плети и возможности их использования в системе вооружения племен скифского времени. В сб.: Военное дело древнего населения Северной Азии (Новосибирск 1987), 28-39.

Бунятян 1985: Е.П. Бунятян, Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV-III вв. до н.э. (Киев 1985).

Ганіна 1958: О.Д. Ганіна, До питання по жіночі поховання зі зброєю скіфського часу. Праці Київського державного історичного музею 1, 175-183.

Ганина 1960: О.Д. Ганина, О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени. Записки Одесского археологического общества 1 (34), 96-104.

Генинг 1984: В.Ф. Генинг, Проблема социальной реконструкции общества кочевых скифов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным. В сб.: (Отв. ред. В.Ф. Генинг) Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ (Киев 1984), 124-152.

Грицюк 2009: В.М. Грицюк, Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) (Київ-Чернівці 2009).

Могилов 2008: О.Д. Могилов, Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи (Київ - Кам'янець-Подільський 2008).

Молодин, Полосьмак, Чикишева 2000: В.И. Молодин, Н.В. Полосьмак, Т.А. Чикишева, Феномен алтайских мумий (Новосибирск 2000).

Ольховский, Евдокимов 1994: В.С. Ольховский, Г.Л. Евдокимов, Скифские изваяния VII-III вв. до н.э. (Москва 1994).

Петренко 1978: В.Г. Петренко, Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. САИ. Вып. Д4-5 (Москва 1978).

Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989: Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киев 1989).

Копылов 2008: В.П. Копылов, Накладка со сценой амазономахии из Елизаветовского могильника. Российская археология 4, 2008, 91-96.

Кубарев 1987: В.Д. Кубарев, Курганы Уландрыка (Новосибирск 1987).

Кузнецова 2008: Т.М. Кузнецова, Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы). В сб.: (Отв. ред. М.Г. Мошкова) Проблемы современной археологии. Сборник памяти В.А. Башилова (Москва 2008), 173-198.

Курочкин 1980: Г.Н. Курочкин, Гипотетическая реконструкция погребального обряда скифских царей VIII-VII вв. до н.э. и курган Аржан (к проблеме происхождения скифов). В сб.: (Отв. ред. А.И. Мартынов) Скифо-сибирское культурно-историческое единство (Кемерово 1980), 105-117.

Курочкин 1991: Г.Н. Курочкин, «Царские» курганы европейской и азиатской Скифии (сравнительный анализ и возможности исторических реконструкций). В сб.: (Отв. ред. В.М. Массон) Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара ИИМК АН СССР (Ленинград 1991), Ленинград 1991, 18-22.

Мозолевський 1979: Б.М. Мозолевський, Товста Могила. (Київ 1979).

Ольховский 2005: В.С. Ольховский, Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа (Москва 2005).

Руденко 1960: С.И. Руденко, Культура населения Центрального Алтая в скифское время (Москва - Ленинград 1960).

Сергеевский 1887: Н.Д. Сергеевский, Наказание в русском праве XVII в. (С-Петербург 1887).

Тимофеев 1897: А.Г. Тимофеев, История телесных наказаний в русском праве (С-Петербург 1897).

Скорый 1997: С.А. Скорый, Стеблев: скифский могильник в Поросье. (Киев 1997).

Фиалко 1991: Е.Е. Фиалко, Погребения женщин с оружием у скифов. В сб.: (Отв. ред. Ю.В. Болтрик) Курганы степной Скифии (Киев 1991), 4-18.

Фиалко 1993: Е.Е. Фиалко, Нагайка из Бердянского кургана. Древности Степного Причерноморья и Крыма IV, 1993, 197-200.

Фиалко 2010: Е.Е. Фиалко, Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля. Боспорские исследования 23, 2010, 166-190.

Фиалко 2010a: Е.Е. Фиалко, Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора. Stratum plus 3, 2010, 187-196.

Фиалко 2011: Е.Е. Фиалко, Нові поховання амазонок Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Наукові записки. Серія: історичні науки 14 (Кіровоград 2011), 34-46.

Фиалко 2011a: Е.Е. Фиалко, Погребение амазонки в долине реки молочной. Археологія і давня історія України 5, 2011 (в печати).

Черненко 1975: Е.В. Черненко, Оружие Толстой Могилы. В сб.: (Отв. ред. А.И. Тереножкин) Скифский мир (Киев 1975), 152-173.

Andrukh, Toschev 1995: S.I. Andrukh, G.N. Toschev, Mamai-Gora, a Tumulary Necropolis of Scythian Age in the Eurasian Area. Tumulary Tombs of Iron Age in the South-Eastern Europe. The 2-nd International Symposium of Funerary Archaeology (Tulcea 1995), Tulcea-Brăila-Slobozia-Călăraşi 1995, 3.

Fialko 2009: E. Fialko, Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia. Mousaios XIV. The Necropolises and the Environment (1st mill. BC), Buzău-Brăila 2009, 47-59.

Fialko 2010: E. Fialko, Die skythischen Amazonen. In: (Ed. J. Leskovar, M. Reitberger) Goldener Horizont. 40000 Jahre Nomaden der Ukraine (Linz 2010), 106-111.

Femeile înarmate din prima epocă a fierului în nordul Mării Negre: aspecte sociale

Rezumat

În prima epocă a fierului teritoriul actual al Ucrainei a fost populat de comunităţi nomade războinice. Materialele arheologice demonstrează prezenţa în cadrul acestora a femeilor înarmate. Drept indicator al statutului social al sciţilor servesc monumentele lor funerare. Astfel, în rând cu dimensiunile lor, un rol important are inventarul funerar al mormintelor. Pe baza acestuia se poate deduce existenţa unei diferenţieri sociale printre amazoane. În

cea mai mare parte, amazoanele sunt reprezentante ale clasei mijlocii. Ca urmare a campaniilor militare frecvente se intensifică procesul de diferenţiere socială în rândul amazoanelor, evidenţiindu-se o serie de înmormântări cu inventar bogat, care au aparţinut unor persoane înstărite.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Trei tipuri de construcţii funerare ale amazoanelor scitice: 1 - groapă; 2 - nişă; 3 - catacombă.

Fig. 2. Complexul funerar din tumulul 16 al necropolei Akkermen', s. Novo-Filippovka.

Fig. 3. Bice din complexe funerare (1 - tumulul 16 de lângă s. Novo-Filippovka; 2 - tumulul 2, necropola Ulandryk IV; 2 - tumulul doi de la Bašadar) şi imagini ale lor pe stele din piatră (4, 5).

Fig. 4. Mormânt de femeie cu copil din tumulul 16 de la Čertomlyk.

Fig. 5. Grupa I-a: 1 - tumulul 33, necropola Čertomlyk; 2 - tumulul 35, necropola Čertomlyk; 3 - tumulul 45, necropola Mamaj Gora; 4 - tumulul 45, necropola Mamaj-Gora.

Fig. 6. Grupa I-a. Mormântul 1 din tumulul 2 de lângă s. Zelenoe.

Fig. 7. Grupa II-a. Tumulul 3 de lângă s. Akimovka.

Fig. 8. Grupa II-a. Mormântul 3 din tumulul 2 de lângă s. Zelenoe şi obiecte ce au aparţinut unei amazoane.

Fig. 9. Grupa III-a. Tumulul 18 de lângă s. L'vovo.

Fig. 10. Grupa III-a. Tumulul 5 de lângă s. Zelenoe (planul general al tumulului, planul mormântului 3 şi piesele din el).

Fig. 11. Grupa IV-a. Tumulul 16 de la Mamaj-Gora.

Fig. 12. Grupa V-a: A, 1-3 - tumulul 25 de lângă s. Griškovka (planul general al tumulului, planul mormântului 2 şi inventarul lui); B, 1-3 - tumulul 9 de lângă s. Staryj Merčik (planul general al tumulului, planul mormântului 2 şi inventarul lui).

The armed women of Early Iron Age in the Northern Pontic: social aspects

Abstract

In the Early Iron Age the territory of modern Ukraine was inhabited by warlike nomads. The archaeological evidence suggests that there were warrior women among the Scythians. The indicators of social status of the Scythians are their funerary monuments. In addition to size, great value had a set of accompanying funeral equipment and the presence of servants. The social differentiation existed in the environment of the Amazons. The funerary monuments indicate that the Amazons were the representatives of the middle class. The ordinary combatants were dominated amongst them, but there were also wealthy women, commanders and free mercenaries. War campaigns have contributed to the increasing of the social differentiation in a military environment.

List of illustrations:

Fig. 1. Three types of the Scythian Amazons' funeral constructions: 1 - pit; 2 - undercut; 3 - catacomb.

Fig. 2. Funerary complex of kurgan16 near village Novo-Filippovka.

Fig. 3. Whips from the burial complexes: (1 - kurgana 16 near village Novo-Filippovka; 2 - kurgan 2 of Ulandryk IV cemetery; 3 - the Second Bashadarsky mound) and their images on stone sculptures (4, 5).

Fig. 4. The grave of a woman with a baby from kurgan 16 of Chertomlyk group.

Fig. 5. First group: 1 - kurgan 33 of Chertomlyk group; 2 - kurgan 35 of Chertomlyk group; 3 - kurgan 45 from Mamaj-Gora cemetery; 4 - kurgan 45 from Mamaj-Gora cemetery.

Fig. 6. First group. Tomb 1 from kurgan 2 near village Zelenoe.

Fig. 7. The second group. Kurgan 3 near village Akimovka.

Fig. 8. The second group. Tomb 3 from kurgan 2 near village Zelenoe and Amazon' set of things.

Fig. 9. The third group. Kurgan 18 near village L'vovo.

Fig. 10. The third group. Kurgan 5 near village Zelenoe (general plan of kurgan, plan of the tomb 3 and set of things from it).

Fig. 11. The fourth group. Kurgan 16 of Mamaj-Gora cemetery.

Fig. 12. The fifth group: A, 1-3 kurgan 25 near village Grishkovka (general plan of kurgan, plan of the tomb 2 and set of things from it); B, 1-3 kurgan 9 near village Staryj Merchik (general plan of kurgan, plan of the tomb 2 and set of things from it).

09.12.2011

Др. Елена Фиалко, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, e-mail: ofialka@ukr.net

DATE PRELIMINARE PRIVIND CERCETĂRILE DE PERIEGHEZĂ EFECTUATE ÎN PREAJMA SATULUI RĂUŢEL (RAIONUL FĂLEŞTI)

Vitalie Burlacu

Introducere

Primele cercetări perieghetice în microzona satului Răuţel au fost întreprinse în anul 1973 de cercetătorul V.I. Marchevici, care a indicat aici două movile[1] şi o aşezare aparţinând culturii Sântana de Mureş-Černjachov[2] din sec. III-IV d. Hr., notată Răuţel I (Свод 1987, 755-756; Hîncu 2003, 66).

Cercetările au fost reluate în 2007 de către autor, ca urmare fiind identificate alte trei aşezări: una aparţinând culturii Sântana de Mureş-Černjachov (Răuţel II)[3] şi două staţiuni mezolitice (Răuţel III şi Răuţel IV), care constituie subiectul prezentului articol.

Răuţel III

Staţiunea mezolitică a fost descoperită în anul 2007, atunci de pe suprafaţa solului fiind adunate mai multe piese de silex, printre care, se număra nuclee, lame, aşchii şi unelte. Cercetările au continuat în 2008 şi 2009, astfel a fost adunată o colecţie, care în prezent numără 248 piese de silex şi un galet.

Amplasarea geografică şi topografică. Staţiunea Răuţel III este situată pe terasă joasă a malului drept al râuleţului Răuţel (fig. 1/1), având suprafaţa relativ plană, cu lungimea de cca 60 m şi lăţimea de aproximativ 30 m, la cca 4-5 m de la nivelul apei. Situl se află la 250 m nord-est de localitatea Răuţel, raionul Făleşti, la cca 1 km sud-vest de municipiul Bălţi şi cca 7 km în amonte de la punctul vărsării râuleţului în râul Răut. În partea de sud (cca 40 m) este situat un stâlp din reţeaua de electricitate de înaltă tensiune şi la cca 400 m de o fosta fermă de păsări.

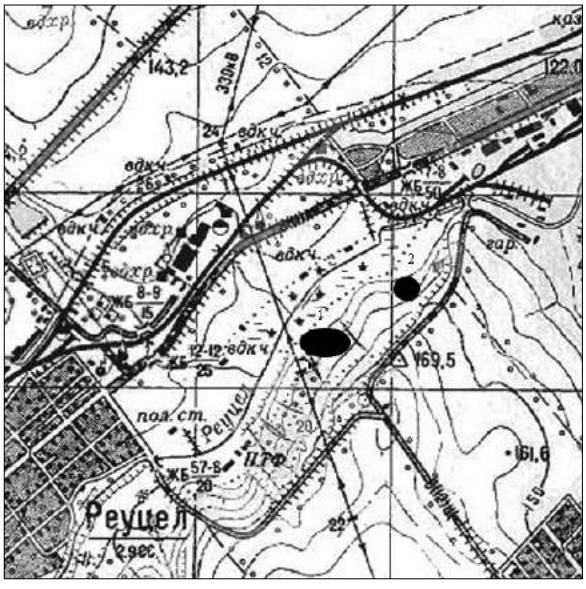

Fig. 1. Amplasarea geografică şi topografică a staţiunilor mezolitice Răuţel III şi IV: 1 - Răuţel III; 2 - Răuţel IV.

Inventarul litic. Colecţia de la Răuţel III numără 247 piese de silex şi un galet (fig. 3/6) (percutor?). Dintre cele 247 obiecte, nuclee sunt şase, unelte – 17, la care se mai adaugă şase piese cu urme de întrebuinţare, lame şi fragmente de lame (72 ex.). Într-un număr mare sunt reprezentate deşeurile, obţinute ca rezultat al debitajului – aşchii informe, cele primare cu cortex, spărturi, bucăţi din aşchii, care în total numără 146 piese.

Nucleele (fig. 3/1-5) sunt reprezentate de şase piese (2,42% din numărul total de obiecte). Dimensiunea lor variază de la 56×31×24 mm până la 38×29×18 mm. Două nuclee sunt piramidale, unipolare, de pe care se desprindeau lamelele şi microlamele. Alte două nuclee sunt prismatice, bipolare, de pe care se obţineau lame informe şi aşchii de dimensiuni mici. Un nucleu poate fi considerat cvasipiramidal (ori în formă de con

[1] Tumulul I este situat în partea de sud-est a localităţii, în stânga căii ferate, la 200 m est de cimitir. Are o înălţime de 4 m şi un diametru de aproximativ 30 m. Tumulul II este situat la extremitatea de sud-vest a satului, lângă biserică. De localnici este numit „Movila de lângă biserică". Avea o înălţime de 2 m şi un diametru de 15 m. Actualmente este nivelat.

[2] Este situată în partea de sud a satului, pe malul drept al râului Răuţel, la confluenţa lui cu un râuleţ anonim. Suprafaţă – 200×100 m.

[3] Este situată în partea de nord-est a localităţii, pe malul drept al unui râuleţ anonim, afluent de stânga al Răuţelului, se întinde pe o suprafaţă de 250×100 m.

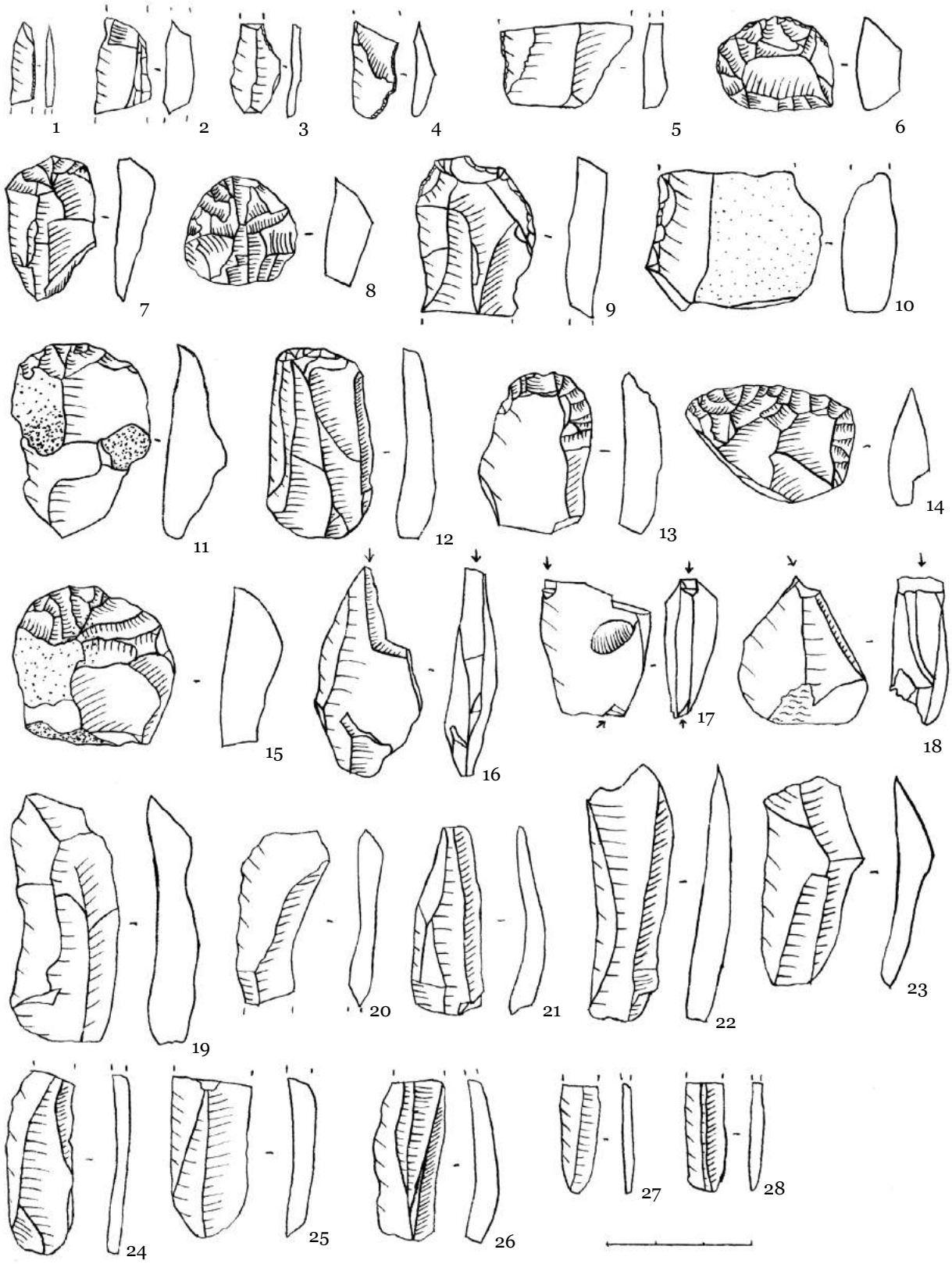

Fig. 2. Răuţel III. Material litic: 1-5 - lame cu retuşă; 6-15 - gratoare; 16-18 - burine; 19-28 - lame.

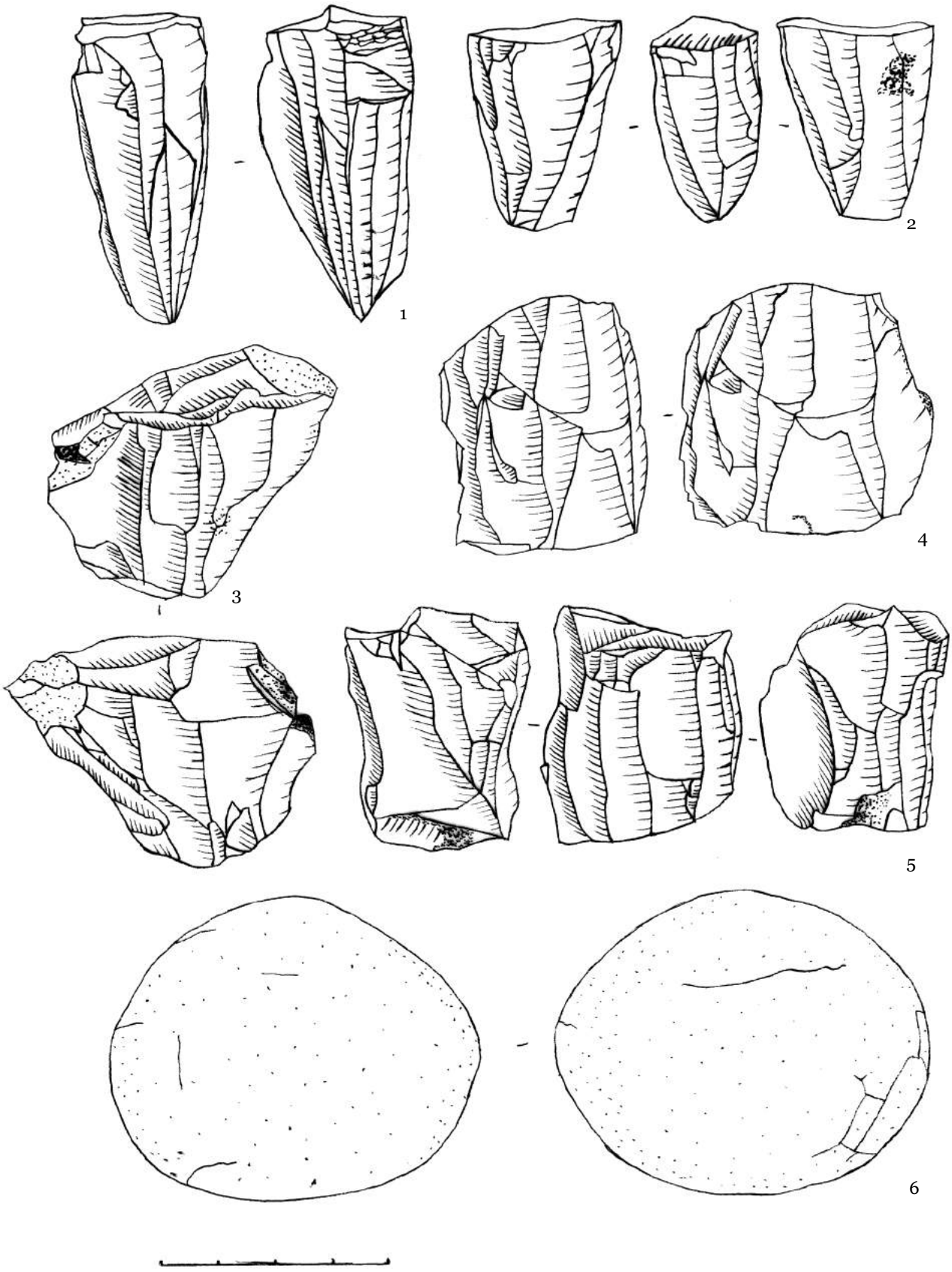

Fig. 3. Răuţel III. Material litic: 1-5 - nuclee; 6 - percutor.

neregulat), având trei taloane de percuţie, de pe care se desprindeau lame şi aşchii scurte. Ultimul reprezintă un fragment de nucleu.

Lame, lamele şi microlame (fig. 2/19-20) constituie o grupă de 72 piese (29,15% din numărul total de obiecte). În număr mare (67 ex.) sunt prezente fragmentele de lame. O categorie aparte formează lamele primare cu cortex (10 piese). Destul de numeroase sunt lamelele (ce nu depăşesc lăţimea de 7-25 mm) – 58 piese, urmate de microlamele (de 0-7 mm) – 11 piese şi lamele (ce depăşesc lăţimea de 25 mm) – 3 piese.

Aşchiile, fragmente de aşchii, spărturi sunt reprezentate de 146 piese (59,11% din numărul total de piese), acestea sunt scurte, masive. 24 de aşchii sunt primare cu cortex, iar 17 au urme de ardere pe suprafaţă. În colecţie mai sunt prezente 15 fragmente informe de spărturi indeterminabile. Domină în colecţie aşchiile mici (cu dimensiunea între 10-30 mm) cu 115 piese, este urmat de microaşchii (cu dimensiunea între 0-10 mm) cu 17 piese şi aşchii medii (cu dimensiunea între 30-50 mm) cu 14 piese.

Piesele cu prelucrare secundară formează o grupă de 17 exemplare (6,90% din numărul total de obiecte), în categoria uneltelor fiind incluse şi şase piese (2,42% din numărul lor total), care au urme de prelucrare rudimentară sub formă de retuşă accidentală. Numeric predomină gratoarele cu 10 exemplare, urmate de trei lame cu retuşe laterale, trei burine şi o aşchie retuşată.

Dintre gratoare (fig. 2/6-15) cele mai numeroase sunt gratoarele arondate, cu patru piese, trei fiind confecţionate pe aşchii de dimensiuni medii şi unul pe aşchie mică, care la rândul lor sunt scurte şi masive. Două gratoare sunt primare cu cortex. Lamelele retuşate ocupă de cele mai dese ori 2/3 din perimetrul semifabricatului. Retuşa este abruptă, directă; două au retuşă de tip lamelar, dintre care unul pe capăt (în bot).

Gratoare pe lame două piese. Primul are retuşa obligă, directă pe extremitatea distală, al doilea gratoar are o retuşă obligă, directă pe extremitatea proximală.

Două piese reprezintă gratoare pe lame. Având retuşa oblică, directă. Primul are lama retuşată pe 1/3 din perimetru, pe când al doilea gratoar are toată lama retuşată, două laturi ale sale unindu-se într-un unghi ce putea fi folosit în calitate de străpungător sau scobitoare. De asemenea, în această categorie se include un gratoar pe aşchie cu latura stângă retuşată şi un fragment de gratoar.

Burinele (fig. 2/16-18) – trei piese. Include o unealtă confecţionată pe aşchie ce se atribuie celor de unghi, şi două burine laterale.

Trei piese reprezintă lame (fig. 2/1-2). Au o singură margine retuşată abrupt, una este confecţionată pe o microlamă. Toate trei piese pot fi clasificate ca lame *à bord abattu*.

Aşchie, cu marginea stângă concavă, deţinând o retuşă abruptă, directă pe toată latura; marginea dreaptă este convexă, în partea distală formând o *encoche*.

În categoria *diverse* sunt incluse cinci piese (fig. 2/3-5), care au urme de prelucrare secundară rudimentară sub formă de retuşă accidentală ori *encoche,* mărunt retuşate. A şasea unealtă este un burin confecţionat pe o aşchie cu capătul distal fracturat, care prin desprinderea burinantă a fost modelat în burin simplu diedru.

Răuţel IV

Ca şi în cazul staţiunii Răuţel III, staţiunea Răuţel IV a fost descoperită de către autor în anul 2007, ca urmare a cercetărilor de perieghеză efectuate în preajma satului Răuţel. Atunci de pe suprafaţa solului au fost adunate 16 piese de silex, printre care un nucleu, lame şi aşchii. Cercetările întreprinse în 2008 şi 2009 au îmbogăţit colecţia, care în prezent numără 171 piese de silex.

Amplasarea geografică şi topografică. Staţiunea Răuţel IV este situată pe terasa înaltă a malului drept al Răuţelului (fig. 1/2), are suprafaţa relativ plană, cu lungimea de cca 70 m, lăţimea de aproximativ 15 m, la cca 20-25 m de la nivelul apei. Se află la 300 m nord-est de satul Răuţel, raionul Făleşti, la cca 300 m sud-vest de municipiul Bălţi şi la cca 6,3 km în amonte de la punctul vărsării râuleţului în râul Răut şi la 700 m nord-est de staţiunea Răuţel III.

Inventarul litic. Colecţia de la Răuţel IV numără 171 piese de silex. Dintre acestea, nuclee sunt două, unelte – 15, lame şi fragmente de lame – 26. În număr mare se prezintă deşeurile provenite în urma debitajului (128 ex.) – aşchii informe, aşchii primare cu cortex, spărturi, bucăţi din aşchii.

Nucleele (fig. 4/13-14) sunt reprezentate de două piese (1,2% din numărul total de obiecte).

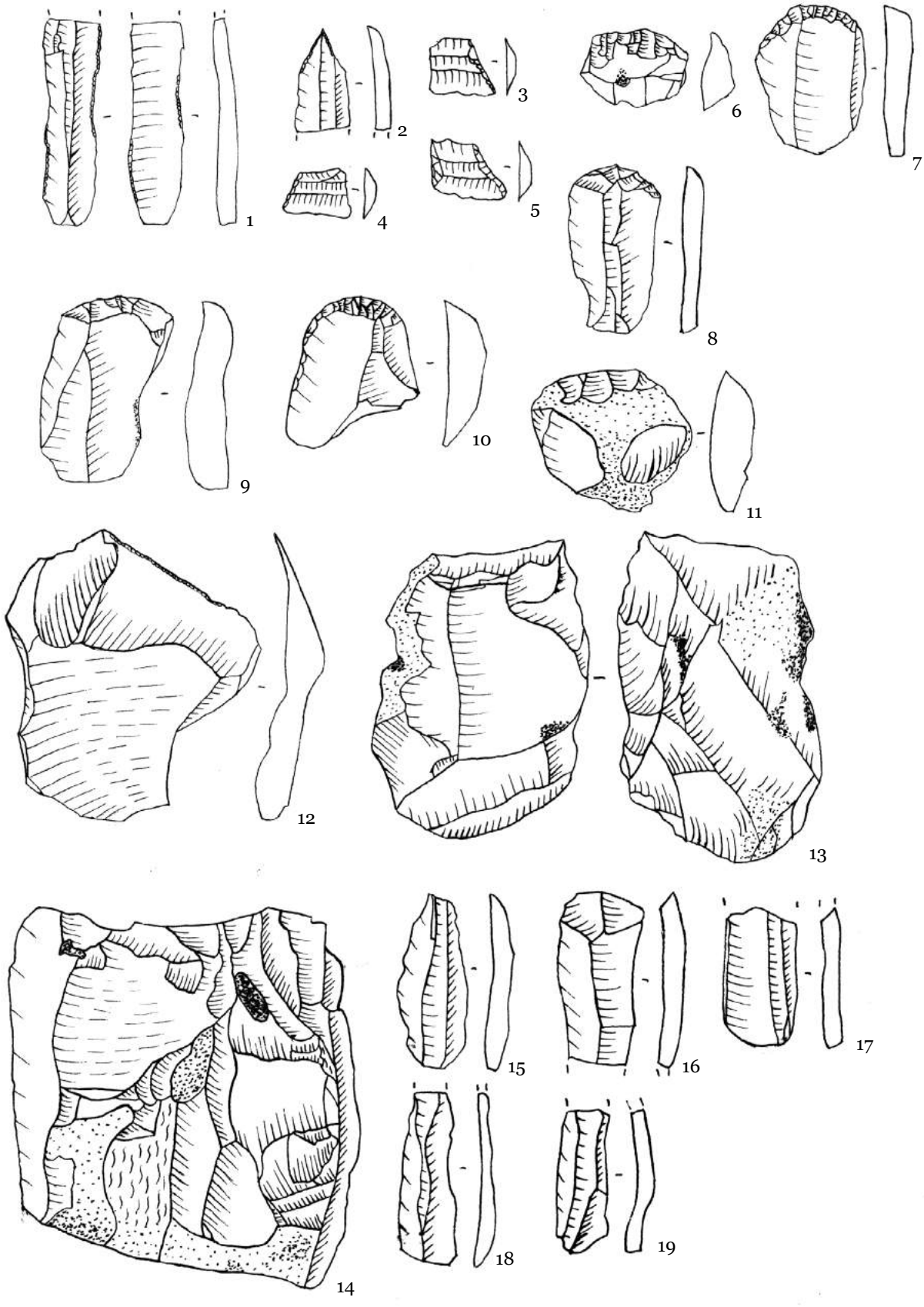

Fig. 4. Răuţel IV. Material litic: 1 - lamă cu retuşă; 2 - străpungător; 3-5 - trapeţe; 6-11 - gratoare; 12 - aşchie cu urme de retuşă; 13, 14 - nuclee; 15-19 - lame.

Dimensiunea lor variază de la 81×73×33 mm la 73×47×37 mm. Primul nucleu are forma prismatică aplatizată, unipolară, de pe care se desprindeau lame informe de dimensiuni mari. Al doilea e un nucleu cvasipiramidal (ori în formă de con neregulat), ce are trei taloane de percuţie, de pe care se desprindeau aşchii scurte şi medii. În colecţie mai este prezent şi un *avivaj,* detaşat în procesul de reînnoire a talonului nucleului.

Lamele (fig. 4/15-19) constituie o grupă de 26 piese (15,20% din numărul total de obiecte). În număr mare (23 ex.) sunt prezente fragmentele de lame. O categorie aparte formează lamele primare cu cortex (5 ex.). Lamelele nu depăşesc în lăţime 7-25 mm, pe când microlamele şi lamele lipsesc.

Aşchiile, fragmente de aşchii, spărturile sunt reprezentate de 128 piese (74,80% din numărul total de obiecte), acestea fiind scurte şi masive. Aşchiile primare cu cortex numără 34 exemplare, iar 12 aşchii au urme de ardere pe suprafaţă. În colecţie mai sunt prezente şapte fragmente informe de spărturi indeterminabile. Domină aşchiile mici (cu dimensiunea între 10-30 mm) – 103 piese, urmate de microaşchii (cu dimensiunea între 0-10 mm) – patru piese şi aşchii medii (cu dimensiunea între 30-50 mm) – 19 piese, două aşchii având în dimensiune peste 50 mm. În colecţie mai este prezent şi un *avivaj,* detaşat în procesul de reînnoire a talonului nucleului.

Piesele cu prelucrare secundară constituie o grupă de 15 exemplare (8,80% din numărul total de obiecte). Numeric domină gratoarele – şapte piese, urmate de trei trapeze, un străpungător, o lamă, un burin şi două aşchii, care au urme de prelucrare sub formă de retuşă.

Gratoarele (fig. 4/6-11) includ şapte piese. Cele mai numeroase sunt gratoarele arondate, în număr de trei exemplare, două fiind confecţionate pe aşchii de dimensiuni medii şi unul pe o aşchie mică. Unul este primar cu cortex. Două au lamele retuşate ce ocupă 2/3, iar unul 1/3 din perimetrul semifabricatului. Retuşa este abruptă, directă, un gratoar are retuşa de tip lamelar şi retuşa marginală pe partea laterală.

Gratoare pe lame (trei piese). Au retuşa abruptă, directă pe extremitatea distală, retuşa e lamelară pe capăt (în bot).

Un gratoar unghiform, cu retuşa oblică, directă, ce ocupă 1/4 din perimetrul piesei.

Un burin, confecţionat pe o aşchie, se atribuie celor de unghi pe spărtură.

Trapeze (fig. 4/3-5) – trei piese. Sunt confecţionate din fragmente de lame. Două au ambele capete retuşate abrupt, uşor concave. Unul are doar o margine retuşată abrupt.

Un străpungător (fig. 4/2). Este confecţionat pe o lamelă, cu capătul distal fracturat în vechime, pe când partea proximală a fost retuşată mărunt, unealta fiind transformată în vârf de străpungător.

O lamă (fig. 4/1); are partea proximală fracturată în vechime, cu retuşa marginală scurtă, alternantă discontinuă.

Aşchii – două piese. Prima este o aşchie informă, cu urme de prelucrare secundară în formă de retuşă accidentală. A doua e o aşchie de formă triunghiulară, retuşa fiind abruptă pe nicovală (încrucişată), pe marginea dreaptă a uneltei.

Materia primă. În calitate de materie primă pentru confecţionarea uneltelor de muncă era utilizat silexul provenite din mici bolovani sau galeţi rulaţi de apele râului de culoare cenuşiu-închisă şi neagră, în majoritatea cazurilor acoperit de o patină albicioasă, unele piese având chiar un luciu, uneori destul de pronunţat. Putem să afirmăm că oamenii, care au populat aceste locuri, au adus cu sine silexul, cu precădere sub formă unor piese finite sau galeţi. Nu putem exclude posibilitatea ca materia primă să fi fost extrasă de pe loc sau dintr-o zonă învecinată (?), cu toate că ieşiri sau dezgoliri de silex nu se cunosc în microzonă.

Cât priveşte tehnica de debitaj, aceasta era una lamelară, prin desprinderea paralelă a lamelelor şi microlamelor de pe nuclee piramidale, prismatice şi cvasipiramidale, ce se efectua prin intermediul unui suport sau a unui obiect intermediar. Aceasta permitea obţinerea unor microlame, lamele sau chiar a aşchiilor de dimensiuni mici, folosite pentru confecţionarea trapezelor, străpungătoarelor, micrograatoarelor etc.

Industria ambelor colecţii este una destul de evoluată, fiindu-i caracteristic un număr mare de gratoare ce constituie până la jumătate din uneltele finite. Sunt prezente şi aşa tipuri de piese caracteristice pentru mezolitic cum ar fi trapezele, gratoarele unghiforme, străpungătoarele etc. Cele mai apropiate analogii pentru Răuţel III şi Răuţel IV le găsim la Frumuşica I şi Trifăneşti I, ambele

aflate pe afluenţii râului Răut (Borziac, Burlacu, Vartic 2008, 40-60).

În concluzie, constatăm că până în anul 2007 în microzona satului Răuţel erau cunoscute trei monumente arheologice, la momentul actual numărul acestora a crescut la 6 situri, incluzând doi tumuli, două aşezări Sântana de Mureş-Černjachov şi două staţiuni mezolitice.

Bibliografie

Borziac, Burlacu, Vartic 2008: I. Borziac, V. Burlacu, I. Vartic, Situri mezolitice din valea râului Căinari, Republica Moldova. Revista Arheologică s.n. nr. 1, vol. IV, 2008, 40-60.

Hîncu 2003: I. Hîncu, Vetre strămoşeşti din Republica Moldova (Chişinău 2003), 66.

Свод 1987: Свод памятников истории и культуры. Макет (Кишинев 1987), 755-756.

Preliminary data from the archaeological survey carried out near Răuţel village (Făleşti District)

Abstract

The paper presents preliminary results of the archaeological survey carried out during 2007-2009 field seasons near Răuţel village, Făleşti District. Two assemblages of stone artifacts have been collected, which technical-typologically belong to the Late Mesolithic.

List of illustrations:

Fig. 1. Localization of the Mesolithic sites Răuţel III and IV: 1 - Răuţel III; 2 - Răuţel IV.

Fig. 2. Răuţel III, stone artifacts: 1-5 - retouched plates; 6-15 - scrapers; 16-18 - cutters; 19-28 - plates.

Fig. 3. Răuţel III, stone artifacts: 1-5 - nucleuses; 6 - hammer.

Fig. 4. Răuţel IV, stone artifacts: 1 - retouched plate; 2 - punch; 3-5 - trapezoids; 6-11 - scrapers; 12 - retouched flake; 13, 14 - nucleuses; 15-19 - plates.

Предварительные данные разведочных работ, проведённых вблизи села Рэуцел (Фэлештский район)

Резюме

Вы данной работе представлены предварительные результаты разведочных работ, проведённых автором в 2007-2009 гг. в микрорайоне села Рэуцел Фэлештского района. Там были собраны две коллекции кремнёвых предметов, которые по технико-типологической структуре относятся к позднему мезолиту.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Месторасположение мезолитических стоянок Рэуцел III и IV: 1 - Рэуцел III; 2 - Рэуцел IV.

Рис. 2. Рэуцел III. Инвентарь: 1-5 - пластины с ретушью; 6-15 - скребки; 16-18 - резцы; 19-28 - пластины.

Рис. 3. Рэуцел III. Инвентарь: 1-5 - нуклеусы; 6 - отбойник.

Рис. 4. Рэуцел IV. Инвентарь: 1 - пластина с ретушью; 2 - проколка; 3-5 - трапеции; 6-11 - скребки; 12 - отщеп с ретушью; 13, 14 - нуклеусы; 15-19 - пластины.

1.02.2012

Vitalie Burlacu, Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al AŞM, bd. Ştefan cel Mare, nr. 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: burlacu_vitale@mail.ru

НОВЫЕ НАХОДКИ С РАННЕТРИПОЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ КЭРБУНА I И КЭРБУНА XI (ЯЛОВЕНСКОГО РАЙОНА, РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА)

Станислав Церна
Сергей Попович
Валерий Паша

К 50-летию открытия
Кэрбунского клада

Одним из наиболее значимых археологических открытий в преистории Карпато-Днепровского пространства является обнаружение осенью 1961 года энеолитического клада, известного среди специалистов как «Кэрбунский клад», по названию близлежащего села (рис. 1) (ныне с. Кэрбуна, Яловенского района Республики Молдова). Клад был найден случайно учеником местной школы на раннетрипольском поселении, перерезанном строящейся шоссейной дорогой. Не будем здесь рассказывать все перипетии дальнейшей музейной и научной судьбы открытия – они подробно описаны в другом месте (Дергачев 1998, 7-18). Отметим лишь, что предметы клада – два сосуда, тяжелые орудия из меди, сланца и мрамора, сотни металлических полосок и подвесок, других украшений из кости, раковин и минералов – благополучно перекочевали из сельской школы в витрины кишиневского Национального музея этнографии и естественной истории, а известие о нем распространилось далеко за пределы Молдовы и археологии культуры Кукутень-Триполье. И сейчас, несмотря на целых 50 лет со дня обнаружения клада и его полную публикацию (Дергачев 1998), разнообразные проблемы, связанные с интерпретацией феномена Кэрбуны и пониманием тех или иных вопросов, порождаемых столь уникальным открытием, регулярно обсуждаются на страницах различных европейских изданий (Dergačev 2002; Govedarica 2005; Hansen 2009; Manzura 2005 и др.).

Довольно оперативно, уже в 1962 году, были произведены археологические исследования поселения (получившего название Кэрбуна

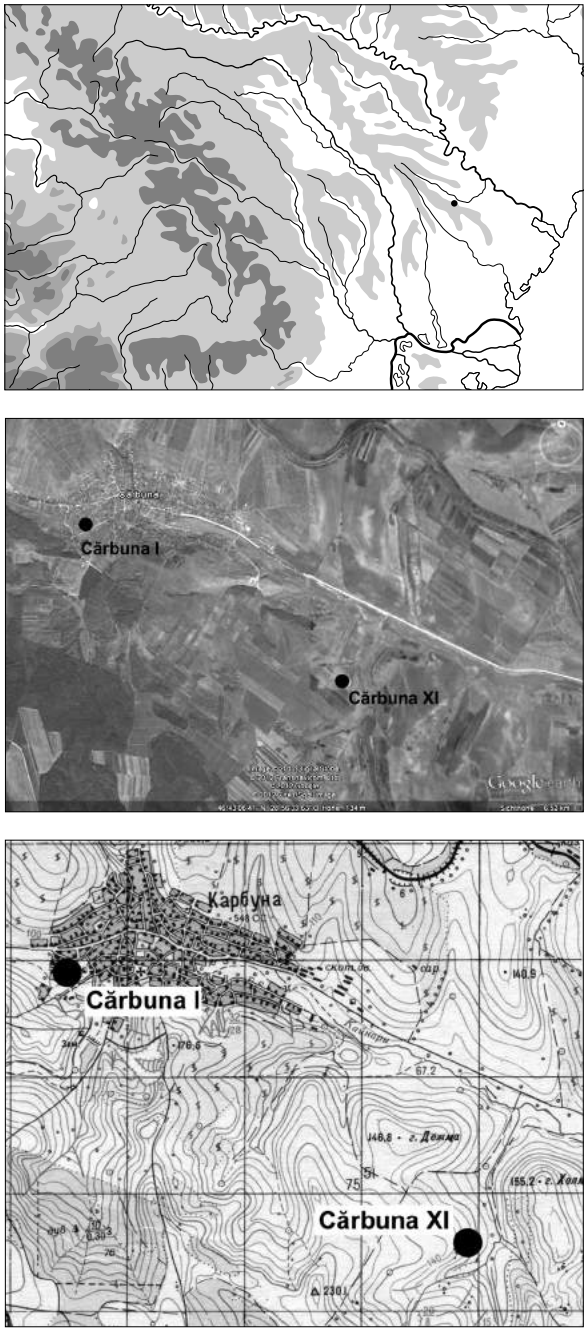

Рис. 1. Расположение поселений Кэрбуна I и Кэрбуна XI.

I), на котором был обнаружен клад. Сначала место открытия клада было исследовано Г.П. Сергеевым и В.И. Маркевичем. Затем, в том же году, более широкие раскопки поселения были предприняты экспедицией под руководством Т.С. Пассек, в ходе которых удалось обнаружить остатки жилищ и крупное скопление керамики. Материал раскопок типичен для памятников Прекукутень и представлен керамической посудой, антропоморфной пластикой, орудиями труда и украшениями (Дергачев 1998, 49-67; Bodean 2001, 16-28). В результате анализа материалов раскопок поселение было совершенно справедливо датировано концом этапа Прекукутень III, расположившись, таким образом, среди самых поздних проявлений раннетрипольских традиций в Пруто-Днестровском регионе.

К сожалению, результаты раскопок Г.П. Сергеева, В.И. Маркевича и Т.С. Пассек опубликованы лишь частично. А между тем значимость поселения сложно переоценить, не только в свете открытия клада, но и пограничного характера самого памятника, как хронологически (о чем уже говорилось), так и территориально – на самом стыке между ареалом племен Прекукутень и соседних общностей культуры Гумельница (аспекта Болград-Алдень). В данном контексте особый интерес представляет собой введение в научный оборот новых материалов с поселения Кэрбуна.

В 2006 году сотрудникам Института культурного наследия АН РМ была показана в музее с. Кэрбуна коллекция орудий труда с поселения, собранных школьниками в разные годы. В том же году в окрестностях села удалось обнаружить еще одно, доселе неизвестное поселение этапа Прекукутень III, получившее название Кэрбуна XI[1]. Публикации всех этих находок и посвящена настоящая статья.

[1] В окрестностях села известно еще одно раннетрипольское поселение, под названием Кэрбуна II – «Друмул ла Злоць» (Маркевич 1973, 138; Bodean 2001, 28), а также другие восемь поселений, относящихся к другим историческим эпохам (Кэрбуна III-X) (Roşca, Vâlcu 1993, 3-4, Harta 2). Следует отметить, что в 2007 году поселение было также осмотрено сотрудниками Национального музея археологии и истории Молдовы, получив в их отчете номер Кэрбуна V (Tentiuc 2008, 11, nr. 23, fig. 12/2, 4), который, однако, не может быть принят по указанным выше соображениям.

Кэрбуна I

Поселение расположено в ЮЗ части села, на правом берегу ручья, протекающего через село, возле моста и дороги на село Злоць, в урочище «Ла моара де пе под» (рис. 1/2-3).

Описание материалов

Материалы с поселения представлены коллекцией каменных орудий труда. Все топоры изготовлены из камня твердых магматических (?) пород.

1. Топор из камня коричневого цвета, длина 142 мм, толщина 50 мм, ширина 72 мм, сечение – овальное (рис. 4/2).

2. Топор из камня темно-серого цвета, длина 151 мм, толщина 53 мм, ширина 82 мм, сечение – овальное, слегка уплощенное. Заостренное лезвие (рис. 3/1).

3. Топор из камня коричневого цвета, длина 204 мм, толщина 52 мм, ширина 76 мм, сечение – овальное (рис. 4/1).

4. Фрагмент топора из камня коричневого цвета, длина сохранившейся части 64 мм, толщина 23 мм, ширина 36 мм, сечение – трапециевидное, уплощенное с одной стороны (рис. 3/3).

5. Топор, изготовленный из камня коричневого цвета, длина 120 мм, толщина 37 мм, ширина 57 мм, сечение – овальное, слегка уплощенное (рис. 4/4).

6. Топор с клиновидным лезвием, изготовленный из камня коричневого цвета, длина 127 мм, толщина 25 мм, ширина 45 мм (лезвия) и 40 мм (тулова), сечение – трапециевидное, более выпуклое с одной из сторон (рис. 4/3).

7. Фрагмент (передняя часть) сверленого топора, изготовленного из базальта коричневого цвета, длина сохранившейся части 110 мм, толщина 42 мм, ширина 52 мм, сечение прямоугольное, подовальное (рис. 3/2). Диаметр сверленого отверстия 22-14 мм.

8. Наконечник стрелы (дротика?), изготовленный из серо-черного непрозрачного «волынского» кремня (рис. 3/6). Длина – 30 мм.

9. Каменная «наковаленка» (заготовка для булавы?). Диаметр 68 мм, высота 40 мм, ширина граней 1,0-1,7 мм (рис. 3/5).

Культурно-хронологическая интерпретация материалов

Топоры из Кэрбуна I можно подразделить на следующие два типа – несверленые двусторонне-выпуклые (6 экз., 5 из которых целые) и сверленые (1 фрагментированный экз.). Длина целых топоров первого типа варьирует от 120 до 204 мм, ширина – от 40 до 82 мм, толщина – от 25 до 53 мм.

На некоторых экземплярах отчетливо видны следы пикетирования (пикетажа) – точечной техники обработки поверхности камня, производившейся отбойником с целью придания камню нужных очертаний (Субботин 1983, 41; Березанская 1994, 13). Впоследствии применялась шлифовка, с использованием различных абразивов. Сверление топоров производилось посредством диафизов трубчатых костей животных с подсыпкой на участок сверления кварцевого песка. В случае кэрбунского экземпляра, применялось одностороннее сверление, о чем свидетельствует более широкий диаметр входного отверстия (о способах сверления и обработки поверхности топоров см. Субботин 1983, 42; Субботин 2003, 19-20).

В целом, количество каменных топоров на раннетрипольских поселениях Пруто-Днестровского междуречья невелико (Сорокин 1992, 110). В особенности это касается изделий из твердых пород, представляющих собой ценность не только в качестве орудий труда, но и престижно-церемониальных предметов (Klimscha 2007). Сложно сказать, чем вызвано столь большое число топоров, обнаруженных на поверхности именно Кэрбунского поселения. Возможно, это простая удача, следствие случайности. С другой стороны, близость к ареалу памятников Гумельница (Болград-Алдень), с которыми были налажены устойчивые обменные связи (Sorochin 2001), позволила бы предположить их гетерогенное происхождение и импорт (?) в раннетрипольскую среду. Однако территориальное происхождение каменной породы, из которой изготавливались подобные изделия, может быть с высокой степенью вероятности установлено лишь используя специальные геохимические анализы. Следует учитывать, что орудия труда могли быть изготовлены и из сырья, происходящего из т.н. «вторичных» залежей (накопление материалов вследствие различных экзогенных

Рис. 2. Вид на поселение Кэрбуна XI.

процессов – оползней, террасирования), а водные потоки могли уносить породу на десятки и даже сотни километров от исходного месторождения (Văleanu 2003, 197-198). Очевидно, даже некоторые редкие магматические породы камня могли быть собраны в древности непосредственно в радиусе обитания жителей конкретного поселения, на прибрежных участках больших рек, без участия инокультурных посредников и сложных обменных операций.

К сожалению, контекст обнаружения топоров неизвестен. Они могли происходить из разных участков поселения или же из одного специализированного жилища[2]. Не исключено также их происхождение из инвентаря клада. Клады каменных (кремневых) топоров известны в ареале культуры Кукутень-Триполье (Макаревич 1964). Известны они и в других культурах доисторической Европы, причем в некоторых случаях им придается религиозное значение (Klimscha 2009).

Аналогии каменной «наковаленке» известны в среде катакомбных племен СЗ Причерноморья (Дергачев 1986: 106). В Пруто-Днестровском междуречье наиболее близкой аналогией является предмет из погребения 2 кургана 1 у поселка Светлое (Манзура 1984, 112).

[2] Например, целые крупные каменные топоры на телле культуры Гумельница в Пьетреле (Румыния) были обнаружены исключительно в жилищном контексте, причем предполагается в том числе и наличие специализированных пространств (Hansen et al. 2008, 57, Abb. 58). Показательна в этом контексте картина распределения топоров по жилищам поселения этапа Кукутень А4 в Дрэгушень (Румыния): из 19-ти жилищ в большинстве топоры либо отсутствовали, либо были обнаружены в количестве от одного до трех экземпляров; лишь в одном жилище была выявлена концентрация из десяти топоров (Marinescu-Bîlcu et al. 1984).

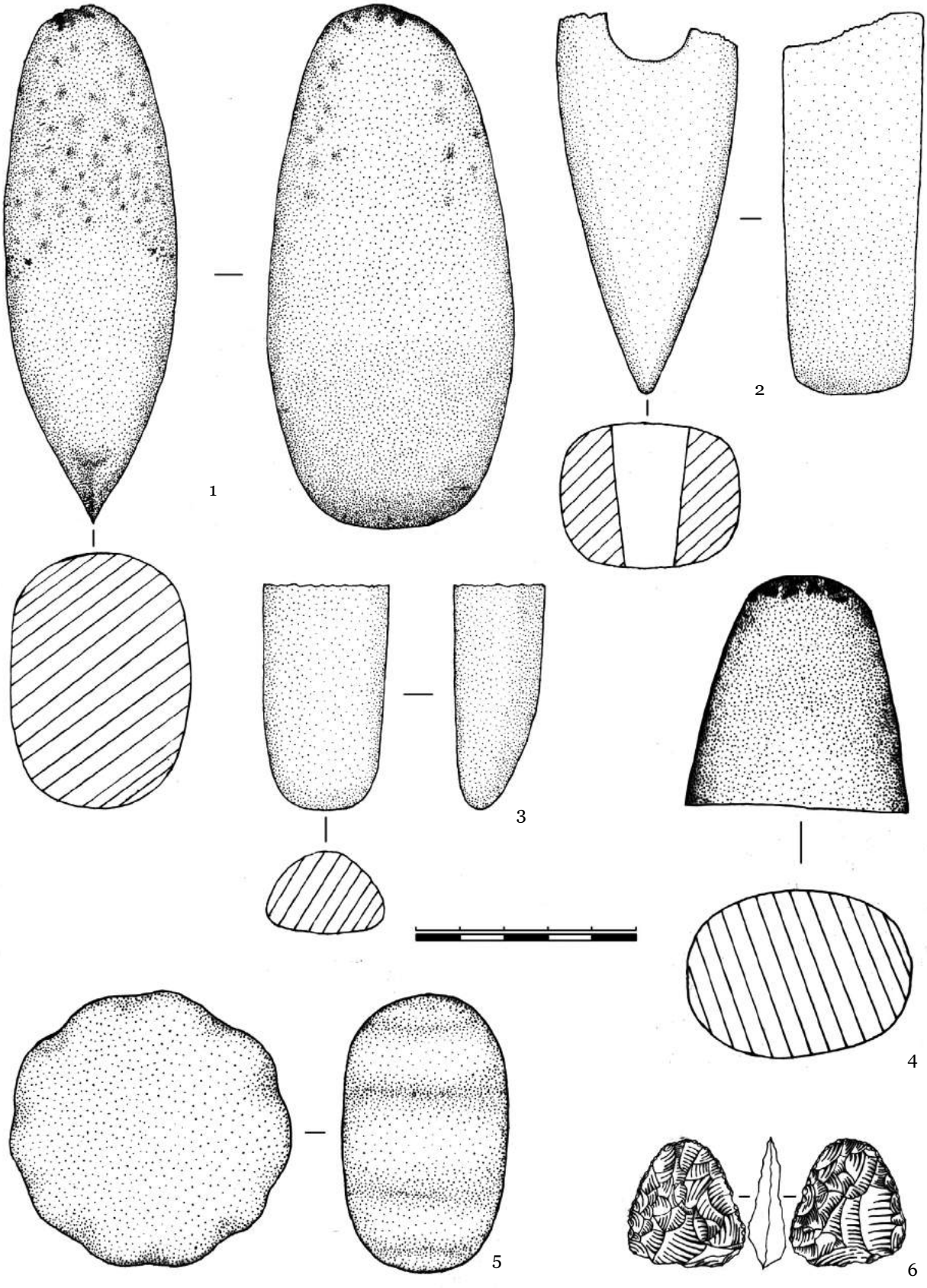

Рис. 3. Каменные изделия с поселения Кэрбуна I (1-3, 5-6) и Кэрбуна XI (4).

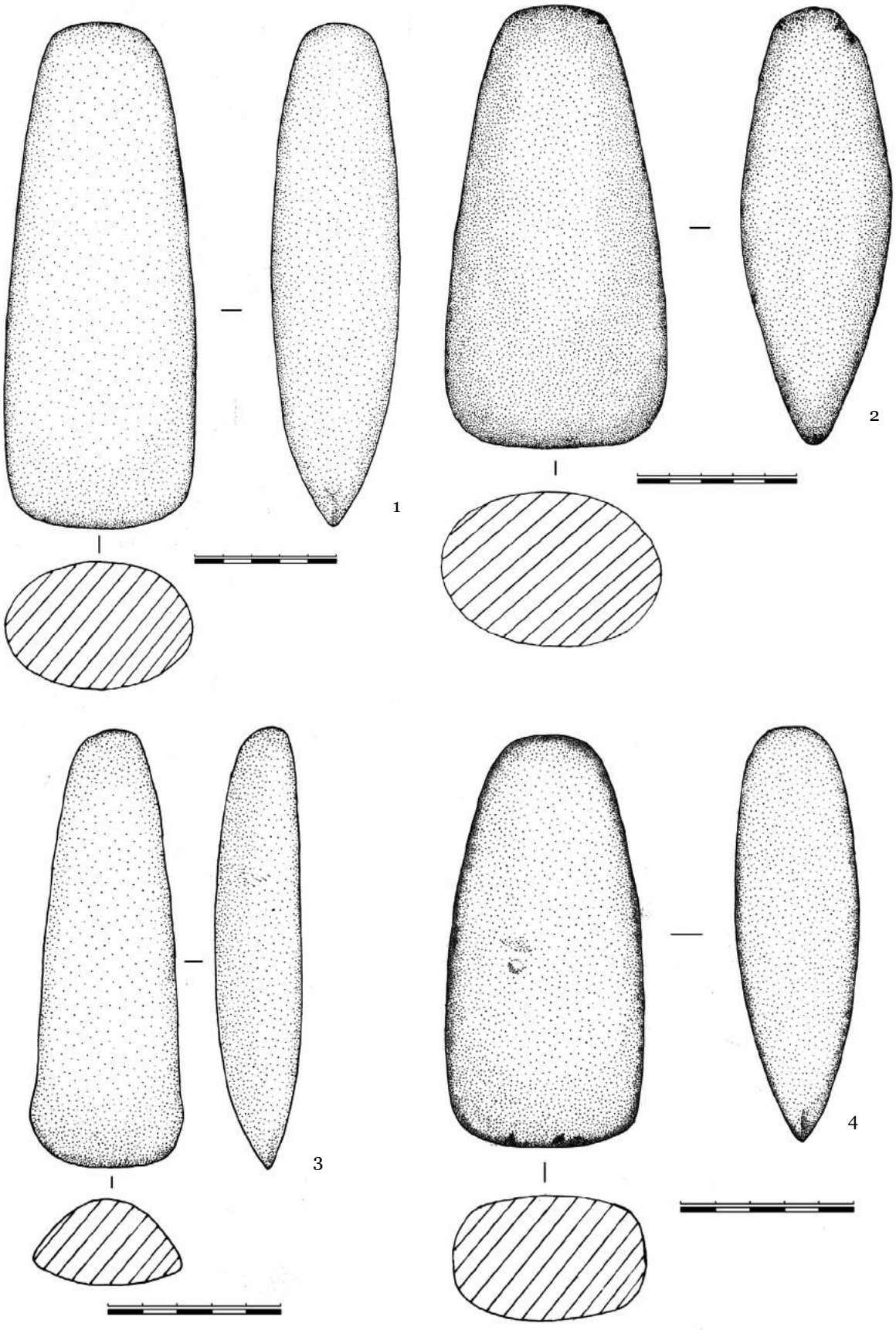

Рис. 4. Каменные изделия с поселения Кэрбуна I.

Кэрбуна XI

Поселение расположено на расстоянии около 2,8 км от восточной окраины села (рис. 1/2-3), на высоте 89 м над уровнем моря. Оно находится на пологом спуске западного склона холма, максимальная высота которого достигает отметки в 153 м над уровнем моря. С севера этот склон граничит с затопляемой поймой речки Ворочела (Кэинарь), правого притока реки Ботна. Археологический материал занимает площадь в приблизительно 180×120 м.

Описание материалов

Материалы с поселения представлены коллекцией фрагментов керамики, каменным орудием труда и обломком антропоморфной статуэтки.

Керамика. Посуду можно подразделить на три традиционные для раннего Триполья технологические группы, условно называемые «кухонная», «столовая» и «парадная» (Збенович 1989, 75-78, 89, 103; Marinescu-Bîlcu 1974, 55-56, 64, 75).

К первой категории относится посуда с примесью крупнотолченого шамота, песка, кварца. Обжиг неравномерный, поверхность грубая, шероховатая, иногда покрыта барботином. Орнамент состоит из каннелюр. Цвет поверхности красноватый или красновато-оранжевый.

Вторая категория включает посуду, изготовленную из качественно промешанной мелкоструктурной глины. Видимые примеси отсутствуют (за исключением мелкого песка и, иногда, мелкого шамота). Обжиг хороший, черепок плотный. Орнамент состоит из врезных линий, насечек, прямоугольных вдавлений. Цвет поверхности варьирует от коричневого и красноватого до серого и черного.

Третья категория включает посуду, изготовленную из хорошо промешанной однородной глины, иногда с примесью мелкотолченого шамота и песка, тщательно обработанную с обеих сторон. Орнамент состоит из различных фигур, образованных врезными линиями.

Всего был обнаружен 21 фрагмент посуды.

1. Фрагмент стенки сосуда первой категории (толщина около 0,7-0,9 см), украшенный косыми каннелюрами (широкие, с гладким, округлым краем). Поверхность покрыта барботином. Цвет красноватый (рис. 5/1).

2. Фрагмент невысокой, полусферической крышки третьей категории (толщина около 0,6-0,7 см), с орнаментом в виде лент из врезанных линий, заштрихованных поперечными отрезками. Одна из лент в конце образовывает подтрапециевидную фигуру с закругленным краем. У самого края сосуда, вдоль венчика, проходит еще одна врезная линия. Цвет поверхности черный (рис. 5/2).

3. Фрагмент сосуда третьей категории с косо срезанным венчиком (толщиной около 0,8-0,9 см) и орнаментом в виде врезных линий, которые образовывают округлые мотивы. Линии собираются вокруг слегка выступающей ручки-налепа с вертикально проколотым узким отверстием для подвешивания. Цвет красновато-оранжевый (рис. 5/3).

4. Фрагмент стенки сосуда третьей категории с перегибом профиля (толщиной от 0,4 в верхней до 0,9 см в нижней части). Орнамент в виде врезных линий. Нижняя, неорнаментированная часть фрагмента разделена горизонтальной линией от верхней части, которая покрыта декором в виде косой сетки. Цвет поверхности черный (рис. 5/4).

5. Фрагмент стенки сосуда третьей категории (толщина 0,5-0,6 см) с орнаментом в виде лент из врезных линий, заштрихованных поперечными линиями. Цвет поверхности черный (рис. 5/5).

6. Фрагмент стенки тонкостенного (толщина 0,3 см) сосуда второй категории с орнаментом в виде двух параллельных врезных линий. Цвет поверхности красноватый (рис. 5/6).

7. Фрагмент стенки тонкостенного сосуда второй категории (толщиной 0,4-0,5 см) с орнаментом в виде горизонтального ряда прямоугольных вдавлений, нанесенных тупым концом предмета (палочки?). Цвет поверхности коричневый (рис. 5/7).

8. Фрагмент стенки сосуда третьей категории (толщиной 0,8 см) с орнаментом в виде косых врезных линий, одна из которых, самая нижняя, «подпирает» остальные. Цвет поверхности красноватый (рис. 5/8).

9. Фрагмент днища толстостенного сосуда (горшка?) второй категории. Цвет поверхности желтовато-светло-коричневый (рис. 6/4).

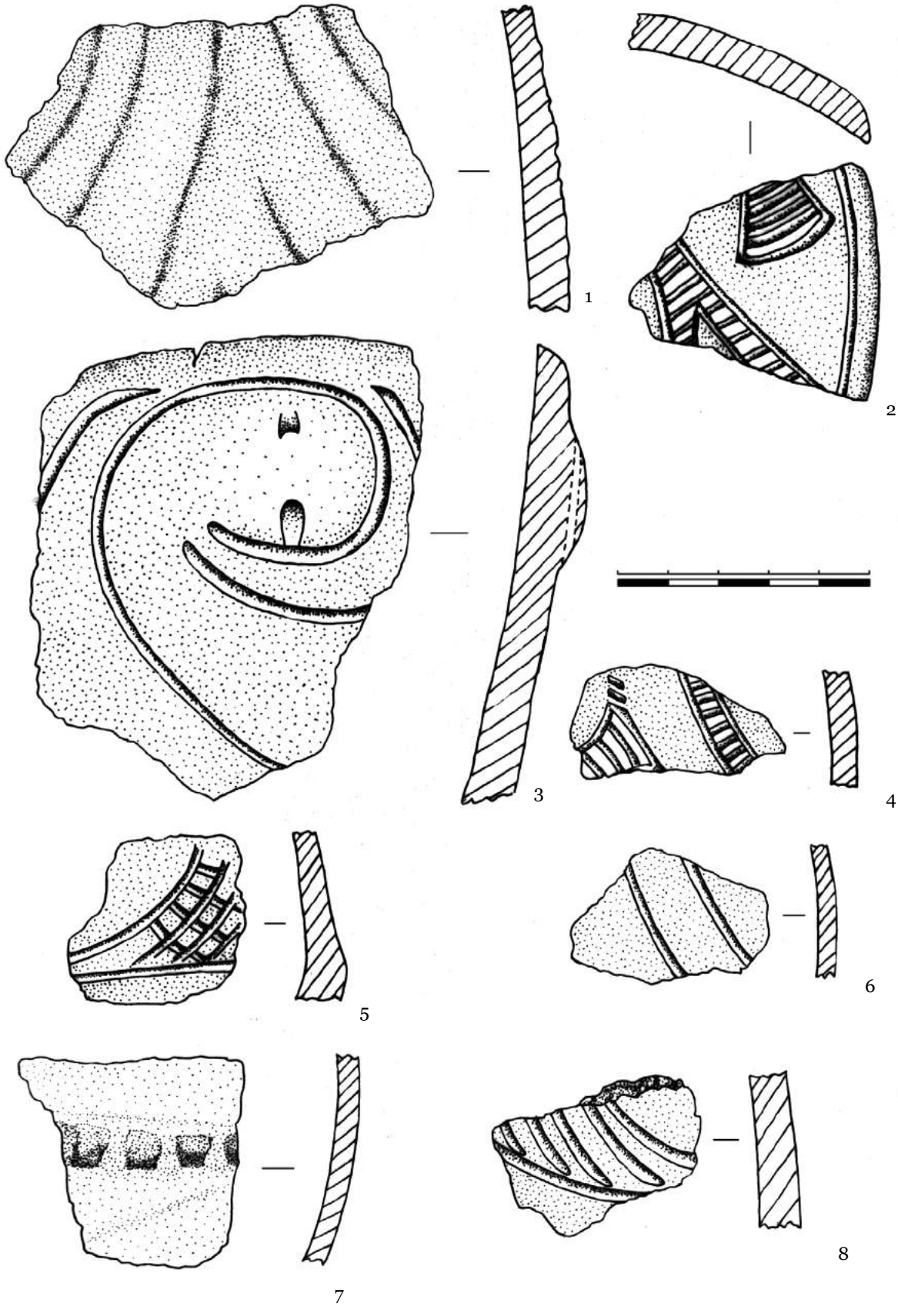

Рис. 5. Керамика с поселения Кэрбуна XI.

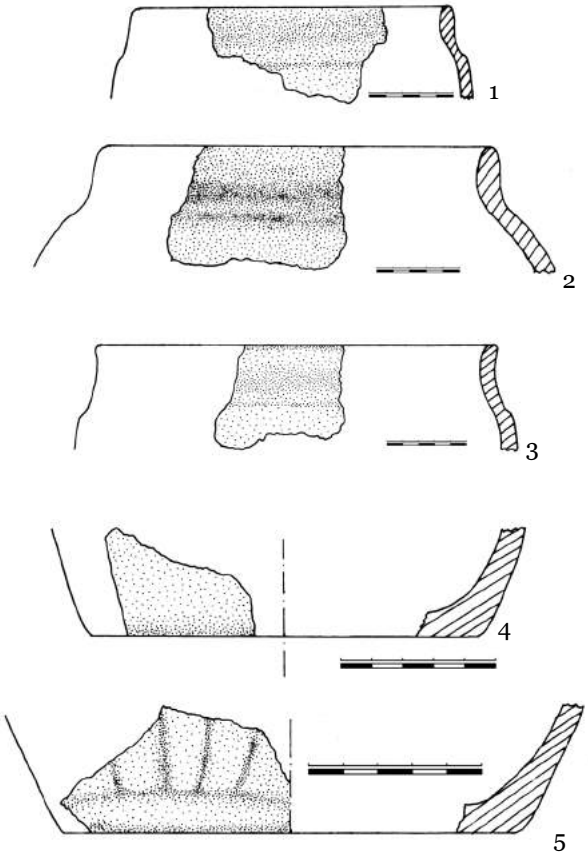

Рис. 6. Керамика с поселения Кэрбуна XI.

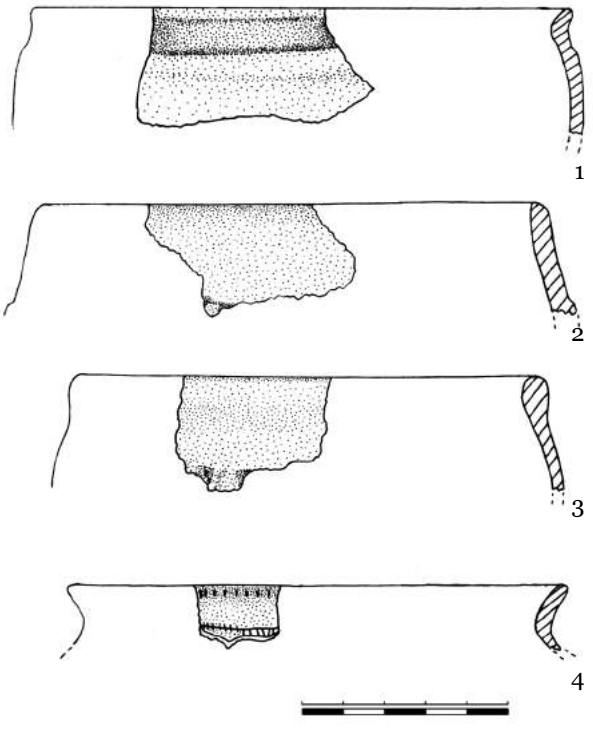

Рис. 7. Керамика с поселения Кэрбуна XI.

10. Фрагмент днища толстостенного сосуда (горшка?) первой категории с орнаментом в виде ряда вертикальных каннелюр, которые «спускаются» на одну горизонтальную каннелюру. Цвет поверхности красноватый (рис. 6/5).

11. Фрагмент горшка второй категории с невысоким прямым округленным венчиком. Цвет поверхности коричневый (рис. 6/1).

12. Фрагмент округлого горшка второй категории с невысоким прямым округленным венчиком. Цвет поверхности светло-коричневый (рис. 6/2).

13. Фрагмент горшка второй категории с невысоким, слегка отогнутым венчиком и ребристым основанием шейки. Цвет поверхности светло-коричневый (рис. 6/3).

14. Фрагмент стенки сосуда третьей категории (толщина 0,7-0,9 см) с орнаментом в виде врезных линий. Нижняя часть фрагмента не орнаментирована и разделена горизонтальной линией от верхней части, которая украшена косыми линиями. Цвет поверхности сероватый (рис. 9/3).

15. Фрагмент тонкостенного горшка второй категории с отогнутым венчиком и ребристым основанием шейки. Цвет поверхности серый (рис. 7/1).

16. Фрагмент небольшого горшка второй категории (толщина 0,4-0,6 см) с орнаментом в виде вертикальных лент, составленных из врезных линий. Цвет поверхности коричневый (рис. 9/1).

17. Фрагмент горшка второй категории (толщиной около 0,5 см) с вогнутой шейкой и косым венчиком, а также ребристым основанием шейки. Цвет поверхности красноватый (рис. 7/2).

18. Фрагмент тонкостенного горшка второй категории с утолщенным и округленным венчиком. По основанию шейки проходит орнамент в виде горизонтального ряда прямоугольных вдавлений, нанесенных тупым концом предмета (палочки?). Цвет поверхности красноватый с желтоватыми пятнами (рис. 7/3).

19. Фрагмент тонкостенного горшка второй категории с отогнутым венчиком. Орнамент

в виде ряда коротких насечек, проходящих прямо под венчиком, а также горизонтальной прочерченной линии, которую пересекают короткие вертикальные отрезки, проходящей у основания шейки. Цвет поверхности черный (рис. 7/4).

20. Фрагмент стенки сосуда-зерновика первой категории, с массивной полуовальной ручкой с горизонтальным отверстием. Цвет поверхности красновато-оранжевый (рис. 8/1).

21. Фрагмент стенки сосуда-зерновика первой категории, с массивной полуовальной ручкой с горизонтальным отверстием. Цвет поверхности красновато-оранжевый (рис. 8/2).

Орудия труда. Фрагмент отбойника, изготовленного из базальта коричневого цвета, длина сохранившейся части 58 мм, толщина 41 мм, ширина 57 мм, сечение – овальное (рис. 3/4). Следы употребления на рабочем крае.

Пластика. Фрагмент правой половины бедренной части антропоморфной статуэтки без орнамента, серого цвета (рис. 9/2).

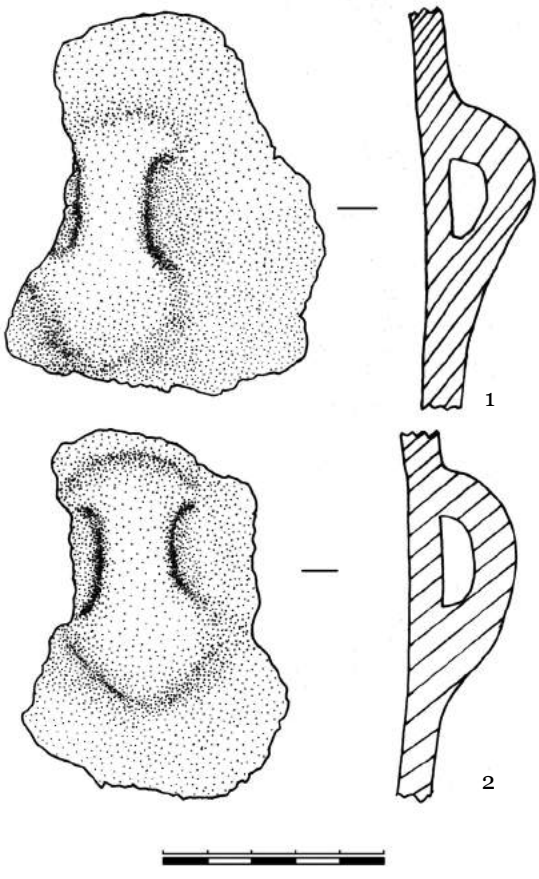

Рис. 8. Керамика с поселения Кэрбуна XI.

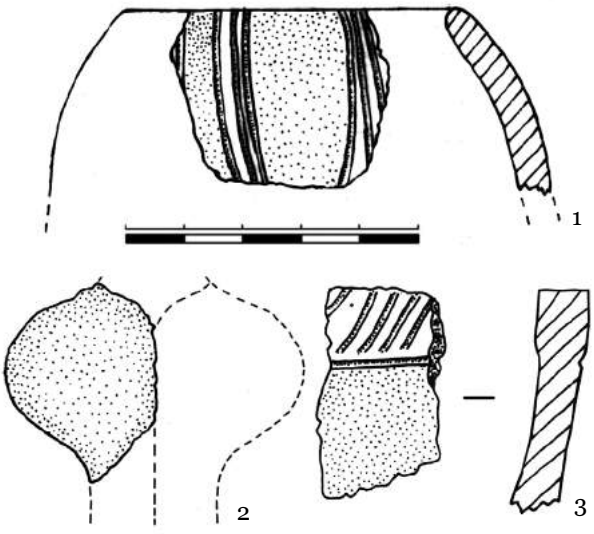

Рис. 9. Керамика с поселения Кэрбуна XI.

Культурно-хронологическая интерпретация материалов

В рамках описанных выше трех технологических групп керамики могут быть выделены следующие морфологические типы сосудов, которым сопутствуют различные стилистические признаки:

Категория 1 (кухонная). Представлена 4 фрагментами и следующими типами:

- толстостенный горшок с орнаментом в виде каннелюр;
- сосуды-зерновики с массивной полуовальной ручкой.

Категория 2 (столовая). Представлена 11 фрагментами и следующими типами:

- горшки с невысоким прямым округленным венчиком, без орнамента;
- горшки с отогнутым венчиком и ребристым основанием шейки, без орнамента;
- тонкостенные горшки с утолщенным и округленным или отогнутым венчиком, орнаментированные прямоугольными вдавлениями или прочерченными линиями, насечками.

Категория 3 (парадная). Представлена 6 фрагментами и следующими типами:

- невысокая полусферическая крышка с врезным орнаментом;
- сосуд с косо срезанным венчиком и врезным орнаментом;
- сосуд с перегибом профиля и врезным орнаментом.

Керамический комплекс поселения является типичным для памятников конца раннего этапа трипольской культуры центральной зоны Пруто-Днестровского междуречья. Описанные выше типы и орнаментальные композиции близки материалам с поселений Кэрбуна I (Дергачев 1998, 54-66, рис. 38-46) и Новые Русешты I (слой 1, горизонт «б») (Маркевич 1970, рис. 13), а также расположенных севернее памятников Солончены I и Голерканы (Пассек 1961, 69, 75-77, рис. 13, 17). Следовательно, поселение Кэрбуна XI должно предварительно датироваться концом раннего этапа трипольской культуры, или шестой ступенью раннего периода по Е. Черныш (Черныш 1982, табл. 9; Бурдо 1993, 27). Похоже, поселения из Кэрбуны одновременны; хронологически им предшествуют поселения типа Голеркан (Сорокин 1990, 35-36; Збенович 1989, 135). Не следует исключать существования локального варианта, включающего поселения из Кэрбуны, Новых Русешт и, возможно, других, пока неизвестных местонахождений, однако проведение подобного анализа еще ждет своего исследователя.

Фрагмент антропоморфной статуэтки относится к подтипу С1 по классификации А. Погожевой, который преобладает именно в конце раннего этапа кукутень-трипольской культуры (Погожева 1983, 23, 37-38).

Заключение

Конец раннего этапа развития культуры Кукутень-Триполье является ключевым для разрешения целого ряда вопросов, связанных с генезисом и последующими трансформациями культуры племен Кукутень А, АВ и Триполье В1-В1В2. Именно в это время, переходное от раннего к среднему этапам развития кукутень-трипольской культуры, начинают выделяться различия в становлении региональных вариантов, происходит трансформация самой материальной культуры кукутень-трипольских племен на историческом фоне проникновения и усвоения технологических инноваций, а также усложнения социальной структуры этих обществ. К сожалению, безрадостное состояние археологической науки Республики Молдова в последние 20 лет отразилось и на степени разработки этих важных и интересных исследовательских проблем. В данном контексте особенно важным является введение в научный оборот новых материалов, даже если они фрагментарны и немногочисленны. Мы уверены, что даже самые незначительные крупицы научной информации способны рано или поздно приблизить нас к лучшему пониманию особенностей развития и исторической судьбы племен, оставивших нам шикарные находки Кэрбунского клада.

Библиография

Березанская 1994: С.С. Березанская, Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство. В сб.: Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине (Киев 1994), 8-54.

Бурдо 1993: Н.Б. Бурдо, Ранній етап формування Трипільської культури. Археологія 3, 1993, 19-30.

Дергачев 1986: В.А. Дергачев, Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Кишинев 1986).

Дергачев 1998: В.А. Дергачев, Кэрбунский клад (Кишинев 1998).

Збенович 1989: В.Г. Збенович, Ранний этап трипольской культуры на территории Украины (Киев 1989).

Макаревич 1964: М.Л. Макаревич, Клад крем'яних сокир. Археологія т. XVI, 1964, 208-212.

Манзура 1984: И.В. Манзура, Исследования курганов у пос. Светлый. В сб.: Курганы в зонах новостроек Молдавии (Кишинев 1984), 109-143.

Маркевич 1970: В.И. Маркевич, Многослойное поселение Новые Русешты I. КСИА 123, 1970, 56-68.

Маркевич 1973: В.И. Маркевич, Памятники эпох неолита и энеолита. Археологическая карта МССР, вып. 2 (Кишинев 1973).

Пассек 1961: Т.С. Пассек, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. В: МИА №84 (Москва 1961).

Погожева 1983: А.П. Погожева, Антропоморфная пластика Триполья (Новосибирск 1983).

Сорокин 1990: В.Я. Сорокин, Раннетрипольские памятники на территории ССР Молдова (некоторые итоги исследования). В сб.: (отв. ред. Н.А. Демченко) Археология, этнография и искусствоведение Молдовы: итоги и перспективы (Кишинев 1990), 30-39.

Сорокин 1992: В.Я. Сорокин, Орудия труда и хозяйство племен культуры Прекукутень - Триполье А на территории Молдовы. В: Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, 1 (Chişinău 1992), 108-117.

Субботин 1983: Л.В. Субботин, Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины (Киев 1983).

Субботин 2003: Л.В. Субботин, Орудия труда, оружие и украшения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья (Одесса 2003).

Черныш 1982: Е.К. Черныш, Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В сб.: (отв. ред. В.М. Массон, Н.Я. Мерперт) Энеолит СССР (Москва 1982), 185-320.

Bodean 2001: S. Bodean, Aşezările culturii Precucuteni – Tripolie A din Republica Moldova (Chişinău 2001).

Dergačev 2002: V. Dergačev. Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldawien. PBF 20, 9 (Stuttgart 2002).

Govedarica 2005: B. Govedarica, Eine Kupferaxt aus Frankfurt/Oder, die Datierungsprobleme des Hortfundes von Cărbuna und die Chronologie der Hammeräxte vom typ Pločnik. In: (Eds. V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah), Scripta prehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmboviţa oblata (Iaşi 2005), 445-459.

Hansen et al. 2008: S. Hansen, M. Toderaş, A. Reingruber, I. Gatsov, F. Klimscha, P. Nedelcheva, R. Neef, M. Prange, T. Douglas Price, J. Wahl, B. Weninger, H. Wrobel, Der kupferzeitliche Siedlungshügel Măgura Gorgana bei Pietrele in der Walachei. Ergebnisse der Ausgrabungen im Sommer 2007. Eurasia Antiqua 14, 2008, 19-100.

Hansen 2009: S. Hansen, Kupfer, Gold und Silber im Schwarzmeerraum während des 5. und 4. Jahrtausends v. Chr. In: (Eds. J. Apakidze, B. Govedarica, B. Hänsel) Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-5000 v. Chr.). Kommunikationsebene zwischen Kaukasus und Karpaten. Internationale Fachtagung von Humboldtianern und Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Tiflis/Georgien (17.-20. Mai 2007) (Rahden/West. 2009), 11-50.

Klimscha 2007: F. Klimscha, Die Verbreitung und Datierung kupferzeitlicher Silexbeile in Südosteuropa: Fernbeziehungen neolithischer Gesellschaften im 5. und 4. Jahrtausend v. Chr. Germania 85, 2007, 1-31.

Klimscha 2009: F. Klimscha, Das Opfer und das Geopferte: Versuch einer kontextuellen Deutung der reinen Beilhorte und der hölzernen Beilschäftungen in neolithischen Horten der Trichterbecherkultur. Archäologische Informationen 32/1-2, 2009, 119-129.

Manzura 2005: I. Manzura, Steps to the Steppe: or, how the North Pontic Region was colonised. Oxford Journal of Archaeology 24/4, 2005, 313-338.

Marinescu-Bîlcu 1974: S. Marinescu-Bîlcu, Cultura Precucuteni pe teritoriul României (Bucureşti 1974).

Marinescu-Bîlcu et al. 1984: S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey, M. Cârciumaru, A. Muraru, Ecological, economic and behavioural aspects of the Cucuteni A4 community of Drăguşeni. Dacia N.S. 28/1-2, 1984, 41-46.

Roşca, Vâlcu 1993: A. Roşca, V. Vâlcu, Repertoriul monumentelor arheologice din Republica Moldova. Raionul Căinari. Arhiva MNAIM, nr. 250907, nr. inv. 9 (Chişinău 1993).

Sorochin 2001: V. Sorochin, Relaţiile între culturile Precucuteni - Tripolie A şi Bolgrad-Aldeni. Tyragetia X, 2001, 81-90.

Tentiuc 2008: I. Tentiuc, Raport privind cercetările de prospectare arheologică perieghetică în zona unor localităţi de pe Nistrul de Jos şi Botna, în anul 2007. Arhiva MNAIM, nr. inv. 487 (Chişinău 2008).

Văleanu 2003: M.C. Văleanu, Omul şi mediul natural în neo-eneoliticul din Moldova (Iaşi 2003).

Noi descoperiri de pe aşezările precucuteniene Cărbuna I şi Cărbuna XI (raionul Ialoveni, Republica Moldova)

Rezumat

Prin articolul de faţă sunt introduse în circuitul ştiinţific materialele, colectate de pe suprafaţa a două aşezări precucuteniene din preajma satului Cărbuna (r-nul Ialoveni, Republica Moldova). De pe prima aşezare, Cărbuna I, larg cunoscută în lumea ştiinţifică, datorită descoperirii în 1961 a tezaurului cu obiecte de prestigiu, provine o colecţie de unelte din piatră, remarcabilă prin numărul mare al topoarelor din rocă dură (magmatică?). Materialul de pe a doua aşezare, Cărbuna XI, este reprezentat de mai multe fragmente ceramice, care permit sincronizarea acestui sit inedit cu aşezarea Cărbuna I şi încadrarea lor în sfârşitul etapei Precucuteni III în interfluviul pruto-nistrean.

Lista llustraţiilor:

Fig. 1. Amplasarea siturilor Cărbuna I şi Cărbuna XI.

Fig. 2. Vedere asupra aşezării Cărbuna XI.

Fig. 3. Piese din piatră de pe aşezările Cărbuna I (1-3, 5-6) şi Cărbuna XI (4).

Fig. 4. Piese din piatră de pe aşezarea Cărbuna I.

Fig. 5. Ceramică de pe aşezarea Cărbuna XI.

Fig. 6. Ceramică de pe aşezarea Cărbuna XI.
Fig. 7. Ceramică de pe aşezarea Cărbuna XI.
Fig. 8. Ceramică de pe aşezarea Cărbuna XI.
Fig. 9. Ceramică de pe aşezarea Cărbuna XI.

New finds from the Precucuteni settlements Cărbuna I and Cărbuna XI (Ialoveni district, Republic of Moldova)

Abstract

The article publishes the finds from the surface of two Precucuteni settlements located in the surroundings of the Cărbuna village (Ialoveni district, Republic of Moldova). The material from the first site, Cărbuna I, which is well-known to the scientific community due do the discovery in 1961 of a hoard with ceremonial items, is remarkable by the quite large number of axes, made out of solid magmatic (?) rocks. The material from the second site, Cărbuna XI, is represented by ceramic fragments which allow us to synchronize this settlement with the Cărbuna I site and to date them with the end of the Precucuteni III stage in the Prut-Dniester interfluve.

List of illustrations:

Fig. 1. Location of the Cărbuna I and Cărbuna XI settlements.
Fig. 2. View over the Cărbuna XI settlement.
Fig. 3. Stone tools from the Cărbuna I (1-3, 5-6) and Cărbuna XI (4) settlements.
Fig. 4. Stone tools from the Cărbuna I settlement.
Fig. 5. Ceramics from the Cărbuna XI settlement.
Fig. 6. Ceramics from the Cărbuna XI settlement.
Fig. 7. Ceramics from the Cărbuna XI settlement.
Fig. 8. Ceramics from the Cărbuna XI settlement.
Fig. 9. Ceramics from the Cărbuna XI settlement.
Fig. 8. Ceramics from the Cărbuna XI settlement.
Fig. 9. Ceramics from the Cărbuna XI settlement.

10.04.2012

Станислав Церна, Центр Археологии Института Культурного Наследия Академии Наук Республики Молдова, Штефан чел Маре 1, MD-2001 Кишинев, Республика Молдова, e-mail: ternastas@mail.ru

Сергей Попович, Центр Археологии Института Культурного Наследия Академии Наук Республики Молдова, Штефан чел Маре 1, MD-2001 Кишинев, Республика Молдова, e-mail: popovicisergiu@mail.ru

Валерий Паша, Культурно-природный заповедник «Старый Орхей», с. Бутучень, р-н. Орхей, Республика Молдова, e-mail: pasha_valeriu@yahoo.com

THE IRON CURTAIN AND EURASIAN ARCHAEOLOGY

Elena Izbitser

Some notes on

The Horse, the Wheel, and Language: how the Bronze-Age Riders Shaped the Modern World

by David W. Anthony. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007.

The lifting of the Iron Curtain has given scholars opportunities for closer communication with colleagues and for easier access to materials and publications. It was defined as a crucial point in the solution of the Indo-European problem offered by David Anthony in his book.

After years of traveling across Russia, Ukraine, and Kazakhstan, David Anthony, in his own words, an outsider to linguistics (p. 16), attempted to understand the existing literature on steppe archaeology "for twenty-five years with limited success" (p. 18), wrote a book on who, when and where the Proto-Indo-European language was spoken, explaining to the general reader the principles of historical linguistics and the reconstruction of the Proto-Indo-European lexicon and drawing archaeological evidence to support his conclusions.

Written in the manner of a story with close-to-poetic descriptions of cultural and historical events happened in the Eurasian steppes from the 5th millennium onward, with smooth narration mixing the linguistic and archaeological data the book was enthusiastically received by the general public and professionals outside of the field of Indo-European linguistics and Eurasian archaeology. Western archaeologists with knowledge of the subject (Kohl 2009; Kaiser 2010) in their reviews were more skeptical about the existence of the Bronze-Age riders in the Eneolithic steppes – the keystone in D. Anthony's reconstruction, the protagonists of the book, the people to first domesticate and ride horses, to acquire wagons to "manage larger herds from mobile homes" (p. 303) and spread Indo-European languages all over the Old World from its homeland located between the western steppes and the Ural.

But how much evidence exists for horseback riding in the 5th-4th millennia BC? None. Anthony himself tells a brief story concerning evidence disproving Eneolithic horseback riding: horse bones from Dereivka, Ukraine, initially thought to be from domesticated horse belonged to the wild species; a horse tooth with traces of bit wear, also from Dereivka, a star witness for horseback riding, happened to be from a pit of the Scythian time (pp. 214-215). Disappointed but not giving up on his idea, the story, with slight modifications, began to repeat itself: a significant amount of horse bones found at Botai and several other Eneolithic settlements were attributed by some zoologists to domesticated horses; wear facets on a few horse teeth were called traces from some "soft" bit of rope or leather (p. 218); and in the end, the conclusion that "horses were bitted and ridden in northern Kazakstan beginning about 3700-3500 BCE" (p. 220), despite the contradictory results reported by zoologists, and uncertainty with a nature of facets on horse teeth (Kosintsev 2010, 58).

However, the origin of horseback riding in northern Kazakhstan did not fit D. Anthony's theory because the riding has to be associated with domesticated cattle and sheep, but the finds of the bones of these animals are either scarce or completely absent in the sites of this region. And the conclusion follows: "It is likely that Botai-Tersek people acquired the idea of domesticated animal management from their western neighbors, who had been managing domesticated cattle and sheep, and probably horses, for a thousand years before 3700-3500 BCE" (p. 221). "Probably horses" quite quickly, at full gallop of the author's creativity, were transformed in the following paragraphs into statements about the origin of horseback riding in the Pontic-Caspian steppes identified as the Proto-Indo-European homeland. To show the

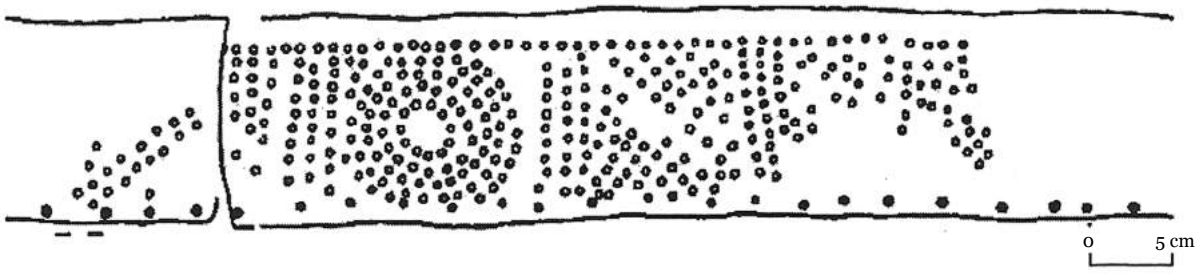

Fig. 1. Décor on a bronze vessel from grave Evdyk 8/23 (after Anthony 2007, fig. 4/3,a).

role the invented horseback riders played in the spread of Indo-European languages, with wagons appeared in the steppes from an unknown territory, D. Anthony overviews archaeological evidence.

Bringing together archaeology and linguistics for resolving the Indo-European problem is not new. What is new in this book is the scale of errors made by the author in his presentation of archaeological evidence. A detailed, critical analysis of the texts would require no less writing than the original volume. Hence, I will only touch on a few subjects.

In need of proof for the early existence of two-wheeled vehicles in the steppes (in order to connect them to the Late-Bronze chariots), for which so far there is no evidence, D. Anthony points to a bronze cauldron from a grave of the Novosvobodnaya culture, Evdyk 8/23 in Kalmykia. The elements of a partially preserved frieze decorating the vessel are the fields of concentric circles and crosses divided by three vertical lines, all made in repoussé technique – see Figure 1. However, D. Anthony suggests that the frieze "could represent, from the left, a yoke, cart, wheel, X-braced floor, and animal head" (figure 4/3a, legend). This interpretation expressed merely as an assumption on p. 68 and 69, on p. 297 turns to a statement: "The image of the cauldron suggests that the people who raised the kurgan at Evdik (the correct spelling is Evdyk – *EI*) also drove carts," and again on p.496, "The image on the Novosvobodnaya cauldron at Evdik looks like a cart". Of course, it is hard to argue with someone about his personal perception of an image. However the elements of décor, concentric circles and crosses made in the same repoussé technique are typical on bronze plaques found in the graves of the Yamnaya culture that chronologically follows but partially coincides with the Novosvobodnaya culture. A pair of plaques usually comprises a set with hammer-headed pins made out of bone or horn; the two plaques can bear either identical décor, only circles or crosses, or one is decorated with circles, and another one – with cross-like figure. And the nature of this heritage would be a more interesting topic to pursue rather than looking for outlines of elusive images.

Even if we take D. Anthony's interpretation seriously and discuss whether the images could depict a cart, we should assume that he is talking about a disassembled cart. The X-shaped impressions are often the only indicator of a wagon, when its body but no wheels preserved. However, it is not a part of the wagon's floor. The body of a wagon was made with two parallel frames joined with wooden posts of 10-12 cm length; the X-shaped brace reinforced the upper frame in the middle, while the whole floor was covered with reed mats. Why would a prehistoric craftsman depict a constructive detail that is visible only to archaeologists during the excavations of the poorly preserved wagon? Moreover, the described construction is a characteristic for wagons of the Early Bronze Age period only in the Kuban River region, not where the bronze cauldron was found.

Resuming his arguments in favor of the existence of two-wheeled carts in the *Notes*[1] of the book D. Anthony writes: "But many graves contain just two wheels, including Bal'ki kurgan, grave 57. The image on the Novosvobodnaya cauldron at Evdik looks like a cart. Ceramic cart models associated with the Catacomb culture (2800-2200 BCE) and

[1] The way the author provides additional information in the *Notes* section does not support his arguments in the main text, but forces the reader to go through a long list of cited publications, often obscure, which the reader must verify on his own. This makes it very difficult to check the accuracy of the statements in the main text. Readers, unfamiliar with the subject, are left with no choice but to "blindly" believe the author.

in the North Caucasus at the Badaani site of the ETC or Kura-Araxes culture (3500-2500 BCE) are interpreted by Izbitser as portraying something other than vehicles. Gei, on the other hand, sees evidence for both carts and wagons, as do I. See Гей 2000, 186." (p. 496).

The image that "looks like a cart" on the cauldron we already discussed. The drawing of grave 57 of Balki (not Bal'ki – *EI*) kurgan indeed shows two wheels at the pit's corners. But the description of the grave mentions remains of wooden vessel with diameter of 0,25 cm near the third corner of the pit. While wooden vessels were usually placed near the deceased, and not in the area around the pit, the size of the remains, 0,25 cm, is typical for the base of a nave made in the central plank of the wheel. At the time of the excavations, in 1973, not many wagons were found, and even less were published, and the remains of the wheel were treated as a wooden vessel. Thus, undoubtedly a wagon with four wheels was deposited in grave 57 of the Balki kurgan, three of which, preserved in different degree, were unearthed, and the fourth one was not preserve at all. Similarly, only two wheels placed at two corners of the grave's pit were discovered in Placidol, Bulgaria, but for some reason D. Anthony does not question the reconstruction of two other, non-preserved, wheels at two other corners (figure 14/6).

The statement "many graves contain just two wheels" is simply incorrect. It disregards the fact that wood is an organic material whose preservation or disappearance over time depends on various factors. The number of wheels found in graves ranges from one to eight, from one or two disassembled wagons. But all wagons placed in the graves in the assembled state had four wheels.

The last argument, in which D. Anthony points to "ceramic cart models associated with the Catacomb culture" combined with a reference to A. Gei's opinion, and a reference to my view on them, including the one from Baadani, is a tight knot of confusion. Firstly, there are no cart models of the Catacomb culture. There are several distinctively different types of clay objects found in the graves of the Middle Bronze Age that traditionally, for different reasons, are considered to be the models of wheeled vehicles. As a two-wheeled vehicle the reconstructed was only one object of an unknown prototype found in a pit of Tri Brata kurgan 8 in Kalmykia, the kurgan famous for the grave with remains of real wagons, the first excavated wagons in the steppes. The pit and the grave were initially thought to be contemporary and it was the only bases for the assumed reconstruction. It was suggested that six wheels preserved in the grave belonged to three two-wheeled vehicles; with addition of two wheels, axles, draught-pole, and yoke the object was turned into a cart. Since its first publication in 1948 (Синицын 1948), this artificial, out of proportion reconstruction has been treated as a cart model. But A. Gei, whose book deals with materials from the Kuban River region, does not discuss this type of model in his book, and despite D. Anthony assurance ("Aleksandr Gei counted 257 Yamnaya and Catacomb-culture wagon and cart burials in the Pontic-Caspian steppes" – p. 312), does not mention carts at all. Secondly, the models A. Gei discusses in his book on p. 186 (Гей 2000) he explains as not wagon models but as a model of a superstructure that was mounted on the wagon's floor. This type of house-shaped model was first discovered by N.I. Veselovsky in 1909 and called "vehicle model", using the Russian word that can be understood as either a wheeled or sledge vehicle. In time, the sledges with similarly-shaped structure disappeared from everyday life, and models of this type were considered only as wagon models. Since there is no way to create even an artificial reconstruction of any of these house-shaped models as a wheeled vehicle, archaeologists compared the rich décor of the objects with some construction details of real wagons, but still they are discussing wagons with four wheels, not two-wheeled carts. And lastly, studying the objects associated with wagon/cart models, I realized that grounds for such association are very elusive. When I first stated that none of these models is a wagon model (Избицер 1987), the idea was greatly opposed, though even earlier some archaeologists called the objects as "wagon models" only for the sake of convenience. Now, thanks to recent discoveries, models previously described as models of uncovered wagons have been identified as cradle models (Kalmykov 2007); the house-shaped type is also under re-consideration. A model from Badaani located in Transcaucasia (not in the North Caucasus) I have never discussed: it has no connection to the steppe objects, belongs to a different chronological period and different archaeological culture. The question arises: how is

it possible to agree or disagree with opinions that have not been expressed?

These kinds of mistakes in descriptions and explanations provided by D. Anthony clearly show that the author, at most, only browsed through the publications but did not understood their contents correctly. And his reference to A. Gei's book is especially revealing. The book is devoted to the Novotitarovskaya culture, for which the wagons constitute a typical feature of the burial rite. Though the culture shares a number of similar features in burial rite with the Yamnaya culture, these two are different archaeological cultures. The specific characteristics of the Novotitarovskaya culture, distinctive and independent from the Yamnaya culture, were realized from the very first discoveries of its graves in the 1970s. Although the origin of the Novotitarovskaya culture is still under debate, no one, and A. Gei in particular, ever considered the culture to be a variant of the Yamnaya culture. The main goal of his book was to demonstrate the specifics of the Novotitarovskaya culture. However, D. Anthony, referencing A. Gei, describes it as "a local Kuban-region EBA (i.e. Early Bronze Age) culture that developed from early Yamnaya" (p. 312). Perhaps, D. Anthony overestimated his understanding of the Russian language. His knowledge of the language displayed in the book is flawed – there is no single Russian title in the References without grammatical or transliteration error. Other times it is amusing, like when he follows the senseless habit of translating proper names and gives the translation of Kislovodsk as "Sweet Water" (p. 285), *kislyi* in Russian means "sour".

D. Anthony's work with secondary sources in lieu of originals is evident. For example, a model from Budakalász is confused with a model from Szigetszenmárton (figure 4/3d), obviously after erroneous reproduction in a popular publication; a reference to an article by Kondrashov and Rezepkin is given as Rezepkin and Kondrashov (p. 535), taken probably from a bibliography listed in a Russian publication whose careless author gave it from memory.

The author's interpretation of a number of artifacts, though entertaining, is rather strange, and shows that illustrations, not texts, were the grounds for his conclusions.

In section "Steppe Symbols of Power: Polished Stone Maces" (p. 234) he discusses mace-heads. "A mace, unlike an axe, cannot really be used for anything except cracking heads." The author defines two kinds of maces – zoomorphic and eared types. However, figure 11/5 illustrated this section has only two mace-heads in it, and the rest of images are zoomorphic scepters. Here D. Anthony not only confused two different categories of objects but also made up a new type of mace-head – the eared type, probably to approximate it to zoomorphic examples, some of which are considered to portray horses (though only a few of them distantly resemble equids). Does he assume a pair of animals or, maybe a four-eared one? In another place, a mace-head has been confused with an axe of the Krivoluchie type (figure 9/7, legend) known from the 1930s. The cause of such confusion is simple – in numerous articles and monographs discussing the Eneolithic scepters, mace-heads, and axes these objects are often shown in the same tables. Without changes, the illustrations from the book were repeated in the author's recent publication (Anthony, Brown 2011).

Only looking at drawings, without the knowledge of a real situation, it is possible to say that "the best-preserved wagon graves in the steppes are in the Kuban River region" (p. 71, figure 4/5, legend). On the contrary, wood is badly preserved in the region's soils. The most detailed information on the construction of wagons came from this region, but only because the hollow spaces left by perished wood were filled with plaster for getting the cast.

Unsupported, wrong statements are scattered all over the book and mislead the reader, as, for example, "Stone anthropomorphic stelae were erected over hundreds of Yamnaya graves between the Ingul and the South Bug valleys" (p. 365), when stelae were not erected over the graves but used as construction materials. And here I would like to include comments on section "The Stone Stelae of the North Pontic Steppes" (p. 339) sent to me by A.M. Smirnov.

"Less than a page devoted to anthropomorphic sculpture of the North Pontic region. But comments to it occupy more space, since practically each sentence here surprises the specialist with the author's inaccuracy in presenting information. To begin with, Anthony says, 'Kemi-Oba grave cists were lined with flat-shaped stones, some painted in geometric designs, a custom

shared with Novosvobodnaya royal graves (e.g., the Tsar kurgan at Nalchik)'. But there is no kurgan under this name, and we know nothing about the institute of the royal power in the Novosvobodnaya culture. There are rich tombs of this culture but no one has ever called them royal!

Further, 'Kemi-Oba graves also contained large, stone funeral stelae, many with human heads carved at the top and arms, hands, belts, tunics, weapons, crooks, sandals...' Absolutely all these stelae were found accidentally, not in graves. Neither the connection of stelae with the Kemi-Oba culture, nor their funeral meaning is established.

The weird one is Anthony's interpretation of images that usually called "foot-prints" or "feet" as sandals. Repeated, perhaps, after J. Mallory's suggestion, Anthony makes it a fact: 'The most common clothing element carved or painted on the stelae was a belt, often with an axe or a pair of sandals attached to it.' (see p. 365). Structurally, by their location on stelae, these figures match numerous representations of the bottom parts of legs – where toes are depicted as well, on the statue-menhirs from southern France, which are often compared with the North Pontic stelae (e.g. Смирнов 2004).

Continuing, Anthony states that stelae from the Crimean peninsula spread to the Caucasus and the western Pontic steppes. This unfounded statement, perhaps should explain the next sentence, when Anthony mentions the finds of three hundred stelae in the graves of the Yamnaya and the Catacomb cultures 're-used as grave-pit covers, with more than half concentrated between the South Bug and Ingul rivers'. I can only wonder, what connection the Crimean stelae have to the series of stelae from the area of interfluve between these two rivers? It was back in the 1970s, when D.Ya. Telegin divided the steppe stelae into the Eneolithic group – and exactly stelae from this group are decorated with complex carved images, and the Bronze Age group that is characterized with coarse triangle-shaped contours, practically without thorough finishing of the surface, and extremely rarely decoration. Only the stelae of the second group were used as pit covers in the regions between the South Bug and Ingul rivers, but these two groups are so different that nothing definite can be said about their genetic connection. Calling these stelae funereal the author contradicts himself, since he called them 're-used' in the previous sentence. How can they be funereal?

Still without indicating a source, Anthony declares that 'the carving of funeral stelae seems to have expanded in frequency and elaboration in the Crimean and Pontic steppes after about 3300 BCE'. Where did he get this date from? Overall, only about ten carved stelae are now known, and they are still little studied, including techniques of stones' processing and imaginary; besides that, they are very poorly published which complicates their analysis (it should be noted, there is an incorrect drawing on the back side of a stele from Morel, France, (figure 13/11), which was blindly copied from the book by Telegin and Mallory).

A quite extravagant hypothesis Anthony offers on the purpose of stelae, guessing that 'Perhaps, they marked the future site of a kurgan cemetery before the first kurgan was built, or maybe they marked the first kurgan until the second one was built. In any case, they are usually found re-used as stone covers over grave pits, sealed beneath kurgans'. Here, the author at first defines these stelae as funereal by the place of finding in graves, and afterwards connects them with kurgans causally. The stelae were re-used, not made for burials, thus calling them "funeral" and functionally connecting them with burial rites and kurgan graves means misleading the reader. And again, Anthony mixes two groups of stelae: only the Bronze Age stelae were used for the graves; the Eneolithic carved stelae from Crimea were found outside of the funeral context.

The last paragraph says, 'Eerily similar stelae, with carved heads, bent arms, hands, weapons... were carved in northern Tuscany and the Italian piedmont at about the same time'. These stelae (the author probably talks about Lunigiana), however, with very specific semispherical shape of head and U-shaped face, are of different type that is absolutely unknown in the North Pontic steppes. The main attribute of the male statues of this category are daggers, while Crimean stelae do not have images of this kind of weapon. Besides the fact that stelae from both regions are anthropomorphic they have nothing in common.

Also incorrect is the statement that '...similar-looking stela was built into a stone building in Troy I'. This fragment does not have parallels among the North Pontic stelae but is close to the

series of statues-menhirs of southern France, and Blegen wrote about it in 1950 in *Troy*. But the author concludes in the next sentence, that 'It is difficult to imagine that these widely separated and strikingly similar and contemporaneous funeral stelae were unconnected'. Striking is the author's affection for the funeral purpose. These stelae were not funereal; I would like to point out that the quite large series of statues-menhirs from southern France came from remote areas located at the distance from both contemporary sites and burial grounds" (Смирнов 2011).

No less of a mix-up is in D. Anthony's representation of wheeled transport. In his opinion, the Proto-Indo-European speakers acquired wagons "between about 3500 and 3300 BCE, possibly from the west through Europe, or possibly through the late Maikop-Novosvobodnaya culture, from Mesopotamia" (p. 317), but "talked about wagons and wheels using their own words, created from Indo-European roots" (p. 74). As probable speakers of Proto-Indo-European he named herders of the Yamnaya horizon who spread Indo-European languages across the Pontic-Caspian steppes: "Since we cannot really say where the wheel-and-axle principle was invented, we do not know from which direction it first entered the steppes. But it had the greatest effect in the Don-Volga-Ural steppes, the eastern part of the early Proto-Indo-European world, and the Yamnaya horizon had its oldest roots there" (p. 317). Following this thought, we should accept, that from either direction wagons had pulled thru the steppes to get to the eastern part of the Yamnaya horizon in order to start its expansion back, to be named, and used by "herders operating out of a wagon" (p. 301). Surprisingly, the area defined as a place of initial distribution of the Yamnaya culture does not contain any find of a wagon. Several Yamnaya graves from the Ural region and one from the Lower Don region accompanied by wagons belong to the late, not to the early stage of the Yamnaya culture. The most significant number of early graves with wagons is known from the contemporary but distinctively different Yamnaya and Novotitarovskaya cultures of the Kuban River region. Perhaps, to fit his horseback riders-wagons-language scheme, D. Anthony decided to describe the Novotiatarovskaya culture as the culture "developed from early Yamnaya" (p. 312).

General descriptions of burial rite with wagons and vehicles themselves are also inaccurate. The author suggested that the wheels of disassembled wagons "were placed at the corners of the grave pit, as if the grave itself represented the wagon" (p. 312). It is true that in the graves of the Yamnaya culture the wheels of the dismantled wheels were placed at the pit's corners, but the rest of the wagon was placed on the pit's wooden covering, and often fell or sagged into the pit. It is more correct to say that the wheels were placed at the corners of the wagon's body, and such arrangement of disassembled wagons in the graves of the Novotitarovskaya culture confirms this. Unlike the bearers of the Yamnaya culture, the bearers of the Novotitarovskaya culture placed the wagon on the area around the pit, near one of its top border.

The author contradicts himself when he writes that with fixed axles and revolving wheels "most steppe wheels... were made of two or three planks cut into circular segments and then doweled together with mortice-and-tenon joints. In the center were long tapered naves (hubs)" (p. 70). How is it possible for a wheel made out of two segments to have the nave in the center and revolve on the axle? There are only two finds of two-segment wheels; the two segments were joined for their ritual deposition.

Proclaiming that "the wagon vocabulary is a key to resolving the debate about the place and time of the Proto-Indo-European homeland" (p. 75), D. Anthony gives a list of five roots from Proto-Indo-European vocabulary that linguists usually connect to the wagon (p. 35-36). The three words meaning "axle", "harness pole", and "to convey or go in a vehicle" do not have a strong association with a wheeled vehicle. Today, we cannot be sure what meaning N.I. Veselovsky applied to a word less than a hundred years ago, the word that is still in use but can describe two different types of vehicles, on sledge runners and on wheels; and we cannot know the exact meaning of words used over the millennia of history. For two roots for the wheel D. Anthony suggests the existence of two kinds of wheels (p. 63). To what extent was it necessary to distinguish one type of wheel from another in order for each to be called differently by people who spoke the same language?

It is not an easy task to write a synopsis on Eurasian archaeology from the Neolithic to the Late Bronze Age professionally. It is impossible with only a cursory knowledge of materials and the primary languages of publications, even with op-

portunities of opened barriers. With this level of knowledge the author attempted to solve the Indo-European problem. Maybe the linguistic component of the book is more reliable.

The Iron Curtain has been lifted, however, the facts are left on one side, and their unscholarly treatment presented on the other. The book is a mix of old ideas, archaeological data (often with incorrect description of the finds), an improper methodological approach, and, therefore, highly speculative interpretations regarding the cultural history of the steppes. Written from the position "I see it in this way," the book is useless for Western archaeologists and misleading for students. The popular audience should treat it as science fiction at best.

Bibliography

Anthony, Brown 2011: D.W. Anthony, D.R. Brown, The Secondary Products Revolution, Horse-Riding, and Mounted Warfare. Journal of World Prehistory 24, Numbers 2-3, September 2011, 131-160.

Kaiser 2010: E. Kaiser, Rezension zu: W. Anthony, The Horse, the Wheel and the Language. How Bronze Age Riders shaped the World (2007). Kratylos 55, 2010, 35-44.

Kalmykov 2007: A.A. Kalmykov, Tonmodelle von Wiegen aus mittelbronzezeitlichen Bestattungen im Egorlyk-Kalaussk-Zwischenstromgebiet. Eurasia Antiqua 13, 2007, 113-138.

Kohl 2009: Ph.L. Kohl, Perils of Carts before Horses: Linguistic Models and the Undermined Archaeological Record. American Anthropologist 111, no. 1, 2009, 109-111.

Kosintsev 2010: P.A. Kosintsev, Chariot horses. In: (Ed. P.F. Kuznetsov) Horses, Chariots, and Chariot's Drivers of Eurasian Steppes (Yekaterinburg-Samara-Donetsk 2010), 21-79.

Гей 2000: А.Н. Гей, Новотиторовская культура (Москва 2000).

Избицер 1987: Е.В. Избицер, Глиняные модели повозок эпохи средней бронзы. В сб.: (Ред. А.А. Ждановский) Древности Кубани (Краснодар 1987), 19-20.

Синицын 1948: И.В. Синицын, Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья. СА X, 1948, 143-160.

Смирнов 2004: А.М. Смирнов, Изображения посохов на антропоморфных изваяниях эпохи энеолита в Северном Причерноморье и Средиземноморье. Аналогии, Интерпретации. В сб.: (Ред. А.Н. Гей) Памятники археологии и древнего искусства Евразии (Москва 2004), 65-92.

Смирнов 2011: А.М. Смирнов. Письмо к Е.В. Избицер от 10 ноября 2011.

Шилов, Багаутдинов 1998: В.П. Шилов, Р.С. Багаутдинов, Погребения энеолита - ранней бронзы могильника Эвдык. В сб.: (Ред. И.Б. Васильев) Проблемы древней истории Северного Прикаспия (Самара 1998), 160-178.

„Cortina de fier" şi arheologia Eurasiei

Consideraţii cu privire la lucrarea lui David Anthony "The Horse, the Wheel, and Language: how the Bronze-Age Riders Shaped the Modern World" Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007.

Rezumat

În lucrarea sa D. Anthony pretinde rezolvarea problemei patriei şi răspândirii indo-europenilor. Una dintre cauzele care au influenţat pozitiv soluţionarea acestei probleme este căderea „cortinei de fier" din secolul trecut. După acest eveniment savanţii din Vest au căpătat accesul la materialele şi publicaţiile din ţările fostei Uniuni Sovietice. Pe parcursul a câtorva decenii D. Anthony demonstra în lucrările sale că, deja în mileniile V-IV a. Chr. în stepele Eurasiei este cunoscut călăritul. Drept argument serveau urmele de uzură pe dintele unui cal, descoperit în aşezarea eneolitică de la Darievka, Ucraina. După ce s-a stabilit că dintele în cauză provine dintr-o groapă mai târzie (perioada scitică), D. Anthony a recunoscut greşeala, însă, nu s-a dezis de la ideea unor reconstituiri de amploare, legând călăritul şi apariţia carului cu roţi de origine indo-europenilor în stepele euroasiatice. În acelaşi timp nu există date despre existenţa călăritului în epoca eneolitică, după cum nu este clară data şi locul domesticirii calului, subiect amplu discutat de specialişti. Căderea „cortinei de fier", însă, nu poate înlocui metodele şi tehnicile cercetării ştiinţifice şi, de asemenea, cunoaşterea materialului. Dispunând de cunoştinţe superficiale în domeniul arheologiei euroasiatice, D. Anthony comite în lucrarea sa mai multe greşeli şi inexactităţi, reflectate în articolul de faţă.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Ornamentul vasului din înmormântarea Evdyk 8/23 (după Anthony 2007, fig. 4/3,a).

«Железный занавес» и археология Евразии

Заметки по поводу книги Дэвида Энтони “The Horse, the Wheel, and Language: how the Bronze-Age Riders Shaped the Modern World” Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007.

Резюме

В своей книге Д. Энтони претендует на решение проблемы прародины и расселения индоевропейцев. Устранение «железного занавеса» прошлого века он называет одной из причин, оказавшей положительное влияние на решение данной проблемы, когда у западных ученых появился доступ к новым материалам и публикациям в странах бывшего Советского Союза. На протяжении нескольких десятилетий Д. Энтони доказывал в своих работах, что уже в 5-4 тыс. до н.э. в степях Евразии существовала верховая езда. Доказательством служили следы потертости на зубе лошади, найденном на поселении энеолитического времени Дериевка, Украина. Когда оказалось, что зуб происходит из ямы более позднего, скифского времени, Энтони признал ошибку, но не отказался от идеи крупномасштабных реконструкций, связав существование верховой езды и появление колесных повозок с происхождением индоевропейцев в евразийской степи. Однако, данных о существовании верховой езды в эпоху энеолита нет, и даже вопрос о времени и месте доместикации лошади по-прежнему является предметом оживленных споров среди специалистов. Устранение «железного занавеса» не может заменить научные методы исследования и знание материала. Обладая поверхностными знаниями в области евразийской археологии, Д. Энтони в своей книге допускает много фактических ошибок и неточностей, что и показано в данной статье на конкретных примерах.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Развертка орнамента на сосуде из погребения Эвдык 8/23 (по Anthony 2007, figure 4/3,a).

10.07.2012

Dr. Elena Izbitser, Independent Scholar, 1920 77th Street, Brooklyn, NY 11214, USA, e-mail: eizbitser@gmail.com

КАТАКОМБНОЕ ПОГРЕБЕНИЕ С ПРАВОБЕРЕЖЬЯ РЕКИ ЕГОРЛЫК

Николай М. Фомичев

Осенью 1974 г. археологическая экспедиция Азовского краеведческого музея провела исследования двух групп курганов – Баранчук-1 у села Красная Поляна и Первомайский у хутора Первомайский, расположенных на правой террасе реки Большой Егорлык в Песчанокопском районе Ростовской области (рис. 1; 2) (Горбенко, Фомичев 1974, 104; Горбенко 1984, 3-17, рис. 3/16-20)[1].

Группа Баранчук-1 состояла из трех курганов, расположенных на гребне водораздела вдалеке от реки Егорлык, но вблизи от балки Баранчук, которая располагалась к востоку от этой курганной группы и, очевидно, заполнялась водой и была удобной для стоянок кочевников в эпоху энеолита – бронзы и раннежелезного века. В южной части балки был устроен пруд, запертый с северной стороны дамбой, пересекавшей балку с востока на запад. Курганы располагались на гребне водораздела, на поле, расположенном к западу от балки Баранчук и предназначенном для устройства культурного пастбища. Ближайший к балке курган №1 находился в 600 метрах к западу от края балки. В 120 м северо-западнее кургана №1 находился курган №2; в 95 м юго-западнее кургана №1 располагался курган №3. Высота насыпи кургана №1 – 0,73 м; диаметр – 32 м; высота насыпи кургана №2 – 0,15 м, диаметр около 20 м; высота насыпи кургана №3 – 0,69 м, диаметр – около 26 м. Курганы раскапывались с помощью трехкубового скрепера.

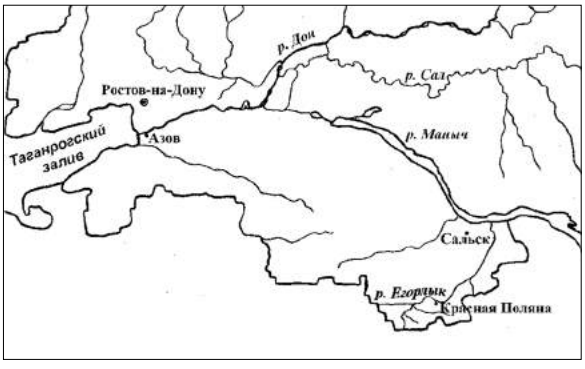

Рис. 1. Карта с указанием села Красная поляна в Доно-Манычском междуречье.

В кургане №1 было 9 погребений: основное – раннекатакомбное (погребение №8), впускные – 1 позднекатакомбное, 3 срубных, 1 раннескифское, 1 сарматское, 2 неопределенных. В кургане №2 было 3 погребения: основное – катакомба преддонецкой культуры; впускные: 1 раннекатакомбное, 1 срубное и две ямы неясного назначения. В кургане №3 было 10 погребений: 3 погребения – древнеямного, среднеямного и позднеямного времени, окруженные единым ровиком; 1 раннекатакомбное, 1 позднекатакомбное, 2 срубных, 1 раннескифское, 2 неопределенных.

Насыпь кургана №1 (рис. 3) в плане имела округлую форму, центр ее незначительно смещен к северу. Для стратиграфических наблюдений на кургане №1 была оставлена бровка шириной 0,50 м. Ориентирована она была по линии запад – восток. Насыпь была однородной и состояла из гумусированного суглинка. В 12,2 м к ЮЗ от центра кургана, на глубине 0,80 м от центрального репера, т.е. на уровне погребенной почвы, находился обожженный участок земли с кучкой золы и углями. В 1,85 м от юго-западного и в 5,30 м от юго-восточного краев выкида из погребения №8 в предматериковом грунте были прослежены остатки траншейки, проходившей по направлению СЗ-ЮВ. В разрезе траншей-

[1] Курганная группа Первомайский состояла из пяти курганов, которые располагались вблизи реки Егорлык, на правой коренной террасе. В этой группе выделялся один огромный курган, разрушенный грабительскими раскопками, произведенными жителями села Красная Поляна в 60-е годы XX века. Археологами были раскопаны лишь четыре небольших кургана из этой группы, самыми ранними в них были погребения майкопской и древнеямной культуры. По рассказам местных жителей, в разрушенных погребениях большого кургана находили курильницы на крестовидных ножках с отделениями в чашах.

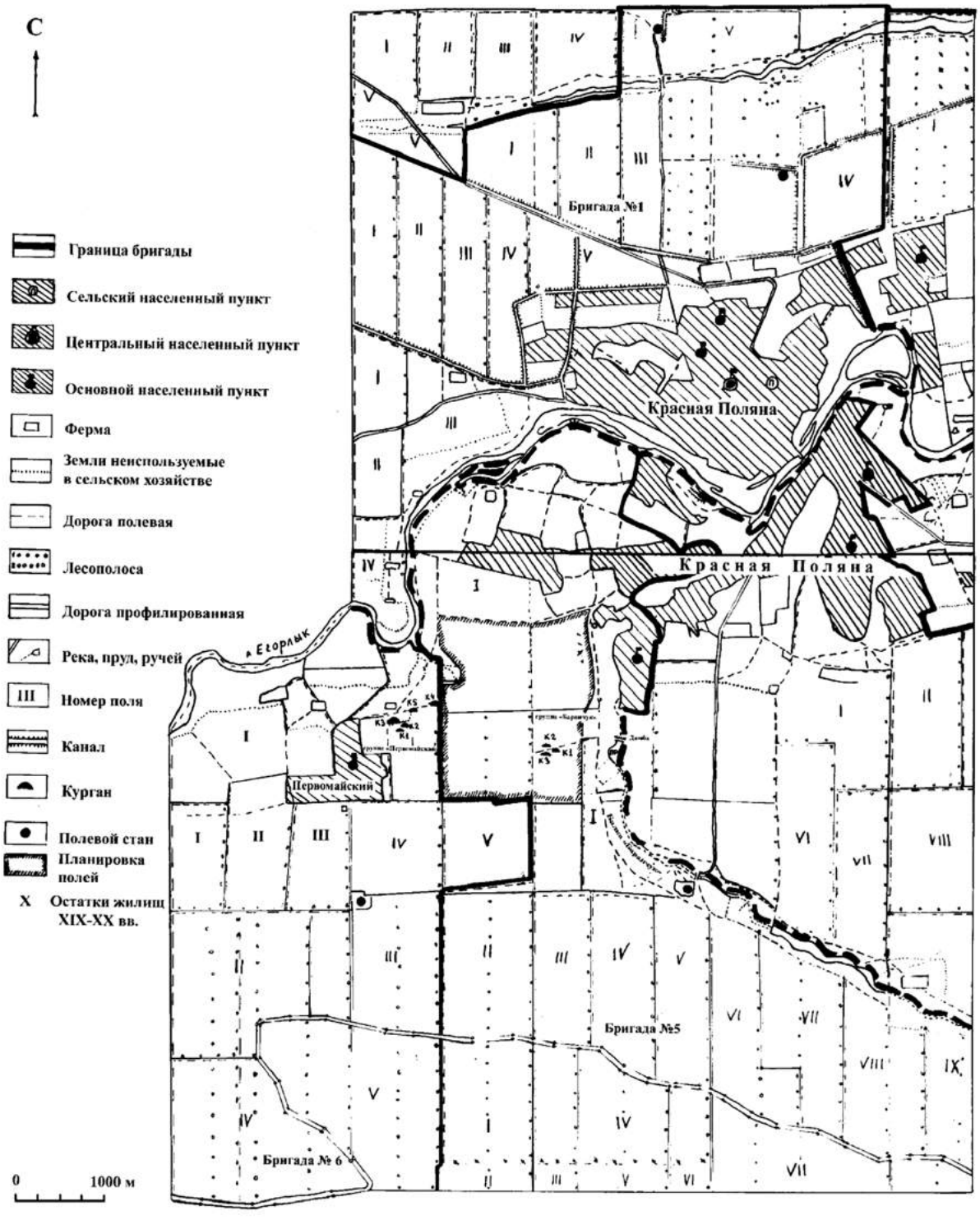

Рис. 2. План землепользования с обозначением курганных групп Баранчук-1 и Первомайский.

ка имела форму сегмента. Она напоминала длинную, сравнительно широкую нору землероек. Заполнение ее состояло из гумуса. Возможно, это были остатки ровика, связанного с ритуалом основного погребения. В 0,1 м от северной стенки северо-западного края этой траншейки, на уровне погребенной почвы, располагались несколько фрагментов глиняной модели кибитки. Они находились в 4,25 м к ЮЮЗ от центрального репера и в 1,45 м от юго-западного края выкида из погребения №8 (рис. 3).

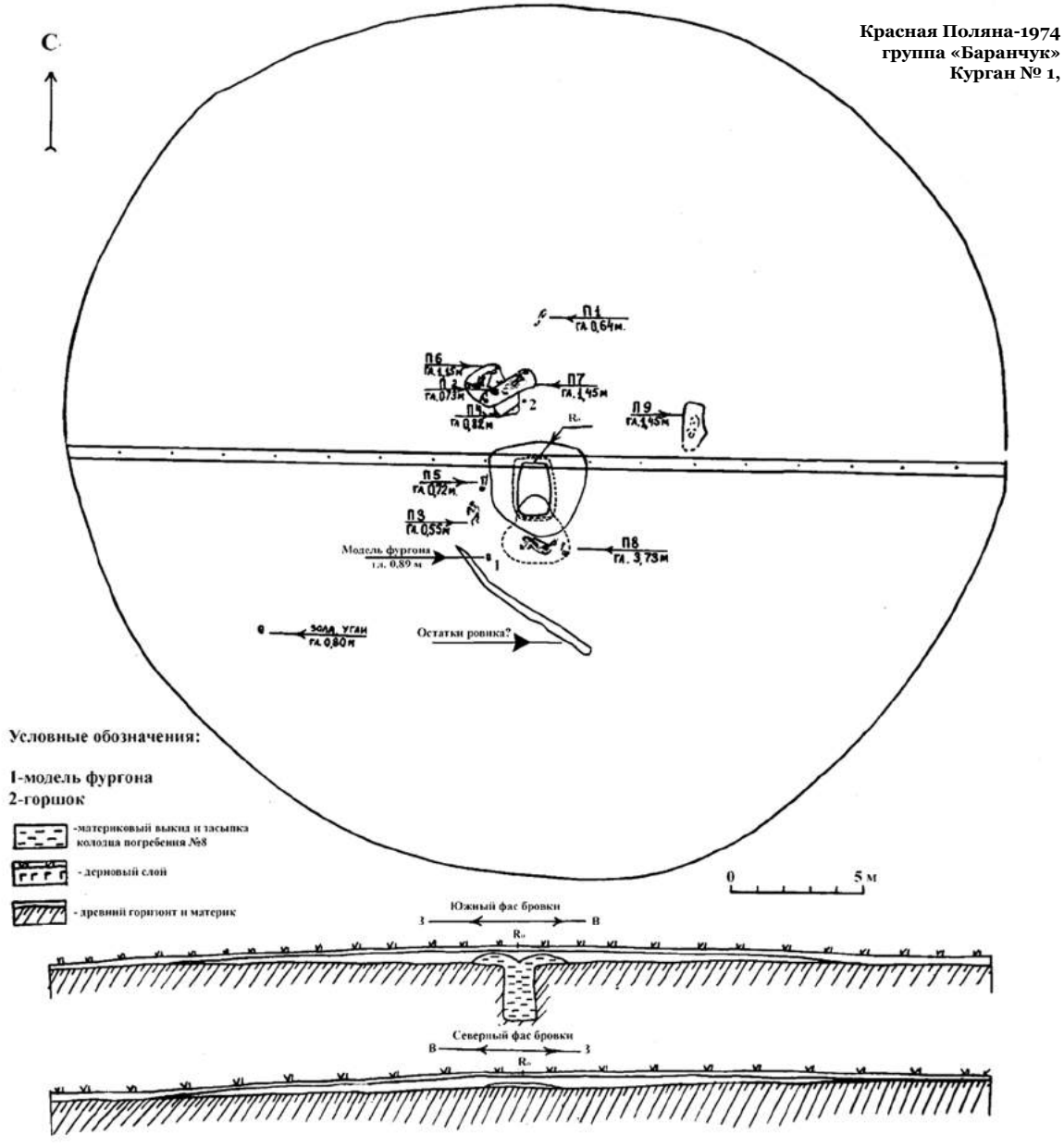

Рис. 3. Баранчук-1. Курган 1. Общий план.

Остатки глиняной модели крытого фургона сохранились во фрагментах (рис. 4/1-7)[2]. Из собранных фрагментов склеилась частично лишь нижняя часть модели фургона. Модель была сделана из обожженой глины. Верхние части боковых и задней стенок с крышей и большая часть передней стенки модели фургона не обнаружены. Старые изломы на фрагментах свидетельствуют о том, что модель фургона была разбита в древности во время погребального обряда. Свежие изломы на двух фрагментах бортика и передней стенки говорят о том, что небольшие кусочки от модели, как, очевидно, и вся остальная часть модели исчезли в вывезенном скрепером грунте. Лепная модель кибитки имела форму параллелепипеда с арочной крышей и овальной задней стенкой. В длинных продольных боковых стенках модели фургончика сделаны напротив друг друга два прямоугольных окошка. Утрата

[2] Азовский музей-заповедник (АМЗ), инв. № КП 25303/ОА 454/3. Модель фургона в основных чертах повторяет модель фургона северокавказской культуры, обнаруженного раскопками Н.И. Веселовского в 1909 г. в Прикубанье, возле Ульского аула, из погребения 4, кургана 5. В археологических открытиях 1974 г. модель фургона неверно названа «глиняным обожженным сосудом, приближающимся по форме к алтарику в камере», а модель кибитки из камеры погребения 8 кургана 3 названа «алтариком в виде повозки с пеплом» (Горбенко, Фомичев 1975, 104).

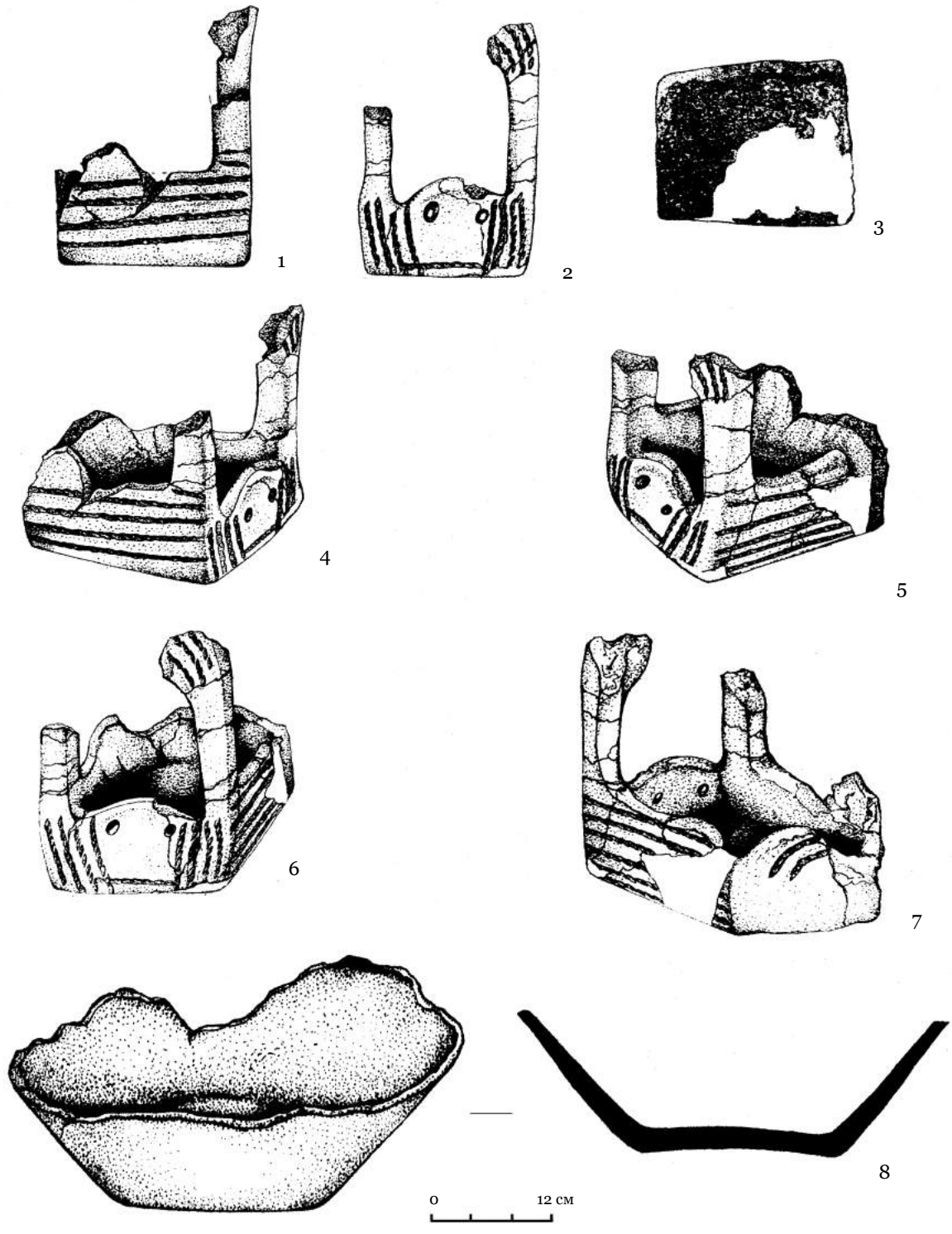

Рис. 4. Баранчук-1. Курган 1: 1-7 - глиняная модель из разрушенного погребения.

основной части передней стенки не позволяет говорить о ее форме. На сохранившихся боковых стенках в трех нижних углах окошек были проделаны три горизонтальных углубления диаметром 0,3 см; они были сделаны круглой в сечении палочкой по сырой глине до обжига модели. В переднем нижнем углу окошка длина такого углубления составляет 1,2 см, в заднем углу этого окна длина углубления – 0,8 см. Вдоль нижних стенок окошек сохранились следы горизонтальных желобков от вдавливания той же круглой палочкой. У дна модели

фургона, напротив заднего угла лучше сохранившегося окошка, той же палочкой было проделано сквозное углубление, сделанное наискось поперек грани между боковой стенкой и днищем. По-видимому, через образовавшуюся щель можно было заводить шнурок, служивший не для привязывания оси к колесикам, а для подвешивания на шнурках самой модели фургончика. Модель фургона украшена врезным орнаментом. Поверхность модели фургона светлого коричневого цвета с темными пятнами. В желобке одной врезной линии сохранился слой раскраски красной краской. В тесте есть примесь шамота. Размеры модели фургона: высота сохранившейся части – 12 см, длина дна – 17 см, высота окошек от дна – 7 см, высота окошек – 3,5 и 4, 5 см, ширина окошек – 8 см, толщина стенок – 1,4 см.

Погребение №8 (рис. 5; 6). В кургане 1 это было основное погребение. Колодец катакомбы врезался в оставленную бровку на глубину 0,20 м. Выкид из этого погребения состоял из материковой глины, которая относительно равномерно была разбросана по сторонам колодца катакомбы. Основная часть выкида располагалась с двух длинных сторон колодца катакомбы, образуя в южном фасе бровки одинаковые линзы материковой глины тол-

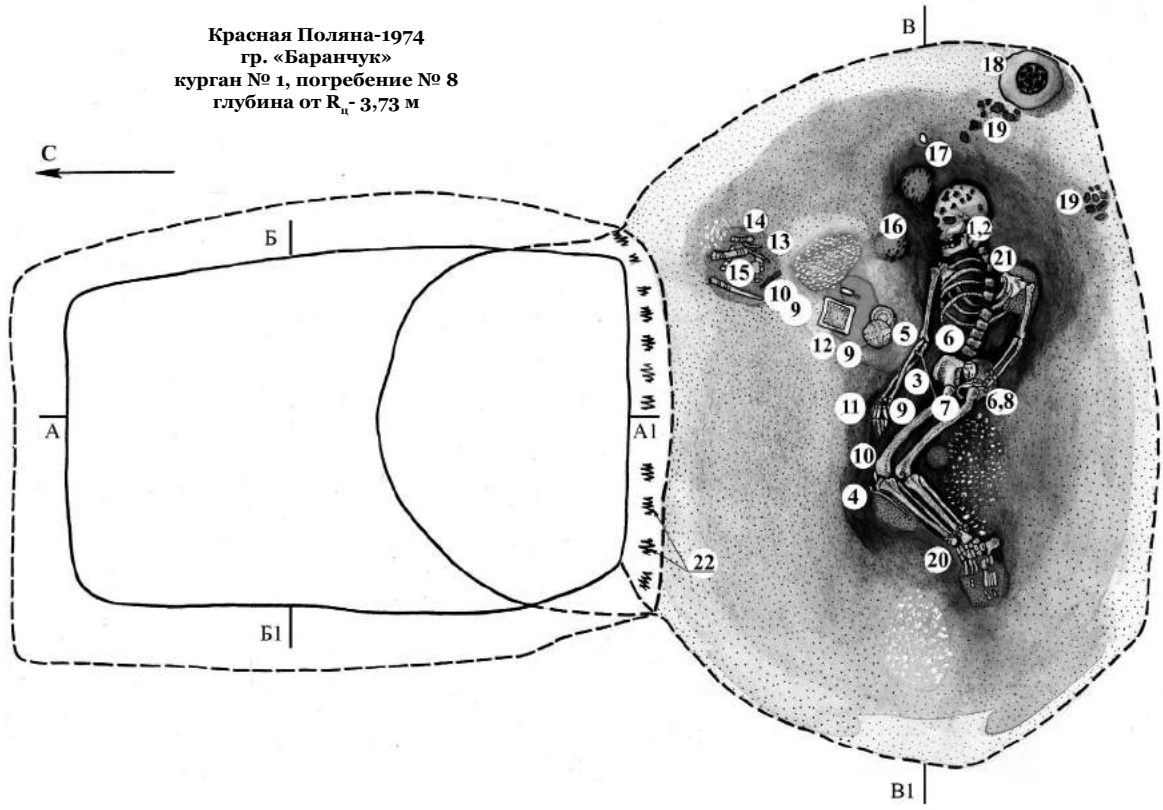

1. Две подвески спиралевидные. (Медная подвеска вдета в серебряную).
2. Подвески из трубчатой кости с врезным кольцевым орнаментом.
3. Булавка рогатковидная. Медь.
4. Булавка молоточковидная. (Серебро с примесью меди?).
5. Две медные бляхи с накольчатым орнаментом.
6. Две миниатюрные подвески из крученой проволоки. Медь.
7. Трубочки из медной платины с накольчатым орнаментом.
8. Браслет из медных бус и подвесок на запястье левой руки.
9. Мелкие птичьи косточки, видимо, нашитые вплотную друг к другу на 2-3 ленты.
10. Створки ракушек «двузубки», крупные костяные бусы, зеленого цвета от окиси меди.
11. Бусы мелкие костяные и медные.
12. Модель глиняной кибитки с пеплом внутри кузова. В пепле три птичьи косточки со следами перемотки их шнурками, пропитанными красной краской.
13. Нож медный.
14. Шильце медное.
15. Набор из шести крупных птичьих трубчатых костей, украшенных у краев полосками бурого цвета.
16. Комок охры.
17. Комочек мела.
18. Жаровня с углями.
19. Угли древесные.
20. 10 медных и 17 костяных бочонковидных бус, украшавших голеностопы.
21. Клык собаки.
22. Стоящие вертикально деревянные прутья, диаметром 1 см., закрывавшие вход в камеру катакомбы.

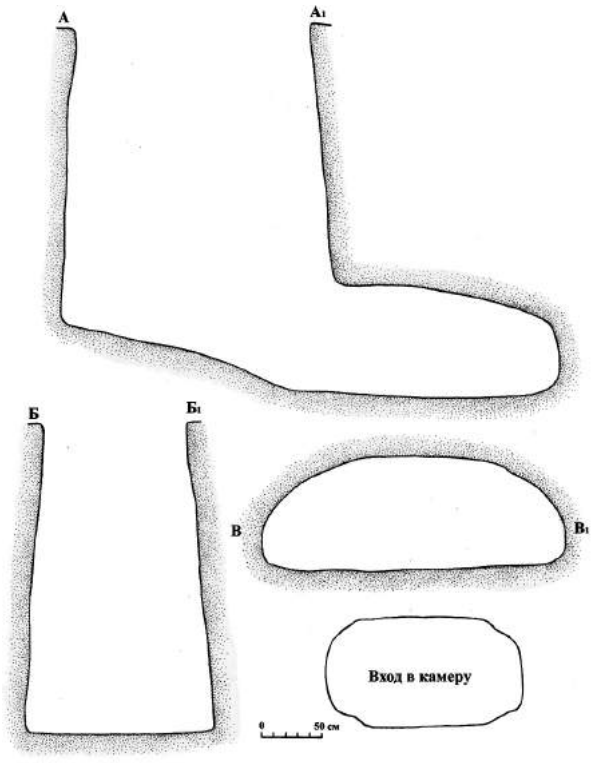

Рис. 6. Баранчук-1. Курган 1, погребение 8. Разрезы.

щиной 0,40-0,50 м, прослеживаемые в фасе бровки на расстоянии 1,20 м от длинных сторон колодца. Часть выкида была использована при засыпке колодца погребения 8. При засыпке над колодцем образовалась куча материковой глины, которая затем по центру колодца просела, что было хорошо видно в южном профиле бровки.

Заполнение колодца вначале состояло из материковой глины, поэтому в плане выкид прослеживался нечетко, и только с уровня погребенной почвы ясно выявилось заполнение колодца. В нижней половине колодца заполнение состояло из рыхлого пестрого гумуса, в котором найдена коленная чашечка человека.

Колодец прямоугольной формы со слегка округлыми углами был ориентирован продольными стенками с севера на юг. В плане продольные стенки его незначительно выпуклые. Длина колодца – 1,97 м, ширина – 1,2 м. Ко дну размеры его увеличивались до 2,3×1,6 м. Глубина колодца у северной стенки – 3 м. Ко входу в камеру дно колодца плавно понижалось; на расстоянии 1,35 м от нижнего края северной стенки колодца, на уровне 3,58 м, дно колодца переходило в дно просторной камеры.

Камера подовальной формы ориентирована продольной стенкой по линии З-В, длина ее 2,5 м, ширина – 1,8 м. Вход в погребальную камеру имел форму неправильного овала, размером 1,6×0,88 м. У входа в камеру с обеих сторон колодец имел слабо выраженные уступчики. Свод камеры уплощен, и южная стенка его почти вертикальная. Высота камеры – 0,9 м, высота южной стенки – 0,5 м. Дно камеры едва заметно понижалось к югу. Свод потолка камеры плавно понижался к ее поперечным стенкам, его высота – 0,3 м. Судя по тому, что у входа в камеру находились остатки деревянных прутьев диаметром 15 см, прутьями был закрыт вход в камеру.

На дне камеры имелась подстилка из четырех тонких слоев меловой посыпки с редкими кусочками мела, темно-коричневого тлена, опять меловой посыпки и посыпки охрой. На такой подстилке в центральной части камеры лежал скелет подростка (эпифизы рук и ног не срослись), судя по инвентарю, девочки. Костяк плохой сохранности[3], погребенная лежала головой на восток, на правом боку с разворотом на спину, лицом ко входу в камеру. Ноги согнуты в тазобедренных суставах под тупым углом, в коленях под углом 90 градусов. Правая рука протянута к коленям, левая слегка согнута в локте, кисть ее находилась на тазовых костях. Между восточной стеной и черепом, под костяком и на дне между ступнями и западной стенкой была обильная меловая посыпка с отдельными кусочками мела. На дне камеры под черепом и перед ним, под спиной, ступнями ног, у коленных суставов прослежены пятна обильной посыпки охрой, ступни ног и левое плечо посыпаны охрой более яркого оттенка. У лба погребенной и напротив нижней челюсти кучки охры достигали толщины 1,5 см. К востоку от этих кучек лежал большой кусок мела. Под тазовыми костями, под спиной и под головой находились крупные куски мела и посыпка охрой. На дне камеры местами прослеживались пятна серого пепла (между западной стенкой камеры и ступнями ног, у левого бедра погребенной).

[3] Лобная часть черепа сильно расслоилась, хотя полностью сохраняла свои очертания. Антрополога в экспедиции не было, но по нашим наблюдениям череп был грацильный, возможно, имел лобно-теменную деформацию.

Под черепом погребенной лежали две височные серебряные спиралевидные подвески. Интересно, что подвеска в 2,5 оборота была вложена внутрь подвески в 1,5 оборота. Обе подвески сделаны в виде спиралей со слегка расширенными верхними концами, образующими своего рода головки. Спирали закручены и совмещены друг с другом таким образом, что головка одной подвески располагалась напротив головки другой подвески. Возможность такого совмещения подвесок заключается в том, что спираль второй подвески слегка расширяется кверху (или сужается книзу), что и позволяло вложить ее внутрь первой подвески. Подвески сделаны из серебра разной пробы. Подвеска в 1,5 оборота была сильно коррозирована и поверхность ее покрыта окислом сиреневого цвета. Вторая серебряная подвеска имела окисел зеленого цвета, т.е. имела в сплаве большое содержание меди. После очистки выяснилось, что серебряная подвеска в 1,5 оборота украшена редкой зернью и форма ее, расширяясь на краю в виде головки, несомненно, несет в себе символику змеи. Эта подвеска разломилась на два фрагмента, ее крупный фрагмент с головкой был отреставрирован и зарегистрирован под инв. № КП-25303/99, не отреставрированный фрагмент имеет инв. № КВФ -11507/2. Размер подвески в 1,5 оборота: 1-1,5×1,3 см. Размер подвески в 2,5 оборота: 1,5×1,7 см (рис. 7/15-16)[4].

В районе шейных позвонков и под черепом найдены 5 целых и 11 фрагментированных костяных рубчатых пронизок. Их размеры: L – 0,43 см; D – 0,85 см; L – 0,32 см, D – 0,65 см, ; L – 0,20 см, D – 0,8 см; L – 0,24 см; D – 0,65 см; L – 0,29 см, D – 0,75 см; L – 0,34 см, D – 7 см; L – 0,35 см, D – 0,79 см; L – 0,19 см; D – 0,85 см; L – 0,28 см, D – 0,7 см, L – 0,20 см; D – 0,65 см; L – 0,33 см, D –0,7 см; L – 0,25 см, D – 0,8 см; L – 0,16 см; D – 0,6 см; L – 0,16 см; D – 0,95 см (рис. 8/1-19)[5]. Наборы таких пронизок входят в канонический комплекс погребального инвентаря позднеямных и раннекатакомбных племен (Латынин 1967, 15, рис. 2/3, 16, рис. 4/17, рис. 6/21, рис. 11/28, рис. 23/29, рис. 25/35, рис. 33).

У шеи, головы и правого плеча погребенной были 4 крупные бочонковидные бусины и 2 подцилиндрические бусины из трубчатой кости. Их размеры: L – 0,13 см, D – 0,10-0,14 см; L – 0,12 см, D – 0,11 см; L – 0,12 см, D – 0,10 см; L – 0,11 см, D – 10 мм (рис. 9/7-10)[6]. Бусы из трубчатой кости, L – 0,6 см, D – 0,5 см (рис. 9/33-34)[7].

Запястье левой руки погребенной украшал браслет из медных литых бусин (рис. 7/14)[8] и четырех литых подвесок (рис. 7/8-11)[9].

Всего в браслете было 11 штук медных бочонковидных бусин. Из них сохранилось к настоящему времени только 8 таких бусин, 7 штук имеют размеры: L – 0,5 см, D – 0,4 см; 1 экземпляр: L – 0,25 см, D – 0,38 см (рис. 7/14).

Три подвески скручены из бронзовой проволоки, имеют петлю на одном конце и узел на другом конце (рис. 7/8). Длина первой подвески – 0,26 см, сечение стержня – 0,4 см, сечение головки – 0,6 см. Длина второй подвески – 0,24 см, сечение стержня – 0,3-0,4 см (рис. 7/11). Аналогия такой подвеске имеется в погребении 4 кургана 2 в Кабардинском парке (Деген 1941, 220, рис. 12). Третья подвеска имеет длину 0,20 см, сечение стержня – 0,35 см (рис. 7/10). Четвертая подвеска литая, длиной 0,18 см, сечение стержня – 0,38 см (рис. 7/9). Идентичные подвески происходят из курганного погребения, найденного в 1935 г. в Нальчике при постройке больничного корпуса (Деген 1941, рис. 38/9-11), и погребения 4 кургана 2 (Деген 1941, табл. XVII/7, XVIII/1).

Еще две маленьких одинаковых подвески в форме жгутика с петлей и головкой (рис. 7/12,13)[10] располагались – одна в области живота, а другая – у запястья левой руки погребенного. Возможно, они входили в состав вышеназванного браслета. Сделаны подвески из перевитой проволоки с петлей на одном конце и круглой головкой на другом конце. Их размеры: высота – 0,8 см, сечение – 0,2 см. Аналогичные подвески были обнаружены в кургане у ст. Кисловодской, на правом берегу реки Подкумок (Деген 1941, табл. XIV/12) и в Новочеркасске, в разрушенном кургане 1, погребение 1. С.Н. Братченко датировал их I и

[4] АМЗ, инв. № КП 25303/100.
[5] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/72.
[6] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/73.
[7] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/73.
[8] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/86)
[9] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/82-85).
[10] АМЗ, инв. КВФ № 11507/3, 4.

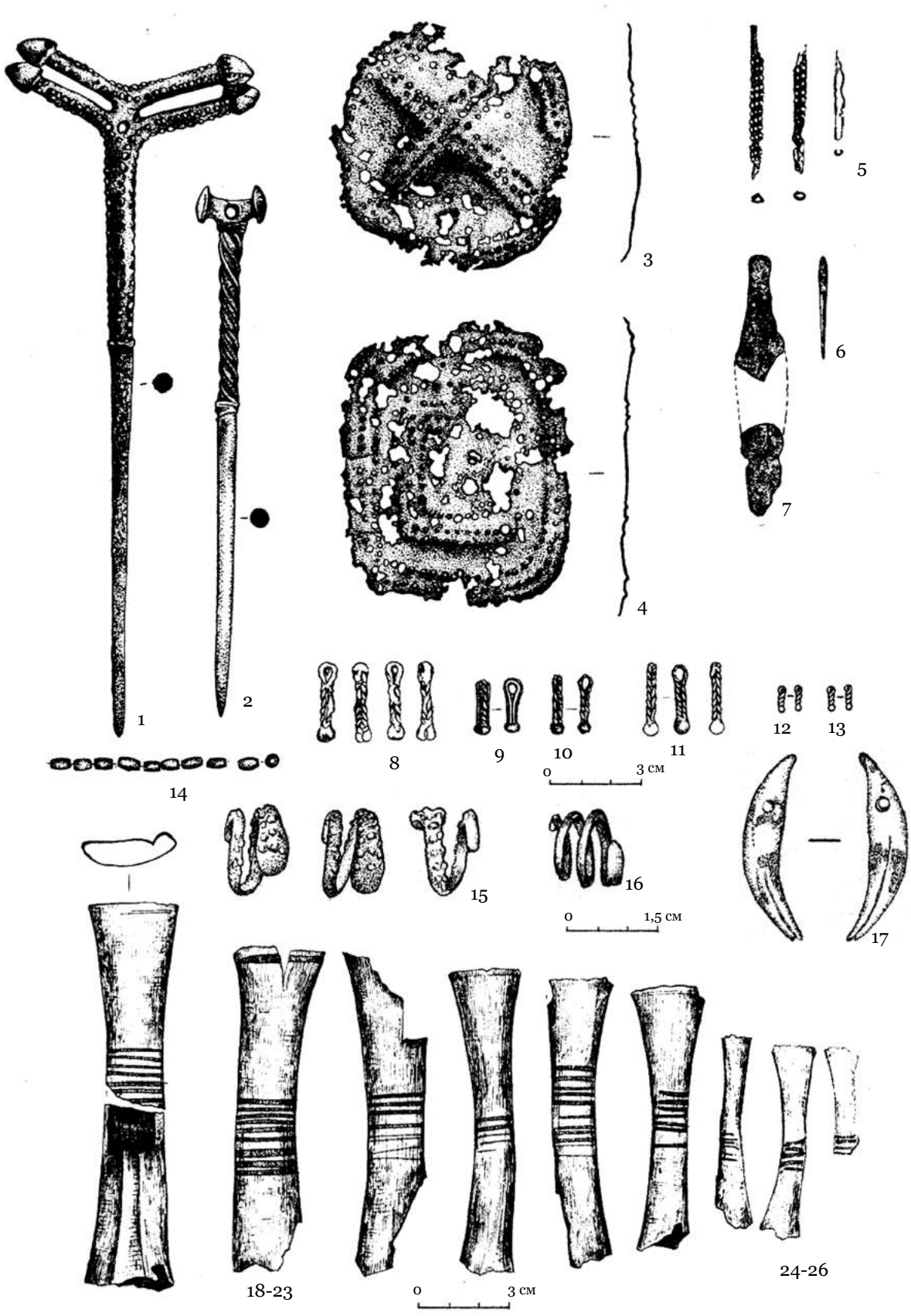

Рис. 7. Баранчук-1. Курган 1, погребение 8: 1-16 - изделия из бронзы; 17 - подвеска из клыка собаки; 18-26 - изделия из кости.

II этапами северокавказской культуры (Братченко 1976, 141, табл. III, 3).

В районе бедренных костей, в 0,10 м ниже таза погребенного обнаружены 6 крупных (рис. 9/1-6) и 10 мелких бочонковидных бусин, сделанных из трубчатой кости (рис. 9/23-32)[11]. Одна из крупных костяных бусин сдвоенная (рис. 9/1). Ее размеры: L – 0,2 см; сечение – 0,13 см и 0,11 см. Остальные пять крупных бусин имеют размеры: L – 0,13 см, D – 0,14 см; L – 0,13 см, сечение – 0,12 см и 0,9 см; L – 0,1 см, сечение – 0,13 см и 0,11 см; L – 0,8 см, сечение – 0,13 см и 0,12 см; L – 0,9 см, сечение – 0,13 см и 0,11 см; L – 0,9 см, сечение – 0,12 см и 0,10 см. Размеры мелких костяных бусин колеблются: L – 0,8-10 см, сечение – 0,5-9 см. Вперемежку с ними лежали 37 створок ракушки двузубки, с отверстиями для подвешивания, их размер 14×21 мм. Три такие же ракушки обнаружены были в заполнении кузовка модели кибитки (рис. 8/20)[12].

Голеностопы украшали: 3 сдвоенных костяных подцилиндрических бусины (рис. 8/17, 18, 19), 12 бочонковидных и подцилиндрических костяных бус (7 штук из них были с прозеленью от окисления) (рис. 9/11-22) и 10 медных бусинок (рис. 9/35-43)[13].

Три сдвоенные костяные бусины имеют размеры: L – 0,11 см, сечение – 0,7 см и 0,8 см; L – 0,12 см, сечение – 0,8 см; L – 0,13 см, сечение – 0,7 см и 0,6 см. Размеры одиночных костяных бусин колеблются: L – 0,6-0,10 см, D – 0,6-0,11 см. Одна бусина размером: L – 0,10 см, D – 0,10 см.

Медные бусы имели разную форму. Три из них были бочонковидные, причем две размером: L – 0,5 см, D – 0,6 см, а одна L – 0,4 см, D – 0,3 см (рис. 9/35-37). Две мелкие бусины были спаренными. Их размеры: L – 0,6 см, D – 0,35 см (рис. 8/38, 39). Четыре одиночные мелкие бусины имели размеры: L – 0,4 см, D – 0, 3 см.

У входа в камеру, с левой стороны, на посыпке из мела и ярко-красной охры лежали предметы: набор из шести птичьих крупных костей, медный нож, шило и пронизка-трубочка. Остатки медного ножа и медное шильце находились у восточного края комплекса орнаментированных птичьих костей. Остатки пронизки лежали у южного края этого набора предметов (рис. 5).

Трубчатые птичьи кости имели срезанные эпифизы и орнамент в виде поперечных полос, нанесенных красной краской в такой последовательности: несколько рядов по центру каждой кости и по две полоски по краям. На концах некоторых из них орнамент был нанесен краской коричневого цвета. Длина костей – 9-12 см, диаметр – 2-1,5 см (рис. 7/18-23)[14]. По мнению В.С. Байгушевой, крупные птичьи кости принадлежат роду дрофы, по мнению Л.С. Ильюкова – роду ворон или грачей (Ильюков 1987, 63). Такие наборы птичьих костей некоторые археологи считают деталями музыкального инструмента и условно называют «флейты Пана».

Нож, имевший форму вытянутого листа, состоял из двух неполных, сильно коррозированных фрагментов. Длина ножа – 9 см; ширина лезвия – 1,8 см; толщина максимальная – 0,2-0,3 см. Длина шила – 3,4 см, максимальная толщина – 0,4 см (рис. 7/6-7).

Остатки пронизки в виде двух фрагментов представляли собой трубочку из тонкой медной пластины с накольчатым орнаментом. Оба фрагмента пронизки очень плохой сохранности, во время реставрации сохранить их не удалось.

Аналогичные три бронзовые трубочки лежали между концом кисти правой руки и коленом правой ноги. Сохранность трубочек плохая. Длина трубочек – 4,8 см, диаметр – 0,5 см (рис. 7/5)[15]. Перед животом погребенной лежала рогатковидная медная булавка. Ее навершие в виде двух пар отростков с шишечками на концах лежало на правом локтевом суставе, нижним острым концом булавка направлена к тазобедренному суставу. Высота булавки – 22,2 см, высота стержня – 21,2 см, длина отростков – 3,9 см, высота шишечек – 1 см. На стержне булавки, между отростками, сделано отверстие квадратной формы размером 0,3×0,3 см. На стержне булавки, по ее диаметру, в 12,8 см от нижнего конца выде-

[11] АМЗ, инв. № КП 25303/ ОА 454/73.
[12] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/75.
[13] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/73.
[14] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/5-10.
[15] АМЗ, инв. № КВФ 11507/1.

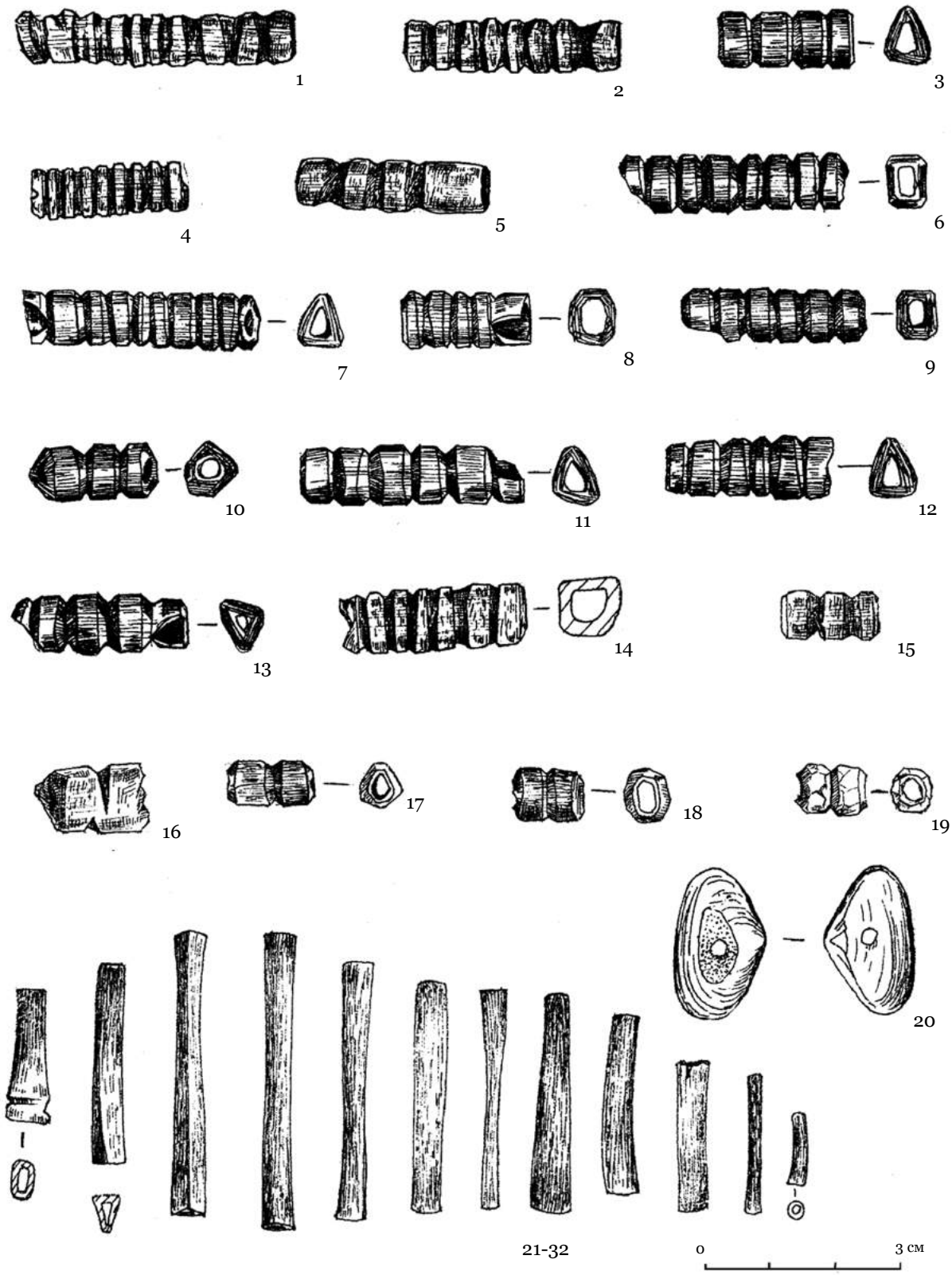

Рис. 8. Баранчук-1. Курган 1, погребение 8: 1-19, 21-32 - украшения из кости; 20 - створка раковины.

ляется колечко. От него, вверх по стержню и отросткам, нанесена зернь – 4 ряда капелек бронзы. Булавка отлита по восковой модели (рис. 7/1)[16].

Вторая молоточковидная булавка, отлитая по восковой модели, лежала у коленного сустава правой ноги погребенной. Навершием она касалась правого колена, а стержнем была направлена вдоль голени. Сделана булавка, очевидно, из серебра, имевшего значительный процент меди, проявившейся в виде окислов. Анализ металла не производился. Высота булавки – 17,5 см, диаметр стержня – 0,8 см, ширина головки с молоточками – 2,1 см; диаметр молоточков – 1 см, диаметр отверстия между молоточками – 0,3 см. Верхняя половина булавки, чуть ниже головки булавки, украшена тремя проволоками, спирально извивающимися по стержню. На нижнем и верхнем концах эти проволоки закручены поперек стержня булавки. Диаметр проволок – 0,1 см (рис. 7/2)[17]. Символику предназначения булавок мы рассматривали в отдельной публикации (Фомичев 1999, 17-18).

На дне центральной части камеры, на темно коричневом тлене с меловой посыпкой, между набором «флейты Пана» и локтем правой руки погребенного были положены две большие бляхи с накольчатым орнаментом и поставлена глиняная модель кибитки. Бляхи лежали между моделью кибитки и навершием рогатковидной булавки, они были смещены относительно друг друга на 2/3 части по линии запад-восток.

Бляхи представляют собой две тонкие, слабоизогнутые медные пластинки. Обе бляхи плохой сохранности, имеют многочисленные утраты. Первая бляха имеет овальную форму, у края которой начеканена полоса из тройного ряда точек. Остальную часть поля бляхи занимает косой крест, начеканенный из трех рядов точек. Ее размеры: 8×8 см, толщина пластины – 0,1 см (рис. 7/3)[18]. Вторая бляха имеет подпрямоугольную форму, у ее края начеканена полоса из тройного ряда точек. Центральная часть бляхи украшена прямоугольником в виде полосы из трех рядов точек. Ее размеры: 9,4×7,7 см, толщина пластины – 0,1 см (рис. 7/4)[19].

В 5 см к СВ от блях с накольчатым орнаментом стояла модель кибитки (рис. 5/20). Внутри кибитки лежали в пепле раскрашенные птичьи косточки. Такая специфическая черта обряда как нахождение трубчатых птичьих косточек внутри моделей повозок встречена еще в нескольких погребальных комплексах, а именно: Раздольная, 6/3; Андреева МВ. 1984; Чограй IX 2/8, (Андреева 1986; Избицер 2004, 410).

Модель кибитки (рис. 10)[20] стояла на посыпке из мела и ярко-красной охры. Передней широкой стороной модель повозки была обращена на ССВ. Сделана модель из необожженной, но подсушенной на солнце глины с примесью толченого шамота и известковыми включениями. Верхняя часть крыши и задняя часть стенок модели кибитки были разрушены и большей частью утрачены, сохранились лишь несколько фрагментов, позволяющих представить в общем виде форму этого предмета. Модель кибитки представляла собой крытую повозочку в виде кузовка с подтрапециевидным днищем и арочным сводом-пологом над длинными боковыми стенками кузовка. Передняя сторона кибитки была незначительно шире задней и была вертикальной. Задняя стенка повозочки была сплошной наклонной по отношению к днищу, так что свод-крыша был длиннее днища. Верх крыши кибитки, соединявшийся с арочным сводом, был овальным. Боковые стенки кузовка были слегка выпуклыми. В боковых стенках имелись два окошка подпрямоугольной формы, судя по фрагментам, верхние и задние стороны этих окошек были слегка вогнутые. На передней стороне кибитки расположен арочный вход с вогнутой нижней стороной, так что передняя сторона бортика кузовка была выпуклой. Боковые окошки были смещены к передней стенке, образуя впереди две прямоугольные в сечении вертикальные колонки, соединявшиеся вверху на передней стороне арочным сводом. Боковые стенки кузовка под окошками были украшены с правой лицевой стороны четырьмя, а с левой боковой стороны пятью горизонтальными рядами оттисков веревоч-

[16] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/79.
[17] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/78.
[18] АМЗ, инв. № КП 25303/ ОА 454/ 81.
[19] АМЗ, инв. № КП 25303/ ОА 454/80.
[20] АМЗ, инв. № КП 25303/ ОА 454/4.

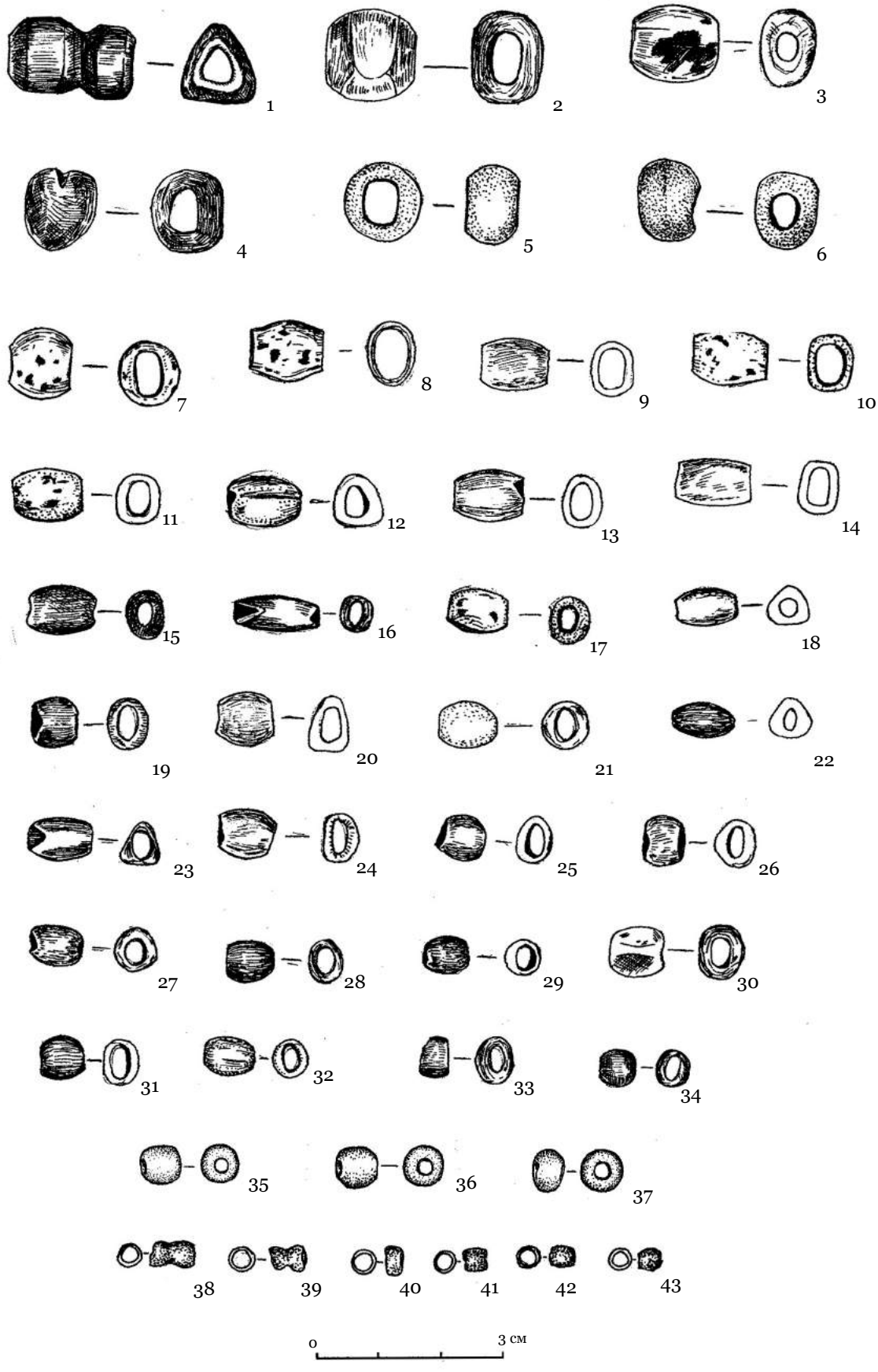

Рис. 9. Баранчук-1. Курган 1, погребение 8: 1-43 - украшения из кости.

ки. Выше, через интервал 1,9 см, поверхность между задней стенкой и боковыми окошками до верха окошек была украшена горизонтальными рядами оттисков веревочки. В верхней половине переднего бортика кузовка, в 2,8 см от днища и в 1,3 см от верхней точки бортика и в 2,9 см от боковых граней бортика кузовка, на расстоянии 2,2 см друг от друга имелись два сквозных отверстия диаметром 0,35 см. Внешняя поверхность овальной части свода крыши была без орнамента, просто грубо заглажена. Передняя стенка бортика кузовка по обеим сторонам от сквозных отверстий украшена четырьмя наклонными рядами оттисков веревочки. Верхний портал, образуемый на передней лицевой стороне, при соединении столбиков под арочным сводом украшен тремя овальными рядами оттисков веревочки. Нижняя треть поверхности задней стороны кибитки украшена двумя овальными рядами оттисков веревочки. Внешняя поверхность ее бежево-желтовато – светло-коричневого цвета; местами сохранились следы покрытия передней, боковых и задней стенок красной краской, желобки оттисков веревочки местами заполнены слоем красной охры. Размеры: высота – 14-14,5 см, ширина передней стенки бортика кузовка – 9 см, ширина задней стенки кузовка внизу – 8 см, длина дна – 10,4 см, высота боковых окошек составляла как минимум – 4,7 см, а их ширина, как минимум – 3,7 см, высота переднего окна – 8 см, ширина входа – 6 см, высота от верхней точки переднего бортика до верха свода крыши – 6,8 см, ширина колонок с передней стороны – 1,3 см, ширина боковых сторон колонок – 2,1 см, кверху они становятся все тоньше, доходя до 1, 8 см. Толщина стенок кибитки – 0,9 см.

Кузовок кибитки был наполнен серым пеплом, в котором находились три небольших птичьи косточки с орнаментом из поперечных полосок, нанесенных охрой. Их длина – 6,5 см, диаметр – 0,7-0,8 см (рис. 7/24-26)[21]. Там же лежали три пронизки из тонких птичьих косточек, длиной 3-4 см, диаметром 0,3-0,4 см и две ракушки «двузубки» с отверстиями для подвешивания (рис. 5/15, 16, 18).

Помимо этого, большое количество (58 штук) пронизей из тонких птичьих косточек (рис.

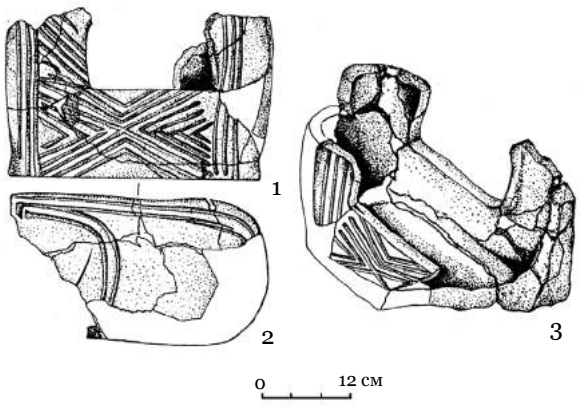

Рис. 10. Баранчук-1. Курган 1, погребение 8. Глиняная модель.

8/21-32)[22] было зафиксировано в центральной части дна камеры. Они занимали полосу размером 80×50 см, расположенную между набором «флейты Пана» и правым бедром погребенного. Все косточки приблизительно одинакового сечения размером 0,3-0,4 см, но разной длины, от 1-2 до 3-4 см. Почти все они хорошо сохранились, лишь несколько найдено во фрагментах. В этом скоплении пронизок в двух случаях удалось проследить, что располагались они торцами, в ряд, на расстоянии 1-2-3 мм друг от друга. Такое их расположение может указывать на то, что они были нашиты на материю параллельно друг другу длинными сторонами, на расстоянии 0,1-0,2-0,3 см друг от друга. В районе, в котором встречались эти косточки, лежали: рогатковидная булавка, две медных бляхи, модель кибитки. Близкие комплексы предметов с наборами тонких птичьих косточек неоднократно находили во многих погребениях не только у позднеямных и раннекатакомбных племен, но даже у племен фатьяновской культуры (Латынин 1967, 32, рис. 29; Крайнов 1972, 86, рис. 34).

Между моделью кибитки и набором «флейты Пана», по линии СЗ-ЮВ, располагалось пятно, состоявшее из посыпки мела и охры, размер пятна – 28×18 см.

В юго-восточном углу погребальной камеры стояла жаровня с угольками. Жаровня (рис. 4/8)[23] представляет дно лепного плоскодонного сосуда. Ее внешняя поверхность черного и темно-серого цвета. В тесте есть примеси из-

[21] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/11-13.

[22] АМЗ, инв. № КП 25303/ОА 454/14-71.

[23] АМЗ, инв. № КП 19642/ ОА 218/27.

вести и шамота, остатки органики. Сохранившаяся высота жаровни – 11,5 см, диаметр дна – 12,75 см, толщина стенок – 0,65 см.

Угольки находились также возле жаровни, под черепом, в заполнении черепа, а изредка и сверху него, а также на уровне головы погребенного, возле южной стенки погребальной камеры.

Из этого погребения происходила также подвеска из зуба (собаки?) (рис. 7/17). Место ее находки не было зафиксировано[24].

Для выяснения даты рассматриваемого погребения попробуем смоделировать последовательность сооружения курганов группы Баранчук-1. Древнейшими в группе были древнеямные и позднеямные погребения в кургане №3. Они были окружены одним ровиком и составляли, по-видимому, родовой могильник. Затем в насыпь этого кургана была впущена раннедонецкая катакомба с Т-образным сопряжением камеры с колодцем и жаровней из стенки горшка. По-видимому, из-за невысокого статуса этого погребенного ему не стали сооружать отдельную насыпь. Следующим по времени захоронения было раннедонецкое катакомбное погребение в кургане 2 с жаровней из стенки горшка и Н-образным сопряжением камеры под широкой стенкой шахты. Очевидно, оба раннедонецких катакомбника принадлежали к разным родовым группам, т.к. их захоронили в двух разных курганах и в разнотипных формах катакомб. Затем в насыпь кургана 2 было впущено погребение со слабоскорченным на спине погребенным раннекатакомбного времени, контуры погребального сооружения в насыпи кургана не прослеживались. Это погребение, видимо, принадлежало к той же родовой группе, что и погребение 8 кургана 1, т.к. умершему положили три мелких птичьих косточки, подобные тем, большое количество которых находилось в вышеназванном погребении 8. Следующим по времени захоронения было погребение 8 в кургане 1. Затем в насыпь кургана 1 было впущено позднекатакомбное погребение с горшочком, характерным для срубной культуры. Следующим по времени захоронения было погребение 3 с двумя умершими, положенными в сильно скорченной позе адорации и посыпанными охрой. Впоследствии в курганах 3 и 1 хоронили своих умерших срубники и племена раннежелезного века.

Каждый из важнейших элементов данного погребального обряда в отдельности и весь обряд в целом соответствуют типу захоронений классического раннекатакобмного времени. Это Т-образная планировка конструкции катакомбы, перпендикулярное сопряжение входного колодца и камеры, покатый лаз пандус во входном колодце. Канонической раннекатакомбной является поза погребенной – слабоскорченная, с правой рукой, вытянутой вдоль тела, кисть левой руки лежит на тазе. Типчно раннекатакомбным является и набор инвентаря: одна четырехрожковая медная молоточковидная булавка и другая булавка Т-образной формы из бронзы (?), две бляхи с накольчатым орнаментом, медные трубочки, медные нож и шило, височные подвески в 1,5 и 2,5 оборота, медные стерженьки-подвески, медные бусы, рубчатые пронизи из фаланг, бусы костяные, пронизки из тонких птичьих костей, ракушки двузубки, клык животного из породы псовых, набор птичьих костей с окраской[25]. Пожалуй, единственное отклонение от канона – это отсутствие костей овцы.

[24] Подвеска эта обнаружена при распаковке пакета с костями таза, позвоночника и ребер из данного погребения. Вероятнее всего, ее не заметили при расчистке, а затем и съемке костей погребенного. Обнаружена она была нами только во время просмотра отмытых от грязи костей. Через много лет после раскопок, когда антрополог МА. Балабанова делала определения коллекций костей, хранящихся в фондах АМЗ, выяснилось, что в результате неоднократных перемещений в фондах коллекции данного погребения кости погребенного оказались утрачены. Утрачены были и остатки медного ножа, шило и подвеска из зуба. В свое время остатки ножа и шило были зарисованы для публикации, но рисунок был сделан некачественно.

[25] Набор инвентаря данной баранчукской катакомбы находит многочисленные аналогии в курганных погребениях предкавказской катакомбной культуры на Нижнем Дону, в Прикубанье, Калмыкии и в памятниках северокавказской культурно-исторической общности в Ставропольском крае, в частности в Нальчикском могильнике и константиновской группе курганов у г. Пятигорска (Деген 1941; Марковин 1960, 58, рис. 22; Марковин 1999, 24-39). Так, модель кибитки была почти точной копией модели кибитки из Среднего Прикубанья, Темижбекская, 3/9 (Николаев 1980, 16-18, рис. 67, 70, 71, 84), близкой копией модели кибитки из раскопок в Краснодарском крае, 6/3 (Нехаев 1977, 68-70, рис. 168, 169/2) или уменьшенной копией чограйской модели кибитки из раскопок М.В. Андреевой в 1979 г., на Восточном Маныче, Чограй VIII, 3/3 (Андреева 1984, 201-205). На западной окраине г. Ростов-на-Дону, в группе РК-67, 6/5 были: модель повозки, напоминающая модель фургона из Ульского кургана

В погребальных комплексах с моделями кибиток, фургонов, повозочек, люлек, ладей просматриваются не только многие одинаковые черты обряда, но нередко и полное совпадение отдельных деталей. Большинство случаев захоронений с моделями повозок связаны с детскими погребениями. Но даже в тех случаях, когда в погребениях не было моделей повозочек, но был стандартный набор предметов с птичьими раскрашенными костями, они оказывались погребениями детей или подростков. В большинстве случаев в погребальном обряде наблюдается подчеркивание сакральности моделей повозок и люлек, а именно местонахождение их на посыпке из мела и охры, окрашенность внешней поверхности охрой, наличие в погребениях этого круга почти стандартных наборов раскрашенных птичьих костей.

Особенно бросается в глаза наличие внутри моделей кибиток близких по составу наборов вещей. Модель федоровской ладьи из погребения 7 кургана 2 на р. Сухой Еланчик у Таганрога находилась в остатках конструкции из деревянных плашек, возможно, деревянной модели повозочки (Ларенок 1998, 27-28). Наличие в чограйской кибитке-модели люльки или ладьи связывает обе модели единым смысловым содержанием, как детали какого-то одного и того же канонического обряда, здесь явно просматривается идея – повозка везет люльку с душой ребенка. Исходя из этого, наличие в погребениях моделей повозок вероятнее всего следует связывать с идеей т.н. «небесных колесниц», в которых душа умершего должна была добраться до потустороннего мира (Евсюков, Комиссаров 1985, 80-94).

Появление группы погребений в прямоугольных ямах со слабоскорченными костяками, лежащими на правом боку, с таким типичным набором инвентаря, как молоточковидные булавки, модели повозочек, наборы птичьих костей, и обилием металлических изделий В.Я. Кияшко относит к концу III тыс. до н.э. Этот обряд и инвентарь сохраняется и в ранних приазовских катакомбах (Кияшко 1979, 49). Наборы аналогичных вещей из Верхнего Прикубанья А.Л. Нечитайло датировала рубежом III и II тыс. до н.э. (Нечитайло 1978, 99). Модель люлечки из чограйского погребения находит детальную аналогию с моделью люлечки из Чанху-Даро цивилизации Хараппы, гибель которой связывается с приходом ариев и которая датируется 27- 23 – 17 вв. до н.э. (Николаева, Сафронов 1983, 49, 82, рис. 4/8). Наш комплекс А.В. Кияшко включил в III раннедонецкий период, датируемый последней четвертью III тыс. до н.э. Тем не менее, такую датировку он не считает бесспорной (Кияшко 1999, 81-82). А.Н. Гей, А.А. Калмыков и Р.Г. Магомедов единодушно датируют баранчукское погребение XXI в. до н.э.[26]

и набор птичьих костей с обломанными и срезанными эпифизами; 6/11: модель люльки, с орнаментом, заполненным красной краской, горшок, жаровня, пять трубчатых костей крупной птицы с отломанными эпифизами, два медальона и около 15 серебряных бус (Демченко 1967, 14-15, 19). В Багаевском р-не Ростовской обл., гр. Шахаевская, 4/27 в катакомбном погребении найдены: костяные рубчатые пронизки (25 штук), костяные бусы (7 штук), просверленные раковины (17 штук), заполированная птичья кость с тремя поперечными полосами, нанесенными красной краской. (Федорова-Давыдова, Горбенко 1974, табл. XVI/1/2). В 1983 г. на левобережье Сала, притоке нижнего Дона, близ хут. Нового Мартыновского р-на Ростовской обл. в кургане №132 раскопаны две катакомбы с останками детей и женщины. В каждом из погребений было по два набора обрезанных и раскрашенных птичьих костей. В катакомбе № 14 было два набора: первый состоял из 6-ти гладких костей, второй из 4-х костей, расписанных черными кольцами и украшенных миниатюрными привесками: бронзовыми трубочками-пронизями и пастовым бисером. В катакомбе №15 тоже было два набора: один из трех пар костей; второй набор из 6 пар костей. Оба набора краски орнаментированы кольцами черной краски и украшены пронизями. Погребенному младенцу положили: костяные рубчатые пронизки (25 шт.), костяные бусы (7 шт.), просверленные раковины двузубки (17 шт.), заполированную птичью кость с тремя поперечными полосами, нанесенными красной краской с пастовым бисером (Ильюков 1987, 63). В 1982 г. в ямном погребении группы «Маяк-П», 3/4 найдены: горшочек, 9 костяных молоточковидных булавок и птичьи кости с окраской (Беспалый 1983, 68-72, рис. 212). В 1983 г. Багаевском р-не Ростовской обл., гр. «Колдыри», 23/5 в ямном погребении обнаружены: молоточковидная булавка, бляхи с накольчатым орнаментом и птичьи кости с окраской (Беспалый 1984, 96-97, рис. 294); 6 птичьих костей со срезанными эпифизами, но без окраски, модель люльки – зыбки, три изогнутых посоховидных булавки, 2 литых полусферы, и курильница на крестовидной ножке, вероятно, без отделения в чаше, происходят из ямного с заплечиками погребения №5 кургана № 1 могильника «Лысянский – П» в Ремонтненском р-не Ростовской обл. (Парусимов 1997, 20-21, рис. 29-31). Показательно, что в наборе темижбекского погребения вместе с моделью кибитки с пятью колесиками, глиняной льячкой, фрагментами костяной булавки, просверленной раковиной, пронизками из тонких птичьих костей, скоплением альчиков, стерженьками-подвесками и бронзовыми бусами находилась курильница на четырех раздельных ножках и незатейливым орнаментом на тулове. К сожалению, сохранность обеих курильниц не позволяет сказать однозначно, имелись ли в их чашах отделения.

[26] Мнения о датировке высказаны в частных беседах.

Библиография

Андреева 1979: М.В.Андреева, Отчет о работах Арзгирского отряда Ставропольской экспедиции в 1979 г. Архив ИА РАН, р-1 № 8039.

Андреева 1984: М.В. Андреева, Глиняная модель повозки из погребения катакомбного времени. СА 3, 201-205.

Беспалый 1983: Е.И. Беспалый, Отчет о работах Приморского археологического отряда Азовского музея в г. Азов в 1982 г. Архив АМЗ. КВФ 10190/72,73.

Беспалый 1984: Е.И. Беспалый, Отчет о работах Приморского археологического отряда Азовского музея в 1983 г. Архив АМЗ. КВФ 10190/83, 84.

Братченко 1976: С.Н. Братченко, Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. (Периодизация и хронология памятников) (Киев 1976).

Горбенко, Фомичев 1975: А.А. Горбенко, Н.М. Фомичев, Раскопки на реках Кагальник и Егорлык. АО 1974 г. (Москва 1975).

Горбенко 1984: А.А. Горбенко, Отчет о работах АЭ АКМ в Песчанокопском и Азовском районах Ростовской области в 1974 и 1981 г.г. Архив АМЗ. КВФ 10190/15,16.

Деген 1941: Б.Е. Деген, Курганы в Кабардинском парке г. Нальчика. МИА 3 (Москва-Ленинград 1941).

Демченко 1967: А.И. Демченко, Отчет о работе Южно-Донской экспедиции в 1967 г. Архив РОМК.

Евсюков, Комиссаров 1985: Е. Евсюков, С. Комиссаров, Колесницы на земле и в небесах. Атеистические чтения 14, 1985, 78-94.

Избицер 2004: Е.В. Избицер, Модели «повозок», «флейты Пана» и северокавказская культура. В сб.: Археолог: детектив и мыслитель. Сборник статей, посвященный 77-летию Л.С. Клейна (Санкт-Петербург 2004), 409-421.

Ильюков 1987: Л.С. Ильюков, «Цилиндрики» из птичьих костей среднего бронзового века Нижнего Дона. В сб.: Актуальные проблемы историко-археологических исследований (Киев 1987), 62-63.

Кияшко 1999: А.В. Кияшко, Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья (Волгоград 1999).

Кияшко 1979: В.Я. Кияшко, Параллели развития погребальных обрядов эпохи ранней бронзы в Приазовье и на Западном Кавказе. В: Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции (Донецк 1979), 49-50.

Крайнов 1972: Д.А. Крайнов, Древнейшая история Волго-Окского междуречья (Москва 1972).

Ларенок 1998: В.А. Ларенок, Каталог. Курганы Северо-Восточного Приазовья. (Неклиновский и Матвеево-Курганский районы Ростовской области). Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции, III (Ростов-на-Дону 1998).

Латынин 1967: Б.А. Латынин, Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. АСГЭ 9, 1967.

Марковин 1960: В.И. Марковин, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н.э.) (Москва 1960).

Марковин 1999: В.И. Марковин, Константиновская группа курганов эпохи бронзы у г. Пятигорска. Древности Северного Кавказа (Москва 1999).

Нехаев 1977: А.А. Нехаев, Отчет о раскопках в Кореновском и Динском районах Краснодарского края в 1977 г. Архив ИА АН СССР, р-1, № 6849. стр. 68-70, чертеж № 94.

Нечитайло 1978: А.Л. Нечитайло, Верхнее Прикубанье в бронзовом веке (Киев 1978).

Нечитайло 1991: А.Л. Нечитайло, Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы (Киев 1991).

Николаева, Сафронов 1983: Н.А. Николаева, В.А. Сафронов, Проблема появления колесного транспорта в Европе. Древнейшие повозки Восточной Европы. Выделение днепро-кубанской культуры – культуры древнейших кочевников Восточной Европы. В сб.: Кочевники Азово-Каспийского междуморья (Орджоникидзе 1983), 48-83.

Николаев 1980: Г.А. Николаев, Отчет о раскопках курганов в зоне строительства Краснодарской оросительной системы (I-я очередь), исследованных Темижбекским отрядом Северо-Кавказской археологической экспедиции Северо-Осетинского университета в 1980 г. Архив ИА АН СССР, р.-1, № 8051.

Парусимов 1997: И.Н. Парусимов, Труды Новочеркасской археологической экспедиции 1 (Новочеркасск 1997).

Фомичев 1999: Н.М. Фомичев, Две булавки эпохи ранней бронзы как символы. В: Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов конференции 21- 23 октября 1999 г. (Харьков 1999), 17-18.

Федорова-Давыдова, Горбенко 1974: Э.А. Федорова-Давыдова, А.А. Горбенко, Раскопки Шахаевской курганной группы в 1971 г. В сб.: Археологические памятники Нижнего Подонья, II (Москва 1974), 81-136.

O înmormântare în catacombă de pe malul drept al râului Egorlyk

Rezumat

În articol este descris şi analizat inventarul funerar al mormântului în catacombă nr. 8, tumulul nr. 1 al necropolei Barančuk-1, amplasată pe malul drept al râului Egorlyk. Acesta consta dintr-o machetă din lut, similară celei descoperite de către N.I. Veseleovski în mormântul nr. 4, tumulul nr. 1 de la Uliap (fragmentele altei machete provin din mormântul distrus din acelaşi tumul). De asemenea, au fost descoperite două ace din bronz, numeroase mărgele din bronz şi os etc. Ritul funerar şi inventarul mormântului nr. 8 este comparat cu cel din mormintele necropolei Barančuk-1, precum şi cu cel din alte necropole tumulare. Conform opiniei cercetătorilor culturii înmormântărilor în catacombe, mormântul nr. 8 de la Barančuk-1 se datează cu ultimul sfert al mileniului III a. Chr.

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1. Localizarea satului Krasnaja Poljana pe harta interfluviului Don-Manyč.

Fig. 2. Localizarea necropolelor tumulare Barančuk-1 şi Pervomajsk.

Fig. 3. Barančuk-1. Tumulul 1. Plan general.

Fig. 4. Barančuk-1. Tumulul 1: 1-7 - machetă din lut din mormântul distrus.

Fig. 5. Barančuk-1. Tumulul 1, mormântul 8.

Fig. 6. Barančuk-1. Tumulul 1, mormântul 8. Profiluri.

Fig. 7. Barančuk-1. Tumulul 1, mormântul 8: 1-16 - obiecte din bronz; 17 - pandantiv din colte de câine; 18-26 - obiecte din os.

Fig. 8. Barančuk-1. Tumulul 1, mormântul 8: 1-19, 21-32 - podoabe din os; 20 - pandantiv din scoică.

Fig. 9. Barančuk-1. Tumulul 1, mormântul 8: 1-43 - podoabe din os.

Fig. 10. Barančuk-1. Tumulul 1, mormântul 8. Machetă din lut.

A grave of the Catacomb culture from the right bank of the Egorlyk River

Abstract

In this article, the author describes and analyses the burial rite and goods of the Catacomb grave 8, kurgan 1 excavated in the Baranchuk-1 kurgan group located on the right bank of the Egorlyk River. The burial goods accompanied the deceased included the clay model similar to the model found by N.I. Veselovsky in Uliap kurgan 1, grave 4 (fragments of another clay model of similar type came from the destroyed grave of the same kurgan), two different bronze pins, numerous bronze and bone beads, and other objects. The ritual and burial goods have been compared with materials found in other graves of the Baranchuk-1 and other kurgan groups. According to scholars studied the Catacomb culture, the Baranchuk grave can be dated to the last quarter of the 3rd millennium BC.

List of illustrations:

Fig. 1. Location of the village of Krasnaia Poliana on the map of the Don-Manych interfluve.

Fig. 2. The layout of the farmland with the Baranchuk-1 and the Pervomaisky kurgan groups.

Fig. 3. Baranchuk-1. Kurgan 1. General plan.

Fig. 4. Baranchuk-1. Kurgan 1: 1-7 - clay model from a destroyed grave.

Fig. 5. Baranchuk-1. Kurgan 1, grave 8.

Fig. 6. Baranchuk-1. Kurgan 1, grave 8. Cross-section.

Fig. 7. Baranchuk-1. Kurgan 1, grave 8: 1-16 - bronze objects; 17 - pendant made of dog's fang; 18-26 - bone objects.

Fig. 8. Baranchuk-1. Kurgan 1, grave 8: 1-19, 21-32 - bone ornaments; 20 - shell pendant.

Fig. 9. Baranchuk-1. Kurgan 1, grave 8. 1-43 - bone ornaments.

Fig. 10. Baranchuk-1. Kurgan 1, grave 8. Clay model.

03.04.2012

Др. Николай М. Фомичев, Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник, ул. Московская, 38/40, RU-346780 Азов, Ростовская область, Россия, e-mail: herosmart@mail.ru

PIESE DIN LUT DESCOPERITE ÎN AŞEZĂRILE DE TIP NOUA-SABATINOVKA DIN SPAŢIUL CARPATO-NISTREAN

Mariana Sîrbu

În literatura de specialitate sunt cunoscute mai multe studii de sinteză în care sunt prezentate diverse piese caracteristice perioadei târzii a epocii bronzului din spaţiul carpato-nistrean. Însă, la momentul actual, nu există o lucrare consacrată pieselor din lut, cu excepţia articolului semnat de V. Diaconu (Diaconu 2008, 112-119), în care sunt clasificate figurinele antropomorfe de tip Noua descoperite pe teritoriul Moldovei de peste Prut şi al Transilvaniei de Est.

Scopul principal al lucrării de faţă constă în tipologizarea şi descrierea categoriilor de piese de lut descoperite în cadrul aşezărilor de tip Noua-Sabatinovka din spaţiul carpato-nistrean, precum şi elaborarea unui catalog al acestora.

Primele informaţii despre obiectele lucrate din lut, descoperite în aşezările culturii Noua, au fost oferite de către A.I. Meljukova în raportul cu privire la rezultatele cercetărilor arheologice din cadrul aşezării de tip Noua de la Ghindeşti (Мелюкова 1957, 1-25, табл. XX/1-7; Мелюкова 1961, 6-12, рис. 7/1-6).

Relatări despre descoperiri de acest gen pot fi găsite atât în unele lucrări şi articole publicate (Florescu, Căpitanu 1968, 42, fig. 7/5-7; Балагурі 1968, 135-146, рис. 2/32-36; Дергачёв 1969, 110-122; Смирнова 1972, 12-31; рис. 5/14, 15; Тощев, Черняков 1986, 115-138, рис. 4/10-15; Демченко, Левицкий 1992, 120-132; рис. 2/2, 6; Агульников, Левинский 1990, 73-81, рис. I/3, 5, 9; Florescu, Florescu 1990, 61, 71, fig. 30/1-5, 7, 9; 31/1-8; 36/1-4; Florescu 1991, fig. 95-A/1-7, 96-A/1-11, 97-A/1-13; Sava 1994, 144-154; Sava 2005, 65-109, Abb. 9/1-10, Abb. 11/1-8); Kaiser, Sava 2006, 137-172, Abb. 29/5-7, 10; Сава, Кайзер 2011, рис. 91/1-23), cât şi într-un şir de rapoarte arheologice inedite (Левицкий 1985, 13-31, рис. 15/19, 16/1-4, 6, 9, 10; Дергачев, Постикэ, Савва 1988, 55-108; рис. 79/2, 3, 7; Левицкий 1987, 1-23, рис. 4/4, 16/4, 17/2, 9, 24/2, 29/2; Никулицэ 1981, 2-19, fig. 7/7, 27/1; Sava, Kaiser 2004, 2-21, fig. 55/3, 62/14; Sava, Kaiser 2006, 3-43, fig. 23/7, 24/4, 35/3, 36/4, 51/1; Sava, Kaiser 2007, 2-20; Sava 2008, 2-25, fig. 13/1-5, 7, 9, 23/4, 25/4, 36/1, 2, 4-6, 8, 42/5, 43/5).

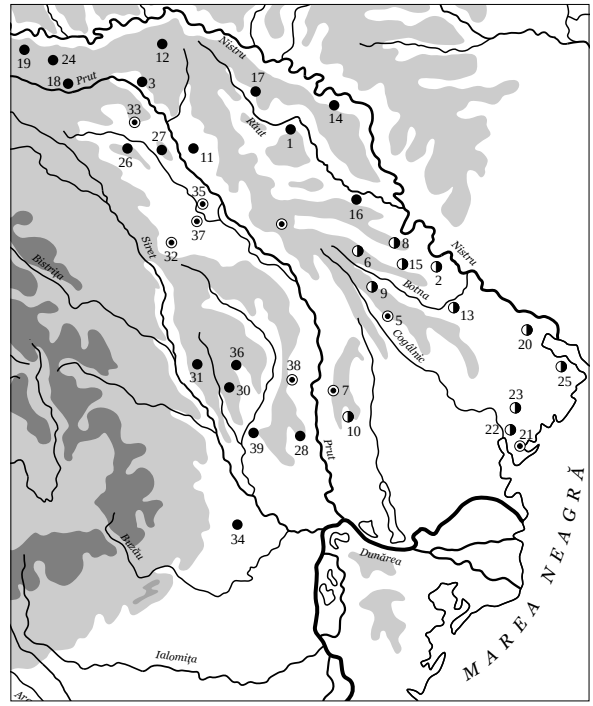

Fig. 1. Harta descoperirilor. 1 - Ghindeşti; 2 - Calfa; 3 - Slobozia-Şireuţi; 4 - Nisporeni; 5 - Gura Galbenei; 6 - Suruceni; 7 - Cialâc; 8 - Bălăbăneşti; 9 - Hansca; 10 - Samurza; 11 - Petruşeni; 12 - Bulboaca; 13 - Căuşeni; 14 - Cobâlnea; 15 - Mereni; 16 - Pohorniceni („Petruha"); 17 - Odaia-Miciurin; 18 - Magala; 19 - Ostrovec; 20 - Krasnaja Kosa; 21 - Trihatki; 22 - Novoselica; 23 - Zarečnoje; 24 - Stecivka; 25 - Mologa; 26 - Truşeşti; 27 - Buhăceni; 28 - Cavadineşti; 29 - Gârbovăţ; 30 - Lichitişeni; 31 - Bărboasa; 32 - Tăvădăreşti; 33 - Miorcani; 34 - Cândeşti; 35 - Gropniţa; 36 - Storneşti (Sturneşti); 37 - Tăuteşti; 38 - Giurcani.

În cazul pieselor din lut specifice aşezărilor de tip Noua-Sabatinovka, indiferent de forma, atribuţia şi semnificaţia acestora, toate sunt modelate din pastă lutoasă de nuanţă deschisă, în majoritatea cazurilor de proastă calitate. Aceasta, probabil, din cauza arderii insuficiente, în urma căreia

obiectele absorb umiditatea şi devin fragile. Acest proces are loc, mai ales, în cazul când obiectul are o textură poroasă şi o calitate proastă de modelare. Astfel s-ar putea explica şi numărul mic de piese de lut ajunse până în zilele noastre.

În urma săpăturilor arheologice efectuate în cadrul aşezărilor Noua-Sabatinovka se pot evidenţia câteva categorii de piese confecţionate din lut.

Bile din lut ars[1] (fig. 2/1-11, 7/1-3, 8/3) au fost descoperite în marea majoritate a aşezărilor de tip Noua-Sabatinovka cercetate în spaţiul carpato-nistrean (în total 107 exemplare). Ele sunt de formă sferică sau quasiovală (cilindrică alungită).

a) bilele sferice, de regulă, sunt modelate din pastă de lut de proastă calitate în amestec cu ceramică pisată sau impurităţi vegetale, arsă insuficient (Мелюкова 1956, табл. XX/5-7; Мелюкова 1961, 21). Suprafaţa lor este zgrunţuroasă, iar culoarea variază de la cafeniu-închis la cafeniu-deschis. Diametrul acestora este relativ standardizat şi atinge 5,0×6,0 cm.
b) bilele de formă quasiovală (cilindrică alungită) sunt prelucrate din lut fărâmicios, în amestec cu ceramică pisată, impurităţi vegetale şi uneori boabe de cereale. Au suprafaţa zgrunţuroasă, culoarea acesteia variind de la cafeniu-închis la cafeniu-gălbui. Acestea, de regulă, au o adâncitură în centru, dar se cunosc şi fără (fig. 7/1-3). Ele au dimensiuni diferite, care însă nu depăşesc lungimea de 8,5 cm şi diametrul de 4,5 cm. Excepţie fac bilele descoperite în groapa rituală din aşezarea Mologa, dimensiunile cărora variază între 6,0×5,0 cm şi 12,0×4,5 cm (Агульников, Малюкевич 2010, 156). Astfel de piese au fost descoperite la Cobâlnea (Левицкий 1985, 13-31, рис. 16/6, 24/2), Slobozia-Şireuţi (Дергачев 1969, 110-122), Căuşeni (Левинский 1985, рис. 7/1-2,4; 8/5; 9/1-3; Агульников, Левинский 1990, 76, рис. 1/9; Sava 2005, Abb. 9/1-8), Odaia (Kaiser, Sava 2006, 162, Abb. 29/10, Sava, Kaiser 2004, fig. 62/14; Sava, Kaiser 2006, fig. 23/7; Sava 2008, fig. 13/9, 23/4; Сава, Кайзер 2011, рис. 91/1, 3-5), Magala (Смирнова 1993, Abb. 8/14-15), Novoselica (Тощев 1978, 393-394; Тощев, Черняков 1986, 115-138, рис. 4/10-15), Ostrovec (Балагурі 1968, 137), Mologa (Агулников, Малюкевич 2010, 156, рис. 3/1-5, 4/1-4, 6-11). În arealul culturii Sabatinovka de la est de Nistru bile de lut ars au fost găsite în aşezările de tip Sabatinovka de la Novokievka (fig. 8/3) (Gerškovič 1999, Taf. 37/2-11) şi Vinogradnyi Sad (Гребенников, Горбенко 2010, 157). Analogii ale acestora sunt cunoscute şi în cadrul aşezărilor cu cenuşare ale culturii Pahomova (Корочкова 2009, 28, рис. 2/16, 19).

Fusaiolele (fig. 3/1-12, 8/1), la fel ca şi bilele din lut ars, au fost descoperite în majoritatea aşezărilor complexului cultural Noua-Sabatinovka. În spaţiul cuprins între Carpaţi şi Nistru sunt cunoscute în total 54 fusaiole de diferite forme şi dimensiuni.

După formă pot fi evidenţiate:

a) fusaiole bitronconice, confecţionate din pastă de lut în amestec cu ceramică pisată sau nisip, cu suprafaţa lucrată neglijent sau bine netezită. De regulă, culoarea lor variază de la cenuşiu-închis la negru, deseori rezultată în urma arderii neproporţionale. Diametrul acestora este cuprins între 3,5 şi 4,6 cm, înălţimea – între 1,3 şi 2,2 cm, iar diametrul orificiului oscilează de la 0,7 la 1,0 cm. Descoperiri de acest tip au fost făcute la Petruşeni (Левицки 1985, 3-30, рис. 16/10; Sava 1992, 8, fig. 7/1), Cobâlnea (Левицки 1988, 13, 18, рис. 29/2; Демченко, Левицкий 1992, 120-132, рис. 4/6), Căuşeni (Левинский 1986, рис. 4/11, 6/8; Агульников, Левинский 1990, 73-89, рис. 3/9,), Ostrovec (Балагури 1968, 135-146, рис. 1/3, 2/32), Bărboasa (Florescu 1991, 29, fig. 97-A/3, 7). În zona intracarpatică fusaiole de acest tip au fost descoperite la Olteni (Cavruc 2003, foto nr. 153, 155) şi Nicoleni (fig. 3/8) (Florescu 1991, fig. 96-A/6), iar în arealul culturii Sabatinovka de la est de Nistru acest tip de fusaiolă este cunoscut în aşezarea de la Vinogradnyj Sad (Гребенников, Горбенко 2010, 150). În cadrul culturii Coslogeni, sunt cunoscute piese analogice la Ulmu şi Dorobanţu (fig. 3/9) (Florescu 1991, 148-149, 153, fig. 97-A/1, 96-A/7). Analogii sunt întâlnite şi în cadrul aşezărilor culturilor Tei (Leahu 1966, fig. 9/2), Belogrudovka (Березанская 1982, рис. 22/18, 20), Pahomov (Корочкова 2009, 28, рис. 2/12), Holihrady (Малеев 1976, 238, рис. 3/7).

[1] Acestea mai sunt cunoscute în literatura de specialitate sub denumirea de „pâinici" sau „hlebcy" (хлебцы) şi sunt interpretate de către unii autori ca simboluri ale cultului roadei, dat fiind faptul că în multe din ele pe lângă ceramică pisată au fost observate boabe de grâu, orz şi secară.

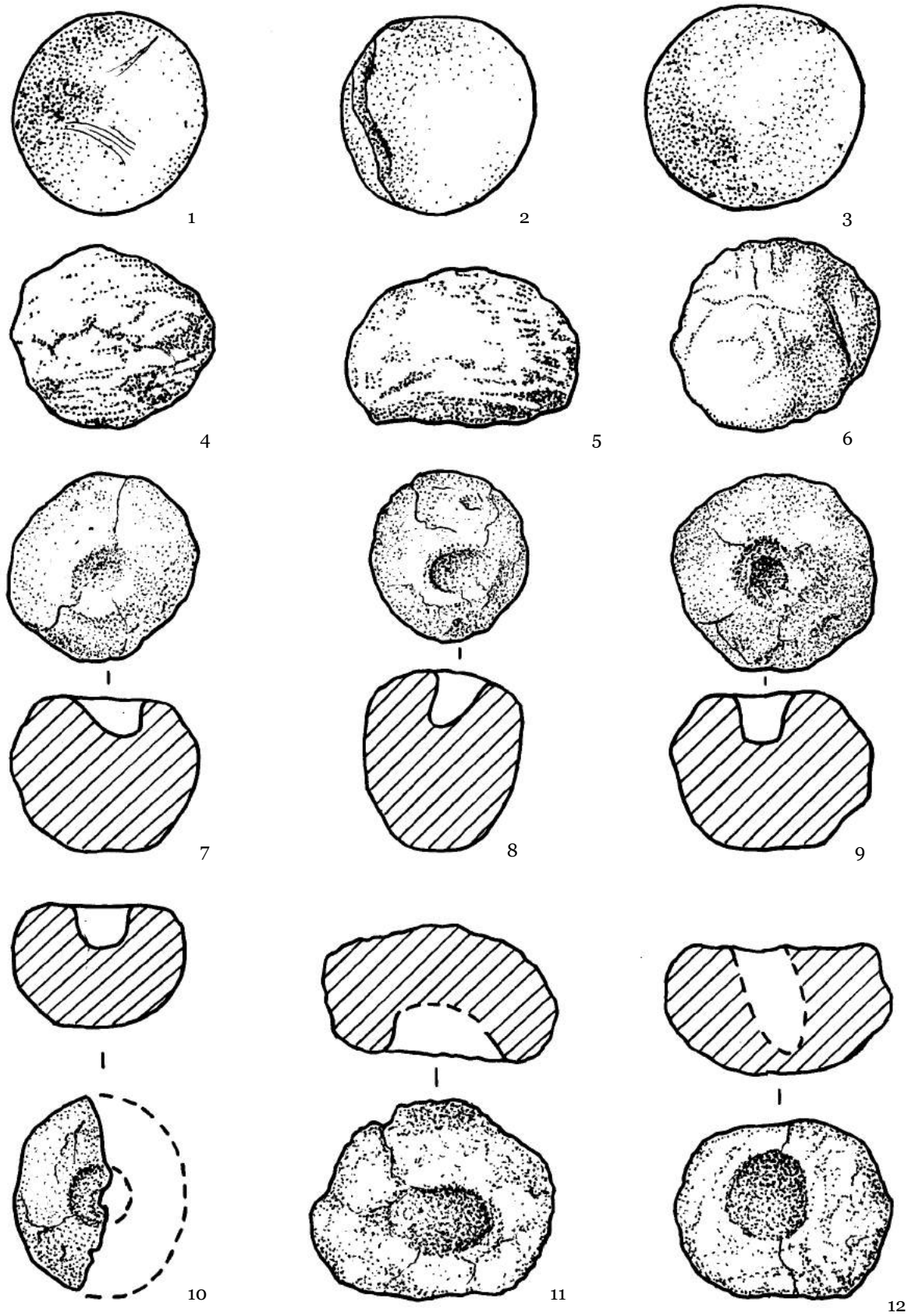

Fig. 2. Bile de lut ars: 1-3 - Petruşeni (după Левицкий 1985); 4, 5 - Magala (după Смирнова 1972); 6 - Cobâlnea (după Левицкий 1988); 7-9 - Căuşeni (după Левинский 1986); 10, 11 - Odaia-Miciurin (după Sava, Kaiser 2004; 2006); 12 - Mologa (după Агульников, Малюкевич 2010).

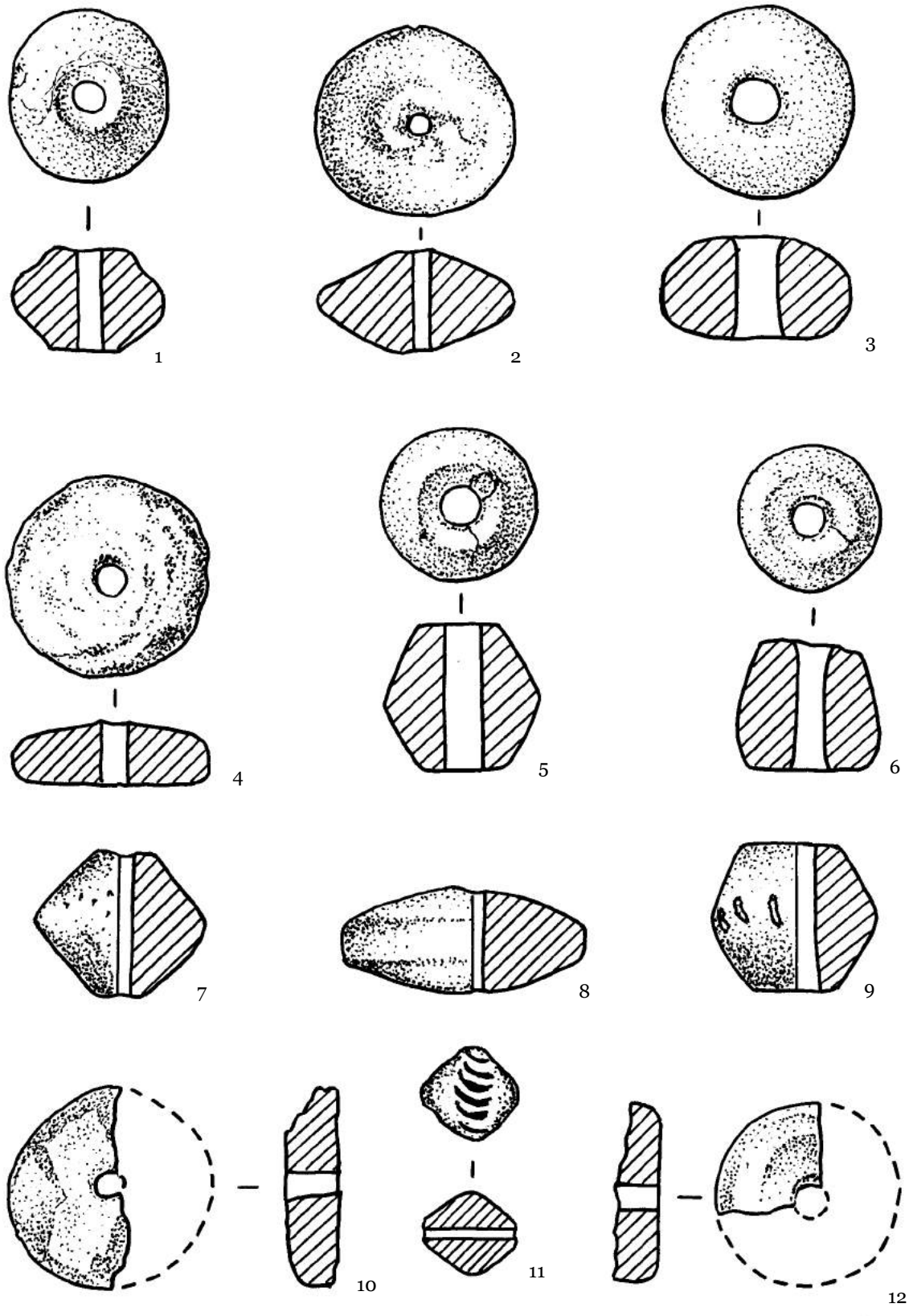

Fig. 3. Fusaiole: 1, 3 - Petruşeni (după Левицкий 1985); 2 - Cobâlnea (după Левицкий 1988); 4 - Gârbovăţ (după Florescu 1991); 5 - Hansca (după Postică 1992); 6, 10, 12 - Odaia-Miciurin (după Sava, Kaiser 2004; Sava 2008); 7 - Tăvădăreşti (după Florescu 1991); 8 - Nicoleni (după Florescu 1991); 9 - Dorobanţu (după Florescu 1991); 11 - Bărboasa (după Florescu 1991).

b) fusaiole lenticulare, modelate din pastă de lut în amestec cu ceramică pisată, cu suprafaţa bine netezită şi o culoare ce variază de la cenuşiu la cenuşiu-închis. Diametrul lor oscilează între 2,0 şi 6,0 cm, iar înălţimea între 0,5 şi 2,0 cm. Fusaiole de acest tip au fost descoperite la Odaia (fig. 3/10, 12) (Sava, Kaiser 2006, fig. 24/4), Truşeşti (Florescu 1991, fig. 97/4), Gârbovăţ (fig. 3/4), Bărboasa (Florescu, Căpitanu 1968, fig. 7/3-4). Analogii ale acestui tip de fusaiolă sunt cunoscute şi în cadrul altor culturi, precum Tei (Leahu 1966, fig. 9/3, 6) şi Holihrady (Малеев 1976, 238, рис. 3/5, 6, 8, 9, 11).

c) fusaiole de formă circulară, prelucrate din perete de vas, prevăzute cu un mic orificiu central, cu un diametrul ce variază între 4,0 şi 5,5 cm. Fusaiole de acest tip au fost descoperite la Odaia (Sava, Kaiser, 2004, 3-21, fig. 29/8; Sava 2008, 3-21, fig. 42/5; Сава, Кайзер 2011, рис. 91/13) şi Stecivka (Крушельницка 2006, 43-60, рис. 28/10, 11). Analogii ale acestui tip de piese sunt cunoscute şi în cadrul culturii ceramicii cu multe brâie (Добровольский 1957, 44, рис. 2/13), precum şi în aşezările hallstattiene timpurii (Малеев 1976, рис. 2/1, 6, 8; Дергачев 1976, 51, рис. 33/18).

d) fusaiole de formă tronconică, modelate din pastă de lut în amestec cu ceramică pisată sau nisip. Sunt de culoare cenuşie sau cenuşie-închisă. Diametrul acestora variază între 3,0 şi 4,0 cm, iar înălţimea constituie 2,0-2,2 cm. Astfel de piese au fost descoperite la Odaia (fig. 3/6) (Sava 2008, 12, fig. 36/2; Сава, Кайзер 2011, рис. 91/10) şi Gârbovăţ (Florescu 1991, 97-A/10).

f) fusaiole de formă sferică, modelate din pastă de lut în amestec cu ceramică pisată sau nisip, de regulă de dimensiuni mici[2]. Acestea provin din aşezările de la Cavadineşti (Florescu 1991, fig. 96-A/4) şi Ostrivec (Балагури 1968, fig. 2/36).

Uneori sunt descoperite fusaiole ornamentate. Aici poate fi menţionată fusaiola sferică descoperită la Cavadineşti. Aceasta este prevăzută cu un decor de linii incizate în zig-zag pe diametrul maxim, şi alveole în partea superioară (Florescu 1991, 45, fig. 96-A/4). Fusaiole cu decor incizat mai sunt cunoscute la Bărboasa (fig. 3/11) şi Cândeşti (Florescu 1991, 149, fig. 97-A/7; Florescu, Florescu 1990, 61, fig. 31/5). În cadrul culturii Coslogeni găsim analogii ale acestora la Dorobanţu (fig. 3/9) (Florescu 1991, fig. 96-A/7). Astfel de fusaiole sunt cunoscute şi în cadrul culturilor Tei (Leahu 1966, fig. 9/8) şi Belogrudovka (Березанская 1982, рис. 22/17, 19).

Figurine din lut ars (fig. 4/1-4, 5/1-7, 8/5, 7-10). În total, în zona studiată, până la momentul de faţă au fost descoperite 18 piese de acest fel. De regulă, figurinele sunt modelate din pastă analogică celei folosite pentru modelarea bilelor de lut. Ca tip acestea se împart în:

a) figurine zoomorfe s-au descoperit într-un şir de aşezări Noua-Sabatinovka şi, de regulă, reprezintă imaginea boului, porcului sau a oii, modelate într-un mod mai mult sau mai puţin stilizat. Spre exemplu, la Ghindeşti (fig. 4/1-4) (Мелюкова 1956, табл. XX/1-4; Sava 2005, Abb. 11/3-6) au fost descoperite patru figurine de dimensiuni diferite, dintre care cea mai mare pare să prezinte imaginea unui mistreţ sau a unui porc, având glandele mamare, specifice acestei rase, puternic evidenţiate. Aceasta este prelucrată din pastă grosolană de lut în amestec cu ceramică pisată şi are suprafaţa zgrunţuroasă. Celelalte trei figurine sunt de dimensiuni mai mici, modelate stilizat şi probabil reprezintă trei purceluşi (Мелюкова 1961, 20). Figurine zoomorfe au mai fost descoperite la Mereni (Постикэ 1987, рис. 79/2, 3; Sava 2002, fig. 3/1, 2; Sava 2005, Abb. 11/7, 8), Hansca (Никулицэ 1981, рис. 7/7), Bălăbăneşti (Никулицэ 1983, fig. 3; Никулицэ, Каврук 1986, fig. 2), Odaia (Сава, Кайзер 2011, рис. 91/23), Lichitişeni (Florescu 1991, fig. 95-A/1), Zarečnoje (Черняков 1985, 37) şi Trihatki (Тощев 1976, 157-162). Spre deosebire de figurinele descoperite la Mereni (fig. 5/1, 2), lucrate foarte stilizat, fiind dificilă precizarea animalului pe care ar putea să-l reprezinte, figurina de la Odaia înfăţişează după toate semnalmentele o ovină, modelată dintr-o pastă de lut grosolană, arsă la temperatură mică. Aceasta s-a păstrat aproape integral (cu excepţia capului), pe corp fiind bine evidenţiate coada şi cele patru picioare. Lungimea piesei este de 6,0 cm iar înălţimea de 3,0 cm. Figurina descoperită la Hansca la fel este fragmentară şi prezintă un cap de bovină (fig. 5/4). La Zarečnoje a fost descoperită o figurină ce reprezintă imaginea unui cal (Черняков 1985, 37). Dacă figurinele descrise mai sus întruchipează animale domestice, cea descoperită la Lichitişeni aminteşte mai degrabă imaginea unei reptile masive

[2] Date concrete despre dimensiunile acestor piese lipsesc.

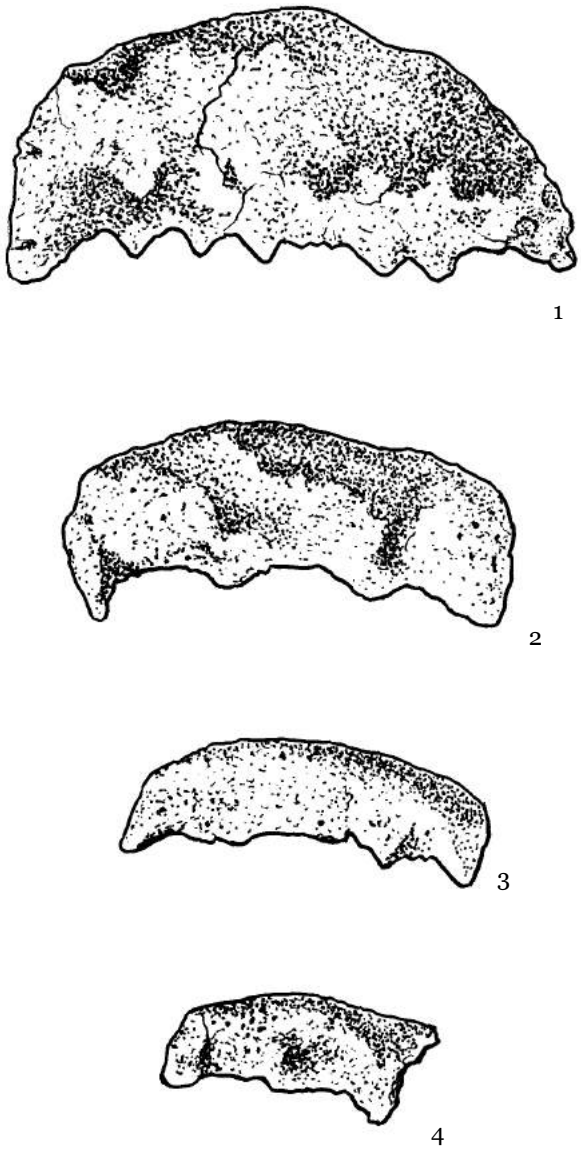

Fig. 4. Figurine zoomorfe: 1-4 - Ghindeşti (după Мелюкова 1957).

(fig. 5/5). Are capul puternic evidenţiat, gura deschisă, spatele este puternic curbat, prevăzut cu o creastă zimţată. Este aproape întreagă, cu excepţia picioarelor inferioare. Figurine zoomorfe au fost descoperite şi în arealul culturii Sabatinovka de la est de Nistru, la Stepovoe (fig. 8/8) (Археология 1985, рис. 134/12), Čikalovka (Березанская 1982, рис. 75/12) şi Novokievka (fig. 8/7) (Gerškoviči 1999, Taf. 37/12). Piese de acest gen sunt cunoscute şi în cadrul altor culturi sincrone sau parţial sincrone complexului cultural Noua-Sabatinovka. În cadrul culturii Belogrudovka descoperiri de acest gen, reprezentând bovine, sunt cunoscute la Belogrudovskii Les (fig. 8/9) (Археология 1985, рис. 136/16), Borošilovka şi Sobkovka (Березанская 1982, рис. 21/5, 22/15). Tot aici poate fi menţionată descoperirea făcută în cadrul aşezării de tip Gava de la Chinari. Aici au fost găsite două figurile zoomorfe care amintesc imaginea unui berbec şi a unui câine (Rezi, Nagy 2009, 100, fig. XXII/141, 142). Analogii sunt cunoscute şi în cadrul culturilor hallstattiene Babadag (Jugănaru 2005, 42, fig. 10/49) şi Holihrady (Малеев 1976, 238, рис. 3/2, 3).

b) figurine antropomorfe au fost descoperite în cadrul mai multor aşezări de tip Noua-Sabatinovka. De regulă, sunt modelate din pastă similară celor zoomorfe. În prezent, pentru spaţiul carpato-nistrean sunt cunoscute figurinele antropomorfe descoperite la Giurcani (Diaconu 2008, 113, fig. 1/4) şi Mologa (Агульников, Малюкевич 2010, рис. 4/5). Figurina antropomorfă descoperită în groapa rituală din aşezarea Mologa (fig. 5/8) a fost prelucrată din pastă de lut în amestec cu ceramică pisată. Are formă dreptunghiulară din care se evidenţiază capul sub forma unei proeminenţe sferice. Membrele superioare sunt lucrate stilizat, mâna dreaptă reprezintă o lipitură conică alungită îndreptată înainte, cea stângă fiind apropiată de corp. Se observă bine curba spatelui cu o lărgire treptată a corpului spre fese. Partea inferioară a figurinei este plată, ceea ce presupune fixarea verticală a acesteia. Are suprafaţa netezită, de culoare roşie-cafenie. Înălţimea piesei constituie 9,5 cm iar lăţimea variază de la 4,0 cm la mijloc la 4,6 cm la bază. Figurina de la Mologa, după forma sa, se aseamănă pieselor modelate într-un mod puternic stilizat, descoperite la Cobâlnea. Acestea sunt modelate din pastă de lut în amestec cu var şi impurităţi vegetale, au lungimea de 5,5 cm şi grosimea de 2,4-3,0 cm. Suprafaţa acestora este acoperită cu amprente de formă ovală (posibil urme de boabe) (Демченко, Левицкий 1992, 122, 125, рис. 2/2). Figurine antropomorfice au mai fost descoperite în arealul culturii Sabatinovka de la est de Nistru – în aşezarea de la Novokievka (fig. 8/5) (Gerškoviči 1999, Taf. 36/1-12), precum şi la monumentele de tip Noua din regiunea intracarpatică – Nicoleni (fig. 5/6, 7) (Florescu 1991, fig. 95-A/2, 3). În cadrul altor culturi, figurine antropomorfe analogice sunt cunoscute în aşezările culturilor Tei (Leahu 1966, fig. 41/1-4), Belogrudovka (Березанская 1982, рис. 21/6), Babadag (fig. 8/10) (Jugănaru 2005, 42, fig. 10/1-5, 18-24, 47) etc.

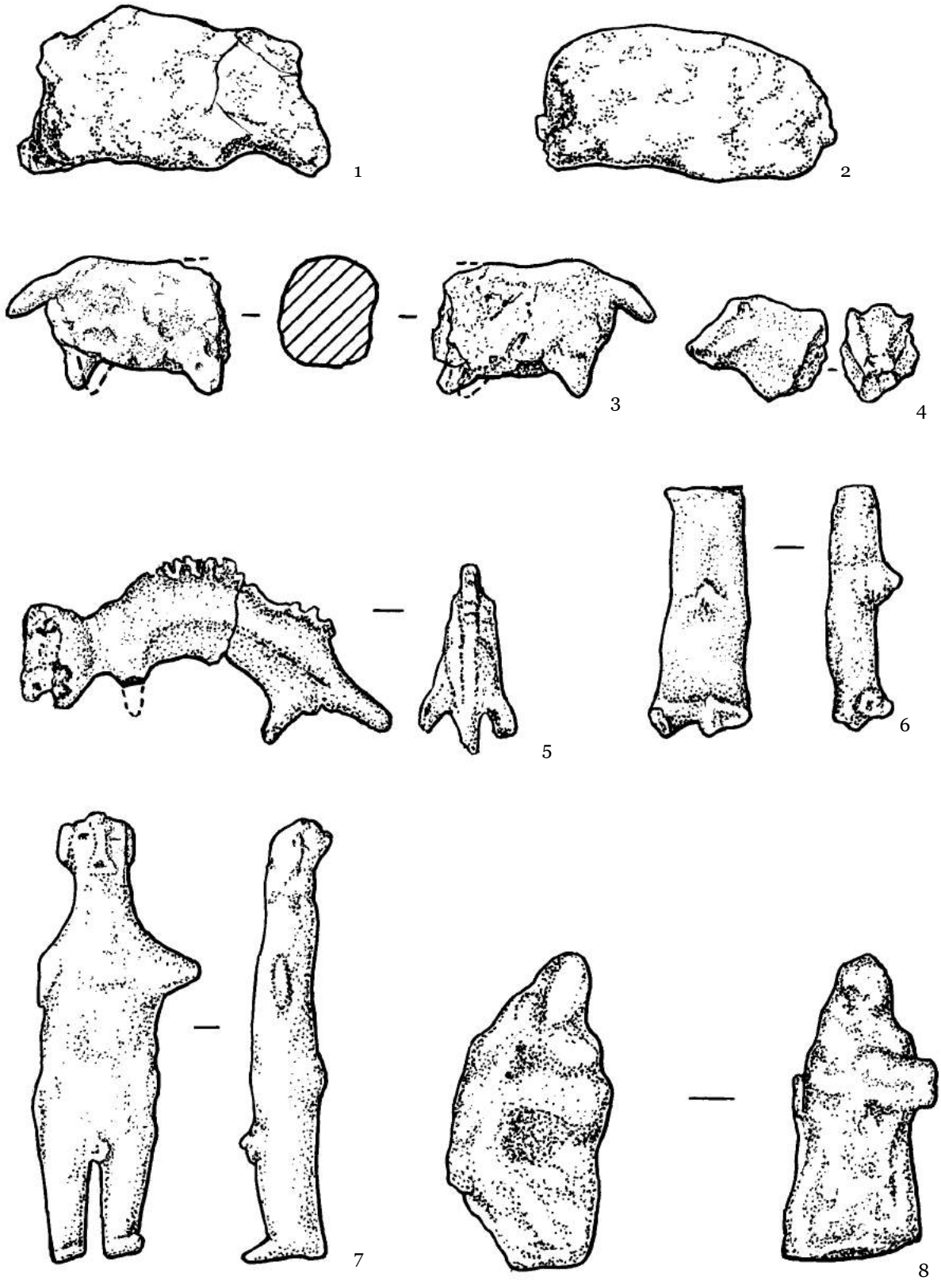

Fig. 5. 1-5 - Figurine zoomorfe; 6-8 - figurine antropomorfe. 1, 2 - Mereni (după Дергачев, Постикэ, Савва 1988); 3 - Odaia (după Сава, Кайзер 2011); 4 - Hansca (după Postică, Cavruc 1991); 5 - Lichitişeni (după Florescu 1991); 6, 7 - Nicoleni (după Florescu 1991); 8 - Mologa (după Агульников, Малюкевич 2010).

Rotiţe de lut ars (fig. 6/1-3, 8/4, 6) au fost descoperite în câteva aşezări de tip Noua-Sabatinovka, în total fiind cunoscute trei astfel de piese. După formă şi dimensiuni, piesele de acest tip se aseamănă fusaiolelor bitronconice. Sunt modelate din pastă de lut în amestec cu ceramică pisată sau nisip şi au diametrul de 4,0-4,5 cm. Spre deosebire de fusaiole, au zona din jurul orificiului bombată (cu bucşă), ceea ce dă piesei formă de rotiţă. De aici şi interpretarea lor în literatura de specialitate ca rotiţe de car miniatural (Florescu, Florescu 1990, 61, 62). Astfel de piese provin din aşezările de la Nisporeni (fig. 6/2) (Дергачев 1973, 92; Дергачев 1986, 177, рис. 51/12), Suruceni (Никулицэ 1979, 7, рис. 8) şi Cândeşti (Florescu, Florescu 1990, 61-62, fig. 31/3). Rotiţe analogice din lut au fost descoperite şi în arealul culturii Sabatinovka de la est de Nistru la Novokievka (fig. 8/4, 6) (Gerškoviči 1999, Taf. 38/5-6) şi Rozanovka (Гребенников, Горбенко 2010, 161), cât şi pe teritoriul Transilvaniei, la Simioneşti (fig. 6/3) (Florescu 1991, fig. 97-A/2) şi Olteni (Cavruc 2003, foto nr. 156). În arealul culturii Coslogeni este cunoscută rotiţa de lut găsită în aşezarea de la Ulmu (fig. 6/1) (Florescu 1991, fig. 96-A/2; Motintz, Anghelescu 1970, fig. 22/4; Morintz 1978, 134, fig. 73/1). Rotiţe miniaturale de lut sunt întâlnite şi în aşezările altor culturi parţial sincrone culturilor Noua-Sabatinovka, precum cultura Tei (Leahu 1966, fig. 42/1-4) şi Costişa (Cavruc, Dumitroaia 2001, Pl. 77/4). Analogii găsim şi în aşezările din perioada hallstattului timpuriu (Дергачев 1976, 51, рис. 33/17).

Rondele (fig. 6/4-10, 8/2) La fel ca şi bilele de lut, acestea au fost descoperite în majoritatea aşezărilor de tip Noua-Sabatinovka. În total, sunt cunoscute 33 de exemplare care provin din aşezările de la Ghindeşti (Мелюкова 1956, 12, 13), Suruceni (Никулицэ 1979, 8, 9, рис. 13), Cobâlnea (Демченко, Левицкий 1992, 125; Левицкий 1988, рис. 16/2, 17/4, 32/2), Odaia (Sava, Kaiser 2006, fig. 35/3, 51/1; Sava 2008, fig. 12/1-5, 36/1, 4, 5, 8; Сава, Кайзер 2011, рис. 91/14-20), Cândeşti (Florescu, Florescu 1990, 61, fig. 31/7, 8), Tăvădăreşti (Florescu, Căpitanu 1968, fig. 7/7; Florescu 1991, fig. 96-A/11), Gârbovăţ (Florescu 1991, fig. 97-A/12, 13), Novoselica (Тощев, Черняков 1986, 129). Sunt de formă rotundă sau ovală, prelucrate din fragmente de vase. Au suprafaţa bine şlefuită şi marginile rotunjite. Culoarea acestora variază la fel ca şi culoarea vaselor din ceramică din care sunt prelucrate, fiind de nuanţă neagră-cenuşie, cafenie-cenuşie, cafenie-închisă sau cafenie-gălbuie. Diametrul rondelelor variază între 2,5 şi 4,5 cm, iar grosimea constituie 0,4-0,9 cm. Mai rar sunt descoperite rondele prevăzute cu un mic orificiu în centru (Мелюкова 1956, 12-13) sau cu un şir de împunsături executate pe cerc sau haotic pe una din laturi (Florescu 1991, fig. 96/11, 97/12-13). Astfel de rondelă a fost descoperită şi în aşezarea de tip Sabatinovka de la Novokievka, la est de Nistru (Gerškoviči 1999, Taf. 18/2). Piese analogice sunt cunoscute şi în cadrul altor culturi precum cea a ceramicii cu multe brâie (Добровольский 1957, 44) şi Pahomova (Корочкова 2009, 28, рис. 2/17). Semnificaţia rondelelor, ca şi de altfel a bilelor de lut ars, nu este clară. Mulţi specialişti consideră că aceste tipuri de piese aveau un caracter votiv. Drept argument al posibilei veridicităţi a acestei ipoteze poate fi adus cenuşarul nr. 4 de la Cobâlnea şi cenuşarul de la Novoselica în cadrul cărora pe lângă alte elemente cu caracter votiv (mandibulă umană cu dinţii incisivi piliţi în jumătate pe vertical (Демченко, Левицкий 1992, 123-124, рис. 2/9) şi cranii de cabaline aşezate în formă de semicerc (Тощев, Черняков 1986, 123, рис. 3) au fost descoperite bile de lut şi rondele.

Linguri/Creuzete (fig. 6/11-13) au fost descoperite într-un şir de aşezări Noua-Sabatinovka, până la momentul de faţă fiind cunoscute 20 astfel de piese. De regulă, sunt de formă rotundă sau ovală în plan şi semisferică în secţiune şi sunt modelate din pastă de lut farâmicioasă în amestec cu nisip sau ceramică pisată şi arse la temperaturi mici. Au suprafaţa poroasă şi zgrunţuroasă. De regulă, au lungimea în jur de 5,2-6,0 cm şi lăţimea de circa 3,2-5,6 cm. Unele din ele sunt prevăzute pe una din laturi cu o gură de scurgere. Se presupune că creuzetele erau folosite pentru turnarea metalului topit în forme-tipar, fapt despre care vorbeşte şi lingura/creuzet descoperită la Hansca, pe fundul căreia au fost observate urme de patină de bronz (Каврук 1985, 90, рис. 3/3). Astfel de piese provin din aşezările de la Slobozia-Şireuţi (Дергачев 1969, 116), Hansca (Каврук 1985, 90, рис. 3/4), Odaia (Sava 2006, fig. 35/2, Сава, Кайзер 2011, рис. 91/6, 8), Gârbovăţ (fig. 6/11, 12) (Florescu 1991, 97-A/6, 8), Miorcani (Dascălu 2007, 210), Magala (Смирнова 1972, 12, рис. 2/8), Ostrovec (Балагури 1968, 136). O piesă similară a fost descoperită în aşezarea de tip Noua de la Simioneşti

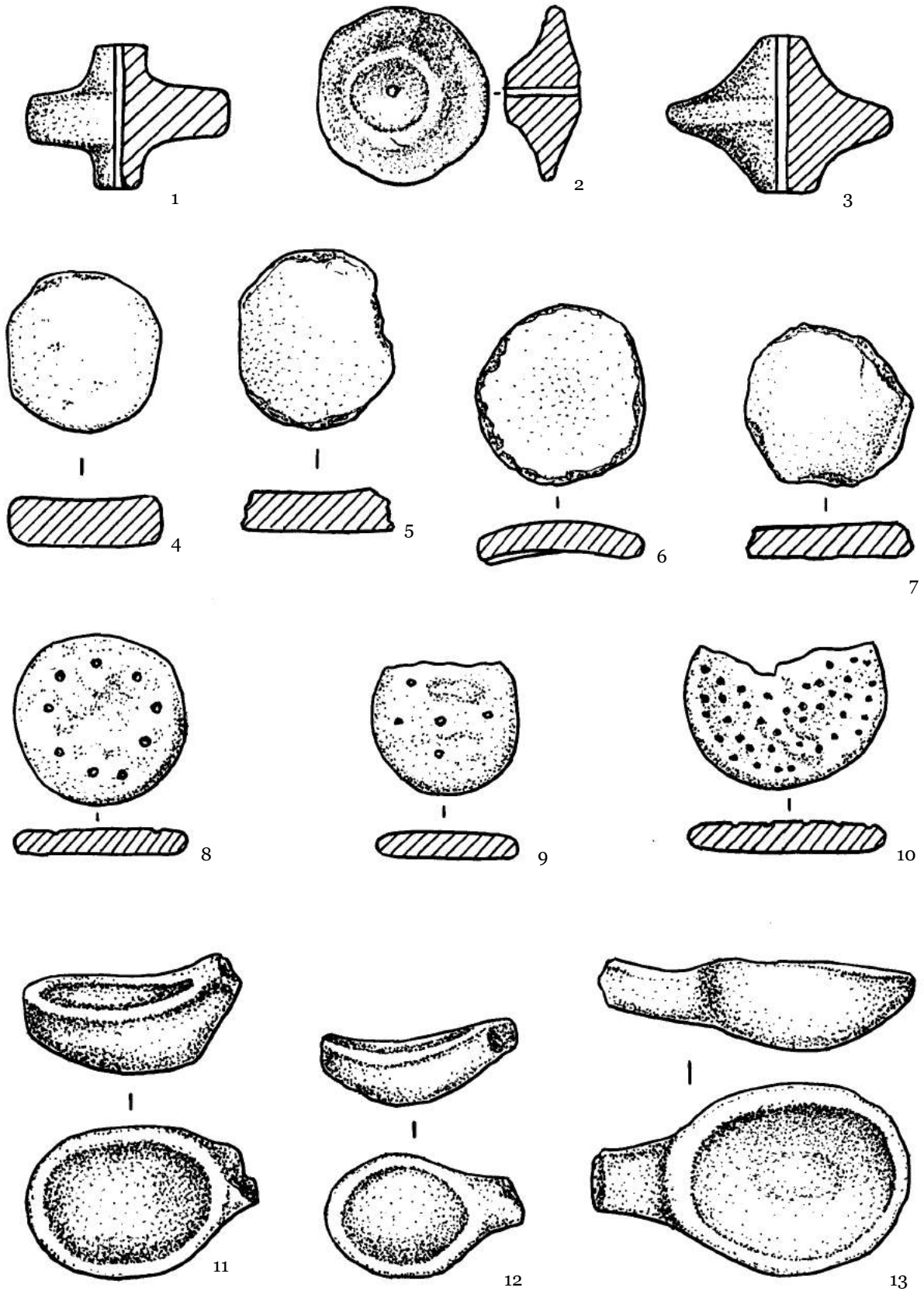

Fig. 6. 1-3 - Rotiţe; 4-10 - rondele; 11-13 - linguri-creuzet. 1 - Ulmu (după Florescu 1991); 2 - Nisporeni; 3, 13 - Simioneşti (după Florescu 1991); 4, 5 - Odaia-Miciurin (după Sava, Kaiser 2006; Sava, Kaiser 2007); 6, 7 - Cobâlnea (după Левицкий 1988); 8-12 - Gârbovăţ (după Florescu 1991).

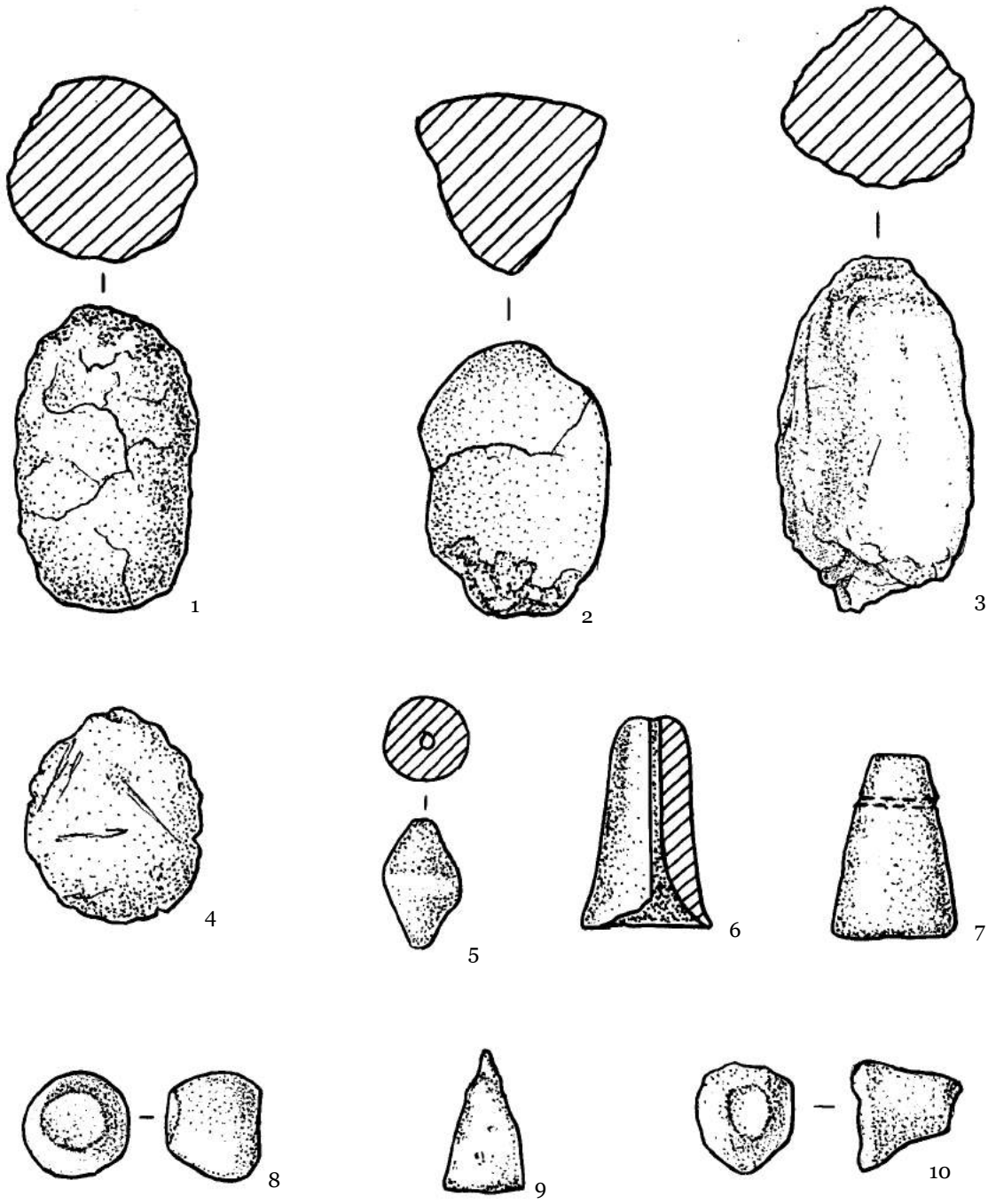

Fig. 7. 1-3 - Bile; 4 - turtă; 5 - mărgică; 6-10 - piese din lut cu utilitate incertă. 1 - Petruşeni (după Левицкий 1985), 2-4, 8, 10 - Odaia (după Sava, Kaiser 2004; Sava 2008); 5 - Căuşeni (după Левинский 1986); 6, 9 - Bărboasa (după Florescu 1991); 8 - Ostrovec (după Балагури 1968).

(fig. 6/13) (Florescu 1991, fig. 96-A/10) din regiunea intracarpatică. În arealul culturii Sabatinovka de la est de Nistru linguri/creuzete au fost descoperite la Krasnaja Kosa şi Majaki (Ченяков 1985, 126, рис. 65/14, 18, 19). Analogii ale acestora sunt cunoscute şi în cadrul aşezărilor de tip Komarovo (Sava 1994, fig. 3/24, 25) şi Marjanovskaja (Березанская 1982, рис. 8/14).

Turtiţe de lut ars (fig. 7/4) au fost descoperite doar în câteva aşezări Noua-Sabatinovka cercetate în spaţiul carpato-nistrean. Se cunosc în total cinci astfel de piese. Acestea au formă rotundă sau ovală în plan şi elipsoidală în secţiune, sunt modelate din pastă de lut fără degresanţi sau în amestec cu nisip. De regulă, diametrul acestora variază între 2,5-3,5 cm. Turtiţe de lut ars au fost

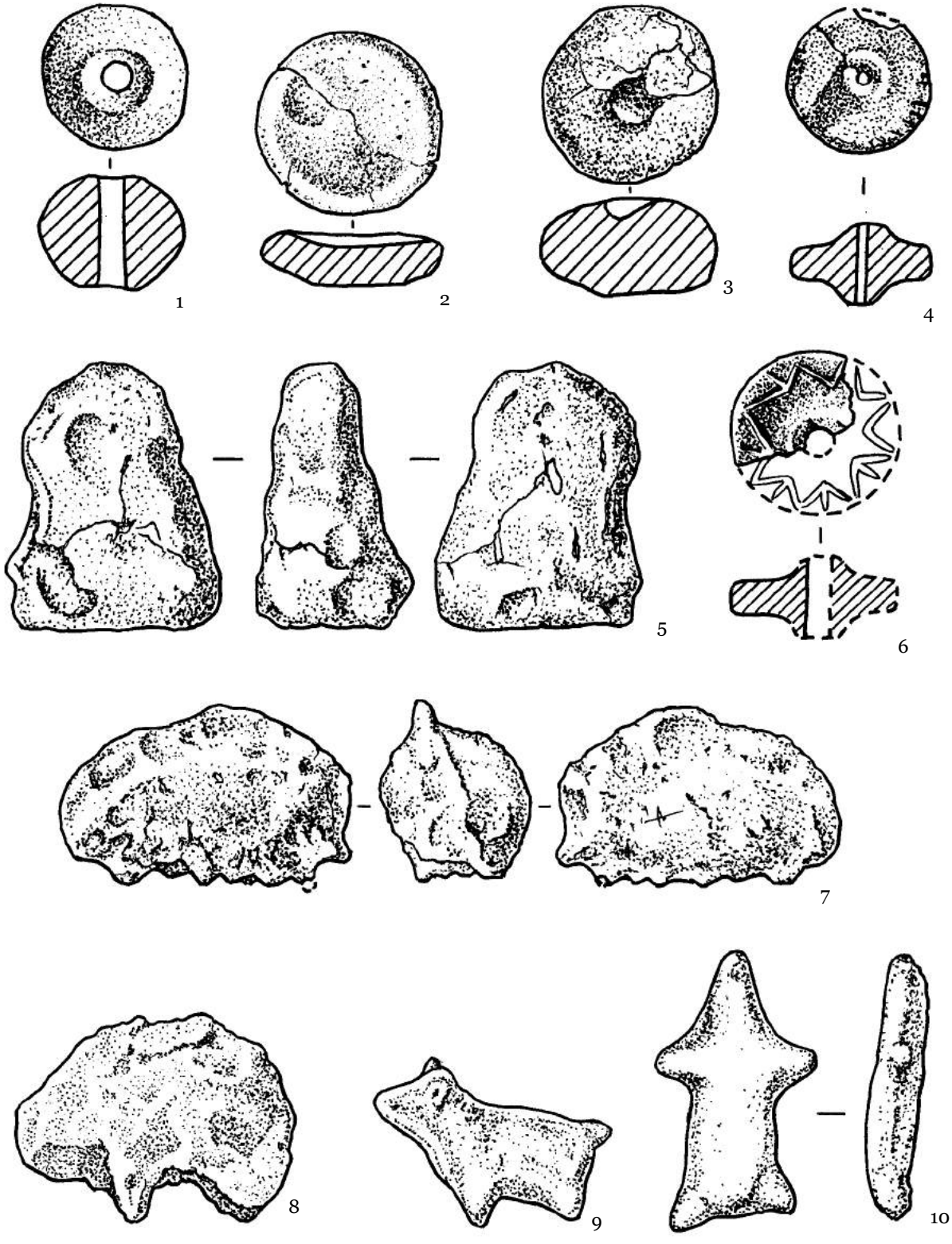

Fig. 8. 1 - Fusaiolă; 2 - rondelă; 3 - bilă; 4, 6 - rotiţe; 5, 10 - figurine antropomorfe; 7-9 - figurine zoomorfe. 1-7 - Novokievka (după Gerškovič 1999); 8 - Stepovoe (după Археология 1985); 9 - Belogrudovskij Les (după Археология 1985); 10 - Babadag (după Jugănaru 2005).

descoperite în aşezările de la Calfa (Чеботаренко 1963, 8), Odaia (fig. 7/4) (Sava, Kaiser 2004, fig. 55/3; Sava 2008, fig. 13/9) şi Buhăceni (Dascălu 2007, 172).

Alte piese (fig. 7/5-10). Din categoria podoabelor prelucrate din pastă de lut unicul exemplar este reprezentat de o *mărgică* de lut ars (fig. 8/5) descoperită la Căuşeni (Левинский 1985, рис. 6/1; Агульников, Левинский 1990, 78, рис. 1/5). Aceasta are formă biconică şi este prelucrată din pastă de lut fără degresanţi, arsă neproporţional, ca rezultat culoarea acesteia variind de la negru la cenuşiu-închis. Are 1,8 cm lungime şi diametrul maxim de 1,3 cm. Diametru orificiului constituie 0,2 cm. Unica analogie a acesteia este piesa descoperită la Bărboasa (fig. 3/11) pe care autorul o prezintă ca fusaiolă miniaturală. Aceasta are aceeaşi formă şi aproximativ aceleaşi dimensiuni şi este decorată pe diametrul maxim cu incizii verticale în formă de semilună (Florescu, Florescu 1991, fig. 97-A/3).

Pe lângă piesele descrise mai sus, în cadrul aşezărilor de tip Noua-Sabatinovka au mai fost descoperite 15 *piese din lut ars cu utilitate incertă* (fig. 7/6-10) de diferite forme şi dimensiuni. Multe din acestea au formă conică sau sferică, amintind fragmente de figurine, elemente cu atribuţie votivă sau posibil jucării. Sunt modelate din pastă de lut similară celei folosite pentru modelarea pieselor descrise mai sus. Aici pot fi menţionate piesele descoperite la Cobâlnea (Демченко, Левицкий 1992, 122, рис. 2/2), Odaia (fig. 7/8, 10) (Sava 2008, fig. 13/7, 9; 23/4, 43/5), Ostrovec (fig. 7/7) (Балагури 1968, 136, рис. 2/33, 34), Gârbovăţ, Bărboasa (fig. 7/6, 9) (Florescu 1991, fig. 95-A/4-6), Cândeşti (Florescu, Florescu 1990, fig. 36/4).

Din cele prezentate, rezultă că majoritatea pieselor din lut, descoperite în cadrul aşezărilor Noua-Sabatinovka-Coslogeni, reprezintă probabil jucării sau au avut o atribuţie votivă. Excepţie fac numai piesele de lut întrebuinţate în calitate de fusaiole şi linguri/creuzete.

Catalog[3]

REPUBLICA MOLDOVA

1. Ghindeşti, raionul Floreşti[4]
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1956 – 460 m²; 1957 – 1225 m²).
Bile de lut ars – 3
Figurine zoomorfe – 4 (fig. 4/1-4)
Rondele – 1
Linguri/Creuzete – 2
Bibliografie: Мелюкова 1957, 1-25, табл. XX/1-7; Мелюкова 1958, 1-28; Мелюкова 1961, 5-3, рис. 7/1-6; Дергачев 1973, 8; Sava 2005, 80, Abb. 11/3-6.

2. Calfa, raionul Anenii Noi
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Sabatinovka, getică, Sântana de Mureş-Černjahov, Medievală. Cercetări arheologice (1962 – 930 m²).
Turte din lut ars – 2
Fusaiole – 2
Bibliografie: Чеботаренко 1963, 2-55.

3. Slobozia-Şireuţi, raionul Briceni
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1966 – 102 m²).
Bile de lut ars– 3
Linguri/Creuzete – 1
Bibliografie: Дергачёв 1969, 110-122.

4. Nisporeni
Aşezare Sabatinovka. Descoperire de suprafaţă (1967).
Fusaiole – 1
Rotiţe de lut ars – 1 (fig. 6/2)
Piese de lut cu utilitate incertă – 1
Bibliografie: Дергачёв 1973, 91, 92.

5. Gura Galbenei, raionul Cimişlia
Aşezare Sabatinovka. Descoperire de suprafaţă (1968).
Bile de lut ars – 2
Bibliografie: Дергачёв 1973, 100.

6. Suruceni, raionul Ialoveni
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Noua, getică. Cercetări arheologice (1978 – 64 m²).
Rondele – 1
Rotiţe de lut ars – 1
Bibliografie: Никулицэ 1979, 3-11.

[3] Lista este prezentată în ordinea cronologică a cercetărilor şi a descoperirilor fortuite efectuate în aşezările de tip Noua-Sabatinovka-Coslogeni de pe teritoriul cuprins între Carpaţii de Vest şi Nistru, începând cu anii '50 ai secolului XX şi până în etapa actuală. Catalogul este alcătuit în baza publicaţiilor ştiinţifice, rapoartelor de săpătură şi a colecţiilor arheologice păstrate în fondurile MNAIM. Numerotarea din catalog corespunde numărului de pe hartă (fig. 1).
[4] În raportul ştiinţific din 1957, este menţionată descoperirea câtorva rondele, al căror număr nu este precizat (Мелюкова 1957, 7).

7. Cialâc, raionul Taraclia
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Sabatinovka, Sântana de Mureş-Černjahov. Descoperire de suprafaţă (1981).
Rondele – 1
Piese de lut ars cu utilitate incertă – 1
Bibliografie: Agulnicov 1993, 15.

8. Bălăbăneşti, raionul Criuleni
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Sabatinovka, Sântana de Mureş-Černjahov. Cercetări arheologice (1981 – 298 m²).
Bile de lut ars – 1
Fusaiole – 1
Figurine zoomorfe – 1
Bibliografie: Никулицэ 1983, 10-25, рис. 5/24, 29.

9. Hansca, raionul Ialoveni
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Sabatinovka, getică, medievală timpurie, medievală târzie, moldovenească. Cercetări arheologice (1981 – 180 m²; 1990 – 1150 m²; 1991 – 1700 m²).
Fusaiole – 1 (fig. 3/5)
Linguri/Creuzete – 2
Figurine zoomorfe – 1 (fig. 5/4)
Bibliografie: Никулицэ 1981, 2-19, fig. 7/7; 27/1; Тельнов, Чеботаренко 1982, 6-11; Тельнов 1981, 1-14; Cavruc, Postică 1991, 5-69.

10. Samurza, raionul Taraclia
Aşezare Sabatinovka. Cercetări arheologice (1982 – 960 m²).
Bile de lut ars – 5
Fusaiole – 1
Bibliografie: Щербакова и др. 1984, 1-10.

11. Petruşeni, raionul Râşcani
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Cucuteni-Tripolie, Noua, Sântana de Mureş-Černjahov. Cercetări arheologice (1984 – 576 m²; 1991 – 328 m²).
Bile de lut ars – 13 (fig. 2/1-3)
Fusaiole – 3 (fig. 3/1, 3)
Bibliografie: Левицкий 1985, 13-31, рис. 15/19, 16/1-4, 6, 9, 10; Sava 1992, 3-33, fig. 7/1, 5; Levitscki, Sava 1993, 125-155; Sava 1998, 272; Sava 2005, Abb. 9/8-10, Abb. 11/1, 2.

12. Bulboaca, raionul Briceni
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Noua, Poieneşti-Lucaşeuca, Sântana de Mureş-Černjahov. Cercetări arheologice (1985 – 200 m²).
Linguri/Creuzete – 4
Bibliografie: Борзияк 1986, 31-34; Борзияк, Кашуба 1990, 49-107.

13. Căuşeni
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Sabatinovka, Sântana de Mureş-Černjahov. Cercetări arheologice (1985 – 260 m²).
Bile de lut ars – 15 (fig. 2/7-9)
Fusaiole – 1
Mărgele de lut ars – 1 (fig. 7/5)
Bibliografie: Левинский 1986, 1-40; Агульников, Левинский 1990, 73-81, рис. I/3, 5, 9; Sava 2005, Abb. 9/1-7.

14. Cobâlnea, raionul Şoldăneşti
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1986 – 200 m²; 1987 – 408 m²).
Bile din lut ars– 12 (fig. 2/6)
Fusaiole – 3 (fig.3/2)
Rondele – 1 (fig. 6/6-7)
Piese de lut ars cu utilitate incertă – 5[5]
Bibliografie: Левицкий 1987, 1-23; Демченко, Левицкий 1992, 120-132; Levitscki, Sava 1993, 125-155; Sava 1998, 272.

15. Mereni, raionul Anenii Noi
Aşezare multistratigrafică. Culturile: neolitic, Sabatinovka, getică, Sântana de Mureş-Černjahov, moldovenească târzie. Cercetări arheologice (1987 – 1040 m²).
Fusaiole – 1
Figurine zoomorfe – 2 (fig. 5/1-2)
Bibliografie: Дергачев, Постикэ, Савва 1988, 55-108, рис. 79/2, 3, 7; Левицкий, Савва 1991, 53-56; Sava 1994, 141-158; Sava 2005, Abb. 11/7, 8.

16. Pohorniceni („Petruha"), raionul Orhei
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Cucuteni-Tripolie, Ceramicii ornamentate cu multe brâie, Noua, Basarabi-Şoldăneşti, getică, Poieneşti-Lucaşeuca, Sântana de Mureş-Černjahov, medievală timpurie, Balcano-Danubiană, moldovenească. Cercetări arheologice (1988 – 860 m²).
Bile de lut ars – 1
Bibliografie: Postică, Cavruc 1989, 2-47.

17. Odaia-Miciurin, raionul Drochia
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Cucuteni-Tripolie, Noua, antică târzie, medievală. Cercetări arheologice (2003 – 320 m², 2005 – 784 m², 2006 – 494 m², 2007 – 320 m²; 2008 – 288 m²).

[5] Două dintre aceste piese par să reprezinte elemente plastice, având o formă antropomorfă stilizată, amintind mai degrabă imaginea unor idoli. La Novokievka (Ucraina) au fost descoperite 12 astfel de piese asemănătoare (Gerškovič 1999, Taf. 36/1-12).

Bile de lut ars – 4 (fig. 2/10-11)
Fusaiole – 4 (fig. 3/6, 10, 12)
Rondele – 13 (fig. 6/4-5)
Figurine zoomorfe – 1 (fig. 5/3)
Turte de lut ars – 2 (fig. 7/4)
Linguri/Creuzete – 3
Piese de lut ars cu utilitate incertă – 2 (fig. 7/2-3, 8, 10)
Bibliografie: Sava, Kaiser 2004, 2-21; fig. 55/3, 62/14; Kaiser, Sava 2004, 40-49; Sava, Kaiser 2006, 3-43, fig. 23/7, 24/4, 35/3, 36/4, 51/1; Sava, Kaiser 2006, 137-172, Abb. 29/5-7, 10; Sava, Kaiser 2007, 2-20; Sava 2008, 2-25, fig. 13/1-5,7-9, 23/4, 25/4, 36/1, 2, 4-6, 8, 42/5, 43/5; Сава, Кайзер 2011, 302-308, рис. 91.

UCRAINA

18. Magala, raionul Sadgorsk, regiunea Cernăuţi
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Noua, hallstatt timpuriu, hallstatt târziu. Cercetări arheologice (1955-1962, 1968 – 3960 m²).
Bile de lut ars – 10 (fig. 2/4-5)
Linguri/Creuzete – 1
Bibliografie: Смирнова 1969, 14; Смирнова 1972, 12, 17, рис. 5/14, 15; Smirnova 1993, Abb. 8/14, 15.

19. Ostrovec, raionul Gorodensk, regiunea Ivano-Frankovsk
Aşezare multistratigrafică. Culturile Noua, hallstatt timpuriu. Cercetări (1958-1962 – 1837 m²).
Bile de lut ars – 3
Fusaiole – 3
Linguri/Creuzete – 1
Piese de lut ars cu utilitate incertă – 3[6] (fig. 7/7)
Bibliografie: Балагурі 1964, 3-16; Балагурі 1968, 135-146, рис. 2/32-36; Археология 1985, 486, рис. 131/26, 27, 35.

20. Krasnaja Kosa, raionul Belgorod-Dnestrovsk, regiunea Odesa
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Sabatinovka, Sântana de Mureş-Černjachov, perioada romană (sec. II-III). Cercetări arheologice (1964 – 40 m²).
Linguri/Creuzete – 1
Bibliografia: Черняков 1985, 34, 126, рис. 65/14.

21. Trihatki, raionul Tatarbunar, regiunea Odesa
Aşezare Sabatinovka. Descoperire de suprafaţă (1974).
Figurine zoomorfe – 1
Bibliografie: Тощев 1976, 157-162.

22. Novoselica, raionul Tatarbunar, regiunea Odesa
Aşezare Sabatinovka. Cercetări arheologice (1977 – 700 m²).
Bile de lut ars – 10
Rondele – 10
Bibliografie: Тощев, Черняков 1986, 121, 129, рис. 4/10-15, 6/30.

23. Zarečnoje, raionul Tatarbunar, regiunea Odesa
Aşezare Sabatinovka. Cercetări (1977 – 200 m²).
Figurine zoomorfe – 1
Bibliografie: Тощев 1978, 394

24. Stecivka, raionul Snjatinik, regiunea Ivano-Frankivsk
Aşezare Noua. Cercetări (1984 – 176 m²).
Fusaiole – 2
Bibliografie: Крушельницка 2006, 43-60, рис. 28/10, 11.

25. Mologa, raionul Belgorod-Dnestrovsk, regiunea Odesa
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Sabatinovka, perioada romană (sec. II-III). Cercetări arheologice (2000, groapa nr. 21).
Bile de lut ars – 25 (fig. 2/12)
Figurine antropomorfe – 1 (fig. 5/8)
Bibliografie: Агульников, Малюкевич 2010, 151-163.

ROMÂNIA

26. Truşeşti, com. Truşeşti, judeţul Botoşani
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Noua, hallstatt timpuriu. Cercetări arheologice (1952-1955 – 1000 m²).
Fusaiole – 2
Figurine zoomorfe – 1
Bibliografie: Petrescu-Dâmboviţa 1953, 455; Florescu 1991, 135, fig. 97-A/4, 11; Dascălu 2007, 117.

27. Buhăceni, com. Truşeşti, judeţul Botoşani
Aşezare Noua. Descoperire de suprafaţă (1956).
Linguri/Creuzete – 1
Turte de lut ars – 1
Bibliografie: Florescu 1991, 42; Dascălu 2007, 172.

[6] Dintre acestea, unul are formă de con şi altul de covrig.

28. Cavadineşti, com. Cavadineşti, judeţul Galaţi
Aşezare multistratigrafică. Culturile: Noua, hallstatt timpuriu. Cercetări arheologice (1957-1958 – 400 m²).
Fusaiole – 1
Piese de lut ars cu utilitate incertă – 1
Bibliografie: Florescu 1991, 97, fig. 95-A/2, 3, 7; 96-A/6; Diaconu 2008, 113.

29. Gârbovăţ, com. Ghidigeni, judeţul Galaţi
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1960-1963).
Fusaiole – 3 (fig. 3/4)
Rondele – 3 (fig. 6/8-10)
Linguri/Creuzete – 2 (fig. 6/11-12)
Piese de lut ars cu utilitate incertă – 2
Bibliografie: Florescu 1991, 69-73, fig. 95-A/6, 96-A/5, 9, 97-A/6, 8, 10, 12, 13; Diaconu 2008, 112.

30. Lichitişeni, com. Vultureni, judeţul Bacău
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1961-1964 – 600 m²).
Figurine zoomorfe – 1 (fig. 5/5)
Bibliografie: Florescu 1991, 87, fig. 95 A/1.

31. Bărboasa, com. Onceşti, judeţul Bacău
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1961-1964 – 1200 m²).
Fusaiole – 5 (fig. 3/11)
Figurine zoomorfe – 1
Piese de lut cu utilitate incertă – 1 (fig. 7/6, 9)
Bibliografie: Florescu, Căpitanu 1968, 42, fig. 7/1-4; Florescu 1991, 29, 30, fig. 95-A/4, 5, 97-A/3, 7; Diaconu 2008, 112.

32. Tăvădăreşti, com. Dealul Morii, judeţul Bacău
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1963-1964 – 650 m²).
Fusaiole – 1 (fig. 3/7)
Rondele – 1
Bibliografie: Florescu, Căpitanu 1968, 42, fig. 7/5-7; Florescu 1991, 127-129, fig. 96-A/3, 11.

33. Miorcani, com. Rădăuţi-Prut, judeţul Botoşani
Aşezare Noua. Descoperire de suprafaţă (1973).
Linguri/Creuzete – 1
Bibliografie: Dascălu 2007, 210.

34. Cândeşti, com. Cândeşti, judeţul Vrancea
Aşezare Noua. Cercetări arheologice (1976-1982)
Fusaiole – 11
Figurine antropomorfe – 2
Linguri/Creuzete – 1
Rondele – 2
Rotiţe de lut ars – 1
Piese de lut cu utilitate incertă – 1
Bibliografie: Florescu, Florescu 1990, 61, 71, fig. 30/1-5, 7, 9, 31/1-8, 36/1-4.

35. Gropniţa, com. Gropniţa, judeţul Iaşi
Aşezare Noua. Descoperire de suprafaţă (1983).
Fusaiole – 1
Bibliografie: Florescu 1991, 74; Dascălu 2007, 193, 194.

36. Storneşti (Sturneşti), com. Sineşti, judeţul Iaşi
Aşezare Noua. Descoperire de suprafaţă (1983).
Fusaiole – 6
*Bibliografie:*Dascălu 2007, 226.

37. Tăuteşti, com. Rediu, judeţul Iaşi
Aşezare Noua. Descoperire de suprafaţă (1983).
Fusaiole – 1
Bibliografie: Dascălu 2007, 229.

38. Giurcani, com. Viişoara, judeţul Vaslui
Aşezare Noua. Descoperire de suprafaţă.
Figurine antropomorfe – 1
Bibliografie: Florescu 1991, 68; Diaconu 2008, 113, fig. 1/4.

Bibliografie

Rezi, Nagy 2009: B. Rezi, J-G. Nagy, Rescue excavations at Chinari „Mociar" (Mureş County). Marisia 29, 2009, 87-129.

Cavruc, Dumitroaia 2001: V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, Cultura Costişa în contextul epocii bronzului din România (Piatra-Neamţ 2001).

Cavruc 2003: V. Cavruc, Noi descoperiri în sud-estul Transilvaniei. Catalog de expoziţie. (Sfântu Gheorghe 2003), 7-150.

Dascălu 2007: L. Dascălu, Bronzul mijlociu şi târziu în Câmpia Moldovei (Iaşi 2007).

Diaconu 2008: V. Diaconu, Despre plastica antropomorfă a culturii Noua. Acta Musei Tutovensis III, 2008, 112-119.

Dragomir 1959: I. Dragomir, Săpăturile arheologice de la Cavadineşti., Materiale VI, 1959, 454-467.

Dumitroaia 1992: Gh. Dumitroaia, Materiale şi cercetări arheologice din nord-estul judeţului Neamţ., MemAntiq XVIII, 1992, 63-145.

Gerškovič 1999: Ja.P. Gerškovič, Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. AE, Bd. 7 (Rahden/Westf. 1999).

Florescu 1964: A.C. Florescu, Contribuţii la cunoaşterea culturii Noua. ArhMold 2-3, 1964, 143-216.

Florescu 1991: A.C. Florescu, Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole. Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos IX, Biblioteca Thracologică I (Călăraşi 1991).

Florescu, Căpitanu 1968: M. Florescu, V. Căpitanu, Câteva observaţii privitoare la sfârşitul epocii bronzului în lumina ultimelor cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Bacău. Carpica I, 1968, 35-47

Florescu, Florescu 1990: M. Florescu, A. Florescu, Unele observaţii cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură a Carpaţilor Răsăriteni. ArhMold XIII, 1990, 49-102.

Jugănaru 2005: G. Jugănaru, Cultura Babadag I (Constanţa 2005)

Kaiser, Sava 2004: E. Kaiser, E. Sava, Investigaţii de şantier în aşezarea culturii Noua de la „Odaia". In: Cercetări Arheologice în Republica Moldova (2002-2004) (Chişinău 2004), 40-49.

Kaiser, Sava 2006: E. Kaiser, E. Sava, Die „Aschehügel" der späten Bronzezeit im Nordpontikum Erste Ergebnisse eines Forschungsprojekts in Nordmoldavien (Mit Beiträgen von Michael Hochmuth und Gerwulf Schneider), Eurasia Antiqua 12, 2006, 137-172.

Leahu 1966: V. Leahu, Cultura Tei (Bucureşti 1966).

Levitsckii, Sava 1993: O. Levitsckii, E. Sava, Novelles recherches des établissements de culture Noua dans la zone comprise entre la Prout et le Nistru. Cultura şi civilizaţia la Dunărea de Jos IX, 1993, 125-155.

Morintz, Anghelescu 1970: S. Morintz, N. Anghelescu, O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni. SCIVA 21, nr. 3, 1970, 373-417.

Morintz 1977: S. Morintz, Câteva consideraţii cu privire la complexul cultural Sabatinovka- Coslogeni-Noua. Peuce VI, 1977, 23-29.

Morintz 1978: S. Morintz, Contribuţii arheologice la istoria Tracilor Timpurii. I. Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic (Bucureşti 1978).

Petrescu-Dâmboviţa 1953: M. Petrescu-Dâmboviţa, Contribuţii la cunoaşterea sfârşitului epocii bronzului şi începutul epocii fierului în Moldova., SCIVA 4, nr. 2-3, 1953, 443-487.

Sava 1994: E. Sava, Epoca bronzului, perioada mijlocie şi târzie (sec. XVII-XII î.e.n.). Thraco-Dacica XV, 1994, 141-152.

Sava 2002: E. Sava, Materiale din epoca bronzului târziu din aşezarea Mereni. ArhMold XXV, 2002, 69-91.

Sava 2005: E. Sava, Die spätbronzezeitlichen Aschehügel („Zol'niki") - ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte. Praehistorische Zeitschrift, Band 80, Heft 1, 2005, 65-109.

Sava, Leviţki 1995: E. Sava, O. Levitki, Aşezarea culturii Noua Petruşeni "La Cigoreanu" (investigaţii de şantier din anul 1991). In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, vol. I (Bucureşti 1995), 157-188.

Smirnova 1993: G. Smirnova, Die Siedlung Mahala IIa und IIb ein Denkmal der Noua I- und II-Kultur. Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos X, 1993, 57-74.

Агульников, Левинский 1990: С.М. Агульников, А.Н. Левинский, Исследования на поселении у г. Кэушень. В сб.: Археологические исследования в Молдавии в 1985 году (Кишинев 1990), 73-89.

Агульников, Малюкевич 2010: С. Агульников, А. Малюкевич, Ритуальный комплекс периода поздней бронзы с поселения Молога II в нижнем Поднестровье. Revista Arheologică 1, vol.VI, 2010, 151-163.

Археология 1985: Археология Украинской ССР. Первобытная археология, том 1 (Киев 1985).

Балагурі 1968: Е.А. Балагурі, Поселення культури Ноа біля с. Острівнць Івано-Франківскоі облості. Археологія XXI, 1968, 135-147.

Березанская 1982: С.С. Березанская, Северная Украина в эпоху бронзы (Киев 1982).

Борзияк, Кашуба 1990: И.А. Борзияк, М.Т. Кашуба, Исследования на поселении у с. Бульбока. В сб.: Археологические исследования в Молдавии в 1985 г. (Кишинэу 1990), 49-107.

Гребенников, Горбенко 2010: В.Б. Гребенников, К.В. Горбенко, Поселения грунтовые могильники и клады эпохи бронзы на территории Николаевской области (археологическая карта) (Николаев 2010).

Демченко, Левицкий 1992: Т.И. Демченко, О.Г. Левицкий, Исследование зольников культуры Ноуа у ст. Кобыльня. В сб.: Археологические исследования в Молдавии в 1986 г. (Кишинёв 1992), 120-132.

Дергачёв 1969: В.А. Дергачёв, Поселение бронзового века у с. Слободка Ширеуцы. В сб.: Далёкое прошлое Молдавии (Кишинёв 1969), 110-122.

Дергачев 1973: В.А. Дергачев, Памятники эпохи бронзы. Археологическая карта Молдавской ССР, вып. 3 (Кишинев 1973).

Дергачев 1986: В.А. Дергачёв, Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Кишинев 1986).

Добровольский 1957: А.В. Добровольский, Поселения бронзового века Бабино III. В сб.: КСИА, вып. 7 (Киев 1957), 40-45.

Каврук 1985: В.И. Каврук, Новый памятник эпохи поздней бронзы в центральной Молдавии. В сб.: Археологические исследования в Молдавии в 1981 г. (Кишинев 1985), 83-94.

Корочкова 2009: О.Н. Корочкова, О западносибирских зольниках эпохи поздней бронзы. РА 1, 2009, 25-35.

Крушельницька 2006: Л. Крушельницька, Культура Ноа на землях України (Львів 2006).

Левицкий, Савва 1991: О.Г. Левицкий, Е.Н. Савва, Некоторые аспекты развития хозяйственных систем эпохи средней и поздней бронзы в Молдове. В сб.: Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы (Кишинэу 1991), 46-60

Малеев 1976: Ю.Н. Малеев, Литейные формы с поселения Мышковичи в Поднестровье. В: Энеолит и бронзовый век Украины (Киев 1976), 232-240.

Мелюкова 1961: А. Мелюкова, Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавий. В: МИА, вып. 96 (Москва 1961), 4- 52.

Сава, Кайзер 2011: Е. Сава, Э. Кайзер, Поселение с «зольниками» у села Одая/Мичурин, Республика Молдова (Археологические и естественнонаучные исследования) Die Siedlung mit „Aschehügeln“ beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen (Chişinău 2011).

Смирнова 1969: Г.И Смирнова, Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII - середина VII в. до н. э.). В сб.: Древние фракийцы в северном Причерноморье (Москва 1969), 7-34.

Смирнова 1972: Г.И Смирнова, Новые исследования поселения Магала. АСГЭ 14, 1972, 12-31.

Тощев 1976: Г.Н. Тощев, Поселение эпохи поздней бронзы — Трихатки I. В сб.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины (Одесса 1976), 157-162.

Тощев 1978: Г.Н. Тощев, Исследования памятников эпохи поздней бронзы в Татарбунарском районе Одесской области. В сб.: Археологические открытья в 1977 году (Москва 1978), 394.

Тощев, Черняков 1986: Г.Н. Тощев, И.Т. Черняков, Культовые зольники Сабатиновской культуры. В сб.: Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья (Киев 1986), 115-138.

Черняков 1985: И.Т. Черняков, Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. (Киев 1985).

Materiale inedite

Agulnikov 1993: S. Agulnikov, Repertoriul monumentelor arheologice din Republica Moldova, raionul Taraclia (Chişinău 1993), 1-31.

Cavruc, Postică 1991: V.I. Cavruc, Gh.I. Postică, Rezultatele investigaţiilor arheologice din anul 1990, în aşezările Hansca Limbari-Căprăria şi Hansca La Matcă (Raport ştiinţific) (Chişinău 1991), 5-69. Arhiva MNAIM, nr. inv. 329.

Postică, Cavruc 1989: Gh. Postică, V. Cavruc, Investigaţiile arheologice a aşezării Petruha din anul 1988 (Raport ştiinţific) (Chişinău 1989), 2-47. Arhiva MNAIM, nr. inv. 496

Sava 1992: E. Sava, Şantierul arheologic Petruşeni „La Cigoreanu” – aşezarea culturii Noua (Raport ştiinţific). (Chişinău 1992), 3-33. Arhiva MNAIM, nr. inv. 337.

Sava 2008: E. Sava, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2007 (Raport ştiinţific) (Chişinău 2008), 2-25. Arhiva MNAIM, nr. inv. 435.

Sava, Kaiser 2004: E. Sava, E. Kaiser, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2003 (Raport ştiinţific) (Chişinău 2004), 2-21. Arhiva MNAIM. nr. inv. 427.

Sava, Kaiser 2006: E. Sava, E. Kaiser, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2005 (Raport ştiinţific) (Chişinău 2006), 3-43. Arhiva MNAIM. nr. inv. 481.

Sava, Kaiser 2007: E. Sava, E. Kaiser, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2006 (Raport ştiinţific) (Chişinău 2007), 2-20. Arhiva MNAIM. nr. inv. 483.

Борзияк, Коваленко 1986: И.А. Борзьяк, С.И. Коваленко, Отчёт Днестровской экспедиции о полевых исследованиях в 1985 году (Кишинев 1986), 31-34. Архив НМАИМ, № 221.

Дергачев, Постикэ, Савва 1988: В.А. Дергачев, Г.И. Постикэ, Е.Н. Савва, Отчёт о полевых исследованиях Пугаченской археологической экспедиции у сс. Мерень и Кирка Новоаненского р-на в 1987 году (Кишинев 1988), 55-108. Архив НМАИМ, № 275.

Левинский 1986: А.Н. Левинский, Отчёт о полевых работах черняховского отряда Каушанской новостроечной археологической экспедиции по исследованию многослойного поселения Кэушень-племсовхоз у пгт. Кэушень Кэушенского района в 1985 году (Кишинев 1986), 1-40. Архив НМАИМ, № 229.

Левицкий 1985: О.Г. Левицкий, Отчёт о полевых исследованиях Фракийской новостроечной археологической экспедиции в 1984 г. (Кишинев 1985), 13-31. Архив НМАИМ, № 214.

Левицкий 1988: О.Г. Левицки, Раскопки на поселении культуры Ноуа у с. Кобыльня в 1986-1987 г. (Кишинев 1988), 1-23. Архив НМАИМ, № 255.

Мелюкова 1957: А. Мелюкова, Отчёт о работе отряда скифской археологии Молдавской археологической экспедиции ИИМК и Молдавского филиала АН СССР в 1956 г. (Кишинев 1957), 1-25. Архив НМАИМ, № 380.

Мелюкова 1958: А. Мелюкова, Отчёт о работе отряда скифской археологии ИИМК и М.Ф. АН СССР в 1957 г. (Кишинев 1958), 1-28. Архив НМАИМ, № 381.

Никулицэ 1979: И.Т. Никулицэ, Отчёт о полевых исследованиях на памятниках бронзового и раннежелезного веков у сёл Данчены и Суручены в 1978 (Кишинев 1979), 3-10. Архив НМАИМ, № 130.

Никулицэ 1981: И.Т. Никулицэ, Отчёт о результатах полевых исследований на археологических памятниках у с. Ханска в 1981 году (Кишинев 1981), 2-19. Архив НМАИМ, № 166.

Постикэ 1987: Г.И. Постикэ, Отчёт о раскопках 1986 года на поседении Мерень II (Кишинев 1987). Архив НМАИМ, №254.

Тельнов, Чеботаренко 1982: Н.П. Тельнов, Г.Ф. Чеботаренко, Отчет о раскопках на поселении Ханска (Лимбарь-Кэпрэрие) в 1981 г. (Кишинев 1982), 6-11. Архив НМАИМ, № 172.

Чеботаренко 1963: Г.Ф Чеботаренко, Городище Калфа. Отчёт о раскопках 1962 г. (Кишинев 1963), 2-55. Архив НМАИМ, № 405.

Щербакова и др. 1984: Т.А. Щербакова, И.В. Манзура, Г.Н. Савва, С.И. Агульников, Отчёт о полевых исследованиях Буджакской новостроечной археологической экспедиции в 1982 году (Кишинев 1984), 1-10. Архив НМАИМ, № 190.

The clay objects found in the settlements of the Noua-Sabatinovka type in the Carpathian-Dniester area

Abstract

In the settlements of the Noua-Sabatinovka type investigated in the Carpathian-Dniester area since 1950s to the present there have been found 255 objects made of clay. Most of these products, which were usually made of clay paste of poor quality, were toys or votive elements (balls, rings, wheels, zoomorphic and anthropomorphic figurines, flat cakes) and only two categories have been identified as working tools (spindle whorls, spoons for pouring molten metal). The vast number of votive objects indicates the developed spirituality of the communities of Noua-Sabatinovka type and the clay working tools present two of their basic crafts: metal working and weaving.

This article presents the categories of clay objects, their technological process and attribution.

List of illustrations:

Fig. 1. Map of the monuments where the objects of clay were found.

Fig. 2. Balls made of baked clay: 1-3 - Petruşeni (after Левицкий 1985); 4, 5 - Magala (after Смирнова 1972); 6 - Cobâlnea (after Левицкий 1988); 7-9 - Căuşeni (after Левинский 1986); 10, 11 - Odaia-Miciurin (after Sava, Kaiser 2004, 2006); 12 - Mologa (after Агульников, Малюкевич 2010).

Fig. 3. Spindle whorls: 1, 3 - Petruşeni (after Левицкий 1985); 2 - Cobâlnea (after Левицкий 1988); 4 - Gârbovăţ (after Florescu 1991); 5 - Hansca (after Postică 1992); 6, 10, 12 - Odaia-Miciurin (after Sava, Kaiser 2004; Sava 2008); 7 - Tăvădăreşti (after Florescu 1991); 8 - Nicoleni (after Florescu 1991); 9 - Dorobanţu (after Florescu 1991); 11 - Bărboasa (after Florescu 1991).

Fig. 4. Zoomorphic figurines: 1-4 - Ghindeşti (after Мелюкова 1957).

Fig. 5. 1-5 - Zoomorphic figurines; 6-8 - anthropomorphic figurines. 1, 2 - Mereni (after Дергачев, Постикэ, Савва 1988); 3 - Odaia (after Сава, Кайзер 2011); 4 - Hansca (after Postică, Cavruc 1991); 5 - Lichitişeni (after Florescu 1991); 6, 7 - Nicoleni (after Florescu 1991); 8 - Mologa (after Агульников, Малюкевич 2010).

Fig. 6. 1-3 - Wheels; 4-10 - discs; 11-13 - spoons for pouring molten metal. 1 - Ulmu (after Florescu 1991); 2 - Nisporeni; 3, 13 - Simioneşti (after Florescu 1991); 4, 5 - Odaia-Miciurin (after Sava, Kaiser 2006; Sava, Kaiser 2007); 6, 7 - Cobâlnea (after Левицкий 1988); 8-12 - Gârbovăţ (after Florescu 1991).

Fig. 7. 1-3 - Balls; 4 - flat cake; 5 - bead; 6-10 - clay objects of unknown purpose. 1 - Petruşeni (after Левицкий 1985); 2-4, 8, 10 - Odaia (after Sava, Kaiser 2004; Sava 2008); 5 - Căuşeni (after Левинский 1986); 6, 9 - Bărboasa (after Florescu 1991); 8 - Ostrovec (after Балагури 1968).

Fig. 8. 1 - Spindle whorl; 2 - disc; 3 - ball; 4, 6 - wheels; 5, 10 - anthropomorphic figurines; 7-9 - zoomorphic figurines. 1-7 - Novokievka (after Gerškovič 1999); 8 - Stepovoe (after Археология 1985); 9 - Belogrudovskii Les (after Археология 1985); 10 - Babadag (after Jugănaru 2005).

Глиняные предметы, обнаруженные на поселениях типа Ноуа-Сабатиновка Карпато-Днестровского региона

Резюме

На поселениях типа Ноуа-Сабатиновка, исследованных на территории Карпато-Днестровского региона за период с 50-х гг. XX века по наши дни, были обнаружены 255 глиняных артефактов. Большинство этих изделий, как правило, изготовленных из глиняного теста плохого качества, представляет собой игрушки или вотивные элементы (шарики, кольца, колесики, зооморфные и антропоморфные фигурки, лепешки); только две категории были определены как орудия труда (пряслица, ложки-льячки). Преобладающее количество вотивных предметов свидетельствует о развитой духовности общностей типа Ноуа-Сабатиновка, а глиняные орудия труда представляют два из их основных промыслов: металлообработку и ткачество.

В статье приводятся категории глиняных предметов, технологический процесс и атрибуция.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Карта памятников, на которых были обнаружены глиняные изделия.

Рис. 2. «Хлебцы»: 1-3 - Петрушень (по Левицкий 1985); 4, 5 - Магала (по Смирнова 1972); 6 - Кобылня (по Левицкий 1988); 7-9 - Кэушень (по Левинский 1986); 10, 11 - Одая-Мичурин (по Sava, Kaiser 2004; Sava, Kaiser 2006); 12 - Молога (по Агульников, Малюкевич 2010).

Рис. 3. Пряслица: 1, 3 - Петрушень (по Левицкий 1985); 2 - Кобылня (по Левицкий 1988); 4 - Гырбовец (по Florescu 1991); 5 - Ханска (по Postică 1992); 6, 10, 12 - Одая-Мичурин (по Sava, Kaiser 2004; Sava 2008); 7 - Тэвэдэрешть (по Florescu 1991); 8 - Николень (по Florescu 1991); 9 - Доробанцу (по Florescu 1991); 11 - Бэрбоаса (по Florescu 1991).

Рис. 4. Зооморфные фигурки: 1-4 - Гиндешть (по Мелюкова 1957).

Рис. 5. 1-5 - Зооморфные фигурки; 6-8 - антропоморфные фигурки. 1, 2 - Мерень (по Дергачев, Постикэ, Савва 1988); 3 - Одая-Мичурин (по Сава, Кайзер 2011); 4 - Ханска (по Postică, Cavruc 1991); 5 - Ликитишень (по Florescu 1991); 6, 7 - Николень (по Florescu 1991); 8 - Молога (по Агульников, Малюкевич 2010).

Рис. 6. 1-3 - Глиняные колёсики; 4-10 - керамические диски; 11-13 – глиняные ложки-льячки. 1 - Улму (по Florescu 1991); 2 - Ниспорень; 3, 13 - Симионешть (по Florescu 1991); 4, 5 - Одая-Мичурин (по Sava, Kaiser 2006; Sava, Kaiser 2007); 6, 7 - Кобылня (по Левицкий 1988); 8-12 - Гырбовец (по Florescu 1991).

Рис. 7. 1-3 - «Хлебцы»; 4 - глиняная лепёшка; 5 - глиняная бусинка; 6-10 - глиняные предметы неопределённого назначения. 1 - Петрушень (по Левицкий 1985), 2-4, 8, 10 - Одая-Мичурин (по Sava, Kaiser 2004; Sava 2008); 5 - Кэушень (по Левинский 1986); 6, 9 - Бэрбоаса (по Florescu 1991); 8 - Островец (по Балагури 1968).

Рис. 8. 1 - Пряслица; 2 - керамический диск; 3 – «хлебец»; 4, 6 - глиняные колёсики; 5, 10 - антропоморфные фигурки; 7-9 - зооморфные фигурки. 1-7 - Новокиевка (по Gerškovič 1999); 8 - Степовое (по Археология 1985); 9 - Белогрудовский Лес (по Археология 1985); 10 - Бабадаг (по Jugănaru 2005).

6.02.2012

Mariana Sîrbu, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, 121”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sirbumary24@yahoo.com

INVESTIGAŢIILE ARHEOLOGICE LA SITUL SAHARNA MARE (2009-2011) (I)

Ion Niculiţă
Aurel Zanoci
Mihail Băţ
Sergiu Matveev

Dintre cetăţile cunoscute în regiunea Nistrului Mijlociu, prin locul de amplasare şi complexitatea sistemului defensiv, se evidenţiază situl Saharna Mare, din preajma localităţii Saharna, raionul Rezina (fig. 1). Acesta este situat pe un interfluviu de formă aproximativ trapezoidală, ce face parte din terasa înaltă a malului drept al Nistrului, având o altitudine de cca 140 m faţă de albia fluviului. Laturile de nord, est şi sud-est ale interfluviului sunt marcate de malurile înalte şi abrupte a două defileuri ce se unesc în partea de vest a satului Saharna, vulnerabil rămânând numai segmentul de sud (fig. 2). Astfel, interfluviul, cu o suprafaţă de cca 12 ha, dispunea de o bună poziţie strategică, fapt ce a determinat o intensă locuire a sitului, începând cu sfârşitul mileniului II a. Chr.

Descoperită şi parţial cercetată prin săpături perieghetice încă la finele anilor ’40 ai sec. XX (Смирнов 1949, 93-96; Смирнов 1949a, 189-202; Arnăut 2000, 93-104), aşezarea de pe interfluviul de la Saharna Mare prezintă un interes sporit, graţie valorosului şi semnificativului material arheologic, atestat la acest sit (История 1967, 114-116; Кашуба 2000, 403-412; Kašuba, Haheu, Leviţki 2000, 76-84).

Investigaţii de amploare, planificate pentru o durată lungă, se întreprind începând cu anul 2001, când echipa de specialişti de la Universitatea de Stat din Moldova a reluat cercetările la siturile din preajma satului Saharna, inclusiv la Saharna Mare[1]. Rezultatele lor au fost publicate în mai multe culegeri şi reviste din Republica Moldova (Niculiţă, Zanoci 2004, 104-129; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2007, 27-62; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 64-71; Niculiţă, Zanoci, Băţ 2009, 41-43) şi de peste hotare (Niculiţă et al. 2003, 241-252; Niculiţă et al. 2008, 60-105; Никулицэ и др. 2008, 129-133; Zanoci, Banaru 2009, 133-135; Niculiţă et al. 2010, 359-371; Niculiţă, Zanoci, Băţ 2011, 226-236; Niculiţă et al. 2011, 193-204; Niculiţă et al. 2011a, 31-23; Niculiţă et al. 2011b, 30-31), precum şi sub forma unei monografii arheologice (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 69-150).

Publicaţiile anterioare vizează, în special, cercetările întreprinse la Saharna Mare în perioada 2001-2007[2] şi, parţial, cele din 2009-2010.

În urma săpăturilor arheologice efectuate la aşezarea Saharna Mare a fost posibilă conturarea stratigrafiei verticale şi orizontale a sitului. Prin stratigrafia verticală s-a demonstrat că pe suprafaţa locuită a interfluviului se evidenţiază trei straturi diferite ca grosime, structură şi intensitate a materialelor arheologice. Calculele efectuate arată, destul de relevant, că stratul al II-lea corespunde celei mai intense perioade de locuire a interfluviului – sec. VI/V-III a. Chr., iar stratul al III-lea aparţine perioadei hallstattiene timpurii – cultura Cozia-Saharna (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 141-150, diagrama 7). Conform stratigrafiei orizontale se observă o concentrare a complexelor şi a materialelor hallstattiene timpurii în partea de sud-est a interfluviului (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 146, diagramele 5 şi 6). Anume în această zonă a sitului au şi fost concentrate investigaţiile arheologice în anii 2009-2011.

În urma cercetărilor arheologice, efectuate prin intermediul a cinci secţiuni (13, 13A, 14, 15, 18) cu o suprafaţă totală de 444 m² (fig. 2, 3, 5-8), au fost evidenţiate rămăşiţe ale elementelor defensi-

[1] În anul 2010 la cercetările obiectivelor arheologice din zona Saharna s-au alăturat şi colaboratorii platformei „Arheoinvest” de la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iaşi, care au întreprins prospecţiuni geofizice la situl Saharna Mare (Niculiţă et al. 2011b; Niculiţă et al. 2012). Fapt pentru care le aducem sincere mulţumiri şi pe această cale.

[2] În acest interval de timp a fost investigată o suprafaţă de 1298 m².

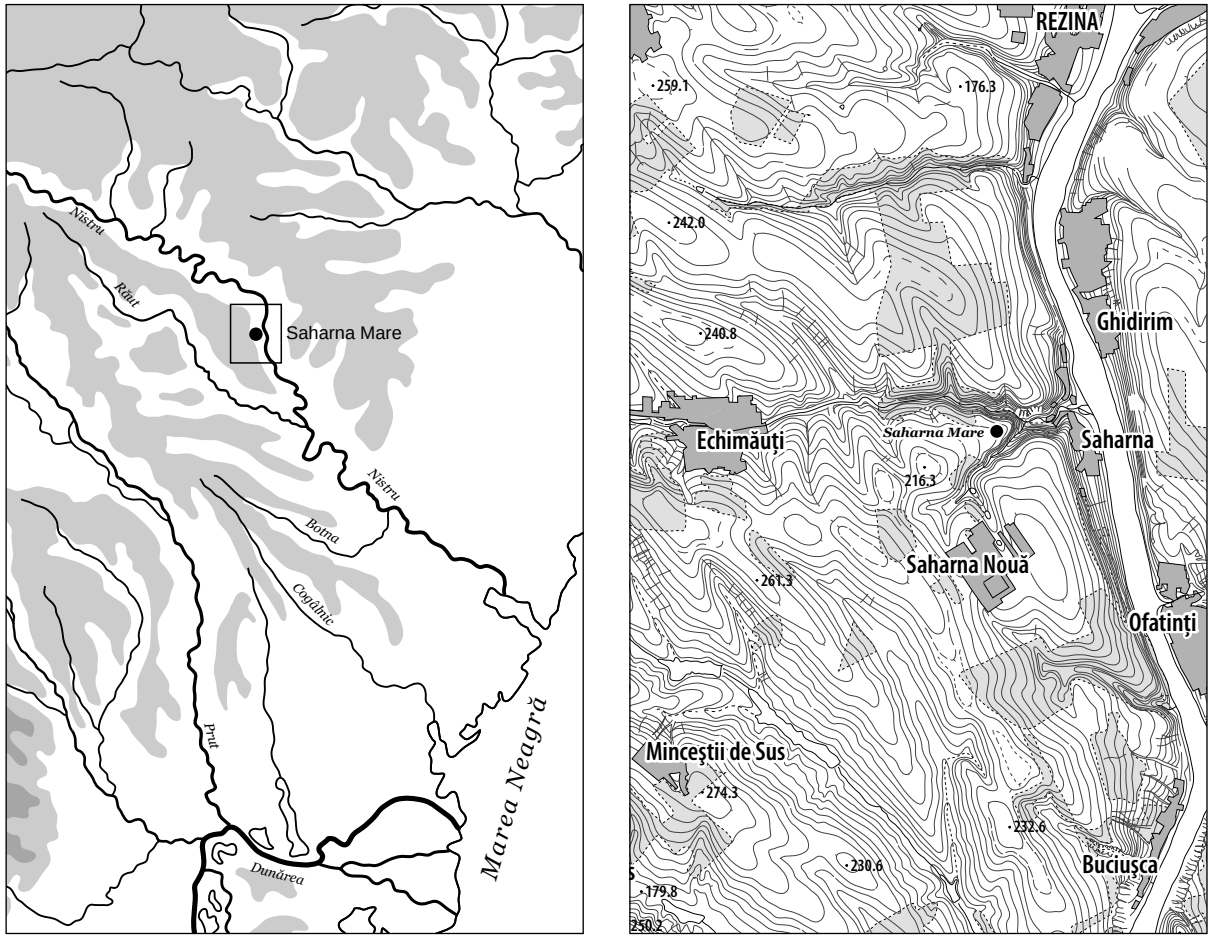

Fig. 1. Amplasarea geografică şi topografică a sitului Saharna Mare.

ve, diverse complexe, precum şi un bogat şi variat material arheologic[3].

* * *

În urma coroborării ortofotoplanurilor (fig. 4/1) şi rezultatelor prospecţiunilor geomagnetice (fig. 3, 4/2) (Niculiţă et al. 2011b, 30-31) cu datele obţinute prin cercetările de teren (fig. 9/1), în partea de sud-est a interfluviului Saharna Mare, au fost identificate urmele unei „citadele" quasi-rotunde în plan (fig. 4/3), cu dimensiunile de 60×64 m (circa 0,32 ha). La aceasta, pe latura de nord-vest a fost acroşată o altă „incintă", de formă semiovală cu dimensiunile de 55×78 m, conturul căreia este marcat de un şanţ (fig. 4/3), identificat în urma prospecţiunilor geo-magnetice şi după diferenţa de vegetaţie.

[3] În studiul de faţă sunt publicate complexele şi inventarul arheologic din orizontul hallstattian timpuriu. Cele traco-getice (sec. VII/VI-III a. Chr.) vor constitui subiectul unei altei publicaţii.

„Citadela" a fost cercetată prin intermediul a cinci secţiuni (fig. 2, 3, 5-7), ca urmare fiind descoperite: vestigiile unui sistem defensiv artificial, constituit dintr-un „zid" cu şanţ adiacent, complexe, precum şi un variat material arheologic.

Sistemul defensiv

„Zidul" descria un semicerc, fiind sesizat pe laturile de est, nord şi vest, pe o lungime totală de cca 185 m. El a fost investigat pe o distanţă totală de 12 m: 2 m – pe latura de sud-vest (*Secţiunea 7/2003*); 8 m – pe latura de nord-vest (*Secţiunea 13/2009; Secţiunea 14/2010*); 2 m – pe cea de nord-est (*Secţiunea 15/2010*). Rămăşiţele „zidului" au apărut la adâncimea de 0,2-0,3 m de la nivelul actual de călcare şi se prezintă sub forma unei dărâmături compuse din sol argilo-nisipos în amestec cu pietre, cenuşă şi fragmente de lemn carbonizat. Pietrele cu dimensiunile cuprinse între 0,05×0,08×0,10 m şi 0,10×0,15×0,30 m apar

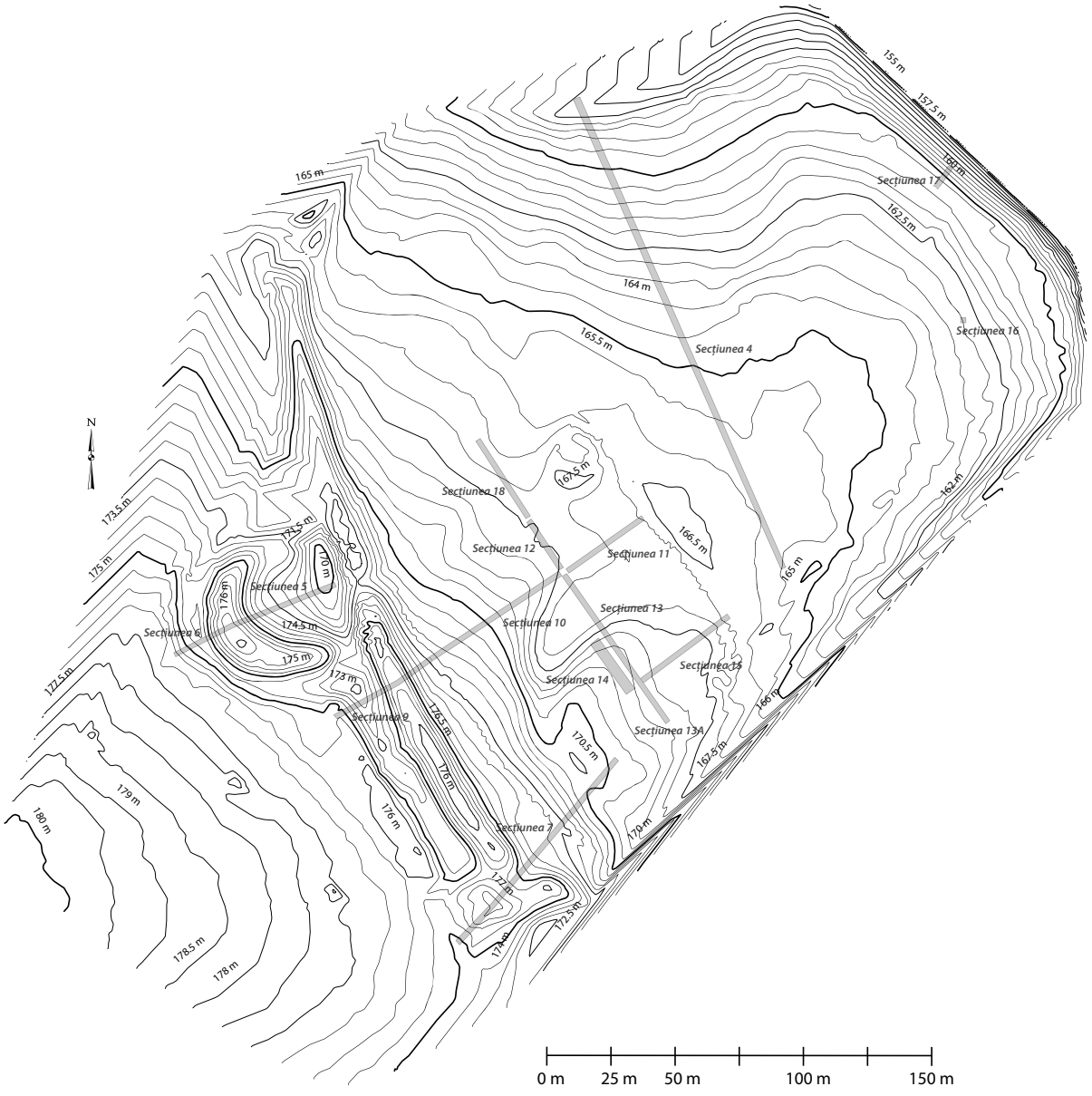

Fig. 2. Saharna Mare. Planul topografic.

dispersat sau formează unele aglomerări compacte. După degajarea acestui strat, la adâncimea de circa 0,5-0,6 m de la nivelul actual de călcare, a fost sesizată o lentilă, compusă din sol de culoare brună, de formă concavă, cu lăţimea de 2,4-2,9 m şi grosimea în partea centrală de 0,3 m (fig. 5). La nivelul lentilei au fost observate conturul unor gropi şi şanţuri, aranjate în două şiruri, de-a lungul construcţiei defensive. Cel mai elocvent tablou a fost atestat pe latura de nord-vest, unde pe o porţiune de 8 m s-au conturat 13 gropi şi un şanţ (fig. 5, 9/2-5), aranjate în două şiruri aproximativ paralele, orientate nord-sud, la o distanţă de 0,6-0,8 m unul faţă de altul. Primul şir (limita exterioară a construcţiei) era constituit din trei gropi şi un şanţ cu lungimea de 4,6 m, iar cel de-al doilea – din 10 gropi. Gropile se aflau la distanţa de 0,2-0,8 m una faţă de alta şi aveau formă cilindrică cu diametrul de 0,3-0,4 m şi adâncimea de 0,4-0,6 m. Şanţul avea formă trapezoidală în secţiune cu deschiderea la gură de 0,3-0,4 m şi adâncimea de 0,4-0,5 m. Probabil, atât în şanţ, cât şi în gropi au fost fixate bârne verticale, care constituiau paramentele „zidului" şi se aflau la o distanţă de 0,6-0,8 m unul faţă de altul. Pentru stabilitate ele erau prinse transversal cu bârne orizontale, de la care s-au păstrat bucăţi carbonizate, depistate printre ruinele construcţiei. Partea

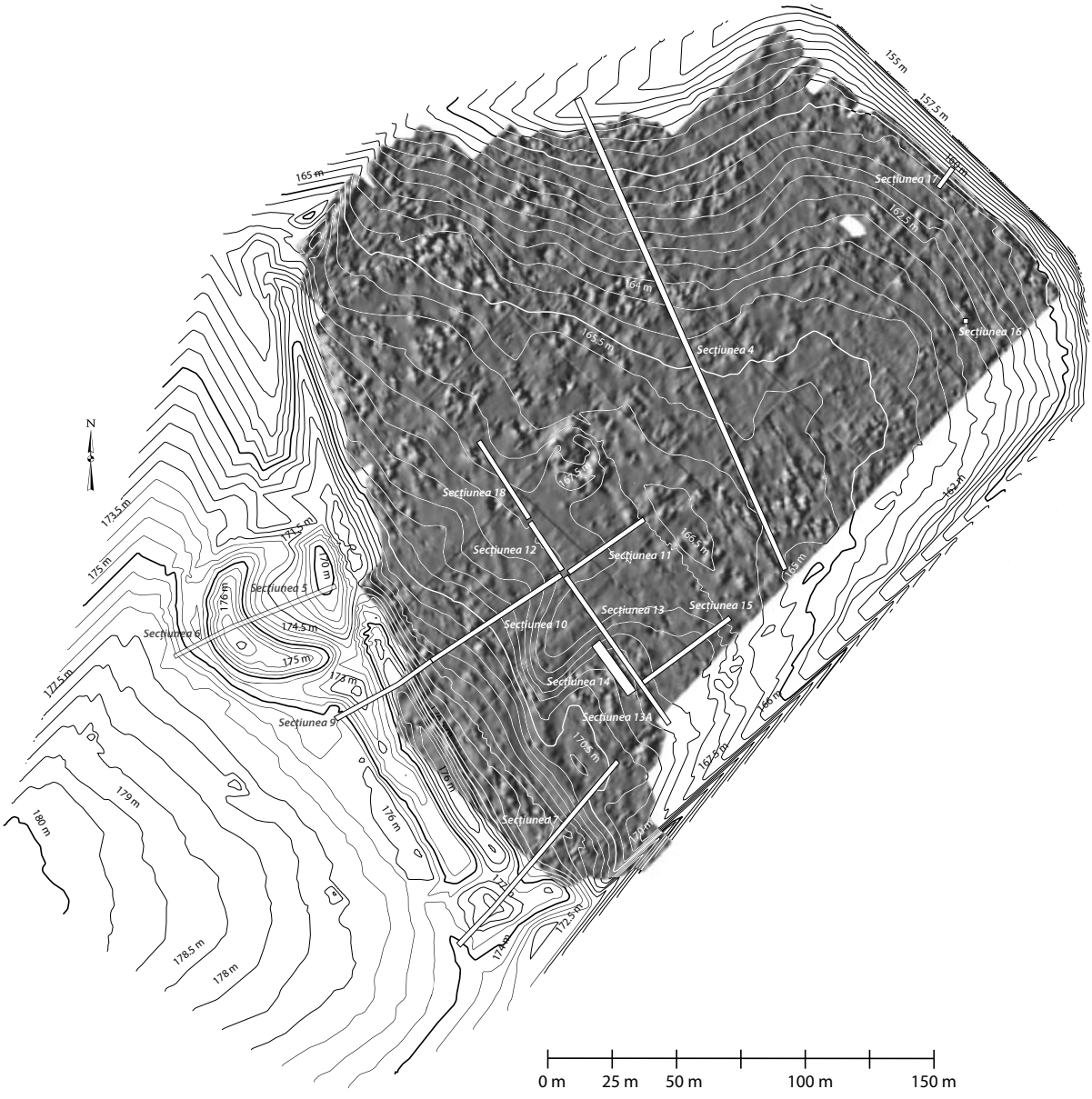

Fig. 3. Saharna Mare. Planul topografic şi harta magnetometrică.

inferioară a bârnelor verticale a fost consolidată prin ridicarea unei platforme din sol brun cu grosimea de cca 0,3 m. Iar între cele două paramente a fost depus sol argilo-nisipos şi pietre de diferite dimensiuni, formând astfel un veritabil zid, care atingea lăţimea de cca 1,0-1,2 m[4] (fig. 10).

Sisteme defensive similare sunt cunoscute la o serie de cetăţi din spaţiul intracarpatic al culturii Gáva-Holihrady – Bozna (Vasiliev 1995, 63), Ciceu Corabia (Vasiliev 1995, 91-93), Teleac (laturile de sud, nord şi vest?) (Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 29-31) etc. – la care, de regulă, astfel de „ziduri" erau utilizate în primele faze de funcţionare, fiind ceva mai late, de 3-5 m. Însă, modul şi tehnica de edificare erau aceleaşi, fiind specifice pentru fortificaţiile hallsattiene.

Din ruinele „zidului" au fost recuperate un fragment întregibil de la o ştanţă-matrice pentru aplicarea decorului ştanţat (cat. nr. IV.12; fig. 11/1), un fragment de la o figurină zoomorfă din lut (cat. nr. IV.17; fig. 11/2) şi 28 fragmente de ceramică ornamentate cu decor incizat (fig. 12/2, 3, 6, 9-12, 14, 16), ştanţat (fig. 12/1, 4, 5, 7, 8), sau combinat (fig. 12/13, 17, 18). Fragmentele de la vase, după formă şi decor, în linii majore se încadrează în cultura Cozia-Saharna, fiind similare celor de

[4] La distanţa dintre paramente de 0,6-0,8 m se mai adăugă şi grosimea medie a bârnelor de 0,15-0,20 m.

1

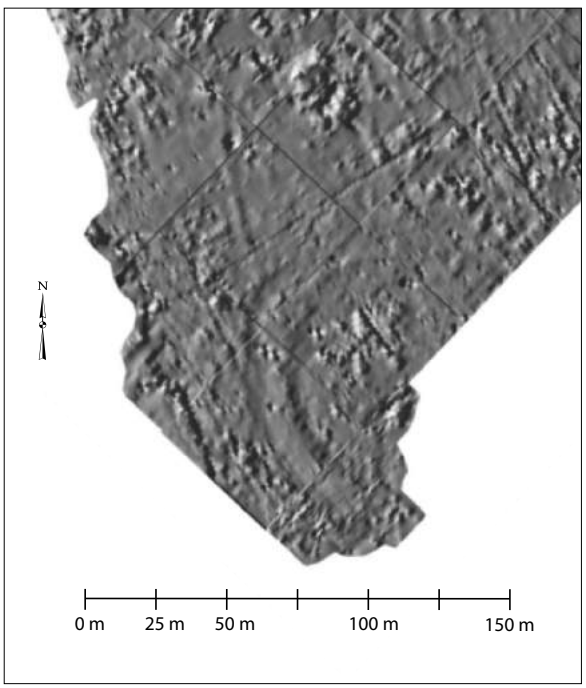

2

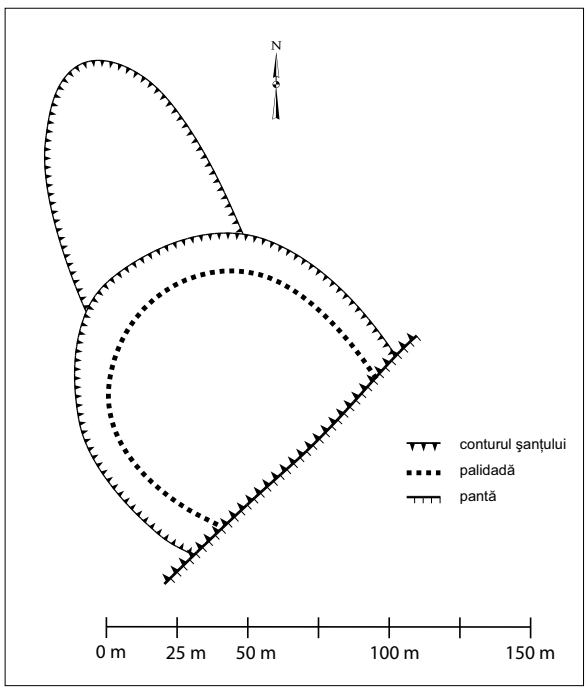

3

Fig. 4. Saharna Mare. Poziţionarea „citadelei” hallstattiene timpuriii şi a „incintei” adiacente: 1 - ortofotoplan (sursa: *Google earth*); 2 - harta magnetometrică; 3 - plan-schemă.

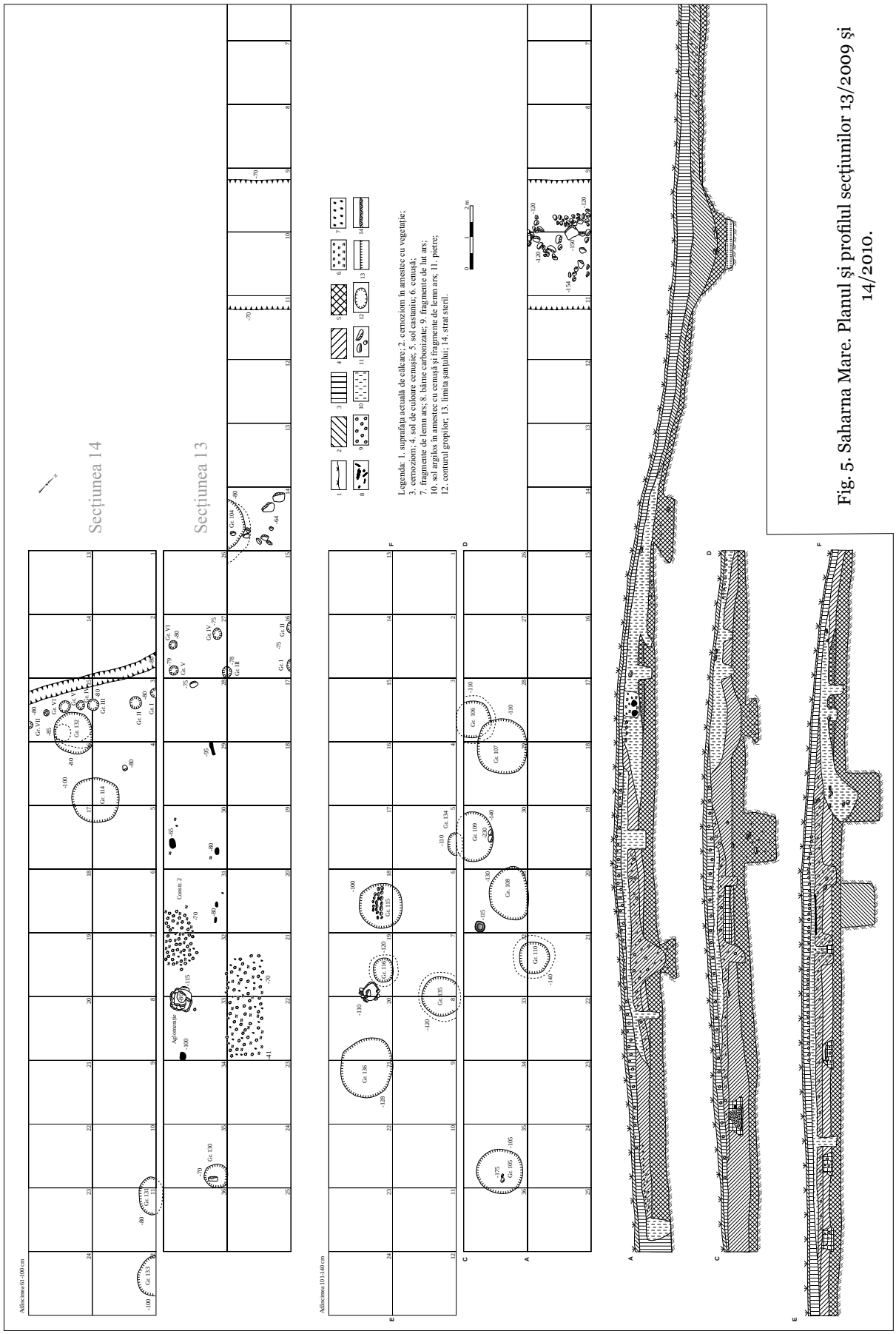

Fig. 5. Saharna Mare. Planul şi profilul secţiunilor 13/2009 şi 14/2010.

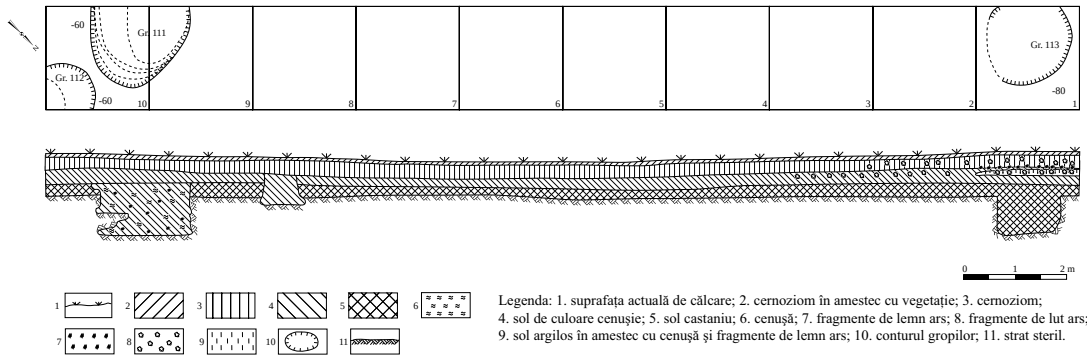

Fig. 6. Saharna Mare. Planul şi profilul secţiunii 13A/2010.

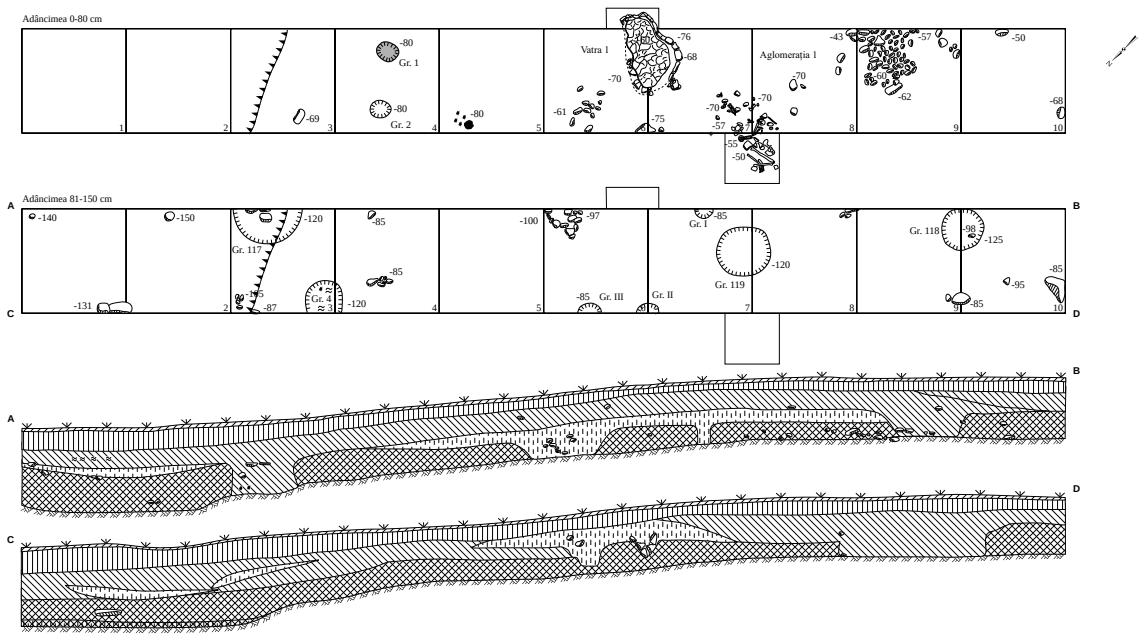

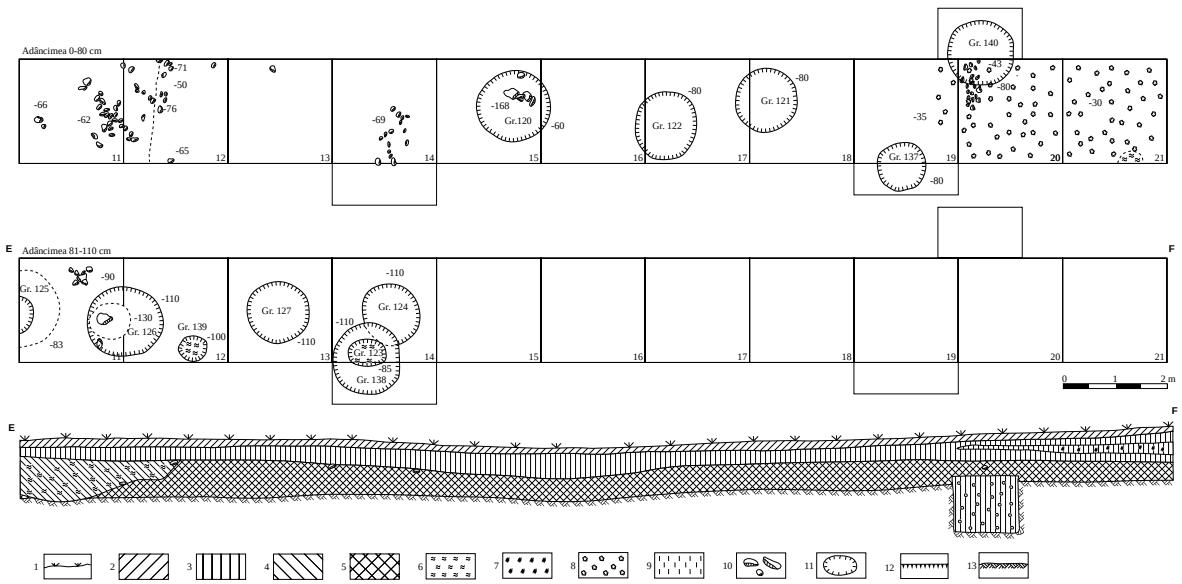

Fig. 7. Saharna Mare. Planul şi profilul secţiunii 15/2010-2011.

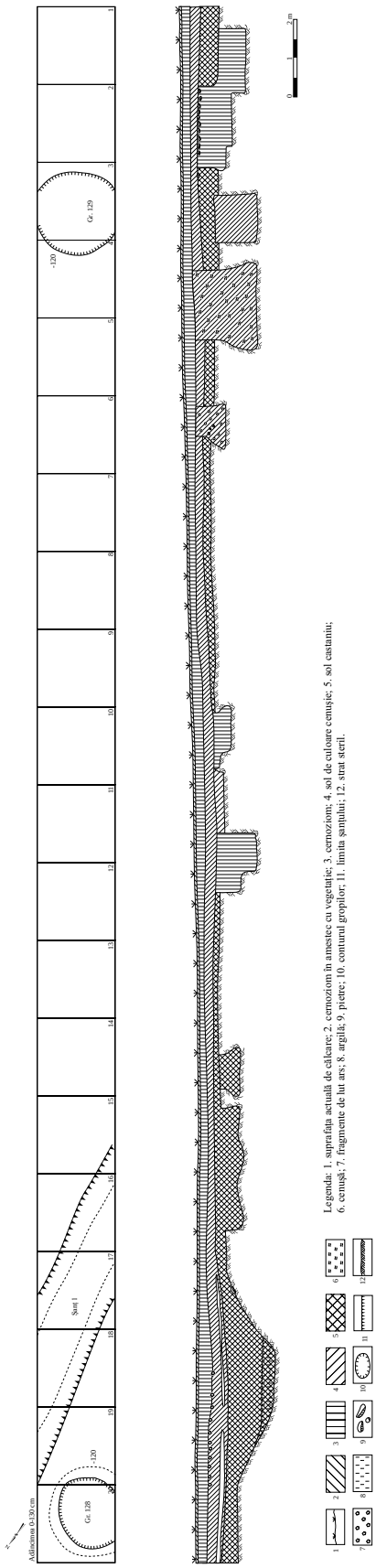

Fig. 8. Saharna Mare. Planul şi profilul secţiunii 18/2011.

la Alcedar, Ţareuca, Cozia, Pocreaca, Cuşmirca (Кашуба 2000, 318, таб. XXVI/3-5, 13, 21, 22).

În platforma de sol brun, ridicat pentru consolidarea bazei „zidului", au fost descoperite 19 fragmente de la diverse tipuri de vase, decorate prin incizare (fig. 13/1-5, 8, 11, 12), ştanţare (fig. 13/7, 14, 15) sau cu ornament în relief (fig. 13/10, 13), caracteristice, la fel, culturii Cozia-Saharna.

Prezintă interes conţinutul stratului cultural de sub fundamentul palisadei. Pe porţiunea cercetată au fost descoperite circa 53 fragmente de ceramică modelată cu mâna, dintre care: 12 lipsite de ornament, 34 – ornamentate cu decor incizat (fig. 14/3, 4, 10-13, 15), 6 – cu decor ştanţat (fig. 14/1, 2, 5) şi un fragment ce conţine ornament combinat, alcătuit din linii paralele incizate orizontal sau depuse sub unghi rotunjit, asociate cu câte două linii ştanţate orizontal (fig. 14/14). Dintre fragmentele neornamentate se evidenţiază cinci, care sunt de la vase mari cu gâtul înalt, bine profilat (fig. 14/7), sau arcuit (fig. 14/9), buza lată evazată (fig. 14/6-8). Asemenea recipiente sunt caracteristice fazei timpurii a perioadei hallstattiene, cunoscute în această zonă după exemplarele descoperite în *construcţia nr. 1* de la Saharna Mică, care a funcţionat între secolele XI-X a. Chr. (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 14-18, fig. 4/1-3).

Fragmentele de ceramică cu decor incizat sunt de la vase de dimensiuni mijlocii, modelate din pastă semifină de culoare neagră sau surie-închisă. Decorul e constituit din trei sau mai multe linii paralele incizate orizontal, de la care coboară în jos, pe umărul trunchiului globular al vasului, fascicole de linii oblice depuse sub unghi (fig. 14/3). Unele recipiente erau ornamente cu benzi din linii văluroase însoţite de cerculeţe duble (fig. 14/13) – decor cunoscut în prima jumătate a mileniului I a. Chr. (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 300, fig. 82/18). Ceramica cu decor ştanţat este prezentată prin fragmente de vase modelate cu mâna din pastă de lut cu ingrediente de şamotă. Decorul, de regulă, e compus din trei linii paralele, ştanţate orizontal, de la care se lasă în jos pe trunchiul globular al vasului câte două linii paralele, depuse sub unghi, care se încununa cu câte un cerculeţ (fig. 14/5). Au mai fost sesizate fragmente de la străchini cu trunchiul rotunjit, cu buza orizontală, înzestrată cu câte unul sau două suporturi aplatizate, şi ornamentată cu linii ştanţate pa-

1

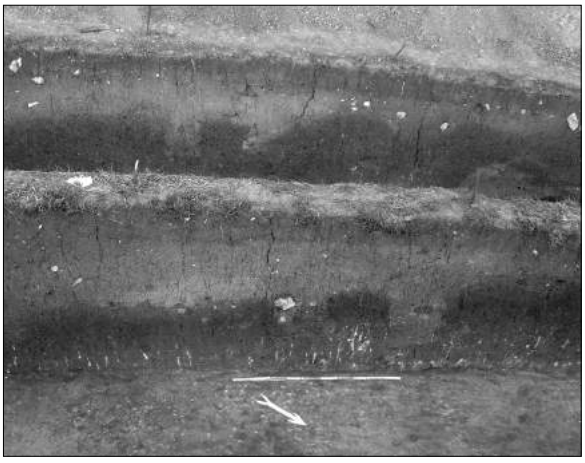

2

3

4

5

Fig. 9. Saharna Mare. Vestigiile „zidului" „citadelei" hallstattiene: 1 - vedere dinspre sud-vest asupra „citadelei"; 2 - secţiunea 14/2010; 3 - secţiunea 15/2010; 4 - secţiunea 13/2009; 5 - secţiunea 14/2010 .

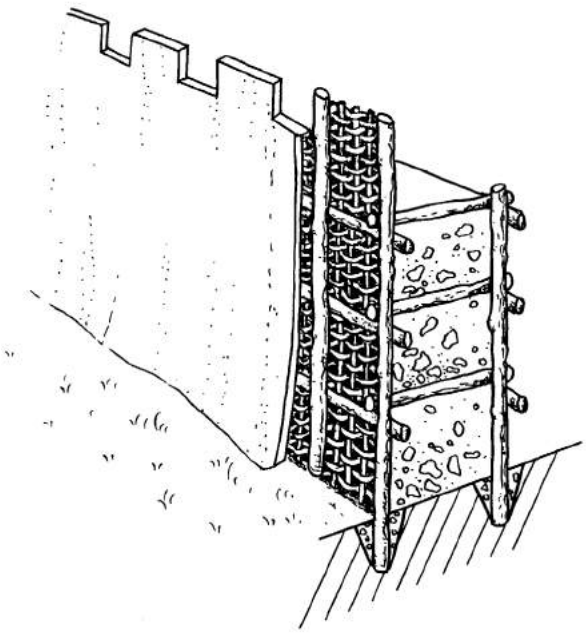

Fig. 10. Saharna Mare. Variantă de reconstruire a „zidului" „citadelei" hallstattiene.

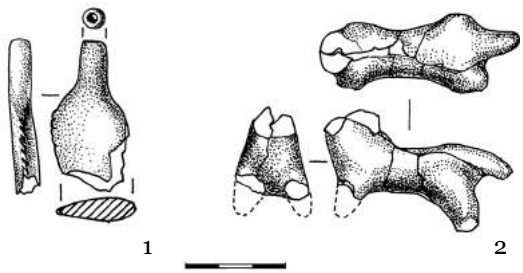

Fig. 11. Saharna Mare. Descoperiri din dărâmătura „zidului": 1 - ştanţă-matrice; 2 - statuetă zoomorfă.

ralel, depuse oblic (fig. 14/2). Unele exemplare sunt ornamentate în partea de sus a trunchiului cu câte patru linii ştanţate orizontal (fig. 14/1). Recipiente cu astfel de decor sunt binecunoscute la monumentele din zona Nistrului, precum şi în alte spaţii ale culturii Cozia-Saharna.

Şanţul (fig. 15, 16) a fost săpat în faţa „zidului" şi urma traseul acestuia. El a fost atestat, de asemenea, şi pe latura de sud-est a interfluviului[5], unde actualmente nu sunt sesizate urme ale „zidului" defensiv. Pe laturile de vest şi nord şanţul se afla la distanţa de cca 10 m de la „zid" şi a fost amenajat prin adâncirea fundului unei doline naturale[6], iar pe sectorul de est el a fost săpat direct de la nivelul antic de călcare şi se afla la o depărtare de cca 2,7 m faţă de „zid". Şanţul a fost cercetat prin intermediul a trei secţiuni: *Secţiunea 7/2003*, cu lăţimea de 2 m – pe latura de sud-vest; *Secţiunea 13/2009*, de 2 m lăţime – pe latura de nord-vest; *Secţiunea 15/2010*, lăţimea de 2 m – pe latura de nord-est. În partea de sud-vest şanţul avea pereţii oblici, iar fundul – albiat. Deschiderea acestuia la gură era de cca 6 m, spre fund îngustându-se până la 2 m, adâncimea fiind de 1,6 m. Pe sectorul de nord-vest şanţul avea pereţii oblici, care spre fund deveneau verticali. Lăţimea în partea superioară era de cca 4,2 m, iar în cea inferioară – de 1,6 m, adâncimea – 1,2 m. Pe latura de nord-est şanţul era de formă trapezoidală în secţiune, având lăţimea în partea superioară de cca 4,5 m, iar în cea inferioară de cca 3,5 m, adâncimea fiind de 0,7 m[7]. Umplutura şanţului este compusă din câteva straturi şi diferă de la o porţiune la alta. Însă, în toate secţiunile în partea inferioară au fost surprinse lentile de sol castaniu, urmate de sol de culoare cenuşie[8]. Din stratul de culoare castanie au fost recuperate un pandantiv din bronz (cat. nr. I.4; fig. 17/1), o fusaiolă (cat. nr. IV.6; fig. 17/2) şi multiple fragmente ceramice. Ceramica descoperită la fundul şanţului este modelată din pastă de lut cu degresanţi de şamotă, arderea este incompletă şi neuniformă. Culoarea lor variază de la cărămiziu la negru. Acestea de regulă sunt ornamentate cu decor incizat (fig. 17/4-6), ştanţat (fig. 17/9) sau în relief (fig. 17/7). Dintre fragmentele recuperate se evidenţiază unul cu decor, realizat prin ştanţare, compus din trei linii orizontale sub care urmează alte cinci linii, care descriu un zigzag. Vârfurile unghiurilor, fiind marcate cu cer-

[5] În prezent latura de sud-est a interfluviului este destul de abruptă. Din aceste considerente, iniţial s-a considerat că această parte a „citadelei" a fost apărată natural (Niculiţă et al. 2010, 360; Niculiţă, Zanoci, Băţ 2011, 226). Însă, cercetările recente au scos în evidenţă vestigiile unui şanţ de apărare şi pe această latură. Probabil, în mileniul I a. Chr. pantele interfluviului nu erau atât de înclinate, astfel fiind necesare unele amenajări defensive artificiale.

[6] Diferenţa dintre baza „zidului" şi fundul dolinei, de la nivelul căreia a fost săpat şanţul, era de cca 1,6 m.

[7] Adâncimea mică a şanţului poate fi explicată prin faptul că pe această porţiune stânca calcaroasă a interfluviului este mai la suprafaţă. Astfel, locuitorii aşezării ajungând la piatră, nu au mai adâncit şanţul ca pe celelalte laturi.

[8] În urma cercetărilor efectuate în anii 2001-2007 s-a stabilit că solul de culoare castanie corespunde nivelului de locuire hallstattian timpuriu, iar cel de nuanţă cenuşie – orizontului traco-getic (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 140-144). Astfel, se poate presupune că primele alunecări ale solului în şanţ încep să se producă încă în perioada hallstattiană timpurie.

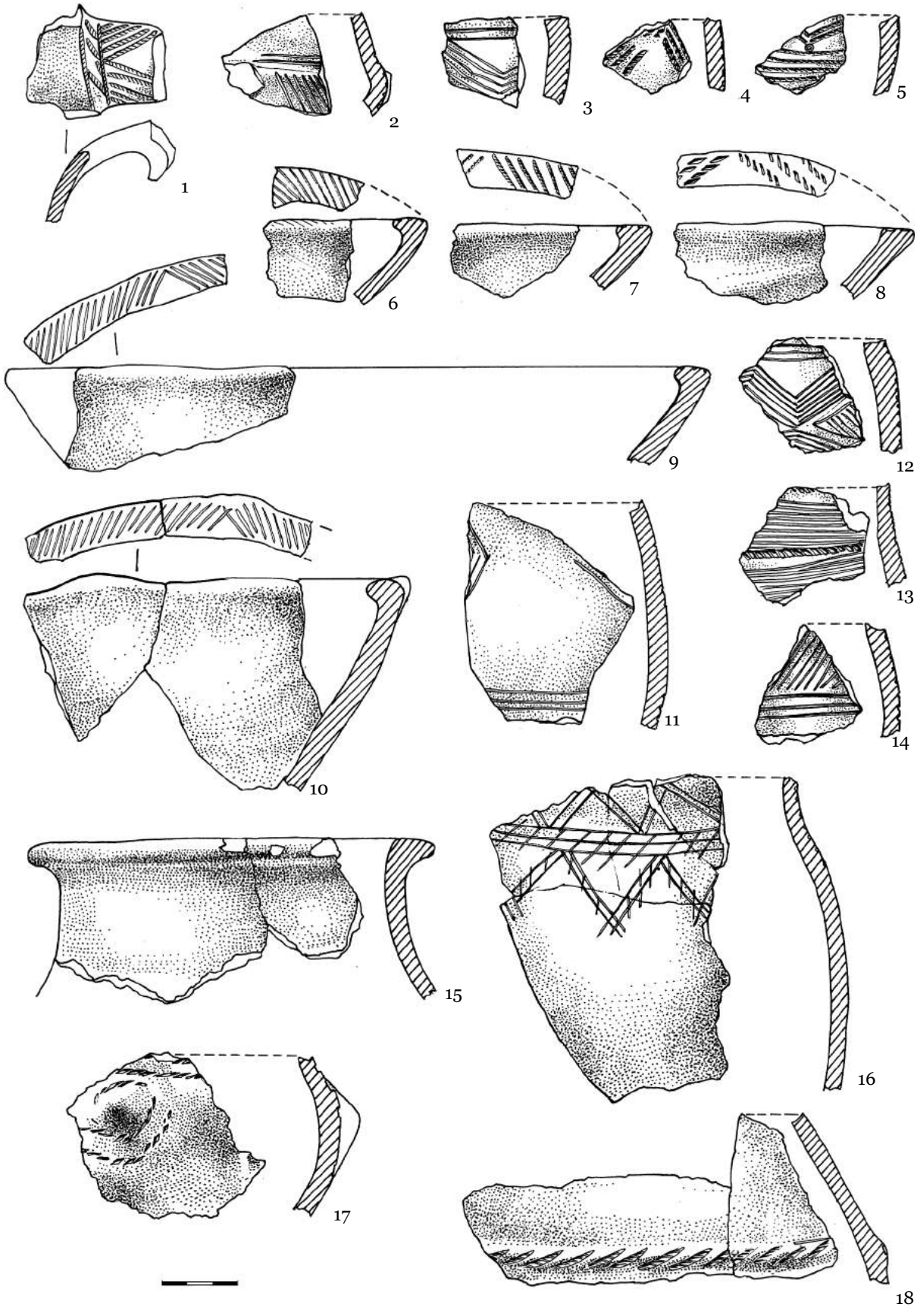

Fig. 12. Saharna Mare. Material ceramic din dărâmătura „zidului”.

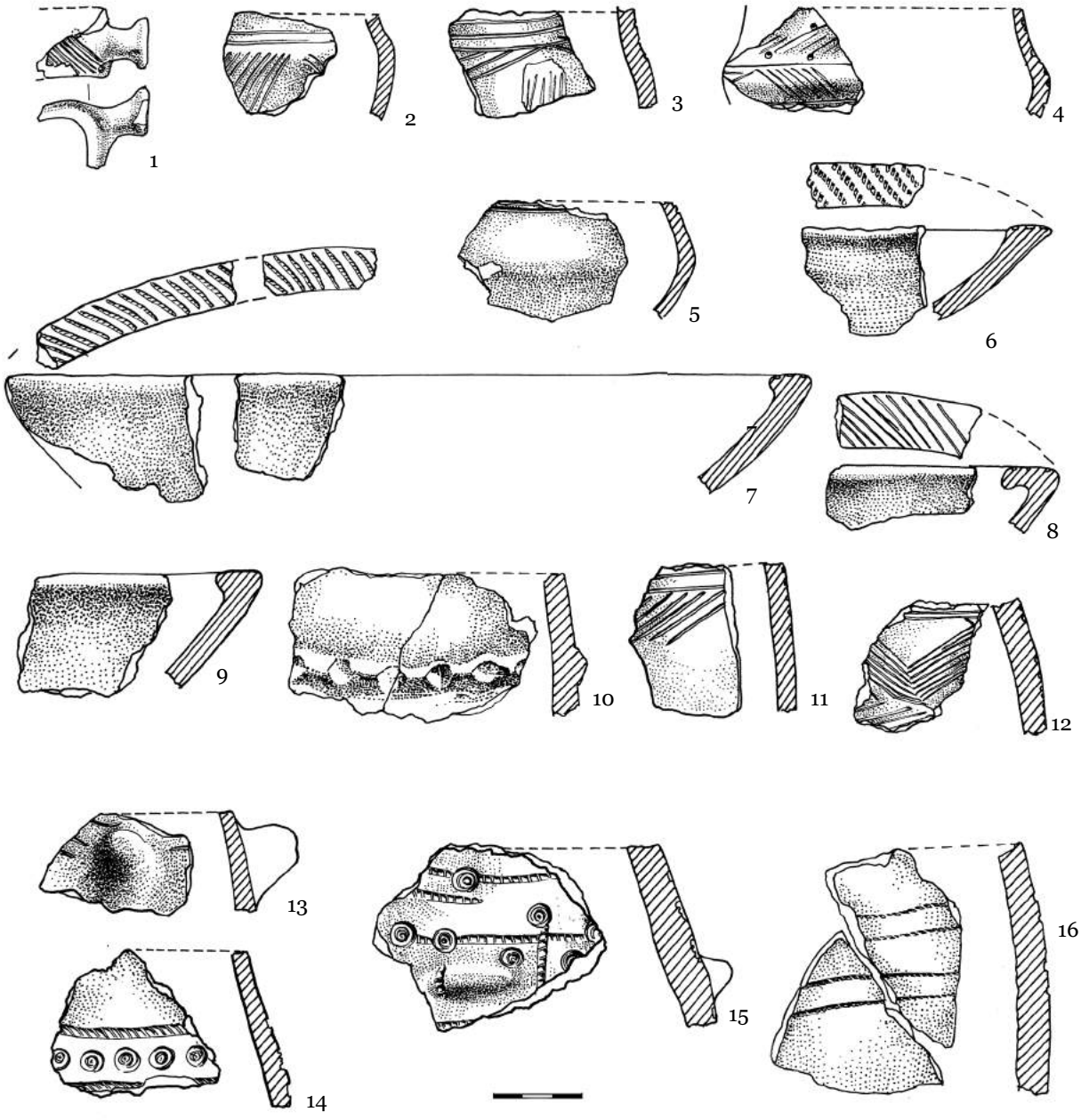

Fig. 13. Saharna Mare. Ceramică descoperită la baza „zidului”.

culeţe (fig. 17/9). Fragmente de la vase similare sunt cunoscute atât în aşezarea limitrofă Saharna „Dealul Mănăstirii” (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 42/2), cât şi în alte situri ale culturii Cozia-Saharna – Pocreaca (Iconomu 1996, fig. 17/7, 11), Butuceni (Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002, fig. 70) etc.

Astfel, materialele descoperite atât printre ruinele „zidului” şi la baza lui, cât şi în partea inferioară a şanţului dau posibilitatea de a constata că elementele defensive au fost edificate în perioada hallstattiană timpurie şi „citadela” din punctul de vedere cultural-cronologic, se încadrează în cercul monumentelor culturii Cozia-Saharna[9].

[9] De regulă, fortificaţiile hallstattiene timpurii din arealul culturii Cozia-Saharna sunt ceva mai mari ca suprafaţă. De exemplu, incinta sitului de la Pocreaca are cca 1,4 ha, iar cea de la Brad – 1,0 ha. Analogii pentru fortificaţii cu suprafaţa redusă pot fi găsite, însă, în arealul culturii Gáva-Holihrady, unde pe lângă siturile cu dimensiuni considerabile – Siret (30 ha) (Mareş et al. 2007-2008, 81), Rozgirče (50 ha) (Сулик, Бандрівський 1993, 136-138), Lisičniki (160 ha) (Малеев 1987, 87) – se întâlnesc şi fortificaţii de proporţii modeste: Şona – 0,3 ha (Vasiliev 1995, 125-145), Preuţeşti – 0,12 ha (Ursulescu, Popovici 1997, 53), Drencova – 0,1 ha (Horedt 1974, 222), Braşov-Păticel – 0,06 ha (Alexandrescu, Pop 1970, 161) etc.

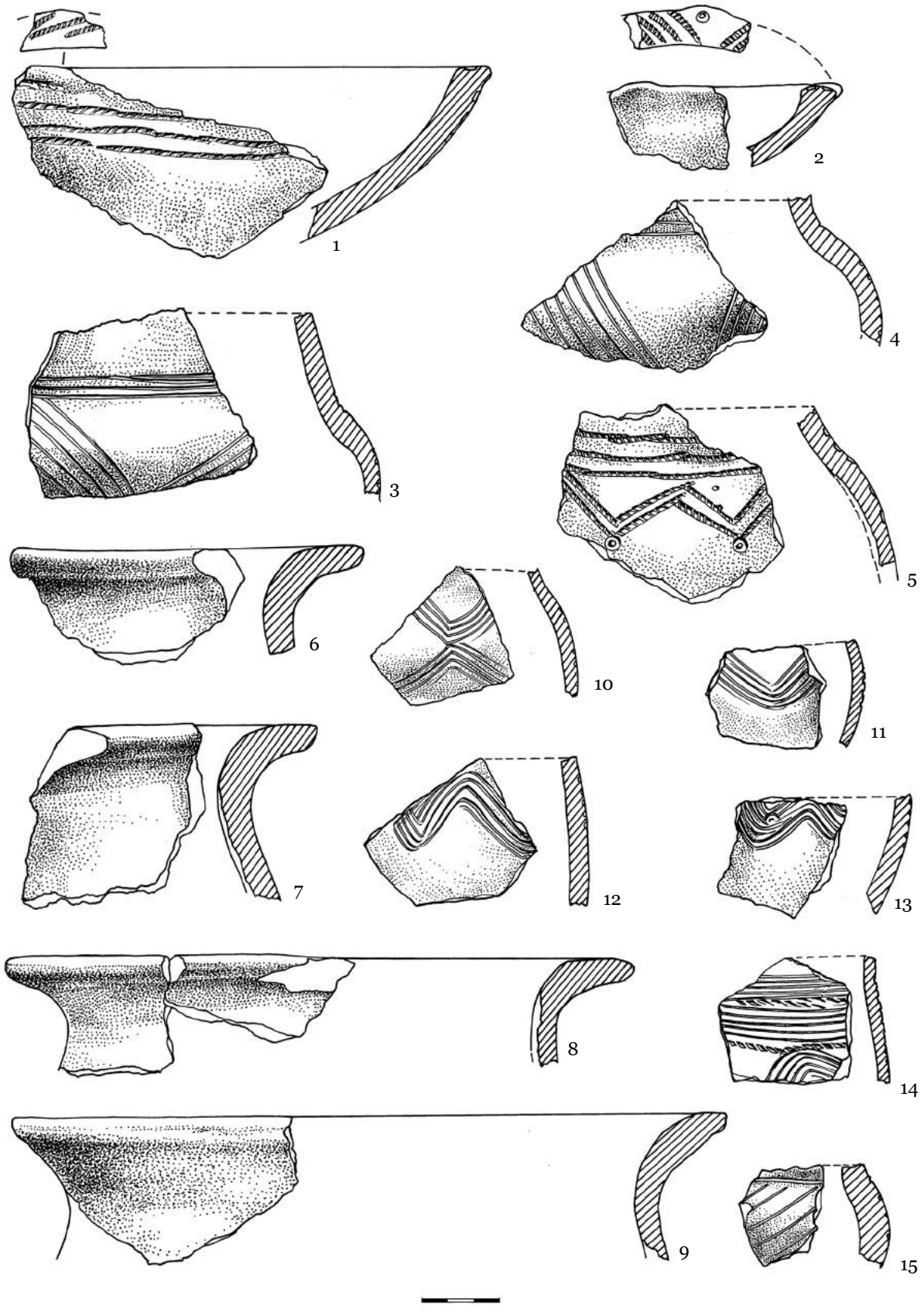

Fig. 14. Saharna Mare. Ceramică descoperită în stratul de cultură de sub „zid”.

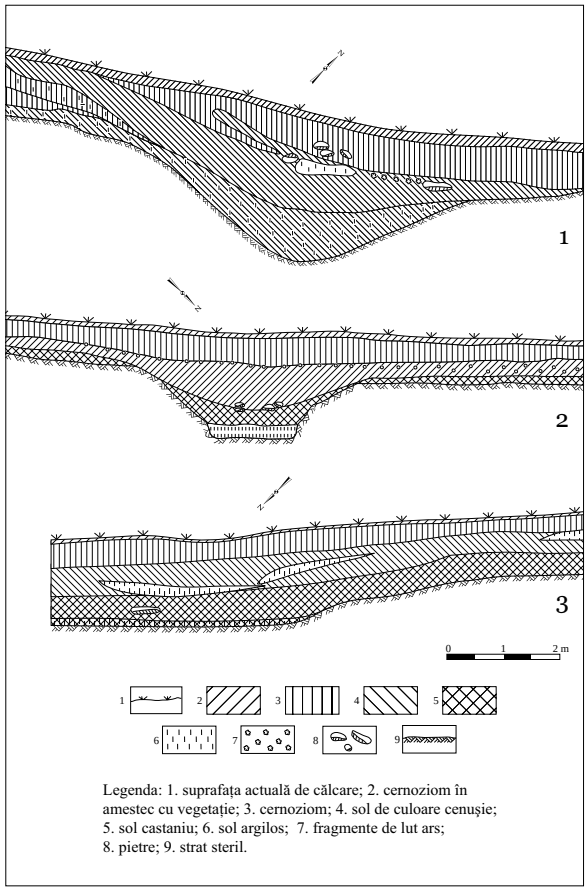

Fig. 15. Saharna Mare. Şanţul defensiv al „citadelei" hallstattiene timpurii: 1 - sectorul de sud-vest (*Secţiunea 7/2003*); 2 - sectorul de nord-vest (*Secţiunea 13/2009*); 3 - sectorul de nord-est (*Secţiunea 15/2010*).

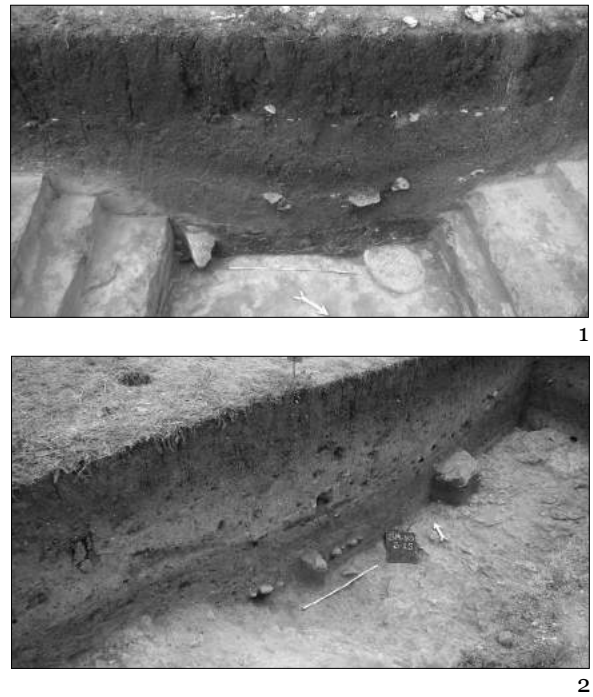

Fig. 16. Saharna Mare. Vedere a profilurilor şanţului defensiv al „citadelei" hallstattiene timpurii: 1 - sectorul de nord-vest (*Secţiunea 13/2009*); 2 - sectorul de nord-est (*Secţiunea 15/2010*).

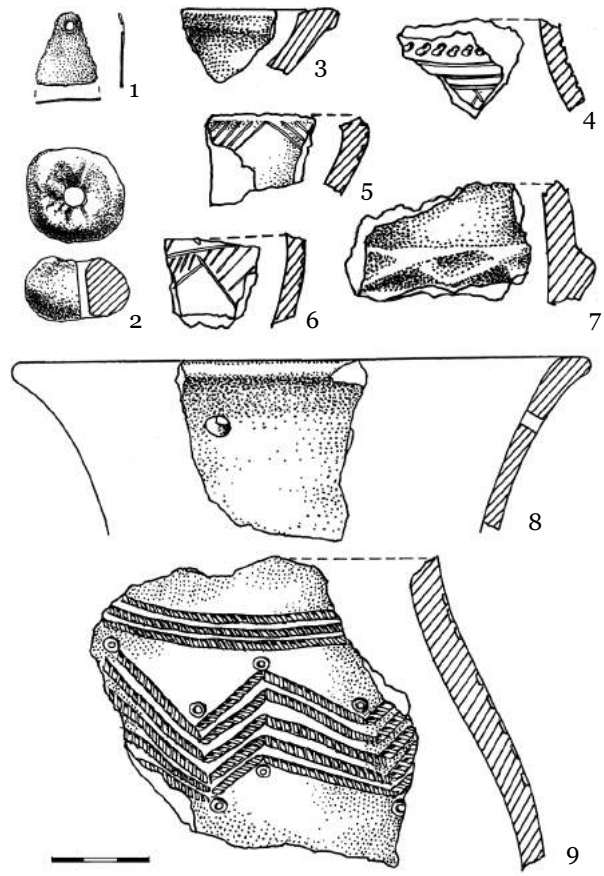

Fig. 17. Saharna Mare. Material hallstattian timpuriu descoperit în umplutura şanţului defensiv.

O altă „incintă" a fost atestată în partea de sud-est a interfluviului. Conform datelor preliminare, în plan ea prezintă un semioval cu lăţimea de cca 55 m şi lungimea de cca 78 m şi este delimitată la est, nord şi vest de un şanţ defensiv (fig. 4/3). Această „incintă", după cum arată prospecţiunile (fig. 4/2), era acroşată la „citadela", descrisă anterior. Şanţul cu o lungime de cca 185 m, descria în plan un semioval. El a fost cercetat prin intermediul secţiunilor 10/2006 (fig. 18/1, 2; 19/1, 2) şi 18/2011 (fig. 8, 18/3; 19/3). Ca urmare a investigaţiilor arheologice s-a stabilit că el a fost săpat de la nivelul solului castaniu (0,8 m adâncime de la nivelul actual de călcare). Pe segmentul de sud-vest şanţul avea pereţii oblici şi fundul plat, cu lăţimea de 3,0 m în partea superioară şi de 0,85 m – în cea inferioară, adâncimea lui pe acest sector fiind de 1,4 m. Pe porţiunea de nord-est şanţul avea formă trapezoidală în secţiune cu lăţimea la

gură de 3 m, la fund – de 1,4 m şi adâncimea – de 1,0 m. În zona curburii el nu depăşea în partea de sus lăţimea de 2 m, iar în cea de jos – de 1 m, adâncindu-se până la 1,1 m. Umplutura consta din sol cenuşiu în amestec cu cenuşă. În partea de nord-est şanţul a fost întretăiat de o groapa menajeră, în care s-au descoperit fragmente de amfore de Thasos şi Peparethos, ce se încadrează între mijlocul secolului IV şi mijlocul secolului III a. Chr. (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 115-116, fig. 111/1, 4-11). Deci, este evident că această linie defensivă a funcţionat anterior vremii săpării gropii. Spre o datare mai timpurie a şanţului conduc şi fragmentele de ceramică cu decor incizat (fig. 20/2, 6) şi ştanţat (fig. 20/1, 7), descoperite la fundul şanţului. Dintre ele atrage atenţia un fragment de la un vas ornamentat cu două linii imprimate (pseudo-şnur) dispuse în formă de zigzag, la vârful unghiurilor fiind imprimate cerculeţe (fig. 20/7). Un decor similar a fost atestat şi pe fragmentul descoperit la fundul şanţului „citadelei" (fig. 17/9). Astfel, fragmentele ceramice identificate în partea inferioară a şanţului se încadrează în sortimentul ceramic caracteristic culturii Cozia-Saharna, ceea ce permite, la acest moment, datarea construcţiei defensive descrise, la fel, ca şi „citadela", în perioada hallstattiană timpurie. Caracterul modest al investigaţiilor în spaţiul „incintei" nu a permis atestarea altor amenajări defensive în spatele şanţului. De asemenea, pentru moment nu este

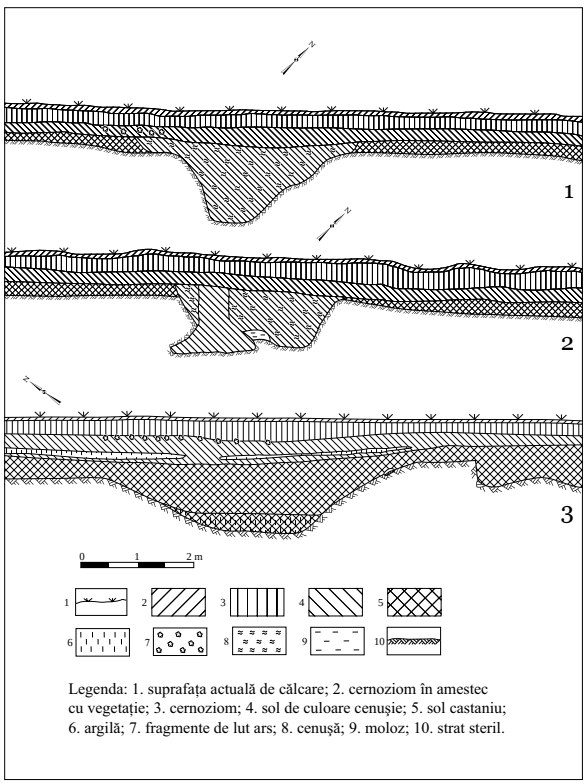

Fig. 18. Saharna Mare. Şanţul defensiv al „incintei" adiacente: 1 - sectorul de sud-vest (*Secţiunea 10/2006*); 2 - sectorul de nord-est (*Secţiunea 10/2006*); 3 - zona curburii (*Secţiunea 18/2011*).

1

2

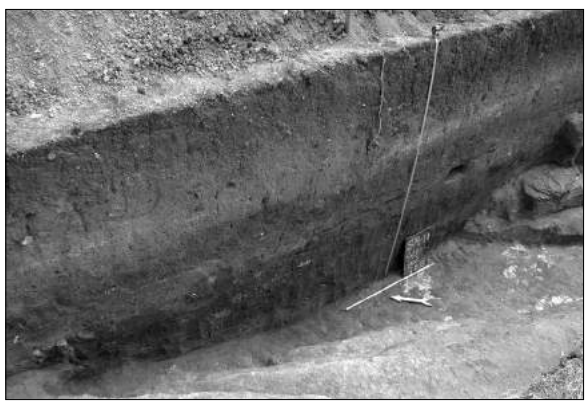

3

Fig. 19. Saharna Mare. Vedere a profilurilor şanţului defensiv al „incintei" adiacente: 1 - sectorul de sud-vest (*Secţiunea 10/2006*); 2 - sectorul de nord-est (*Secţiunea 10/2006*); 3 - zona curburii (*Secţiunea 18/2011*).

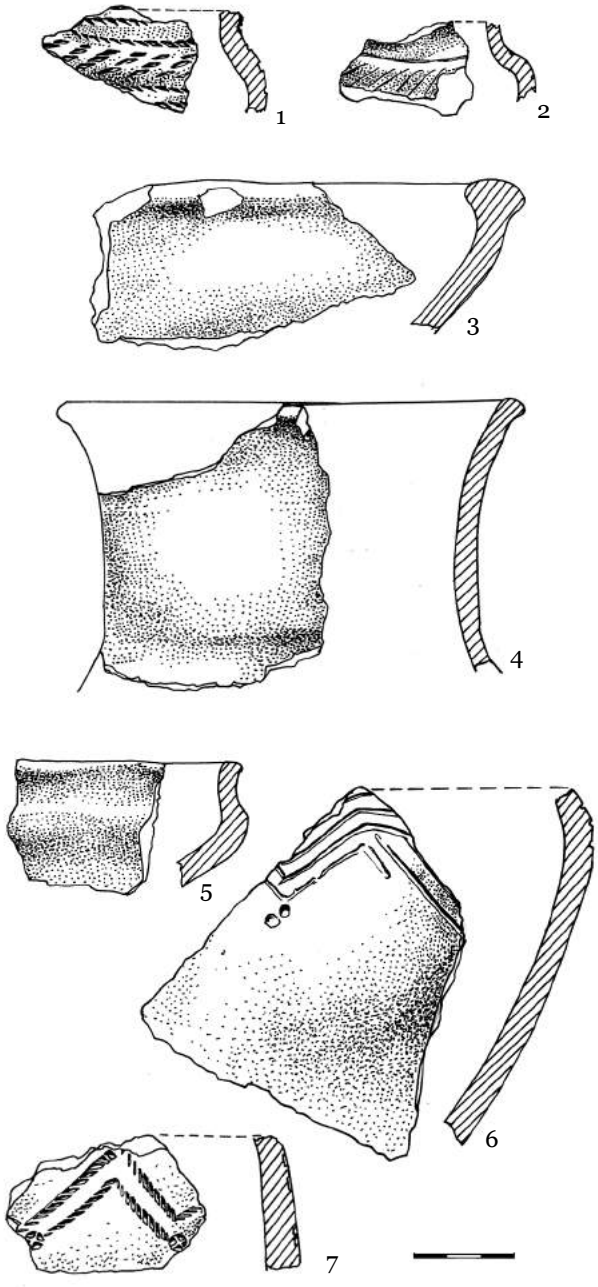

Fig. 20. Saharna Mare. Ceramică hallstattiană timpurie din umplutura şanţului „incintei" adiacente.

încă clară corelarea acestei „incinte" cu „citadela". Însă, în baza materialelor depistate în construcţiile defensive, se poate presupune că ele au funcţionat simultan. Una din ele („citadela") având un rol principal, iar cea de a doua („incinta") – secundar[10].

[10] Faptul că materialul specific culturii Cozia-Saharna poartă un caracter redus în perimetrul „incintei" ne poate conduce spre ipoteza existenţei aici a unui spaţiu pentru adăpostirea animalelor.

Complexe

Atât în „citadelă", cât şi în „incinta adiacentă" au fost descoperite: o construcţie de suprafaţă, 37 gropi menajere şi un complex de cult (?).

Construcţia nr. 3[11] (2/13/2009[12]) a fost evidenţiată prin *Secţiunea 13/2009* şi parţial prin *Secţiunea 14/2010*, la adâncimea de 0,7 m[13]. Ruinele ei (fig. 21) au fost descoperite sub temelia construcţiei de suprafaţă din nivelul traco-getic şi reprezintă o platformă, ce descrie un contur quasi-poligonal cu dimensiunile 1,9×1,3 m. Ca urmare a investigaţiilor arheologice s-a stabilit că platforma avea grosimea de 0,25 cm şi era compusă din sol ars în amestec cu cenuşă. În preajmă, precum şi pe conturul ei au fost descoperite fragmente de bârne carbonizate, dispuse în poziţie verticală şi orizontală.

În stratul de arsură al platformei au fost descoperite 37 fragmente de ceramică modelată cu mâna. Dintre acestea se evidenţiază 20 fragmente ce făceau parte de la un singur vas (fig. 22/7-10, 13), confecţionat din pastă de lut cu impurităţi de şamotă. Arderea lui era neuniformă şi incompletă. Culoarea varia de la cărămiziu-deschis spre cărămiziu-închis sau cafeniu. Fragmentele făceau parte dintr-un recipient de proporţii mari. Practic integral s-a păstrat partea inferioară a vasului (fig. 21/3; 22/13). Diametrul fundului era de 12 cm, iar al trunchiului – de 27 cm. Fragmentele descoperite în apropiere făceau parte din pereţii acestui vas, unele din ele fiind ornamentate cu brâie alveolare (fig. 22/7-10).

Restul fragmentelor erau de la vase modelate din pastă de lut cu degresanţi de şamotă. Arderea lor era incompletă şi neuniformă. Culoarea varia de la cenuşiu la negru. Dintre acestea se evidenţiază: fragmente de străchini cu buza arcuită în interior, una fiind ornamentată pe margine cu linii oblice incizate (fig. 22/4), alta – cu linii oblice imprimate (fig. 22/3); fragmente de pereţi de oale cu decor incizat (fig. 22/2, 6) şi ştanţat (fig. 22/5); fragmente de ceaşcă cu decor incizat în asociere cu cerculeţe imprimate (fig. 22/1) etc.

Fragmentele recuperate, după morfologie, ardere, culoare şi ornament pot fi atribuite sortimen-

[11] Numerotarea complexelor se face în continuarea celor publicate în lucrarea Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 69-150.
[12] Cifrele din paranteze indică numerotarea complexelor conform rapoartelor de săpătură.
[13] Aici şi în continuare se indică adâncimea de la nivelul actual de călcare.

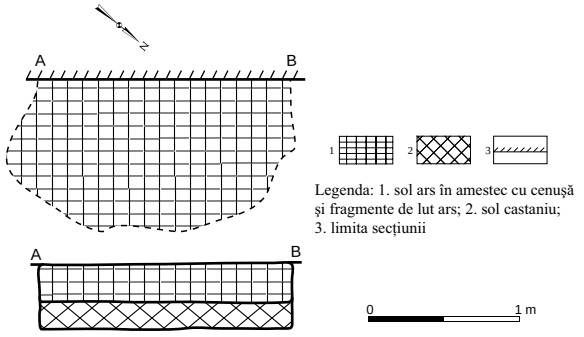

1

2

3

Fig. 21. Saharna Mare. Construcţia nr. 3: 1 - planul şi profilul; 2 - vestigiile construcţiei (vedere dinspre est); 3 - vas *in situ* din construcţie.

tului ceramic Cozia-Saharna, ceea ce permite încadrarea construcţiei în perioada hallstattiană timpurie.

Groapa nr. 104 (13/13/2009) a fost atestată sub peretele de sud al secţiunii 13, la adâncimea de 0,8 m (fig. 5; 23/1). Complexul a fost investigat doar pe jumătate, restul rămânând în afara secţiunii. S-a stabilit că groapa era de formă rotundă în plan, peretele în partea de est fiind vertical, iar în partea de vest – oblic. Diametrul gurii era de 1,6 m, al fundului – de 2 m, iar adâncimea de 0,5 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare castanie în amestec cu fragmente de lemn carbonizat.

Inventar: 15 fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna (fig. 23/4-8).

Groapa nr. 105 (14/13/2009) a fost descoperită în secţiunea 13, la adâncimea de 1,05 m (fig. 5; 23/2). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 1,6 m şi adâncimea de 0,72 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare castanie în amestec cu fragmente de lut ars şi de lemn carbonizat. În partea inferioară a emplectonului au fost atestate cinci pietre cu dimensiunile medii de 0,20×0,15×0,10 m.

Inventar: şase fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna (fig. 23/9, 10) şi 10 fragmente de oase.

Groapa nr. 106 (15/13/2009) a fost sesizată în secţiunea 13, la adâncimea de 1,1 m (fig. 5; 23/3). Ea avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,2 m, al fundului – de 1,5 m şi adâncimea de 0,6 m. Emplectonul consta din sol castaniu în amestec cu cenuşă şi fragmente de lemn carbonizat.

Inventar: cinci fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna, dintre care unul cu decor ştanţat (fig. 23/11) şi cinci fragmente de oase.

Groapa nr. 107 (16/13/2009) a fost atestată în secţiunea 13, la adâncimea de 1,1 m (fig. 5; 23/3). Ea avea forma rotundă în plan, cu diametrul gurii de cca 1,7 m. Pe segmentul de nord-est groapa a fost săpată în trepte, iar pe cel de sud-vest – în formă de clopot. Astfel, fundul gropii era deplasat puţin spre sud-vest faţă de gură, înregistrând un diametru de 1,74 m. Adâncimea ei era de 1,12 m. Groapa a fost umplută în partea inferioară cu cernoziom în amestec cu cenuşă, fragmente de lut ars şi fragmente de lemn carbonizat, iar în cea superioară – cu sol de culoare castanie în amestec cu cenuşă şi fragmente de lemn carbonizat.

Inventar: 26 fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna, dintre care o buză de strachină, decorată cu ornament ştanţat (fig. 23/12), un fragment de vas cu decor ştanţat (fig. 23/13) şi un fragment vas cu decor incizat (fig. 23/14); şapte fragmente de oase; două fragmente de silex (fig. 23/15, 16).

Groapa nr. 108 (17/13/2009) a fost descoperită în secţiunea 13, la adâncimea de 1,3 m (fig. 5; 24/1). Ea avea formă tronconică cu diametrul gurii de 1,6 m, al fundului – de 1,25 m şi adâncimea

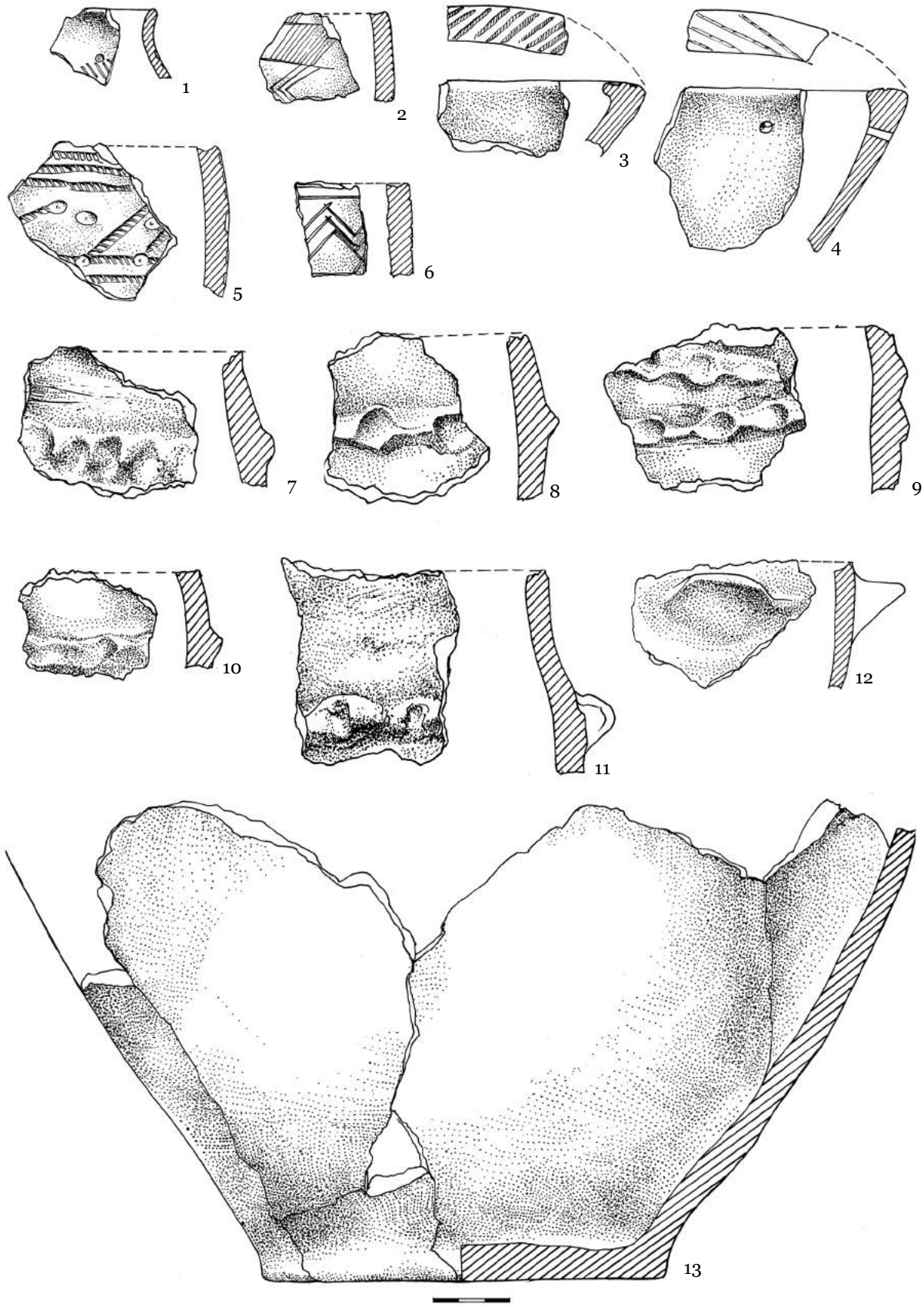

Fig. 22. Saharna Mare. Ceramică descoperită în construcţia nr. 3.

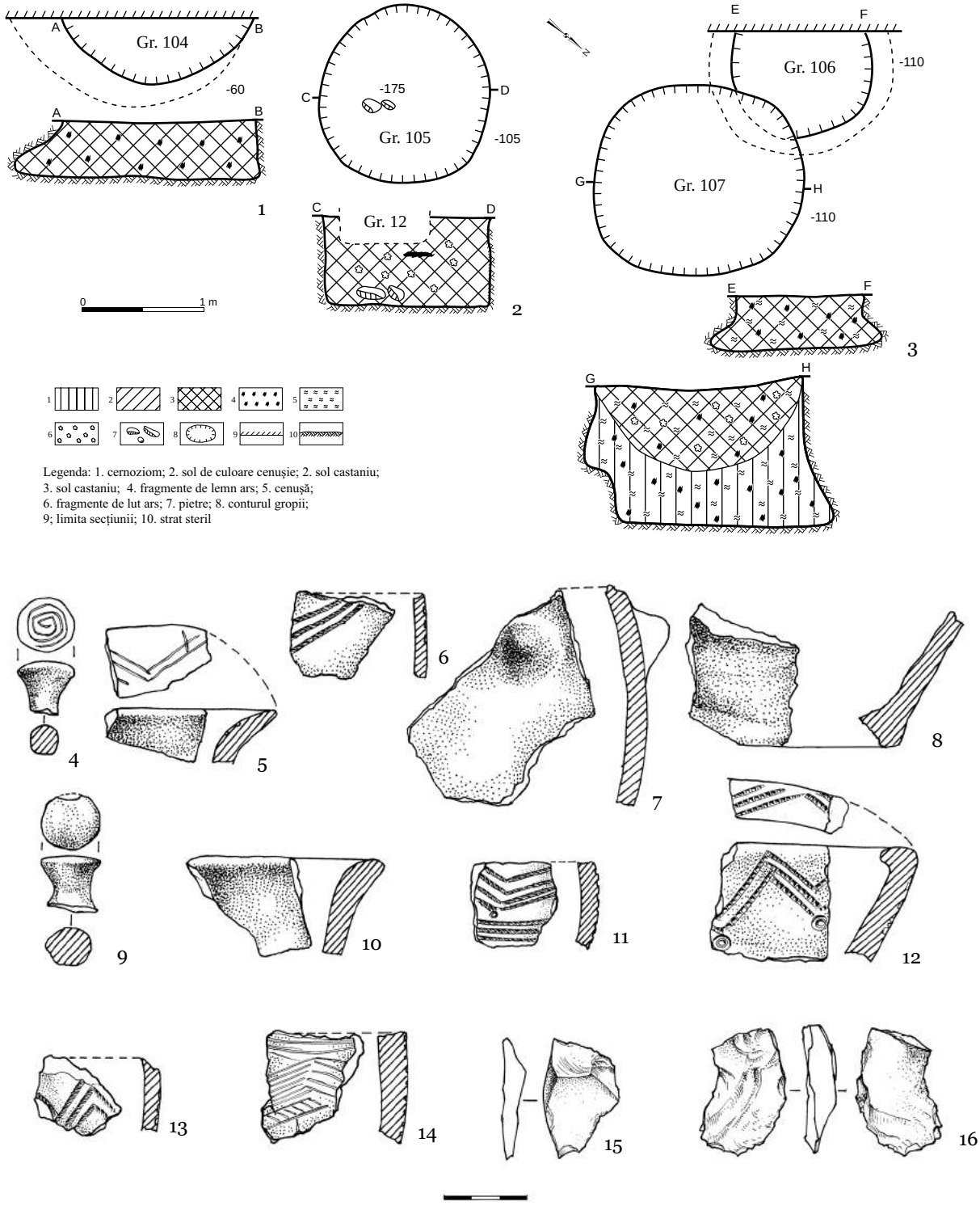

Fig. 23. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 104; 2 - planul şi profilul gropii nr. 105; 3 - planul şi profilul gropilor nr. 106 şi nr. 107; 4-8 - inventarul gropii nr. 104; 9, 10 - inventarul gropii nr. 105; 11 - inventarul gropii nr. 106; 12-16 - inventarul gropii nr. 107.

de 1,1 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare castanie în amestec cu cenuşă şi fragmente de lemn carbonizat.

Inventar: 101 fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna şi 30 fragmente de oase de animale. Fragmentele ceramice sunt reprezentate de: opt fragmente de buză (fig. 24/4), patru fragmente de pereţi ornamentaţi cu brâu (fig. 24/13, 14), 10 fragmente de pereţi cu decor ştanţat (fig. 24/5-11), un fragment de perete cu decor ştanţat şi cu proeminenţă aplatizată (fig. 24/12), 76 fragmente de pereţi neornamentaţi şi două fragmente de fund.

Groapa nr. 109 (18/13/2009) a fost sesizată în secţiunea 13, la adâncimea de 1,4 m (fig. 5; 24/2). Ea a fost cercetată parţial, o parte a gropii rămânând în afara secţiunii. După porţiunea investigată s-a putut stabili că groapa a avut formă tronconică cu diametrul gurii de 1,6 m, al fundului – de 1,28 m şi adâncimea de 1 m. Emplectonul gropii consta din sol de culoare castanie în amestec cu fragmente de lemn carbonizat şi pietre de dimensiuni neconsiderabile.

Inventar: 15 fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna şi opt fragmente de oase de animale. Ceramica este reprezentată de: două fragmente de buză de oală (fig. 24/15, 16), un fragment de perete cu decor incizat (fig. 24/17), un fragment de perete cu decor ştanţat (fig. 24/19), un fragment de perete cu decor incizat în asociere cu decor ştanţat (fig. 24/18) şi 10 fragmente de pereţi neornamentaţi.

Groapa nr. 110 (19/13/2009) a fost atestată în secţiunea 13, la adâncimea de 1,4 m (fig. 5; 24/3). Ea avea formă de clopot, diametrul gurii era de 0,9 m, al fundului – de 1,3 m şi adâncimea de 0,8 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare castanie în amestec cu fragmente de lemn ars şi pietre mărunte.

Inventar: 15 fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna – două buze de strachină (fig. 24/21, 22), o buză de oală (fig. 24/23), o buză de ceaşcă ornamentată cu decor incizat (fig. 24/21) şi 11 pereţi neornamentaţi.

Groapa nr. 111 (4/13A/2010) a fost descoperită în secţiunea 13A, la adâncimea de 0,6 m (fig. 6; 25/1). Ea nu a fost cercetată complet, o parte a ei rămânând în afara secţiunii. După cum reiese din partea investigată, ea a avut peretele de vest şi nord-vest săpat vertical, iar cel de nord-est şi est, săpat în trepte. Diametrul gurii era 1,9 m, al fundului de 1,8 m şi adâncimea de 1,0 m. Umplutura gropii consta din sol cenuşiu în amestec cu fragmente de lemn carbonizat şi de lut ars.

Inventar: un fragment de la o lamă de cuţit (cat. nr. I.1; fig. 25/4), 81 fragmente ceramice de la ceşti (fig. 25/5-9), străchini (fig. 25/10, 11) şi oale (fig. 25/12, 13) de tip Cozia-Saharna, 60 de pietre de dimensiuni neconsiderabile, trei fragmente de lut ars şi 47 fragmente de oase de animale.

Groapa nr. 112 (5/13A/2010) a fost sesizată în secţiunea 13A, la adâncimea de 0,6 m (fig. 6; 25/2). Ea nu a fost cercetată complet, o parte a ei rămânând în afara secţiunii. După cum reiese din partea investigată ea a avut peretele de vest şi nord-vest săpat vertical, iar cel de nord-est şi est, săpat în trepte. Diametrul gurii era 0,8 m, al fundului de 0,8 m şi adâncimea de 1,2 m Emplectonul gropii este reprezentat de sol castaniu în amestec cu cenuşă, fragmente de lemn ars şi pietre, care a fost suprapus în partea superioară de o lentilă de sol cenuşiu în amestec cu cenuşă şi fragmente de lemn ars.

Inventar: trei fragmente de ceramică (fig. 25/14, 15) de tip Cozia-Saharna, opt pietre de dimensiuni neconsiderabile şi două oase de animale.

Groapa nr. 113 (9/13A/2010) a fost atestată în secţiunea 13A, la adâncimea de 0,8 m (fig. 6; 25/3). Ea nu a fost cercetată complet, deoarece a fost intersectată de groapa 7/13A/2010. După cum reiese din partea investigată, groapa a fost săpată în trepte şi a avut diametrul gurii de 1,6 m şi adâncimea de 1 m. Emplectonul ei consta din sol castaniu în amestec cu fragmente de lut ars şi pietre.

Inventar: 41 fragmente de la strachini (fig. 25/17-19, 21, 22), ceşti (fig. 25/16) şi oale (fig. 25/20, 23, 24) de tip Cozia-Saharna, 31 fragmente de oase de animale şi trei pietre de dimensiuni neconsiderabile.

Groapa nr. 114 (9/14/2010) a fost descoperită în secţiunea 14, la adâncimea de 1 m (fig. 5; 26/1). Groapa a avut forma de clopot cu diametrul gurii de 1,4 m, cel al fundului de 1,6 m şi adâncimea de 1,1 m. Emplectonul ei consta din sol castaniu, întretăiat în partea superioară de o lentilă de sol argilos în amestec cu cenuşă şi pietre.

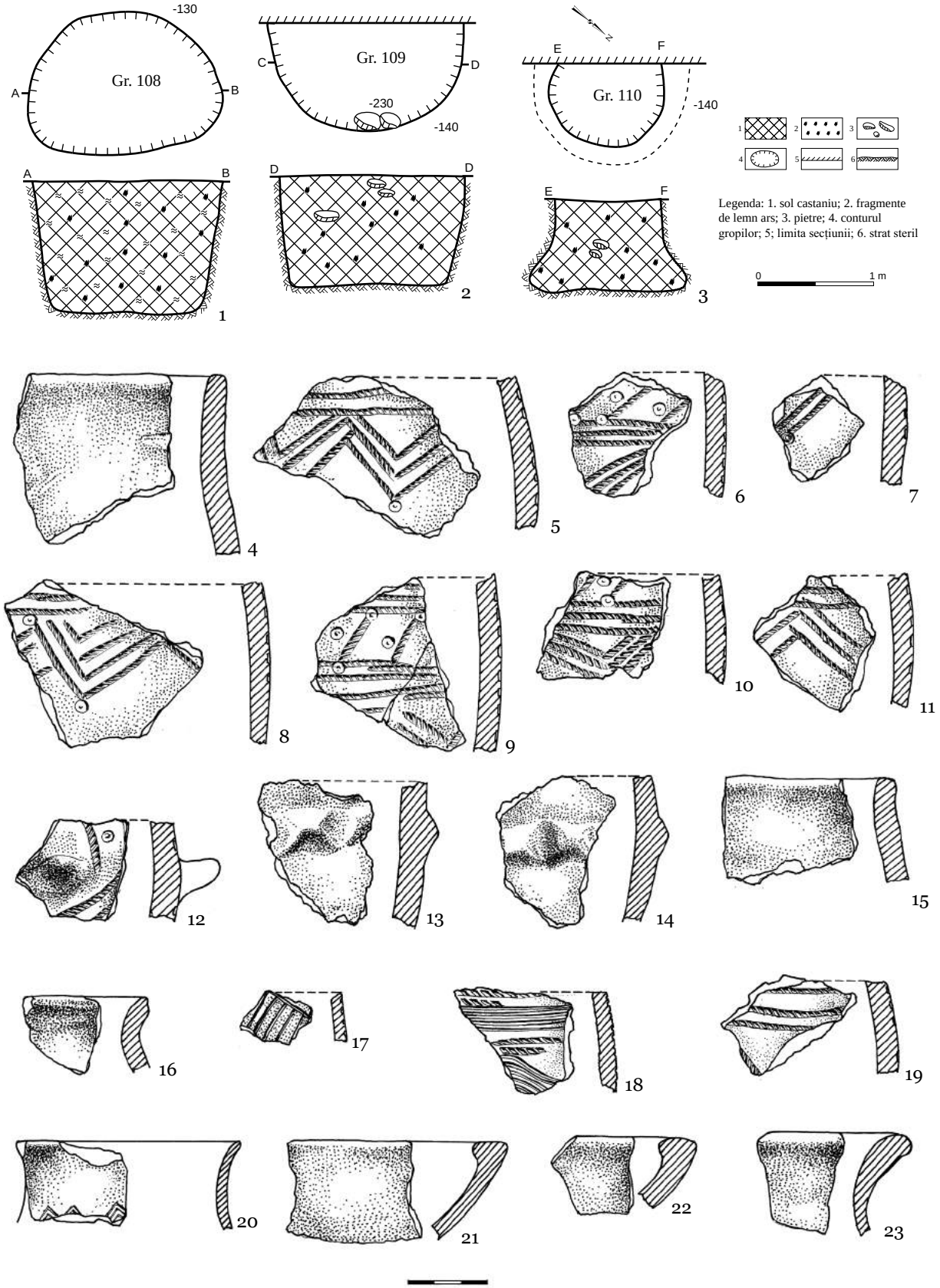

Fig. 24. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 108; 2 - planul şi profilul gropii nr. 109; 3 - planul şi profilul gropii nr. 110; 4-14 - inventarul gropii nr. 108; 15-19 - inventarul gropii nr. 109; 20-23 - inventarul gropii nr. 110.

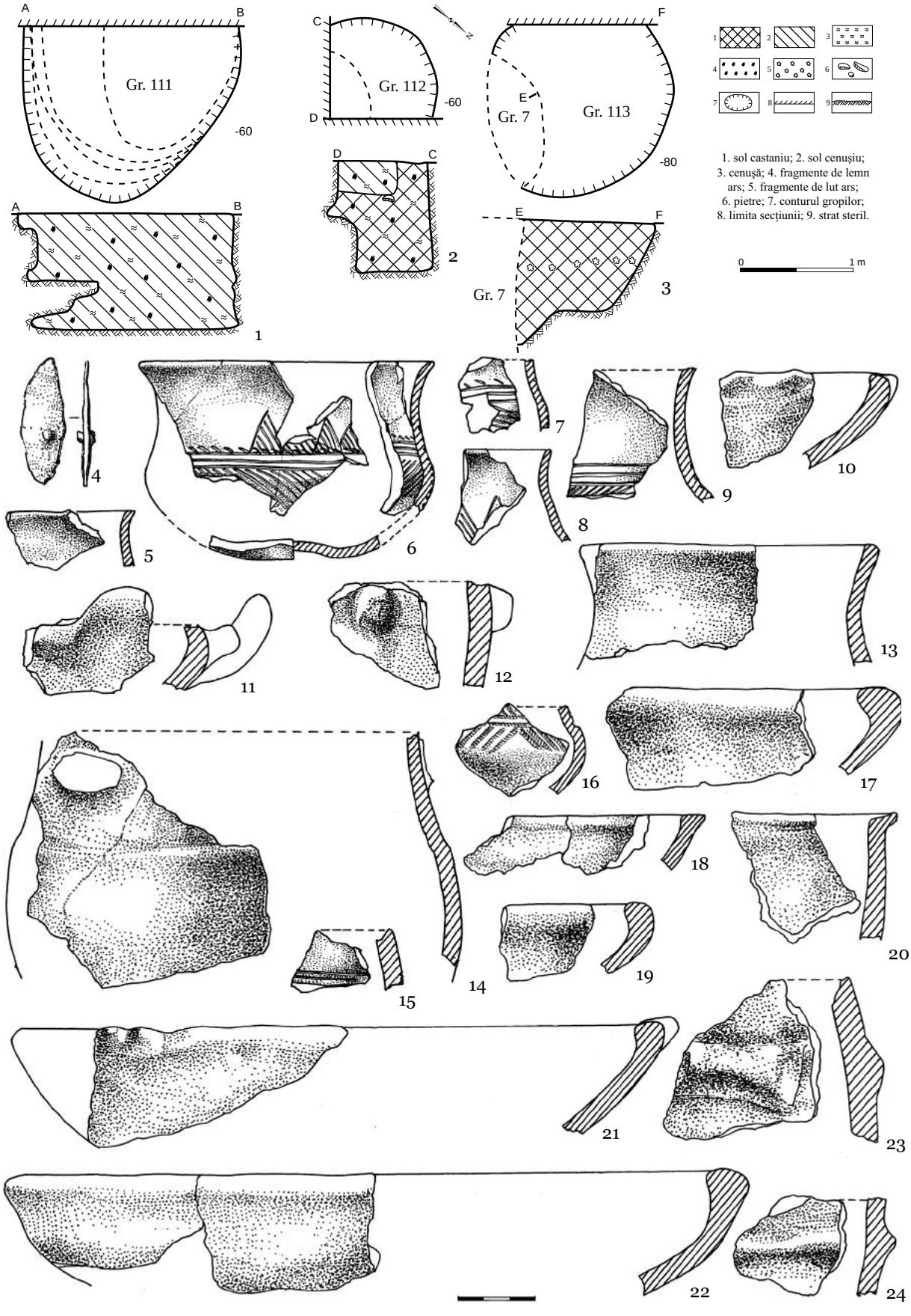

Fig. 25. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 111; 2 - planul şi profilul gropii nr. 112; 3 - planul şi profilul gropii nr. 113; 4-12 - inventarul gropii nr. 111; 13-15 - inventarul gropii nr. 112; 16-24 - inventarul gropii nr. 113.

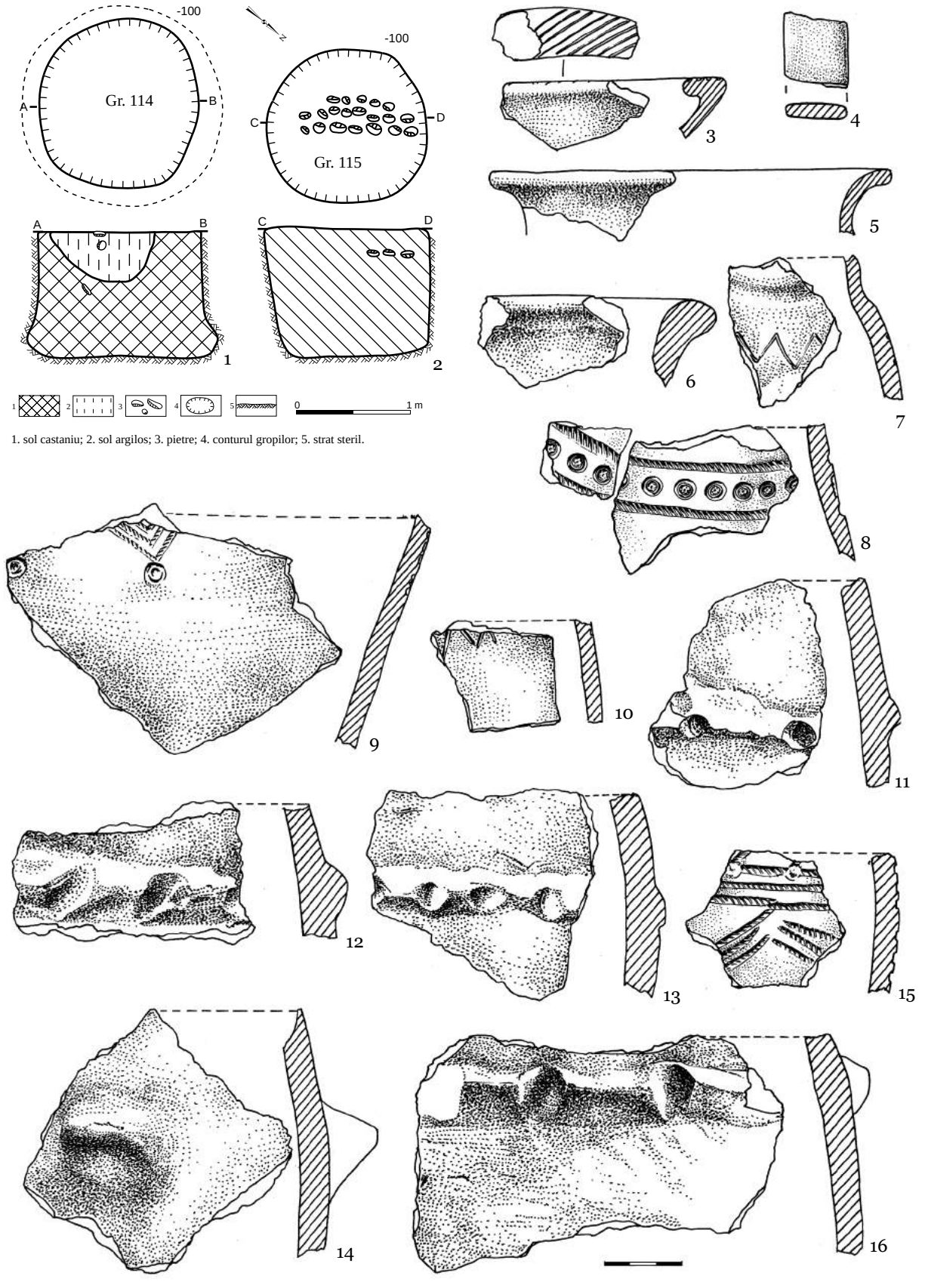

Fig. 26. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 114; 2 - planul şi profilul gropii nr. 115; 3-14 - inventarul gropii nr. 114; 15, 16 - inventarul gropii nr. 115.

Inventar: 48 fragmente ceramice de tip Cozia-Saharna cu decor incizat (fig. 26/3, 7, 10), ştanţat (fig. 26/8, 9) şi în relief (fig. 26/11-14); 12 fragmente de oase de animale.

Groapa nr. 115 (12/14/2010) a fost sesizată în secţiunea 14, la adâncimea de 1 m (fig. 5; 26/2). Groapa a avut forma tronconică cu diametrul gurii de 1,4 m, cel al fundului de 1,15 m şi adâncimea de 1,1 m. Emplectonul reprezintă sol cenuşiu în amestec cu pietre de dimensiuni neconsiderabile. La 0,2 cm de la gura gropii a fost sesizată un strat de pietre cu grosimea de 0,15 m. Pietrele aveau dimensiuni cuprinse între 4×6×10 cm şi 10×12×14 cm.

Inventar: şase fragmente ceramice (fig. 26/15, 16) de tip Cozia-Saharna.

Groapa nr. 116 (14/14/2010) a fost atestată în secţiunea 14, la adâncimea de 1,2 m (fig. 5; 27/1). Ea avea formă de clopot cu diametrul gurii de 0,8 m, al fundului – de 0,9 m şi adâncimea de 0,45 m. Groapa a fost umplută cu sol castaniu în amestec cu fragmente de lemn carbonizat.

Inventar: două fragmente (fig. 27/5) de ceramică hallstattiană.

Groapa nr. 117 (3/15/2010) a fost descoperită în secţiunea 15, la adâncimea de 1,2 m (fig. 7; 27/2). Ea nu a fost cercetată complet, o parte a ei rămânând în afara secţiunii. După cum reiese din partea investigată, ea a avut formă cilindrică cu diametrul de 1,4 m şi adâncimea de cca 0,6 m. Umplutura gropii prezenta sol cenuşiu în amestec cu pietre şi cenuşă.

Inventar: 10 fragmente de pereţi de oală de culoare neagră cu suprafaţa lustruită, 10 oase de animale şi nouă pietre de dimensiuni neconsiderabile.

Groapa nr. 118 (5/15/2010) a fost sesizată în secţiunea 15, la adâncimea de 1,25 m (fig. 7; 27/3). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 80 cm şi adâncimea de 10 cm. Umplutura gropii prezintă sol cenuşos-lutos.

Inventar: o pintaderă (cat. nr. IV.16; fig. 27/7) şi 11 fragmente de ceramică (fig. 27/6) de tip Cozia-Saharna.

Groapa nr. 119 (6/15/2010) a fost atestată în secţiunea 15, la adâncimea de 1,20 m (fig. 7; 27/4). Ea avea forma de clopot cu diametrul gurii de 1,0 m, iar al fundului – de 1,6 m şi adâncimea de 1,24 m. Groapa a fost umplută cu sol cenuşiu-lutos.

Inventar: 49 fragmente ceramice lucrate cu mâna – patru de la străchini (fig. 27/18, 19, 21, 23), 36 de la oale (fig. 27/12, 20, 22) şi nouă de la ceşti (fig. 27/9-11, 13, 17) – şi 19 pietre de calcar. Unele fragmente de strachină au aplicate pe buză incizii oblice, iar pe mai multe fragmente de pereţi de oale au fost descoperite: decor incizat în formă de linii orizontale, triunghiuri, triunghiuri haşurate şi decor complex din linii orizontale şi oblice.

Groapa nr. 120 (7/15/2011) a fost descoperită în secţiunea 15, la adâncimea de 0,6 m (fig. 7; 28/1). Ea avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,45 m, al fundului – de 1,65 m şi adâncimea de 1,08 m. Groapa a fost umplută sol cenuşiu în amestec cu fragmente de lemn carbonizat şi pietre.

Inventar: 31 fragmente de ceramică de la vase modelate cu mâna – 30 fragmente de oale (fig. 28/5, 6) şi un fragment de ceaşcă (fig. 28/4) –, şase oase de animale, două fragmente de zgură şi 19 pietre de dimensiuni neconsiderabile.

Groapa nr. 121 (8/15/2011) a fost sesizată în secţiunea 15, la adâncimea de 0,8 m (fig. 7; 28/2). Ea avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,20 m, al fundului de 1,60 m şi adâncimea de 1,36 m. Umplutura gropii prezintă sol castaniu.

Inventar: 30 de fragmente de ceramică modelată cu mâna – două de la străchini (fig. 28/11), 19 de la oale (fig. 28/12-14) şi nouă de la ceşti (fig. 28/9, 10) –, cinci fragmente de oase şi cinci pietre de dimensiuni neconsiderabile.

Groapa nr. 122 (9/15/2011) a fost atestată în secţiunea 15, la adâncimea de 0,8 m (fig. 7; 28/3). Gura ei avea forma ovală în plan cu diametrele de 1,20-1,34 m. În peretele estic groapa avea o adâncitură, care i-a conferit un diametru de 1,40 m. Adâncimea complexului era de 0,74 m. Umplutura gropii prezintă sol castaniu.

Inventar: patru fragmente de ceramică de la vase modelate cu mâna – trei pereţi de la oale şi un fragment de ceaşcă (fig. 28/16) –, patru fragmente de oase şi 39 bucăţi de lut ars.

Groapa nr. 123 (11/15/2011) a fost descoperită în secţiunea 15, la adâncimea de 0,85 m (fig. 7; 29/1). Ea avea forma ovală în plan cu diametre-

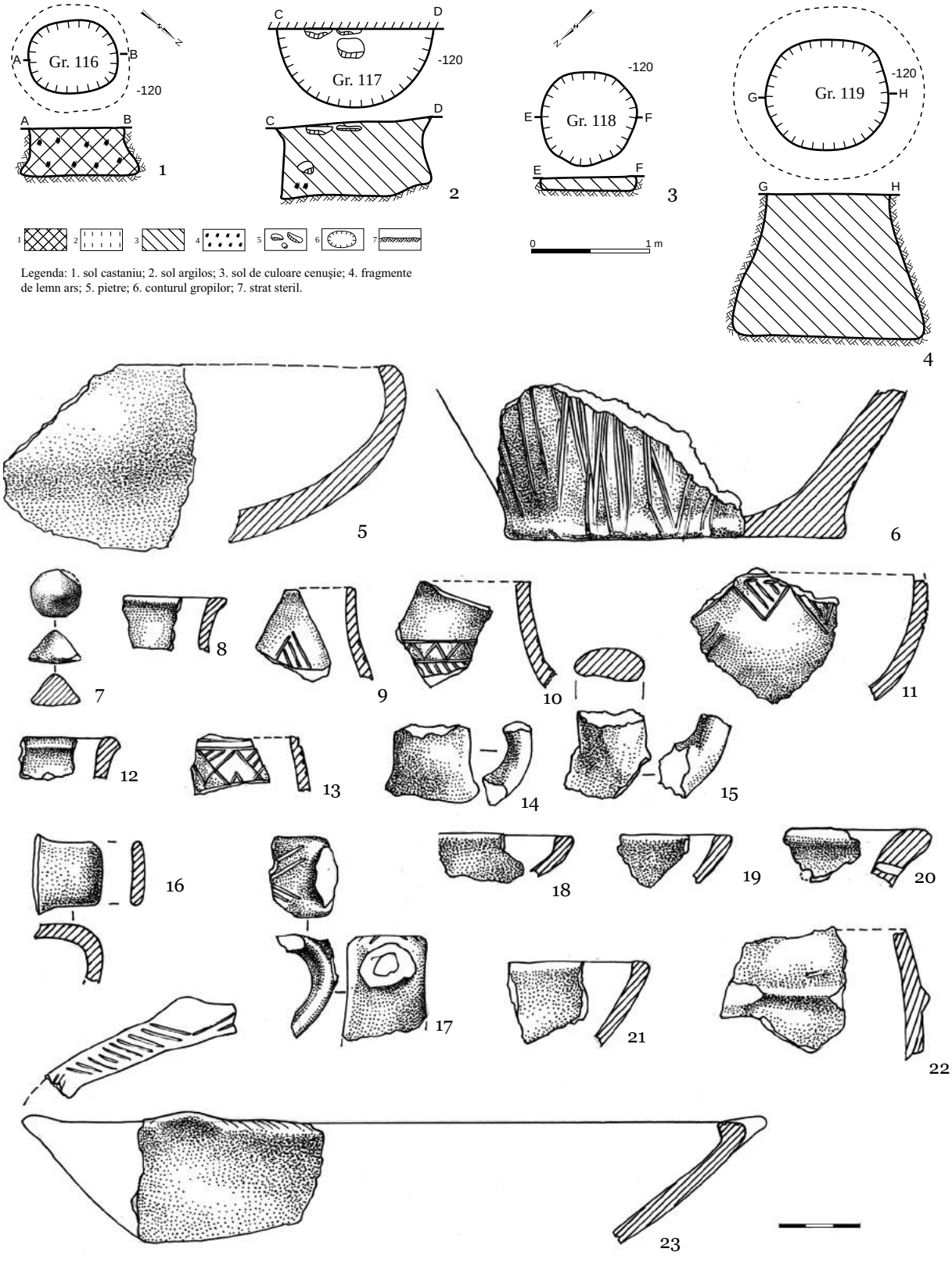

Fig. 27. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 116; 2 - planul şi profilul gropii nr. 117; 3 - planul şi profilul gropii nr. 118; 4 - planul şi profilul gropii nr. 119; 5 - inventarul gropii nr. 116; 6, 7 - inventarul gropii nr. 118; 8-23 - inventarul gropii nr. 119.

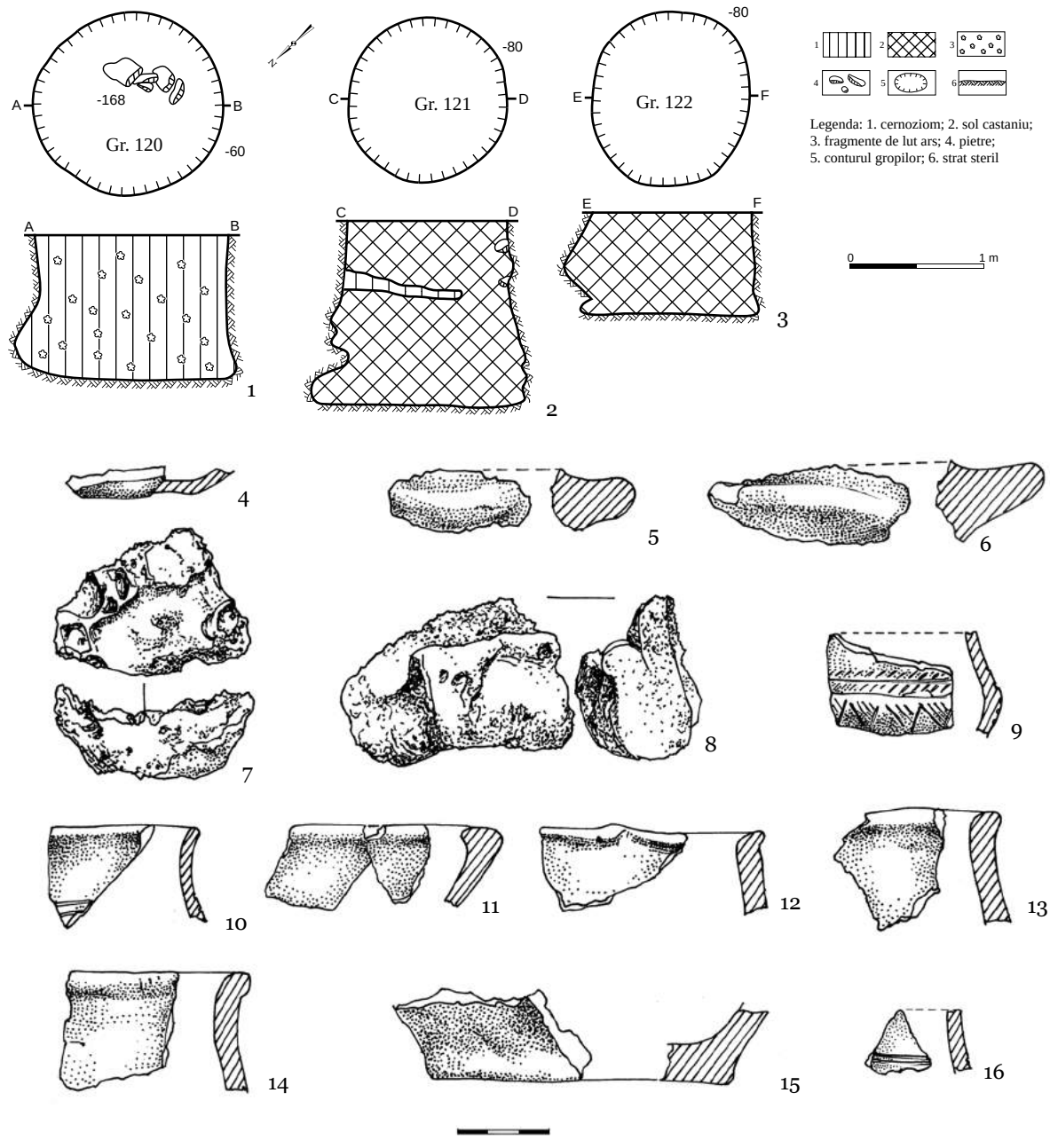

Fig. 28. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 120; 2 - planul şi profilul gropii nr. 121; 3 - planul şi profilul gropii nr. 122; 4-8 - inventarul gropii nr. 120; 9-15 - inventarul gropii nr. 121; 16 - inventarul gropii nr. 122.

le de 0,55 şi 0,74 m. Pereţii ei erau verticali şi se adânceau cca 0,24 m parţial întretăind groapa nr. 138. Groapa a fost umplută cu cenuşă.

Inventar: 18 de fragmente de ceramică modelată cu mâna, din care: unul de strachină (fig. 29/3) şi 17 de la oale (fig. 29/4-10).

Groapa nr. 124 (13/15/2011) a fost sesizată în secţiunea 15, la adâncimea de 1,10 m (fig. 7; fig. 29/1). Ea avea forma cilindrică cu diametrul ce varia de la 1,14 la gură la 1,2 m spre fund. Adâncimea – 0,76 m. În partea de nord aceasta a fost întretăiată parţial de groapa nr. 138. Umplutura gropii prezintă sol castaniu în amestec cu pigmenţi de lemn ars.

Inventar: 12 fragmente de ceramică de la vase modelate cu mâna – 11 de la oale şi un fragment de ceaşcă (fig. 29/11) –, patru fragmente de oase şi patru pietre de dimensiuni neconsiderabile.

Groapa nr. 125 (15/15/2011) a fost atestată în secţiunea 15, la adâncimea de 0,83 m (fig. 7; 29/2). Ea avea forma de clopot cu diametrul gurii de 0,76 m şi al fundului de 1,36 m. Adâncimea – 0,48 m. Emplectonul gropii consta din sol castaniu în amestec cu cenuşă.

Inventar: 18 de fragmente de ceramică modelată cu mâna – două de la străchini (fig. 29/14) şi 16 de la oale (fig. 29/12, 13, 15, 16) –, două oase, un fragment de lut ars şi patru pietre.

Groapa nr. 126 (17/15/2011) a fost descoperită în secţiunea 15, la adâncimea de 1,10 m (fig. 7; 30/1). Ea avea forma complicată. În partea superioară ea prezenta o cavitate de formă cilindrică cu diametrul de 1,44 m şi adâncimea de 0,24 m. De la acest nivel, a fost săpată o groapă în formă de clopot cu diametrul de sus de 0,78 m, iar cel de la fund de 1,20 m, cu adâncimea de 0,96 m. Emplectonul gropii consta din sol castaniu cu pigmenţi de lemn ars.

Inventar: 203 de fragmente de ceramică modelată cu mâna – patru de la străchini (fig. 30/21-23), 164 de la oale (fig. 30/24-38) şi 35 de la ceşti (fig. 30/2-20) –, 51 fragmente de oase, cinci bucăţi de lut ars şi 90 pietre.

Groapa nr. 127 (18/15/2011) a fost sesizată în secţiunea 15, la adâncimea de 1,10 m (fig. 7; 31/1). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 1,18 m şi adâncimea de 0,92 m. Emplectonul gropii consta din sol castaniu-lutos.

Inventar: 12 de fragmente de oale modelate cu mâna (fig. 31/4).

Groapa nr. 128 (12/18/2011) a fost atestată în secţiunea 18, adâncimea de 1,2 m (fig. 8; 31/2). Ea avea formă de clopot, cu diametrul gurii de 1,8 m, iar al fundului de – 2,2 m şi adâncimea de 0,55 m. Emplectonul constă din sol de culoare cenuşie.

Inventar: 7 fragmente de ceramică modelată cu mâna (fig. 31/5).

Groapa nr. 129 (13/18/2011) a fost descoperită în secţiunea 18, la adâncimea de 1,2 m (fig. 8; 31/3). Ea avea formă cilindrică, cu diametrul de 2,2 m şi adâncimea de 2,1 m. Emplectonul reprezenta sol de culoare cenuşie.

Inventar: 25 fragmente de ceramică modelată cu mâna (fig. 31/6-15), 44 fragmente de oase de animale şi 14 pietre.

De asemenea, au mai fost descoperite 11 gropi, în inventarul cărora lipseşte materialul crono-indicator. Însă, luând în consideraţie adâncimea de la care au fost săpate acestea, ele, la fel, pot fi atribuite orizontului hallstattian timpuriu.

Groapa nr. 130 (12/13/2009) a fost atestată în secţiunea 13, la adâncimea de 0,7 m (fig. 5; 32/1). Ea avea formă cilindrică cu diametrul de 0,75 m şi adâncimea de 0,4 m. Umplutura gropii consta din sol de culoare cenuşie în amestec cu cenuşă şi fragmente de lemn carbonizat. În partea inferioară a gropii a fost descoperit un fragment de bârnă carbonizată, care s-a păstrat pe lungime de cca 0,15 m, având în diametru cca 0,12 cm. Iar în cea superioară a fost identificată o piatră cu dimensiunile de 0,30×0,20×0,15 m.

Groapa nr. 131 (7/14/2010) a fost descoperită în secţiunea 14, la adâncimea de 0,8 m (fig. 5; 32/2). Complexul a fost investigat doar pe jumătate, restul rămânând în afara secţiunii. S-a stabilit că groapa era de formă cilindrică, cu diametrul de 1,1 m, iar adâncimea de 0,4 m. Emplectonul reprezintă sol argilos în amestec cu cenuşă şi fragmente de lemn carbonizat.

Groapa nr. 132 (8/14/2010) a fost sesizată în secţiunea 14, la adâncimea de 0,85 m (fig. 5; 32/3). S-a stabilit că groapa era de formă rotundă în plan, peretele în partea de vest fiind vertical, iar în partea de est – în trepte. Diametrul gurii era de 1,3 m, al fundului – de 1 m, iar adâncimea de 0,5 m. Emplectonul ei consta din sol castaniu.

Inventar: 15 fragmente de oase de animale.

Groapa nr. 133 (10/14/2010) a fost atestată în secţiunea 14, la adâncimea de 1 m (fig. 5; 32/4). Complexul a fost investigat doar pe jumătate, restul rămânând în afara secţiunii. S-a stabilit că groapa era de formă cilindrică, cu diametrul de 1,1 m, iar adâncimea de 0,3 m. Emplectonul reprezenta sol castaniu.

Groapa nr. 134 (13/14/2010) a fost descoperită în secţiunea 14, la adâncimea de 1,1 m (fig. 5; 32/5). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 0,9 m şi adâncimea de 0,4 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare castanie.

Groapa nr. 135 (15/14/2010) a fost sesizată în secţiunea 14, la adâncimea de 1,25 m (fig. 5; 32/6). Ea avea formă de clopot cu diametrul gurii

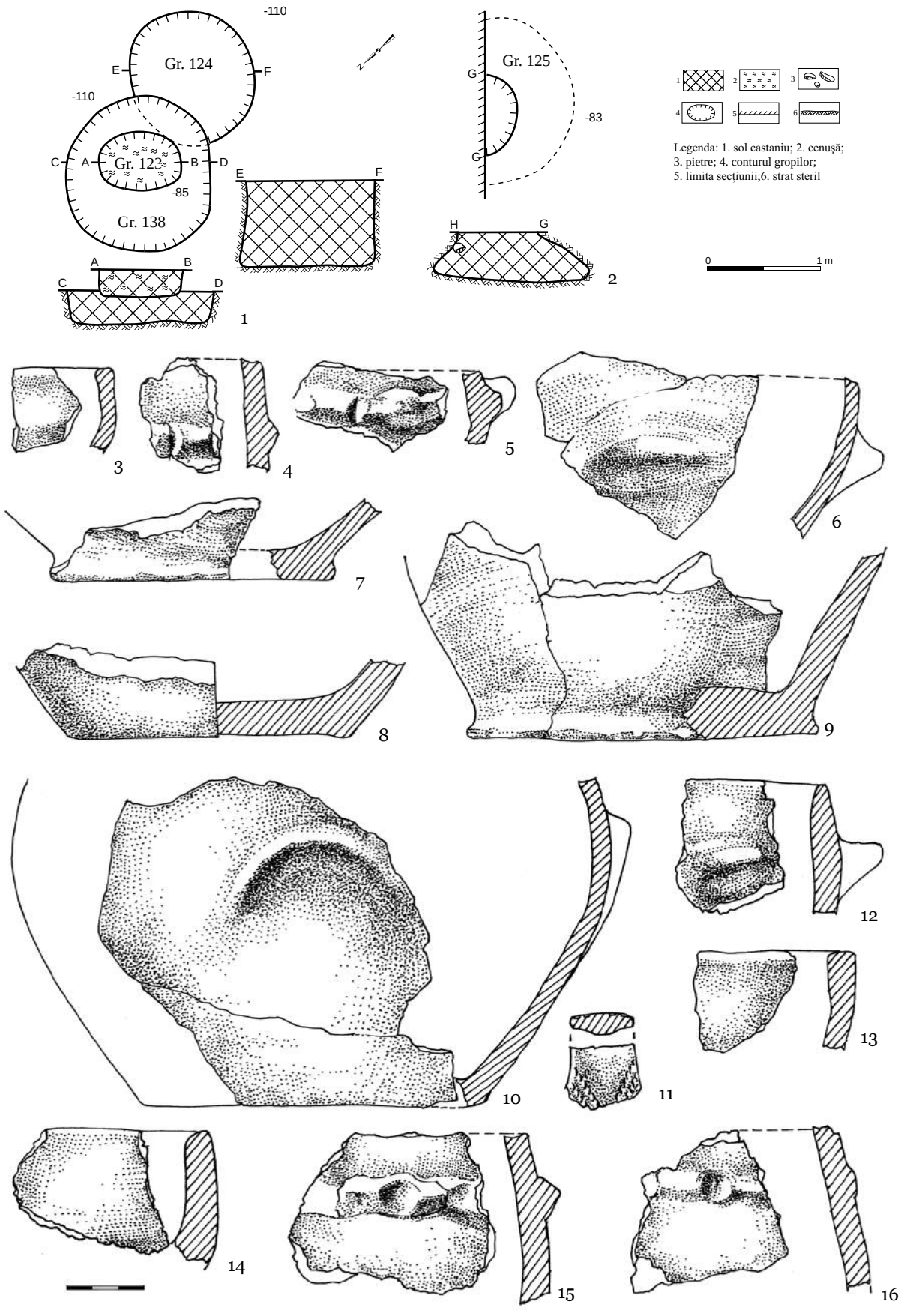

Fig. 29. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropilor nr. 123, 124, 138; 2 - planul şi profilul gropii nr. 125; 3-10 - inventarul gropii nr. 123; 11 - inventarul gropii nr. 124; 12-16 - inventarul gropii nr. 125.

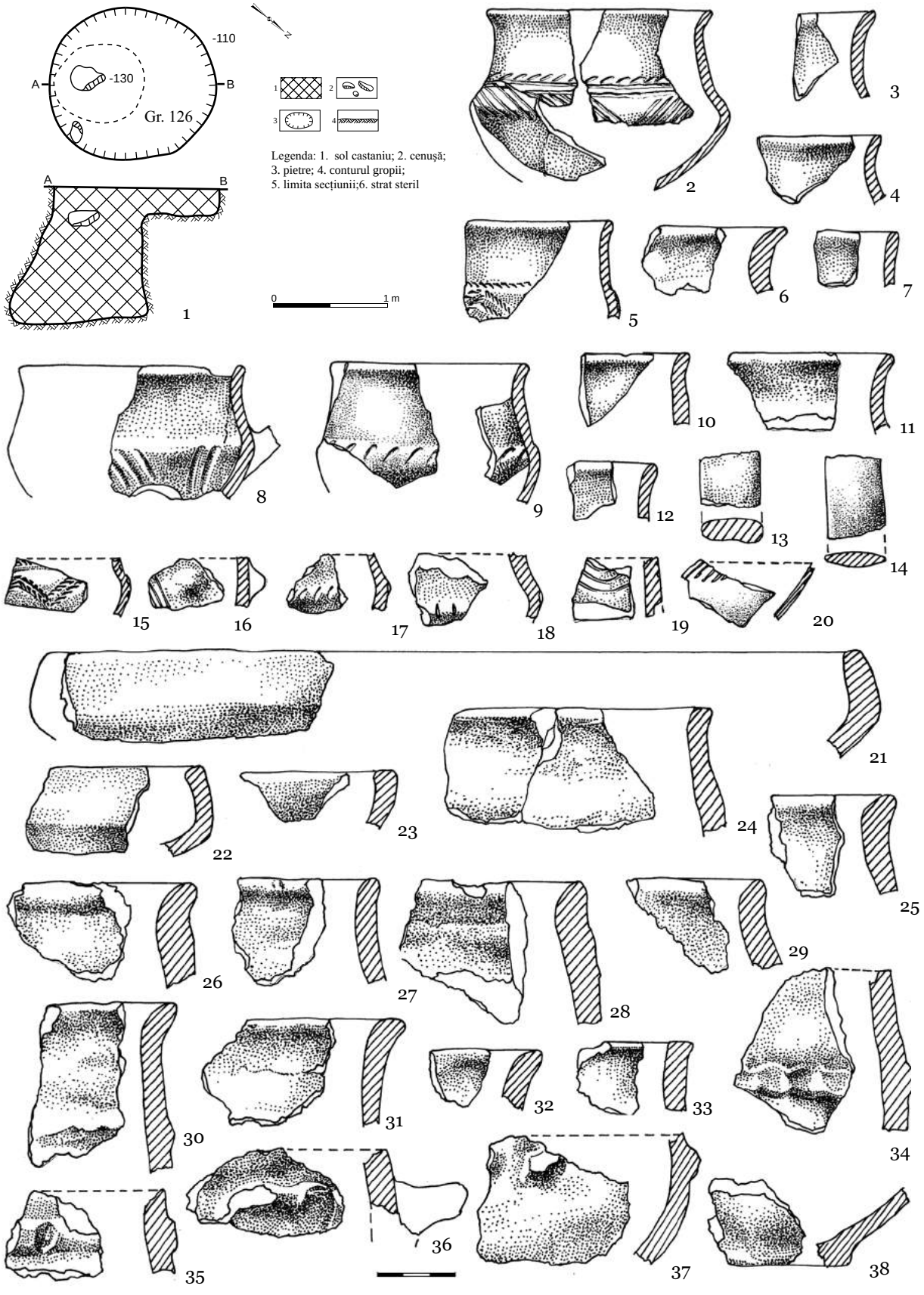

Fig. 30. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 126; 2-38 - inventarul gropii nr. 126.

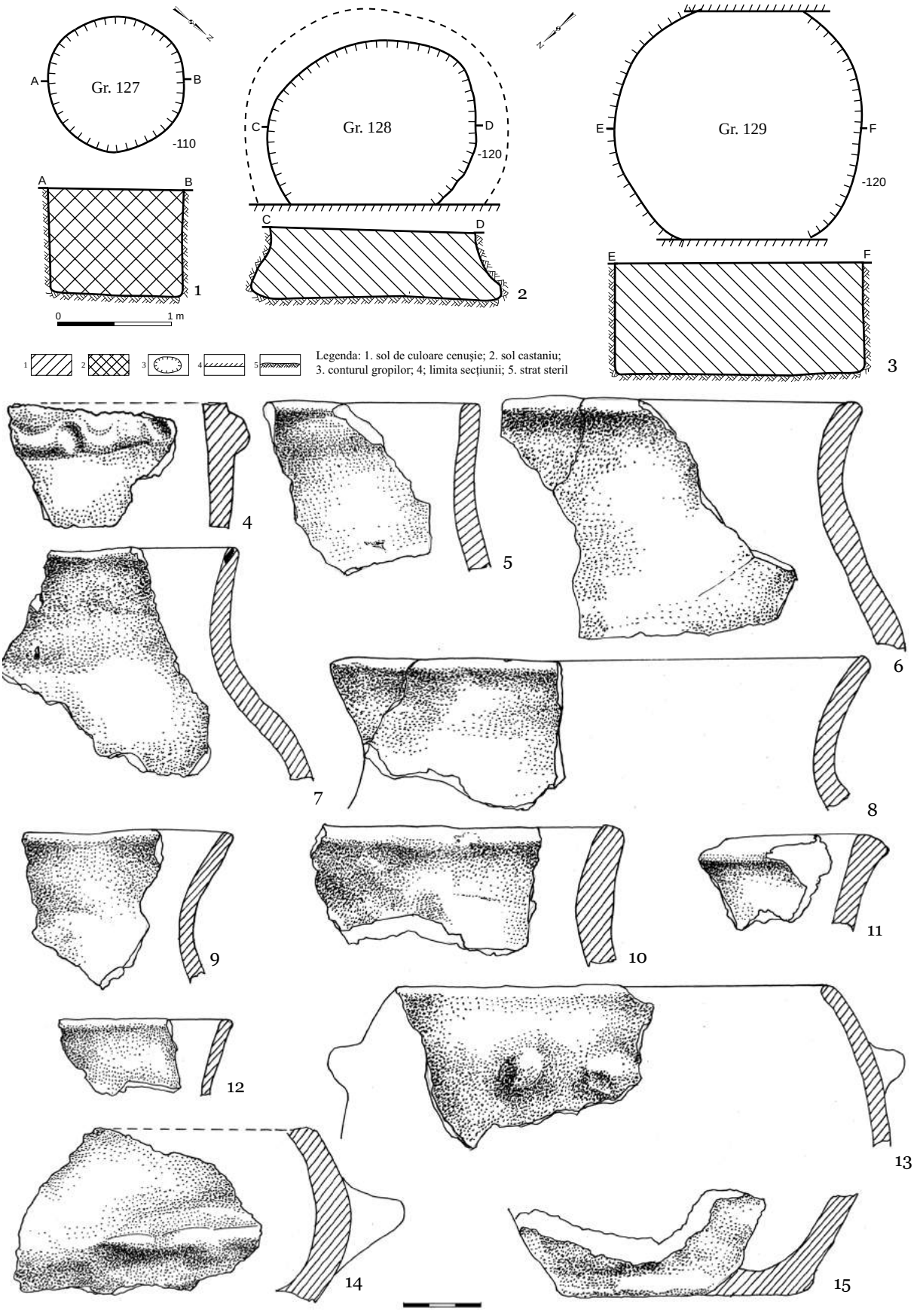

Fig. 31. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 127; 2 - planul şi profilul gropii nr. 128; 3 - planul şi profilul gropilor nr. 129; 4 - inventarul gropii nr. 127; 5 - inventarul gropii nr. 128; 6-15 - inventarul gropii nr. 129.

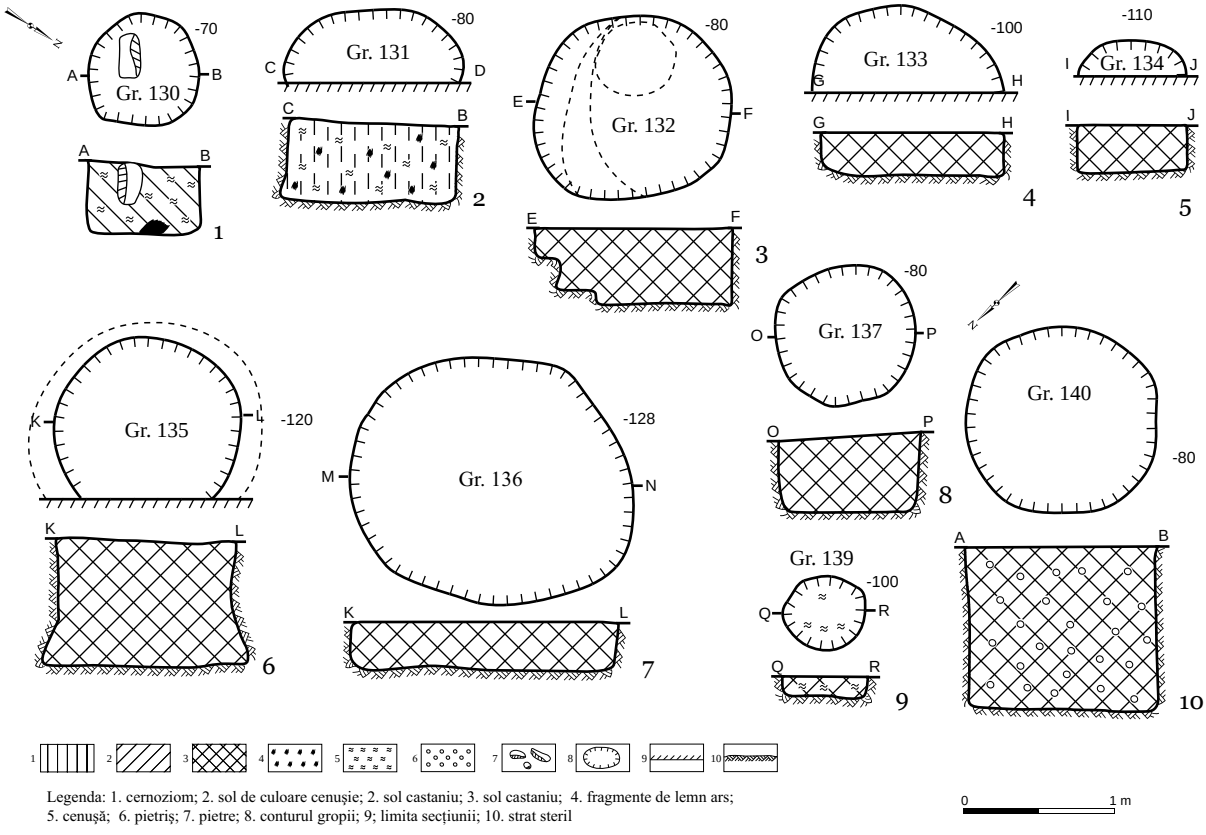

Fig. 32. Saharna Mare. Planul şi profilul gropilor fără material crono-indicator, atribuite orizontului hallstattian timpuriu.

de 0,8 m, al fundului – de 1 m şi adâncimea de 0,65 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare castanie.

Groapa nr. 136 (16/14/2010) a fost atestată în secţiunea 14, la adâncimea de 1,28 m (fig. 5; 32/7). Ea avea formă cilindrică cu diametrul de 1,6 m şi adâncimea de 0,4 m. Groapa a fost umplută cu sol de culoare.

Groapa nr. 137 (10/15/2011) a fost descoperită în secţiunea 15, la adâncimea de 0,8 m (fig. 7; 32/8). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 0,94 m şi adâncimea de 0,46 m. Groapa a fost umplută cu sol castaniu.

Groapa nr. 138 (12/15/2011) a fost sesizată în secţiunea 15, la adâncimea de 1,05 m (fig. 7; 29/1). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 1,34 m şi adâncimea de 0,30 m. Umplutura gropii consta din sol castaniu-lutos.

Groapa nr. 139 (14/15/2011) a fost atestată în secţiunea 15, la adâncimea de 1,0 m (fig. 7; 32/9). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 0,52 m şi adâncimea de 0,20 m. Umplutura gropii prezenta cenuşă.

Groapa nr. 140 (16/15/2011) a fost descoperită în secţiunea 15, la adâncimea de 0,8 m (fig. 7; 32/10). Ea avea forma cilindrică cu diametrul de 1,30 m şi adâncimea de 1,02 m. Groapa a fost umplută cu sol cenuşiu cu pigmenţi de calcar.

Aglomeraţia 1/15/2010 (fig. 7; 33) „complex de cult?" a fost atestată în secţiunea 15, la adâncimea de 0,36 m. Ea prezintă o aglomeraţie neregulată, cu dimensiunile de 1,20×1,20 m, constituită din pietre de calcar. Sub pietre, la adâncimea de 0,6 m, au fost descoperite mai multe oase umane şi fragmente ceramice. Unele părţi ale scheletului uman se aflau în poziţie anatomică: vertebrele lombare cu coccisul, descoperite la 33 cm de latura nordică şi 30 cm de latura vestică a caroului 8; sub vertebre se afla mandibula ruptă în două bucăţi, fiind plasată pe fragmente de vase de tip Cozia-Saharna. La adâncimea de 63 cm a fost găsită o spată cu humerusul în poziţie anatomică şi

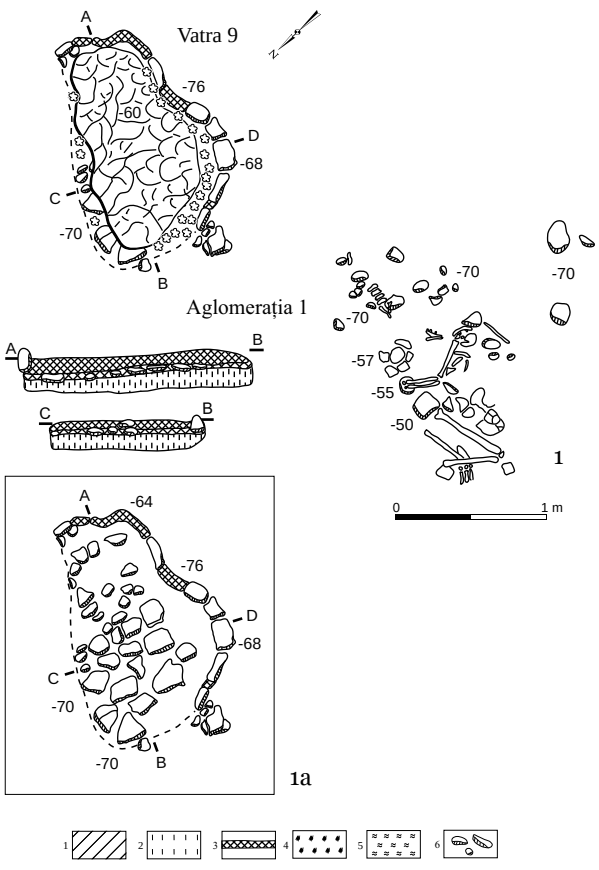

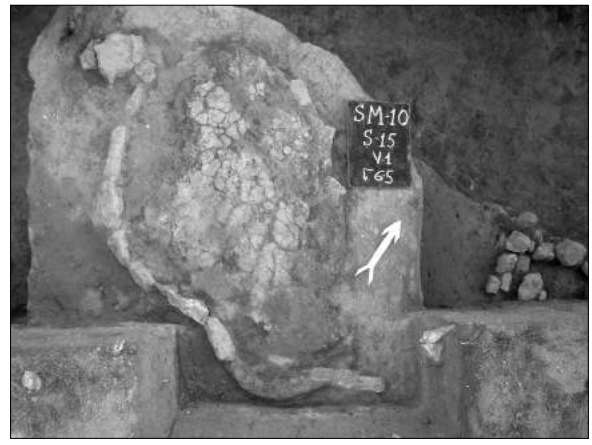

2

3

4

Fig. 33. Saharna Mare. 1 - Planul şi profilul *Aglomeraţiei nr. 1*; 1a - planul vetrei nr. 9; 2 - vatra nr. 9: 3 - aglomeraţia de pietre, oase umane şi ceramică; 4 - vedere de ansamblu a *Aglomeraţiei nr. 1*.

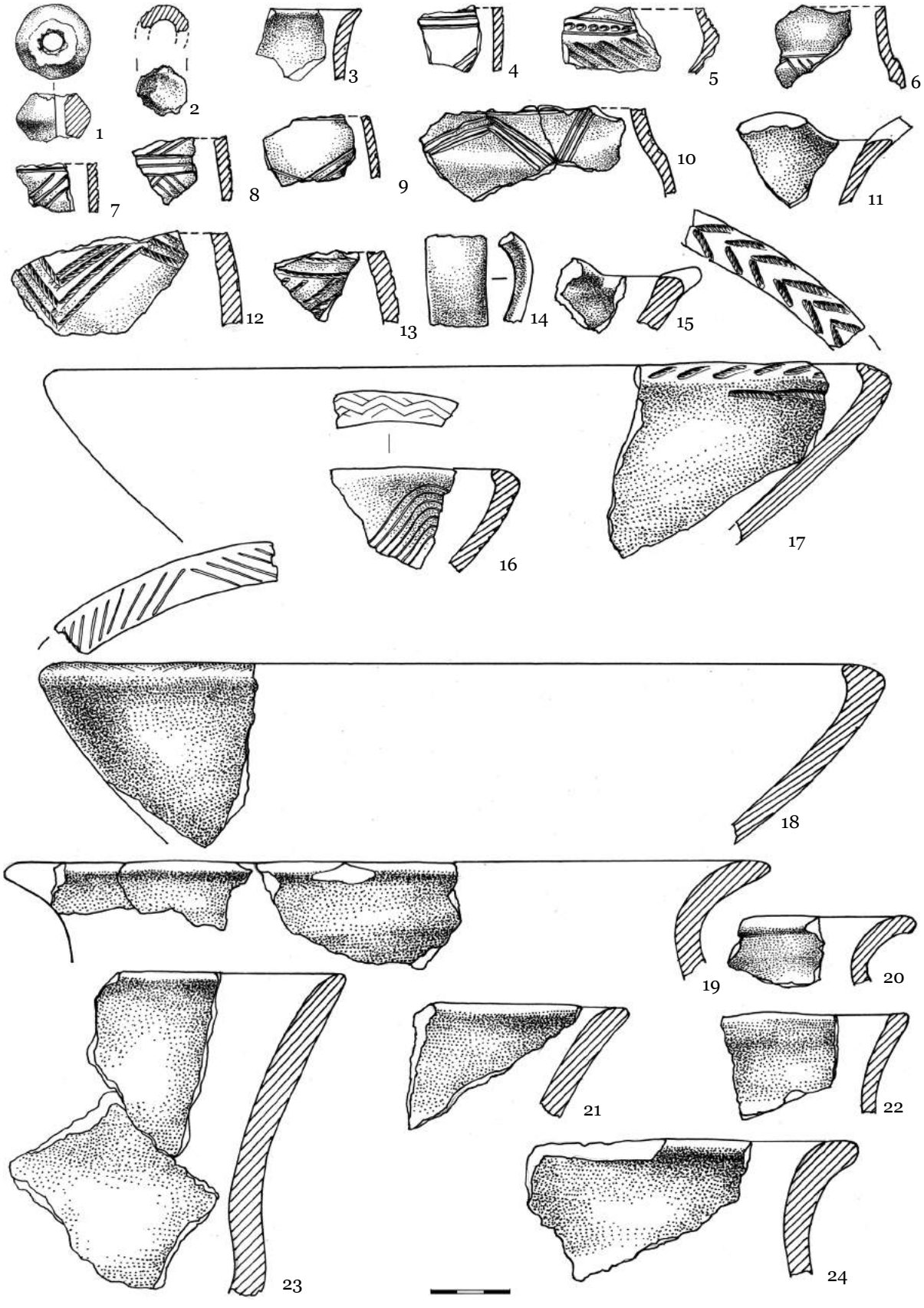

Fig. 34. Saharna Mare. Descoperiri arheologice din *Aglomerația nr. 1.*

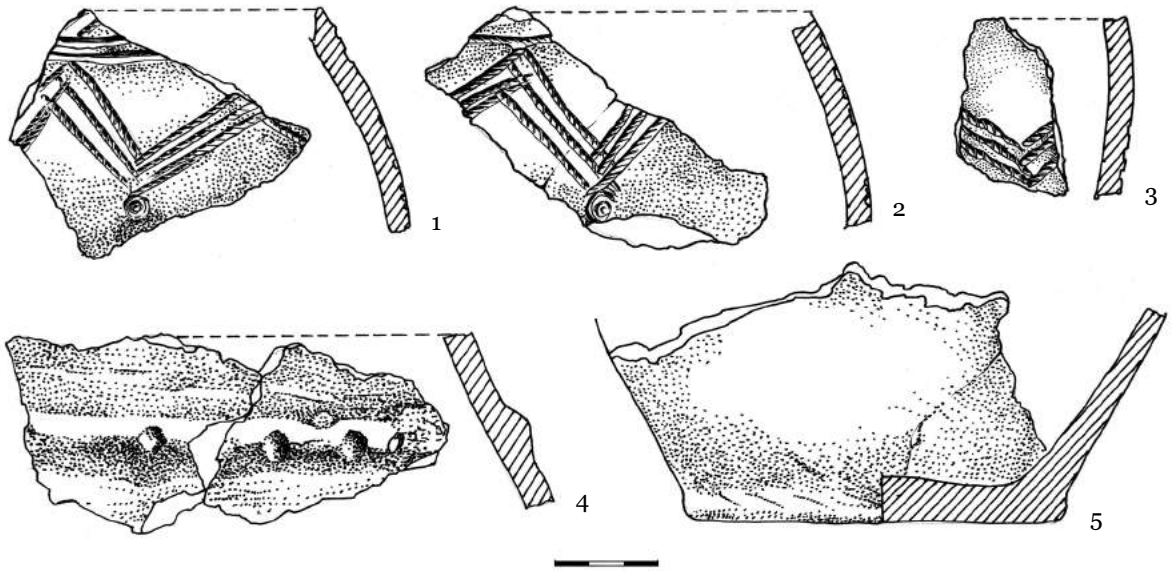

Fig. 35. Saharna Mare. Fragmente ceramice din *Aglomeraţia nr. 1.*

un membru posterior, sub care se aflau părţi din celălalt membru posterior. O parte a bazinului se afla lângă rotula piciorului, iar alta în regiunea resturilor cutiei toracice. O labă a mâinii cu radiusul şi ulna se aflau alături de coccis. Atrage atenţia identificarea unor fragmente de ceramică sub încheieturile membrelor anterioare şi posterioare, asemănător situaţiei depistate în zona extramurus (Niculiţă, Nicic 2011, 227). Ca urmare a cercetărilor arheologice în complex au fost descoperite: un fragment al unui tub de fier (cat. nr. I.3; fig. 34/2), o fusaiolă (cat. nr. IV.4; fig. 34/1) şi un bogat material ceramic, reprezentat de 95 fragmente de vase modelate cu mâna de tip Cozia-Saharna – cinci fragmente de la străchini (fig. 34/16-18), 83 de la oale (fig. 34/10-13, 19-24; 35) şi şapte de la ceşti (fig. 34/3-9).

La nivelul oaselor umane (adâncimea de 0,64 m), la o distanţă de 0,55 m spre est a fost descoperită *vatra 1/15/2010* (fig. 7; 33). Ea avea formă quasiovală cu dimensiunile de 0,94×1,40 m, orientată cu axa lungă est-vest. Marginea vetrei, în partea de vest şi sud-vest a fost delimitată cu lespezi de piatră, cu dimensiunile de 12-22×10-15×6-11 cm, aranjate vertical (pe o coastă), iar pe latura de sud, pe o porţiune de 0,3 m, ea era conturată de o bordură din lut. Vatra a fost acoperită, în repetate rânduri, cu lentile subţiri de lut, care formau un strat compact cu grosimea de cca 5-10 cm, sub care urmează o „platformă" alungită din pietre plate cu dimensiunile de 5×10×20 cm. O vătră similară cu bordură din pietre şi lut a fost descoperită la situl Saharna Mare în zona extramurus în timpul săpăturlor din anii 40 ai sec. al XX-lea, vestigiile arheologice care o însoţeau la fel aparţineau primei epoci a fierului (Arnăut 2000, 94-95). Vetrele sau fragmentele de vetre în contexte funerare sunt bine cunoscute pe teritoriul Europei de Sud-Est (Niculiţă, Arnăut 2004, 71-88), spre exemplu la: Zimnicea (Alexandrescu 1980, 21), Fântânele (Mateescu, Babeş 1968, 287), Stolniceni (Arnăut, Ursu-Naniu 2008, 31-40) sau Sveštar` (Fehér 1934, 110), Goleamo Izvor (Чичикова 1975, 185) etc. Cazuri de identificare a osemintelor umane în apropierea vetrelor în context nefunerar sunt mai mai rare, fiind întâlnite la Motronino (Бессонова, Скорый 2001, 28-29), Žabotin (Покровская 1962, 73-82).

Inventarul arheologic[14]

În complexele arheologice şi în stratul cultural, deopotrivă cu materialul ceramic, a fost descoperit un set destul de bogat şi variat de unelte, arme, podoabe şi piese cu semnificaţie cultică, confecţionate din diverse materii prime: fier, bronz, os, piatră şi lut.

[14] Toate piesele au fost descoperite fie în gropi hallstattiene timpurii, fie în stratul de cultură, compus din sol castaniu, plasat la o adâncime ce depăşeşte 0,6 m de la nivelul actual de călcare. Pentru o descriere mai detaliată a pieselor a se vedea catalogul de la sfârşitul articolului.

Unelte

Uneltele din fier sunt reprezentate de două lame de cuţit: una (cat. nr. I.1; fig. 25/4) scurtă, de formă triunghiulară, prevăzută cu un peduncul de înmănuşare şi cea de a doua (cat. nr. I.2; fig. 36/1), fragmentară, cu muchia arcuită. Cuţite din fier cu muchia arcuită sunt cunoscute atât în arealul culturii Cozia-Saharna – necropolele Saharna „Ţiglău", Saharna „Gura Hulboacei" (Кашуба 2000, 383, таб. LVIII/22, 389, таб. LXIV/5) etc., cât şi în siturile altor culturi hallstattine timpurii – Babadag (Jugănaru 2005, fig. 43/3), Chişinău-Corlăteni (Leviţki 1994, 117, fig. 58/26) etc.

Ustensilele din os au fost identificate după o spatulă (cat. nr. II.2; fig. 36/3) şi trei piese din os cu urme de prelucrare/utilizare (cat. nr. II.3-5; fig. 36/4-6). Spatula, precum şi restul pieselor din os puteau fi utilizate pentru prelucrarea ceramicii. Ustensile de acest gen fiind întâlnite frecvent la monumentele de tip Cozia-Saharna (Кашуба 2000, 323, таб. XXIX/10, 12, 18-23; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 40/2).

Uneltele din piatră, atribuite perioadei hallsttatiene timpurii, sunt reprezentate de un percutor (cat. nr. III.3; fig. 36/12), o piatră de râşniţă (cat. nr. III.2; fig. 36/11), o lustruitoare (cat. nr. III.4; fig. 36/13), o cute/semifabricat (cat. nr. III.1; fig. 36/10) şi o rondelă (cat. nr. III.5; fig. 36/14). Pentru confecţionarea lor au fost folosite diferite tipuri de piatră: gresie, cuarţit, calcar etc. Piesele din piatră sunt destul de frecvent întâlnite la monumentele culturii Cozia-Saharna (Кашуба 2000, 323, таб. XXVIII), precum şi la siturile altor culturi hallstattiene timpurii – Babadag (Jugănaru 2005, 68, fig. 46/11-14, 18, 19, 21, 22), Chişinău-Corlăteni (Leviţki 1994, 112-114, fig. 60/9; László 1994, 110) etc.

Ustensilele din lut sunt prezente atât în complexe, cât şi în stratul de cultură. Astfel, în orizontul Cozia-Saharna au fost atestate o ştanţă, o lustruitoare, zece fusaiole şi o rondelă.

Ştanţa (cat. nr. III.12; fig. 11/1), descoperită printre ruinele „zidului" de apărare, a fost utilizată pentru aplicarea pe vase a decorului imprimat (pseudo-şnur). Piese similare sunt cunoscute şi în aşezarea limitrofă Saharna „Dealul Mănăstirii" (Arnăut, Bercu, Matveev 1994, 264-265, fig. 3; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 53/5), precum şi în alte situri ale culturii Cozia-Saharna – Glinjeni II (Гольцева, Кашуба 1995, таб. XLVIII/6, 7), Pocreaca (Iconomu 1996, 31-32, fig. 14/4, 6, 8), Brad (Ursachi 1995, 22, fig. 219/1) etc. De asemenea, astfel de ştanţe sunt frecvent întâlnite şi în arealul culturilor Babadag – Gărvan „Mlăjitul Florilor", Ijdileni Frumuşiţa, Babadag (Jugănaru 2005, 64, fig. 41) –, Insula Banului (Morintz, Roman 1969, 400, 416, fig. 7/10), Pšeničevo (Hänsel 1976, Taf. 43/1-4) etc.

Lustruitoarea (cat. nr. IV.13; fig. 36/24) avea formă elipsoidală şi a fost modelată din pastă de lut cu degresanţi de şamotă. Piese de acest tip, de forme diferite, sunt cunoscute şi la alte monumente de tip Cozia-Saharna (Кашуба 2000, 317, таб. XXVI/6, 15).

Fusaiolele au fost modelate din pastă de lut cu impurităţi de şamotă, având o ardere neuniformă. Culoarea lor variază de la cărămiziu la cenuşiu-închis sau negru. Unele din ele au suprafaţa lustruită. Fusaiolele după formă pot fi grupate în trei tipuri:

Tipul I – fusaiole de formă bitronconică (cat. nr. IV.1-5, 8, 9, 10) – 8 exemplare (fig. 34/1; 36/15-18, 20-22). Înălţimea lor este cuprinsă între 1,4 şi 4,6 cm, diametrul maxim variază între 2,1 şi 3,7 cm, al bazelor – între 0,7 şi 1,9 cm, iar al orificiului – între 0,4 şi 0,8 cm. Dintre acestea se evidenţiază două fusaiole (cat. nr. IV.5, 8; fig. 36/18, 20) decorate pe linia diametrului maxim cu un şir de împunsături. Piese cu decor similar au fost atestate şi anterior la Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 156/10). Fusaiole cu decor constituit din împunsături au fost semnalate şi la situl din secolele X-VIII a. Chr. de la Neporotov din regiunea Nistrului Mijlociu (Крушельницька 1998, 169, рис. 103/2).

Tipul II – fusaiole de formă tronconică (cat. nr. IV.7) – 1 exemplar (fig. 36/19).

Tipul III – fusaiole de formă sferică (cat. nr. IV.6) – 1 exemplar (fig. 17/2).

Fusaiole de aceste tipuri, dar cu preponderenţă cele bitronconice, sunt frecvent întâlnite nu numai la monumentele culturii Cozia-Saharna (Кашуба 2000, 314-315, рис. XXV/6, 7, 9-17, 19-26), dar şi în arealul altor culturi hallstattiene timpurii din spaţiul Carpato-Balcanic (Hänsel 1976, 122-164; Leviţki 1994a, 109, fig. 59/12-14; László 1994, fig. 12/2-6).

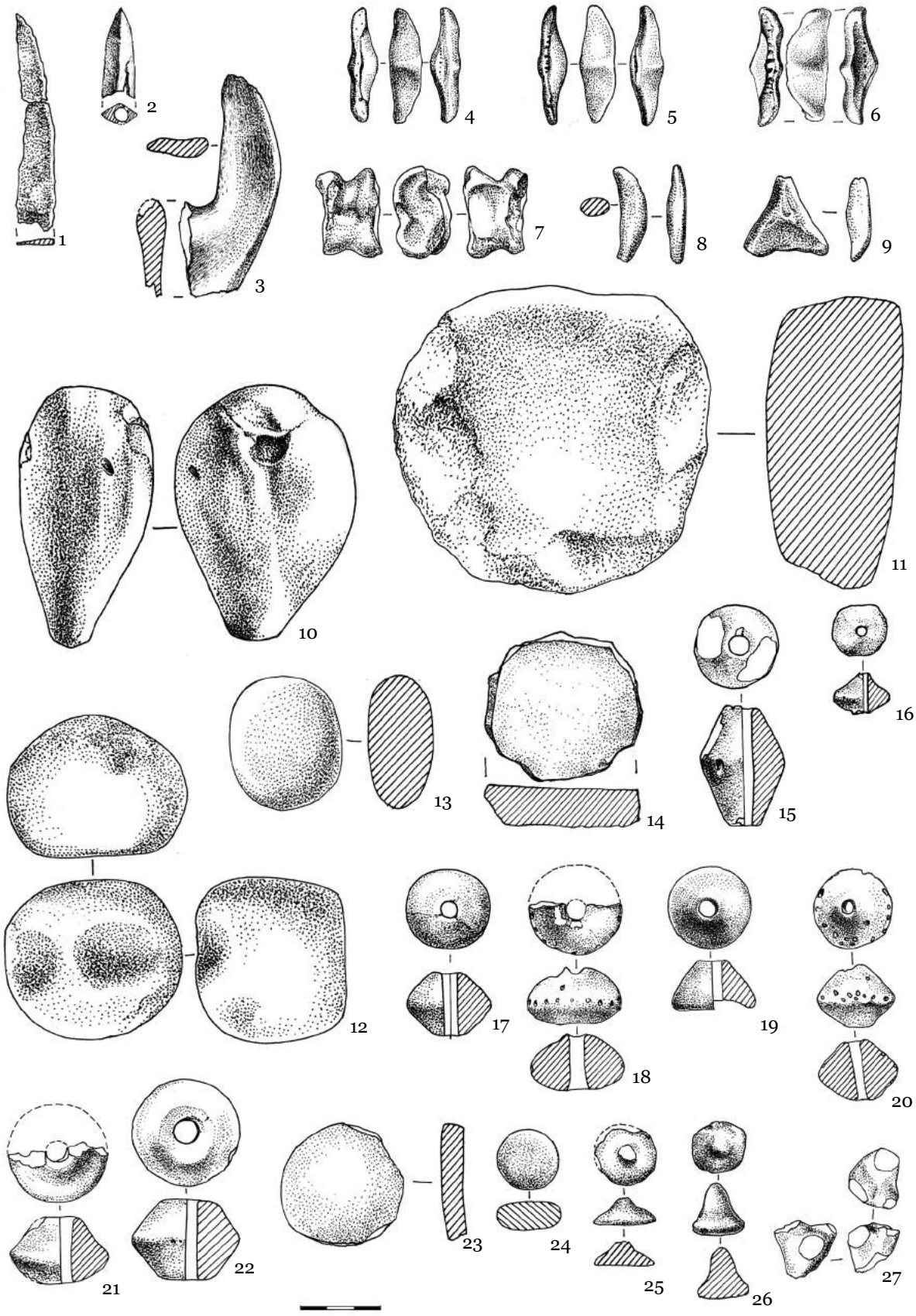

Fig. 36. Saharna Mare. Piese din perioada hallstattiană timpurie (1 - fier; 2-8 - os; 9-14 - piatră; 15-27 - lut).

Rondela (cat. nr. IV.11; fig. 36/23) a fost confecţionată din peretele unui vas lucrat cu mâna şi avea diametrul de cca 5 cm. Astfel de piese sunt frecvent întâlnite la monumentele culturii Cozia-Saharna şi se presupune că erau utilizate în procesul de modelare a ceramicii (Кашуба 2000, 317, рис. XXVI/19, 24, 25). Ele puteau fi utilizate şi în calitate de instrumente pentru prelucrarea pieilor de animale (Кашуба 2000, 317).

Categoria **armelor** este prezentată de un vârf de săgeată din os de formă piramidală (cat. nr. II.1; fig. 36/2). Săgeţi similare au mai fost descoperite la Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 147/5), precum şi la alte monumente din arealul culturii Cozia-Saharna – Ţahnăuţi, Mateuţi „La Başnă" (Кашуба 2000, рис. XXIX/7, 15, 16) etc.

Din categoria **pieselor de podoabă** fac parte trei pandantive, unul descoperit la fundul şanţului de apărare al „citadelei", celelalte – în stratul de cultură. Cel depistat (cat. nr. I.4; fig. 17/1) în şanţ a fost confecţionat din bronz şi avea formă trapezoidală („topor"). Cea de a doua piesă (cat. nr. II.6; fig. 36/8), reprezintă semifabricatul unui pandantiv (lipsit de orificiu), confecţionat prin şlefuire, din coltele unui animal. Al treilea pandantiv (cat. nr. III.6; fig. 36/9) a fost lucrat, la fel prin şlefuire, dintr-o piatră din râu. Pandantive similare au fost atestate şi anterior la Saharna Mare (Кашуба 2000, рис. XXVII/20; Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 116/11), precum şi la alte situri hallstattiene timpurii.

Piesele cu semnificaţie cultică sunt cunoscute după un astragal, trei pintadere şi două fragmente de statuete zoomorfe.

Astragalii (cat. nr. II.7; fig. 36/7), confecţionaţi din vertebre de animale, descoperiţi şi anterior la Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 159/2-4), sunt larg răspândiţi în mil. I a. Chr., fiind cunoscuţi după exemplarele de la Saharna „Dealul Mănăstirii" (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 49/4, 5; Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009, fig. 15/2), Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, таб. LII), Alcedar III (Кашуба 2000, 463, рис. CXVII/25-29), Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 208, fig. 2/4, fig. 8/5), uneori suprafaţa lor fiind decorată cu incizii.

Pintaderele (cat. nr. IV.14-16; fig. 27/7; 36/25, 26) au fost confecţionate din pastă de lut cu degresanţi de şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cărămiziu la cenuşiu. Ele au formă conică cu înălţimea cuprinsă între 1,0 şi 2,0 cm, iar diametrul bazei de 1,8-2,4 cm. Exemplare similare au fost descoperite atât la Saharna Mare, în campaniile anterioare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 159/5-9), cât şi la alte monumente din mediul culturii Cozia-Saharna – Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, таб. XLIV/3), Ţahnăuţi, Solonceni-Hlinaia (Кашуба 2000, рис. XXXII/1-3, 8-10) etc.

O statuetă zoomorfă (cat. nr. IV.17; fig. 11/2) a fost descoperită printre ruinele „zidului" de apărare. Ea era modelată din pastă de lut cu ingrediente de şamotă măruntă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu la cărămiziu. Din cauza deteriorării este dificil de stabilit specia animalului reprezentat. Cea de a doua piesă (cat. nr. IV.18; fig. 36/27) a fost atestată în stratul de cultură. Din cauza fragmentării, de asemenea, nu a fost posibilă restabilirea formei iniţiale. Figurinele zoomorfe sunt cunoscute şi la alte monumente din arealul culturii Cozia-Saharna – Solonceni-Hlinaia, Alcedar III, Ţahnăuţi etc. (Кашуба 2000, 335, таб. XXXIII/1, 4, 6). De asemenea, acestea sunt răspândite şi la monumentele hallstattiene timpuri de tip Babadag (Jugănaru 2005, 45, fig. 10/49), Gáva-Holigrady-Grăniceşti (László 1994, fig. 46-49; Mareş et al. 2007-2008, 81-112), Chişinău-Corlăteni (Leviţki 2004, 111, fig. 59/1, 2) etc.

Ceramica

În stratul cultural a fost evidenţiat un număr impunător de fragmente de vase, multe din care cu decor incizat, ştanţat sau în relief. Dintre multiplele forme de vase se evidenţiază câteva tipuri:

1. *Străchini*. Acest tip de vase este reprezentat, cu preponderenţă, de fragmente, pe baza cărora este posibilă reîntregirea grafică a recipientelor. După formă ele sunt de câteva variante:

– străchini cu trunchiul tronconic, pereţii rotunjiţi şi buza răsfrântă în interior (fig. 37/1, 2, 6; fig. 39/2, 4, 5; fig. 40/4). Unele exemplare au incizat pe partea superioară a buzei un decor din linii scurte, depuse oblic (fig. 37/1, 2, 6). La unele vase astfel de ornament a fost realizat pe partea de sus a trunchiului (fig. 37/2). În această variantă se încadrează şi străchinile cu decor ştanţat (fig. 39/1, 2, 4, 5) care, în unele cazuri, au partea superioară acoperită cu zigzaguri din

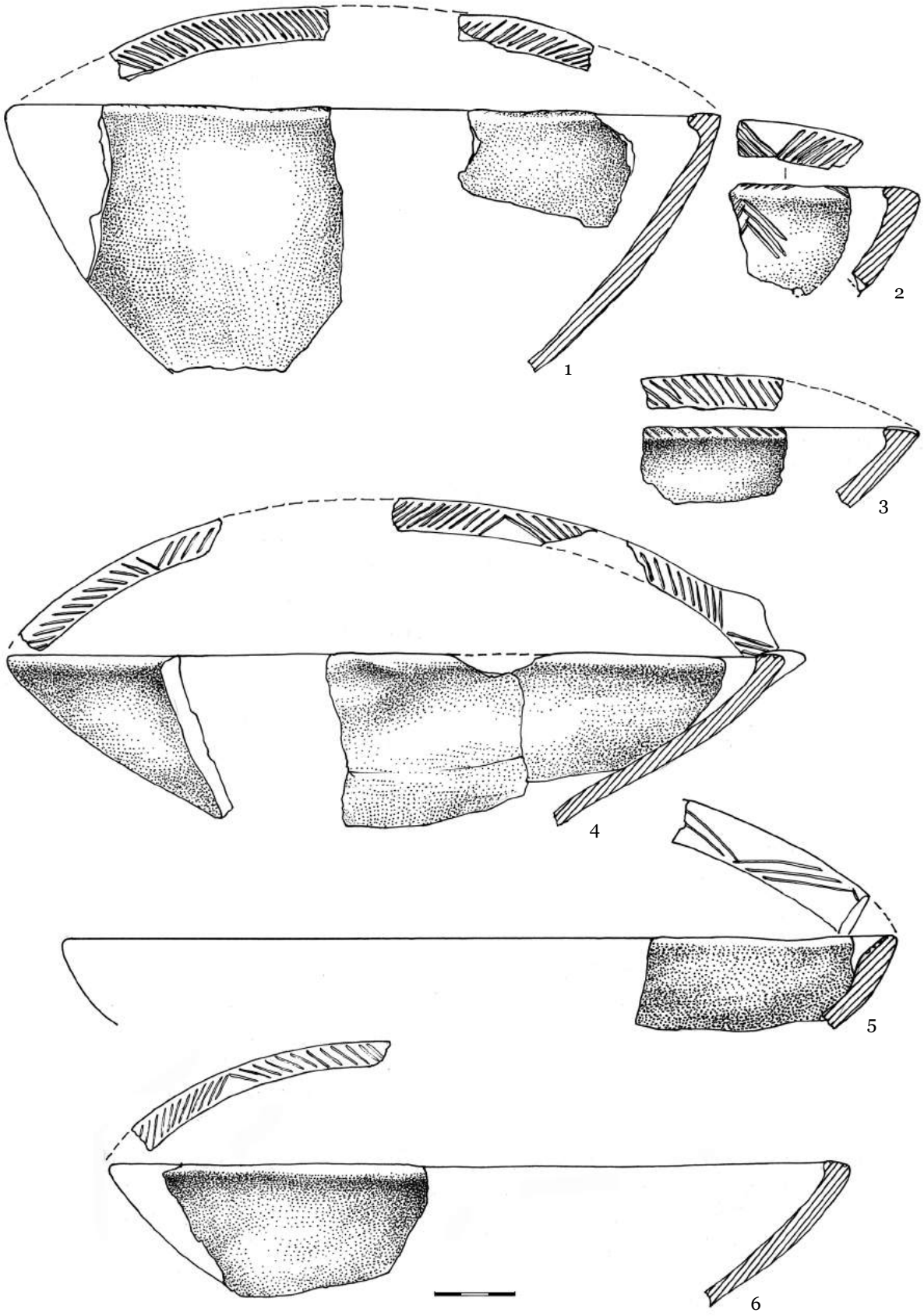

Fig. 37. Saharna Mare. Fragmente de străchini din stratul cultural.

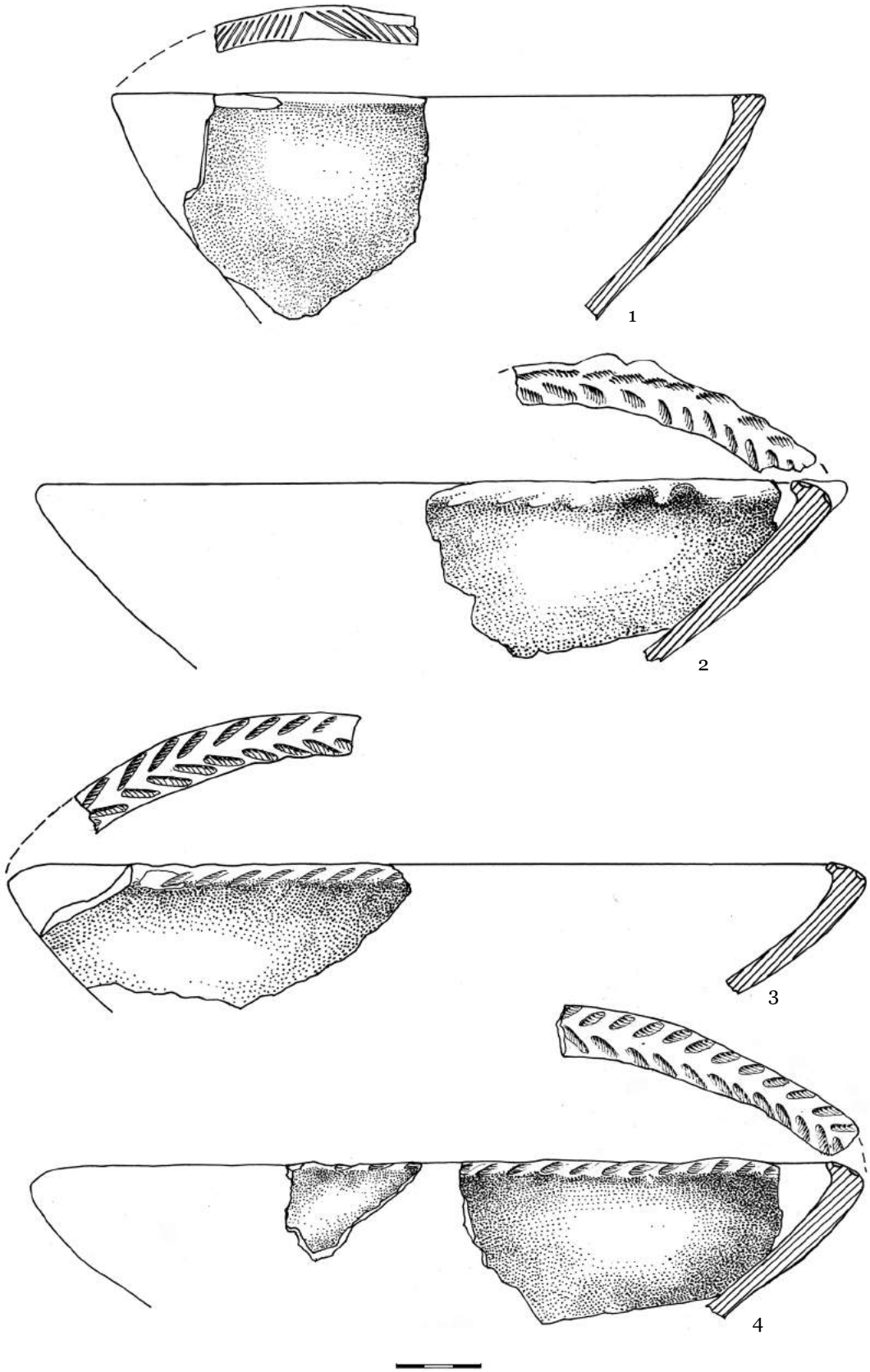

Fig. 38. Saharna Mare. Fragmente de străchini din stratul cultural.

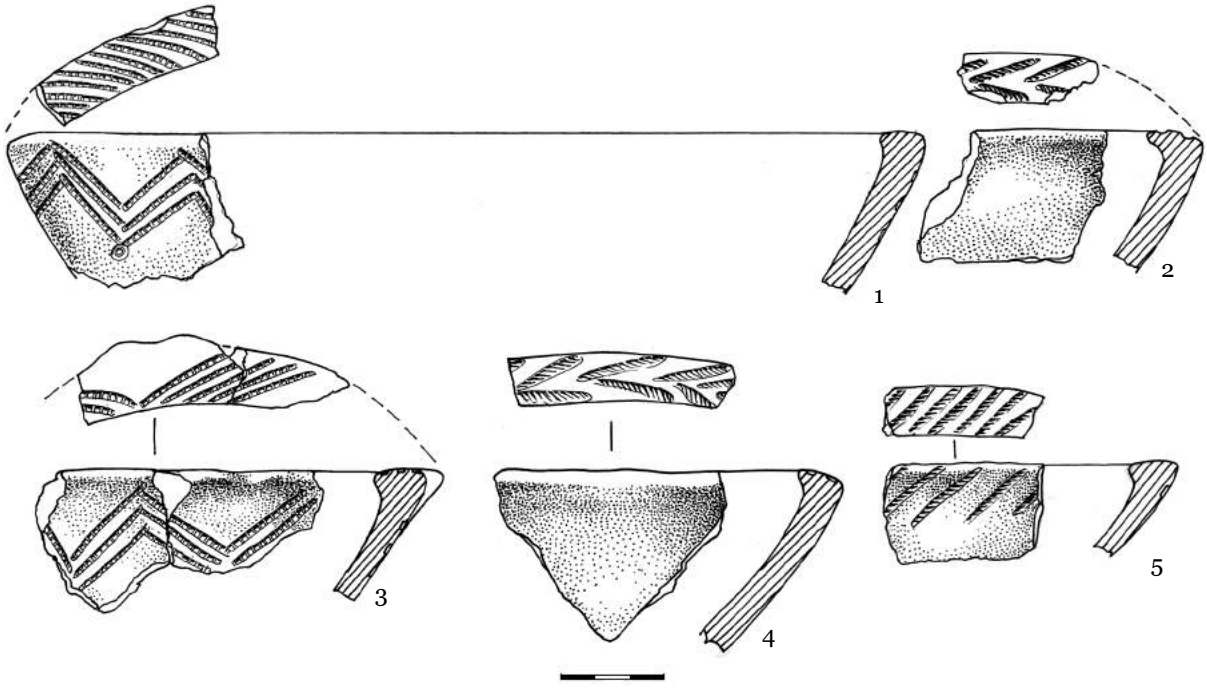

Fig. 39. Saharna Mare. Fragmente de străchini din stratul cultural.

trei linii ştanţate paralel cu câte un cerculeţ pe vârf. Străchini cu trunchiul tronconic cu pereţii rotunjiţi şi cu decor similar sunt larg răspândite la monumentele culturii Cozia-Saharna – Butuceni (Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002, 202, fig. 76/1), Saharna „Ţiglău" (Niculiţă, Nicic 2008, 226, fig. 15/19), Cozia (László 1972, 218, fig. 10; Hänsel 1976, Tafel 51/1), Pocreaca (Iconomu 1996, 45, fig. 12/3) etc.

– străchini cu trunchiul tronconic, pereţii oblici şi buza răsfrântă în interior. Decorul este realizat în acelaşi stil, prin incizare şi ştanţare (fig. 37/4; fig. 38/2-4; fig. 39/3). Exemplarele acestui tip de străchini sunt caracteristice, la fel, culturii Cozia-Saharna.
– străchini cu trunchiul rotunjit şi buza îngroşată. La unele recipiente se întâlnesc proeminenţe aplatizate, amplasate pe marginea exterioară a buzei, partea superioară a căreia e acoperită cu decor incizat sau ştanţat (fig. 40/2, 3).

2.*Vase cu gâtul trompetiform, buza lată răsfrântă în afară* (fig. 42/1-6). Dintre vasele acestui tip se evidenţiază exemplarele cu gâtul cilindric, bine profilat (fig. 42/2, 3, 6; fig. 43/3) şi recipientele fără gât, buza lată a cărora se uneşte cu umărul vasului (fig. 42/1, 4, 7). Se întâlnesc vase cu umărul ornamentat cu câte trei linii incizate paralel (fig. 42/6) ori cu câte un rând de cerculeţe duble, încadrate într-un chenar realizat prin ştanţare, laturile căruia prezintă două linii paralele (fig. 42/7). Recipiente similare au fost atestate în construcţia nr. 1 de la Saharna Mică, datată cu sec. XI-X a. Chr. (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 17, 18), Kastanas (Hänsel 1989, Taf. 70/7), Kalakača (Medović 1988, 138, sl. 123/1, 139, sl. 124), Jijila-Cetăţuie (Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 85, fig. 48/1), unde astfel de materiale sunt datate cu sfârşitul epocii bronzului - sec. XI a. Chr.

3. *Vase fără gât cu buza profilată în exterior, trunchiul globular*, diametrul maxim al cărora era în partea de mijloc sau de jos a recipientului. Vasele cu diametrul maxim în partea de mijloc (fig. 43/2) sunt ornamentate pe umăr cu decor ştanţat realizat în formă de cerculeţe cu tangente, încadrate într-un chenar format din două sau trei linii paralele, întretăiat de brâie/riton aplatizate (fig. 44/1-5). Fragmente a astfel de vase sunt cunoscute la Pocreaca (Iconomu 1996, 44, fig. 11/4), Saharna „Ţiglău" (Niculiţă, Nicic 2008, 218, fig. 9/10), Glinjeni (Кашуба, Гольцева 1995, табл. LVII/3), Cartal II (Бруяко 2010, 253, рис. 3/11), deşi stilul decorului de pe vasele de la ultimele două situri e puţin diferit. Vasele cu diametrul maxim în partea de jos a trunchiului sunt ornamentate în partea de sus cu decor ştanţat, constituit din trei linii paralele amplasate orizontal,

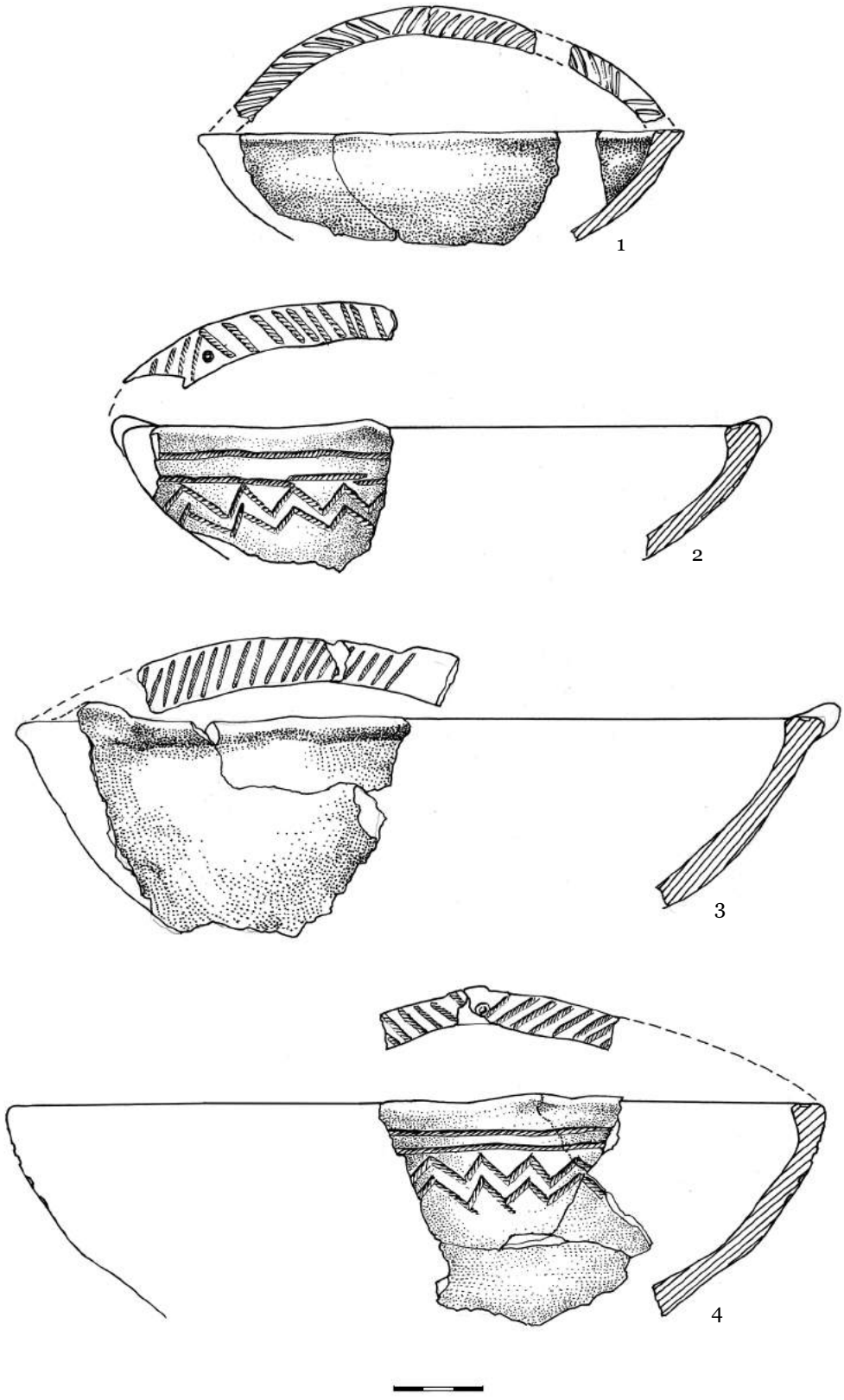

Fig. 40. Saharna Mare. Fragmente de străchini din stratul cultural.

de la care se lasă în jos unghiuri din trei linii paralele cu câte două cerculețe la vârf. În partea de sus a umărului, deasupra decorului ştanţat, sunt amplasate simetric câte două sau patru butoane cilindrice (fig. 44/6). Vase cu decor ştanţat în formă de cerculețe cu tangente sau cu cerculețe la vârful unghiului sunt cunoscute la Pšeničevo (Čičikova 1972, 90, 91, fig. 11, 12), Dundarea Haivata (Аладжов, Балабанян 1984, 197, обр. 11, 13), Babadag (Jugănaru 2005, 123, fig. 29/1-9) etc. Combinarea decorului în relief cu cele incizate şi ştanţate este o practică des întâlnită pe vasele culturii Cozia-Saharna.

4. *Cupele/cleştele* au fost modelate din pastă de lut bine prelucrată cu ingrediente de nisip mărunt, sau şamotă bine măcinată. În această categorie de ceramică se evidenţiază următoarele variante:

– cupe/ceşti cu gâtul cilindric, buza evazată, trunchiul globular cu diametrul maxim în partea de jos (fig. 41/2-7, 16). De regulă ele sunt ornamente prin incizare, decorul în formă de triunghiuri haşurate cu vârful în sus depuse pe trei linii paralele realizate în zona de joncţiune a gâtului cu trunchiul. De la liniile paralele în jos sunt trasate linii oblice, în cele mai frecvente cazuri, câte nouă la număr, depuse sub unghi. De la zona de joncţiune a trunchiului cu gâtul se ridică câte o toartă, care cel mai probabil este supraînălţată buzei (fig. 41/2). Mai frecvent se întâlneşte decorul alcătuit din linii oblice, încadrate în chenare din linii orizontale paralele depuse în zona diametrului maxim al trunchiului (fig. 41/6, 7, 16). Exemplare similare apar timpuriu, fiind cunoscute printre formele de vase de la Vârtop (Hänsel 1976, Taf. 37/1), dar şi în faza I a faciesului Babadag, cunoscute după descoperirile din aşezarea Gravăn „Mlăjitul Florilor" (Jugănaru 2005, 116, fig. 20/4), Jijila-Cetăţue (Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, fig. 21/1), Pocreaca (Iconomu 1996, 46, fig. 13/1).
– cupe/ceşti fără gât cu buza răsfrântă în afară, care printr-o ondulare bine profilată se uneşte cu trunchiul globular, diametrul maxim al căruia e la mijloc (fig. 41/1, 10, 14, 15). Anume această zonă, precum şi umărul trunchiului e acoperită cu decor incizat, alcătuit din trei linii paralele depuse orizontal, asociate din ambele părţi cu linii oblice (fig. 41/10) sau cu zigzaguri din fâşii de linii oblice marcate de cerculețe (fig. 41/11). Unele exemplare au în calitate de decor şi suporturi aplatizate (fig. 41/14) sau câte o toartă supraînălţată (fig. 41/15).
- cupe/ceşti cu profilul S-oidal şi diametrul maxim în partea de jos a trunchiului (fig. 41/9, 12, 13, 19). De regulă, recipientele acestui tip au în zona joncţiunii gâtului cu trunchiul câte trei linii incizate ce înconjoară orizontal vasul. De la ele pornesc segmente de linii oblice depuse sub unghi (fig. 41/9, 12).
- cupe/ceşti cu gâtul ondulat şi diametrul maxim în partea de sus a trunchiului. Pe aceste exemplare decorul, alcătuit din linii oblice şi orizontale, este incizat în zona umărului vasului, pe care sunt depuse şi suporturi segmentoidale mici (fig. 41/17, 18). Cupe/ceşti cu decor similar au fost atestate la majoritatea monumentelor culturii Cozia-Saharna.

5. *Pixide*. Un interes deosebit prezintă fragmentele de vase cu pereţii rotunjiţi în formă de butoi (fig. 41/21; fig. 45/8-10) care pot fi considerate drept pixide. În regiunea Nistrului Mijlociu astfel de recipiente sunt cunoscute după exemplarele din aşezarea şi necropola Saharna „Ţiglău" (Niculiţă, Nicic 2008, 224, fig. 14/17; Кашуба 2000, 334, рис. XXXII/29, 30, 37). De regulă, pixidele sunt completamente acoperite cu decor, care, în cele mai frecvente cazuri, este constituit din câte două linii paralele ce formează un chenar, în care sunt încadrate şiruri de romburi haşurate, zigzaguri din două sau mai multe linii (fig. 41/21; fig. 45/9, 10). Decorul e depus vertical acoperind vasul de la buză până la fund. Vase zoomorfe cu decor similar, utilizate în calitate pixide au fost descoperite în „cenuşarul" de la Glinjeni, care se încadrează în aceeaşi grupă cultural-cronologică. De fapt, pixidele reprezentau vase pentru păstrarea diferitor soluţii pentru igienă sau fardare şi erau larg răspândite în tot bazinul balcanic (Стоянов 1997, 152, рис. V/1-14).

În stratul cultural au mai fost descoperite fragmente de toarte cu buton pe creastă şi decor din linii oblice depuse sub unghi (fig. 41/21-23), precum şi un număr considerabil de fragmente de la diverse forme de vase, acoperite cu decor ce reprezintă zigzaguri cu cerculețe pe vârful unghiului, executat prin incizare (fig. 45/7) sau ştanţare (fig. 45/14), ornament în formă de brăduţ (fig. 45/4), sau combinaţie din decor în relief – suport aplatizat înconjurat cu cerculețe duble imprimate (fig. 45/15). Astfel de recipiente sunt documentate destul de frecvent la siturile culturii Cozia-Saharna.

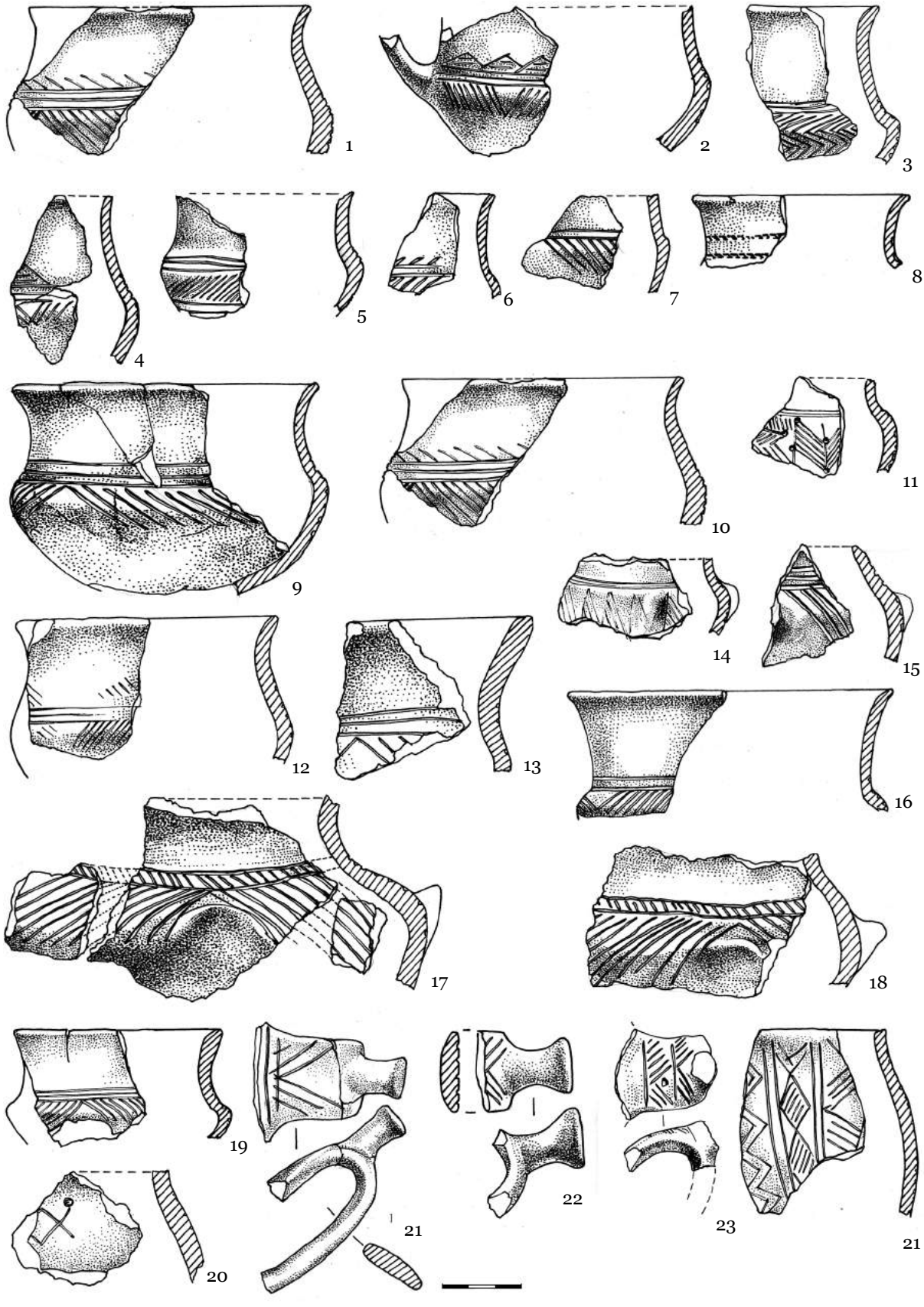

Fig. 41. Saharna Mare. Fragmente de cupe/ceşti şi pixide din stratul cultural.

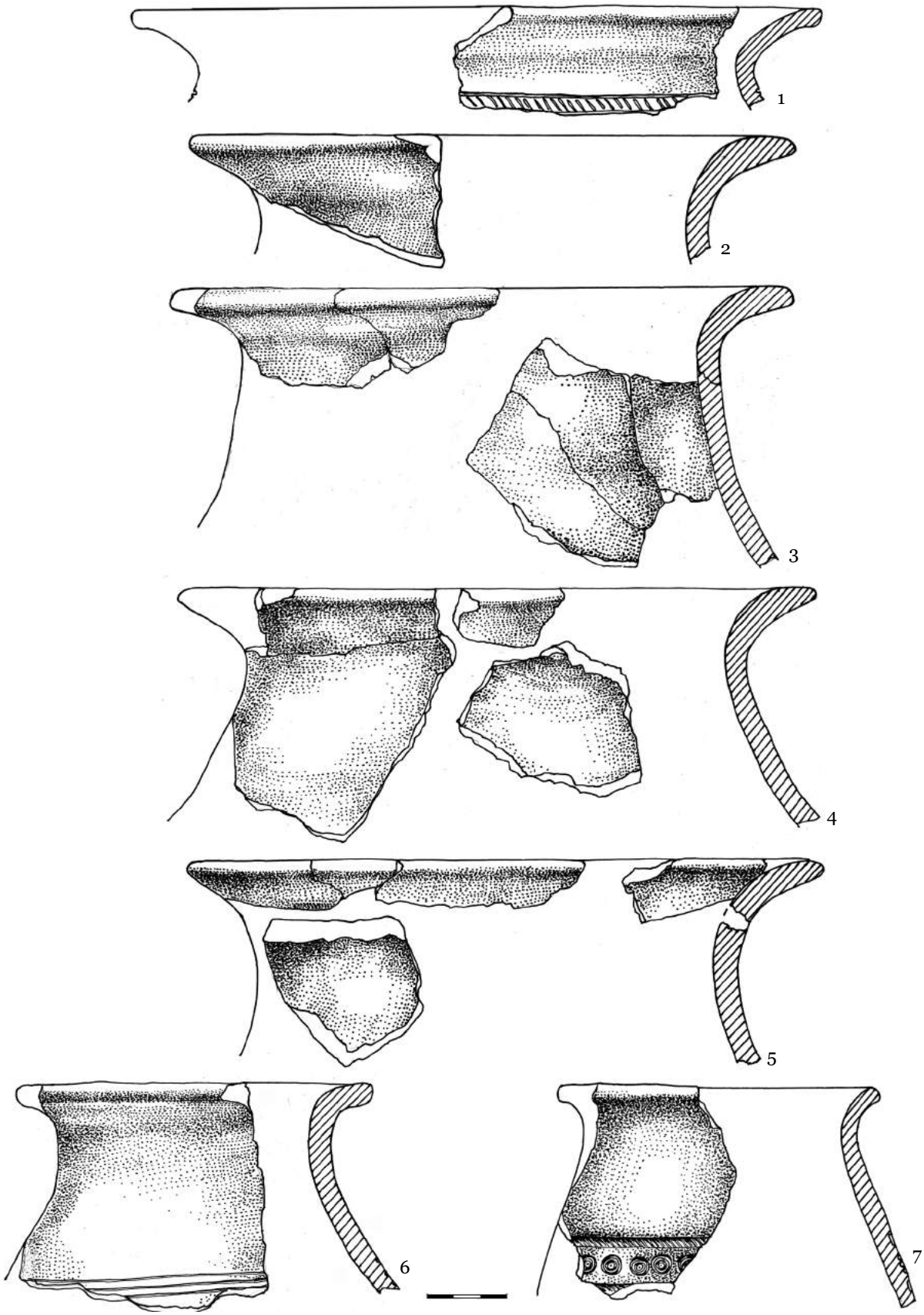

Fig. 42. Saharna Mare. Fragmente de chiupuri din stratul cultural.

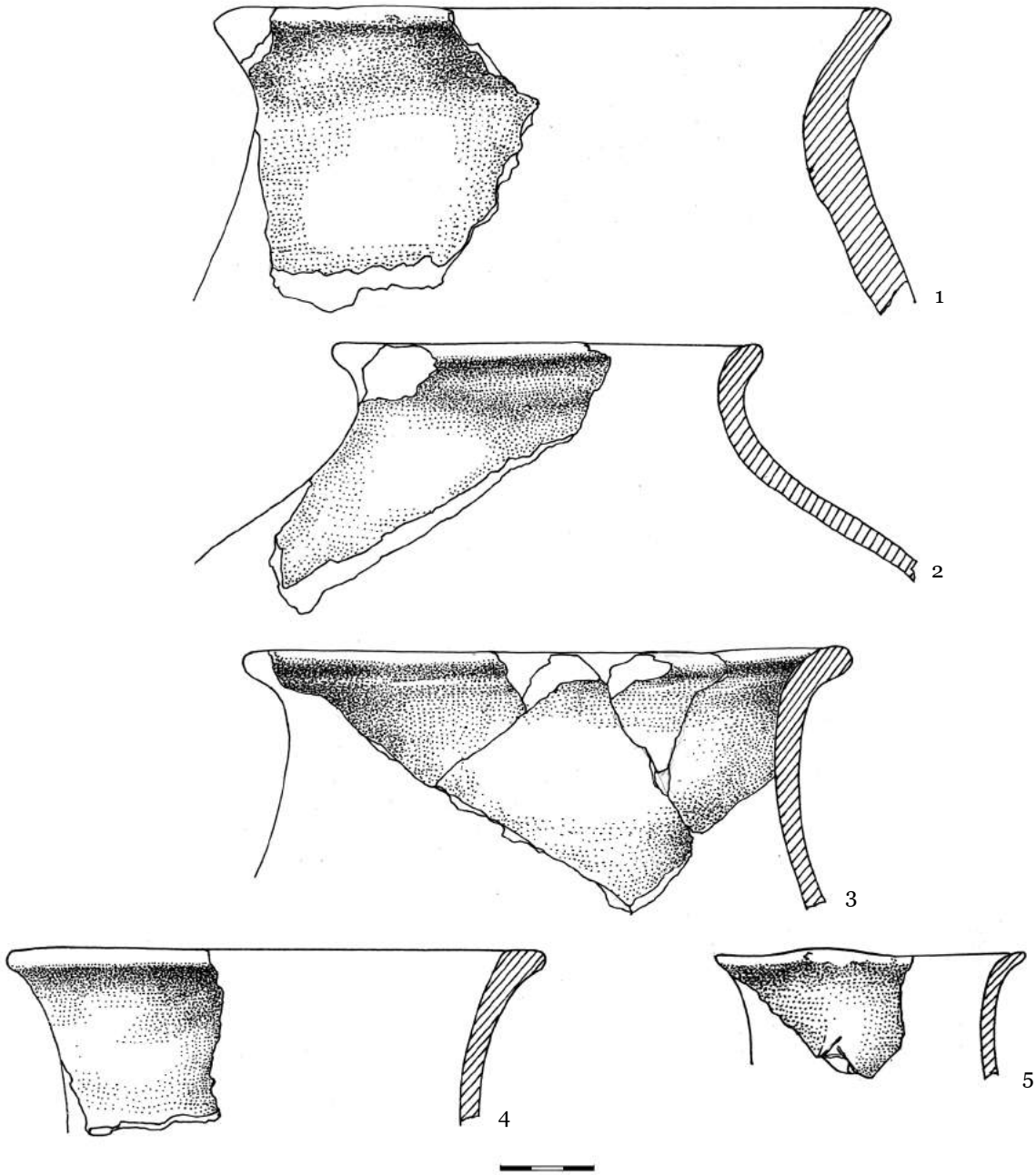

Fig. 43. Saharna Mare. Fragmente de chiupuri din stratul cultural.

* * *

Materialele depistate pe segmentul de sud-est al interfluviului Saharna Mare, care deşi rămân a fi modeste, permit tragerea unor concluzii de ordin stratigrafic şi cultural-cronologic.

Pentru prima dată partea de sud-est a interfluviului a fost populată la finele sec. XII - începutul sec. XI a. Chr. Drept argumente în acest sens pot servi următoarele constatări:

a) La sud de sistemul defensiv al cetăţii traco-getice au fost atestate urmele unei aşezări cu un singur nivel de locuire, cunoscută ca situl Saharna „Dealul Mănăstirii", care completamente se încadrează în cultura Cozia-Saharna.

b) În secţiunea 15/2010, în carourile 7 şi 8, parţial sub aglomeraţia 1/15/2010 (complexul de cult?) de oase umane şi ceramică cu decor incizat şi ştanţat, la adâncimea de 1,2 m de la nivelul actual de călcare a fost descoperită groapa

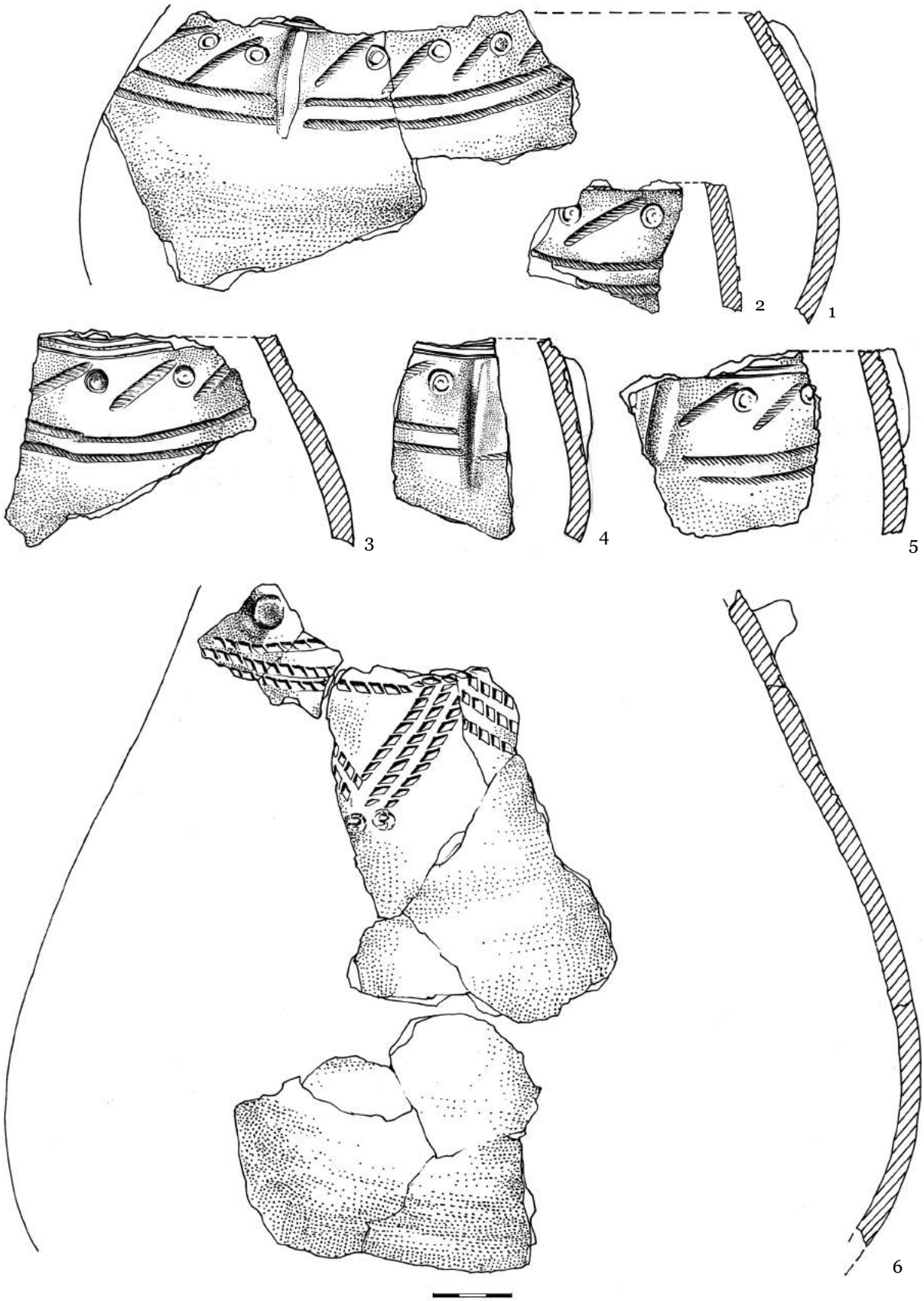

Fig. 44. Saharna Mare. Fragmente de chiupuri din stratul cultural.

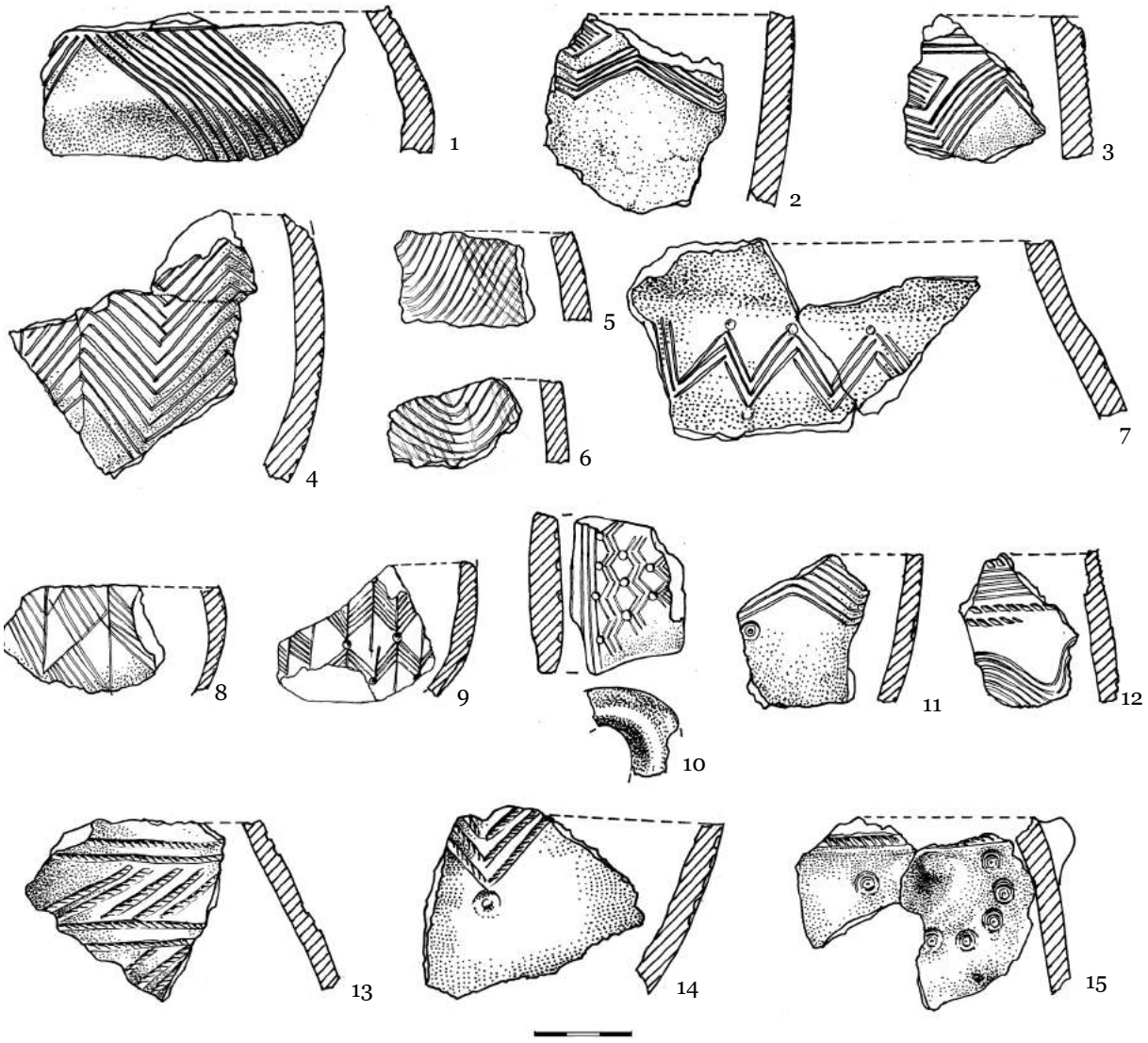

Fig. 45. Saharna Mare. Material ceramic din stratul cultural.

nr. 119 (6/15/2010). În umplutura ei au fost sesizate mai multe fragmente de ceramică, unele lipsite de ornamente, altele numai cu decor incizat. Diferenţa de nivel dintre aglomeraţia 1/15/2010 şi groapă constituie cca 0,4 m. Lipsa semnelor de bulversare a gropii nr. 119 de către cei care au amenajat aglomeraţia de oase umane, acoperite cu bucăţi de pietre de calcar, dar şi grosimea de 0,4 m a stratului nebulversat dintre aceste două complexe demonstrează fără echivoc că ele au fost construite în diferite perioade cronologice. Dacă se ia în consideraţie că ceramica ornamentată, descoperită în groapa nr. 119, era acoperită exclusiv cu decor incizat, iar cea din aglomeraţia de oase umane era împodobită atât prin incizare, cât şi ştanţare, decor specific culturii Cozia-Saharna, reiese că groapa a fost mai timpurie decât vremea funcţionării sitului în care domina sortimentul ceramic incizat şi ştanţat.

O situaţie similară a fost atestată şi la aşezarea Saharna-Ţiglău unde au fost descoperite două complexe închise – gropile nr. 8 şi nr. 9. Groapa nr. 9, în umplutura căreia a fost sesizat material ceramic cu decor incizat, ştanţat şi în relief – caracteristic pentru aşezările culturii Cozia-Saharna, întretăia parţial groapa nr. 8. Emplectonul acesteia conţinea fragmente de la vase cu gâtul trompetiform, care, de regulă, se datează cu sec. XII-X a. Chr., fragmente de la cupe cu profilul S-oidal, precum şi fragmente de străchini, ornamentate

în zona diametrului maxim al trunchiului cu linii oblice incizate, romburi haşurate sau zigzaguri cu cerculeţe pe vârf (Niculiţă, Nicic 2008, 227-229, fig. 17, 18).

Prin cercetările de la Saharna Mică s-a demonstrat că în orizontul timpuriu în sortimentul ceramic predomină vasele cu gâtul trompetiform şi cele cu decor incizat sau cu butoane pe toarte, care cronologic se încadrează în perioada de la finele sec. XII - sec. XI a. Chr. (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 48-50).

În baza acestor date s-ar putea presupune că iniţial, în sec. XI sau în a doua jumătate a acestui secol, pe interfluviul Saharna Mare a fost întemeiată o aşezare, în sortimentul ceramic al căreia predominau vasele ornamentate cu decor în relief sau incizat. Cu timpul comunitatea a evoluat, începând să utilizeze şi decorul ştanţat. La marginea de est a acestei aşezări, peste ruinele unor construcţii abandonate a fost ridicată „citadela", care a avut în primul rând scopul să protejeze populaţia din situl adiacent. Cartografierea monumentelor hallstattiene timpurii din regiunea Saharna (fig. 46) demonstrează că „citadela" a fost amplasată în mijlocul mai multor aşezări civile, ceea ce ne conduce spre ideea că ea putea juca şi rolul de centru politico-administrativ. Fiind poziţionată pe malul Nistrului, fortificaţia avea şi menirea de a supraveghea căile de acces dinspre fluviu spre teritoriile limitrofe, precum şi să controleze căile comerciale din această regiune.

Pentru moment „citadela" de la Saharna Mare este unica fortificaţie din bazinul Nistrului, din arealul culturii Cozia-Saharna[15]. Însă, nu este exclus faptul că numărul cetăţilor în această regiune să fi fost mult mai mare. De exemplu, mai multe aşezări ale culturii Cozia-Saharna (Curatura, Alcedar, Glinjeni-La Şanţ, Mateuţi etc.) sunt suprapuse de situri din secolele VI-III a. Chr., iar sistemul defensiv, atestat în urma observaţiilor de suprafaţă, tradiţional este atribuit aşa-numitei perioade getice. Atât timp cât elemente defensive ale acestor aşezări nu vor fi cercetate prin investigaţii arheologice de amploare, este dificil să ne pronunţăm despre data edificării lor.

[15] Deocamdată în arealul acestei culturi sunt cunoscute patru fortificaţii. La două dintre ele – Pocreaca (Iconomu 1996, 21-56) şi Saharna Mare – sistemul defensiv a fost amenajat de purtătorii culturii Cozia-Saharna, iar la Brad (Ursachi 1995, 99) şi Răcătău (Ursachi 1987, 41-44) au fost reutilizate elementele defensive, edificate de purtătorii culturii Monteoru.

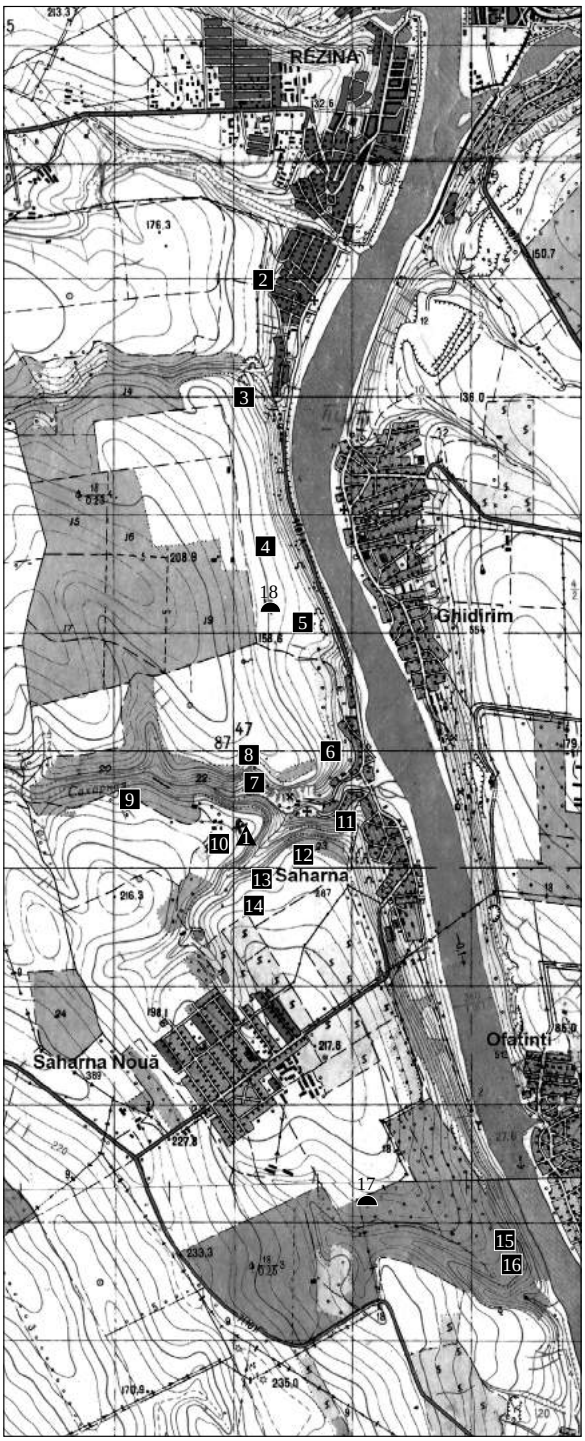

▲ Fortificaţii ■ Aşezări deschise ◠ Necropole

1. Saharna Mare
2. Stohnaia I
3. Saharna „La Revichin"
4. Saharna „Valea Furnicar"
5. Saharna „Ţiglău"
6. Saharna I
7. Saharna Mică
8. Saharna Mică I
9. Saharna „Valea de Mijloc"
10. Saharna „Dealul Mănăstirii"
11. Saharna „Valea Grimidon"
12. Saharna „Dealul Şanţ"
13. Saharna „Rude"
14. Saharna „Budei"
15. Saharna „Gura Hulboacei"
16. Saharna „Hulboaca"
17. Saharna „Gura Hulboacei"
18. Saharna „Ţiglău"

Fig. 46. Răspândirea monumentelor hallstattiene timpurii în regiunea Saharna.

Catalog[16]

I. Piese din metal

I.1. *Lamă de cuţit* (fig. 25/4). Secţiunea 13A/2010, groapa 111 (4/13A/2010). Confecţionată din fier. Forma – lamă scurtă triunghiulară. H=3,0 cm, L=1,7 cm, Gr=0,2 cm. Pedunculul de înmănuşare cu L=2,0 cm, nit. Inedit.

I.2. *Lamă de cuţit*, fragment (fig. 36/1). Secţiunea 15/2010, adâncimea 0,8 m. Confecţionată din fier. Forma – cu muchia arcuită. H=6,0 cm, L=1,5 cm, Gr=0,1-0,2 cm. Inedit.

I.3. *Tub* (fig. 34/2). Secţiunea 15/2010, aglomeraţia 1/15/2010. Confecţionat din fier. Gr=0,4 cm. Inedit.

I.4. *Pandantiv* (fig. 17/1). Secţiunea 13/2009, şanţul de apărare. Confecţionat din bronz. Forma – poligonală („topor"). H=2,2 cm, L_1=0,7 cm, L_2=1,9 cm, Gr=0,04 cm, D_{orf}=0,3 cm. Inedit.

II. Piese din os

II.1. *Vârf de săgeată* (fig. 36/2). Secţiunea 15/2010, adâncimea 0,98 m. Confecţionat din os. Forma – romboidală în secţiune. H=3,5 cm, L=1,2 cm, Gr=0,8. Bucşă de înmănuşare, H=1,2 cm, D=0,6 cm. Inedit.

II.2. *Spatulă* (fig. 36/3). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,85 m. Confecţionată din corn de animal. H=9,0 cm, L= 2,2 cm, Gr=0,8 cm. Inedit.

II.3. *Unealtă pentru modelarea ceramicii* (fig. 36/4). Secţiunea 14/2010, adâncimea 0,9 m. Confecţionată dintr-o vertebră de animal. H=4,3 cm, L=1,3 cm, Gr=0,9 cm. Pe părţile laterale se observă urme de prelucrare. Inedit.

II.4. *Unealtă pentru modelarea ceramicii* (fig. 36/6). Secţiunea 14/2010, adâncimea 0,9 m. Confecţionată dintr-o vertebră de animal. H=4,7 cm, L=1,6 cm, Gr=1,0 cm. Pe părţile laterale se observă urme de prelucrare. Inedit.

II.5. *Unealtă pentru modelarea ceramicii* (fig. 36/5). Secţiunea 15/2010, adâncimea 0,8 m. Confecţionată din vertebre. H=4,5 cm, L=1,3 cm, Gr=0,9 cm. Pe părţile laterale se observă urme de prelucrare. Inedit.

II.6. *Pandantiv* (fig. 36/8). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,8 m. Confecţionat din colte de animal. H=3,6 cm, L= 1,0 cm, Gr=0,5 cm. Inedit.

II.7. *Astragal* (fig. 36/7). Secţiunea 13/2009, adâncimea 1,0 m. Confecţionat din vertebră. H=3,2 cm, L=2,0 cm, Gr=1,7 cm. Inedit.

III. Piese din piatră

III.1. *Cute*, semifabricat (fig. 36/10). Secţiunea 15/2010, adâncimea 0,75 m. Confecţionată din piatră de gresie. Forma – quasi-elipsoidală. H=9,8 cm, L=6,8 cm, Gr=6,0 cm. La suprafaţă a fost atestat începutul unei perforări. Inedit.

III.2. *Piatră de râşniţă* (fig. 36/11). Secţiunea 13/2009, adâncimea 1,2 m. Confecţionată din piatră de cuarţit. Forma – poligonală în plan. H=12,5 cm, L=11,6 cm, Gr=5,0 cm. Inedit.

III.3. *Percutor* (fig. 36/12). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,7 m. Confecţionat din piatră de gresie. Forma – sferică. La un pol poartă urme de utilizare intensă, la cel opus au fost atestate două aplatizări de formă ovală în plan. D=7 cm, H=5 cm. Inedit.

III.4. *Lustruitoare* (fig. 36/13). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,8 m. Confecţionată din piatră de râu. Forma – quasi-elipsoidală, suprafaţa şlefuită. H=5,5 cm, L=4,6 cm, Gr=2 cm. Inedit.

III.5. *Rondelă* (fig. 36/14). Secţiunea 15/2010, adâncimea 1,2 m. Confecţionată din piatră de calcar. Forma – rotundă în plan. H=1,6 cm, D=6,5 cm. Inedit.

III.6. *Pandantiv* (fig. 36/9). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,8 m. Confecţionat din piatră de silex. Forma – triunghiulară în plan. L=3,0 cm, Gr_{centr}=0,9, $Gr_{extreme}$=0,4 cm. Inedit.

IV. Piese din lut

IV.1. *Fusaiolă* (fig. 36/15). Secţiunea 14/2010, adâncimea 1,05 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis la cărămiziu. Forma – bitronconică. H=4,6 cm, D_b=1,2 cm, D_{max}=3,2 cm, D_{orf}=0,7 cm. Inedit.

IV.2. *Fusaiolă* (fig. 36/16). Secţiunea 14/2010, adâncimea 0,92 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis la cafeniu. Forma – bitronconică. H=1,4 cm, D_b=0,7 cm, D_{max}=2,1 cm, D_{orf}=0,46 cm. Inedit.

IV.3. *Fusaiolă* (fig. 36/17). Secţiunea 14/2010, adâncimea 1,07 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis

[16] În catalog au fost utilizate următoarele abrevieri: H – lungimea/înălţimea; L – lăţimea; Gr – grosimea; D_{max} – diametrul maxim; D_b – diametrul bazei (bazelor); D_{orf} – diametrul orificiului.

la cenuşiu-închis. Forma – bitronconică. H=2,4 cm, D_b=1,1 cm, D_{max}=3,2 cm, D_{orf}=0,5 cm. Inedit.

IV.4. *Fusaiolă* (fig. 34/1). Secţiunea 15/2010, aglomeraţia 1/15/2010, adâncimea 0,76 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis la cenuşiu. Forma – bitronconică. H=2,0 cm, D_b=1,6 cm, D_b=1,8 cm, D_{max}=2,8 cm, D_{orf}=0,7 cm. Inedit.

IV.5. *Fusaiolă,* fragment (fig. 36/18). Secţiunea 15/2010, adâncimea 0,79 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu la cărămiziu. Forma – bitronconică. H=2,1 cm, D_{max}=3,6 cm, D_{orf}=0,6 cm. Pe diametrul maxim a fost aplicat un şir de împunsături. D=0,15 cm la distanta de 0,5 cm. Inedit.

IV.6. *Fusaiolă* (fig. 17/2). Secţiunea 15/2010, şanţ de apărare, adâncimea 1,32 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis la cărămiziu deschis. Forma – sferică aplatizată. H=1,9 cm, D_{orf}=0,6 cm. Inedit.

IV.7. *Fusaiolă* (fig. 36/19). Secţiunea 15/2010, adâncimea 1,04 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis la cenuşiu. Forma – tronconică cu un umbo la bază. D_b=3,1 cm, H=2,3 cm D_{umbo}=2,4 cm, H_{umbo}=0,3 cm, D_{orf}=0,7 cm. Inedit.

IV.8. *Fusaiolă* (fig. 36/20). Secţiunea 15/2010, adâncimea 1,2 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis la cenuşiu. Forma – bitronconică. H=2,2 cm, D_b=0,3 cm, D_b=1,4 cm, D_{max}=2,8 cm, D_{orf}=0,4 cm. Pe diametrul maxim a fost aplicat un şir de împunsături. D=0,15 cm la distanta de 0,4 cm. Inedit.

IV.9. *Fusaiolă,* fragment (fig. 36/21). Secţiunea 15/2010, adâncimea 1,2 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu-deschis la cenuşiu. Forma – bitronconică. H=2,5 cm, D_b=1,6 cm, D_{max}=3,7 cm, D_{orf}=0,8 cm. Inedit.

IV.10. *Fusaiolă* (fig. 36/22). Secţiunea 18/2011, adâncimea 0,75 m. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cafeniu-deschis la cenuşiu. Forma – bitronconică. H=3,1 cm, D_b=2,2 cm, D_b=2,0 cm, D_{max}=4,2 cm, D_{orf}=1,0 cm. Inedit.

IV.11. *Rondelă* (fig. 36/23). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,8 m. Confecţionată din peretele unui vas modelat cu mâna din pastă de lut cu degresanţi de şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cărămiziu la cenuşiu-închis. Forma – cilindrică. H=0,8 cm, D=5 cm. Inedit.

IV.12. *Ştanţă*, fragment (fig. 11/1). Secţiunea 13/2009, „zid”, adâncimea 0,6 m. Confecţionată din pastă de lut cu degresanţi de calcar pisat. Arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea în exterior este cărămizie, iar în secţiune – neagră. Forma – elipsoidală. H=3,5 cm, L=2,4 cm, Gr=0,7 cm. Înzestrată cu un peduncul de formă tronconică, cu H=1,5 cm şi D=0,6 cm la capăt. Pe una din muchiile ştanţei au fost tăiat un şir de zimţi, cu ajutorul cărora era realizat un decor de tipul pseudo-şnurului. Niculiţă, Zanoci, Băţ 2011, Abb. 4/1.

IV.13. *Lustruitoare* (fig. 36/24). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,7 m. Confecţionată din pastă de lut cu degresanţi de nisip. Arderea – completă şi uniformă, culoarea – cafenie-deschisă. Formă – elipsoidală. H=1,2 cm, D=2,5 cm. Inedit.

IV.14. *Pintaderă* (fig 36/25). Secţiunea 13/2009, adâncimea 0,8 m. Confecţionată din pastă de lut cu degresanţi de şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu la cafeniu-deschis. Forma – conică cu vârful ei fiind rupt. Piesa s-a păstrat pe H= 1 cm, D_b=2,4 cm. Inedit.

IV.15. *Pintaderă* (fig. 36/26). Secţiunea 15/2010, adâncimea 0,7 m. Confecţionată din pastă de lut cu degresanţi de şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cărămiziu-deschis la cărămiziu-închis. Forma – conică. H=2,0 cm, D_b=2,0 cm. Inedit.

IV.16. *Pintaderă* (fig. 27/7). Secţiunea 15/2010, groapa 118 (5/15/2010). Confecţionată din pastă de lut, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cărămiziu deschis la cenuşiu deschis. Forma – conică cu vârful ei fiind rupt. H=1,1 cm, D_b=1,8 cm. Inedit.

IV.17. *Statuetă zoomorfă*, fragment (fig. 11/2). Secţiunea 13/2009, „zid”, adâncimea 0,4 m. Modelată din pastă de lut cu ingrediente de şamotă măruntă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu la cărămiziu. Din cauza deteriorării este dificil de stabilit specia animalului reprezentat. Piesa s-a păstrat pe H=6 cm. Niculiţă, Zanoci, Băţ 2011, Abb. 4/2.

IV.18. *Statuetă zoomorfă*, fragment (fig. 36/27). Secţiunea 18/2011, adâncimea 0,67 m. Modelată din pastă de lut cu ingrediente de şamotă măruntă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cărămiziu la cenuşiu-închis. Din cauza deteriorării este dificil de stabilit specia animalului reprezentat. Piesa s-a păstrat pe H=2,4 cm. Inedit.

Bibliografie

Alexandrescu 1980: A.D. Alexandrescu, La nécropole gète de Zimnicea. Dacia N.S. XXIV, 1980, 19-126.

Alexandrescu, Pop 1970: D. Alexandrescu, I. Pop, Sondajele de la Braşov-Păticel. MCA IX, 1970, 161-165.

Arnăut 2000: T. Arnăut, Aşezarea fortificată „Saharna Mare" – raion Rezina. In: (Red. M. Iacob, E. Oberländer-Târnoveanu, Fl. Topoleanu) Istro-Pontica, Muzeul Tulcean la 50-a aniversare (Tulcea 2000), 93-104.

Arnăut, Bercu, Matveev 2004: T. Arnăut, V. Bercu, S. Matveev, Aşezarea halstattiană de la Saharna „Dealul Mănăstirii". In: Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, I (Chişinău 2004), 263-284.

Arnăut, Ursu-Naniu 2008: T. Arnăut, R. Ursu-Naniu, Stolniceni – a new aspect of the funerary ritual at the Getic populations. In: **Funerary Practices in Central and Eastern Europe** (10th c. BC - 3rd c. AD) (Brăila-Braşov 2008), 31-40.

Čičikova 1972: M. Čičikova, Nouvelles données sur la culture Thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du Sud. In: Thracia, I (Serdicae 1972), 79-100.

Crişan 1969: I.H. Crişan, Ceramica daco-getică (Bucureşti 1969).

Fehér 1935: G. Fehér, Mogilni nahodki ot „Mumdžilar". In: Izvestiâ na Bălgarskiâ Arheologičeski Institut, VIII (Sofia 1934).

Hänsel 1976: B. Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Beitr. Ur- u. Frühgesch. Arch. Mittelmeer-Kulturraum 16-17 (Bonn 1976).

Hänsel 1989: B. Hänsel, Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund (Berlin 1989).

Horedt 1974: K. Horedt, Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im Innerkarpatischen Rumänien. In: Symposium zur Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974), 205-228.

Jugănaru 2005: G. Jugănaru, Cultura Babadag, I (Constanţa 2005).

Iconomu 1996: C. Iconomu, Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană de la Pocreaca – Iaşi. ArhMold XIX, 1996, 21-56.

Iconomu 1997: C. Iconomu, Unele rezultate şi probleme privind evoluţia triburilor trace din prima epocă a fierului în conformitate cu cercetările arheologice din judeţul Iaşi. In: Premier Âge du Fer aux bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noir, Actes du Colloque International, Tulcea, septembre 1993 (Tulcea 1997), 125-137.

Kašuba, Haheu, Leviţki 2000: M. Kašuba, V. Haheu, O. Leviţki, Vestigii traco-getice pe Nistrul Mijlociu (Bucureşti 2000).

László 1972: A. László, O aşezare hallstattiană de la Cozia (jud. Iaşi). ArhMold VII, 1972, 207-224.

László 1994: A. László, Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi (Bucureşti 1994).

Leviţki 1994: O. Leviţki, Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi (Bucureşti 1994).

Mareş et al. 2007-2008: I. Mareş, A. László, B. Niculică, M. Ignat, La plastique zoomorphe et anthropomorphe de l'habitat hallstattien ancien de Siret (dép. de Suceava). Studia antiqua et archaeologica XIII-XIV, 2007-2008, 81-111.

Mateescu, Babeş 1968: C. Mateescu, M. Babeş, Cercetări arheologice şi săpături de salvare la Fântânele. SCIV 19/2, 1968, 283-291.

Mateevici, Zanoci 2009: N. Mateevici, A. Zanoci, Informaţii preliminare privind importurile amforistice greceşti la cetatea getică Saharna Mare. In: (Eds. A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ) Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur (Chişinău 2009), 197-203.

Medović 1988: P. Medović, Kalakača. Naselje ranoǵ ǵvozdenoǵ doba (Novi Sad 1988).

Morintz, Roman 1969: S. Morintz, P. Roman, Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului. SCIV 3, 20, 1969, 393-423.

Nicic 2008: A. Nicic, Interferenţe cultural-cronologice în nord-vestul Pontului Euxin la finele mil. II - începutul mil. I a. Chr. (Chişinău 2008).

Niculiţă, Arnăut 2004: I. Niculiţă, T. Arnăut, **Cult Constructions** in the Balkan-Carpathian-Pontic Space in the First Millennium B.C. In: Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages (Iaşi 2004), 71-88.

Niculiţă, Arnăut, Zanoci 2004: I. Niculiţă, T. Arnăut, A. Zanoci, Cetăţile traco-getice din zona Nistrului Mijlociu. In: Daco-Geţii, 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetăţile dacice din Munţii Orăştiei (Deva 2004), 193-218.

Niculiţă, Nicic 2002: I. Niculiţă, A. Nicic, Rezultatele cercetărilor perieghetice la situl traco-getic Saharna Mare. Карпатика 15, 2002, 66-84.

Niculiţă, Nicic 2008: I. Niculiţă, A. Nicic, Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Ţiglău. Consideraţii preliminare. Tyragetia, s.n. 1, vol. II [XVII], 2008, 205-232.

Niculiţă, Nicic 2011: I. Niculiţă, A. Nicic, Practici funerare în situl din prima epocă a fierului de la Saharna-Dealul Mănăstirii. Tyragetia, s.n. 1, vol. V [XX], 2011, 193-225.

Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009: I. Niculiţă, A. Nicic, A. Corobcean, Rezultatele investigaţiilor arheologice la aşezarea civilă Saharna „Dealul Mănăstirii" (campania 2008). Tyragetia, s.n. 1, vol. III [XVIII], 2009, 193-225.

Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002: I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (Bucureşti 2002).

Niculiţă et al. 2003: I. Niculiţă, A. Zanoci, S. Matveev, A. Nicic, Les monuments thraco-gètes de la zone de Saharna. SAA IX, 2003, 241-252.

Niculiţă et al. 2008: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, A. Nicic, Complexe hallstattiene timpurii din aşezările din zona „Saharna". In: (Eds. S.C. Ailincăi, C. Micu, F. Mihail) Omagiu lui Gavrila Simion la a 80-a aniversare (Tulcea 2008), 60-105.

Niculiţă et al. 2010: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ, Evoluţia sistemului defensiv al siturilor din zona Saharna în mileniul I a. Chr. In: (Ed. I. Cândea) Tracii şi vecinii lor în antichitate. Studia in honorem Valerii Sîrbu (Brăila 2010), 359-393.

Niculiţă et al. 2011: I. Niculiţă, A. Zanoci, S. Matveev, M. Băţ, Piese de port, podoabă şi de toaletă din aşezarea traco-getică Saharna Mare. In: (Eds. Măgureanu, D., Mândescu, D., Matei, S.) Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeş at tis 70th anniversary (Piteşti 2011), 193-204.

Niculiţă et al. 2011a: I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ, S. Matveev, Elemente defensive noi, descoperite la situl Saharna Mare. In : Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (20-21 octombrie 2011, Chişinău). Rezumatele comunicărilor (Chişinău 2011), 21-23.

Niculiţă et al. 2011b: I. Niculiţă, V. Cotiugă, A. Zanoci, A. Asăndulesei, Gh. Romanescu, F-A. Tencariu, B. Venedict, Şt. Caliniuc, R. Balaur, C. Nicu, Magnetometric prospections in the Thraco-Getae fortress from Saharna Mare, Rezina district, Republic of Moldova. In: First Arheoinvest Congress. Interdisciplinary Research in Archeology (June 10th-11th, 2011, Iaşi, Romania). Programme and Abstracts (Iaşi 2011), 30-31.

Niculiţă et al. 2012: I. Niculiţă, V. Cotiugă, A. Zanoci, M. Băţ, A. Asăndulesei, The defensive system from Saharna Mare in the light of the spatial, archaeomagnetic, and archaeological excavation data. In: Second Arheoinvest Congress. Interdisciplinary Research in Archeology (June 7th-9th, 2012, Iaşi, Romania). Programme and Abstracts (Iaşi 2012), 28-31.

Niculiţă, Zanoci 1999: I. Niculiţă, A. Zanoci, Les vestiges du type Saharna-Solonceni decouverts sur le promontoire de Butuceni. Thraco-Dacica XX, 1999, 135-142.

Niculiţă, Zanoci 2004: I. Niculiţă, A. Zanoci, Sistemul defensiv la traco-geţii din regiunea Nistrului Mijlociu. Tracians and circumpontics world. In: Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II (Chişinău 2004), 104-129.

Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2007: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Sistemul defensiv al cetăţii din epoca fierului – Saharna Mare. Tyragetia, s.n. 1, vol. I [XVI], 2007, 27-62.

Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Construcţii de suprafaţă din siturile de la Saharna. Tyragetia, s.n. 1, vol. II [XVII], 2008, 51-78.

Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna) (Chişinău 2008).

Niculiţă, Zanoci, Băţ 2011: I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ, Die frühhallstattzeitliche Befestigung von Saharna, Rajon Rezina, Republik Moldova. In: (Hrsgs. Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B.) Der Schwarzmeeraum von Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.). Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 27 (Rahden/Westf. 2011), 226-236.

Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008: V. Sîrbu, S.C. Ailincăi, G. Simion, Jijila-Cetăţuie. O aşezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei (Brăila 2008).

Ursachi 1995: V. Ursachi, Zargidava. Cetatea dacică de la Brad (Bucureşti 1995).

Ursulescu, Popovici 1997: N. Ursulescu, D. Popovici, Considération historiques concernant les fortifications hallstattiennes à l'est des Carpates. In: Lucrările Colocviului internaţional „Prima epocă a fierului la Gurile Dunării şi în zonele circumpontice". Tulcea, septembrie 1983 (Tulcea 1997), 51-65.

Vasiliev 1995: V. Vasiliev, Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie (Bucarest 1995).

Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991: V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României (Cluj-Napoca 1991).

Zanoci 2011: A. Zanoci, Tipologia şi evoluţia construcţiilor defensive din spaţiul est-carpatic în sec. XII/XI-III a. Chr. Tyragetia s.n. 1, V [XX], 2011, 117-152.

Алджанов, Балабанян 1984: Д. Алджанов, Д. Балабанян, Паметнеци от старожелязната епоха в Хасковски окръг. In: Thracica, VI (Serdicae 1984), 185-235.

Бессонова, Скорый 2001: С.С. Бессонова, С.А. Скорый, Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.) (Краков-Киев 2001).

Бруяко 2010: И. Бруяко, Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века. Terra Cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня-бронзы (Одесса 2010).

Гольцева, Кашуба 1995: Н. Гольцева, М. Кашуба, Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (Тирасполь 1995).

История 1967: История Молдавской ССР, т. I (Кишинев 1967).

Кашуба 2000: М. Кашуба, Ранее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). Stratum plus 3, 2000, 241-488.

Крушельницька 1998: Л. Крушельницька, Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівськоі групи пам'яток) (Львів 1998).

Малеев 1987: Ю.Н. Малеев, Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье. В сб.: Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины (Киев 1987), 86-101.

Никулицэ и др. 2008: И. Никулицэ, А. Заноч, С. Матвеев, А. Ничик, Фракийские памятники Сахарнянской зоны. В сб.: (Ред. С.И. Климовський) Старожитності Верхнего Приднестровья (Київ 2008), 129-133.

Покровская 1962: Е.Ф. Покровская, Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин. В сб.: КСИА, вып. 12 (Москва 1962) 73-82.

Смирнов 1949: Г.Д. Смирнов, Скифское городище и селище «Большая Сахарна». В сб: КСИИМК, вып. 26 (Москва 1949), 93-96.

Смирнов 1949a: Г.Д. Смирнов, Итоги археологических исследований в Молдавии в 1946 г. В сб: Ученые записки Института истории, языка и литературы, II (Кишинев 1949), 189-202.

Стоянов 1997: Т. Стоянов, Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I (София 1997).

Сулик, Бандрівський 1993: Р. Сулик, М. Бандрівський, Гальштатськи городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті. В сб.: Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті (Київ 1993), 134-142.

Чичикова 1975: М. Чичикова, Жертвенники эллинистической эпохи во Фракии. Фрако-скифские культурные связи. В: Studia Thracica, 1 (Софія 1975), 180-195.

Archaeological investigations at the site of Saharna Mare (2009-2011) (I)

Abstract

The Saharna Mare site (Rezina district) stands out among the monuments of the Middle Dniester area by its location and the degree of scrutiny. It is situated on a high rocky trapezoidal cape with an area of about 12 hectares, surrounded on three sides by deep canyons with inaccessible shores. Only from the south the cape is connected to the outside world.

Due to its strategic location, this area was inhabited as early as the end of the 2nd millennium B.C.

This monument drew the attention in the late 40s of the last century when there were conducted the first archaeological excavations (Smirnov, 1949, 93-96; Smirnov, 1949a, 189-202; Arnăut 2000, 93-104). Since 2001, an archaeological expedition of the Moldova State University conducts systematic research on the site. The results of studies conducted in 2001-2007 have been published in several articles and a monograph (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008a, 69-150). As a result of these investigations there were identified several cultural-chronological horizons: 1 - presented by complexes with incised pottery; 2 - relating to the Cozia-Saharna culture; 3 - Thracian-Getae (7th - 3rd centuries B.C.).

This article contains information about finds relating to the Cozia-Saharna culture, which were discovered as a result of the excavations of 2009-2011 carried out by five digs (13, 13A, 14, 15, 18) with the total area of 444 m².

Through the matching of orthophotomaps (fig. 4/1), the results of geomagnetic studies (fig. 3, 4/2), and archaeological research data (fig. 9/1) in the southeast of the cape there were found the remains of a "citadel" and the adjacent "fortified yard".

The "citadel" of a rounded shape (fig. 4/3), size 60×64 m (about 0,32 ha), was located on the southeastern outskirts of the cape; it was reinforced on all sides by a moat and a wooden stone-earthen wall. The width of the moat varies from 4,2 to 6,0 m, depth – 0,7 to 1,6 m. The wall was built of two rows of wooden pillars dug vertically into the mainland loam. The space between rows was filled with stones and earth, thus forming a fortification of about 1,0-1,2 m in width.

The "citadel" had an adjacent semi-oval "yard" in the north-west side, with the dimensions of 55×78 m, which was also fortified by a moat (fig. 4/3). The width of the moat was 2-3 m, the depth – 1,0-1,4 m.

In the "citadel" there were investigated one ground construction (fig. 21), 37 household pits (fig. 23-32), and one religious construction? (fig. 33). There was also identified a sufficiently rich and varied inventory (fig. 36-45) that allowed to attribute the "citadel" and the adjacent "yard" to the Cozia-Saharna culture.

Most likely, these fortifications were designed to shelter residents of the Saharna "Dealul Mănăstirii" settlement, which was in close proximity. In addition, the "citadel" could serve as a socio-political and religious center for the Early Hallstatt population of the Saharna region (fig. 46).

List of illustrations:

Fig. 1. Geographical and topographical location of the Saharna Mare site.

Fig. 2. Saharna Mare. Topographical plan.

Fig. 3. Saharna Mare. Topographical plan and magnetometric map.

Fig. 4. Saharna Mare. Location of the Early Hallstatt " citadel " and the "adjacent yard": 1 - orthophotomap (source: *Google earth*); 2 - magnetometric map; 3 - plan-scheme.

Fig. 5. Saharna Mare. Plans and profiles of excavations 13/2009 and 14/2010.

Fig. 6. Saharna Mare. The plan and profile of the excavation 13A/2010.

Fig. 7. Saharna Mare. The plan and profile of the excavation 15/2010-2011.

Fig. 8. Saharna Mare. The plan and profile of the excavation 18/2011.

Fig. 9. Saharna Mare. Remains of fortifications of the Hallstatt „citadel".

Fig. 10. Saharna Mare. Variant of reconstruction of a defensive wall of the Hallstatt „citadel".

Fig. 11. Saharna Mare. Findings from the remains of the defensive wall: 1 - clay stamp; 2 - zoomorphic figurine.

Fig. 12. Saharna Mare. Pottery from the remains of the defensive wall.

Fig. 13. Saharna Mare. Pottery found at the bottom of the defensive wall.

Fig. 14. Saharna Mare. Pottery found in the layer under the base of the defensive wall.

Fig. 15. Saharna Mare. Defensive moat of the Early Hallstatt „citadel": 1 - south-western sector (*Excavation 7/2003*); 2 - north-western sector (*Excavation 13/2009*); 3 - north-eastern sector (*Excavation 15/2010*).

Fig. 16. Saharna Mare. Photos of profiles of the Early Hallstatt "citadel" defensive moat: 1 - north-western sector (*Excavation 13/2009*); 2 - north-eastern sector (*Excavation 15/2010*).

Fig. 17. Saharna Mare. Early Hallstatt material found in the filling of the defensive moat.

Fig. 18. Saharna Mare. Defensive moat of the "adjacent yard": 1 - south-western sector (*Excavation 10/2006*); 2 - north-eastern sector (*Excavation 10/2006*); 3 - northern sector (*Excavation 18/2011*).

Fig. 19. Saharna Mare. Photos of the defensive moat of the "adjacent yard": 1 - south-western sector (*Excavation 10/2006*); 2 - north-eastern sector (*Excavation 10/2006*); 3 - northern sector (*Excavation 18/2011*).

Fig. 20. Saharna Mare. Early Hallstatt pottery from the filling of the "adjacent yard" moat.

Fig. 21. Saharna Mare. Construction no. 3: 1 - plan and profile; 2 - remains of the construction (view from the east); 3 - vessel *in situ*.

Fig. 22. Saharna Mare. Pottery from the construction no. 3.

Fig. 23. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 104; 2 - plan and profile of the pit no. 105; 3 - plans and profiles of the pits no. 106 and no. 107; 4-8 - inventory of the pit no. 104; 9, 10 - inventory of the pit no. 105; 11 - inventory of the pit no. 106; 12-16 - inventory of the pit no. 107.

Fig. 24. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 108; 2 - plan and profile of the pit no. 109; 3 - plan and profile of the pit no. 110; 4-14 - inventory of the pit no. 108; 15-19 - inventory of the pit no. 109; 20-23 - inventory of the pit no. 110.

Fig. 25. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 111; 2 - plan and profile of the pit no. 112; 3 - plan and profile of the pit no. 113; 4-13 - inventory of the pit no. 111; 14, 15 - inventory of the pit no. 112; 16-24 - inventory of the pit no. 113.

Fig. 26. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 114; 2 - plan and profile of the pit no. 115; 3-14 - inventory of the pit no. 114; 15, 16 - inventory of the pit no. 115.

Fig. 27. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 116; 2 - plan and profile of the pit no. 117; 3 - plan and profile of the pit no. 118; 4 - plan and profile of the pit no. 119; 5 - inventory of the pit no. 116; 6, 7 - inventory of the pit no. 118; 8-23 - inventory of the pit no. 119.

Fig. 28. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 120; 2 - plan and profile of the pit no. 121; 3 - plan and profile of the pit no. 122; 4-8 - inventory of the pit no. 120; 9-15 - inventory of the pit no. 121; 16 - inventory of the pit no. 122.

Fig. 29. Saharna Mare. 1 - Plans and profiles of the pits no. 123, no. 124 and no. 138; 2 - plan and profile of the pit no. 125; 3-10 - inventory of the pit no. 123; 11 - inventory of the pit no. 124; 12-16 - inventory of the pit no. 125.

Fig. 30. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 126; 2-38 - inventory of the pit no. 126.

Fig. 31. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the pit no. 127; 2 - plan and profile of the pit no. 128; 3 - plan and profile of the pit no. 129; 4 - inventory of the pit no. 127; 5 - inventory of the pit no. 128; 6-1 - inventory of the pit no. 129.

Fig. 32. Saharna Mare. Pits without inventory, which belong to the Early Hallstatt period.

Fig. 33. Saharna Mare. 1 - Plan and profile of the *Accumulation no. 1*; 1a - plan of the hearth no. 9; 2 - hearth no. 9; 3 - accumulation of stones, human bones, and pottery; 4 - general view of the A*ccumulation no. 1* and the hearth no. 9.

Fig. 34. Saharna Mare. Archaeological findings from the *Accumulation no. 1.*

Fig. 35. Saharna Mare. Fragments of pottery from the *Accumulation no. 1.*

Fig. 36. Saharna Mare. Objects of the Early Hallstatt period (1 - iron; 2-8 - bone; 9-14 - stone; 15-27 - clay).

Fig. 37. Saharna Mare. Fragments of bowls from the cultural layer.

Fig. 38. Saharna Mare. Fragments of bowls from the cultural layer.

Fig. 39. Saharna Mare Fragments of bowls from the cultural layer.

Fig. 40. Saharna Mare. Fragments of bowls from the cultural layer.

Fig. 41. Saharna Mare. Fragments of goblets from the cultural layer.

Fig. 42. Saharna Mare. Fragments of pots from the cultural layer.

Fig. 43. Saharna Mare. Fragments of pots from the cultural layer.

Fig. 44. Saharna Mare. Fragments of pots from the cultural layer.

Fig. 45. Saharna Mare. Fragments of pottery from the cultural layer.

Fig. 46. Spreading of the sites in the Saharna region.

Археологические исследования на памятнике Сахарна Маре (2009-2011) (I)

Резюме

Среди памятников Среднего Поднестровья по месту своего расположения и по степени изученности выделяется городище Сахарна Маре, находящееся в Резинском районе. Оно расположено на высоком каменистом мысу трапециевидной формы, площадью около 12 га, окруженном с трех сторон глубокими каньонами с неприступными берегами. Только с южной стороны мыс соединяется с внешним миром.

Благодаря своему стратегическому расположению эта территория была заселена еще в конце II тыс. до н.э.

Данный памятник обратил на себе внимание еще в конце 40-х годов прошлого столетия, когда здесь были проведены первые археологические раскопки (Смирнов 1949, 93-96; Смирнов 1949а, 189-202; Arnăut 2000, 93-104). С 2001 года здесь проводит систематические изыскания археологическая экспедиция Молдавского Государственного Университета. Результаты исследований, проводившихся в 2001-2007 годах, уже были опубликованы в нескольких статьях и в одной обобщающей монографии (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008а, 69-150). Вследствие изучения данного памятника были выявлены несколько культурно-хронологических горизонтов: 1 – представленный комплексами с прочерченной керамикой; 2 – относящийся к культуре Козия-Сахарна; 3 – фрако-гетский (VII-III вв. до н.э).

В данной статье представлена информация о находках, относящихся к культуре Козия-Сахарна, выявленных в результате археологических раскопок 2009-2011 годов, проведенных посредством пяти раскопов (13, 13А, 14, 15, 18) общей площадью 444 м².

Вследствие сопоставления ортофотопланов (рис. 4/1), результатов геомагнетических исследований (рис. 3, 4/2) и данных археологических изысканий (рис. 9/1) на юго-востоке мыса были выявлены остатки «цитадели» и примыкающего к ней «укрепленного двора».

«Цитадель» округлой формы (рис. 4/3), размерами 60×64 м (около 0,32 га), была расположена на юго-восточной окраине мыса и была укреплена со всех сторон оборонительным рвом и деревянной каменно-земляной стеной. Ширина рва варьирует от 4,2 до 6,0 м, а глубина – от 0,7 до 1,6 м. Стена была построена из двух рядов деревянных столбов, вкопанных вертикально в материковый суглинок. Пространство между рядами была забутовано камнями и землей, образовывая, таким образом, оборонительное сооружение шириною около 1,0-1,2 м.

К «цитадели» с северо-западной стороны примыкал «двор» полуовальной формы, размерами 55×78 м, который, в свою очередь, был укреплен оборонительным рвом (рис. 4/3). Ширина рва 2-3 м при глубине 1,0-1,4 м.

В «цитадели» были исследованы: одно наземное сооружение (рис. 21), 37 хозяйственных ям (рис. 23-32) и одно культовое сооружение? (рис. 33). Кроме того, был выявлен достаточно богатый и разнообразный инвентарь (рис. 36-45), позволяющий отнести «цитадель» и примыкающий к ней «двор» к культуре Козия-Сахарна.

Вероятнее всего, эти укрепления были предназначены для укрытия жителей поселения Сахарна «Дялул Мэнэстирий», которое находилось в непосредственной близости. Кроме того, «цитадель» могла служить как социально-политический и религиозный центр для раннегальштатского населения Сахарнянского региона (рис. 46).

Список иллюстраций:

Рис. 1. Географическое и топографическое расположение памятника Сахарна Маре.

Рис. 2. Сахарна Маре. Топографический план.

Рис. 3. Сахарна Маре. Топографический план и магнитометрическая карта.

Рис. 4. Сахарна Маре. Расположение раннегальштатской «цитадели» и «прилегающего двора»: 1 - ортофотоплан (источник: *Google earth*); 2 - магнитометрическая карта; 3 - план-схема.

Рис. 5. Сахарна Маре. Планы и профили раскопов 13/2009 и 14/2010.

Рис. 6. Сахарна Маре. План и профиль раскопа 13А/2010.

Рис. 7. Сахарна Маре. План и профиль раскопа 15/2010-2011.

Рис. 8. Сахарна Маре. План и профиль раскопа 18/2011.

Рис. 9. Сахарна Маре. Остатки оборонительных сооружений гальштатской «цитадели».

Рис. 10. Сахарна Маре. Вариант реконструкции оборонительной стены гальштатской «цитадели».

Рис. 11. Сахарна Маре. Находки из развала оборонительной стены: 1 - глиняный штамп; 2 - зооморфная статуэтка.

Рис. 12. Сахарна Маре. Керамика из развала оборонительной стены.

Рис. 13. Сахарна Маре. Керамика, обнаруженная у основания оборонительной стены.

Рис. 14. Сахарна Маре. Керамика обнаруженная в слое из-под основания оборонительной стены.

Рис. 15. Сахарна Маре. Оборонительный ров раннегальштатской «цитадели»: 1 - юго-западный сектор (*Раскоп 7/2003*); 2 - северо-западный сектор (*Раскоп 13/2009*); 3 - северо-восточный сектор (*Раскоп 15/2010*).

Рис. 16. Сахарна Маре. Фотографии профилей оборонительного рва раннегальштатской «цитадели»: 1 - северо-западный сектор (*Раскоп 13/2009*); 2 - северо-восточный сектор (*Раскоп 15/2010*).

Рис. 17. Сахарна Маре. Раннегальштатский материал, обнаруженный в заполнении оборонительного рва.

Рис. 18. Сахарна Маре. Оборонительный ров «прилегающего двора»: 1 - юго-западный сектор (*Раскоп 10/2006*); 2 - северо-восточный сектор (*Раскоп 10/2006*); 3 - северный сектор (*Раскоп 18/2011*).

Рис. 19. Сахарна Маре. Фотографии оборонительного рва «прилегающего двора»: 1 - юго-западный сектор (*Раскоп 10/2006*); 2 - северо-восточный сектор (*Раскоп 10/2006*); 3 - северный сектор (*Раскоп 18/2011*).

Рис. 20. Сахарна Маре. Раннегальштатская керамика из заполнения рва «прилегающего двора».

Рис. 21. Сахарна Маре. Сооружение №3: 1 - план и профиль; 2 - остатки сооружения (вид с востока); 3 - сосуд *in situ*.

Рис. 22. Сахарна Маре. Керамика из сооружения №3.

Рис. 23. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №104; 2 - план и профиль ямы №105; 3 - планы и профили ям №106 и №107; 4-8 - инвентарь ямы №104; 9, 10 - инвентарь ямы №105; 11 - инвентарь ямы №106; 12-16 - инвентарь ямы №107.

Рис. 24. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №108; 2 - план и профиль ямы №109; 3 - план и профиль ямы №110; 4-14 - инвентарь ямы №108; 15-19 - инвентарь ямы №109; 20-23 - инвентарь ямы №110.

Рис. 25. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №111; 2 - план и профиль ямы №112; 3 - план и профиль ямы №113; 4-13 - инвентарь ямы №111; 14, 15 - инвентарь ямы №112; 16-24 - инвентарь ямы №113.

Рис. 26. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №114; 2 - план и профиль ямы №115; 3-14 - инвентарь ямы №114; 15, 16 - инвентарь ямы №115.

Рис. 27. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №116; 2 - план и профиль ямы №117; 3 - план и профиль ямы №118; 4 - план и профиль ямы №119; 5 - инвентарь ямы №116; 6, 7 - инвентарь ямы №118; 8-23 - инвентарь ямы №119.

Рис. 28. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №120; 2 - план и профиль ямы №121; 3 - план и профиль ямы №122; 4-8 - инвентарь ямы №120; 9-15 - инвентарь ямы №121; 16 - инвентарь ямы №122.

Рис. 29. Сахарна Маре. 1 - Планы и профили ям №123, №124 и №138; 2 - план и профиль ямы №125; 3-10 - инвентарь ямы №123; 11 - инвентарь ямы №124; 12-16 - инвентарь ямы №125.

Рис. 30. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №126; 2-38 - инвентарь ямы №126.

Рис. 31. Сахарна Маре. 1 - План и профиль ямы №127; 2 - план и профиль ямы №128; 3 - план и профиль ямы №129; 4 - инвентарь ямы №127; 5 - инвентарь ямы №128; 6-1 - инвентарь ямы №129

Рис. 32. Сахарна Маре. Безинвентарные ямы, относящиеся к раннегальштатскому периоду.

Рис. 33. Сахарна Маре. 1 - План и профиль *Скопления №1*; 1а - план очага №9; 2 - очаг №9; 3 - скопление камней, человеческих костей и керамики; 4 - общий вид *Скопления №1* и очага №9.

Рис. 34. Сахарна Маре. Археологические находки из *Скопления №1*.

Рис. 35. Сахарна Маре. Фрагменты керамики из *Скопления №1*.

Рис. 36. Сахарна Маре. Предметы раннегальштатского периода (1 - железо; 2-8 - кость; 9-14 - камень; 15-27 - глина).

Рис. 37. Сахарна Маре. Фрагменты мисок из культурного слоя.

Рис. 38. Сахарна Маре. Фрагменты мисок из культурного слоя.

Рис. 39. Сахарна Маре. Фрагменты мисок из культурного слоя.

Рис. 40. Сахарна Маре. Фрагменты мисок из культурного слоя.

Рис. 41. Сахарна Маре. Фрагменты кубков из культурного слоя.

Рис. 42. Сахарна Маре. Фрагменты корчаг из культурного слоя.

Рис. 43. Сахарна Маре. Фрагменты корчаг из культурного слоя.

Рис. 44. Сахарна Маре. Фрагменты корчаг из культурного слоя.

Рис. 45. Сахарна Маре. Фрагменты керамики из культурного слоя.

Рис. 46. Распространение памятников в Сахарнянском регионе.

10.07.2012

Dr. hab. Ion Niculiţă, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova

Dr. Aurel Zanoci, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: azanoci@gmail.com

Mihail Băţ, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: mb_usm@yahoo.com

Dr. Sergiu Matveev, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sssmatveev@yahoo.com

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA SITUL SAHARNA-DEALUL MĂNĂSTIRII. CAMPANIA 2011

Ion Niculiţă
Andrei Nicic

Investigaţiile arheologice la aşezarea din prima epocă a fierului Saharna-Dealul Mănăstirii, ca şi în anii precedenţi (Niculiţă, Nicic 2007; Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009; Niculiţă, Nicic 2011), din cauză ca este în proprietatea Mănăstirii „Sfânta Treime" din Saharna, au fost posibile numai în extremitatea de sud-est a interfluviului, unde lipsesc semănăturile agricole (fig. 1/1). Anume în această zonă au fost documentate mai multe complexe arheologice de o importanţă deosebită (Niculiţă, Nicic 2011). Săpăturile arheologice din 2011, în linii majore, prezintă o continuare a investigaţiilor din anul 2010 (Secţiunea 6). În scopul de a evidenţia prezenţa complexelor arheologice în extremitatea de sud-est a aşezării, a fost trasată secţiunea 7, care are formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 10×4 m, orientată cu latura lungă pe linia nord-sud (fig. 1/2-3, 2/1-2).

Stratigrafia se caracterizează printr-o depunere culturală formată din mai multe nivele de sol: nivelul superior, care constituie suprafaţa actuală de călcare, este reprezentat prin cernoziom cu impurităţi vegetale, având grosimea ce varia de la 10-15 cm la 20-36 cm. Acest nivel e succedat de o depunere de cernoziom, bulversat de lucrările agricole. Sub acest nivel, până la adâncimea de 80-100 cm de la suprafaţa actuală de călcare, pe loess de culoare galben este depus un strat compus din sol castaniu, ce prezentă nivelul antic de călcare (fig. 2/3).

Inventarul arheologic este reprezentat de diverse categorii de piese şi de un bogat şi variat material ceramic (diagramele 1, 3, 4). Acesta provine atât din stratul de cultură, investigat prin intermediul secţiunii 7, cât şi din cercetările perieghetice efectuate pe suprafaţa sitului.

Ca urmare a cercetărilor de suprafaţă au fost descoperite: două aplici circulare în forma de nasture cu urechiuşă, confecţionate din bronz (fig. 3/2, 5); două ace din bronz (fig. 3/3-4); un fragment de matrice pentru ornamentarea ceramicii (fig. 3/1); un fragment de fusaiolă cu decor incizat (fig. 3/6). Aplice de bronz similare sunt cunoscute atât în mediul culturii Cozia-Saharna, după descoperirile din necropolele de la Sahrna-Ţiglău (Кашуба 1991, 200, рис. 2/1, 3/4) şi Saharna-Gura Hluboaca (Кашуба 2000, рис. LXIV/1-4), cât şi la Tămăoani (László 2006, 107, fig. 5a/3-5) sau Ţibrinu (Irimia 2011, 29, pl. II/5-9, XIV/7-

1

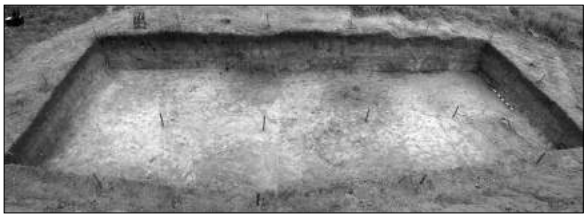

2

3

Fig. 1. Saharna-Dealul Mănăstirii: 1 - ortofotoplan; 2-3 - Secţiunea 7 (vedere dinspre est).

1

2

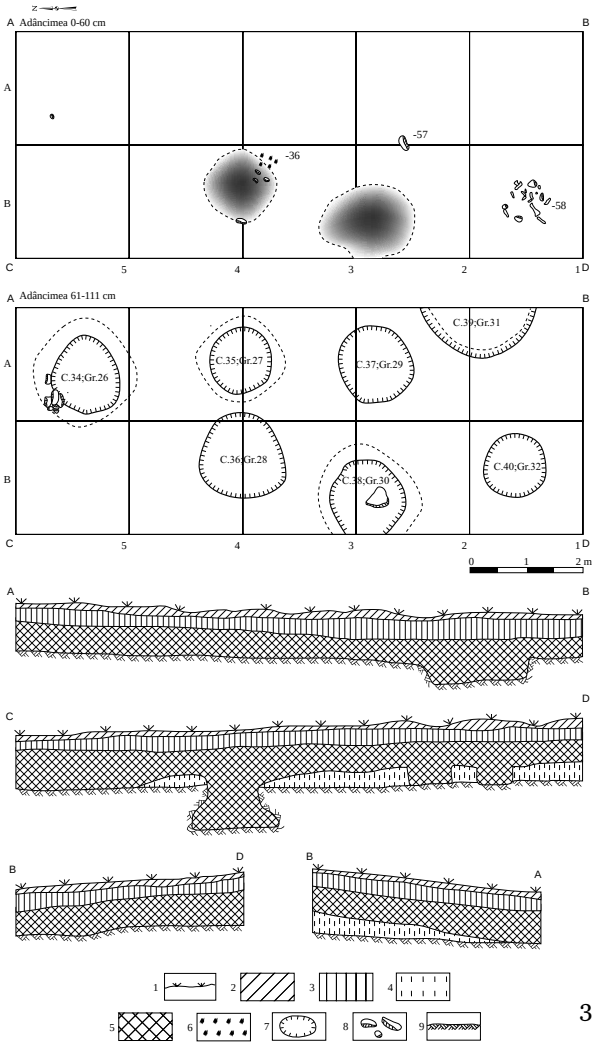

3

Legenda: 1. suprafaţa actuală de călcare; 2. cernoziom în amestec cu vegetaţie; 3. cernoziom; 4. sol argilos; 5. sol castaniu; 6. fragmente de lemn ars; 7. conturul gropilor; 8. pietre; 9. strat steril

Fig. 2. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7: 1-2 - vedere dinspre sud; 3 - planuri şi profiluri.

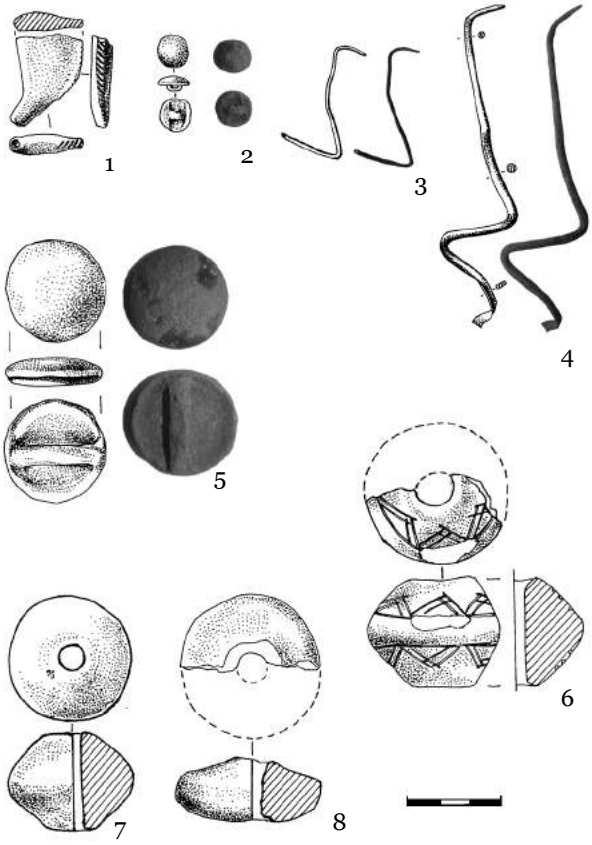

Fig. 3. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7. Descoperiri individuale.

10), datate cu sfârşitul sec. X a. Chr. (Кашуба, Гольцева 1991, 208) sau mijlocul sec. VIII a. Chr. (Кашуба 2000, 396). În afară de aşezarea eponimă (Arnăut, Bercu, Matveev 2004, 264-265, fig. 3/2; Niculiţă, Nicic 2007, 229, fig. 3/7), matrice similare, pentru ornamentarea ceramicii sunt caracteristice întregului orizont cu ceramică imprimată de tipul Cozia-Saharna-Babadag şi Basarabi (Ailincăi et al. 2004-2005, 114, fig. 4/3, 5/7, 8/1-3).

Dintre piesele descoperite în stratul de cultură (S7) se evidenţiază o fusaiolă întreagă (fig. 3/7) şi alta fragmentară (fig. 3/8).

Ceramica. Întregul material ceramic provenit din strat după modelare, tehnologie şi decor, convenţional, urmând tradiţia cercetărilor din anii precedenţi (Niculiţă, Nicic 2007; Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009; Niculiţă, Nicic 2011), a fost separat în următoarele grupe ceramice (diagrama 2).

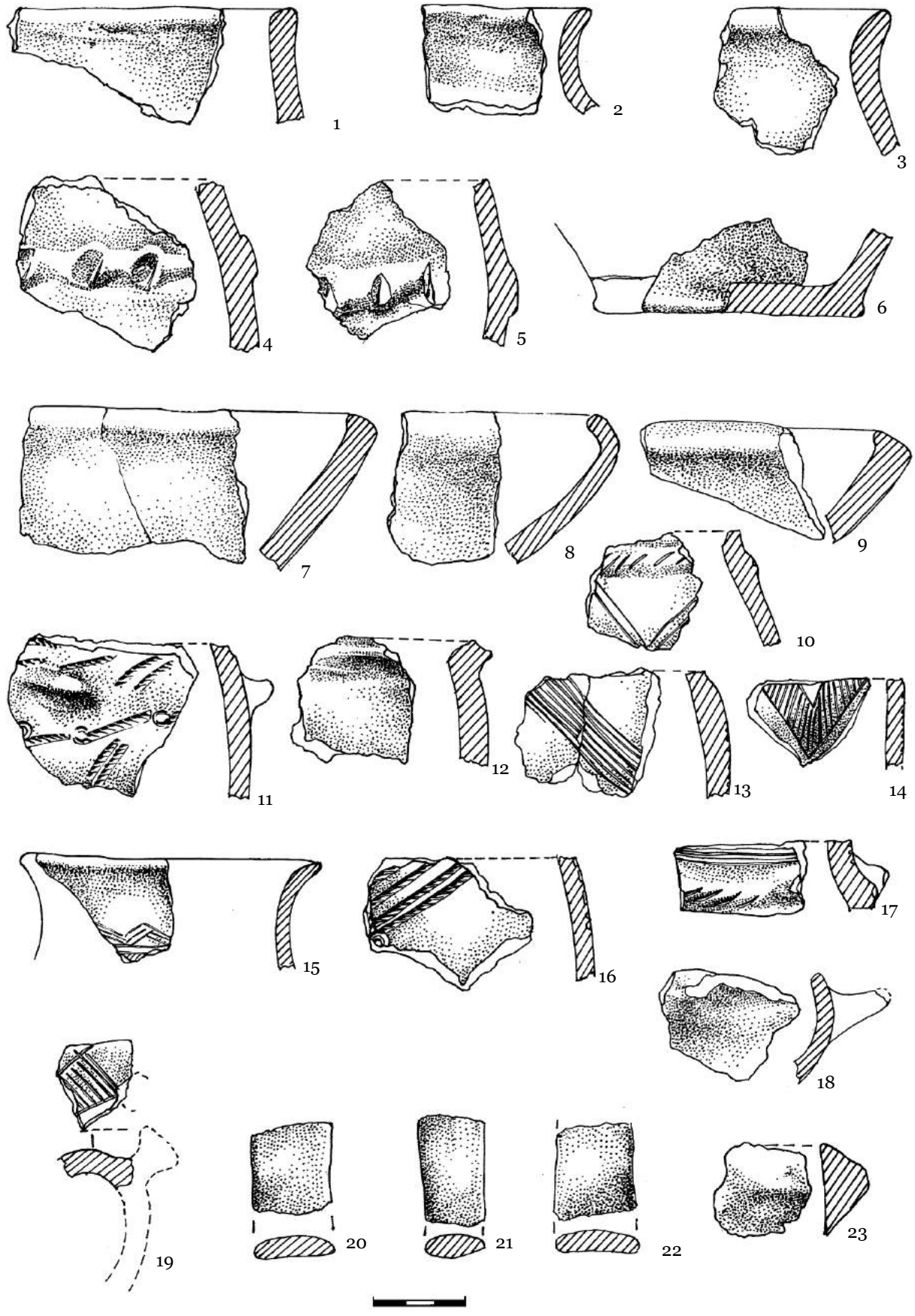

Fig. 4. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secțiunea 7. Ceramică din stratul II.

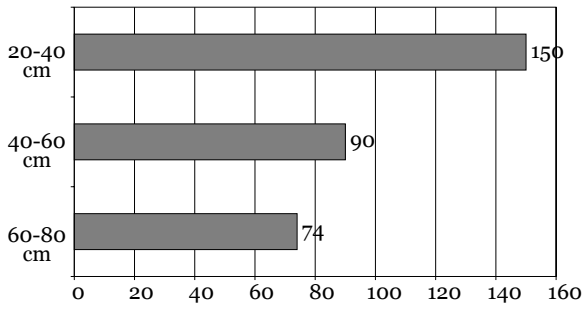

Diagrama 1. Corelarea statistica a ceramicii.

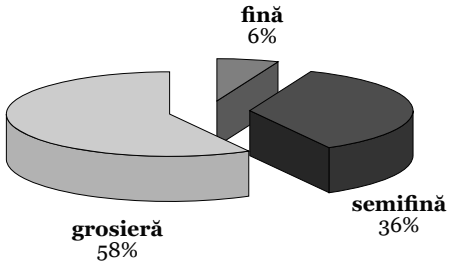

Diagrama 2. Corelarea cantitativă a grupurilor ceramice.

Prima grupă o constituie ceramica rudimentară, modelată din pastă de lut prost măcinată cu ingrediente de şamotă cu granule uşor vizibile şi pe suprafaţa vasului. Arderea este oxidantă, neomogenă şi incompletă. Culoarea vaselor este cărămizie cu pete negre şi cenuşii.

Din cadrul sortimentului ceramic al acestei grupe se evidenţiază vase-oale cu gâtul cilindric şi buza verticală (fig. 4/1); oale profilate cu corpul globular şi marginea răsfrântă în afară (fig. 6/1-4); vase de dimensiuni mijlocii cu marginea aplecată în afară (fig. 4/2-3), şi gât cilindric (fig. 5/1-2). Vasele de factură grosieră sunt decorate în relief cu brâie alveolate (fig. 4/4-5, 5/3-5, 8, 6/5-7). De regulă ele au fundul plat, slab evidenţiat (fig. 4/6).

A doua grupă de ceramică o constituie vasele de factură semifină, modelate din pastă de lut relativ bine măcinată, cu ingrediente de nisip fin sau şamota mărunţită. Sunt întâlnite atât recipiente arse într-un mediu oxidant, cât şi într-o atmosferă reducătoare. În primul caz, ceramica are o culoare cărămizie deschisă sau cărămizie cu pete negre şi cenuşii. În cazul arderii reducătoare vasele au obţinut o culoare de nuanţă cenuşie sau neagră cu pete deschise. În toate cazurile, suprafaţa vaselor a fost bine lustruită. Din cadrul acestui sortiment ceramic se pot remarca, în primul rând, străchinile care, de regulă, au o formă tronconică, cu marginea arcuită (fig. 4/8), sau subţiată profilată în interior (fig. 4/7, 9), cu marginea îngroşată sub forma unei platforme, pe care sunt redate benzi de linii oblice (fig. 5/6), precum şi cele cu marginea rotunjită neprofilată (fig. 5/7).

O altă categorie de vase din cadrul acestei grupe este reprezentată prin vase-chiupuri, de la care s-au păstrat fragmente decorate pe corp cu proeminenţe aplatizate (fig. 4/11-12, 17), brâie în relief cu crestături oblice incizate (fig. 4/10, 17), prevăzute de asemenea cu mânere mici în formă de urechiuşă (fig. 5/11). Decorul în relief este aplicat şi în combinaţie cu motive incizate de benzi orizontale (fig. 4/17) sau oblice (fig. 4/13), benzi haşurate (fig. 4/14). Combinarea elementelor plasticii în relief în formă de brâu continuu, cu benzi de linii orizontale, cunoscute deja la Saharna-Dealul

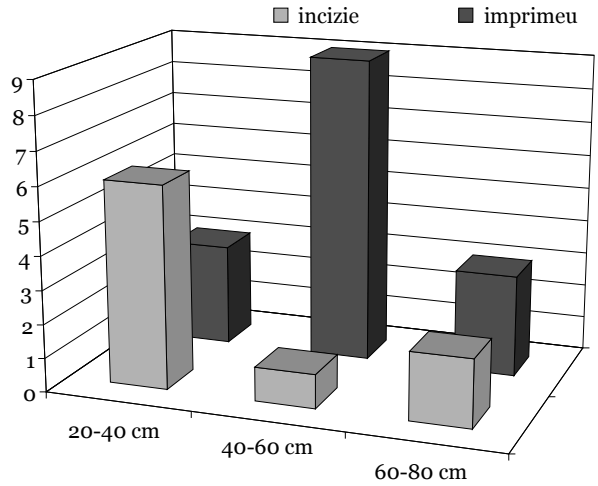

Diagrama 3. Ponderea decorului ceramic pe straturi.

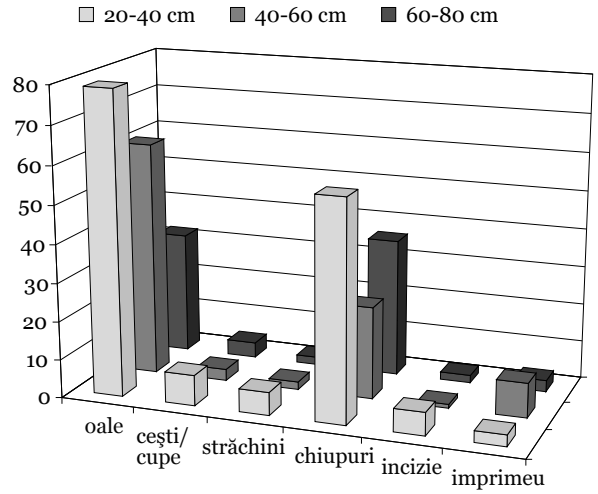

Diagrama 4. Corelarea formelor de vase şi decor.

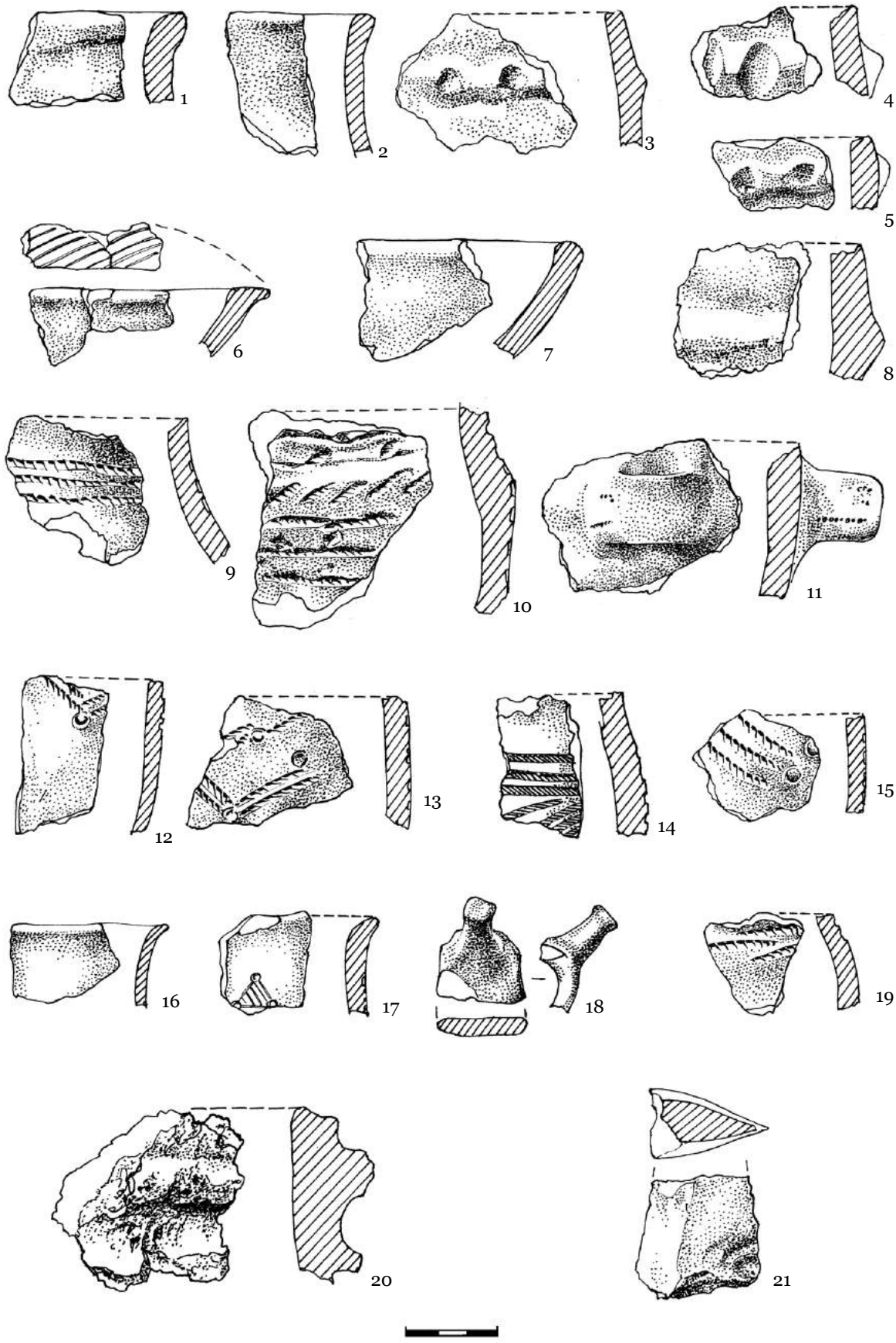

Fig. 5. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7. Ceramică din stratul III.

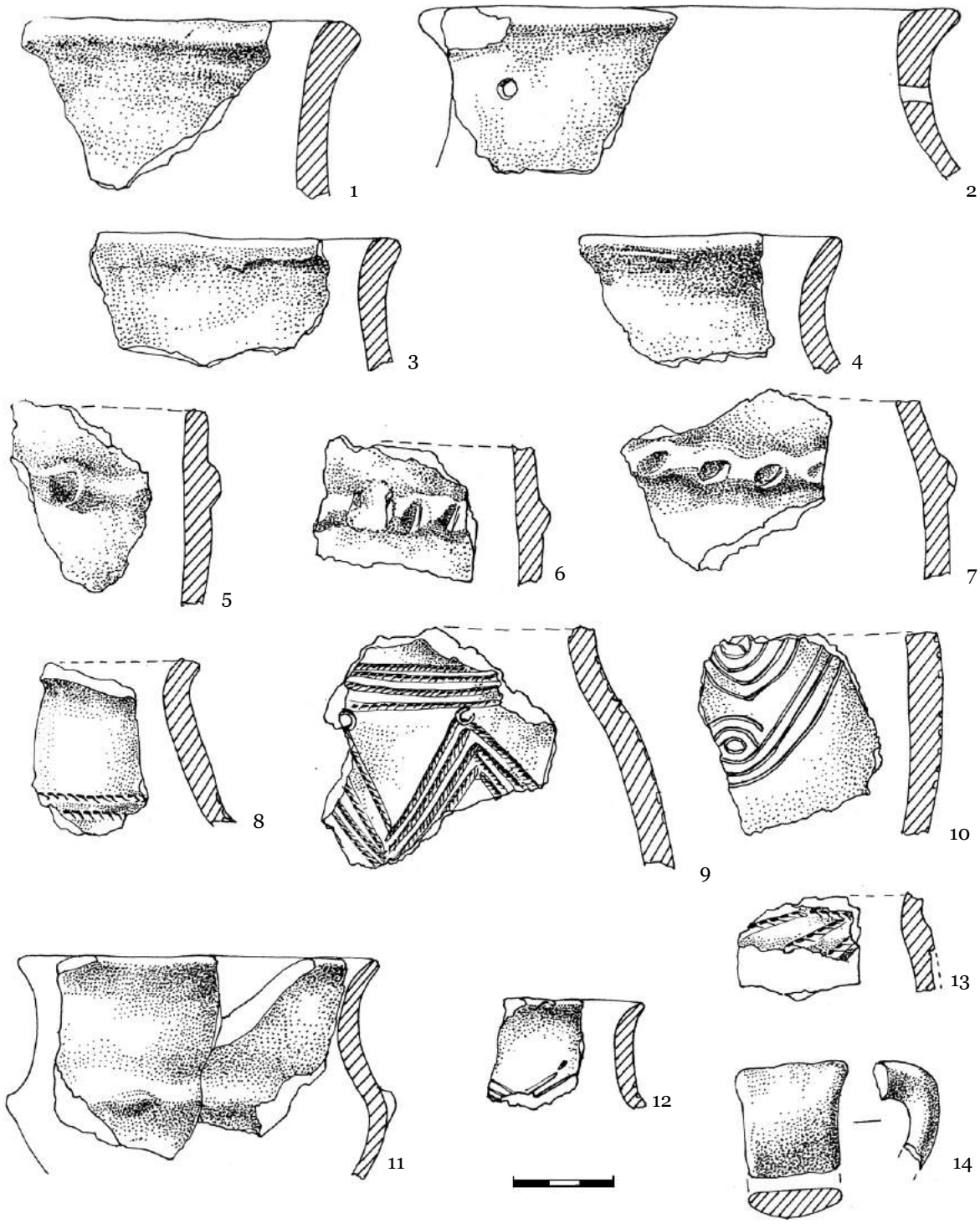

Fig. 6. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7. Ceramică din stratul IV.

Mănăstirii (Niculiţă, Nicic 2007, fig. 6/8), are similitudini în mediul culturii Babadag la situl de la Niculiţel-Cornet (Jugănaru 2005, fig. 25/3). Prezintă interes motivul meandric incizat, redat prin câte trei linii paralele (fig. 6/10), aplicate pe corpul vasului. Decorul imprimat este compus din benzi în formă de zigzag cu cerculeţe (fig. 4/16, 5/12-15, 6/8-9, 13), linii tangente-oblice unite cu cerculeţe (fig. 4/11), motive de benzi de linii paralele aplicate orizontal la baza gâtului (fig. 5/9), sau pe corpul vasului (fig. 5/10). Redarea unor benzi de linii orizontale imprimate pe gâtul unor vase-chiupuri este des întâlnit la Saharna Mare (Кашуба 2000, рис. LXX/4), Butuceni (Niculiţă,

Teodor, Zanoci 2002, fig. 75/2) etc. Decorul imprimat de linii-tangente este caracteristic vaselor ceramice descoperite la Saharna-Dealul Mănăstirii (Niculiţă, Nicic 2007, fig. 16/6), precum şi celor de la Mateuţi-La Başnă (Кашуба 2000, рис. LXXI/4, XCIII/18), sau Butuceni (Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002, fig. 72/4). Benzile în formă de zigzag imprimate, marcate cu cerculeţe pe vârf, sunt întâlnite pe mai multe recipiente, descoperite anterior la Saharna-Dealul Mănăstirii (Niculiţă, Nicic 2007, fig. 4/13, 6/1, 7/18; Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009, fig. 10/9, 24/2, 6, 16), la Cozia (László 1972, 217, fig. 9/4, 10/1), la Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, fig. 9/29, 15/19, 22) şi la Saharna Mare (Кашуба 2000, рис. LXXI/12).

Benzile haşurate în formă unghiulară, executate prin incizie, în linii majore, sunt caracteristice sortimentului ceramic de la Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, fig. 4/31-32).

A treia grupă de ceramică o reprezintă fragmentele de vase de factură fină, care provin de la cupe sau ceşti cu toartă supraînălţată. Ele sunt confecţionate dintr-o pastă de lut bine măcinată, cu ingrediente de nisip. În cele mai frecvente cazuri arderea este reducătoare, pereţii vaselor având culoarea neagră-cenuşie sau neagră în interior şi cenuşiu-deschisă în exterior. Rareori pot fi întâlnite şi recipiente arse în atmosferă oxidantă, vasele având o culoare cărămizie-deschisă. Ceştile/cupele au de regulă profilul evidenţiat în forma literei „S", cu marginea răsfrântă în afară (fig. 4/15, 18, 5/16-18, 6/14), toartă supraînălţată, prevăzută cu buton (fig. 4/19-22), şi ornamentate cu romburi incizate cu interiorul haşurat (fig. 4/19). Recipiente similare au fost descoperite la Saharna Mică (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 26/12). Unele au un gât cilindric, cu marginea slab aplecată în afară şi corpul delimitat printr-o muchie orizontală pe care sunt aplicate mici proeminenţe (fig. 6/11). Astfel de piese au analogii directe între descoperirile de la Saharna Mică (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 9/3). Decorul ceştilor/cupelor se distinge prin motive incizate (fig. 4/15, 19), în formă de triunghiuri haşurate, marcate cu cerculeţe adâncite (fig. 5/17) sau benzi incizate în formă de zigzag (fig. 6/12).

Complexe arheologice. În urma excavării stratului cultural s-a ajuns la nivelul steril, care în sectorul cercetat prezintă loess de culoare galbenă cu nuanţe de roşu-castaniu, răvăşit de galeriile rozătoarelor (fig. 2/3). La adâncimea de 80-90 cm de la suprafaţa actuală de călcare au fost conturate mai multe pete de culoare cenuşie, care prezintă complexe-gropi.

Complexul 34. Groapa 26[1] a fost atestată la adâncimea de 81 cm de la suprafaţa actuală de călcare. Ea avea formă ovală în plan, cu diametrele de 1,24×1,40 m, iar în profil – forma de clopot, cu pereţii în partea superioară verticali. Diametrul fundului gropii era de 2,14 m, iar adâncimea – de 1,04 m. Umplutura complexului era compusă din cernoziom în amestec cu argilă, cenuşă şi fragmente de lemn carbonizat (fig. 7/1-2). Din emplectonul gropii a fost recuperat un bogat şi variat material arheologic. Prezintă interes o placă de bronz (fig. 9/7), un vas miniatural (fig. 9/9) şi două rondele (fig. 9/8, 10). Au mai fost găsite două fragmente de piatră (una semisferică şi alta plată) cu dimensiunile de 7×10×8 şi 8×8×3 cm, păstrând urme de prelucrare (fig. 9/12-13).

Din inventarul ceramic descoperit în complex se pot remarca mai multe fragmente de vase, similare sortimentului ceramic descoperit deja în situl Saharna-Dealul Mănăstirii.

Prima grupă de ceramică o alcătuiesc recipiente de factură rudimentară, provenite de la vase-oală neprofilate cu marginea verticală sau aplecată în interior (fig. 7/3, 5-6), oale cu marginea răsfrântă în afară, prevăzute în unele cazuri cu perforări sub buză (fig. 7/4, 7). Fundul de regulă este plat şi bine profilat (fig. 7/9, 12). Se întâlnesc fragmente cu toarte ce aveau secţiunea plată (fig. 7/11). Decorul prezintă şiruri compuse din alveole semilunare (fig. 7/6), sau brâie cu suprafaţa alveolată (fig. 7/5, 8, 10).

Cea de a doua grupă de ceramică este reprezentată de vase de factură semifină. Cele mai reprezentative recipiente sunt străchinile şi vasele în formă de chiup. Străchinile au o formă tronconică cu buza ornamentată prin linii scurte paralele incizate (fig. 8/3), similare celor descoperite la Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 296, fig. 78/7), sau cu marginea puternic arcuită în interior, decorate pe margine cu caneluri oblice „turban-bowls" (fig. 8/2). Recipiente cu astfel de ornament sunt întâlnite la Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 214, fig. 6/3), ele fiind mai mult

[1] Numerotarea complexelor arheologice este efectuată în continuarea celor descoperite în anii precedenţi (Niculiţă, Nicic 2007; Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009; Niculiţă, Nicic 2011).

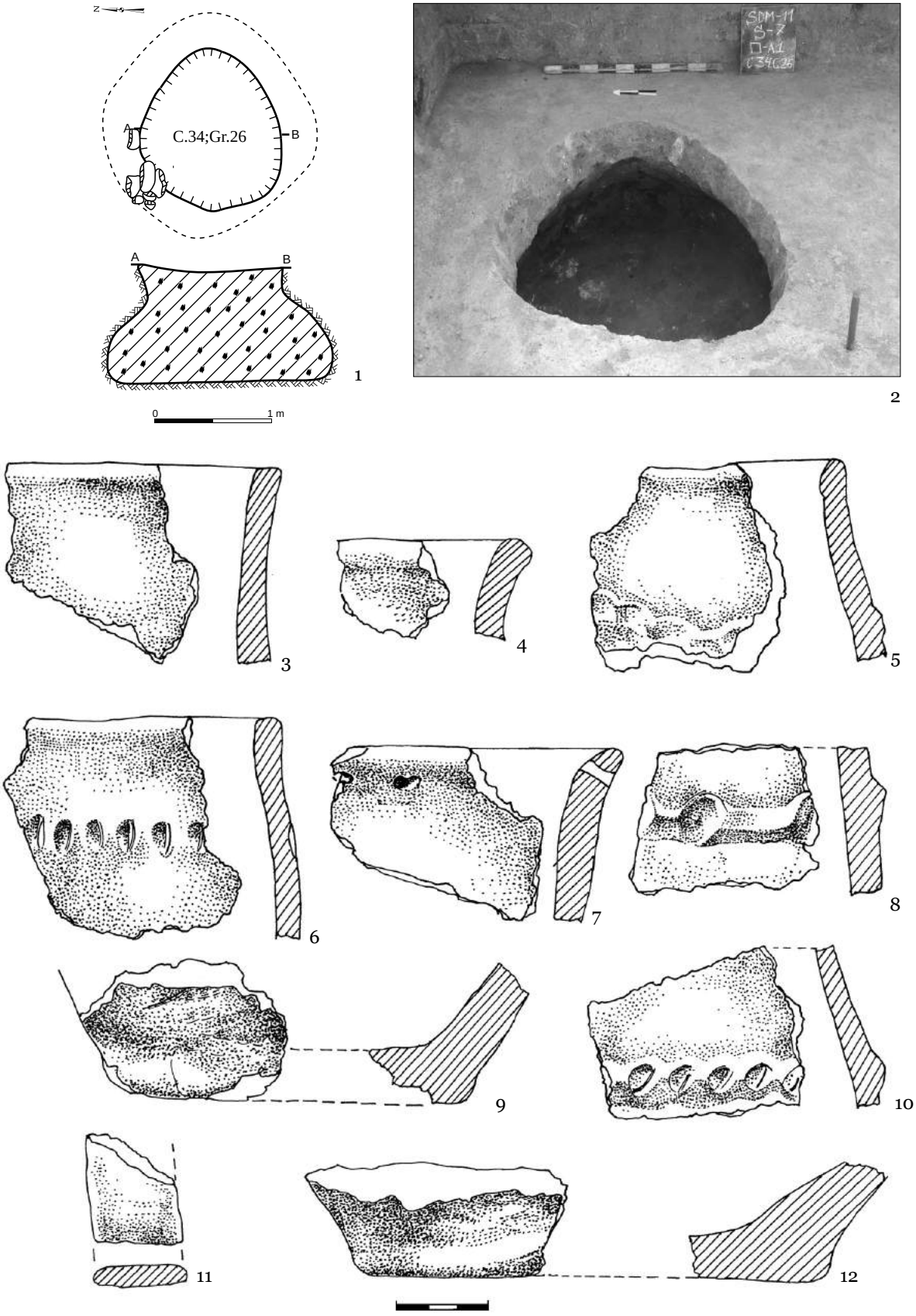

Fig. 7. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7, C.34, Gr.26: 1 - planul şi profilul; 2 - vedere dinspre vest; 3-12 - ceramica grosieră.

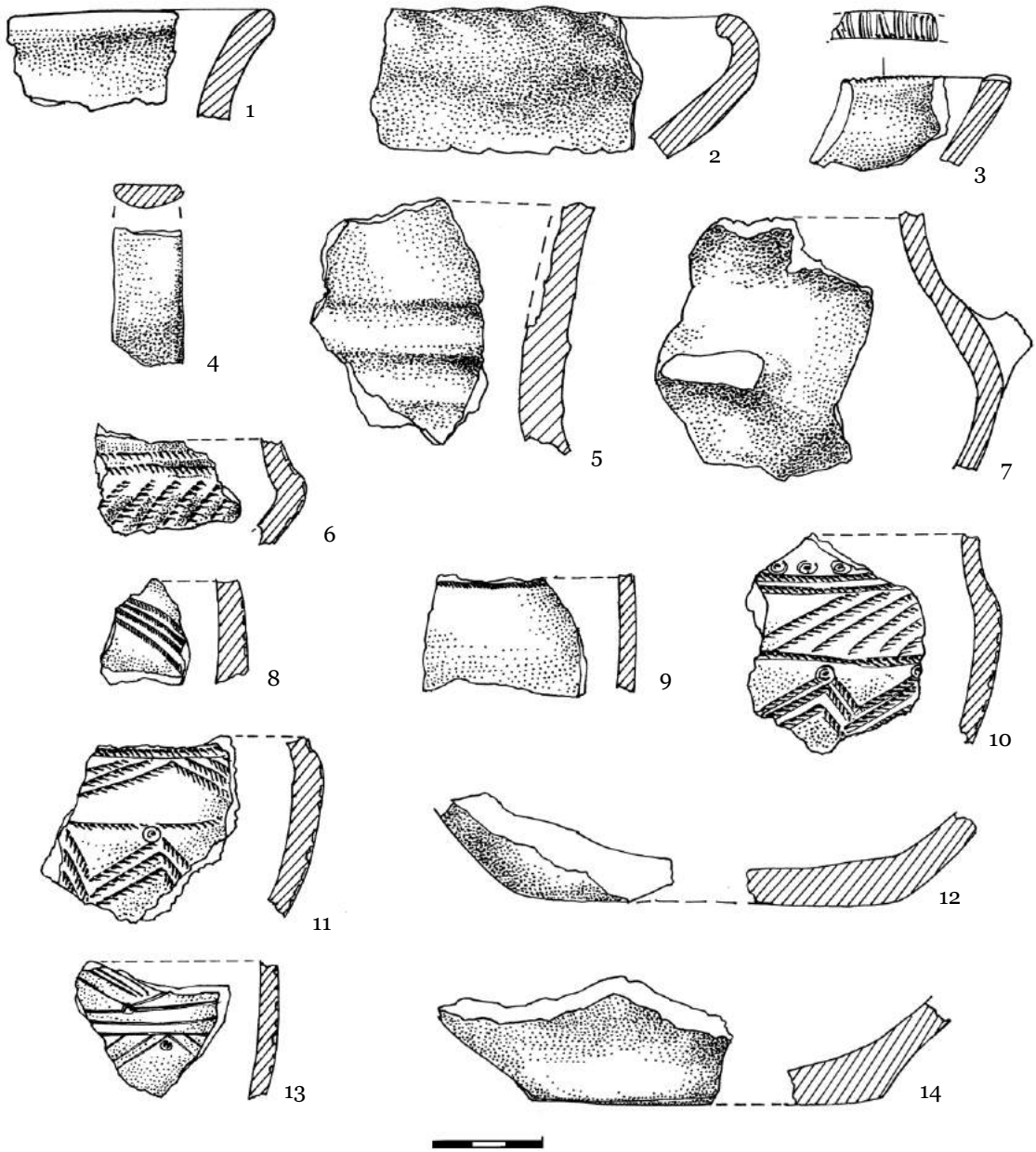

Fig. 8. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7, C.34, Gr.26. Ceramică semifină.

caracteristice culturii Babadag (Jugănaru 2005, fig. 27/8, 10, 12).

Chiupurile au marginea răsfrântă în afară (fig. 8/1), corpul globular bine profilat (fig. 8/7) şi fundul plat slab profilat (fig. 8/13-14). Unele dintre ele erau prevăzute cu toarte-apucătoare (fig. 8/4). Se întâlnesc şi exemplare decorate pe gât cu caneluri orizontale (fig. 8/5). Vase similare sunt cunoscute la Saharna Mare (Niculiţă, Nicic 2002, fig. 5/17). La unele recipiente diametrul maxim e acoperit cu un decor imprimat compus din benzi de linii orizontale sub care se lasă linii oblice (fig. 8/6, 8-9), motive decorative specifice descoperirilor de la Solonceni-Hlinaia (Кашуба 2000, рис. LXXXIV/5) şi Saharna Mare (Niculiţă, Nicic 2002, fig. 5/10). Sunt cunoscute vase decorate cu zigzag marcat cu cerculeţe unite cu benzi de linii orizontale sau oblice şi şiruri de cerculeţe (fig. 8/10-11). Astfel de motive ale decorului imprimat se întâlnesc la Saharna Mare (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 301, fig. 83/3), la Mateuţi (Кашуба 2000, рис. XLIV/8), la Alcedar III (Кашуба 2000, рис. CVIII/5, CXII/13) şi la Butuceni (Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002, fig. 71/1, 73/2).

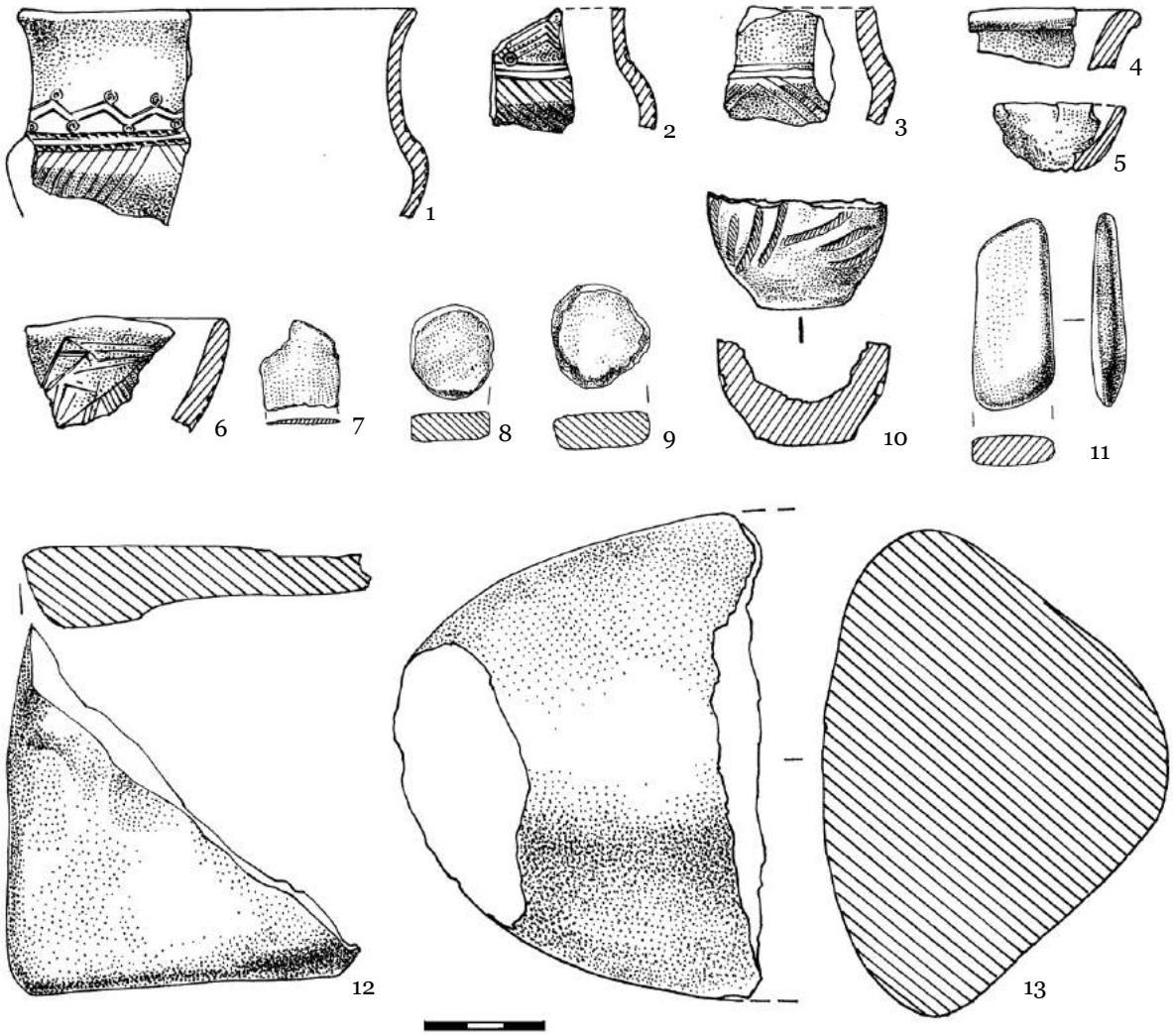

Fig. 9. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7, C.34, Gr.26: 1-6 - ceramică fină; 7-10 - descoperiri individuale; 11-13 - pietre.

Prin tehnica inciziei sunt redate benzi de linii orizontale combinate cu romburi haşurate, marcate cu puncte adâncite sau linii unghiulare (fig. 8/12).

A treia grupă o constituie fragmentele de la ceşti sau cupe confecţionate din pastă de lut fină de calitate superioară. Ele au profilul „S-oidal", gâtul cilindric, marginea răsfrântă în afară şi corpul bine profilat (fig. 9/1-4). Pe corp vasele sunt decorate cu benzi de linii incizate orizontale, sub care sunt redate linii unghiulare (fig. 9/3). Pe linia de contact dintre gât şi corp sunt aplicate benzi de linii orizontale imprimate, sub care se lasă sub unghi benzi incizate oblic, iar în partea superioară benzi incizate în formă de zigzag, marcate la vârf cu cerculeţe imprimate (fig. 9/1-2). Decor similar este cunoscut după recipientele descoperite la Stohnaia I (Кашуба 2000, рис. XLV/15). Motivele de linii unghiulare incizate au analogii printre descoperirile anterioare din aşezarea eponimă (Niculiţă, Nicic 2007, fig. 11/4) şi Stohnaia (Кашуба 2000, рис. XLV/16).

În cadrul acestei grupe de ceramică pot fi remarcate şi fragmente de vase miniaturale semisferice, bogat ornamentate cu motive incizate (fig. 9/5-6).

Complexul 35. Groapa 27 a fost descoperită la adâncimea de 80 cm de la suprafaţa actuală de călcare, având în plan o formă quasiovală. În profil groapa are formă de clopot, cu pereţii oblici, gura îngustă şi fundul lărgit. Diametrul gurii este de 1,15 m, diametrul fundului de 1,56 m, adâncimea – 88 cm (fig. 10/1-2). Umplutura gropii consta din sol de culoare cenuşie în amestec cu argilă. Materialul ceramic din emplectonul gropii

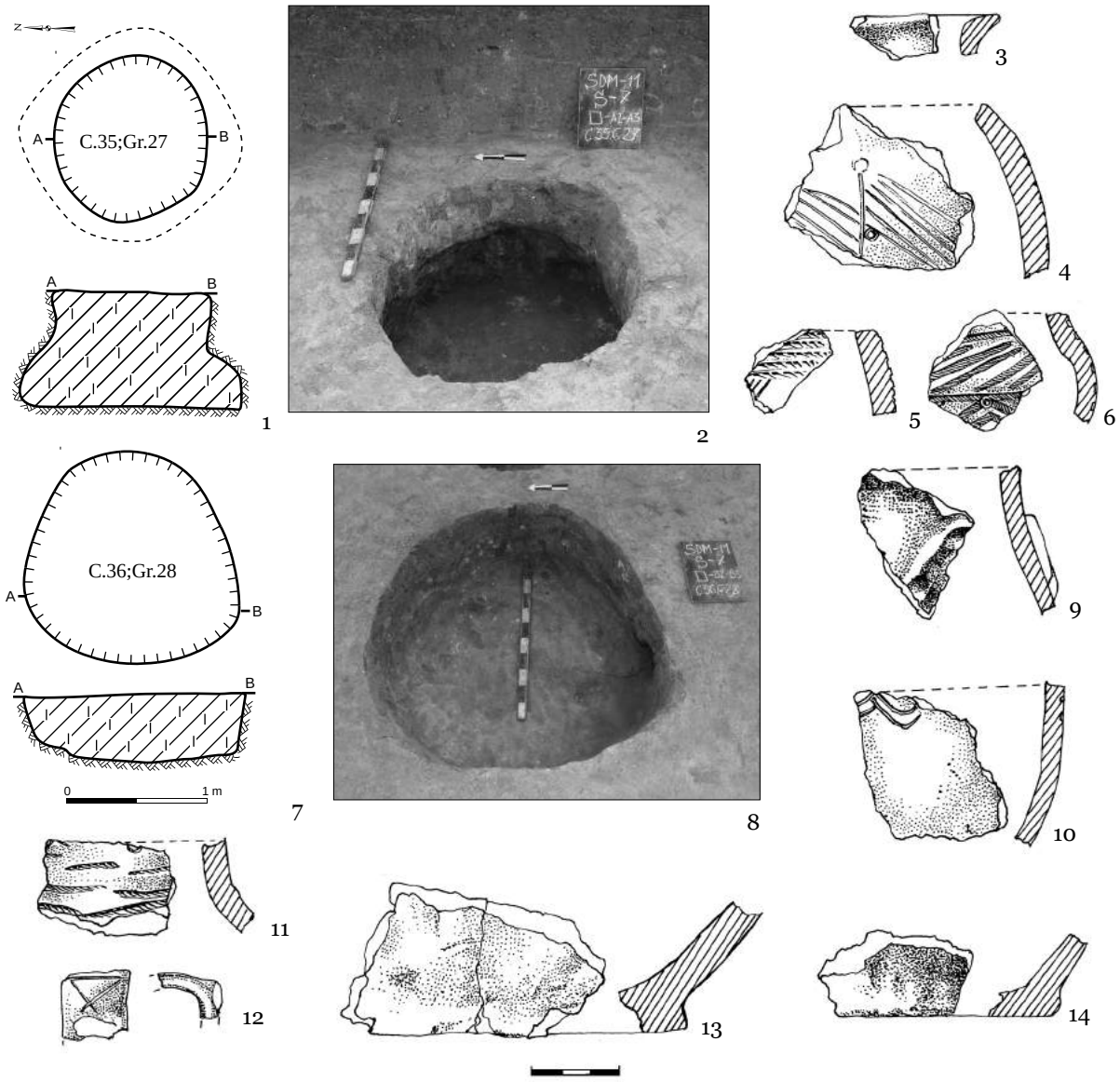

Fig. 10. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7. C.35, Gr.27: 1 - planul şi profilul; 2 - vedere dinspre vest; 3-6 - inventarul ceramic. C.36, Gr.28: 7 - planul şi profilul; 8 - vedere dinspre vest; 9-14 - inventarul ceramic.

e prezentat prin câteva fragmente de vase-chiup, cu marginea răsfrântă în afară (fig. 10/3), ornamentate cu romburi incizate cu interiorul haşurat în ordine de şah, marcate cu cerculeţe imprimate (fig. 10/4) sau motive imprimate de benzi de linii orizontale, combinate cu linii oblice dispuse sub unghi, precum şi cu benzi în formă de zigzag cu cerculeţe imprimate (fig. 10/5-6). Vase cu decor cu decor similar sunt cunoscute la Saharna-Ţiglău (Кашуба 2000, рис. LXXVII/5).

Complexul 36. Groapa 28 a fost atestată la adâncimea de circa 104 cm. În plan groapa are forma ovală alungită cu diametrele de 1,56×1,60 m. În profil groapa are o formă tronconică, cu gura deschisă şi fundul concav îngust. Adâncimea gropii este de 50 cm, diametrul gurii – 1,58 m, diametrul fundului – 1,4 m (fig. 10/7-8). Umplutura gropii consta din cernoziom în amestec cu argilă. Inventarul ceramic, descoperit în groapă după caracteristicile pastei de lut, forme şi decor, se încadrează în câteva grupe de ceramică. Prima grupă o constituie vasele de factură rudimentară, reprezentate prin fragmente de fund de oală plate bine profilate (fig. 10/13-14). A doua grupă o prezintă fragmente de la vase-chiup, decorate pe gât cu brâie în relief (fig. 10/9), linii imprimate (fig. 10/11), sau incizii în formă de benzi de ghirlandă semiovale (fig. 10/10). A treia grupă este reprezentată printr-un fragment de toartă de ceaşcă cu buton, decora-

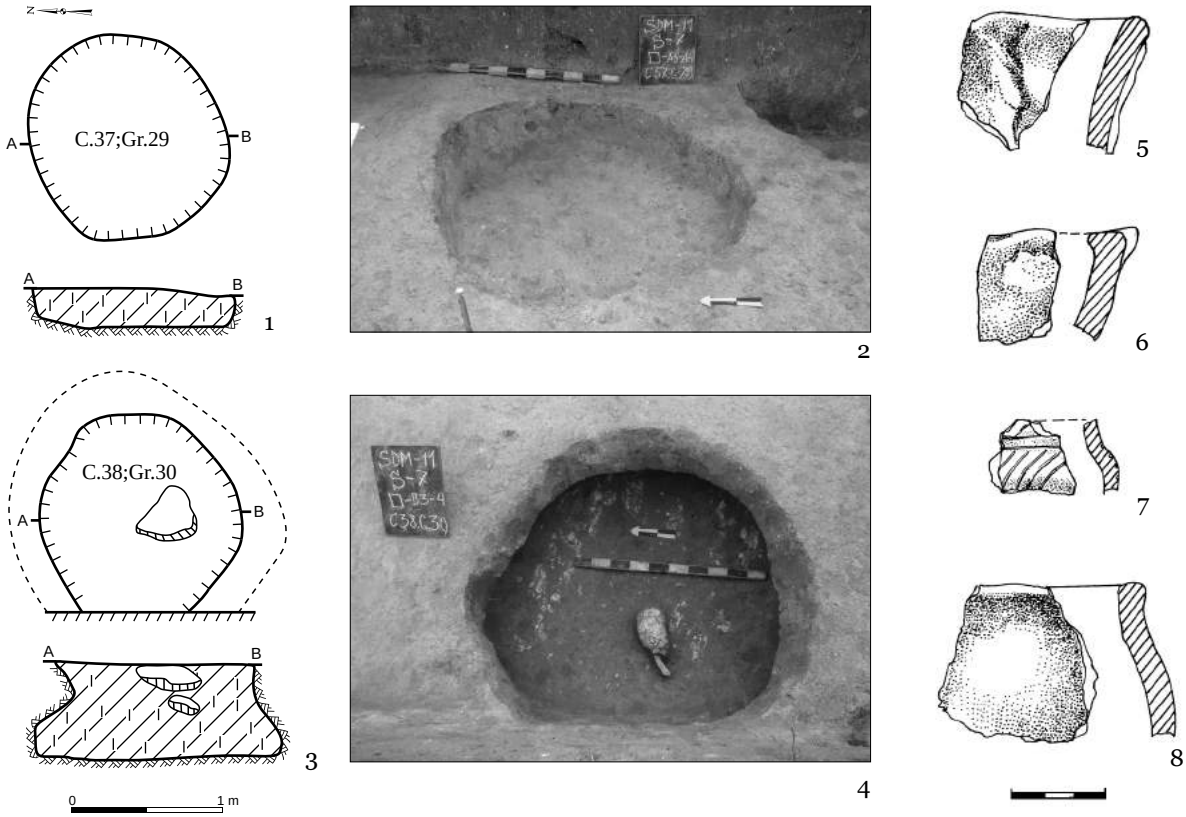

Fig. 11. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7. C.37, Gr.29: 1 - planul şi profilul; 2 - vedere dinspre vest. C.38, Gr.30: 3 - planul şi profilul; 4 - vedere dinspre vest; 5-8 - inventarul ceramic.

tă cu incizii în formă de linii oblice, dispuse sub unghi, formând un triunghi înscris (fig. 10/12). Ceşti cu decor similar pe toartă se cunosc în situl traco-getic de la Saharna Mică (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 291, fig. 73/16, 302, fig. 84/18).

Complexul 37. Groapa 29 a fost atestată la o adâncime de 82 cm de la suprafaţa actuală de călcare. În plan groapa a apărut sub forma unei pete de formă ovală neregulată cu diametrele de 1,3×1,4 m. În profil groapa are o formă tronconică (fig. 11/1-2), cu pereţii oblici şi fundul plat. Adâncimea gropii – 30 cm, diametrul gurii – 1, 3 m, diametrul fundului – 1,2 m. Umplutura complexului era compusă din sol de cernoziom argilos. Din emplecton au fost recuperate patru fragmente de ceramică.

Complexul 38. Groapa 30 a fost descoperită la adâncimea de 80 cm de la nivelul actual de călcare. În plan groapa are o formă ovală neregulată, cu diametrele de 1,32×1,1,4 m (fig. 11/3-4). În profil ea este în formă de clopot, cu gura îngustă şi pereţii oblici ce se lărgesc spre fund. Diametrul gurii este de 1,4 m, iar al fundului de 1,6 m. Umplutura gropii era compusă din cernoziom compact în amestec cu argilă şi pietre de diferite dimensiuni. În urma degajării emplectonului gropii au fost descoperite circa 21 de fragmente de ceramică, o piatră de dimensiuni mari (20×10×8 cm), trei de proporţii medii (10×5×5 cm) şi 12 – mici. Pe fundul gropii a fost descoperit un fragment de calotă cranială a unui animal cornut mare, amplasat cu partea exterioară în sus. Inventarul arheologic recuperat din groapă prezintă o varietate de forme şi tipuri ceramice, similare celor trei grupe de ceramică.

Prima grupă de vase o constituie vasele de uz comun, care se caracterizează prin oale cu corpul globular neprofilat, cu marginea verticală (fig. 11/8).

A doua grupă de ceramică o reprezintă vasele modelate din pastă de lut semifină, din care se disting străchinile tronconice cu marginea profilată în interior, decorate pe buză cu mici proeminenţe aplatizate (fig. 11/6) şi vasele-chiup cu marginea aplecată în afară (fig. 11/5).

Din cadrul grupei de ceramică fină se distinge un fragment de ceaşcă-cupă cu profil „S-oidal”, deco-

rată pe umeri cu benzi de linii paralele sub care se lasă benzi de linii oblice grupate paralel (fig. 11/7).

Complexul 39. Groapa 31 a fost atestată la adâncimea de 81 cm de la suprafaţa actuală (fig. 12/1-2). În profil groapa are o formă tronconică, cu gura deschisă şi pereţii oblici ce se îngustează spre fundul plat. Diametrul gurii este de 2,08 m, iar fundului de 1,88 m. Adâncimea – 42 cm. Umplutura gropii era compusă din cernoziom compact în amestec cu argilă. În urma degajării emplectonului gropii au fost descoperite circa 10 fragmente ceramice nesemnificative.

Complexul 40. Groapa 32 a fost descoperită la adâncimea de 81 cm de la suprafaţa actuală de călcare. În plan groapa are o formă ovală cu diametrele de 1,2×1,3 m. În profil groapa are o formă tronconică, cu pereţii oblici ce se îngustează spre fund. Diametrul gurii este de 1,2 m, iar al fundului de 1 m (fig. 12/3-4). Adâncimea – 40 cm. Emplectonul gropii consta din cernoziom compact în amestec cu argilă. În urma degajării umpluturii gropii au fost descoperite două fragmente de ceramică, care provin de la vase-chiup cu marginea răsfrântă în afară (fig. 12/5), decorate pe corp cu motive imprimate (fig. 12/6).

Rezultatele cercetărilor întreprinse în ultimii ani în extrema de sud-est a aşezării Saharna-Dealul Mănăstirii ridică un şir de probleme atât de ordin cronologic, cât şi funcţional.

Investigaţiile anterioare efectuate pe diferite segmente ale aşezării, dar şi cele din anul 2011, au pus în evidenţă, mai multe materiale confecţionate din metal: aplice, ace, nasturi etc., dar şi creuzete pentru topirea metalului (bronzului) (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 271, fig. 51/8, 53/9-10), ceea ce demonstrează prelucrarea metalelor pe loc, în cadrul sitului. Aceasta prezintă un argument în plus în favoarea supoziţiei, conform căreia aşezarea Saharna-Dealul Mănăstirii a funcţionat o perioadă destul de îndelungată – sec. X-VIII a. Chr. (Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008, 68).

Prezenţa în partea de sud-est a aşezării, pe malul înalt şi abrupt al interfluviului, a mai multor contexte funerare, cum ar fi craniul uman descoperit „in situ", sau înmormântarea ritualică în construcţie de lemn, asociată nu numai cu material ceramic din perioada respectivă, dar şi bucăţi de gardină de la vetre cu decor incizat în formă de zigzag, caracteristic culturii Cozia-Saharna (Niculiţă, Nicic 2011), evidenţiază unele practici funerare specifice primei epoci a fierului. Este cunoscut faptul că în mileniul I a. Chr. vetrele cu decor erau utilizate ca vetre de cult/altare şi au avut o largă răspândire în lumea „tracică" (Niculiţă, Arnăut 2004).

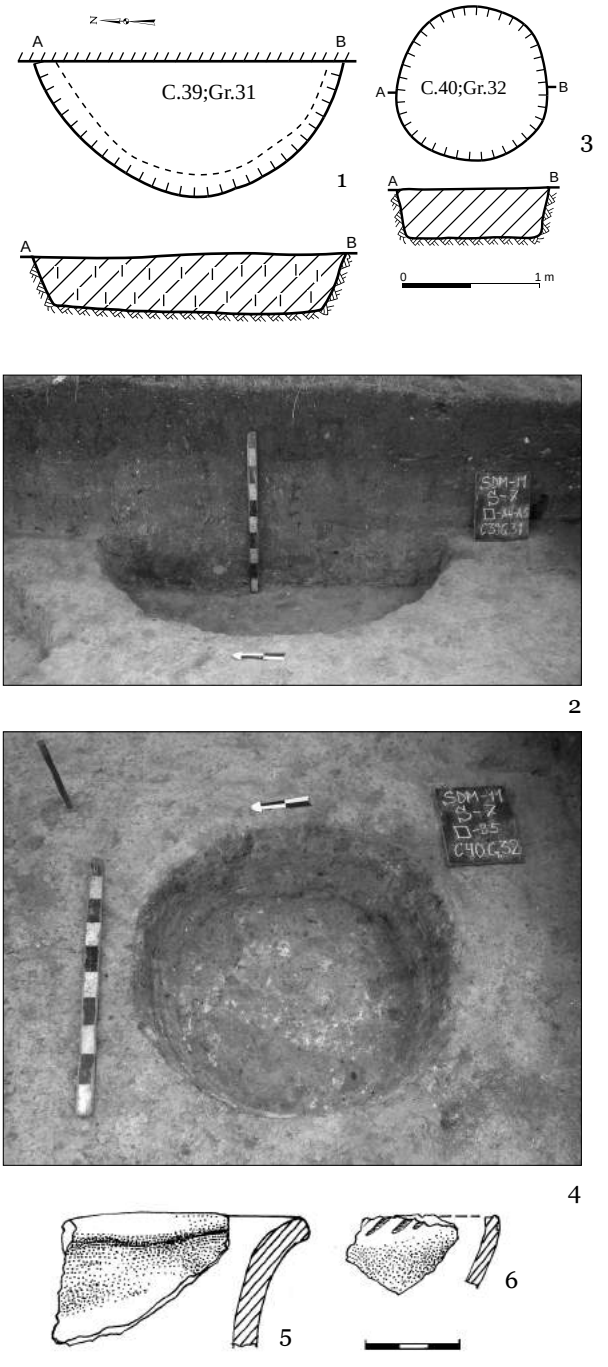

Fig. 12. Saharna-Dealul Mănăstirii. Secţiunea 7. C.39, Gr.31: 1 - planul şi profilul; 2 - vedere dinspre vest; C.40, Gr.32: 3 - planul şi profilul; 4 - vedere dinspre vest; 5-6 - inventarul ceramic.

Faptul că în această parte a interfluviului Saharna-Dealul Mănăstirii au fost sesizate mai multe complexe-gropi cu diverse materiale, dar şi înmormântări rituale cu o profundă încărcătură magico-religioasă, asociate cu vetre de cult/altare, permite presupunerea că în această regiune, într-o anumită perioadă cronologică, a funcţionat o „zonă sacră" a sitului Saharna-Dealul Mănăstirii.

Catalogul pieselor de inventar[2]

Piese descoperite în complexe şi în stratul de cultură[2]

43[3]. *Fusaiolă,* fragment (fig. 3/8). Secţiunea 7/2011, adâncimea 20 cm. Confecţionată din pastă de lut semifină cu adaos de nisip. Arderea incompletă şi neuniformă. Culoarea – cărămizie-deschisă, suprafaţa este netezită. Forma – aplatizată. H=2,1 cm, D_{orf}=1 cm, D_{max}=4,5 cm.

44. *Fusaiolă* (fig. 3/7). Secţiunea 7/2011, adâncimea 60 cm. Confecţionată din pastă de lut semifină cu ingrediente de şamotă bine mărunţită. Arderea incompletă şi neuniformă. Culoarea – cărămizie-deschisă cu pete cenuşii. Forma – bitronconică. H=3 cm, D_{max}=3,4 cm, D_b=1,6 cm, D_b=1,4 cm, D_{orf}=0,7 cm.

45. *Placă* (fig. 9/7). Secţiunea 7/2011, C.34, Gr.24. Confecţionată din bronz. Are formă de solz, cu un capăt drept şi altul rotunjit, parţial deteriorat încă în preistorie. H=2,1 cm, L=1,8 cm, Gr=0,01 cm. Pe suprafaţă se pot observa urme de la ardere secundară.

46. *Vas miniatural* (fig. 9/9). Secţiunea 7/2011, C.34, Gr.24. Confecţionat din pastă de lut semifină cu ingrediente de şamotă bine mărunţită. Arderea incompletă şi neuniformă. Culoarea – cenuşie, suprafaţa netedă. În interior pot fi observate urme de ardere secundară până la vitrificare, ce a oferit vasului în partea interioară o culoare neagră. Piesa reprezintă partea inferioară a unui recipient de formă tronconică cu fundul bine profilat, decorat pe corp cu imprimeuri de linii oblice grupate paralel. H=2,7 cm, D_{max}=4,5 cm, D_{fund}=3 cm, Gr_{perete}=0,7 cm.

47. *Rondelă* (fig. 9/8). Secţiunea 7/2011, C.34, Gr.24. Confecţionată dintr-un perete de vas din grupa ceramicii semifine. Culoarea – neagră la exterior şi roşie în interior. Suprafaţa exterioară este lustruită. Forma – quasi-ovală. D=2,2×1,9 cm, Gr=0,7 cm.

48. *Rondelă* (fig. 9/10). Secţiunea 7/2011, C.34, Gr.24. Confecţionată dintr-un perete de vas din grupa ceramicii semifine. Culoarea – cărămizie-deschisă la exterior şi cenuşie în interior. Suprafaţa exterioară este bine netezită. Forma – quasi-ovală. D=2,2×2,4 cm, Gr=0,8 cm.

Descoperiri fortuite

Aplică (fig. 3/5). Confecţionată din bronz. Forma – circulară în plan şi convexă în secţiune. Pe partea dorsală are o urechiuşă mare, aplicată printr-o tijă cu secţiunea rectangulară. D=3,2 cm, Gr=0,3 cm.

Aplică (fig. 3/2). Confecţionată din bronz. Forma – de calotă semiglobulară circulară în plan. Pe partea interioară este aplicată o mică toartă în formă de urechiuşă. D=1,2 cm, Gr=0,1 cm.

Ac (fig. 3/3). Confecţionat din bronz. Prezintă o tijă deformată cu secţiunea circulară, având pe capătul îngroşat o urechiuşă. H=9 cm, D=0,1 cm.

Ac (fig. 3/4). Confecţionat dintr-o tijă de bronz cu secţiunea circulară, deformată, păstrându-se capătul ascuţit şi cel îngroşat aplatizat prin batere. H=4,2, D=0,3 cm.

Matrice pentru ornamentarea ceramicii, fragment (fig. 3/1). Confecţionată din pastă de lut fină cu adaos de nisip. Arderea este oxidantă, incompletă şi neomogenă. Culoarea – cărămizie-deschisă, în secţiune păstrându-se o culoare neagră. Piesa reprezintă jumătatea unei matrice în formă de semilună cu capătul tronconic, pentru aplicarea imprimeurilor de cerculeţe cu punct în interior. Pe marginea subţiată sunt executate mici crestături oblice pentru imprimarea amprentelor de „şnur răsucit" sau „fals-torques-uri".

Fusaiolă, fragment (fig. 3/6). Confecţionată din pastă de lut semifină, cu ingrediente de şamotă măruntă. Arderea este oxidantă, incompletă şi neuniformă. Culoarea – cărămizie cu pete cenuşii. Suprafaţa este netezită. Forma – bitronconică, decorată in partea superioară şi cea interioară cu incizii compuse dintr-o linie orizontală, sub care se lasă benzi oblice compuse din câte două linii paralele, amplasate sub unghi, formând triunghiuri. H=3,6 cm, D_{orf}=1,4 cm.

[2] În catalog au fost utilizate următoarele abrevieri: H – lungimea/înălţimea; L – lăţimea; Gr – grosimea; D_{max} – diametrul maxim; D_b – diametrul bazei (bazelor); D_{orf} – diametrul orificiului.

[3] Numerotarea pieselor de inventar este efectuată în continuarea celor din anii precedenţi.

Bibliografie

Ailincăi et al. 2004-2005: S. Ailincăi, A. Nicic, G. Jugănaru, C. Dobrinescu, Consideraţii privind realizarea decorului imprimat pe ceramica din prima epocă a fierului din spaţiul nord-vest pontic. Pontica XXXVII-XXXVIII, 2004-2005, 112-130.

Arnăut, Bercu, Matveev 2004: T. Arnăut, V. Bercu, S. Matveev, Aşezarea hallstattiană de la Saharna „Dealul Mănăstirii". In: Thracians and Circumpontic World, Proceding of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 September 2004, I (Chişinău 2004), 263-284.

Irimia 2011: M. Irimia, Depozitul de piese de făurărie de la Ţibrinu (com. Mircea Vodă, jud. Constanţa), 1997-1998. Pontica XLIV, 2011, 23-68.

Juganaru 2005: G. Juganaru, Cultura Babadag, vol. I (Constanţa 2005).

László 1972: A. László, O aşezare hallstattiană de la Cozia (jud. Iaşi). ArhMold VII, 1972, 207-224.

László 2006: A. László, Sur les coutumes funéraires des populations du Bas-Danube au début de l'Âge du Fer. In: Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer), Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea 2000 (Tulcea 2006), 105-116.

Niculiţă, Arnăut 2004: I. Niculiţă, T. Arnăut, Cult constructions in the Balkan-Carpathian-Pontic Space in the first Millennium B.C. In: Aspects of Spiritual Life in South-East Europe from Prehistory to the Middle Ages (Iaşi 2004), 71-88.

Niculiţă, Nicic 2002: I. Niculiţă, A. Nicic, Rezultatele cercetărilor perieghetice la situl traco-getic Saharna Mare. Карпатика 15, 2002, 66-84.

Niculiţă, Nicic 2007: I. Niculiţă, A. Nicic, Cercetările arheologice la situl Saharna-Dealul Mănăstirii. Tyragetia s.n. 1, vol. I [XX], 2007, 225-248.

Niculiţă, Nicic 2008: I. Niculiţă, A. Nicic, Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Ţiglău. Consideraţii preliminare. Tyragetia s.n. 1, vol. II [XVII], 2008, 205-232.

Niculiţă, Nicic 2011: I. Niculiţă, A. Nicic, Practici funerare în situl din prima epocă a fierului de la Saharna-Dealul Mănăstirii. Tyragetia s.n. 1, vol. V [XX], 2011, 225-235.

Niculiţă, Nicic, Corobcean 2009: I. Niculiţă, A. Nicic, A. Corobcean, Rezultatele investigaţiilor arheologice la aşezarea civilă Saharna „Dealul Mănăstirii" (Campania 2008). Tyragetia s.n. 1, vol. III [XVIII], 2009, 193-225.

Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002: I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (Bucureşti 2002).

Niculiţă, Zanoci, Arnăut 2008: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna) (Chişinău 2008).

Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008: V. Sîrbu, S.C. Ailincăi, G. Simion, Jijila-Cetăţuie o aşezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei (Brăila 2008).

Кашуба, Гольцева 1991: М.Т. Кашуба, Н.В. Гольцева, Сахарнянский могильник I (Цыглэу). СА 1, 1991, 197-209.

Кашуба 2000: М.Т. Кашуба, Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). Stratum Plus 3, 2000, 241-476.

Archaeological research on the site of Saharna-Dealul Mănăstirii in 2011

Abstract

Archaeological survey for the settlement of Saharna-Dealul Mănăstirii in 2011, like in the previous season, was focused on its south-eastern outskirts.

The excavations revealed a number of closed complexes, in particular the household pits, many of which contained an interesting ceramic material.

The obtained data by all the characteristic features is similar to the findings related to the culture Cozia-Saharana (10th -8th centuries BC) that were previously found in the settlement. The fact that the chronological period is a little expanded proves that the settlement functioned for quite a long time.

List of illustrations:

Fig. 1. Saharna-Dealul Mănăstirii: 1 - orthophotomap; 2-3 - excavation 7 (view from the east side).

Fig. 2. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7: 1-2 - view from the south side; 3 - plans and profiles.

Fig. 3. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. The individual finds.

Fig. 4. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Pottery from the 2nd layer.

Fig. 5. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Pottery from the 3rd layer.

Fig. 6. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Pottery from the 4th layer.

Fig. 7. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Complex 34, pit 26: 1 - plan and profile; 2 - view from the west; 3-12 - kitchen pottery.

Fig. 8. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Complex 34, pit 26. Table pottery.

Fig. 9. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Complex 34, pit 26: 1-6 - ceremonial pottery, 7-10 - individual findings; 11-13 - stone.

Fig. 10. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Complex 35, pit 27: 1 - plan and profile; 2 - view from the west; 3-6 - ceramic inventory. Complex 36, pit 28: 7 - plan and profile; 8 - view from the west; 9-14 - ceramic inventory.

Fig. 11. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Complex 37, pit 29: 1 - plan and profile; 2 - view from the west. Complex 38, pit 30: 3 - plan and profile; 4 - view from the west; 5-8 - ceramic inventory.

Fig. 12. Saharna-Dealul Mănăstirii. Excavation 7. Complex 39, pit 31: 1 - plan and profile; 2 - view from the west. Complex 40, pit 32: 3 - plan and profile; 4 - view from the west; 5-6 - ceramic inventory.

Археологические исследования на памятнике Сахарна-Дялул Мэнэстирий в 2011 г.

Резюме

Археологические изыскания на поселении Сахарна-Дялул Мэнэстирий в 2011 году, как и в прошлом сезоне, были сосредоточены на его юго-восточной окраине.

В ходе раскопок выявлен ряд закрытых комплексов, в частности, хозяйственные ямы, многие из которых содержали интересный керамический материал.

Обнаруженный материал по всем характерным признакам сходен с ранее найденными на поселении находками, относящимся к культуре Козия-Сахарна (X-VIII вв. до н.э.). То, что хронологический период несколько расширен, лишний раз доказывает, что поселение функционировало довольно длительное время.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Сахарна-Дялул Мэнэстирий: 1 - ортофотоплан; 2-3 - Раскоп 7 (вид с восточной стороны).

Рис. 2. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7: 1-2 - вид с южной стороны, 3 - планы и профили.

Рис. 3. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. Индивидуальные находки.

Рис. 4. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. Керамика из II-го слоя.

Рис. 5. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. Керамика из III-го слоя.

Рис. 6. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. Керамика из IV-го слоя.

Рис. 7. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. К.34, Я.26: 1 - план и профиль; 2 - вид с запада; 3-12 - кухонная посуда.

Рис. 8. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7, К.34, Я.26. Столовая посуда.

Рис. 9. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7, К.34, Я.26: 1-6 - парадная посуда; 7-10 - индивидуальные находки; 11-13 - камень.

Рис. 10. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. К.35, Я.27: 1 - план и профиль; 2 - вид с запада; 3-6 - керамический инвентарь. К.36, Я.28: 7 - план и профиль; 8 - вид с запада; 9-14 - керамический инвентарь.

Рис. 11. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. К.37, Я.29: 1 - план и профиль; 2 - вид с запада. К.38, Я.30: 3 - план и профиль; 4 - вид с запада; 5-8 - керамический инвентарь.

Рис. 12. Сахарна-Дялул Мэнэстирий. Раскоп 7. К.39, Я.31: 1 - план и профиль; 2 - вид с запада. К.40, Я.32: 3 - план и профиль; 4 - вид с запада; 5-6 - керамический инвентарь.

10.05.2012

Dr. hab. Ion Niculiță, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova

Dr. Andrei Nicic, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: nicicandrei@gmail.com

ИЗОБРАЖЕНИЕ КОЛЕСНИЦЫ НА СОСУДЕ V в. до н.э. ИЗ ГОРНОЙ ДИГОРИИ

Александр П. Мошинский

В 1988 году Северо-Кавказской археологической экспедицией Государственного Исторического музея при раскопках позднекобанского погребения 7 могильника Гастон Уота в Дигорском ущелье Северной Осетии был обнаружен фрагмент сосуда с частично сохранившимся изображением колесницы и лошади (рис. 1).

Рис. 1. Придонная часть сосуда с изображением колесницы.

Погребение, как и почти все комплексы этого могильника, являлось коллективной усыпальницей. В большой подквадратной яме размерами 1,6×1,6 м и глубиной 0,85 м, отрытой в грунте осыпного происхождения, было последовательно похоронено 9 человек (6 мужчин и 3 женщины). Стены могильной ямы были обложены деревянными плахами. Сверху погребение было перекрыто закладом из крупных необработанных камней. При захоронении очередного погребенного останки предыдущих сдвигались, вследствие чего *in situ* сохранился только верхний женский костяк. Все остальные кости были смещены и разрознены.

Зачистка производилась по условным уровням. На четвертом уровне зачистки, в северо-западном углу погребения была обнаружена придонная часть большого сосуда, лежавшая дном кверху (рис. 2). Именно на ней при камеральной обработке и было выявлено интересующее нас изображение. После того, как эта фрагментированная придонная часть была извлечена из погребения, под ней обнаружилось большое скопление предметов, условно названное в отчете «кладом». Безусловно, кладом оно не являлось, а образовалось в результате сбора вещей, уложенных в могилу с погребенными и перемещенных при очередных захоронениях. Причем собраны были далеко не все предметы, находившиеся в могиле, а лишь те, что были замечены могильщиками. Всего в скопление входило 55 предметов из 123, обнаруженных в данном комплексе (отдельные бусины и мелкие фрагменты изделий в подсчете не учитываются).

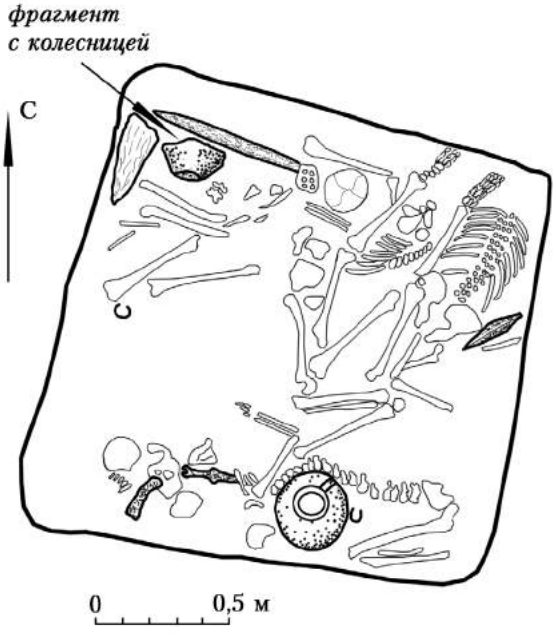

Рис. 2. Могильник Гастон Уота. Погребение 7. Четвертый уровень зачистки.

В скоплении были обнаружены: три фрагмента серебряных подвесок «брильского типа» (несомкнутое кольцо со стержнем из столби-

Рис. 3. Фрагмент сосуда с изображением колесницы (фото).

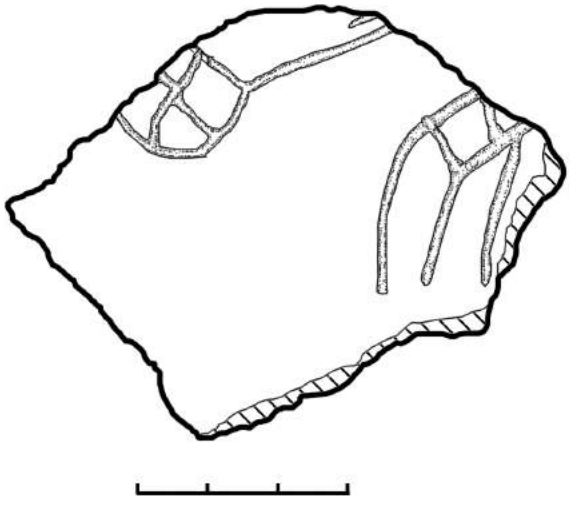

Рис. 4. Фрагмент сосуда с изображением колесницы (прорисовка).

ков зерни с пятишишечным завершением); крупный колокольчик (ботало) «казбекского типа» – подцилиндрической формы с вертикальной прорезью, вертикальными канелюрами и рельефным орнаментом; деревянная шкатулка, покрытая резным орнаментом; три бронзовых пластинчатых пряжки дигорского типа; бронзовая булавка с навершием в виде птицы; плоская бронзовая трапециевидная подвеска; семь бронзовых браслетов: четыре пластинчатых и три стержневых; одиннадцать бронзовых коробчатых бляшек; фрагменты бронзовой пластины с заклепками и стеклянные бусы, в том числе глазчатые и бисер.

Кроме этого в скоплении присутствовала глиняная грубогончарная кружка с туловом, покрытым многорядным волнистым орнаментом, с петлевидной ручкой от отогнутого венчика, на которую были надеты два бронзовых несомкнутых кольца. В кружку, в свою очередь, были уложены: золотая и серебряная подвески «брильского типа» в виде несомкнутого кольца со столбиком, состоящим из зерни, и «пятишишечным» завершением; серебряная витая гривна; серебряная височная подвеска в виде кольца из витой проволоки с несомкнутыми концами; половина двучастной сферической серебряной бусины; бронзовая булавка с веслообразным пластинчатым навершием, край которого скручен в трубочку; шесть бронзовых стержневых браслетов с зооморфными концами; шесть бронзовых коробчатых блях; бронзовые, стеклянные (в том числе – глазчатые), сердоликовые и гагатовые бусы и раковины каури.

Небольшой объем данной заметки не позволяет не только анализировать весь погребальный инвентарь комплекса (и даже его перечислить), но и дать детальный анализ инвентаря из скопления, находившегося непосредственно под придонной частью сосуда.

Надо отметить, что все категории инвентаря могильника Гастон Уота были нами систематизированы и для каждой разновидности (до подварианта включительно) были предложены даты. Соответственно, были датированы и все погребения (Мошинский 2006). В статье, посвященной пряжкам дигорского типа, погребение было датировано V в. до н.э. (Журавлев, Мошинский 1994, 164). Впоследствии дата была несколько сужена. Этот комплекс предлагается датировать серединой V в. до н.э. (Мошинский 2006, 76). Понятие «середина» в данном случае употребляется в широком смысле: V в. до н.э. кроме его начала и конца.

Придонная часть с интересующим нас изображением (рис. 3, 4) принадлежала крупному грубогончарному сосуду (на внутренней поверхности хорошо видны ротационные линии) – корчаге или кувшину. В части, прилегающей к максимальному диаметру, сохранилась часть изображения, нанесенного на сосуд до обжига. Линии имеют характерные отжатые края, которые образуются при нане-

сении рисунка по сырой глине. При пересечении линий четко видно, какая из линий нанесена раньше, какая позже. При изготовлении граффити по обожженной глине этого быть не может. Такое сочетание линий типично для геометрического орнамента на раннекобанской керамике.

В рисунке четко читается колесо с четырьмя спицами. От него отходит линия, вероятно, обозначающая дышло колесницы. Правее колеса, судя по всему, отображена задняя часть лошади. Туловище изображено двумя параллельными линиями, соединенными двумя поперечными. Левая из последних замыкает контур туловища, правая, возможно, отображает часть упряжи. К контуру туловища примыкают три линии, отображающие задние ноги и хвост.

Аналогий таким изображениям для Кавказа позднекобанского времени мы не знаем. Не известны и другие изображения колесниц. Отсутствие близких по времени и территории аналогий создает определенные трудности в интерпретации данного рисунка.

По материалам поселения Сауар нами были отмечены астральные культы, отправляемые его жителями (Мошинский, Скаков 2001, 100). Интересно, что при анализе «штандартов» из жреческого погребения могильника Гастон Уота нами было выявлено семантическое сходство одного из них с моделью штретвегской колесницы (Mošinskiy 1999, 228). В контексте данной находки это сходство приобретает особое значение. Вероятно, данное изображение колесницы имело астральное значение и сосуд был изготовлен для отправления соответствующих культов. Использование фрагмента именно этого сосуда для закрытия сложенных в погребении вещей может быть также не случайным.

Библиография

Журавлев, Мошинский 1994: Д.В. Журавлев, А.П. Мошинский, Поясные пряжки из могильника Гастон Уота. РА 1, 1994, 171-180.

Мошинский 2006: А.П. Мошинский, Древности Горной Дигории VII-IV вв. до н.э. Систематизация и хронология. В: Труды ГИМ, вып. 154 (Москва 2006), 1-208.

Мошинский, Скаков 2001: А.П. Мошинский, А.Ю. Скаков, Культы кобанского поселения Сауар (Северная Осетия). В: Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки. Материалы и исследования по археологии России, 3 (Москва 2001), 86-102.

Mošinskiy 1999: A. Mošinskiy, Die Bestattung eines “Priesters” der Koban-Kultur im Gräberfeld Gaston Uota, Nordkaukasien. Eurasia antiqua 5, 1999, 217-231.

O imagine de car de pe un vas din secolul al V-lea a. Chr. de la Digoria

Rezumat

În necropola Gaston Uota din perioada târzie a culturii Koban (Cheile Digoriei, Osetia de Nord) a fost descoperit un fragment de vas pe care este redat un car şi un cal. Imaginea a fost gravată pe vas înainte de ardere. Aceasta reprezintă o roată cu patru spiţe şi partea din spate a corpului unui cal. Până în prezent în arealul culturii Koban nu sunt cunoscute analogii a acestei imagini. Este posibil că reprezentarea a avut un sens astral, iar vasul a fost modelat pentru a fi utilizat la unele ritualuri religioase.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Partea inferioară a vasului cu imaginea carului.

Fig. 2. Necropola Gaston Uota. Mormântul nr. 7. Planul după excavarea stratului patru.

Fig. 3. Fragmentul vasului cu imaginea carului (foto).

Fig. 4. Fragmentul vasului cu imaginea carului (desen).

A representation of a chariot on a vessel from the 5th century BC, from Digoria

Abstract

A fragment of a vessel with a partially preserved image of a chariot and a horse was found at the Gaston Uota burial ground of the Late Koban period (Digora Gorge, North Ossetia). The image was carved on the vessel before its

baking. It depicts a wheel with four spokes and the rear part of a horse's body. Parallels to this scene among the materials of the Late Koban period are not known. It is possible that the picture bore an astral meaning, and the vessel originally was made for use in religious rites.

List of illustrations:

Fig. 1. The bottom part of a vessel with a representation of a chariot.

Fig. 2. The Gaston Uota burial ground. Tomb 7. A plan of the fourth layer.

Fig. 3. A fragment of a vessel with a representation of a chariot (photograph).

Fig. 4. A fragment of a vessel with a representation of a chariot (drawing).

12.06.2012

Др. Александр П. Мошинский, Государственный Исторический музей, Красная площадь, д. 1, 109012 Москва, Россия

LOTUL DE ŞTAMPILE AMFORISTICE DESCOPERITE ÎN SONDAJULUI NR. 16 DE LA TYRA

Natalia Mateevici
Pavel Ostapenko
Tatiana Samojlova

Ca urmare a cercetărilor de teren, efectuate în anul 2010, în spaţiul „lice" al cetăţii medievale Cetatea Albă (Akkerman) au fost scoase la suprafaţă vestigii ce se referă la existenţa cetăţii antice Tyra. Investigaţiile au fost întreprinse prin intermediul *Sondajului nr. 16*, trasat la o distanţă de circa 30 de m de la „Porţile Chiliei". În timpul lucrărilor de excavare, efectuate până la adâncimea de 5 m de la suprafaţa actuală, au fost descoperite urme ale mai multor construcţii (zidării), ce se referă la câteva etape de existenţă a Tyrei antice. În straturile superioare au fost găsite urme de construcţie din perioada romană, mai jos – din perioada elenistică. Construcţiile descoperite nu pot fi cercetate integral, întrucât spaţiul de cercetare este insuficient, în special pentru că au fost descoperite doar colţurile acestor construcţii.

Cercetările construcţiilor şi ale materialului epigrafic au semnalat o situaţie cronologică asemănătoare cu cea de pe Şantierul Central, care se situează în zona extramuros a cetăţii medievale (viszavi de *Sondajul nr. 16*), în care au fost descoperite urme de existenţă a unui cartier locuit în perioada elenistică, o parte a căruia se extindeau şi în perimetrul *Sondajului nr. 16* şi care au fost distruse în timpul construcţiei cetăţii medievale.

Printre piesele descoperite evidenţiem şi mai multe toarte de amfore greceşti, care poartă ştampile, unele dintre ele bine lizibile. Studiul acestor artefacte a contribuit, în mare măsură, la datarea complexelor. Din acest lot fac parte: o ştampilă de Cnidos, 11 ştampile de Rhodos, o ştampilă de Sinope şi două ştampile ilizibile.

Unica ştampilă a Cnidosului aparţine magistratului Ἄντανδρος, cunoscut prin activitatea sa în perioada cca 215-166 a. Chr. (grupa IV-a cronologică). Acest magistrat poartă titlul de frurah – φρούραρχος. În cazul nostru numele lui este precedat de denumirea magistraturii (Jefremov 1991, 178)[1].

Ştampilele Rhodsosului sunt împărţite în două grupe – cele de magistrat şi cele de producător. Printre numele de magistraţi menţionăm pe Ἱέρων 1, Ξενοφάνης, Σωσικλῆς, Παυσανίας 3, Αἰνήτορ. Ştampilele de producător poartă numele lui Ἀγαθοκλῆς 1, Ἰάσων 2, Δαμοκράτης 1, Ἀριστίων. Majoritatea ştampilelor de Rhodos se încadrează cronologic în grupa a III-a. Cele mai timpurii ştampile eponimice aparţin magistraţilor Ξενοφάνης şi Ἱέρων 1, perioada de activitate a cărora revine pentru anul 189 a. Chr. şi respectiv 186 a. Chr., (acesta din urmă a activat într-o perioadă cu Δαμοκράτης 1 (Finkielsztejn 2001, 119), astfel nefiind exclusă posibilitatea ca una din ştampilele acestui producător să aparţine unui singur vas, pe care au fost aplicate atât ştampila lui Ἱέρων 1, cât şi cea a lui Δαμοκράτης 1. Cea mai târzie ştampilă de magistrat aparţine lui Παυσανίας 3, care îşi îndeplineşte funcţia oficială către a. 152 a. Chr.

Atelierul producătorului Ἀριστίων 2, a funcţionat pe parcursul unei perioade cronologice mai lungi, începându-şi activitatea încă pe parcursul grupei a II, continuând să producă amfore şi în cadrul celei de a III grupe.

Printre ştampilele de producător întâlnim şi două exemplare aparţinând unuia dintre cei mai cunoscuţi producător ai Rhodosului – Δαμοκράτης 1, (care este urmaşul lui Ἀριστοκλῆς 1), fiind considerat drept primul producător rhodean, care a început folosirea ştampilelor complementare (suplimentare) – ale olarilor (Finkielsztejn 2001, 113).

Unica ştampilă de Sinope revine magistratului Πυθοκλῆς, care activase între cca 281-280 a. Chr.,

[1] Aducem sincere mulţumiri colegului N. Jefremov (Greifswald, Germania) pentru ajutorul în citirea corectă a ştampilei de Cnidos.

ale cărui ştampile sunt bine cunoscute în epigrafia amforistică sinopeană.

Ştampilele amforisitce descoperite în *Sondajul nr. 16* atestă perioada elenistică de existenţă a acestei părţi a spaţiului locativ, iar centrele producătoare de amfore Cnidos, Rhodos, Sinope, sunt atestate şi în alte porţiuni ale şantierului de la Tyra. Majoritatea ştampilelor ce provin din sondajul nr. 16 îşi găsesc analogii printre multiplele ştampile deja cunoscute anterior la Tyra.

CATALOG

Cnidos

1. φρ[ο](υ)ράρχο
υ ʼΑντάνδρ
ου Κνίδι(ον) cadru rectangular

Ştampilă rectangulară de magistrat. БТЭ-10, РК, ш. 16, №1. Numele magistratului Ἄντανδρος este precedat de denumirea magistraturii. Magistrat care a activat în cadrul celei de a IV grupe cronologice – 215-166 a. Chr. Pentru regiunea Mării Negre este prima ştampilă de acest fel. Activitatea lui este cunoscută alături de producătorii ʼΑθανόκριτος, Εἰρηνίδας, Θευδώσιος, ʽΙππόλοχος, Σκίρτος. Asemănătoare la: Jöhrens 1999, 114, nr. 316. Ştampile ale acestui frurarh au mai fost semnalate la Tyra (ce-i drept fără denumirea magistraturii). Jefremow 1995, 178.

Rhodos

Ştampile de magistrat

2. ἐπὶ Αἰνήτορος / Καρνείου
Floare de roza (rodie?) în centru

Ştampilă de magistrat, circulară, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №14. Magistratul Αἰνήτορ – IIIc subgrupă cronologică (cca 178/176 a. Chr.). Se prea poate ca acest magistrat a folosit mai multe tipuri se ştampile atât circulare, cât şi rectangulare, întrucât la Tyra a fost descoperită recent o alta ştampilă a acestui eponim, de formă rectangulară, care are chiar gravată şi aceeaşi lună. Придик 1917, 3, №32.

3. ἐπὶ ʽΙέρωνος
Σμινθίου

Ştampilă rectangulară de magistrat, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №4. Numele eponimului ʽΙέρων 1 este cunoscut printre magistraţii complexului de la Pergam. Datarea: IIIb subgrupa cronologică (cca. 186 a. Chr.).

4. ἐπὶ Ξενο[φ]άνευς
Floare de roza (rodie?) în centru

Ştampilă eponimă circulară, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №8. Magistratul Ξενοφάνης a activat în cadrul subgrupei IIIb (cca 189 a. Chr.). Acest magistrat are câteva feluri de ştampile, şi rectangulare, şi circulare. La Tyra au mai fost depistate 10 ştampile ale lui, de ambele tipuri, cele circulare, de obicei, conţin şi denumirea lunii anului, ceea ce lipseşte pe exemplarul nostru.

5. Capul lui ἐπὶ Παυ
Helios σανία

Ştampilă de magistrat, circulară, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №13. Magistratul Παυσανίας 3 activase în cadrul a IVb subgrupe cronologice (cca 152 a. Chr.). Alte 9 exemplare cunoscute ale acestui magistrat au mai fost descoperite anterior la Tyra, având, ce-i drept, alte matrice şi aranjare a legendei.

6. ἐπὶ Σωσίκλε / (ο)υς
ʽΥακινθίου

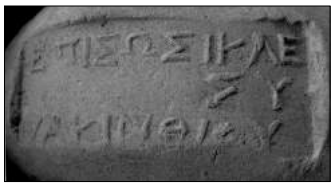

Ştampilă eponimică, circulară, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №10. Magistratul Σωσικλῆς activase în cadrul subgrupei IVa (160-153 гг.). La Tyra mai este cunoscută o ştampilă a acestui magistrat, în care este gravată o altă lună. Canarache 1957, 252, nr. 596. Ştampila aceluiaşi magistrat are gravată aceeaşi lună în cadran rectangular, dar redată retrograd.

Ştampile de producător

7. ʼΑριστίωνος

Ştampilă rectangulară de producător, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №12. În epigrafia amforistică a Rhodosului sunt cunoscuţi doi producători purtând numele ʼΑριστίων. Primul activează în grupa I, al doilea în cadrul grupelor II/III. Exemplarul dat aparţine celui de al doilea producător, iar la Tyra, mai fiind cunoscute încă 6 ştampile asemănătoare. Pridik 1896, 130, n. 9; Paris 1914, 304, XV.1; Придик 1917, 23, №516-518; Breccia 1921, 25, nr. 40, 1, 2; Canarache, 1957, nr. 616; Gramatopol, Poenaru-Bordea, 1969, 233, nr. 748; Buzoianu, 1980, 135, nr. 13, Шеллов, 1975, 89, №286; Börker, Burow 1998, 44, nr. 414; Jöhrens 1999, 38, nr. 88.

8. Διοσσθέου
ʼΑγαθοκλεῦς

Ştampilă rectangulară de producător, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №5. Producătorul din a III grupă cronologică ʼΑγαθοκλῆς 1 (conform opiniei lui G. Finkielsztejn ştampila aparţine producătorului ce a activat la începutul primului sfert al sec. II a. Chr.). Sigma finală este redată în formă lunară. Gravorul a greşit în denumirea lunii adăugând o a doua literă Σ. Chiar denumirea lunii este redată într-o variantă mai puţin folosită, care la genitiv ar fi trebuit sa fie Διοσθύου, aici fiind redată varianta – Διοσσθέου (mai rar, dar totuşi întâlnită în epigrafia amforistică rhodeană). La Tyra au mai fost recuperate încă 6 ştampile ale acestui magistrat.

9. Δαμοκράτευς
Floare de roza (rodie?) în centru

Ştampilă circulară de producător, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №6. Eponimul Δαμοκράτης 1, activează pe parcursul grupei III. Din cercetările din ultimul deceniu de la Tyra se cunosc circa 13 ştampile ale acestui producător. Pridik 1896, 131, nr. 16-18; Pridik 1897, 148, nr. 3; Придик 1917, 24, 558-560, 561-571; Canarache 1957, nr. 515-517; Мирчев 1958, 33, табл. XVII/3, 5; Шелов 1975, 94, №307-318; Grace 1985, 45, nr. 2c; Kałka-Tobołowa 1976, 246, nr. 531-532; Buzoianu, 1980, 135-135, nr. 16-19; Börker, Burow 1998, 46, nr. 432; Jöhrens 1999, 40, nr. 92-95; Mateevici 2007, 168, nr. 287-289.

10. [Δα]μοκράτε[υς]
Floare de roza (rodie?) în centru

Ştampilă circulară de producător pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №11. Eponimul Δαμοκράτης 1, a cărui activitate se derulează pe parcursul grupei III.

11. ʼΙασόνος

Ştampilă rectangulară de producător pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №2. Activitatea producătorului ʽΙάσων 1 revine perioadei grupelor III/ IV cronologice. Celălalt producător omonim ʼΙάσων 2 este

cunoscut prin activitatea sa în cadrul grupei V. Ştampila a păstrat ca emblemă şi câte o steluţă în fiecare colţ al cadranului rectangular. La Tyra se mai cunoaşte o ştampila aparţinând acestui producător, executată cu o alta ştanţă. Придик 1917, 28, №659-662; Breccia 1921, 35, nr. 106, 1-3; Finkielsztejn 2001, pl. XIV/6.

12. [...]τασ[..]οταρ

Floare de roza (rodie?) în centru
Ştampilă de producător, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №7. Se prea poate că ştampila aparţine perioadei complexului de la Pergam.

Sinope

13. [ἀστυν]όμου
[Πυθό]κλεους Cap bărbos ←
[Ποσειδ]ωνίου

Ştampilă de magistrat, pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №16. Magistratul Πυθοκλς a activat în cadrul IIId subgrupe cronologice (după Conovici); IVC sub-grupă (după Kats şi Garlan). Două astfel de ştampile, chiar executate cu aceeaşi matrice, au fost sesizate la Tyra anterior.

Nedeterminate

14. E

Ştampilă de producător pe toartă. БТЭ-10, РК, ш. 16, №9.

15. [?]

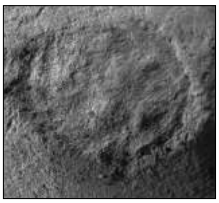

Ştampilă anepigrafică într-u cadru oval, БТЭ-10, РК, ш. 16, №17.

Bibliografie

Börker, Burow 1998: Chr. Börker, J. Burow, Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon. Der Pergamon-Komplex. In: Die übrigen Stempel aus Pergamon (Pergamenische Forschungen, 11) (Berlin 1998).

Breccia 1921: A.L. Breccia, Rapport sur la marché du service du musée pendant l'exercice 1919-1920. In: Musée Greco-Romain d'Alexandrie (Alexandria 1921), 1-74.

Buzoianu 1980: L. Buzoianu, Ştampile rhodiene de le Edificiul Roman cu mozaic. Pontica XIII, 1980, 119-139.

Canarache 1957: V. Canarache, Importul amforelor grecesti la Istria (Bucureşti 1957).

Finkielsztejn 2001: G. Finkielsztejn, Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens de 270 a 108 av. J.-C. environs. Premier bilan. BAR international séries 990, 2001.

Grace 1985: V. Grace, The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps. Hesperia 54, 1, 1985, 1-55.

Gramatopol, Poenaru Bordea 1969: M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja. Dacia N.S. XIII, 1969, 127-282.

Jöhrens 1999: G. Jöhrens, Amphorenstempel in Nationalmuseum von Athen. Zu den von H.G. Lolling aufgenommenen „unedierten Henkelinschriften" mit einem Anhang. In: Die Amphorenstempel in der Sammlung der Abteilung Athen des DAI (DAI Abt. Athen) (Mainz 1999).

Kałka-Tobołowa 1976: G. Kałka-Tobołowa, Stemple na imadłach amfor. In: Zabytki Archeologiczne Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Katalog. Pod redakcja Marii Ludwiki Bernhard (Warszava-Kraków 1976), 245-252.

Mateevici 2007: N. Mateevici, Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI - începutul sec. II a. Chr. (Chişinău 2007).

Pridik 1896: E. Pridik, Amphorenstempel aus Athen. In: Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Bd. XXI (Athen 1896), 127-187.

Pridik 1897: E. Pridik, Neue Amphorenstempel aus Athen. In: Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Bd. XXI (Athen 1897), 148-158.

Мирчев 1958: М. Мирчев, Амфорните печати от Музея във Варна (София 1958).

Придик 1917: Е.М. Придик, Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах эрмитажного собрания (Петроград 1917).

Шеллов 1975: Д.Б. Шеллов, Керамические клейма из Танаиса III-I веков до н.э. (Москва 1975).

Lot of amphora stamps found in the pit no. 16 from Tyras

Abstract

In the course of work on the fausse-braye of a medieval fortress in the city of Belgorod-Dnestrovsky some interesting results related ancient Tyras have been obtained. The pit no. 16 is located 30 m north of the Kiliya gate; excavations were made to the maximum level of 5 m from the modern surface. During the study there were discovered remains of buildings belonging to different periods of the existence of ancient Tyras. In the upper layers there were found remains of a building of the Roman time. Lower there were discovered parts of premises, dating back to the Hellenistic period. The Hellenistic layer was saturated with pottery, which allowed dating the remains of buildings. Most of the pottery is fragments of Greek amphorae, among which there were found 15 stamps, which quantitative distribution by the production centers is the following: 1 - Knidos, 1 - Sinope, 12 - Rhodes, 2 – undetermined ones. Stamps of these centers, with similar dating, have been also found in other parts of the ancient Tyras, located outside the pit no. 16, behind the walls of the medieval city.

Амфорные клейма, обнаруженные при раскопках Тиры в шурфе №16

Резюме

В ходе работ на фоссеброе средневековой крепости в г. Белгород-Днестровском были получены интересные результаты, связанные с античной Тирой. Шурф №16 расположен в 30 м к северу от Килийских ворот, раскопки максимально доведены до уровня 5 м от современной дневной поверхности. Во время исследования обнаружены строительные остатки, относящиеся к различным периодам существования античной Тиры. В верхних слоях зафиксированы остатки помещения римского времени. Ниже открыты части помещений, датируемые периодом эллинизма. Эллинистический слой был насыщен керамикой, благодаря которой осуществлялась датировка строительных остатков. В большинстве своем керамика представлена фрагментами греческих амфор, среди которых было выявлено 15 клейм, количественно распределенных по центрам-производителям следующим образом: 1 – Книд, 1 – Синопа, 12 – Родос, 2 – неопределенные. Клейма этих центров, с аналогичными датировками, были обнаружены и на других участках древней Тиры, находящихся вне зоны шурфа №16, за стенами средневекового города.

17.02.2012

Dr. Natalia Mateevici, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, st. 31 August, 121-A, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: amforaelada@yahoo.com

Pavel Ostapenko, Secţia Arheologie Antică a spaţiului nord-pontic, Academia Naţională de Ştiinţe a Ucrainei, Odesa, Ucraina, e-mail: gettspu@ukr.net

Dr. Tatiana Samojlova, Secţia Arheologie Antică a spaţiului nord-pontic, Academia Naţională de Ştiinţe a Ucrainei, Odesa, Ucraina, e-mail: tlsalma@rambler.ru

AMFORE GRECEŞTI DESCOPERITE ÎN MEDIUL CULTURII POIENEŞTI-LUCAŞEUCA[1]

Vasile Iarmulschi

Ceramica grecească constituie principalul articol de import din mediul culturii Poieneşti-Lucaşeuca (în continuare P-L). Ea apare în această arie în 35 de puncte (fig. 1), întotdeauna în aşezări, fiind reprezentată în majoritatea cazurilor prin fragmente de amfore[2]. Deoarece materialul amforistic are o valoare cronologică recunoscută (Grace 1985, 1-54; Rădulescu et al. 1993, 122; Irimia, Conovici, Ganciu 2011, 116), el reprezintă cel mai relevant indicator cronologic pentru datarea aşezărilor de tip P-L.

În siturile care au fost cercetate prin săpături cât de cât sistematice – Lucaşeuca II (Федоров 1960, 17-22, 240-246; Романовская 1962, 293-298), Orheiul Vechi (Postică, Munteanu 1999; Munteanu 2001, 43-56), Ulmu (Romanovskaja 1987, 207-226) procentajul olăriei greceşti reprezintă aproximativ 5% din materialul ceramic recoltat (Федоров 1960, 37; Пачкова, Романовская 1983, 63; Munteanu 2004, 147).

Înainte de a încerca să analizăm această categorie de vase, trebuie să remarcăm că, materialul amforistic este destul de fragmentar şi rareori ne oferă posibilitatea restabilirii formelor întregi, ceea ce provoacă unele dificultăţi în identificarea centrului de producţie. În orice caz, în baza informaţiei de care dispunem în prezent, putem să indicăm următoarele centre elenistice – Rhodos, Sinope, Cos, Chersones, Thasos, Bospor şi Olbia (Babeş 1985, 193; Conovici 1992, 10; Babeş 1993, 72-75; Munteanu 2004, 148). Dintre ele, primul loc după frecvenţă îl deţin amforele rhodiene (fig. 1).

Un număr impresionant de fragmente, provenite de la circa 50 de amfore, s-au recuperat în aşezarea de la Lunca Ciurei. După forma toartelor, a pi-

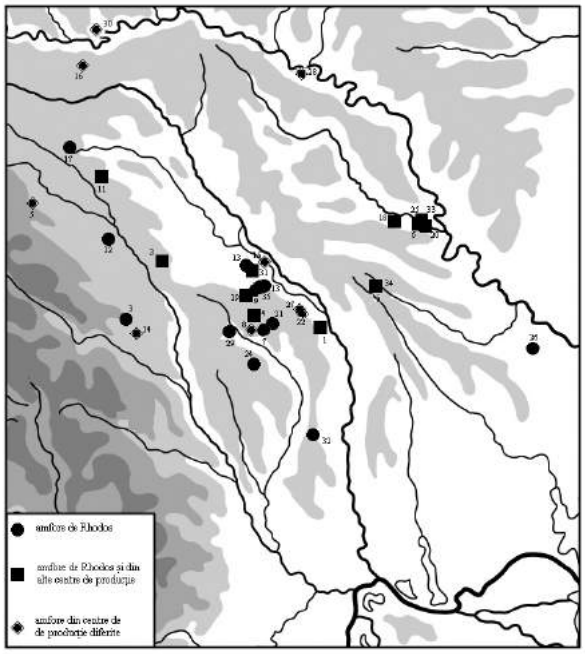

Fig. 1. Răspândirea amforelor greceşti în mediul culturii Poieneşti-Lucaşeuca: 1. **Arsura**, jud. Vaslui, România; 2. **Băiceni**, jud. Iaşi, România; 3. **Borniş**, jud. Neamţ, România; 4. **Boroseşti**, jud. Iaşi. România; 5. **Botoşana**, jud. Suceava, România; 6. **Brăneşti**, r-nul Orhei, Republica Moldova; 7. **Buhăieşti**, jud. Vaslui, România; 8. **Căzăneşti**, jud. Vaslui, România; 9. **Cercu**, jud. Iaşi, România; 10. **Ciurea**, jud. Iaşi, România; 11. **Cucorăni**, jud. Botoşani, România; 12. **Dolheştii-Mari**, jud. Suceava, România; 13. **Dorobanţi**, jud. Iaşi, România; 14. **Ghelăieşti**, jud. Neamţ, România; 15. **Iaşi „Curtea Domnească”**, jud. Iaşi, România; 16. **Kruglik**, reg. Cernăuţi, Ucraina; 17. **Lozna „Hlibicioc”**, jud. Botoşani, România; 18. **Lucaşeuca „II”**, r-nul Orhei, Republica Moldova; 19. **Lunca Ciurei**, jud. Iaşi, România; 20. **Măşcăuţi**, r-nul Criuleni, Republica Moldova; 21. **Mirceşti**, jud. Vaslui, România; 22. **Moşna**, jud. Iaşi, România; 23. **Orheiul-Vechi**, r-nul Orhei, Republica Moldova; 24. **Poieneşti „III”**, jud. Vaslui, România; 25. **Potârca**, r-nul Orhei, Republica Moldova; 26. **Purcari**, r-nul Ştefan-Vodă, Republica Moldova; 27. **Răducăneni**, jud. Iaşi, România; 28. **Rudi**, r-nul Soroca, Republica Moldova; 29. **Sofroneşti**, jud. Vaslui, România; 30. **Sokol**, reg. Cernăuţi, Ucraina; 31. **Şorogari**, jud. Iaşi, România; 32. **Şuletea**, jud. Vaslui, România; 33. **Trebujeni**, r-nul Orhei, Republica Moldova; 34. **Ulmu**, r-nul Ialoveni, Republica Moldova; 35. **Vlădiceni**, jud. Iaşi, România.

[1] Pregătirea acestui studiu a fost posibilă graţie bursei oferite de DAAD cu ocazia unui stagiu de documentare la Institut für Prähistorische Archäologie der Frein Universität Berlin. Exprim mulţumiri gazdelor pentru condiţiile extraordinare de lucru care mi-au fost oferite în incinta bibliotecii institutului.

[2] Câteva fragmente de ceramică cu firnis roşu şi negru provin din aşezările de la Lunca Ciurei (Petrescu-Dîmboviţa et al. 1955, 186; Teodor 1987, 89; Babeş 1993, 75, Taf. 30/9; 31/10) şi Lucaşeuca II (Федоров 1960, 241, 244; Babeş 1993, 75).

cioruşelor (fig. 2/6-8, 14), dar, mai ales, datorită ştampilelor care au putut fi citite, s-a constatat că cele mai multe fragmente aparţin Rhodosului, urmând amfore de Thasos şi Cos (Teodor 1987, 89; Babeş 1993, 72, 75). Lotul de ştampile rhodiene de la Lunca Ciurei este compus din 19(?) ştampile (Tudor 1954, 82; Tudor 1967, 39, 52-53; Teodor 1987, 89, fig. 23, 24; Conovici 1986, 136; Conovici 1992, 10; Babeş 1993, 204-206; Mateevici 2007, 100).

Cea mai veche ştampilă rhodiană de la Lunca Ciurei menţionează pe Xenophantos I (cat. 6) (descoperită în stratul de cultură (?) al aşezării) (Petrescu-Dîmboviţa et al. 1955, fig. 14; Tudor 1967, 53, cat. 7; Babeş 1993, 205, cat. 7), eponim care aparţine perioadei II b după Finkielszteijn, datată între anii 219-210 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, tab. 19; Jöhrnes 2005, 92, Abb. 6/1; Mateevici 2009, 268, 269, cat. 5-6).

Ceilalţi şase magistraţi sunt grupaţi într-o perioadă relativ compactă. Astfel, activitatea magistratului Nikasagoras I (cat. 4) a apărut pe o ştampilă recuperată din stratul de cultură al aşezării (Teodor 1987, fig. 23/9; Babeş 1993, 206), a fost datată aproximativ în anul 185 a. Chr. (Grace 1985, 8; Jöhrens 2001, 395-396, tab. 4, cat. 85-87). Reţinem şi opinia exprimată de G. Finkielszteijn, care îl atribuie perioadei IIId[3] şi îl datează la circa 172/170 a. Chr. (Finkielszteijn 2000, 145, CRh. 14; Finkielszteijn 2001, 110, 115, 117, 122, 125, 192, tab. 19).

Activitatea magistratului Theaidetos (fig. 2/12, cat. 5), al cărui nume a apărut pe o ştampilă descoperită în locuinţa nr. 2 (Petrescu-Dîmboviţa et al. 1955, fig. 14; Tudor 1967, 52, cat. 6; Babeş 1993, 205, cat. 6), este încadrat de V.R. Grace în anul 184 a. Chr. (Grace 1985, 8), aceeaşi datare o propune N. Conovici (Conovici 1992, 10), M. Babeş (Babeş 1993, 73) şi G. Jöhrens (Jöhrens 2001, 390, tab. 4, cat. 59-61). O opinie diferită a fost exprimată de G. Finkileszteijn. Potrivit lui, Theaidetos a activat în perioada IIId, mai exact la cca 171/169 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, tab. 19).

Eponimului Athanadotos, întâlnit pe o toartă ştampilată descoperită în locuinţa nr. 9 (Teodor 1987, fig. 23/1; Babeş 1993, 206), este datat în anul 183 a. Chr. (Grace 1985, 8; Conovici 1992, 10, nota 39; Babeş 1993, 73; Jöhrens 2001, 380, tab. 4, cat. 8-12). Pe de altă parte, G. Finkileszteein îl încadrează în subgrupa IIId (Finkielszteijn 2001, tab. 19), mai exact la cca 170/168 a. Chr. (Finkielszteijn, tab. 19), aceeaşi datare o propune şi J.P. Zajcev (Zaicev 2005, tab. 1).

Un alt magistrat, Aristodamos II (cat. 3), al cărui nume a putut fi citit pe fragmentul unei toarte ştampilate descoperite *in situ* (Petrescu-Dîmboviţa et al. 1955, fig. 14; Tudor 1967, 52, cat. 2; Babeş 1993, 205, cat. 2), este datat de V. Lungu în anul 191 a. Chr. (Lungu 1990, 216, tab. I). V.R. Grace şi G. Jöhrens îl plasează între 182/176 a. Chr. (Grace 1985, 8; Jöhrens 2001, 383, tab. 4, cat. 23), iar G. Finkielszteijn îl încadrează în perioada IIIe, mai exact în anii 166/164 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, 192, tab. 19).

Activitatea eponimului Xenophon, apărut pe o ştampilă descoperită *in situ* (Teodor 1987, fig. 23/3; Babeş 1993, 73, 206), pe baza asocierilor cunoscute în depozitul de la Pergam, a fost plasată între 182/176 a. Chr. (Grace 1985, 8; Conovici 1992, 10, nota 39; Babeş 1993, 73). Conform ultimelor cercetări în domeniu Xenophon este datat la cca 164/162 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, tab. 19; Jöhrens 2005, Abb. 6/2; Zajcev 2005, tab. 1).

O ultimă ştampilă de eponim, descoperită la Lunca Ciurei, îi aparţine lui Agestratos II (cat. 2). Menţionat pe o ştampilă recuperată din stratul de cultură (Teodor 1987, fig. 23/5; Babeş 1993, 206), respectivul magistrat a fost datat de V.R. Grace în anii 182/176 a. Chr. (Grace 1985, 8), iar G. Finkielszteijn îl atribuie perioadei IIIe, datându-i activitatea în 161 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, 192).

Cele opt ştampile, care poartă numele a cinci producători rhodieni, descoperite la Lunca Ciurei, au o datare mai puţin strictă, care uneori poate depăşi limitele unei perioade sau sub perioade.

[3] Deşi în prezent se cunosc trei eponimi rhodieni ce poartă numele Nikasagoras (Finkilestzteijn 2001, 73, 92, 106, 115, 117, 181, tab. 19-20; Jöhrens 2005, 91; Zajcev 2005, tab. 1), credem că ştampila de la Lunca Ciurei ar aparţine magistratului Nikasagoras I, nu celui din perioada IIa, activitatea căruia este datată în 230 a. Chr. (Finkileszteijn 2001, 181), cum consideră N. Mateevici (Mateevici 2009, 269, cat. 2). Pentru a ne susţine opinia amintim că din locuinţa nr. 7 a fost recuperat fragmentul unei toarte ce poartă numele fabricantului Damoktraes I cu ştampilă secundară „A" (Teodor 1987, 84, fig. 23/7; Conovici 1992, 10, nota 39). Potrivit lui V.R. Grace acest tip de ştampilă este de pe timpul lui Nikasagoras I (Grace 1985, 45). Întrucât până în prezent nu cunoaştem producători, ce poartă numele Damokrates, mai timpurii, opinăm că eponimul Nikasagoras atestat la Lunca Ciurei aparţine perioadei IIId după Finkileszteijn.

Cea mai timpurie ştampilă de producător, descoperită în stratul de cultură şi în locuinţa nr. 7, aparţine fabricantului Damokrates I (cat. 9) (Petrescu-Dîmboviţa et al. 1955, fig. 14; Tudor 1967, 52, cat. 3; Teodor 1987, fig. 23/7; Babeş 1993, 73, 205), a cărui activitate a fost încadrată de G. Jöhrens la sfârşitul perioadei a II-a şi în perioada a III-a (Jöhrens 2001, 415, cat. 183-185), sau la cca 200-172 a. Chr. (Finkielsztein 2000, 136, ARh. 2; Finkielsztein 2001, 113-115). Potrivit lui V.R. Grace şi N. Conovici, Damokrates cu ştampilă secundară „A" – o astfel de ştampilă fiind descoperită în locuinţa nr. 7 (Teodor 1987, fig. 23/7) – este de pe timpul lui Nikasagoras I (Grace 1985, 45; Conovici 1992, 10, nota 39).

Un alt producător, Antimachos (fig. 2/11, cat. 7), al cărui nume este imprimat pe o ştampilă recuperată de la suprafaţa solului (Petrescu-Dâmboviţa 1955, fig. 14; Babeş 1993, 73, 204, cat. 1), şi-a desfăşurat activitatea în timpul mai multor magistraţi în perioada a III-a şi la începutul perioadei a IV-a (Pratophanes, Hieron, Athanodotos, Ariston II, Aristodamos II, Aleximachos şi Sosikles), acoperind astfel în cea mai mare parte intervalul corespunzător complexului de la Pergam (Sztetyłło 2000, 93, cat. 56-57; Jöhrens 2001, 412, cat. 166-169; Irimia, Conovici, Ganciu 2011, 119-120).

Pe baza asocierii cu magistraţii Sodamos şi Iasikrates, se presupune că, fabricantul Dios (fig. 2/9, 15, cat. 10) – apărut pe trei fragmente de ştampile de la Lunca Ciurei (Petrescu-Dîmboviţa ş.a 1955, fig. 14; Tudor 1967, 52, cat. 4-5; Teodor 1987, fig. 23/2) – şi-ar fi început activitatea la sfârşitul sec. III a. Chr. (Шелов 1975, 96, cat. 326; Lungu 1990, 216; Jöhrens 2001, 417, cat. 191-193; Irimia, Conovici, Ganciu 2011, 120) ori la sfârşitul perioadei IIIa, circa 190 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, 193, tab. 19). Potrivit lui Jöhrens, acest producător îşi încetează activitatea pe la anul 176 a. Chr. (Jöhrens 2001, 417, cat. 191-193), iar după Finkielszteijn la cca. 167/165 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, 90, 191-192, nota 66, tab. 19).

Un alt fragment de toartă de amforă rhodiană de la Lunca Ciurei poartă numele producătorului Marsyas (cat. 11) (Teodor 1987, fig. 23/6; Conovici 1992, 10, nota 39; Babeş 1993, 73, 206). Pe baza asocierii cu diferiţi eponimi, activitatea fabricantului amintit s-ar fi desfăşurat între 198 - mijlocul sec II a. Chr. (Buzoianu 1992, 119, cat. 390-391; Lungu 1996, 51, cat. 6), 199/198-146 a. Chr. (Burow 1998, 94-95, cat. 257-268) sau în perioada anilor 184-154/153 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, 192, 193, tab. 19).

Numele producătorul Sarapion (fig. 2/10, cat. 12) a apărut pe o ştampilă descoperită în locuinţa nr. 1 (Petrescu-Dâmboviţa et al. 1955, fig. 14; Tudor 1967, 53, cat. 8; Babeş 1993, 73, 205, cat. 8). În baza asocierii cu eponimii Athanadotos şi Xenophon, G. Finkielszteijn presupune că acest fabricant a activat în cel de-al doilea sfert al sec. II a. Chr. (Finkielszteijn 2000, 140, BRh 1; Finkielszteijn 2001, tab. 19). Conform lui G. Jöhrens Sarapion aparţine sfârşitului subperioadei a IIId şi IIIe, mai exact anilor 183-176 a. Chr. (Jöhrens 2001, 431, cat. 261).

Cel mai târziu fabricant rhodian, atestat până în prezent în aşezarea de la Lunca Ciurei, dar şi în mediul culturii P-L, este Damophilos[4] (cat. 8). Fragmentul de amforă ce poartă numele acestui producător a fost recuperat din stratul de cultură a sitului (Tudor 1967, 53 cat. 11; Babeş 1993, 75, 205, cat. 11). G. Jöhrens, analizează asocierea acestuia cu eponimul Klenostratos şi Leontidas, datând-o în perioada a V-a, adică între anii 145-108 a. Chr. (Jöhrens 2001, 416, cat. 188), aceeaşi datare o propune G. Finkielszteijn (Finkielszteijn 2001, tab. 19) şi N. Mateevici (Mateevici 2009, 268, 272, cat. 46).

Din cele prezentate, reţinem că în afara ştampilei ce poartă numele eponimului Xenophantos[5], care aparţine unei perioade timpurii – IIb după Finkielszteijn (Finkielszteijn 2001, tab. 19) – toate celelalte piese aparţinând magistraţilor – Agestratos, Aristodamos, Athanadotos, Nikasagoras, Theaidetos şi Xenophon – pot fi încadrate, conform cronologiei propuse G. Finkielszteijn, în perioada IIId - IIIe (Finkielszteijn 2001), respectiv între anii 172-161 a. Chr.

Această datare este oarecum susţinută şi de ştampilele ce poartă numele producătorilor. Astfel, în afară de Damophilos, ceilalţi fabricanţi au activat în prima jumătate a sec. II a. Chr.

[4] M. Babeş a presupune că Damophilos ar fi un fabricant de Chersones (Babeş 1993, 75).

[5] Aşa cum remarca M. Babeş, şi se pare că are dreptate, în aşezarea de la Lunca Ciurei poate fi urmărit un nivel prebastarnic, reprezentat prin locuinţele 2 şi 3 (Babeş 1970, 227, nota 37; Babeş 1993, 204). Astfel, nu trebuie de exclusă posibilitatea ca acest fragment de amforă să aparţină aşezării getice de la Lunca Ciurei.

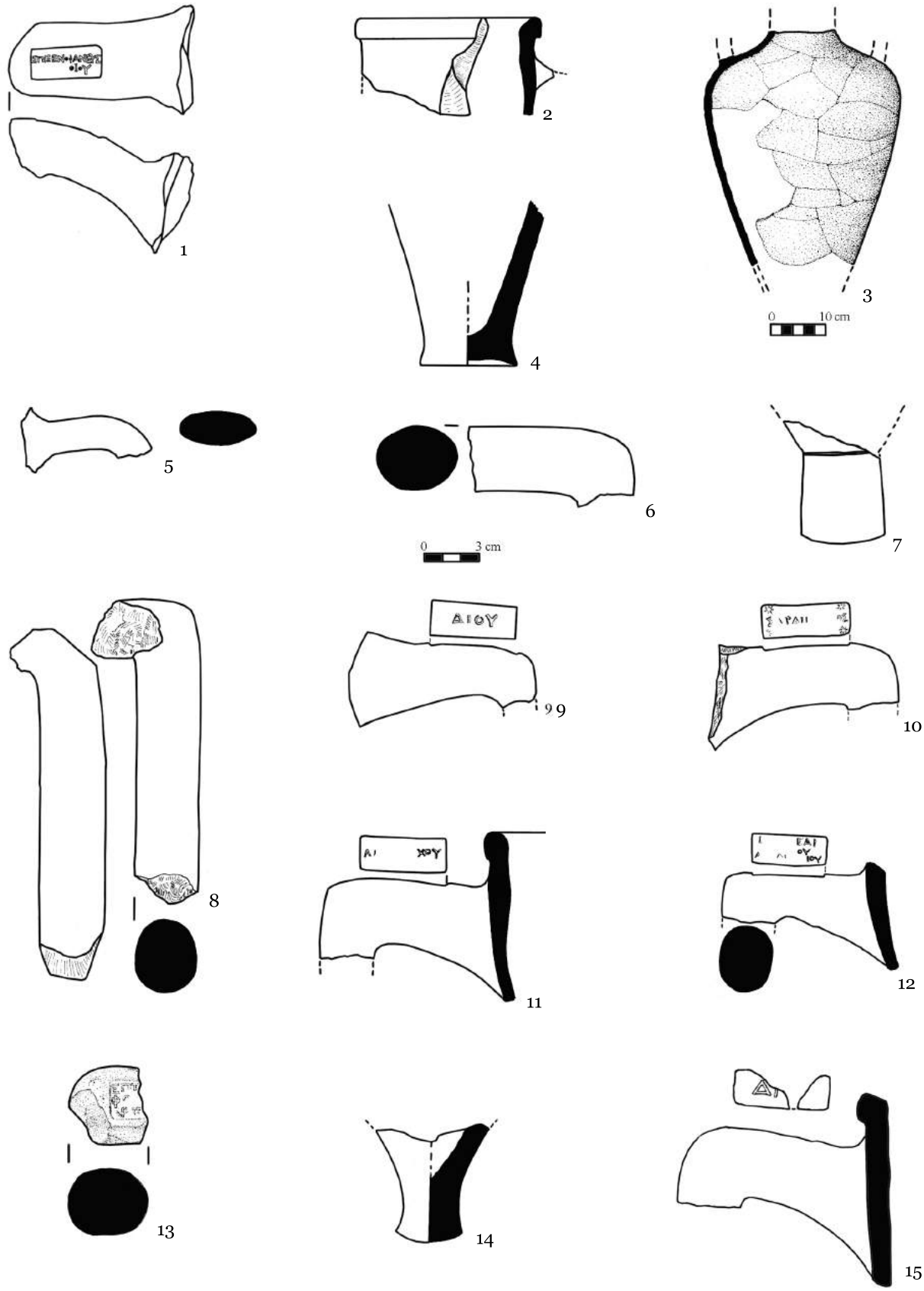

Fig. 2. Amfore elenistice descoperite în aşezările de tip Poieneşti-Lucaşeuca: 1 - Borniş (după Popovici 1981-1982); 2-4 - Ghelăieşti (după Babeş 1993); 5 - Băiceni (după Babeş 1993). 6-12, 14 - Lunca Ciurei (după Babeş 1993), 13, 15 - Lunca Ciurei (după Teodor 1987).

Importul amforelor elinistice a fost semnalată şi în aşezarea de la Borniş. Din locuinţa nr. 2 a fost recuperat fragmentul unei toarte de amforă rhodiană care poartă numele eponimului Xenophanes (Popovici 1981-1982, 155, fig. 2) (fig. 2/1, cat. 1). Pe baza asocierilor cunoscute din depozitul de la Villanova, activitatea lui a fost plasată în 203 a. Chr. (Lungu 1990, tab. I), între 202-201 a. Chr. (Grace, Savvatianou-Pétropulakou 1970, 294; Conovici 1992, 10; Munteanu 2004, 148) ori 199 a. Chr. (Jöhrens 2001, 397, cat. 93-94). Reţinem că Finkielszteijn propune datarea respectivului magistrat în anul 189 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, tab. 19; Mateevici 2009, 268). Oricare opinie am accepta, un lucru rămâne cert, fragmentul de amforă de la Borniş, foarte probabil, este cea mai veche ştampilă rhodiană din mediul culturii P-L cunoscută până în prezent.

Prezenţa amforelor greceşti a fost atestată şi în aşezarea de la Boroseşti. Printre aceste fragmente de amfore (fig. 3/3-5) se numără şi două toarte ştampilate, aparţinând producţiei rhodiene, care poartă numele eponimului Aristeidas II[6] (fig. 3/1-2, cat. 13-14) (Babeş 1970, 225, fig. 1/18; Babeş 1993, 73, Taf. 16/6; 17/2). Pe baza asocierilor cunoscute din depozitul de la Pergam s-a presupus că acest magistrat a activat între 182/176 a. Chr. (Grace 1985, 8; Conovici 1992, 10; Babeş 1993, 73). Conform ultimelor cercetări în domeniu, Aristeidas II este datat la cca 168/166 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, tab. 19; Монахов 2003, 118-199, nota 55; Jöhrens 2005, Abb. 6/2; Zajcev 2005, tab. 1).

Importul amforelor greceşti este documentat şi la Lucaşeuca II. Printre cioburile provenite de la pereţii amforelor s-au descoperit şi fragmente de toarte ştampilate rhodiene (Романовская 1962, 298, fig. 4). Cea mai recentă dintre el aparţine producătorului Imas[7] (fig. 3/6; cat. 15), care ar fi activat la începutul perioadei a IV-a după Grace, deci între anii 175-167 a. Chr. (Grace, Savvatianou-Pétropoulakou 1970, E. 7-9, 12, 14; Conovici 1992, 10), 175-146 a. Chr. (Jöhrens 2001, 421, cat. 208-209) ori 160-146 a. Chr. (Finkileszteijn 2001, 193, tab. 20).

Printre amforele mai timpurii, descoperite la Lucaşeuca II, o menţionăm pe cea cu ştampila ce indică numele producătorului Agathokles[8] (fig. 3/7, cat. 16) (Романовская 1962, 298, fig. 4/2). Pe baza asocierilor cu mai mulţi magistraţi (de la Philodamos până la Agestratos II) activitatea acestui producător este încadrată între sfârşitul perioadei IIIb şi perioada IIIe (Jöhrens 2001, 408, cat. 146-153), deci în anii 194-180 a. Chr. (Jöhrens 2001, tab. 4) ori cca 183-161 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, 193, tab. 20). Întrucât acest fragment a fost reutilizat ca lustruitor pentru ceramică, trebuie să admitem o ieşire din uz a amforei de multă vreme. De altfel, aceeaşi soartă au avut-o toartele de amfore şi din alte aşezări de tip P-L (Федоров 1960, 19, 35, 241, 243; Романовская 1962, 294, Романовская 1987, 210, 216, Teodor 1987, 84, 85).

Din acelaşi complex, locuinţa nr. 4, a fost recuperat fragmentul unei toarte pe care se poate vedea prepoziţia ΕΠΙ (Романовская 1962, 298, fig. 4/3), iar *in situ* s-a găsit o toartă ştampilată pe care s-a putut citi doar ultimele litere din numele eponimului/producătorului IA şi luna ΒΑΤΡΟΜΙΟΥ (Федоров 1960, таб. 6/3; Пачкова, Романовская 1983, 65). În afară de exemplarele amintite, în această aşezare s-au descoperit fragmente aparţinând amforelor de Cos, Bospor şi Olbia (Романовская 1962, 298; Munteanu 2004, 148).

După câte se pare numele de producător, Agathokles, apare pe fragmentul unei toarte de amforă rhodiană descoperită la Purcari (Романовская 1963, 31, рис. 1/1; Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974, 85; Babeş 1993, 73, 225).

Prezenţa importului elenistic, cel mai probabil de Rhodos, a fost semnalată în aşezarea de la Lozna-Hlbicioc[9] (Teodor, Şadurschi 1980, 229; Teodor 1992, 46, 49). Printre fragmente de recipiente recuperate se aminteşte partea superioară a unei amfore (Teodor, Şadurschi 1980, 229). Cu regret

[6] Recent, fragmentul de toartă ştampilată descoperit în groapa A/SI din această aşezare a fost citit greşit de N. Mateevici, care l-a atribuit magistratului Teimasagoras (Mateevici 2007, 100, Mateevici 2009, 268, cat. 47).

[7] Numele producătorului Imas apare şi pe fragmentul de amforă rhodiană recuperată cu prilejul cercetărilor de suprafaţă, efectuate de N. Ciubotaru, în aşezarea de tip P-L de la Buhăieşti (Babeş 1993, 73, 194).

[8] Ambele exemplare provin din locuinţa nr. 4 (Федоров 1960, 246).

[9] Deşi în descrierea a trei complexe – locuinţele 1, 5 şi 10 – S. Teodor consemnează descoperirea unor fragmente de amfore (Teodor 1992, 46, 48), concluziile sale sunt diametral opuse, cităm „În acest sens se remarcă lipsa amforelor elenistice…" (Teodor 1992, 69).

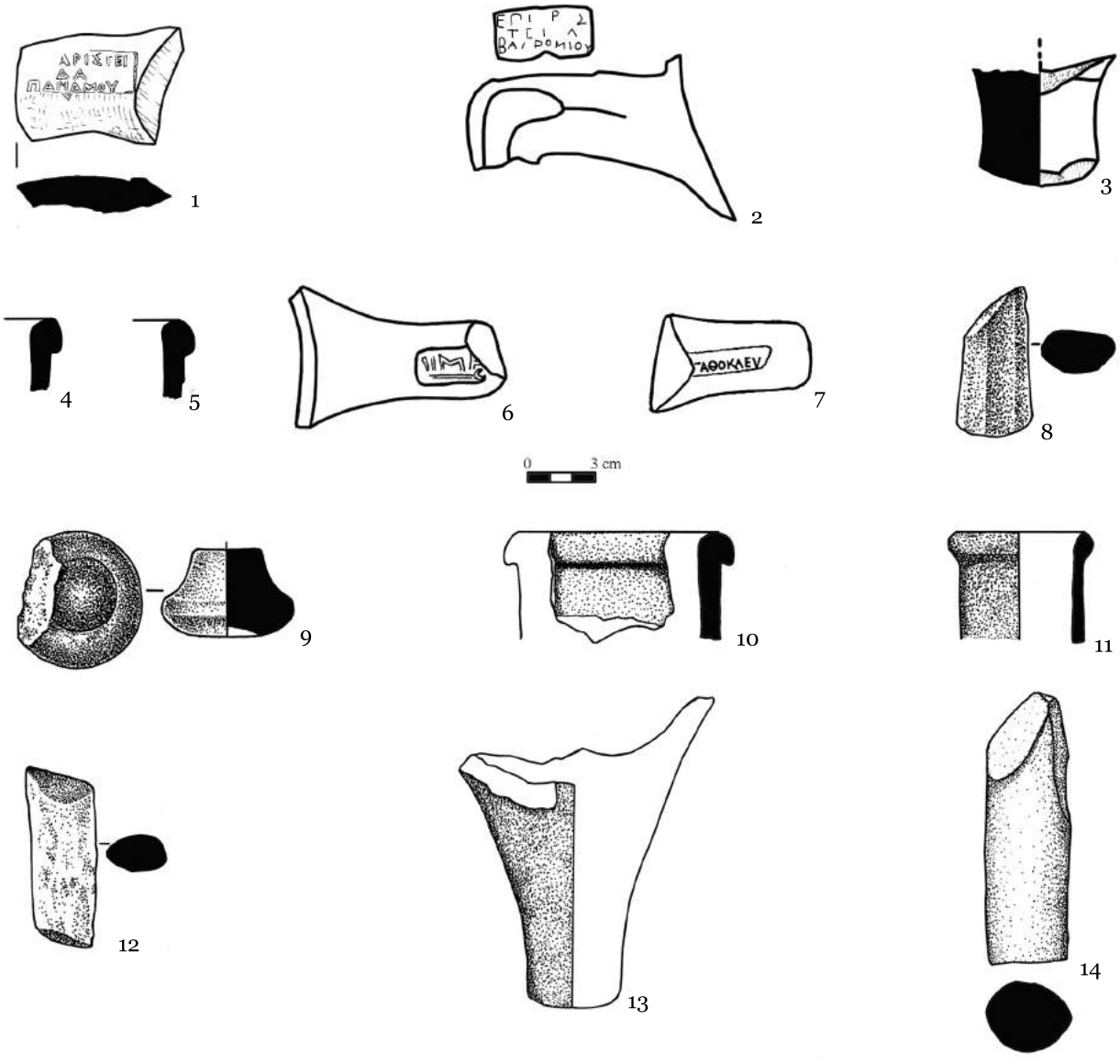

Fig. 3. Amfore elenistice descoperite în aşezările de tip Poieneşti-Lucaşeuca: 1-5 - Boroseşti (după Babeş 1993); 6-7 - Lucaşeuca II (după Пачкова, Романовская 1983); 8-14 - Orheiul Vechi (după Postică, Munteanu 1999).

autorii săpăturilor nu au ilustrat cioburile descoperite, limitându-se doar a le menţiona în text.

Fragmente de amfore elenistice au fost recuperate şi din aşezarea de la Orheiul Vechi (Postică, Munteanu 1999, 464). Printre fragment de vase remarcăm buze de amfore (fig. 3/10-11), două picioruşe (fig. 3/9, 13) şi trei toarte (fig. 3/8, 12, 14), una din ele fiind refolosită în calitate de lustruitor pentru ceramică (fig. 3/14). Întrucât materialul amforistic este foarte fragmentar nu s-a putut determina exact căror centre elenistice îi aparţin aceste fragmente de amfore (Postică, Munteanu 1999, 464).

Din aşezarea de la Dolheştii Mari s-au recuperat mai multe fragmente de vase ce provin de la diferite amfore elenistice (Andronic 1994, 235-242). Dintre ele, autorul, menţionează fragmentul unei toarte de amforă ştampilată, probabil, rhodiană, care, este ilizibală (Andronic 1994, 242). Cu regret descoperirile amforistice nu sunt ilustrate.

Prezenţa importurilor elenistice a fost atestată şi în aşezarea de la Potârca, în care, recent, pe lângă vestigii arheologice atribuite culturii getice (sec. V-III a. Chr.) au apărut şi cioburi tipice culturii P-L (Niculiţă, Matveev, Potânga 1999, 287, 289, 299, 300; Arnăut 2003, 251; Matveev 2004, 116).

Este posibil ca unele fragmente de amfore să aparţină nivelului bastarnic. Printre descoperirile făcute, amintim fragmentul unei toarte de Rhodos pe care se putea citi doar prepoziţia ΕΠΙ (Arnăut 2003, 251; Mateevici 2007, 100). De notat că forma toartei este una caracteristică amforelor rhodiene datate între sfârşitul sec. III - începutul sec. II a. Chr. (Mateevici 2007, 100).

De notat că fragmente de amfore rhodiene au fost recuperate şi din alte aşezări de tip P-L, cum ar fi de la Băiceni (fig 2/5.) (László 1969, 79; Babeş 1993, 182, Taf. 21/8-9) şi Vlădiceni (Zaharia, Petrescu-Dîmboviţa, Zaharia 1970, 226; Babeş 1993, 217).

Din staţiunea de la Ghelăieşti provin mai multe fragmente de amfore elenistice. Dintre ele remarcăm corpul unei amfore descoperite în groapa B/SIII (fig. 2/3) (Babeş 1993, 199, Taf. 25/1), fragmentul unei buze şi a unui picioruş găsite *in situ* (fig. 2/2, 4) (Babeş 1993, 200, Taf. 26/47-48). Cu regret, starea fragmentară a recipientelor nu a permis stabilirea cu exactitate a centrului de producţie (Babeş 1969, 211; Babeş 1993, 75). Judecând după descrierea pastei, care este de culoare gălbuie sau cărămizie şi conţine uneori particule vizibile de nisip maroniu (Babeş 1969, 211), presupunem că unele fragmente de amfore descoperite la Ghelăieşti ar fi de Chersones.

În unele situri cercetate sistematic s-au descoperit amfore aparţinând doar unui centru de producţie. Astfel, amfore de Chersones s-au recuperat în staţiunile de la Sokol (Вакуленко, Пачкова 1979, 12) şi Kruglik (Тимощук, Винокур 1962, 74), iar de Cos la Moşna[10] (Florescu, Melinte 1968, 131) şi Rudi (Романовская 1973, 416; Babeş 1993, 75, Munteanu 2004, 148). În ultima aşezare poate fi urmărită o situaţie deosibită, fiind unica staţiune din mediul culturii P-L în care s-au găsit amfore elenistice de culoare deschisă cu toarte bilobate, datate în intervalul cuprins între sec. I a. Chr. - sec. I p. Chr. (Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974, 79; Babeş 1993, 226; Munteanu 2004, 148).

Prezenţa amforelor greceşti a fost atestată şi în alte aşezări atribuite culturii P-L, cum ar fi Arsura (Teodor 1973, 54), Cercu, Dorobanţi, Sofroneşti (Sîrbu 1979, 135, 136, 138; Babeş 1993, 194), Cucorăni, Şorogari (Teodor 1969, 326; Teodor 1975, 136), Brăneşti, Măşcăuţi[11] şi Ulmu[12] (Romanovskaja 1963, 28, 30; Romanovskaja 1987, 216, 223). Din păcate, piesele amforistice, semnalate în aceste puncte nu sunt ilustrate, autorii limitându-se doar la menţionarea lor.

***

Căile de pătrundere a amforelor elenistice. De multe ori s-a atras atenţia că nu toate obiectele greceşti descoperite în mediul barbar ar poseda o semnificaţie strict comercială, prin urmare aceste date nu întotdeauna sunt relevante la reconstituirea relaţiilor comerciale dintre greci şi barbari (Брашинский 1984, 20; Banaru 2009, 192).

Într-o oarecare măsură această situaţie poate fi urmărită în cazul nostru. În acest sens ţinem să amintim că în literatura de specialitate s-a emis ipoteza că pătrunderea amforelor greceşti în mediul culturii P-L nu reprezintă o consecinţă a relaţiilor comerciale dintre polisurile greceşti şi bastarni, ci mai degrabă au ajuns în regiunile centrale şi de nord ale Moldovei ca urmare a unor expediţii barbare la sud de Dunăre (Conovici 1992, 10; Babeş 1993, 73-74, 153; Conovici 1996, 371).

Noua cronologie a amforelor rhodiene propusă de G. Finkielszteijn (Finkielszteijn 2001), ne permite să aducem câteva precizări cu privire la modalităţile de pătrundere a amforelor/produselor greceşti în silvostepa est-carpatică. După cum am văzut, majoritatea ştampilelor ce poartă numele unor eponimi rhodieni pot fi datate foarte restrâns, între 172-161 a. Chr., conform cronologiei lui Finkielszteijn. Doar magistraţii Xenophantos[13] şi Xenophanes sunt mai timpurii. Judecând după aceste date presupunem că o

[10] N. Mateevici presupune că la Moşna au fost recuperate fragmente de amfore rhodiene (Mateevici 2007, 99).

[11] Potrivit lui M. Babeş şi O. Munteanu, în siturile de la Brăneşti şi Măşcăuţi au fost descoperite doar amfore de Rhodos (Babeş 1993, 232, Fundliste zu Abb. 21; Munteanu 2004, 148). Pe de altă parte, în sursa primară, pentru aşezarea de la Măşcăuţi autoarea menţionează „Обломки ручек, преимущественно с Родоса" (Романовская 1963, 28), iar cu privire la staţiunea de la Brăneşti Romanovskaja spune „...это обломки античных, по преимушеству родосских амфор" (Романовская 1963, 30), ceea ce se înseamnă că în siturile respective au fost semnalate fragmente de amfore aparţinând şi altor centre de producţie.

[12] Deşi la Ulmu au fost descoperite fragmente de amfore de Rhodos şi Sinope (Romanovskaja 1987, 216, 223, 225; Babeş 1993, 227; Munteanu 2004, 148), N. Mateevici constată că prezenţa amforelor de Sinope, datate între sfârşitul sec. III - începutul sec. II a. Chr., este atestată doar în habitatele tracogetice (Mateevici 2007, 103).

[13] Este probabil ca Xenophantes să aparţină nivelului getic atestat în aşezarea de la Lunca Ciurei.

parte din producţia rhodiană din mediul culturii P-L, a ajuns în spaţiul carpato-nistrean ca urmare a expediţiei germanicilor la sud de Dunăre din anul 168 a. Chr., făcută la îndemnul regelui macedonean Perseu (Conovici 1992, 11; Babeş 1993, 153), despre care vorbesc sursele scrise ale timpului (Plutarh, 12). Totodată, prezenţa importului elenistic, în general, şi rhodian, în special, atât ante cât şi post 168 a. Chr. ne permite să spunem că una din căile de „procurare" a producţiei elenistice au fost contactele, nu întotdeauna paşnice, ale bastarnilor, atât cu polisurile greceşti de pe litoralul Mării Negre, cât şi cu locuitorii unor cetăţi şi aşezări dacice din sudul Moldovei şi Dobrogea[14] (Babeş 1993, 153).

Cunoscând faptul că pătrunderea importului rhodian în silvostepa est-carpatică continuă şi în a doua jumătate a sec. II a. Chr., după cum o demonstrează fragmentul de toartă ştampilată ce poartă numele fabricantului Damophilos, datat între 145-108 a. Chr. (Finkielszteijn 2001, tab. 19) (cat. 8), vom fi mai atenţi în periodizarea staţiunilor culturii P-L. Amintim, în acest sens, că M. Babeş separa aşezările în situri unde apar amfore rhodiene ştampilate (datate între cca 210-146 a. Chr.) (faza I-a) şi cele în care asemenea vestigii lipsesc (faza II) (Babeş 1985, 203; Babeş 1993, 146). Acest aspect însă, reprezintă o altă problemă, care necesită o abordare separată.

Sperăm că analiza dată, dar şi discuţiile care vor urma să impulsioneze cercetările întru rezolvarea acestor interesante probleme de ordin istorico-arheologic.

[14] Că bastarnii, cu diferite ocazii, au trecut prin teritoriul dacic din sudul Moldovei, răsăritul Munteniei şi în Dobrogea o dovedesc descoperirile de la Satu Nou „Valea lui Voicu", Novosel'skoe II şi Săveni. În cadrul cercetărilor care vizau fortificaţia geto-dacică de la Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa), pe lângă vestigii getice, au apărut şi fragmente de vase de tip P-L (Irimia, Conovici 1989, 121-122; Conovici 1992, 5, fig. 1-2; Babeş 1993, Taf. 52). Prezenţa ceramicii bastarne la o dată timpurie (cca 220-210 a. Chr.) a fost pusă pe seama unei incursiuni a germanicilor, care a condus la părăsirea aşezării fortificate (Irimia, Conovici 1989, 122; Conovici 1992, 9).

[La] Novosel'skoe II (reg. Odessa) în urma cercetărilor arheologice s-au recuperat mai multe fragmente de vase caracteristice culturii P-L (Бруяко 2009, 346, рис. 5/7, 6/4, 9), iar la Săveni (jud. Ialomiţa) cu prilejul unor periegheze a fost descoperită o fibulă pomeraniană (Babeş, Coman 2005), piesă care, indiscutabil, trebuie pusă pe seama migraţiei bastarnilor în regiunea est-carpatică.

Catalog

1. [ἐπὶ] Ξενοφάνενς
[Ὑακιν]θίον
Borniş, ştampilă rectangulară, a eponimului Ξενοφάνενς, descoperită în locuinţa nr. 2. Acealaşi eponim la Sztetyłło 2000, 84, cat. 37-38; Jöhrens 2001, 397, cat. 93-94.

2. ἐπὶ Ἀγεσ
[τρά]τον
[Βαδρο]μίον
Lunca Ciurei, ştampilă rectangulară a eponimului Ἀγεστράτον II, recuperată prin săpăturile din anii 1981-1982. Burow 1998, 80, cat. 22; Jöhrens 2001, 379; cat. 2.

3. ἐπὶ
Ἀριστοδάμος
Ὑακινθιον
Lunca Ciurei, ştampilă dreptunghiulară a eponimului Ἀριστοδάμος II, descoperită la suprafaţa solului în anul 1952. Шелов 1994, cat. 14; Szytetyłło 2000, 73, cat. 11.

4. ἐπὶ Νικα
[σα]γόρα
Ἀ[ρταμιτίον]
Lunca Ciurei, ştampilă eponimică dreptunghiulară aparţinând magistratului Νικασαγόρα, descoperită în anii 1981-1982. Acelaşi eponim la Jöhrens 2001, 395, cat. 85-86 (cu alte luni).

5. ἐ[πὶ Θ]εαι
[δήτ]ον
Ἀρταμιτίον
Lunca Ciurei, ştampilă rectangulară puternic corodată aparţinând eponimului Θεαίδήτος, recuperată, probabil, din locuinţa nr. 1. Acelaşi magistrat la Sztetyłło 2000, 80, cat. 28; Jöhrens 2001, 390, cat. 59-61 (cu indicarea altor luni).

6. ἐπὶ Ξε[νοφῶν]
τ[ος]
Ἀγρι[ανίον]
Lunca Ciurei, toartă de amforă ruptă în două. Magistratul Ξενοφαντος I sau Ξενοφον, descoperită în anul 1954. Acelaşi eponim la Conovici, Irimia 1991, 163, cat. 274 (cu indicarea altei luni).

7. Ἀν[τιμά]χον
Lunca Ciurei, ştampilă rectangulară cu numele producătorului Ἀντιμάχος, a fost descoperită la suprafaţa solului în anul 1952. Acelaşi fabricant la Sztetyłło 2000, 93, cat. 56; Jöhrens 2001, 412, cat. 166-169.

8. [Δα]μοφίλον
Lunca Ciurei, ştampilă rectangulară, descoperită la suprafaţa solului în 1952, aparţinând producătorului Δαμοφίλον.

9. Δ[αμο]κρά[τενς]
Lunca Ciurei, ştampilă circulară ştearsă şi cu o floare de rodie în centru cu numele fabricantului Δαμοκράτενς, a fost descoperită la suprafaţa solului în 1952. Acelaşi fabricant la Finkielszteijn 2000, 136, ARh 2; Sztetyłło 2000, 95, cat. 63-65; Jöhrens 2001, 415, cat. 183-185.

10. Δίον
Lunca Ciurei, două toarte ştampilate descoperite, probabil, în locuinţa nr. 1, purtând numele producătorului Δίος. Acelaşi fabricant la Шелов 1975, cat. 68; Jöhrens 2001, 417, cat. 192-193.

11. Μάρ[σνα]
Σμι[νθίον]

Lunca Ciurei, ştampilă rectangulară a fabricantului Μάρύας, descoperită în anii 1981-1982. Barker 1999, 114, cat. 4; Jöhrens 2001, 425, cat. 230.

12. Σαραπιώνος
Lunca Ciurei, toartă de amforă ştampilată uşor tocită, care poartă numele producătorului Σαραπιών şi steluţe în cele patru colţuri. Шелов 1994, cat. 199-200; Jöhrens 2001, 431, cat. 261.

13. [ἐπὶ]Ἀριστεί
δα
Πανάμον
Boroseşti, ştampilă dreptunghiulară, mai slab imprimată în partea stângă, aparţine magistratului Ἀριστείδα. Piesa descoperită în complexul J/SIII, prezintă pe ambele părţi de ruptură urme de şlefuire. Acelaşi magistrat la Шелов 1975, cat. 40.

14. ἐπὶ [Ἀ]ρ[ι]σ
τεί[δ]α
Βα[δ]ρομίον
Boroseşti, ştampilă dreptunghiulară, cu un mic triunghi în relief în câmpul adâncit, aparţinând magistratului Ἀριστείδας. Toarta a fost descoperită în groapa A/SI.

15. Ἴμ[α]
Lucaşeuca II, ştampilă dreptunghiulară, descoperită în locuinţa nr. 4, poartă numele producătorului Ἴμας. Шелов 1975, cat. 368; Шелов 1994, cat. 152-154; Jöhrens 2001, 421, cat. 208.

16. Ἀγαθοκλεῆν
Lucaşeuca II, ştampilă rectangulară, recuperată din locuinţa 4 cu numele Ἀγαθοκλεής. Piesa a fost refolosită ca şlefuitor pentru ceramică. Шелов 1994, cat. 102; Sztetyłło 2000, 90, cat. 52; Jöhrens 2001, 408-409, cat. 146-150.

Bibliografie

Andronic 1994: M. Andronic, Aşezarea din sec. II-I î. Hr. de la Dolheşti-Mari. Memoria Antiqvitatis XIX, 1994, 235-242.

Arnăut 2003: T. Arnăut, Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spaţiul de la răsărit de Carpaţi (Chişinău 2003).

Babeş 1969: M. Babeş, Noi date privind arheologia şi istoria bastarnilor. O „fibulă pomeraniană" descoperită la Ghelăieşti. SCIV 20/2, 1969, 195-218.

Babeş 1970: M. Babeş, Dacii şi bastarnii. Memoria Antivitatis II, 1970, 215-236.

Babeş 1985: M. Babeş, Date arheologice şi istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre. SCIVA 36/3, 1985, 183-214.

Babeş 1993: M. Babeş, Die Poieneşti-Lucaševka-Kultur. Ein Beitrag zur kulturgeschichte in Raum ostlich der Karpaten in der letzen Jarhunderten vor Christi Geburt (Bonn 1993).

Babeş, Coman 2005: M. Babeş. R. Coman, O nouă „fibulă pomeraniană" în România. ArhMold XXVIII, 2005, 139-148.

Banaru 2009: V. Banaru, Cu privire la modalităţile necomerciale de difuzare a produselor greceşti în nordul şi nord-vestul Pontului Euxin. In: (red. A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ) Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae I. Niculiţă anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur (Chişinău 2009), 191-196.

Barker 1999: C. Barker, Hellenistic Stamped Amphora Handles Held in the Nicholson Museum, Sydney. Mediterranean Archeology 12, 1999, 111-122.

Burow 1998: J. Burow, Die übrigen Stempel aus Pergamon. In: (Hrsg. Ch. Börker, J. Burow) Die hellenistichen Amphorenstempel aus Pergamon. Pergamonische Forschungen 11 (Berlin 1998), 71-138.

Buzoianu 1992: L. Buzoianu, Importurile amforistice la Tomis în perioada elinistică. Pontica XXVI, 1992, 99-163.

Conovici 1986: N. Conovici, Repere arheologice pentru datarea unor aşezări geto-dacice. Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos II, 1986, 129-142.

Conovici 1992: N. Conovici, Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukasevka şi prezenţa bastarnilor în Dobrogea. SCIVA 43/1, 1992, 3-14.

Conovici 1996: N. Conovici, Pe marginea unei recenzii. SCIVA 47/4, 1996, 369-373.

Conovici, Irimia 1991: N. Conovici, M. Irimia, Timbre amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (com. de Oltina, dép. de Constantza). Dacia N.S. XXXV, 1991, 139-175.

Finkielszteijn 2000: G. Finkielszteijn, Amphoras and Stamped Handles from „Akko". Atiqot 39, 2000, 135-153.

Finkielszteijn 2001: G. Finkielszteijn, Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodins de 270 à 108 av. J.-C. Premier bilan. BAR, Intern. ser. (Oxford 2001).

Florescu, Melinte 1968: A. Florescu, G. Melinte, Cetatea traco-getică din a doua jumătate a mil. I î.e.n. de la Moşna (jud. Iaşi). SCIV 19/1, 1968, 129-134.

Grace 1985: V.R. Grace, The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps. Hesperia 54, 1985, 1-54.

Grace, Savvatianou-Pétropoulakou 1970: V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou, La timbres amphoriques grecs. In: (red. Ph. Burneau) L'îlot de la maison des comédiens. Exploration archéologique de Délos XXVII, 277-381.

Jöhrens 2001: G. Jöhrens, Amphorenstempel hellenistischer Zeit aus Tanais. EA 7, 2001, 367-479.

Jöhrens 2005: G. Jöhrens, Der Pergamon-Komplex, die rhodische Stempelchronologie und das Gründungsdatum von Tanais. EA 11, 2005, 87-101.

Irimia, Conovici 1989: M. Irimia, N. Conovici, Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa). Thraco-Dacica X/1-2, 1989, 115-154.

Irimia, Conovici, Ganciu 2011: M. Irimia, N. Conovici, A. Ganciu, Sondajul arheologic de la Satu Nou „Vadul Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanţa) (Constanţa 2011).

László 1969: A. László, Aşezarea daco-getică de la Băiceni (sec. IV-II î.e.n.). ArhMold VI, 1969, 65-90.

Lungu 1990: V. Lungu, Nouvelles données concentrant la chronologie des amphores rhodiennes de la fin du IIIe siècle au début du Iier siècle av. J.C. Dacia N.S. XXXIV, 1990, 209-217.

Matveev 2004: S. Matveev, Reconstrucţia sistemului de fortificaţie a cetăţii Potârca (jud. Orhei). Studiu de caz. In: (red. T. Arnăut, O. Munteanu, S. Musteaţă) Studio in Honorem Gh. Postică (Chişinău 2004), 115-120.

Mateevici 2007: N. Mateevici, Amfore greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI - începutul sec. II a. Chr. (Chişinău 2007).

Mateevici 2009: N. Mateevici, Unele modificări privind datarea ştampilelor amforistice ale Rhodosului descoperite în mediul barbar al spaţiului nord-vest pontic. Tyragetia s.n. 1, vol. III (XVIII), 2009, 267-276.

Munteanu 2001: O. Munteanu, Unele particularităţi ale aşezării de tip Poieneşti-Lucaşevca de la Orheiul Vechi. In: (red. G. Florea et al.) Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu (Cluj-Napoca 2001), 43-56.

Munteanu 2004: O. Munteanu, Lanţul slăbiciunilor sau unde au dispărut geţii. In: (red. T. Arnăut, O. Munteanu, S. Musteaţă) Studio in Honorem Gh. Postică (Chişinău 2004), 141-152.

Niculiţă, Matveev, Potângă 1999: I. Niculiţă, S. Matveev, E. Potângă, Cetatea traco-getică de la Potârca. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III (Bucureşti 1999), 279-343.

Petrescu-Dîmboviţa et al. 1955: M. Petrescu-Dîmboviţa, M. Dinu, A. Florescu ş.a., Şantierul arheologic de la Truseşti, SCIV 6/1-2, 1955, 165-194.

Popovici 1981-1982: R. Popovici, Descoperirile din sec. III-II î.e.n de la Borniş-Neamţ. Cercetări istorice 12-13, 1981-1982, 153-158.

Postică, Munteanu 1999: Gh. Postică, O. Munteanu, Aşezarea de tip Poieneşti-Lucaşeuca de la Orheiul Vechi. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III (Bucureşti 1999), 457-494.

Rădulescu et al. 1993: A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, Observaţii privind aşezarea greco-autohtonă de la Albeşti (jud. Constanţa). Pontica XXVI, 1993, 121-158.

Romanovskaja 1987: M.A. Romanovskaja, Aşezarea de la Ulmu, ArhMold XI, 1987, 207-226.

Sîrbu 1979: V. Sîrbu, Consideraţii privind importul amforelor elene şi elenistice pe teritoriul României (sec. VI-I î.e.n.). Danubius VIII-IX, 1979, 123-140.

Sztetyłło 2000: Z. Sztetyłło, Pottery Stamps. Tell Atrib 1985-1995 I. Travaux du Centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie Polonaise de Sciences 34, 2000, 53-163.

Teodor 1969: S. Teodor, Aşezarea din secolele III-II î.e.n. de la Şorogari. ArhMold VI, 1969, 321-328.

Teodor 1975: S. Teodor, Săpăturile de la Cucorăni. ArhMold VIII, 1975, 121-145.

Teodor 1980: S. Teodor, Aşezarea din epoca Latène de la Botoşana. SCIVA 31/2, 1980, 181-227.

Teodor 1987: S. Teodor, Cercetările arheologice de la Ciurea. ArhMold XI, 1987, 65-102.

Teodor 1992: S. Teodor, Cercetările arheologice de la Lozna-Hlibicioc, jud. Botoşani. ArhMold XV, 1992, 64-69.

Teodor, Şadurschi 1980: S. Teodor, P. Şadurschi, Aşezarea din cea de a doua epocă de la Lozna, jud. Botoşani. MCA X, 1980, 225-237.

Tudor 1954: D. Tudor, Amfore elenistice descoperite în adâncul teritoriul RPR. In: Studii şi referate privind istoria României. Din lucrările sesiunii lărgite a secţiunii de ştiinţe istorice, filozofice şi economico-juridice, 21-24 decembrie 1953, I (Bucureşti 1954), 81-88.

Tudor 1967: D. Tudor, Răspîndirea amforelor greceşti ştampilate în Moldova, Muntenia şi Oltenia. ArhMold V, 1967, 37-80.

Zaharia, Petrescu-Dîmboviţa, Zaharia 1970: N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea (Bucureşti 1970).

Zajcev 2005: J.P. Zajcev, Absolute and Relative Chronology of Scythian Neapolis in the 2nd century BC. In: (Ed. Vl. F. Stolba, L. Hannestad) Chronologies of the Black Sea area in the period 400-100 BC (Aarhus 2005), 259-273.

Брашинский 1984: И.Б. Брашинский, Методы исследования античной торговли (Ленинград 1984).

Бруяко 2009: И.В. Бруяко, От Скифии к Сарматии: десять лет спустя. Stratum plus 3, 2005-2009, 329-370.

Вакуленко, Пачкова 1979: Л.В. Вакуленко, С.П. Пачкова, О культурной принадлежности поселения у села Сокол. В сб.: (отв. ред. В.Д. Баран) Славяне и Русь (Киев 1979), 5-21.

Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974: В.Л. Лапушнян, И.Т Никулицэ, М.А. Романовская, Памятники раннего железного века. В: АКМ, вып. 4 (Кишинев 1974).

Монахов 2003: С.Ю. Монахов, Греческие амфоры Северного Причерноморья (Саратов 2003).

Пачкова 1977: С.П. Пачкова, Поселение по близу села Круглик на Буковине. Ареологія 23, 1977, 24-34.

Пачкова, Романовская 1983: С.П. Пачкова, М.А. Романовская, Памятники Карпато-Днестровского региона конца I тыс. до н.э. В сб.: (отв. ред. В.Д. Баран) Славяне на Днестре и Дунае (Киев 1983), 48-76.

Романовская 1962: М.А. Романовская, Селище Лукашевка II. СА 3, 1962, 293-298.

Романовская 1963: М.А. Романовская, Позднегетские поселения Молдавии. КСОГАМ, 1963, 26-32.

Романовская 1965: М.А. Романовская, Раскопки в Бранештах в 1962 году. КСИА 102, 1965, 37-42.

Романовская 1973: М.А. Романовская, О работе гетского отряда. В сб.: АО 1972 (Москва 1973), 415-416.

Тимощук, Винокур 1962: Б.А. Тимощук, И.С. Винокур, Памятники эпохи полей погребений на Буковине. КСИА 90, 1962, 73-76.

Федоров 1960: Г.Б. Федоров, Население Пруто-Днестровского междуречья в I т. н.э. МИА 89, 1960.

Шелов 1975: Д.Б. Шелов, Керамические клейма из Танаиса (Москва 1975).

Шелов 1994: Д.Б. Шелов, Новая коллекция эллинистических керамических клейм из Танаиса. Вестник Танаиса 1, 1994, 9-43.

Die griechische Amphoren in der Poieneşti-Lucaşeuca-Kultur

Zusammenfassung

In dem Gebiet der Poieneşti-Lucaşeuca-Kultur sind hellenistiche Amphoren die wichtigsten Importfunde. In diesem Raum wurden hellenistiche Importfunde in 35 Siedlungen gefunden. In den Siedlungen, welche durch systematische Ausgrabungen studiert wurden, sind griechische Amphoren mit circa 5% bei der Keramik vertreten. Die hellenistiche Produktion tritt in diesem Gebiet ab dem ersten Viertel des 2. Jhr. v. Chr. auf. Die meisten Amphoren datieren aber in das zweiten Viertel dieses Jahrhunderts.

Abbildungsliste:

Abb. 1. Verbreitung der hellenistichen Amphoren in der Poieneşti-Lucaşeuca-Kultur.

Abb. 2. Die hellenistichen Amphoren gefunden in der Poieneşti-Lucaşeuca-Kultur: 1 - Borniş (nach Popovici 1981-1982); 2-4 - Ghelăieşti (nach Babeş 1993); 5 - Băiceni (nach Babeş 1993); 6-12, 14 -Lunca Ciurei (nach Babeş 1993), 13, 15 - Lunca Ciurei (nach Teodor 1987).

Abb. 3. Die hellenistichen Amphoren gefunden in der Poieneşti-Lucaşeuca-Kultur: 1-5 - Boroseşti (nach Babeş 1993); 6-7 - Lucaşeuca II - (nach Пачкова, Романовская 1983); 8-14 - Orheiul Vechi (nach Postică, Munteanu 1999).

Греческая керамика в Поенешть-Лукашевской культуре

Резюме

В Поенешть-Лукашевской культуре греческая керамика представляет самый обширный импортный материал. В этом регионе фрагменты эллинистических амфор были найдены на 35-и поселениях. На тех памятниках, где проводились систематические археологические раскопки, эллинистическая керамика составляет около 5% от всей обнаруженной керамики. Выяснилось, что греческая продукция поступает в Поенешть-Лукашевскую культуру с первой четверти II века до н.э.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Распространение эллинистической керамики на памятниках Поенешть-Лукашевской культуры.

Рис. 2. Эллинистическая керамика найденная на памятниках Поенешть-Лукашевской культуры: 1 - Борниш (по Popovici 1981-1982); 2-4 - Гелэешть (по Babeş 1993); 5 - Бэичень (по Babeş 1993); 6-12, 14 - Лунка Чурей (по Babeş 1993); 13, 15 - Лунка Чурей (по Teodor 1987).

Рис. 3. Эллинистическая керамика найденная на памятниках Поенешть-Лукашевской культуры: 1-5 - Боросешть (по Babeş 1993); 6-7 - Лукашевка II (по Пачкова, Романовская 1983); 8-14 - Старый Орхей (по Postică, Munteanu 1999).

15.05.2012

Vasile Iarmulschi, Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al AŞM, bd. Ştefan cel Mare, nr. 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: vasile_iarmulschi@yahoo.com

ГОНЧАРНЫЕ ПЕЧИ МЕОТСКИХ ГОРОДИЩ ПРИКУБАНЬЯ И ПОДОНЬЯ

Борис Раев

Среди вопросов, связанных с керамическим производством у меотов Прикубанья, малоисследованной остается технология изготовления посуды, в частности, способы сушки и обжига уже сформованных изделий. Несмотря на то, что на городищах исследовались отдельные печи для обжига керамики, специальных работ, посвященных конструктивным особенностям меотских горнов практически нет. Отчасти это обусловлено невысоким уровнем фиксации исследованных в 1960-70-е годы объектов, отчасти тем, что публиковались они в малотиражных местных сборниках, которые стали уже библиографической редкостью.

Исследованиями последних лет, проводившимися автором на городищах Средней Кубани, было выявлено несколько новых керамических горнов. Их изучение позволило зафиксировать и уточнить отдельные конструктивные особенности, определить связь с аналогичными печами соседних регионов.

Печь на некрополе городища Спорное 1

Исследовалась в 2005 году при раскопках участка грунтового могильника городища, расположенного в 2,0-2,5 км к востоку от восточной окраины г. Усть-Лабинска.

Печь была сооружена в северной стенке оборонительного рва на высоте около 1,0 м от его дна. Видимо, сооружение печи относится ко времени, когда ров, утратив свое первоначальное значение, перестал функционировать, но в этой части еще не был засыпан. К моменту сооружения печи на прилегающих к ней участках была засыпана только нижняя часть рва, что позволяло при обжиге керамики использовать площадку, возникшую на уровне печного пода. Не исключено, что ров был подсыпан специально, чтобы поднять площадку перед печью. Если бы печь была сделана ниже, на уровне дна рва, – тяга при ее топке была бы недостаточно сильной.

Печь была впущена в склон северного борта так, что около 1/3-1/2 диаметра и высоты сооружения оказывались сооруженными в материковой глине. При сооружении печи участок оборонительного рва был разрушен, печь впущена в материк практически до уровня дна рва. Зафиксированные в заполнении рва под восточной стенкой печи кости ноги человека относятся, вероятно, к какому-то погребению, разрушенному не печью, а рвом.

Под (топочная камера) печи представлял собой круглую в плане яму с расширяющимися к верху стенками диаметром 1,7 м в нижней части и 2,1 м в верхней (рис. 1). По периметру яма была обложена блоками пахсы толщиной 12-18 см и размером 17-20×43-45 см. В тесте, из которого сделаны блоки, значительны примеси мелкой гальки, шамота, и очень малое количество органики. Поверхность их заглажена, у большинства блоков верхняя торцевая сторона скошена, что придавало обмазке в месте соединения пода со стенками верхней камеры дополнительную прочность за счет увеличения толщины обмазки.

Блоки установлены без связующего раствора, щели между ними узкие. Несколько широких щелей и щели между крайними блоками обкладки пода и блоками топочного отверстия промазаны глиной. Наклон блоков повторяет наклон стенок камеры, верхний диаметр на 20 см больше диаметра нижнего, что придавало конструкции печи дополнительную прочность: на верхнюю часть блоков пода приходился не только вес стен верхней камеры, но и плит перекрытия пода. Кроме того, такая конструкция стен не давала им завалиться внутрь при неизбежной деформации всей конструкции при длительном воздействии высокой температуры (рис. 1/разрез Б–Б).

Внутреннее пространство пода разделено на три отсека двумя вертикальными стенками, которые служат опорой для плит, отделяю-

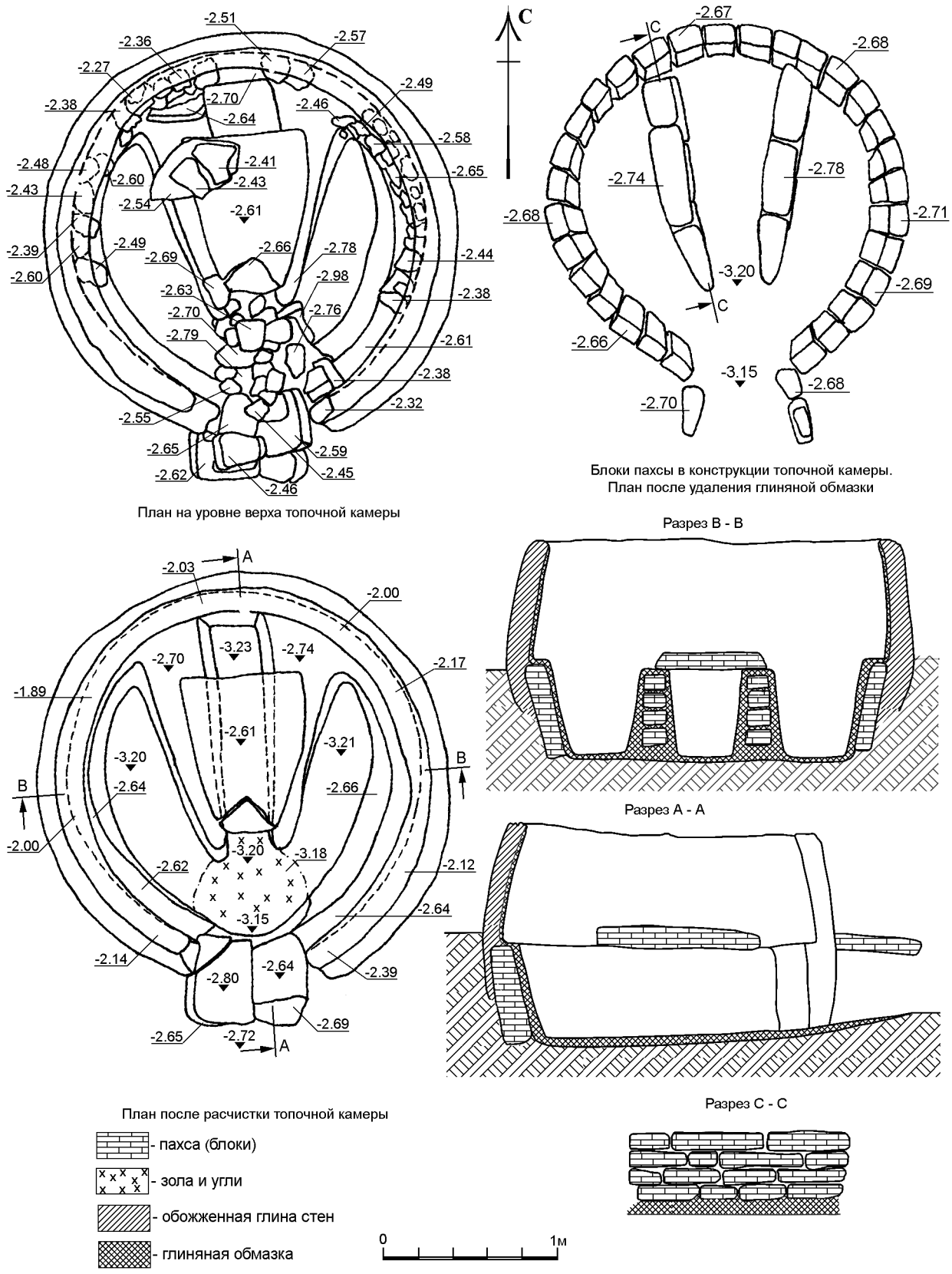

Рис. 1. Керамическая печь на некрополе городища «Спорное 1». Планы разных уровней расчистки и разрезы.

щих под от камеры. Стенки в плане клиновидные, расширяются к задней стенке. Сложены они из 4 рядов горизонтально уложенных на глиняном растворе блоков, аналогичных блокам стенки (рис. 1/разрез С–С). Крайние блоки опорных стен, обращенные в сторону топочного отверстия, – клиновидной формы.

Изнутри дно и стенки пода обмазаны слоем глины толщиной 2-4 см. В месте перехода стенок в дно толщина обмазки местами достигала 5-6 см. Опорные перемычки также обмазаны глиной, но слой обмазки на них значительно толще – от 4-5 см вверху до 8-10 см в месте соединения с дном и даже до 15-20 см в месте соединения опорных перемычек и задней стенки пода (рис. 1/разрезы А–А, Б–Б).

Сверху под перекрывался плитами толщиной 10-13 см. Сохранилась одна плита, которой перекрыт центральный отсек пода. Плита трапециевидной формы, длина ее 90 см, основания 70 и 28 см. Плита уложена так, что ее задняя сторона не доходит до стенки пода, из-за чего между центральным отсеком пода и верхней камерой печи образовалось квадратное отверстие размером 40×40 см, улучшающее тягу и приток горячего воздуха в камеру. Плиты перекрытия боковых отсеков не сохранились. Опирались они на перемычки в центральной части и, по периметру, на уступ, образованный верхними торцами обкладки стен. Высота опорных стенок на 10-12 см ниже уровня уступа, что делало перекрытие не горизонтальным, а повышающимся к краям камеры (рис. 1/разрез Б–Б).

Стенки верхней камеры сохранились на высоту до 70 см. Толщина их составляла 12-18 см, сделаны стенки из грубой, плохо перемешанной глиняной массы со значительной примесью органики и крупного песка (самана). При разборке стен в южной части, которая примыкает к расположенному выше топочного отверстия отверстию для загрузки камеры обжига, в конструкции стен были прослежены отдельные блоки обожженного сырца, которые придавали конструкции большую прочность.

Внутренняя поверхность стен верхней камеры была обмазана слоем глины толщиной до 0,5 см. Поверх первого слоя на отдельных участках стен прослежен второй слой обмазки, видимо нанесенный при ремонте печи.

Топочное отверстие шириной 55-60 см расположено в южной стенке пода. С юга к нему примыкают вертикально стоящие блоки пахсы по 2 с западной и восточной стороны (от западной стенки сохранился один). Эта конструкция, назовем ее «сопло топочного костра», сверху перекрыта плитами, аналогичными плите перекрытия пода, но квадратной формы и меньшего размера. К топочному отверстию пода «сопло» сужается, что улучшало тягу при топке.

Во внутреннем пространстве печи с юга, там, где располагалось отверстие для загрузки сосудов для обжига, расчищен завал обломков сырцовых плит и обожженных кусков глиняной обмазки, вероятно от закладки отверстия.

В заполнении внутреннего пространства печи были найдены несколько фрагментов профильных частей сероглиняных кувшинов и стенки сероглиняной и лепной посуды.

Печь на городище Казанское 1 2005 года

Аналогичная печь была раскопана в том же году на городище, расположенном между ст. Тбилисская и Казанская, в 6 км к западу от последней. Раскопки городища ведутся с 2003 года, исследован участок общей площадью около 700 м². Памятник интересен тем, что его мощный культурный слой, достигающий 2,0-3,0 м, образовался за сравнительно недолгий период существования поселения. Фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор датируют слой периодом с рубежа I-II вв. н.э. по начало III в. н.э. (Раев 2006, 197).

Печь была сооружена в культурном слое. Вероятно, она была впущена с поверхности рыхлого пепельно-серого горизонта и задней частью была заглублена в него.

Из-за того, что печь была сооружена в рыхлом золистом грунте, сохранность ее плохая, но, несмотря на слабый фундамент, конструкция и основные детали печи прослежены и зафиксированы, что позволило восстановить ее первоначальный вид.

Печь представляла собой круглое в плане сооружение диаметром ок. 2,4 м. Хорошо сохранилась западная и северо-западная части стен топочной камеры, или пода, по которым можно составить представление о конструкции печи (рис. 2/1). Стены топочной камеры

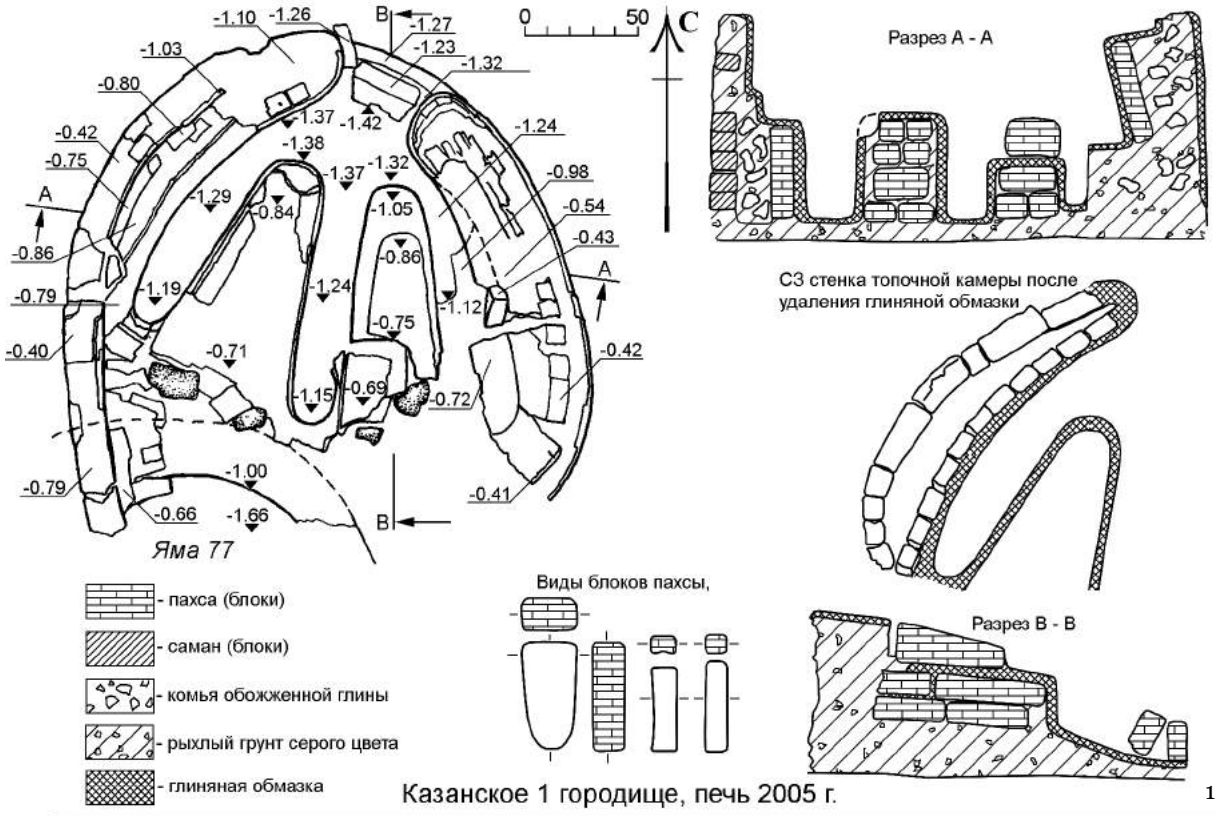

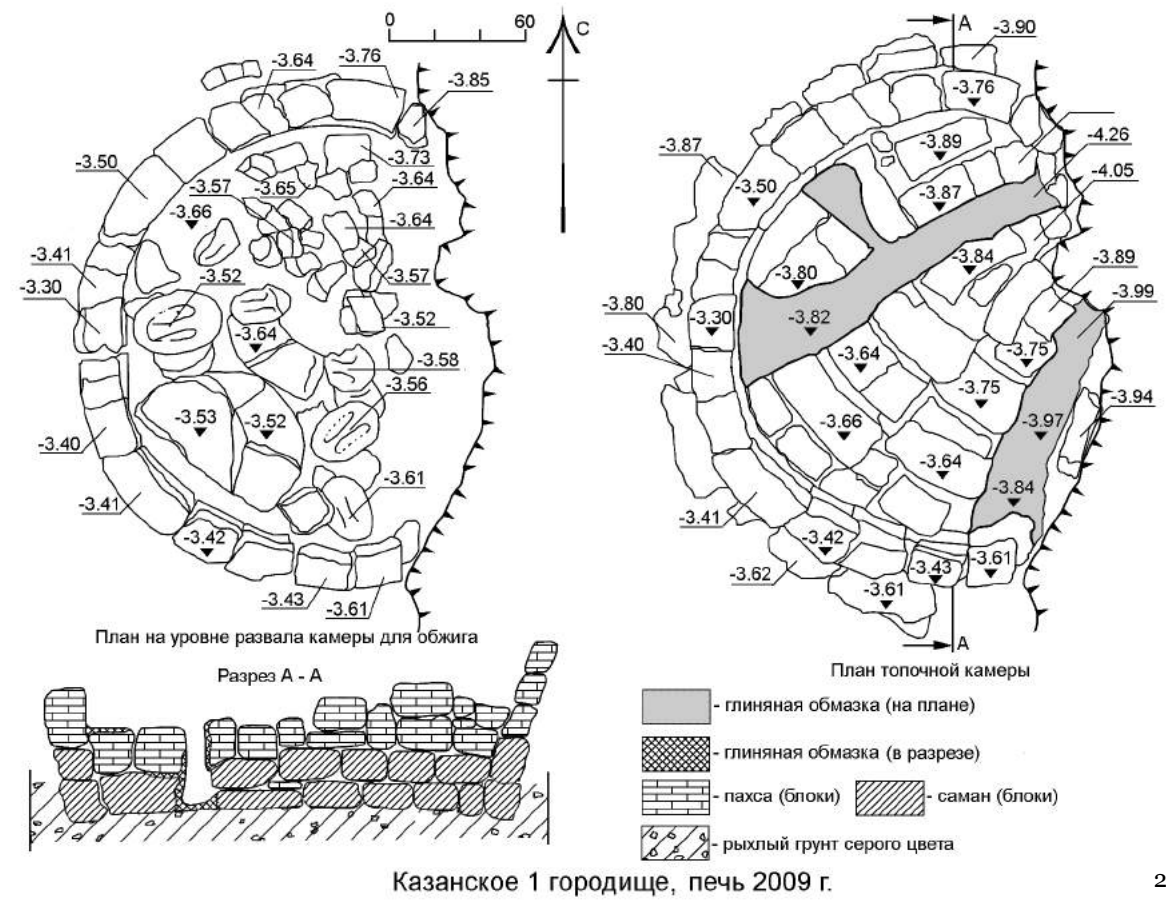

Рис. 2. Керамические печи городища «Казанское 1»: 1 - раскопки 2005 года; 2 - раскопки 2009 года.

были сложены без скрепляющего раствора из поставленных вертикально блоков пахсы. Блоки в форме параллелепипеда длиной 40-44 см квадратного (8×8) или прямоугольного (8×10-12 см) сечения (рис. 2/1, виды блоков).

Стенки передней половины нуждались в дополнительном укреплении и теплоизоляции. С этой целью примерно от середины диаметра были выложены дополнительные участки наружных стен с иной курватурой. Они начинались от топочного отверстия и заканчивались на середине окружности печи (рис. 2/1, СЗ стенка топочной камеры). Эти дополнительные стены были сложены из небольших саманных кирпичей, уложенных горизонтально. Пространство между стенками – в самой широкой части оно равнялось 15-20 см – было заполнено крупными кусками обожженной глиняной обмазки, сырцовых блоков, пепельно-серым грунтом культурного слоя (рис. 2/1, разрез А–А). Такая конструкция приобретала большую прочность и обеспечивала медленное остывание внутренней камеры. Задняя половина стен состояла из одного слоя кладки. В этой части печи устойчивость конструкции и минимизация потерь тепла обеспечивались тем, что она была заглублена в культурный слой.

Внутреннее пространство пода разделено на три отсека двумя вертикальными стенками, которые служат опорой для плит, отделяющих под от обжигательной камеры. В плане они клиновидные, расширяются к задней стенке. Представление о первоначальной конструкции опорных клиновидных стен дает хорошо сохранившаяся западная. Сложены они были из 3 рядов горизонтально уложенных на глиняном растворе блоков пахсы, аналогичных блокам стен камеры, и блоков клиновидной формы, обращенных в сторону топочного отверстия узким концом (рис. 2/1, разрез Б–Б).

Изнутри дно и стенки пода обмазаны слоем глины толщиной 2-4 см. На отдельных участках и в месте перехода стенок в дно толщина обмазки достигала 6-8 см. Опорные перемычки также обмазаны глиной.

Сверху под перекрывался плитами толщиной 10-13 см сформованными из пахсы. Сохранились отдельные обломки нескольких плит в заполнении внутреннего пространства печи.

При расчистке были выявлены следы ремонта, произведенного, видимо, из-за просадки тяжелой конструкции в рыхлый культурный слой, в котором печь была сооружена. На восточной стенке сохранилась трещина в кладке, свидетельствующая об осадке передней половины печи. При ремонте сохранили северную, переднюю часть печи. Восточная внешняя стенка, вероятно, была разрушена, ее не восстанавливали, но заново подмазали снаружи по заполнению внутреннего пространства. Заново обмазали и частично переложили восточную опору перекрытия топочной камеры.

Задняя половина первоначальной конструкции была отделена новой обмазкой от топочной камеры, из-за чего площадь последней, как и площадь камеры для посуды, уменьшилась более чем на 1/3. Новая обмазка, очень грубо и небрежно сделанная, хорошо видна на участках задней стенки между опорами перекрытия топочной камеры и между опорами и боковыми стенками. Небрежность проявилась и в том, что один из клиновидных блоков восточной опоры был без связки раствором уложен поверх новой обмазки (рис. 2/1, разрез Б–Б). После ремонта перекрытие пода приобрело сильный наклон. Перепад высот между поверхностью опор подовых плит у южной стены и у топочного отверстия составляет более 15 см.

В топочном отверстии сохранилось большое количество золы и один небольшой блок, использованный для закладки топочной камеры.

Сразу под северной, не разрушенной, половиной печи после ее разборки был расчищен слой золы и углей мощностью до 10-12 см. Ниже шел слой плотного коричневого грунта толщиной 15-20 см без находок, под которым лежал второй слой золы и углей толщиной 5-8 см. Нижний слой золы и углей залегал с просадкой в центральной части на 12-15 см в заполнение хозяйственной ямы №93. Описанные три слоя по площади совпадали с печью, и, вероятно, являлись ее своеобразным фундаментом.

Печь на городище Казанское 1 2009 года

Вторая печь обнаружена на границе квадратов 17 и 18 на краю обрыва к пойме реки Кубань примерно в 30 м к юго-западу от печи 2005

года. Сохранился только под без верхней камеры для загрузки керамики. Восточная часть печи, примерно 1/3 ее площади, утрачена из-за обрушения берега (рис. 2/2).

Под печи сложен из блоков пахсы, которые изогнуты так, что это позволяет им вписываться в курватуру внешнего диаметра сооружения. Стенки пода расширяются к верху, диаметр в нижней части 1,9 м, в верхней, на уровне перекрытия – 2,2 м. Блоки пахсы уложены рядами на 1-2 слоя плохо высушенных не обожженных сырцовых блоков охристо-коричневого цвета. На южном и юго-западном участках, где стенки пода сохранилась лучше всего, фиксировалось 5 слоев кладки (рис. 2/2, разрез А–А). Внутренняя перемычка топочной камеры клиновидной в плане формы сложена из квадратных в сечении блоков пахсы, которые сверху перекрыты блоками со слабой курватурой, аналогичными блокам, из которых сложены внешние стенки топочной камеры.

Вдоль сохранившейся северо-западной стенки пристроен широкий выступ, на который опирались плиты, перекрывавшие под. Выступ сложен из блоков пахсы и перекрыт плитой из того же материала толщиной 4-5 см. Выступ разделен каналом шириной 10-20 см, который обеспечивал свободную циркуляцию воздуха и улучшал прогрев массива кладки при топке. На дне жаропроводных каналов и частично на их стенках сохранилась глиняная обмазка толщиной 4-5 см.

На уровне перекрытия жаропроводных каналов были обнаружены овальные в плане и выпукло-вогнутые в сечении плитки, изготовленные из пахсы. По длинной оси на верхней стороне сделано ребро жесткости (рис. 8). Всего таких плиток и их обломков найдено более 10. Нижняя поверхность плиток закопчена, что как будто подтверждает использование их для перекрытия каналов, хотя ни выпукло-вогнутое сечение, ни ребро жесткости в этом случае не нужны. Может быть, они использовались для разделения сосудов при обжиге, если последние устанавливались в несколько рядов по высоте, но и это не объясняет их форму. К тому же для использования в качестве разделителей они слишком массивны. В любом случае, назначение этих плиток остается непонятным, аналогии им мне не известны. Детальное ознакомление с плитками близкой формы, из мастерских, изготавливавших *terra sigillata* (Mackensen 2009, 21ff., fig. 2/1-5; 3), заставило отказаться от высказанного в докладе 2011 года предположения об их тождественности нашим плиткам (Раев 2011, 92).

В разное время на городищах Средней Кубани были исследованы несколько аналогичных гончарных печей. Есть упоминание о печах, раскопанных на Воронежском 3, Пашковских 2 и 4 городищах (Анфимов 1984, 349). Однако только 20 гончарных печей, исследованных на Старокорсунском 2 городище в разные годы Н.В. Анфимовым, подробно описаны и опубликованы (Анфимов 1985). Три печи такой же конструкции были исследованы на Кобяковском и Подазовском городищах в Нижнем Подонье (Керамическое 1966, 34, табл. 21/2-3; Братченко, Косяненко 1994; Schutze 2005). Совпадение в деталях конструкции гончарных печей Прикубанья и Подонья вряд ли случайно, на этом я остановлюсь ниже. Пока же рассмотрим некоторые особенности устройства самих печей.

Все печи однотипны, но определенные конструктивные различия есть в устройстве подовой части. Если камеры для обжига как-то и отличались друг от друга, судить об этом мы не можем из-за того, что сохранились они фрагментарно, как правило, – только нижние части стен, связанные с топочной камерой.

У большинства печей под разделен на две части одной перемычкой (табл. 1). Таких печей на Кубанских городищах 13, две перемычки имеют всего 5 печей. Нет какой-либо связи между числом перемычек и диаметром печи, кроме старокорсунских (далее – СК) №№2 и 7 (Анфимов 1985, 66, 77). Диаметр этих печей 2,6 м, они самые большие из раскопанных на поселении. В тех случаях, когда выкладывалась одна перемычка в печи сравнительно большого диаметра (1,7-2,4 м), боковые выступы вдоль стен делались очень широкими (ср., напр.: СК №№13, 15-19; рис. 5/1, 2; 6/1-4). Это обусловливало небольшую ширину жаропроводных каналов и не требовало изготовления больших плит для их перекрытия.

Необычны печи диаметром около 1 м, которые обнаружены на Старокорсунском городище (СК №№1, 3, 6, 8; рис. 3/1, 2). Вряд ли

Таблица 1

Основные конструктивные особенности керамических печей первых веков н.э. Прикубанья и Нижнего Подонья

Район, памятник, год исследования, или номер объекта			Количество внутренних перегородок			Диаметр	Ориентир. топки
			V	VV	VVV	Ø	✧
Прикубанье	Спорное	2005 г.		■		2.4	↓
	Казанское 1	2005 г.		■		≈ 2.4	↗
		2009 г.	■			2.3	↗
	Старокорсунское 2	№ 1	■			1.2	↗
		№ 2			■	2.6	→
		№ 3	?	?	?	≈ 1.0	?
		№ 4	■			2.5	↘
		№ 5		■		≈ 2.4	↘
		№ 6	?			1.05	↖
		№ 7			■	2.6	↗
		№ 8	■			0.9	↗
		№ 9		■		2.2	↘
		№ 10	■			2.2	↓
		№ 11	■			1.6	↖
		№ 12	не достроена			1.9	?
		№ 13	■			2.5	↘
		№ 14	?	?	?	≈ 2.3	?
		№ 15	■			1.9	←
		№ 16	■			2.3	↖
		№ 17	■			2.4	↘
		№ 18	■			2.0	↓
		№ 19	■			2.3	↓
		№ 20		■		≈ 2.5	↙
Нижний Дон	Кобяково	1955	■			1.9	↑
	Кобяково	1961	■			1.8	↖
	Подазовское	1959		■		≈ 2.5	↓

в них обжигали посуду; малая вместимость делала их использование нерациональным. Скорее всего, эти печи предназначались для домашнего промысла, в них обжигали не требующие большой температуры небольшие, часто выходящие из строя предметы, такие, например, как грузики для ткацкого станка. Не исключено, что объект СК №6 (рис. 3/2), в нижней части которого не прослежено никаких дополнительных конструкций, являлся не печью, а тандыром.

Для лучшего прогрева массива печной кладки в широких боковых выступах делались каналы (Казанское 1/2009, СК №№11, 16; рис. 2/2; 4/2; 6/2). Для того, чтобы печь как можно дольше держала тепло, ее строители применяли несколько простых конструктивных решений. Прежде всего, под печи сооружался в грунте ниже уровня дневной поверхности, чаще всего впускался в более ранний культурный слой городища. Если позволяли обстоятельства, печь сооружалась в склоне, тогда

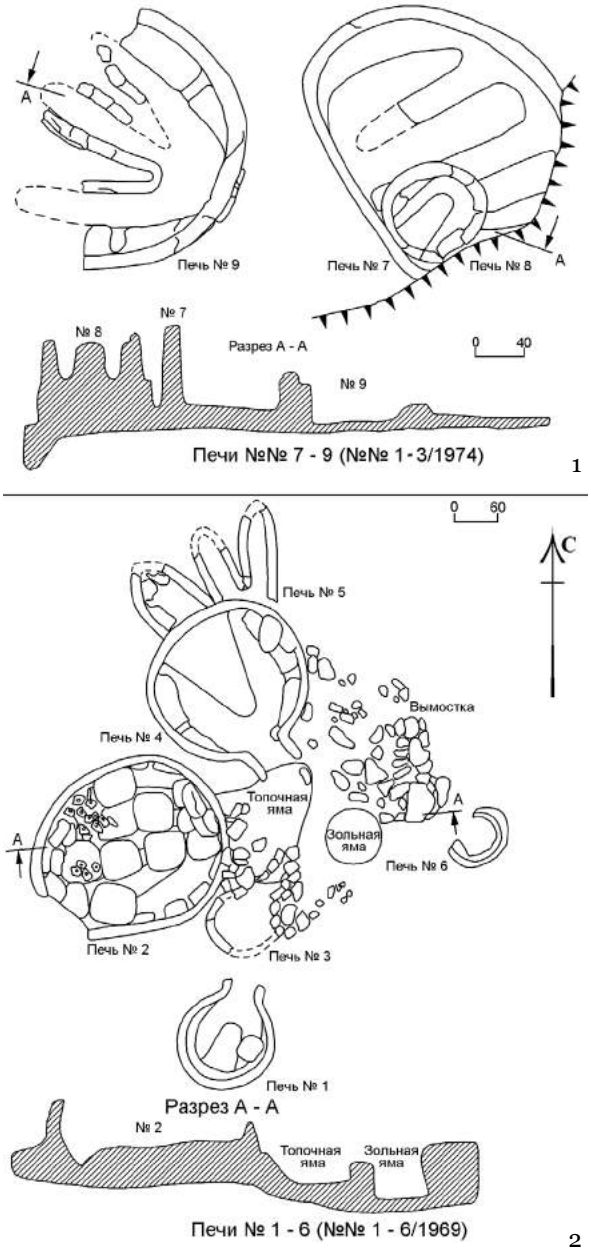

Рис. 3. Керамические печи Старокорсунского городища 2: 1 - печи №№7-9, план и разрез; 2 - печи №№1-6, план и разрез.

углубленным в землю оказывался не только под, но и часть верхней камеры. Для этого использовался склон древнего рва, как это было сделано при строительстве печей Спорного (см. выше) и Подазовского (Братченко, Косяненко 1994, 87) городищ.

Улучшали теплоотдачу и увеличивали время остывания печи пустоты в перегородках и боковых площадках, которые иногда оставлялись полыми (СК №№15, 16 боковые выступы: рис. 5/2; 6/2: Анфимов 1985, 77), но чаще заполнялись грунтом, перемешанным с кусками обожженной глиняной обмазки (СК №№10, 16 перегородка, 17: рис. 4/1; 6/2, 4; Анфимов 1985, 74, 77, 78). Устройство двойной внешней стенки с заполнением образовавшейся полости кусками обожженной глиняной обмазки, сырцовых блоков и грунтом было зафиксировано только у печи 2009 г. на Казанском 1 городище.

При сооружении печи ее строители должны были учитывать преобладающие ветры, и, при заметной разнице в расположении топочного отверстия (табл. 1), в ориентировке печей есть определенные закономерности, связанные, на мой взгляд, с господствующими направлениями ветров и сезонностью производства. Попробуем сопоставить ориентировку топочных отверстий кубанских и донских гончарных горнов и розу ветров соответствующего региона.

В силу специфики горно-равнинного рельефа и близости моря, господствующие направления ветров в Краснодарском крае различны в разное время года. Роза ветров варьирует, и порой значительно, в зависимости от района (Краснодарский 1999, карта 6), но в целом по краю в осенне-зимний период преобладают ветры восточных направлений, в весенне-летний – юго-западные (Агроклиматические 1975, 17). Такова же годичная роза ветров в среднем течении реки Кубань, где исследовались описанные печи.

Из 26 печей топочные отверстия сохранились у 23. У трех печей они разрушены или не достроены. Из 20 зафиксированных кубанских 11 печей ориентированы в восточном секторе и лишь 5 в западном, четыре ориентированы на юг (табл. 1). Очевидно, что ориентировка печей не случайна, она наиболее рациональна и учитывает господствующие ветры: топочное отверстие с наветренной стороны будет способствовать выдуванию горячего воздуха и увеличению времени, необходимого для прогрева обжигательной камеры. То, что печи Старокорсунского 2, Казанского 1 и Спорного городищ развернуты топками в сторону господствующих в регионе зимних ветров, позволяет говорить о том, что использовали их преимущественно в теплое время года, когда топки оказывались с подветренной стороны.

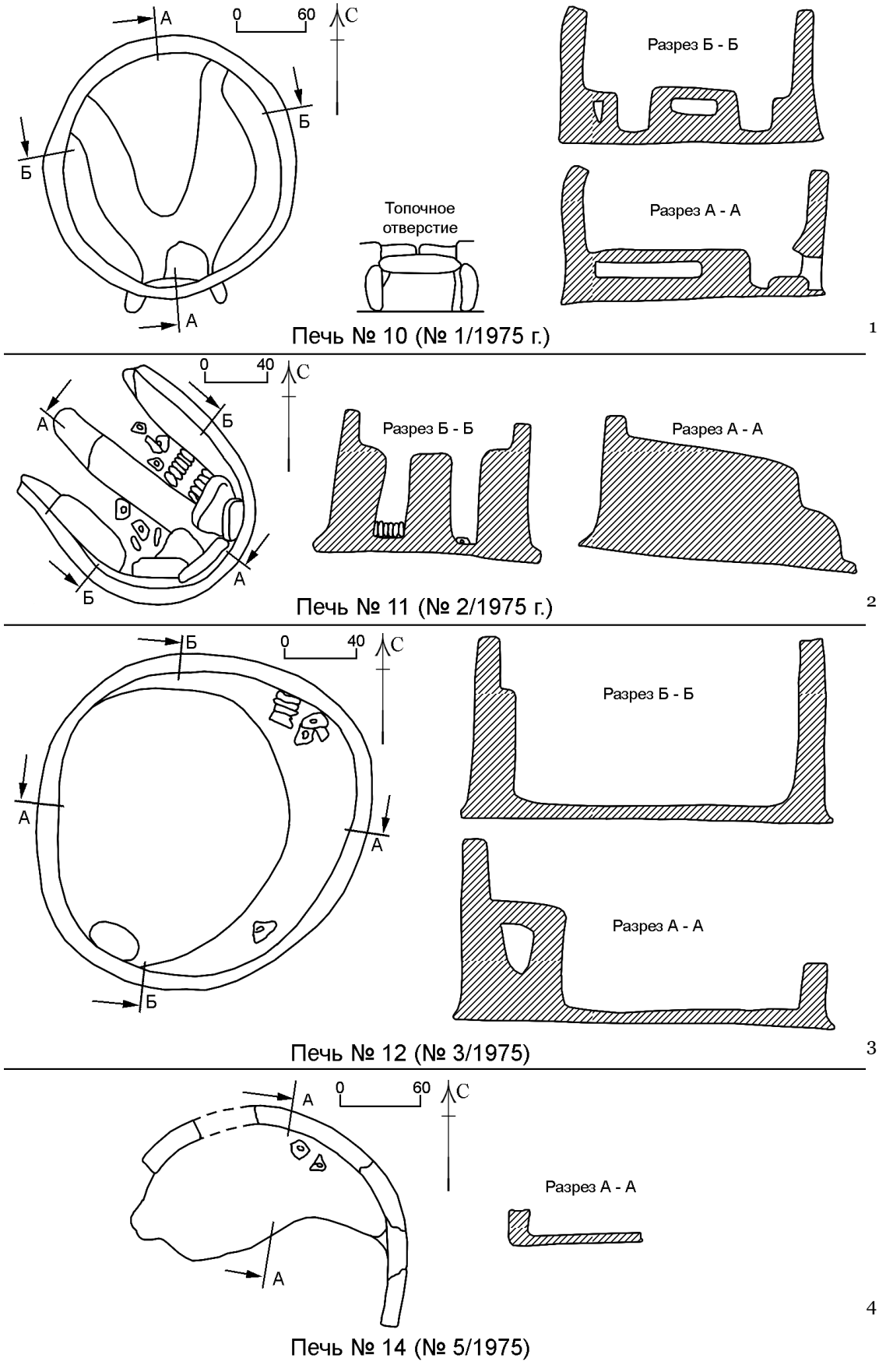

Рис. 4. Керамические печи Старокорсунского городища 2: 1 - печь №10, план и разрез; 2 - печь №11, план и разрез; 3 - печь №12, план и разрез; 4 - печь №14, план и разрез.

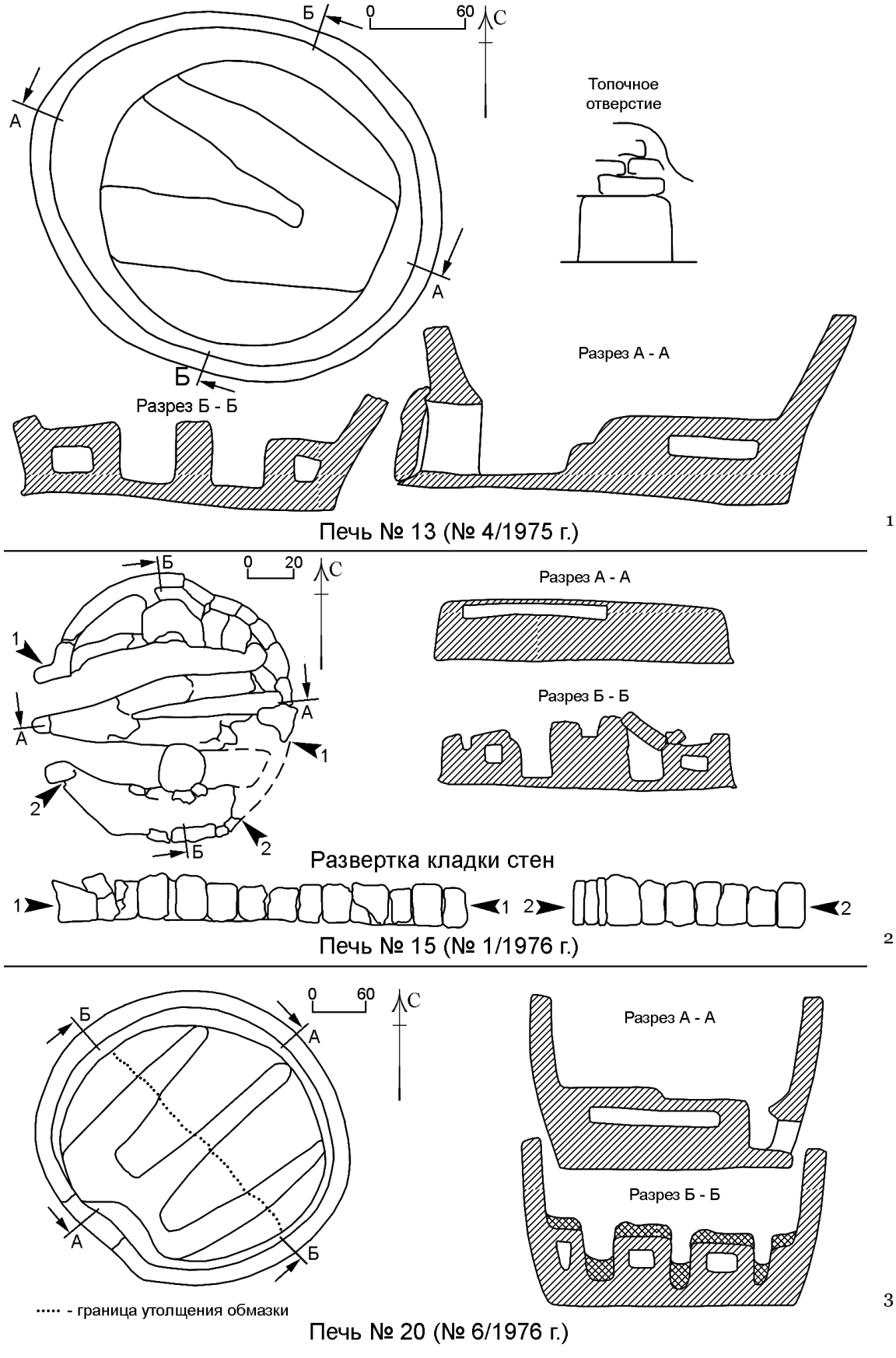

Рис. 5. Керамические печи Старокорсунского городища 2: 1 - печь №13, план и разрез; 2 - печь №15, план и разрез; 3 - печь №20, план и разрез.

Роза ветров Ростовской области отличается от кубанской (http://pogoda.ru.net/climate/34730.htm), в течение всего года здесь преобладают ветры восточных направлений, и печи Кобяковского и Подазовского городищ ориентированы на север, северо-запад и юг. Таким образом, ориентировка топочных отверстий печей на донских меотских городищах подчинена той же логике.

Из общих приемов рационального строительства печей следует упомянуть использование блоков пахсы и самана для разных элементов конструкции. У всех раскопанных нами печей блоки пахсы использованы только в конструкции топочной камеры и топочного отверстия, из пахсы изготовлены плитки, перекрывающие жаропроводные каналы. То есть этот материал использовался для тех частей печи, которые непосредственно соприкасались с огнем. Саман, содержащий органические добавки (навоз, солому, иногда рубленый камыш и др.) для этих частей печи мало пригоден – органика выгорает, кирпич становится хрупким и вряд ли сможет выдержать вес верхней камеры. А вот для стенок верхней камеры саман представляется наиболее приемлемым материалом: он легок и в силу своей рыхлой структуры способен дольше сохранять тепло. Попутно замечу, что в Центральной Азии, где глинобитное строительство практикуется повсеместно, по сей день при строительстве двухэтажных построек стены нижнего этажа выкладывают блоками пахсы, а верхнего – самана.

Саман в конструкции топочных камер зафиксирован в печи 2009 г. на Казанском 1 городище, где из него сложены два нижних ряда кладки, не подвергавшиеся прямому воздействию огня.

В печах СК №№10 и 13 (Анфимов 1985, 74, 78) отмечены необожженные блоки нижних слоев кладки топочной камеры. В первом случае материал не указан, а в печи №13 внутренние блоки «из сырцового кирпича ... только в процессе работы печи подвергались обжигу» (Анфимов 1985, 78). Идет ли в данном случае речь о блоках пахсы или самана из описания не ясно, но «сырцовыми кирпичами» обычно называют саманные блоки. Даже если речь идет о блоках пахсы, И.Н. Анфимов ошибочно полагает, что они нуждались в дополнительном обжиге. Материал блоков топочных камер, исследованных нами в 2000-е гг., настолько плотен, что в изломе даже верхние слои не прокалены глубоко.

Определение материала, из которого сделаны блоки топочных камер всех меотских печей, как «самана», является, вероятно, недоразумением, переходящим из работы в работу (ср., напр.: Шилов 1955; Анфимов 1985; Братченко, Косяненко 1994).

Необычное топочное отверстие имела печь СК №15. Длинная центральная перегородка топочной камеры делила его на две части, и горячий воздух поступал в жаропроводные каналы раздельно (рис. 5/2; Анфимов 1985, 76) По описанию (Анфимов 1985, 72), центральная перегородка из вертикально поставленных плит делила на две части и топочное отверстие печи СК №7 (рис. 3/1). Для каждого канала предназначалось отдельное отверстие; северное размером 4×35 см и южное – 23×37 см. В описании, скорее всего, допущена опечатка – через топочное отверстие высотой 4 см невозможно качественно протопить массивное сооружение. Вряд ли это отверстие использовалось для поддува воздуха в топку. Во-первых, каналы в этой печи раздельные, а во-вторых, система прогрева горячим воздухом от горящего на внешней площадке костра (принцип камина) вообще не требует поддува, в отличие от металлургических печей.

В связи с этим мне представляется сомнительным использование «глиняных сопел для дутья воздуха», обнаруженных «впервые в лесостепной Скифии» в печах, исследованных на селище V-III вв. до н.э. у с. Липовая Роща на Северском Донце (Радзиевская, Шрамко 1990, 167). По описанию лучше сохранившейся печи №1, в ней была обычная «предпечная (топочная – Б.Р.) яма размером 95×55 см», а место находки глиняных конусов – внутри заполнения верхней камеры печи (Радзиевская, Шрамко 1990, 166) – говорит о том, что их использовали как подставки под обжигаемую посуду.

По мнению С.Н. Братченко и В.М. Косяненко, конструкция описанных печей является наиболее примитивной, не требующей специальных навыков строительства, и обусловлена затруднениями местных гончаров, связанными с устройством решетчатого перекрытия, разделяющего топочную и обжигательную

камеры (Братченко, Косяненко 1994, 90; ср.: Анфимов 1973, 110). Такой вывод кажется мне необоснованным. Массивные перегородки топочной камеры, широкие боковые выступы, обкладка стен блоками пахсы и толстые плиты перекрытия жаропроводных каналов – все элементы «примитивной» конструкции увеличивали объем прогреваемого сооружения, замедляли остывание печи и повышали ее теплоотдачу. Процесс остывания печи продлевало также сооружение пода, а иногда и части обжигательной камеры в земле. Высокая температура восстановительного обжига и длительность процесса в таких горнах обеспечивали высокое качество сероглиняной меотской керамики, высоко ценившейся соседями, свидетельством чего является ее широкое распространение не только в степном Прикубанье и Нижнем Подонье, но и находки в отдаленных регионах кочевого мира (Медведев, Сафонов, Матвеев 2008, 117, рис. 80/1).

Самый распространенный у оседлых племен юга Восточной Европы тип керамической печи был иной. Топочная камера выкапывалась в земле, обмазывалась толстым слоем глины и перекрывалась турлучным или глинобитным (плетень обмазанный глиной) подом с продухами. Из турлука сооружалась и верхняя обжигательная камера (Дзембас 1989, 63; Малюкевич 1991, 229). Такую печь легко разогреть до высокой температуры, но она быстро остывает, ее легкая конструкция недолговечна и не предназначена для многократного использования, а главное – в ней невозможно достичь качества обжига сосудов, близкого меотскому.

Печи с таким же устройством топочной камеры, как у горнов первых веков н.э., существовали в Прикубанье на несколько веков раньше. Они исследовались в 1930-е гг. на Елизаветинском городище (Шилов 1955, 229-230), а в 1952 г. В.П. Шилов раскопал там же остатки еще 4 печей (Шилов 1955, 230-235, рис. 1; 2; 3). Все исследователи относят Елизаветинские печи ко II-I вв. до н.э. На соседних территориях ни в это, ни в более раннее время печей подобной конструкции нет.

Оригинальное устройство меотских гончарных горнов не имеет аналогий в античных керамических центрах, кроме общей для любой керамической печи двухъярусной конструкции. Устройство топочных камер в античных горнах иное: стационарное перекрытие камеры с круглыми продухами для циркуляции воздуха опирается на центральный круглый или квадратный столб (Керамическое 1966, табл. 1/2, 3, 5, 7; 16/4; 25/4а, б; Античные 1984, табл. LXII/1, 2, 1; LXIII/2; LXIV/1-5). В Крыму, регионе, традиционно тесно связанном с Прикубаньем, синхронные керамические печи, исследованные на позднескифских городищах, иной конструкции. Перекрытие топочной камеры с жаропроводными отверстиями опирается на столб в центре (Домбровский 1957, 193, рис. 4/2, 4). Близки по устройству гончарные печи мастерских Центральной Азии, топочные камеры которых часто сооружались без опорного столба (ср., напр.: Подушкин 1973, 187).

Печи с перегородками в топочной камере известны в Северо-Западном Причерноморье и Закарпатье. В Одесской области горны с двухчастными топками, разделенными перегородкой, исследовались на поселениях черняховской культуры в Главанах и Калиновке, и на синхронном поселении Холмское II, которое связывают с оседавшими на землю кочевниками (Малюкевич 1991, 228). Описанные Л.Е. Малюкевич горны соединяют в себе черты примитивных сооружений, когда стены выкопанной в земле топочной ямы обмазывались глиной и обжигались. Топочная и обжигательная камеры разделены подом с продухами, но опирается он на одну длинную перегородку. На поселении Холмское II перегородка имела форму килевидного выступа задней стенки (Малюкевич 1991, 229). Гончарные мастерские у с. Лужанка Закарпатской области относятся к тому же времени. В конце 1980-х гг. на поселении были раскопаны несколько гончарных горнов, в том числе с опорными стенками в топке (Дзембас 1989, 63).

Принято считать, что в устройстве гончарных горнов первых веков н.э. в западных и юго-западных регионах Украины отчетливо видны традиции не только провинциально-римского (шире – античного) производства. Такие особенности, как опорная стенка, исследователи считают характерными для горнов пшеворской культуры и кельтских горнов эпохи латена (Малюкевич 1991, 230).

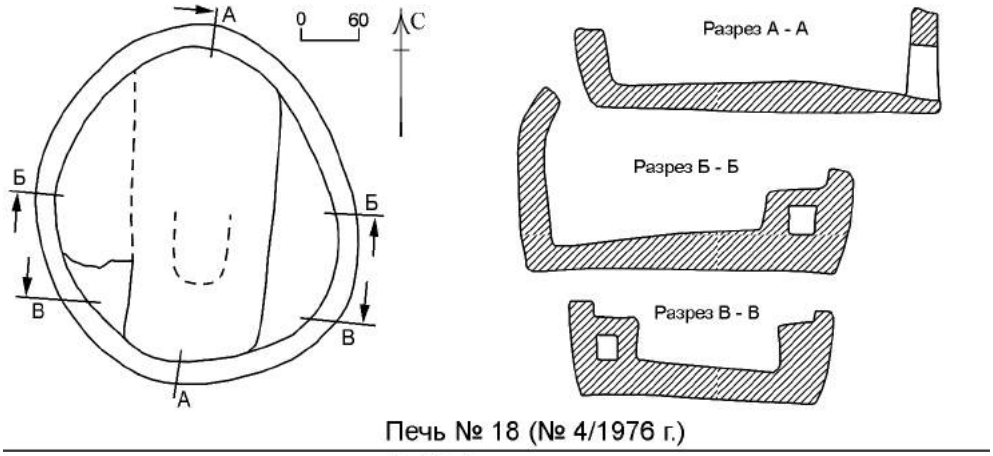

1

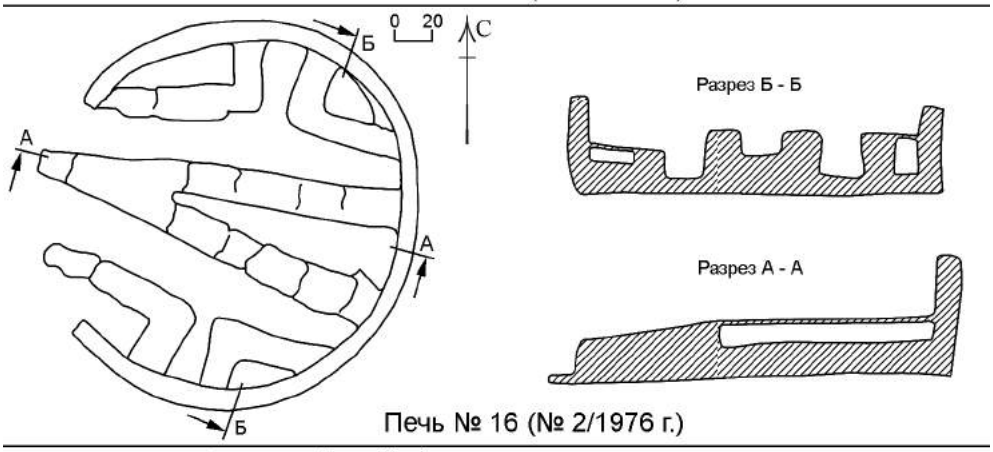

2

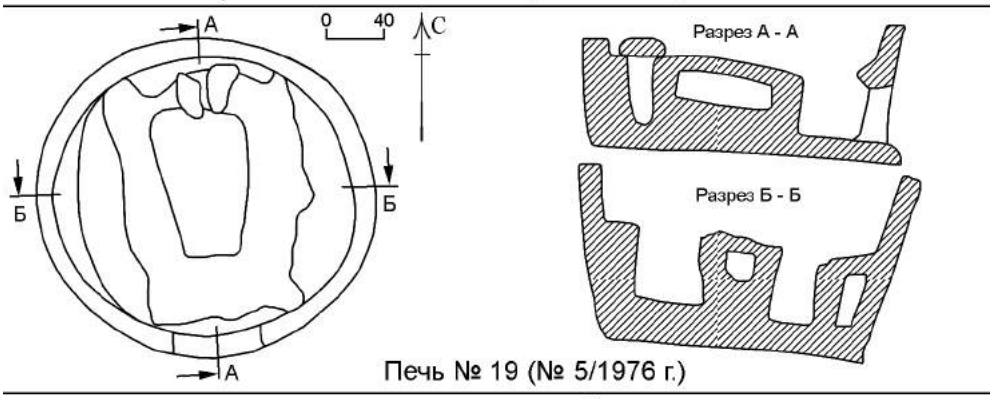

3

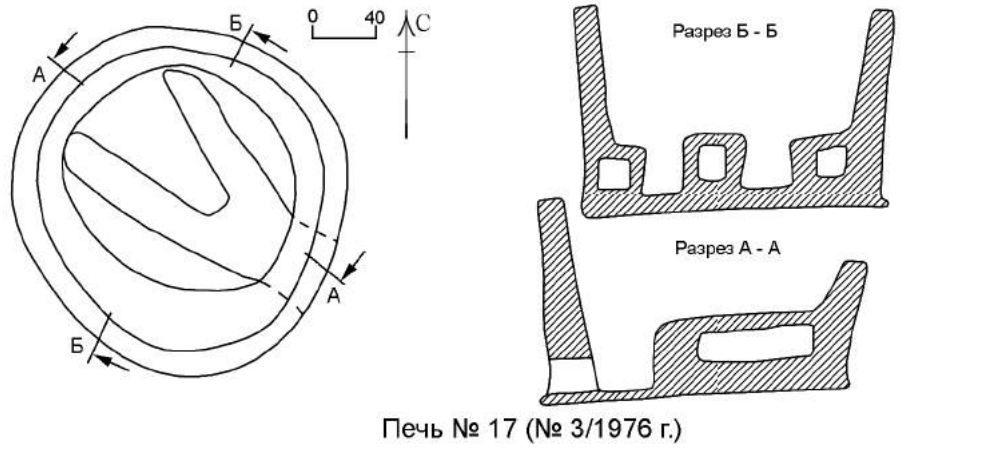

4

Рис. 6. Керамические печи Старокорсунского городища 2: 1 - печь №18, план и разрез; 2 - печь №16, план и разрез; 3 - печь №19, план и разрез; 4 - печь №17, план и разрез.

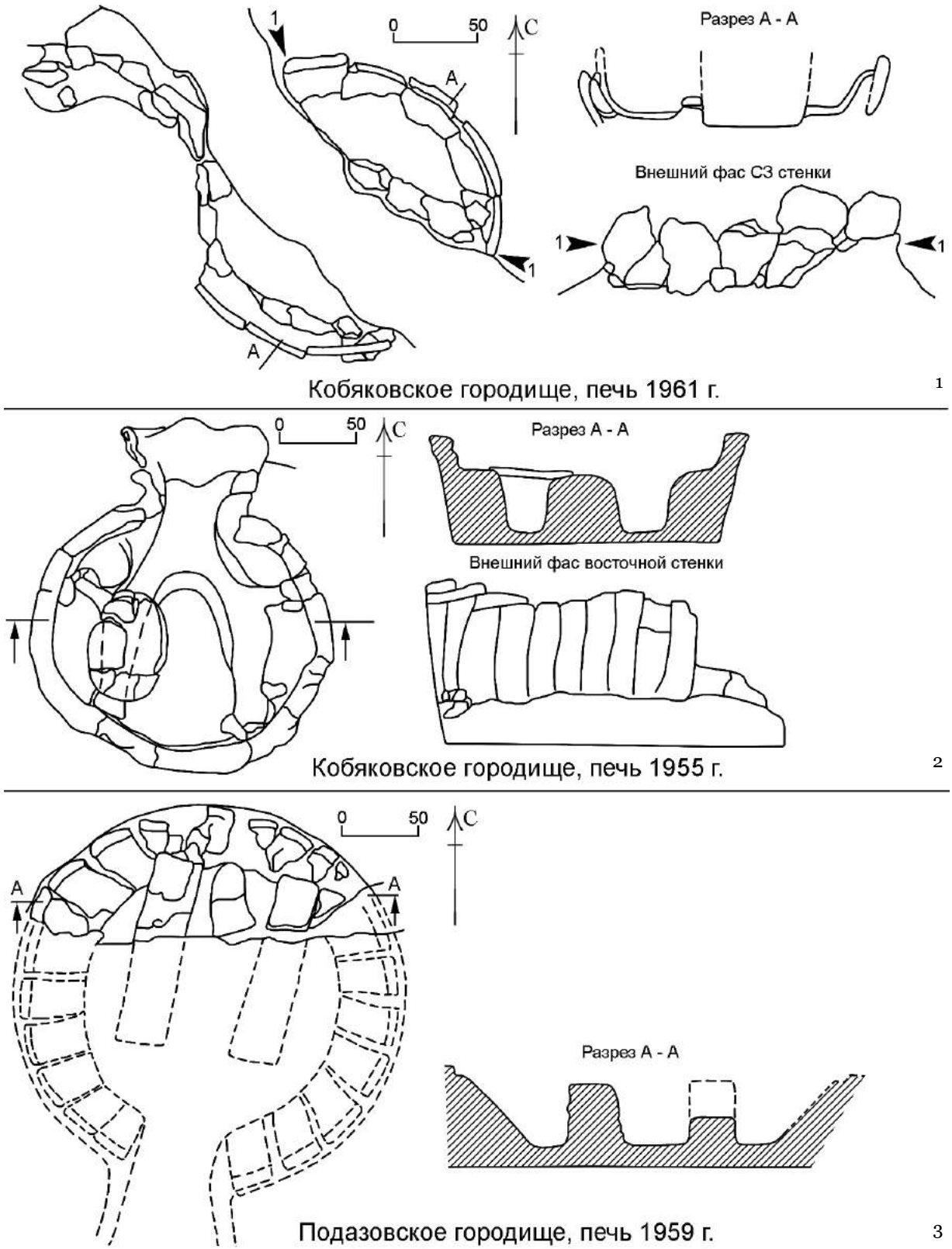

Рис. 7. Керамические печи донских меотских городищ: 1 - Кобяковское городище, печь 1961 г., план и разрез; 2 - Кобяковское городище, печь 1955 года; 3 - Подазовское городище, печь 1959 года.

Опорные стенки в устройстве топочных камер гончарных горнов мне удалось найти еще в одном регионе. Удлиненные, прямоугольные в плане опоры перекрытия подов малоазийских гончарных печей первых вв. н.э. напоминают меотские, но сами печи конструктивно совершенней и связаны с традицией провинциально-римского каменного строительства (Kassab Tezgör, Özsalar 2010, fig. 2; 3). Не могли ли малоазийские печи, прежде всего, печи малоазийской кельтики, послужить образцом для меотских горнов Прикубанья? И в Центральной Европе, и в Малой Азии знакомство с провинциально-римскими керамическими горнами привело к значительному усовершенствованию конструкции кельтских печей. Сохраняя общие принципы устройства и планировки, при сооружении отдельных частей конструкции начинают применять кирпич, заменяемый – в условиях кустарного производства – блоками пахсы.

Появившиеся в последнее время работы о кельтском присутствии в Северо-Восточном Причерноморье (Фалилеев 2011, 683 и другие работы того же автора) позволяют говорить о возможности иных связей с кельтским миром и иного механизма заимствования кельтских гончарных традиций. В любом случае эта сложная проблема требует специального исследования с использованием методики, опробованной в 1950-60-е гг. при картировании керамических горнов Центральной Азии. Исследование показало, что родственные, проживающие на относительно близких территориях, но разные этносы строят и используют различные типы гончарных печей (Воробьева 1961, 168).

Последнему противоречит замечание А.Е. Малюкевич об отсутствии связи между формой горна и конкретной территорией (Малюкевич 1991, 230). Автор ссылается на вывод И.Д. Зильманович, изложенный в статье, посвященной гончарным печам поселения Лука-Врублевецкая (Зильманович 1967). Последняя работа, однако, содержит утверждение совершенно противоположное. Речь идет о несовпадении ареалов распространения горнов различной конструкции, и о том, что только в Румынии, на Правобережье и в Западной Украине оба типа горнов (условно: «кельтские» и «античные» – Б.Р.) сосуществуют (Зильмановч 1967, 117).

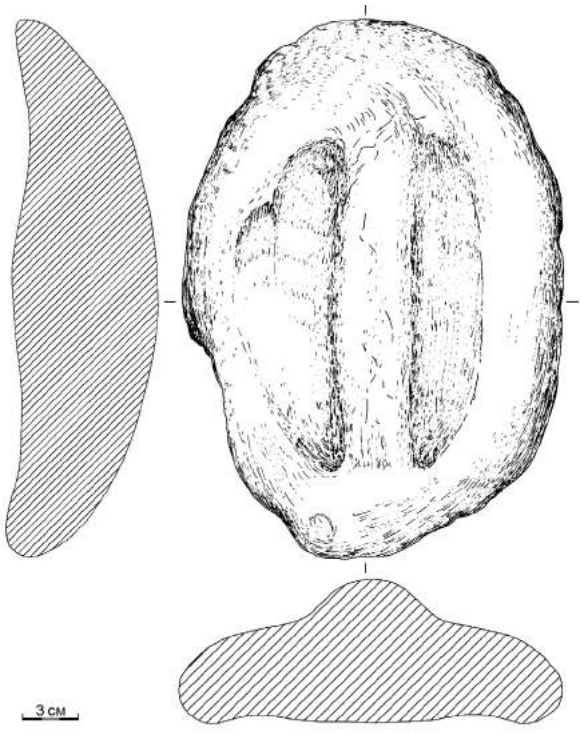

Рис. 8. Городище «Казанское 1», печь 2009 года, плитки из пахсы.

Возвращаясь к нашим печам, нужно заметить, что конструктивно идентичные гончарные печи Прикубанья и Нижнего Подонья сооружались одним этносом – меотами. Донские горны моложе, и их возникновение можно связать с переселением части меотов из Прикубанья в Подонье. В этом случае находит подтверждение недавно высказанное мной предположение о преимущественном переселении ремесленников, продукция которых была необходима кочевому населению региона (Раев 2008, 56 сл.). Приемы и навыки ремесленного производства – один из этноопределяющих признаков, и переселенные мастера на новом месте не только воспроизводят весь комплекс керамической посуды. Неизменным остается сам процесс изготовления гончарных изделий, включающий обжиг посуды в горнах, сооруженных в привычных для мастера формах.

Как ни странно, традиция сооружения топочной камеры с перегородками, несмотря на простоту конструкции, не получила продолжения и не пережила в Прикубанье период поздней античности. Исследователи отмечают, что в раннем средневековье гончары

Северо-Западного Предкавказья используют горны совершенно иной конструкции, никак не связанные с гончарными горнами раннего железного века (Ловпаче 2009, 130). В этих печах топочная камера перекрыта подом, опирающимся на центральный столб, по периметру и в центре сделаны круглые продухи (Ловпаче 1995, табл. LVI-LX; LXVI; Ловпаче 2009, табл. 1, 2). Единственная описанная Н.Г. Ловпаче печь с куполообразным перекрытием топочной камеры, не опирающимся на центральную опору, судя по конструкции, не предназначалась для обжига керамики (Ловпаче 1995, табл. LXI).

Самым существенным отличием от меотских горнов является то, что топочные камеры в средневековых печах не обкладывались кирпичом, а обмазывались глиной и обжигались. Если и можно говорить о влиянии боспорских горнов (Ловпаче 2009, 130), следует отметить для Северо-Западного Предкавказья деградацию и утрату в средневековье строительных навыков гончаров не только античных, но и меотских центров керамического производства.

Библиография

Агроклиматические 1975: Агроклиматические ресурсы Краснодарского края (Ленинград 1975).

Античные 1984: Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья (Москва 1984).

Анфимов 1973: Н.В. Анфимов, Раскопки на правобережье р. Кубани. В сб.: АО 1972 г. (Москва 1973), 109-110.

Анфимов 1984: И.Н. Анфимов, основные этапы развития керамического производства у меотских племен Прикубанья. В: XIII Крупновские чтения. Майкоп, 1984 год. В сб.: Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа, вып. VIII. Крупновские чтения 1971-2006 (Москва 2008), 348-349.

Анфимов 1985: И.Н. Анфимов, Меотские гончарные печи I-III вв. н.э. (Старокорсунское городище). В сб.: Вопросы археологии Адыгеи (Майкоп 1985), 65-91.

Братченко, Косяненко 1994: С.Н. Братченко, В.М. Косяненко, Нижнедонской гончарный центр первых веков нашей эры (по материалам гончарных мастерских Кобякова и Подазовского городищ). В сб.: Донские древности, вып. 2 (Азов 1994), 80-101.

Воробьева 1961: М.Г. Воробьева, Опыт картографирования гончарных печей для Историко-этнографического атласа Средней Азии и Казахстана. В сб.: Труды Института этнографии АН СССР, т. 48 (Москва 1961).

Домбровский 1957: О.И. Домбровский, Керамическая печь на скифском городище “Красное”. В сб.: История и археология древнего Крыма (Киев 1957), 191-209.

Зильманович 1967: И.Д. Зильманович, Гончарные печи Луки-Врублевецкой. КСИА вып. 112, 1967, 112-117.

Керамическое 1966: Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. САИ. Вып. Г 1-20 (Москва 1966).

Краснодарский 1999: Краснодарский край: почвенно-экологический атлас (Краснодар 1999).

Ловпаче 1995: Н.Г. Ловпаче, Художественная керамика средневековой Адыгеи (Майкоп 1995).

Ловпаче 2009: Н.Г. Ловпаче, Дитлер П.А. и археология Адыгеи раннего средневековья. В сб.: Археология Адыгеи. К 90-летию со дня рождения П.А. Дитлера (Майкоп 2009), 126-160.

Медведев, Сафонов, Матвеев 2008: А.П. Медведев, И.Е. Сафонов, Ю.П. Матвеев, Сарматское «княжеское» погребение у южной окраины г. Липецка. В кн.: А.П. Медведев, Сарматы в верховьях Танаиса. Приложение (Москва 2008), 116-123.

Подушкин 1973: Н.П. Подушкин, гончарные печи раннеземледельческих поселений долины Арыси. В сб.: Археологические исследования в Казахстане (Алма-Ата 1973), 183-187.

Радзиевская, Шрамко 1990: В.Е. Радзиевская, Б.А. Шрамко, Гончарные печи скифской эпохи в бассейне Северского Донца. В сб.: Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. ТД областной научно-практической конференции (Луганск 1990), 165-167.

Раев 2006: Б.А. Раев, Итоги исследований меотских городищ в среднем течении реки Кубань в 2003–2005 гг. В сб.: Современное состояние и сценарии развития юга России. Материалы научно-практического семинара ЮНЦ РАН (Ростов-на-Дону 2006), 187-202.

Раев 2008: Б.А. Раев, Меоты и степь: к взаимоотношениям кочевого и оседлого населения в Прикубанье на рубеже эр. В сб.: Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале, т. II (Москва 2008), 55-57.

Раев 2011: Б.А. Раев, Конструктивные особенности керамических печей меотских городищ Прикубанья и Нижнего Дона. В сб. Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме: Тезисы докладов и сообщений конференции (Ялта 2011), 91-93.

Фалилеев 2011: А.И. Фалилеев, Кельты-танаиты: попытка интерпретации. В сб.: Боспорский феномен: население, языки, контакты (Санкт-Петербург 2011), 682-686.

Шилов 1955: В.П. Шилов, Новые данные об Елизаветинском городище по раскопкам 1952 г. СА XXIII, 1955, 228-249.

Kassab Tezgör, Özsalar 2010: D. Kassab Tezgör, A. Özsalar, The Reconstruction of a Roman Kiln in the Archaeological Museum of Sinop. Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 16, 2010, 199-216, 543-546.

Mackensen 2009: M. Mackensen, Technology and organization of ARS ware production-centres in Tunisia. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series nr. 76, 2009, 17-44.

Schutze 2005: E. Schultze, Das Dondelta in römischer Zeit. Eurasia antiqua 11, 2005, 205-230.

Cuptoare pentru ars ceramică din fortificaţiile meotice din bazinele râurilor Kuban şi Don

Rezumat

În anii 2005-2009 în cetăţile de pe cursul mijlociu al râului Kuban au fost descoperite trei cuptoare pentru ars ceramica, datate în primele secole p. Chr. Împreună cu alte 20 de cuptoare, atestate în anii ’70 ai sec. XX, acestea reprezintă un grup tipologic compact de construcţii. Toate cuptoarele au două nivele, deosebirile constând numai în dimensiunile şi amenajarea camerei inferioare. Diametrul cuptoarelor variază între 0,9 şi 2,6 m, dimensiunea medie fiind de ≈ 2,0 m. Plafonul camerei pentru foc se sprijinea pe un perete de partajare în formă de „chilă”. Majoritatea cuptoarelor au gura plasată la est sau nord-est, diametral opusă direcţiei vânturilor de la sud-vest şi vest, care predomină în regiunea Kubanului pe timp de vară. Aceasta vorbeşte despre o utilizare sezonieră, preponderent vara, a cuptoarelor date.

În calitate de prototip pentru aceste cuptoare au servit cuptoarele din sec. II-I a. Chr. de la cetatea Elizavetino, amplasată în aceeaşi regiune. O astfel de amenajare a cuptoarelor nu este cunoscută în producţia antică a ceramicii şi nici de meşterii din Asia Mijlocie. Unele particularităţi ale cuptoarelor meotice din regiunea Kuban le apropie de cele din nord-vestul Mării Negre şi din regiunea Transcarpatică. Aceste tradiţii puteau fi preluate de meşterii din Kuban de la celţii din Asia Mică.

Olarii din Kuban, strămutaţi de către nomazi în sec. I p. Chr. pe Donul Inferior, au reprodus la locul nou de trai cuptoarele utilizate de ei anterior. Prin aceasta poate fi explicată similitudinea construcţiei de cuptoare pentru ars ceramica în aceste două regiuni.

Cuptoarele medievale pentru ars ceramica din regiunea Kuban nu vor continua tradiţiile din perioada precedentă, ele fiind rudimentare, foarte simple în amenajare.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Cuptor pentru ars ceramica din necropola cetăţii Sporn 1. Planul şi profiluri.

Fig. 2. Cuptoare pentru ars ceramica din fortificaţia Kazansk 1: 1 - cercetări din anul 2005; 2 - cercetări din anul 2009.

Fig. 3. Cuptoare pentru ars ceramica din fortificaţia Starokorsunsk 2: 1 - cuptoarele nr. 7-9, plan şi profil; 2 - cuptoarele nr. 1-6, plan şi profil.

Fig. 4. Cuptoare pentru ars ceramică din fortificaţia Starokorsunsk 2: 1 - cuptorul nr. 10, plan şi profil; 2 - cuptorul nr. 11, plan şi profil; 3 - cuptorul nr. 12, plan şi profil; 4 - cuptorul nr. 14, plan şi profil.

Fig. 5. Cuptoare pentru ars ceramică din fortificaţia Starokorsunsk 2: 1 - cuptorul nr. 13, plan şi profil; 2 - cuptorul nr. 15, plan şi profil; 3 - cuptorul nr. 20, plan şi profil.

Fig. 6. Cuptoare pentru ars ceramică din fortificaţia Starokorsunsk 2: 1 - cuptorul nr. 18, plan şi profil; 2 - cuptorul nr. 16, plan şi profil; 3 - cuptorul nr. 19, plan şi profil; 4 - cuptorul nr. 17, plan şi profil.

Fig. 7. Cuptoare pentru ars ceramica din fortificaţiile meotice din regiunea Donului: 1 - cetatea Kobjakovsk, cuptor descoperit în anul 1961, plan şi profil; 2 - cetatea Kobjakovsk, cuptor descoperit în anul 1955; 3 - cetatea Podazovsk, cuptor descoperit în anul 1959.

Fig. 8. Cetatea Kazansk 1. Cuptor descoperit în anul 2009.

Tabelul 1. Particularităţile constructive de bază ale cuptoarelor din primele secole p. Chr. din regiunile Kuban şi Donului Inferior.

The pottery kilns at the Maeothian settlements of the Kuban river and the Don river regions

Abstract

In 2005-09, three pottery kilns were unearthed at the Maeothian settlements of the first centuries AD in the Kuban River region. Together with 20 kilns excavated in the 1970s they formed a typologically compact group of pottery kilns in the region. All kilns are two-storey structures and differ only in size and design of the heating chambers. The diameters of kilns range from 0,9 to 2,6 m, with ca. 2,0 m on average. The roof of the heating chamber was supported by the partitions long-trapezoidal in shape. The openings for fire are mainly facing the east or northeast, for the western and southwest winds in summer did not cool the kilns. It allows us to suggest the seasonal use of these kilns, mainly for the summer.

The kilns dated to the 2nd-1st centuries BC at the Elizavetinsky settlement located in the same region had served as prototypes for the kilns in study. The kilns of the similar design are known neither from the Greek or Roman pottery workshops, nor was it in use by the craftsmen of Central Asia. Some features makes parallel the Maeotian kilns of the Kuban region with kilns found in the Northwest Black Sea and Transcarpathian regions, the areas connected to the Celtic traditions. These traditions could be adopted by the Meothian craftsmen from the Celts lived in Asia Minor.

The potters of the Kuban region, re-settled by the nomads to the Lower Don area in the 1st century AD had reproduced there their customary type of the pottery kilns. It explains the complete identity in the construction of kilns in both regions.

The medieval pottery kilns in the Northeast Caucasian region did not continue the tradition. These were more primitive in design and easier to make.

List of illustrations:

Fig. 1. The pottery kiln at the necropolis of the Sporny 1 settlement: plans and cross-sections of different levels.

Fig. 2. Pottery kilns of the Kazansky 1 settlement: 1 - the 2005 field season; 2 - the 2009 field season.

Fig. 3. Pottery kilns of the Starokorsunsky 2 settlement: 1 - kilns Nrs. 7-9, the plan and cross-section; 2 - kilns Nrs. 1-6, the plan and cross-section.

Fig. 4. Pottery kilns of the Starokorsunsky 2 settlement: 1 - the kiln nr. 10, the plan and cross-section; 2 - the kiln Nr. 11, the plan and cross-section; 3 - the kiln nr. 12, the plan and cross-section; 4 - the kiln nr. 14, the plan and cross-section.

Fig. 5. Pottery kilns of the Starokorsunsky 2 settlement: 1 - the kiln nr. 13, the plan and cross-section; 2 - the kiln nr. 15, the plan and cross-section; 3 - the kiln nr. 20, the plan and cross-section.

Fig. 6. Pottery kilns of the Starokorsunsky 2 settlement: 1 - the kiln nr. 18, the plan and cross-section; 2 - the kiln nr. 16, the plan and cross-section; 3 - the kiln nr. 19, the plan and cross-section; 4 - the kiln nr. 17, the plan and cross-section.

Fig. 7. Pottery kilns of the Maeotian settlements in the Lower Don region: 1 - the Kobyakovsky settlement, the kiln unearthed in 1961, the plan and cross-section; 2 - the Kobyakovsky settlement, the kiln unearthed in 1955; 3 - the Podazovsky settlement, the kiln unearthed in 1959.

Fig. 8. The kiln unearthed in 2009, pahsa slabs from the Kazansky 1 settlement.

Plate 1. The main features of pottery kilns from the Kuban and the Lower Don regions, the first centuries AD.

30.04.2012

Др. Борис Раев, Археологическая лаборатория, Южный научный центр Российской Академии наук, пр. Чехова, 41, 346006 Ростов-на-Дону, Россия, e-mail: boris_raev@mail.ru

РЕЗУЛЬТАТЫ РАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ В ЦЕНТРАЛЬНЫХ И СЕВЕРНЫХ РАЙОНАХ РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА

Иван Власенко

Во второй половине XX века в связи с возросшей хозяйственной деятельностью, а также с тематической направленностью научных разработок в Республике Молдова возникла необходимость проведения широкомасштабных разведочных работ по выявлению и исследованию различных категорий археологических памятников. Большое количество памятников было обнаружено в зонах новостроек, но лучшие результаты достигались при сплошном обследовании определённых территорий.

В настоящее время в республике установлено местоположение нескольких тысяч памятников археологии, относящихся к различным культурно-хронологическим периодам начиная от древнекаменного века и кончая поздним средневековьем, что свидетельствует об интенсивном и непрерывном заселении человеком этого благодатного края.

В 1984 г. в центральных и северных районах республики были проведены работы по проверке хоздоговорных проектов, а в районе Стрэшень предпринята попытка сплошного обследования местности на предмет выявления средневековых памятников. В результате этих работ обнаружено 65 поселений и один могильник различных культур и эпох (от энеолита до позднего молдавского средневековья). Описанию нововыявленных памятников и посвящается настоящая публикация.

Центральные районы

В центральных районах работы проводились в составе отряда Славянской экспедиции Отдела этнографии и искусствоведения АН МССР[1].

В районе Стрэшень была обследована часть бассейна р. Бык от с. Кожушна до пос. Буковэц, а также частично правая сторона поймы р. Буковэц от её устья до с. Лозова. Кроме того, в бассейне р. Ишновэц разведаны окрестности с. Скорень, а у с. Юрчень района Ниспорень исследована долина р. Лапушна.

Район Стрэшень

Скорень IV[2]. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. расположено в 1,5 км к северо-северо-западу от с. Скорень на мысу, справа от дороги Скорень-Стрэшень. На площади около 150×50 м собрана лепная гетская керамика и фрагменты амфор. Площадь поселения занята садом.

Скорень V. Многослойное поселение находится в 1 км к северо-западу от с. Скорень на мысу правого склона долины, направленной к селу, у плотины пруда. Край мыса нарушен глубокой канавой водостока из пруда, а также разрушается местным населением при добыче глины. В обрыве прослеживался профиль грушевидной ямы. Собрана лепная керамика с примесью мелкого песка раннеславянской культуры VI-VII вв., серая и красная керамика молдавской культуры XVII-XVIII вв.

Скорень VI. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. расположено на юго-восточной окраине с. Скорень, на склоне правого берега р. Ишновэц. Оно частично занято приусадебными участками и постройками. Площадь поселения не определена. Среди подъёмного материала преобладают невыразительные обломки лепной гетской посуды.

Скорень VII. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. расположено в 500-600 м к югу от юго-восточной окраины с. Скорень на мысу правого берега р. Ишновэц, здесь в саду обнаружена фрагментированная лепная гетская керамика.

[1] Руководил экспедицией В.С. Бейлекчи. В работе отряда принимал участие сотрудник Отдела Е.О. Клочко.

[2] В публикацию включены лишь те поселения, описание которых отсутствует в археологических картах МССР и порайонных сводах археологических памятников Республики Молдова 1993 г. Нумерация памятников продолжена и приведена в порядке их обнаружения.

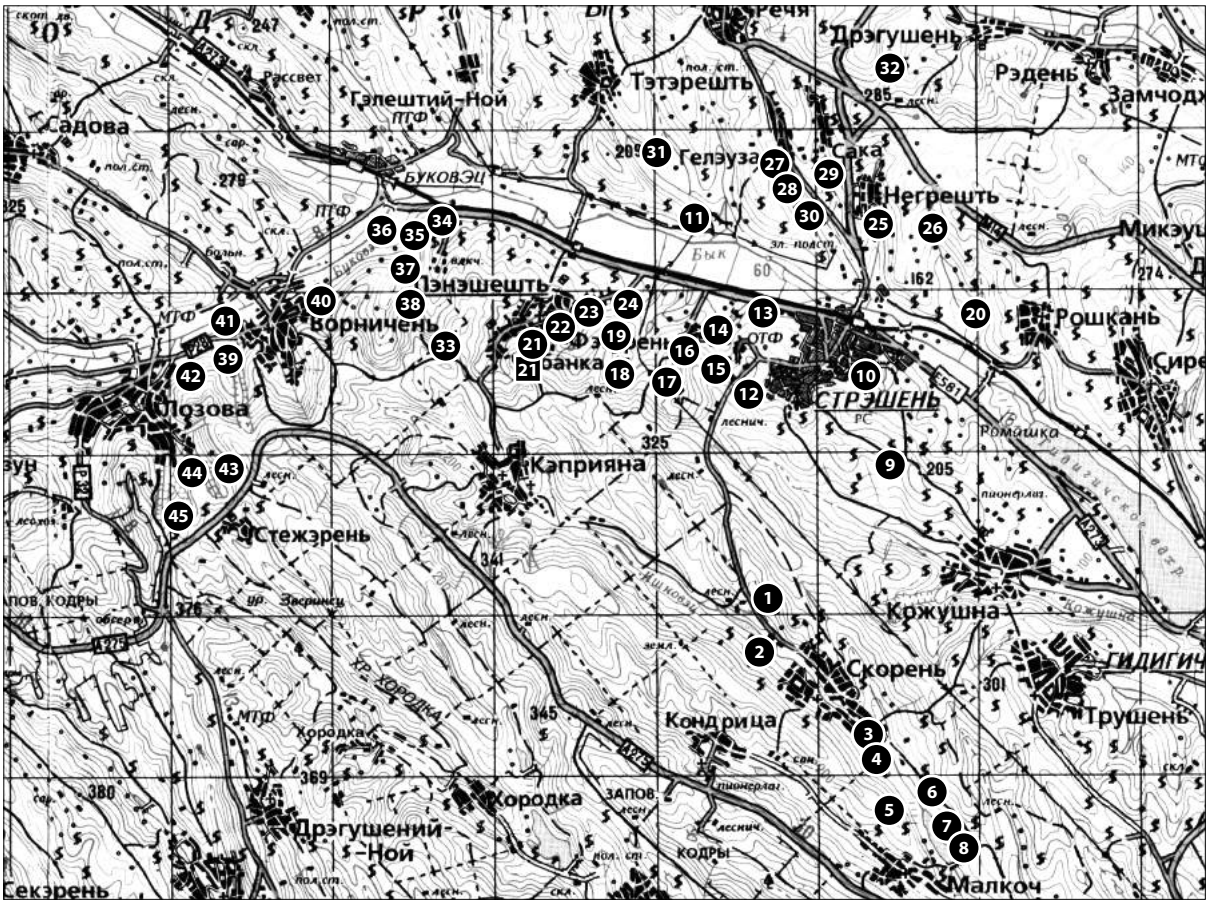

Рис. 1. Археологические памятники района Стрэшень.
● - поселения; ■ - могильники. 1 - Скорень IV; 2 - Скорень V; 3 - Скорень VI; 4 - Скорень VII; 5 - Скорень VIII; 6 - Скорень IX; 7 - Скорень X; 8 - Скорень XI; 9 - Стрэшень VII; 10 - Стрэшень VIII; 11 - Стрэшень IX; 12 - Стрэшень X; 13 - Стрэшень XI; 14 - Фэгурень I; 15 - Фэгурень II; 16 - Фэгурень III; 17 - Фэгурень IV; 18 - Фэгурень V; 19 - Фэгурень VI; 20 - Рошкань I; 21 - Пэнэшэштъ IV; 22 - Пэнэшэштъ V; 23 - Пэнэшэштъ VI; 24 - Пэнэшэштъ VII; 25 - Негрешть I; 26 - Негрешть II; 27 - Гелэуза I; 28 - Гелэуза II; 29 - Гелэуза III; 30 - Гелэуза IV; 31 - Тэтэрешть I; 32 - Речя III; 33 - Кэприяна; 34 - Ворничень VI; 35 - Ворничень VII; 36 - Ворничень VIII; 37 - Ворничень IX; 38 - Ворничень X; 39 - Ворничень XI; 40 - Ворничень XII; 41 - Ворничень XIII; 42 - Ворничень XIV; 43 - Стежэрень III; 44 - Стежэрень IV; 45 - Стежэрень V.

Скорень VIII. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н. э. находится в 2 км к юго-востоку от с. Скорень. На распаханном пологом мысу правого берега р. Ишновэц выявлена лепная гетская керамика.

Скорень IX. Поселение эпохи энеолита культуры Кукутень-Триполье В IV тыс. до н.э. расположено в 1,5-2 км к юго-востоку от с. Скорень на относительно высоком мысу левого берега р. Ишновэц (напротив гетского поселения Скорень VIII). Здесь, в винограднике найдены фрагменты сосудов с остатками орнамента, нанесённого коричневой краской.

Скорень X. Поселение эпохи поздней бронзы-культуры Ноуа (XIV-XII вв. до н.э.) находится в 3-3,5 км к юго-востоку от с. Скорень на двух пологих мысах левого берега пруда (примерно у его середины). Культурный слой поселения распахивается под однолетние культуры. Подъёмный материал представлен лепной желтовато-серой керамикой, костями животных, сланцевым точильным бруском.

Скорень XI. Многослойное поселение расположено в 4 км к югу-востоку от с. Скорень, в 1,5 км к востоку от с. Малкоч. На пологом мысу левого склона долины, у плотины пруда собраны обломки лепной гетской (IV-III в. до н.э.) посуды с примесью в тесте шамота, а также серая и красная керамика молдавской культуры XVII-XVIII вв.

Стрэшень VII. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. расположено между г. Стрэшень и с. Кожушна в урочище «Валя Муржинчей». На распаханном мысу левого склона долины, направленной к с. Кожушна, найдена красноватая лепная гетская керамика.

Стрэшень VIII. Поселение эпохи финальной бронзы раннегальштатской культуры Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э. находится в 800 м к юго-востоку от г. Стрэшень, слева от шоссе Кишинэу-Унгень. В долине, понижающейся с юга на север, на левом пологом берегу пруда, на площади около 600×150 м обнаружена лощёная лепная керамика. Памятник засажен садом.

Стрэшень IX[3]. Поселение культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв. расположено в 3 км к северо-западу от г. Стрэшень на склоне левого берега р. Бык. У поворота высоковольтной ЛЭП, на площади около 500×100 м встречаются обломки серой гончарной керамики.

Стрэшень X. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. находится на юго-западной окраине г. Стрэшень, в 3 км к востоку от телевизионной вышки, в 1,5 км к северо-западу от церкви, на высоком коренном мысу левого склона долины, направленной с запада на восток. На приусадебных участках выявлена лепная гетская керамика и глиняная обмазка. Площадь поселения не определяется.

Стрэшень XI. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. расположено в 500 м к западу от северо-западной окраины г. Стрэшень, в 50 м слева от автодороги Кишинэу-Унгень, на пологом мысу правого берега р. Бык. В винограднике (на площади примерно 130×60 м) найдены невыразительные черепки лепной гетской керамики.

Фэгурень I. Многослойное поселение расположено в 1,7 км к востоку от северной окраины с. Фэгурень (коммуна Стрэшень). На правом пологом склоне долины ниже фермы собрана лепная желтоватая, частично нарочито ошершавленная керамика. На фрагменте внутренней поверхности дна одного из сосудов обнаружено прикипевшее железо. Эти материалы относятся к культуре Поенешть-Лукашеука II-I вв. до н.э. Кроме этого, найдена серая и красная керамика молдавской культуры XVI-XVII вв.

Фэгурень II. Многослойное поселение находится в 1,7-2 км к востоку от южной окраины с. Фэгурень (коммуна Стрэшень) на пологом мысу, образованном двумя лощинами, выходящими из леса. Здесь выявлены обломки лепной керамики с шамотом в тесте раннеславянской культуры типа Луки-Райковецкой-Хлинча I VIII-IX вв., несколько фрагментов гончарной керамики X-XI вв. с углублённым линейным орнаментом, относящейся к древнерусской культуре типа Екимэуць-Алчедар, а также серая и красная керамика молдавской культуры XVI-XVII вв.

Фэгурень III. Многослойное поселение расположено в 1 км к востоку от центральной части с. Фэгурень (коммуна Стрэшень) на левом склоне долины, выходящей к р.Бык. Напротив фермы, на площади около 150×70 м найдена лощеная лепная керамика эпохи поздней бронзы культуры Кишинэу-Корлэтень (XII-X вв. до н.э.), лепная керамика с гранёными венчиками и нарочитой ошершавленностью стенок культуры Поенешть-Лукашеука II-I вв. до н.э. В меньшей мере встречена серая гончарная посуда культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв., а также керамика молдавской культуры XVI-XVIII вв.

Фэгурень IV. Гетское поселение находится в 1 км к югу от с. Фэгурень (коммуна Стрэшень), в 500 м к югу от небольшого пруда. Здесь, в верхней части мыса, направленного на север и образованного двумя лощинами, начинающимися в лесу и впадающими в долину, проходящую через всё село к пойме р. Бык, на площади около 200×100 м собрана лепная керамика IV-III вв. до н.э. Верхняя часть поселения занята лесом, где она пересекается просекой и высоковольтной ЛЭП, нижняя – распахивается.

Фэгурень V. Гетское поселение IV-III вв. до н.э. расположено в 2 км к западу от с. Фэгурень (коммуна Стрэшень) на левом склоне долины, направленной с юга на север, у второго столба от поворота электрической линии высокого напряжения. Площадь поселения небольшая, засажена виноградником.

Фэгурень VI. Поселение гетской культуры расположено в 2,5 км к западу от с. Фэгурень

[3] Поселения культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв. были опубликованы (Vlasenco, Popa 2001, 81-105).

(коммуна Стрэшень) в пойме долины, направленной с юга на север, поблизости от гетского поселения Фэгурень V. У четвёртого столба от поворота высоковольтной ЛЭП, на площади около 200×70 м, занятой виноградником, собрана лепная керамика IV-III вв. до н.э.

Рошкань I. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н. э. находится в 1-1,5 к западу от с. Рошкань на узком пологом мысу, образованном двумя почти параллельными долинами. В месте пересечения мыса высоковольтной ЛЭП в винограднике собраны невыразительные обломки лепной гетской керамики.

Пэнэшешть IV. Поселение и могильник молдавской культуры XVI-XVIII вв. расположены у села Пэнэшешть. Поселение выявлено в 500 м к югу от села в урочище «Куртя луй Костя», на правом пологом склоне долины, направленной с юга на север, рядом с прудом. Территория поселения была занята садом. На берегу пруда, на небольшом мысу противоположного склона долины находится частично разрушенный могильник этого же времени.

Пэнэшешть V. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. расположено у восточной окраины с. Пэнэшешть на правом склоне долины, нарушенном оползнем и изобилующем выходами грунтовых вод и солончаками. Оно начинается у сельского стадиона и тянется вдоль склона долины на 300 м при ширине 50 м. Площадь поселения частично распахивается.

Пэнэшешть VI. Поселение культуры Сынтана де Мureш-Черняхов III-IV вв. обнаружено у северо-восточной окраины с. Пэнэшэшть на левом пологом склоне долины, справа от дороги, соединяющей село с автодорогой Кишинэу-Унгень, возле бывшего колхозного двора. Протяжённость памятника вдоль склона около 1 км. В подъёмном материале преобладают фрагменты серой круговой шероховатой и гладкой керамики, обломки амфор.

Пэнэшешть VII. Поселение культуры Сынтана де Мureш-Черняхов находится в 1,5-2,0 км к северо-востоку от с.Пэнэшешть, в 700-800 м к востоку от дороги, соединяющей село с автотрассой Кишинэу-Унгень. Здесь, на краю пологого мыса, ориентированного на запад, в саду (возле леса), на площади около 200×70 м собрана лепная и серая гончарная керамика III-IV вв.

Негрешть I. Многослойное поселение выявлено в южной части с. Негрешть на левом пологом склоне долины. Частично на огородах жителей, частично на задернованном, нарушенном оползнем склоне, выше сельского стадиона найдены фрагменты серой круговой посуды культуры Сынтана де Мureш-Черняхов III-IV вв. и молдавской керамики XVII в. Размеры памятника не установлены.

Негрешть II. Поселение культуры Сынтана де Мureш-Черняхов расположено в 1,5-2,0 км к юго-востоку от с. Негрешть на обоих склонах долины, выходящей к пойме р. Бык. Здесь, между прудами на площади около 250×100 м собраны обломки серой круговой керамики и фрагменты амфор III-IV вв.

Гелэуза I. Поселение эпохи поздней бронзы культуры Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э. расположено на южной окраине с.Гелэуза, слева от дороги Стрэшень-Гелэуза. На пологих мысах правого склона долины, выходящей к р. Бык и к г. Стрэшень собрана керамика вышеуказанной культуры. Площадь поселения занята виноградником.

Гелэуза II. Поселение культуры Сынтана де Мureш-Черняхов III-IV вв. находится в 1 км к югу от с. Гэлэуза. Оно перекрывает южную часть поселения Гелэуза I и вытянуто вдоль правого склона долины на 1 км. Подъёмный материал – серая и красная гончарная керамика, фрагменты амфор.

Гелэуза III. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. выявлено в 1,5 км к юго-востоку от с. Гелэуза, в 1 км к югу от с. Сака на правом склоне долины, направленной с севера на юг (к г. Стрэшень). В винограднике, на площади 200×70 м собраны обломки лепных гетских сосудов.

Гелэуза IV. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. расположено в 2 км к югу от с. Гелэуза на небольшом мысу правого склона долины, вытянутой с севера на юг и впадающей в пойму р. Бык. По дну долины протекает ручей. Верхняя часть мыса занята виноградником, нижняя – лесом. В винограднике на небольшой площади найдена лепная гетская керамика и кости животных.

Тэтэрешть I. Поселение культуры Сынтана де Мureш-Черняхов III-IV вв. обнаружено в 2-2,5 км к юго-востоку от с. Тэтэрешть, во вто-

рой от села долине, по которой протекает ручей. Долина понижается с севера на юг и выходит к пойме р. Бык. Поселение тянется вдоль правого склона на 1 км при ширине около 150 м. Найдена серая гладкая и шероховатая гончарная керамика, а также фрагменты амфор.

Речa III. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. выявлено в 3-4 км к юго-востоку от села Речa на левом пологом склоне долины, направленной с севера на юг (по дну долины протекает ручей). Здесь, в 1,0-1,5 км к юго-востоку от дома виноградарей, в саду на площади около 300×100 м собраны фрагменты лепной гетской керамики.

Кэприяна. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. находится в 3,0-3,5 км к северо-северо-западу от с. Кэприяна на правом склоне долины, направленной к пойме р. Бык. По этой долине проходит дорога, соединяющая бывший пионерский лагерь с автодорогой Кишинэу-Унгень. В винограднике на небольшой площади выявлены фрагменты лепной гетской керамики.

Ворничень VI. Поселение эпохи энеолита культуры Кукутень-Триполье B IV тыс. до н.э. расположено в 3,5 км к северо-востоку от с. Ворничень, в 500 м севернее бывшего пионерского лагеря. На водоразделе, в урочище «Подишул цыгэнчий», в винограднике собрано небольшое количество обломков невыразительной керамики вышеуказанной культуры. Площадь поселения не определена.

Ворничень VII. Многослойное поселение находится в 2,5 км к северо-востоку от с. Ворничень, на правом пологом склоне долины, выходящей к устью р. Буковэц. В 200 м ниже леса, в 800 м к юго-западу от родника, в винограднике на площади около 200×70 м собрана лепная гетская керамика IV-III вв. до н.э. и гончарная молдавская XVII-XVIII вв.

Ворничень VIII. Поселение XVII-XVIII вв. расположено в 2,5-3 км к северо-северо-востоку от с. Ворничень на пологом мысу левого склона долины (поблизости от устья р. Буковэц), в 500-800 м к северу от бывшего совхозного дома. Подъёмный материал представлен серой, белой и красной молдавской керамикой.

Ворничень IX. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. выявлено в 2,2 км к северо-востоку от с. Ворничень на правом пологом склоне долины, направленной с юга на север и выходящей к р. Буковэц. На площади около 150×70 м в винограднике обнаружена лепная гетская керамика и мелкие фрагменты амфор.

Ворничень X. Многослойное поселение находится в 2 км к востоку от с. Ворничень на мысу правого склона долины (у её изгиба), напротив родника. Здесь, в яблоневом саду на площади около 600×150 м собрана лепная каннелированная керамика эпохи финальной бронзы Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э. и фрагменты гончарной керамики культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв. н.э.

Ворничень XI. Многослойное поселение расположено в 1,5 км к западу от с. Ворничень на мысу правого склона долины р. Буковэц. Среди подъёмного материала встречается керамика, культурная принадлежность которой не установлена, серая гончарная посуда культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв., фрагменты золотоордынских сосудов XIV в. и несколько обломков серой керамики молдавской культуры XVI-XVII вв. Территория поселения занята садом.

Ворничень XII. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. обнаружено на северо-восточной окраине с. Ворничень, на склоне правого берега р. Буковэц. Выше свинофермы, на сельских огородах найдены невыразительные фрагменты лепной гетской керамики. Поселение разрушается оползнем, площадь его не определена.

Ворничень XIII. Многослойное поселение выявлено в 700 м к западу от с. Ворничень на правом склоне долины р. Буковэц, в 100 м справа от шоссе Кишинэу-Ниспорень. Здесь собрана лощёная лепная керамика эпохи поздней бронзы культуры Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э., гончарная посуда золотоордынской культуры XIV в., а также фрагменты серой и красной молдавской керамики XVI-XVIII вв. Памятник подвержен оползню, площадь его не установлена.

Ворничень XIV. Поселение расположено в 1,7 км к западу от с. Ворничень на правом пологом склоне долины р. Буковэц, в 200 м к югу от автодороги Кишинэу-Ниспорень. Верхняя часть склона разрушается оползнем, нижняя – занята садом. На площади около 200×100 м выявлена керамика XIV в. золотоордынской культуры.

Стежэрень III. Поселение гетской культуры IV-III вв. до н.э. выявлено в 1,5 км к северо-северо-западу от с. Стежэрень (коммуна Лозова) на крутом мысу, начинающемся у села и обращённом в сторону с. Лозова. Ближе к концу мыса, на площади около 150×70 м собрана лепная гетская керамика.

Стежэрень IV. Поселение эпохи энеолита культуры Кукутень-Триполье B IV тыс. до н.э. расположено в 1,5-1,7 км к северо-западу от с. Стежэрень (коммуна Лозова), в урочище «Ла руптурэ» на мысу, выходящему к с. Лозова. Края мыса обрывистые, нарушены оползнем и засажены акациевой посадкой. Недалеко от оконечности мыса в винограднике, на площади около 150×70 м обнаружены фрагменты окатанной трипольской керамики.

Стежэрень V. Поселение эпохи поздней бронзы культуры Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э. находится в 2 км к западу от с. Стежэрень (коммуна Лозова) на третьем от села (в направлении запада) мысу, начинающемся у Балканской автотрассы и направленном в сторону с. Лозова. В конце мыса, нарушенном оползнем и окантованном акациевой посадкой, в винограднике собрана лепная гальштатская керамика.

Район Ниспорень

Юрчень III. Многослойное поселение расположено в 600-900 м к югу от южной окраины с. Юрчень на двух небольших мысах правого берега р. Лапушна, напротив винзавода. На поселении собрана серая шероховатая и гладкая гончарная керамика культуры Сынтана де Муреш-Черняхов, фрагменты амфор III-IV вв., а также небольшое количество керамики галицкого типа XII-XIV вв. Территория поселения распахивается под однолетние культуры.

Юрчень IV. Многослойное поселение находится в 1,0-1,5 км к югу от южной окраины с. Юрчень на пологом мысу правого берега р. Лапушна, в 200 м к югу от поселения Юрчень III. Подъёмный материал – серая круговая керамика культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв., керамика галицкого типа XII-XIV вв. и небольшое количество фрагментов молдавских сосудов XVII вв. Территория поселения занята садом.

Юрчень V. Поселение раннеславянской культуры типа Луки-Райковецкой-Хлинча I выявлено в 1,5-2,0 км к югу от с. Юрчень на правом берегу р. Лапушна. На склонах небольшой ложбинки, по которой протекает ручей, найдена невыразительная лепная керамика VIII-IX вв. Площадь поселения засажена виноградником и садом.

В результате разведок, проведённых в центральных районах республики, было установлено местоположение 48 археологических памятников различных культурно-хронологических горизонтов. Из них 36 однослойных и 12 многослойных. Преобладают поселения следующих культур: гетской – 21, молдавской XVI-XVIII вв. – 12 поселений и один могильник, Сынтана де Муреш-Черняхов – 12 и Кишинэу-Корлэтень – 6. Кроме того, было открыто три поселения культуры Кукутень-Триполье, одно поселение культуры Ноуа, два поселения культуры Поенешть-Лукашеука, а также три раннеславянских селища VI-IX вв., одно древнерусское поселение X-XI вв., два древнерусских галицких поселения XII-XIV вв. и три – золотоордынских XIV вв.

Северные районы

В северных районах при проверке хоздоговорных проектов был выявлен ряд археологических памятников, расположенных как в зоне хозяйственных работ, так и вне зоны.

Район Фэлешть

Логофтень I. Поселение эпохи энеолита культуры Кукутень-Триполье B IV тыс. до н.э. расположено в 300 м к востоку от с. Логофтень, в 200 м к югу от автодороги Логофтень-Фэлешть. На высоком мысу, направленном на запад, собрана среднетрипольская керамика, встречаются фрагменты глиняной обмазки. Верхняя, напольная часть мыса засажена виноградником, нижняя – нарушена оползнем. Площадь поселения не определяется.

Хилиуць I. Поселение культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв. находится в 2,5 км к северо-востоку от села Хилиуць, в 700-900 м к северо-востоку от фермы. На мысу, направленном на восток, сосредоточена серая гончарная керамика и обожжённая глиняная обмазка. Территория поселения занята садом.

Хилиуць II. Поселение культуры Сынтана де Муреш-Черняхов обнаружено в 2,5-3,0 км к

северо-востоку от села Хилиуць, в 1,0-1,5 км к северо-востоку от фермы, в 200-300 м к югу от железной дороги. На пологом склоне долины, у плотины пруда и ниже её найдены фрагменты серой круговой керамики III-IV вв.

Хрубна Ноуэ I. Поселение эпохи поздней бронзы-культуры Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э. выявлено в 500 м к югу от села Хрубна-Ноуэ (коммуна Таксобень). На склоне пологого мыса, вытянутого с севера на юг, собрана раннегальштатская лепная керамика. Площадь поселения распахивается под однолетние культуры.

Хрубна Ноуэ II. Поселение эпохи поздней бронзы культуры Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э. расположено в 300-500 м к северу от северной окраины с. Хрубна Ноуэ (коммуна Таксобень). На правом пологом склоне долины выявлена лощеная лепная гальштатская керамика. Длина поселения около 200-300 м, ширина около 100 м.

Хрубна Ноуэ III. Поселение культуры Сынтана де Муреш-Черняхов находится в 2 км к северу от северной окраины села Хрубна-Ноуэ (коммуна Таксобень). На небольшом мысу правого склона долины, у плотины третьего от села пруда, на площади около 200×70 м встречена глиняная обмазка, железный шлак, а также собраны фрагменты серой гладкой гончарной керамики III-IV вв.

Хрубна Ноуэ IV. Поселение эпохи поздней бронзы культуры Кишинэу-Корлэтень XII-X вв. до н.э. расположено в 4,0-4,5 км к северу от с. Хрубна Ноуэ (коммуна Таксобень), в 500 м к востоку от автодороги Фэлешть-Унгень, в ложбинке правого склона долины. Бóльшая часть поселения засажена акациевой посадкой, меньшая – садом. В подъёмном материале преобладает лощёная лепная гальштатская керамика.

Район Сынжерей

Валя Норокулуй II. Поселение культуры Сынтана де Муреш-Черняхов выявлено в 1-1,5 км к востоку от села Валя Норокулуй (коммуна Извоаре). На мысу левого склона долины, у плотины пруда собрана гончарная керамика III-IV вв. Поселение площадью 350×100 м распахивается под однолетние культуры.

Валя Норокулуй III. Многослойное поселение обнаружено в 300-400 м к востоку от с. Валя Норокулуй (коммуна Извоаре) на левом склоне долины, в 100 м к северо-востоку от МТФ. На площади 200×150 м встречается глиняная обмазка, невыразительная лепная керамика, видимо, раннего железного века, а также гончарная молдавская XVII-XVIII вв.

Район Флорешть

Кошерница III[4]. Многослойное поселение находится в 1,5-2,0 км к юго-востоку от с. Кошерница, в 200-300 м к югу от овцефермы, на мысу правого склона долины, понижающейся в сторону юга. Напольная часть мыса распахивается. На поселении выявлена керамика и кремнёвые отщепы эпохи энеолита культуры Кукутень-Триполье С IV - нач. III тыс. до н.э., а также фрагменты серой гончарной керамики культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв.

Кошерница V. Поселение культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв. расположено в 2,75 км к юго-востоку от с. Кошерница, в 600-700 м к югу от овцефермы, между шоссейной дорогой на станцию Ункитешть и ручьём. Оно вытянуто вдоль левого склона долины на 500-600 м. Верхняя часть поселения распахивается, нижняя – задернована. Подъёмный материал – серая шероховатая и гладкая гончарная керамика.

Мэринешть I. Поселение эпохи энеолита культуры Кукутень-Триполье В IV тыс. до н.э. находится в 1,2-1,5 км к западу от южной окраины с. Мэринешть (коммуна Чутулешть), в 150 м к югу от плотины пруда. На мысу, ориентированном с востока на запад, собраны обломки невыразительной трипольской керамики и кремнёвые отщепы. Верхняя часть поселения распахивается.

Мэринешть II. Поселение обнаружено в 1,6-1,8 км к западу от южной окраины с. Мэринешть (коммуна Чутулешть). На мысу, направленном на восток, у плотины пруда и загона для овец найдена невыразительная лепная керамика, видимо, раннего железного века.

Район Сорока

Пырлица I. Поселение культуры Сынтана да Муреш-Черняхов III-IV вв. находится в 200-300 м к востоку от с. Пырлица на правом пологом склоне долины. В конце пруда, на сельских

[4] Нумерация поселений Кошерница III и Кошерница V была установлена В.И. Маркевичем, повторно их обследовавшим в 1986 г. (Маркевич 1987, 50-51, рис. 98).

огородах собрана серая шероховатая и гладкая гончарная керамика, фрагменты амфор.

Пырлица II. Поселение XVII-XVIII вв. обнаружено в 300-400 м к югу от с. Пырлица на левом пологом склоне долины. В конце пруда на площади 300×100 м найдена серая и белая молдавская керамика.

Пырлица III. Поселение культуры Сынтана де Муреш-Черняхов III-IV вв. выявлено в 500-700 м к юго-востоку от с. Пырлица, в 200-300 м от конца пруда и вытянуто вдоль левого пологого склона долины до 400 м. Собрана серая и красная гончарная керамика, встречается глиняная обмазка.

Район Дрокия

Хэснэшений Ной I. Поселение эпохи энеолита культуры Кукутень-Триполье В IV тыс. до н.э. расположено в 700-800 м к западу от села Хэснэшений Ной. На левом пологом склоне долины, в саду выявлены фрагменты невыразительной трипольской керамики.

Таким образом, при обследовании северных районов республики открыто 17 археологических памятников, из которых большинство являются однослойными. Преобладают поселения культуры Сынтана де Муреш-Черняхов – 8 и культуры Кукутень-Триполье – 4. Кроме того, выявлено три поселения культуры Кишинэу-Корлэтень, два молдавских селища XVII-XVIII вв. и два поселения неопределённой культурной принадлежности, видимо, раннего железного века.

Продолжение разведочных работ выявит ещё много пока не известных памятников археологии и позволит получить как можно более полную картину заселения территории республики в различные исторические периоды.

Библиография

Маркевич 1987: В.И. Маркевич, Отчёт Молдавской археолого-этнографической экспедиции (Флорештский отряд экспедиции Северный газопровод) о полевых исследованиях 1986 г. (Кишинёв 1987). Архив НМАИМ инв. №257.

Vlasenco, Popa 2001: I. Vlasenco, Al. Popa, Noi aşezări de tip Sântana de Mureş-Černjachov pe teritoriul Republicii Moldova. Hierasus XI, 2001, 81-105.

Rezultatele perieghezelor arheologice în raioanele centrale şi de nord ale Republicii Moldova

Rezumat

Publicaţia este dedicată descrierii monumentelor arheologice evidenţiate pe teritoriul Republicii Moldova în anul 1984. Astfel, în raioanele din centrul ţării au fost identificate 48 de aşezări, ce aparţin diferitor orizonturi cultural-cronologice. Dintre acestea 36 aşezări sunt monostratigrafice, iar 12 – pluristratigrafice. Prevalează aşezările culturii getice, urmate de aşezările culturii Sântana de Mureş-Černjahov şi ale culturii medievale vechi moldoveneşti. În raioanele din nordul ţării au fost descoperite 17 aşezări monostratigrafice, ce aparţin culturii Cucuteni şi Săntana de Mureş-Černeahov.

The results of archaeological exploration in central and northern regions of the Republic of Moldova

Abstract

This publication describes of archaeological sites identified in the central and northern areas of the Republic of Moldova in 1984. In the central regions it was determined the location of 48 sites of various cultural and chronological horizons. Of these, 36 ones are single- layer and 12 are multi-layer. Prevailing are the settlements of the following cultures: Getae, Sântana de Mureş-Chernyakhov, and the Moldavian late medieval culture. In the northern areas there were discovered 17 settlements, most of which are single-layer and belong to the cultures of Cucuteni-Tripolye and Sântana de Mureş-Chernyakhov.

3.05.2012

Иван Власенко, Национальный музей археологии и истории Молдовы, ул. 31 Августа 1989, 121А, MD-2012, Кишинэу, Республика Молдова

GREEK AND LATIN HARBOR TERMINOLOGY IN THE ANCIENT TEXTS. A CASE STUDY OF HARBORS OF THE LEVANTINE COAST

Ana-Maria Buşilă

When studying the ancient Greek and Latin geographical texts we are facing difficulties interpreting the meaning of the various terms used by authors to describe harbors, harbor installations and commercial centers along the Mediterranean coast and the adjacent seas. The works that contain the most number of references to harbor or harbor installations are the Roman *periploi*. *Periploi* are reports of navigations made by pioneers on their travels along unexplored coasts (or manuals for the use of navigators), which collected and systematized the information of previous travelers (*OCD*). According to Glare, *periplus* signifies 'a voyage round the coast' (Glare 1976, 1343).

In particular, the Roman *periploi* written in Greek are incorporating a wide variety of terms used to describe different maritime facilities, such as: ἐμπόριον, ἐπίνειον, λιμήν, ὅρμος, πρόσορμος, σάλος. On the other hand, as noted previously, the Latin texts contain terms of similar function, which are less frequent and fewer in number, consisting primarily of *portus* and *statio* (Leonard 1997, 163; Rougé 1966, 117-118).

The aim of this paper is to analyze and to classify the Greek and Latin harbor terminology based on their functional and morphological criteria which are reflected by the meaning of these words. This study is based primarily on the ancient texts describing the shoreline and the harbors on the Levantine coast (fig. 1).

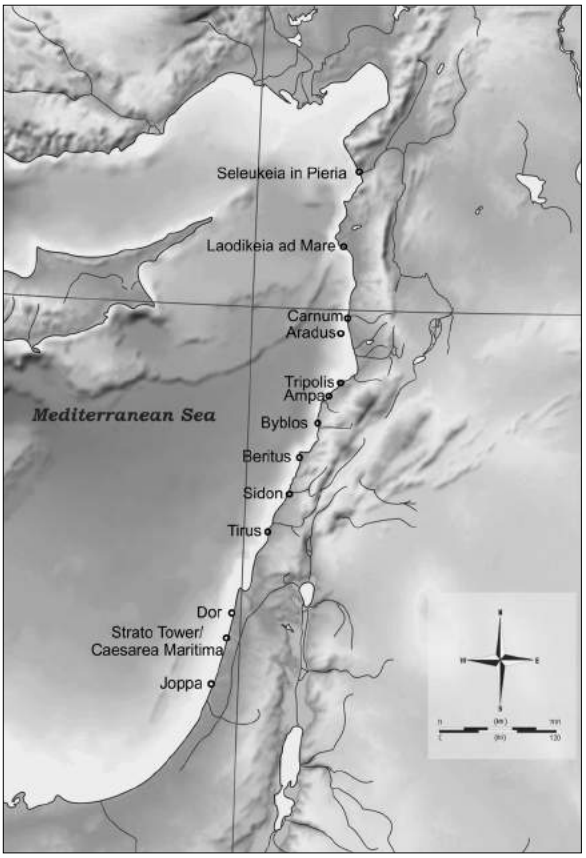

Fig. 1. Harbor Levantine cities mentioned in this paper (map by Ana-Maria Buşilă).

Terminology that indicates the functionality characteristics of harbors

'Empórion (lat. *emporium*)

After analyzing the ancient texts of Diodorus Siculus, Strabo, Themistius and *Periplus Maris Eyrthraei*, Rougé concludes that ἐμπόριον/*emporium* is a term which designates a collection of interchange centers where the local/foreign goods were sold/bought by exporters/importers (Rougé 1966, 108-109). Hence, in a general view, the xenism *emporium* represents a commercial center which cannot be included, *stricto senso,* in the terminology of ports (Leonard 1997, 165; Raban 2009, 1).

The concept of ἐμπόριον appears frequently in the studies focused on the Greek colonization, as well as, in the discussions concerning the topic of trade in the ancient world. The word ἐμπόριον is the ancient equivalent for a modern commercial center or, more specifically, for the concept of *port-of-trade* (Polanyi 1963; Revere 1957). Modern historians recently dedicated an entire volume of studies only for explaining the meaning and the use of the word ἐμπόριον as it appears in the literary and epigraphic sources (Bresson, Rouillard 1993).

According to Hansen, the authors of this volume point out two methods for the study of ἐμπόριον, seen as a historical phenomenon characteristic to ancient world: 1. The study of the main meaning of the word ἐμπόριον and of the settlements described by ancient authors as being ἐμπόριον, regardless if they are/aren't commercial centers as in the view of modern historians; and 2. The focus of the research not on the occurrences of the term ἐμπόριον, but on the meaning of the word and on the occurrences which point out the ancient commercial centers, regardless if they appear/don't appear as ἐμπόρια in the ancient texts (Hansen 2006, 1). The first method was used by Bresson and Hansen (Bresson 1993, 163-165; Hansen 2006, 1), and the second by Ridgway in his study dedicated to Pitekoussai and, also in his *Emporion*, published in *The Oxford Classical Dictionary* (Ridgway 1996, 524).

Hansen distinguishes two types of ἐμπόριον: a community that has an ἐμπόριον, and a community which is an ἐμπόριον (Hansen 2006, 3-5).

In the first case, ἐμπόριον is an institution: 'les cités grecques possédaient d'ordinaire un port de commerce, disons d'emblée pour simplifier, un *emporion*, lieu d'échange légal et organisé qui était situé sur le territoire civique, en général tout près du centre urbain principal: de fait, bien souvent, cet *emporion* n'était autre que le port de la ville qui formait le cœur même de la *polis*' (Bresson 1993, 164-165); it is a port, the section of a port or a place near the port (X. *Anab*. 1.4.6; Dem. 20.31.33; 35.28; 53; Theopompus in *FgrHist* 115.62); it is the place where ἔμποροι are buying/selling goods (Dem. 34.1; 28; 36-38; 42-44; Aristotel *Ath.Pol.* 51.4). These are the characteristic elements of an international commercial center that distinguishes itself from *agora*, a term which indicates a local commercial center (*SEG* 26.72; 19-21; Hansen 2006, 3-5).

'Εμπόριον is a section of a *polis* marked by ὅροι (*IG* I³ 1102; Dem. 35.28), supervised by ἐπιμελεταὶ τοῦ ἐμπορίου (*e.g.* at Athens: *SEG* 26.72). Specific taxes for import/export were collected by the institutions (Dem. 35.29-30) located inside the ἐμπόριον. These same institutions wielded rules, laws and regulations (Hansen 2006 cf. Cohen 1973).

In the second case, ἐμπόριον designates a settlement and not just a part of a settlement (Ps.-Skylax §67). Hence, the term represents a community and not just an institution inside a community, the tradition distinguishing a difference or even an opposition between ἐμπόριον, seen as a center for exchange, and an ἀποικία, seen as a *polis* (Gras 1993, 104; von Reden 1997, 1020; Ridgway 1996, 524). The sources provide a number of situations in which a settlement is described using both terms, ἐμπόριον and πόλις. The traditional theory, according to which πόλις and ἐμπόριον have the same meaning being replaced with a larger, more complex and flexible view, in which ἐμπόρια, with the meaning of communities, could represent a commercial center or a city-state (Bresson 1993, 223-225; Gauthier 1981, 10-31; Hansen 2006, 5).

According to the ancient sources, on the Eastern Mediterranean coast, ἐμπόριον/*emporium* commercial centers can be found at Adana, Attalea ad Corycium, and on the Levant coast at Antiochia on the Orontes (Ps.-Skylax §102; *StadMM* 215, 147).

'Epíneion (lat. *statio*)

The Greek term ἐπίνειον, like λιμήν, designates in a general sense a maritime port (Liddell, Scott 1996, 647-648). Rougé found the origin of the word in Suidas lexicon, according to which ἐπίνειον means, „lieu où flottent et abordent les navires de transport; bourgade maritime où se trouvent les chantiers de construction navale des villes; par exemple Le Pirée pur Athènes et Nisaia pour Mégare: On peut se sevir de ce mot pour tout *emporion* maritime; c'est ce que la plupart appellent maintenant κατάβολος" (Suidas E 2489). Furthermore, Rougé points out that some ancient writers, Herodotus, Thucydides, Strabo, Pausanias and Dio Cassius, used the term ἐπίνειον to designate a commercial port from a different city or a harbor which was economically dependent on the urban center located nearby (Rougé 1966, 109-110). The same meaning is suggested by Lehmann-Hartleben: „Das Wort *Epineion* hat immer die Bedeulung des Seeplatzes einer bestimmt umschriebenen Region, sei diese nun ein Statmum, eine Landschaft oder eine Stadt" (Lehmann-Hartleben 1923, 24, nota 1). It is the case of the harbor of Andriake (Dio Cassius XLVII.34) which was the *avantport* for the city of Myra (Lycia), located on a hill, 20 stadia distance from the sea (Str. 14.3.7) and Seleukeia Pieiria (fig. 3a) the harbor city of Antiochia on the Orontes.

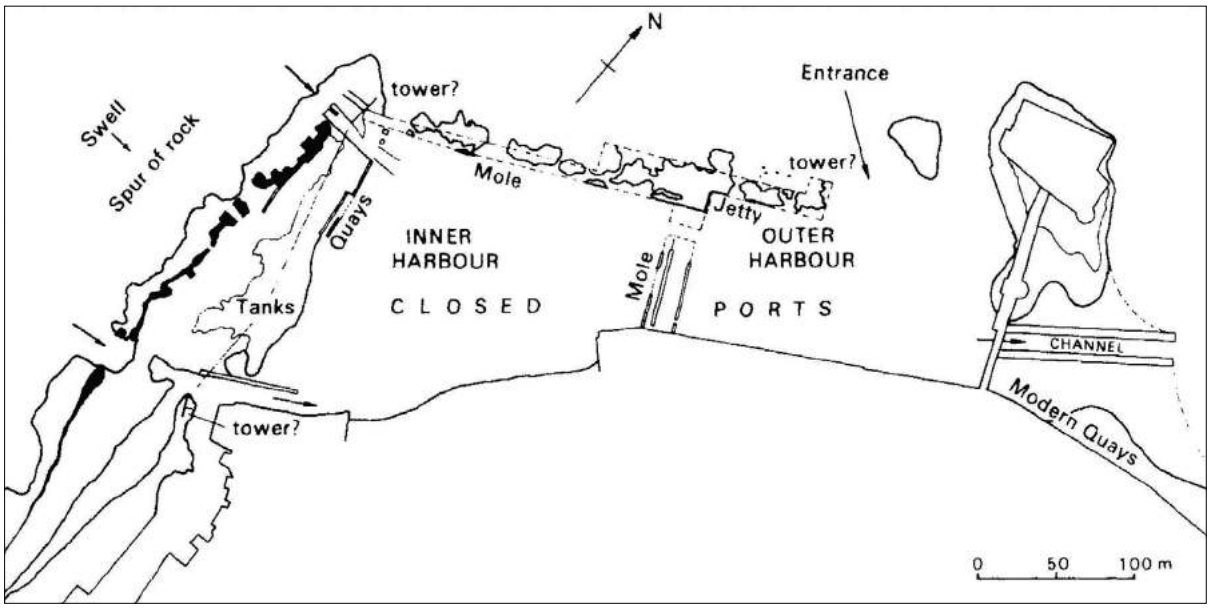

Fig. 2. Plan of Sidon's harbor (after Poidebard, Lauffray 1951).

Some ancient authors used ἐπίνειον to designate a 'naval station' (*e.g.* Carnus - Str. 16.2.12), and it is from this point of view that the word is closer to the significance of the term used by Suidas, κατάβολος ('naval station' according to Liddell, Scott 1996, 885).

Rougé also states that before the 10th century (when Suidas wrote his Lexicon): 'nous n'avons trouvé nulle part ailleurs ce terme utilisé pour désigner l'équipement portuaire', but that ἐπίνειον suggests indirectly the possible presence of some quays and/or warehouses (Rougé 1966, 110) as in the case of Joppa (Leonard 1997, 165).

Limën (lat. *portus*)

In the ancient sources, λιμήν/*portus* has two meanings: in a general view it means 'a harbor, port, haven, creek' (Liddell, Scott 1996, 1050; Glare 1976, 1408), and in a specific view the word indicates a relatively large and well protected port (Rougé 1966, 115-116) which could serve as a market equipped with warehouses for the import/export of goods (Rougé 1966, 117-118). On the Levantine coast examples for λιμήν/*portus* can be recognized at Arwad (fig. 7), Trieres and Beritus in Syria (Ps.-Skylax §140), and Gaza in Palestine (Str. 16.2.30).

In the ancient texts, λιμήν/*portus* is sometimes accompanied by a qualifying adjective, used to describe the particularities of some ports. We can distinguish the following categories: ελϋιμενος – 'with good harbours' (Liddell, Scott 1996, 720); ἀλίμενος – 'harborless, shelterless, inhospitable' (Liddell, Scott 1996, 65) (*e.g.* Arwad - Str. 16.2.13); ἄκλυστος λιμήνι – 'a well protected harbor similar to the one in Piraeus, with anchorages and supplementary anchorages inside the port' (Liddell, Scott 1996, 51) (*e.g.* Caesarea Maritima - J. *AJ*.15.9.6); καλλιστός εὐλιμενος – 'good, of fine quality' (Liddell, Scott 1996, 870) (*e.g.* Laodikeia ad Mare - Str. 16.2.9 - fig. 3b); εὐφυεῖ λιμήνι – 'of good natural disposition; naturally suited or adapted' (Liddell, Scott 1996, 737-738) (*e.g.* Sidon - Str. 16.2.22 – fig. 2).

In some cases, the qualifying adjective was used together with λιμήν/*portus* in order to specify the character of a port (Leonard 1997, 165; Rougé 1966), the most common occurrences indicated a λιμήν κλειστός – 'closed port' (from κλειστός 'which can be closed' - Liddell, Scott 1996, 957; *e.g.* Sidon and Beritus – Ps.-Skylax §104) or λιμήν ἀνειμένον – 'without restraint, freely, opened' (Liddell, Scott 1996, 130).

Rougé underlines the fact that λιμήν is not an installation developed for the protection of boats, but that this function is better expressed by the term *panormos*, a derivative of the word *hormos* (Rougé 1966, 113-114; 116).

Neýria (lat. *naualia*)

In antiquity, like today, port asked for the existence of a dockyard where boats could be con-

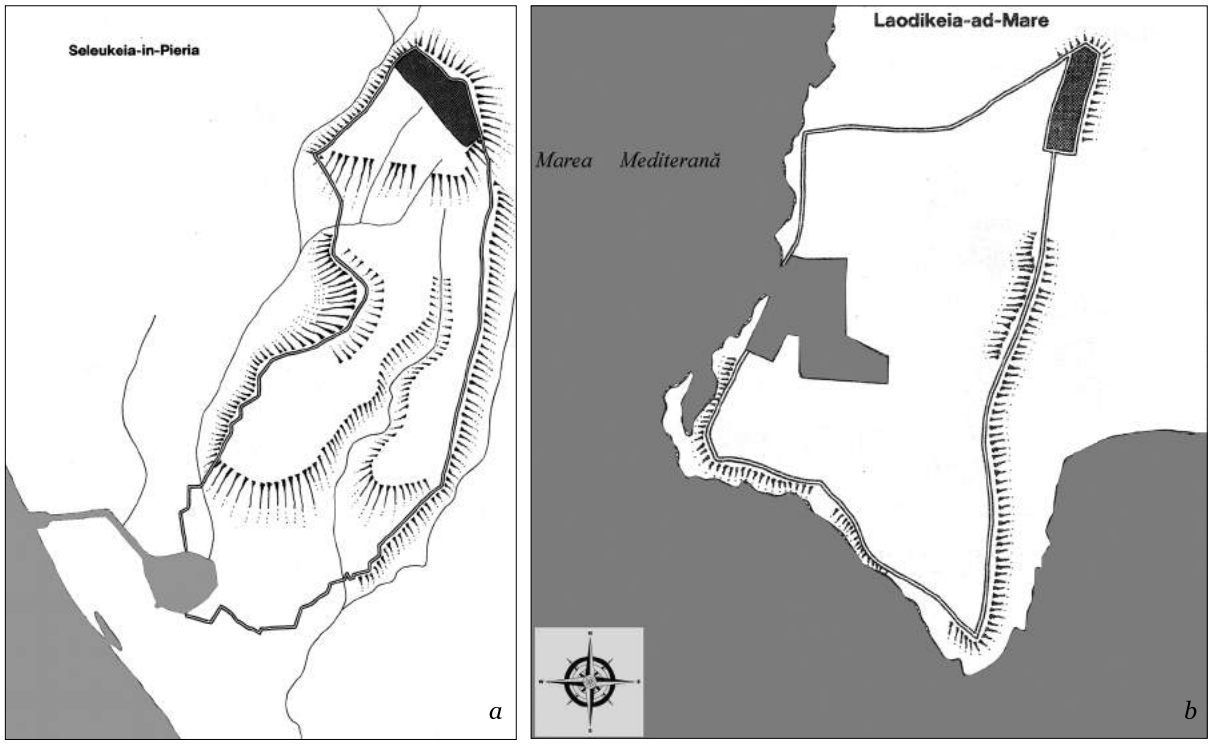

Fig. 3. Plan of the ancient city of a - Seleukeia in Pieria, and b - Laodikeia ad Mare (after Grainger 1990).

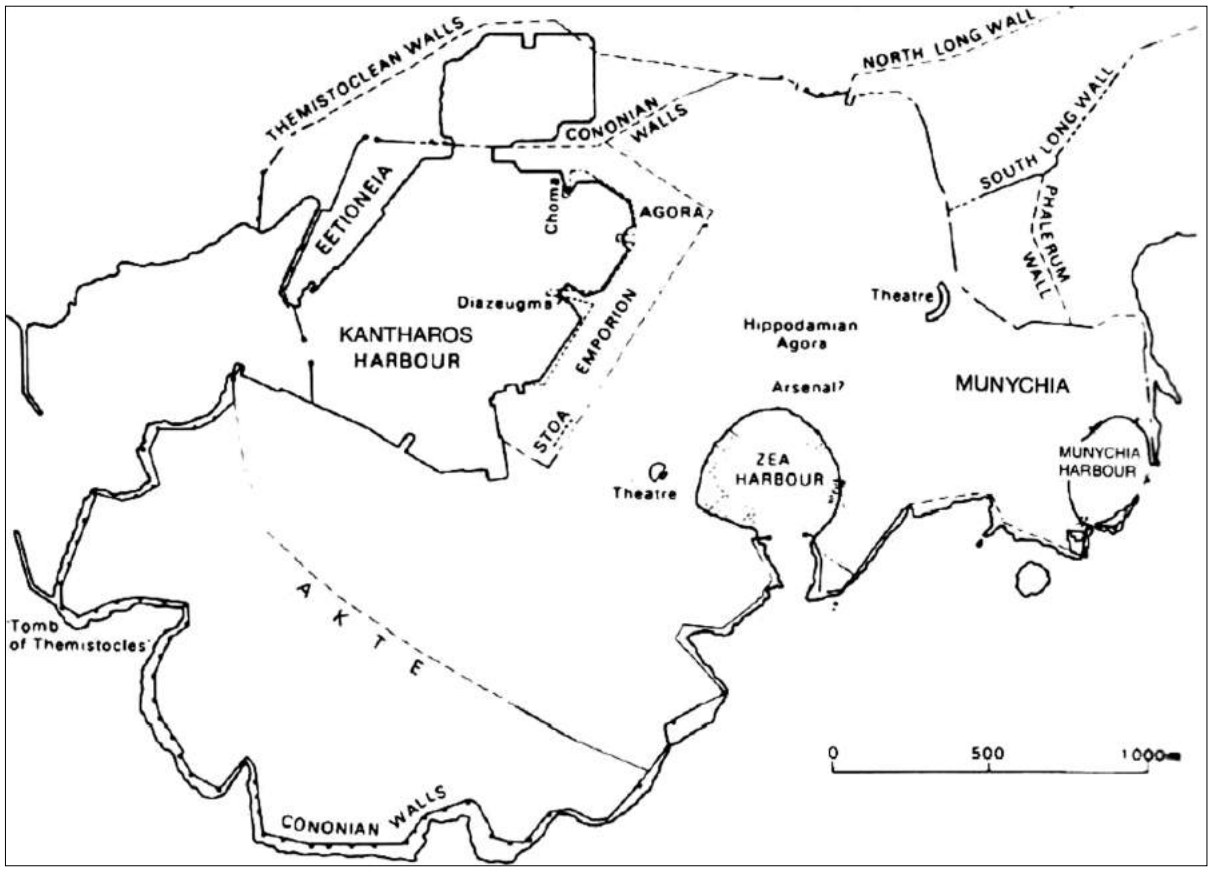

Fig. 4. Plan of the harbors of ancient Piraeus; the neýria: Zea and Munychia and the inner basin from Kantharos occupied by the city military fleet (after Jondet 1916).

structed, repaired or maintained (Rougé 1966, 188). These facilities were called in ancient Greek neýria and in Latin *naualia* (Glare 1976, 1160). They are often associated with the presence of a private port. In general, private ports were built in the proximity of the places belonging to some monarch or to wealthy aristocrats. In classical Greece, Dionysius I of Syracuse (Lehmann-Hartleben 1923, 106-107) and Artemisia, the widow of Mausolus from Halicarnasus (Bean 1971, 112-113; Blackman 1973, 125-126; 1982, 188; Flemming 1971, 127-128; Frost 1963, 146-149) had private ports; in Hellenistic times, the Ptolemies had a private port in the eastern harbor of Alexandria and one next to the palace (Fraser 1972, 23); in the roman period, Diocletian had a private port near the palace in Spalatum (Split) (Niemann 1910, pl. XVIII) and later in Constantinopolis (Janin 1950, 218). On the islands as well as on the shorelines of Italy, the aristocrats had *vilae* which were depicted in the roman wall paintings. The only way to reach these *vilae* was by maritime, which means that in their proximity there were harbor facilities, probably similar to those uncovered at Giannutri (Bruno 1973, 365-369).

Some kings used private ports to house their military fleets, keep them away from public view and under close and direct observation. For example, the secret port of Halicarnasus and Elaea(?) of Pergamum (Blackman 1982, 188-189). No matter which was the governmental system, each and every city needed to protect its military facilities, which meant that one of the city's ports or part of a harbor was occupied by the military fleet. Thus, in Piraeus, the two small ports and part of the large port were designated for the military fleet (fig. 4-5). The military νεώσικοι were protected from the inland by walls and the public access was most likely restricted. The activity in the νεώρια was supervised by an ἐπιμελεταὶ τοῦ νεωρίων (Dem. 22.63). A similar situation was identified in Appian' description of Carthage, according to which citizens were only allowed to visit the northern warehouse (Appian *Pun.* 8.14.96). At Knidos there is no remains of the protective wall, but it is known that the small bay was also called *the port of trireme* (Blackman 1982, 189).

Naval powers like Athens or Imperial Rome maintained a number of νεώρια/*naualia* along the shores of the Mediterranean. Athens had νεώρια

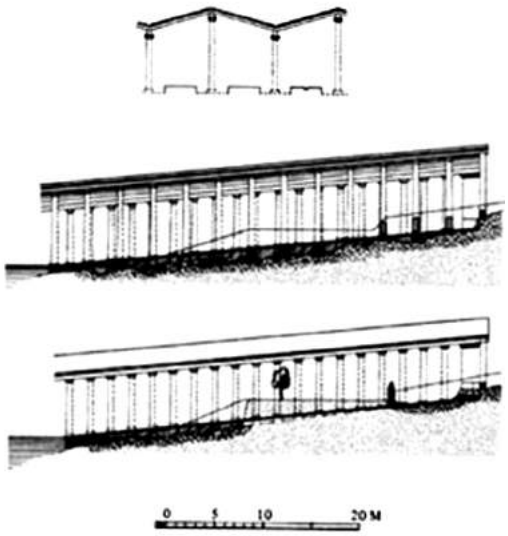

a

b

Fig. 5. a - Schematic plan of the shipsheds at Zea; b - 3D reconstitution of the shipsheds at Zea (after http://www.zeaharbourproject.dk/about/).

that protected only three triremes, or even fewer (Baika 2010), with very few harbor facilities around them. Furthermore, νεώρια which had a double function (military and commercial), like in the case of Naupactus, was located in a convenient point between the Corinthian Gulf, Pagae and Samos and different cities from Bosporus and Hellespont (Blackman 1982, note 68). Rome, on

the other hand, built two new large *naualia* which served only to house the large military fleets of Ravenna, in the estuary of Po river (Cortesi 1967), and of Misenum, near Puteoli (Maiuri 1937, 76-87; Paget 1968, 169). The secondary military bases belonging to the Romans, at Alexandria, Syria, and Pont, functioned at the same time as commercial ports (Blackman 1982, 189; Pitassi 2009; Starr 1960).

Terminology that indicates the morphological characteristics of the ports

'Agkurobólion

'Αγκυροβόλιον (Liddell, Scott 1996, 10) is a term that designates a temporary anchorage, similar to a halt, which was installed along the rocky shorelines. These harbor facilities needed to offer good protection and to have deep basins for the large vessels hit by storms (Rougé 1966, 112). According to Strabo, on the Liguric coast, between Monoecus and Tyrrhenia, there were ὅρμου as well as ἀγκυροβόλιον harbor facilities (Str. 4.6.2), and as *Stadiasmi* informs us, on the African coast, near Apis and Paraetonium, there were cliffs under which commercial boats could anchor in similar anchorages (*StadMM* 25).

Aœgialóß

Αἰγίαλός (Liddell, Scott 1996, 34-35: 'sea-shore, beach') were locations were small vessels could be docked and later dried. These locations were very similar to σάλοι, with the exception that the αἰγιαλοί were not linked to a settlement or to some kind of harbor organization. On the other hand, because αἰγιαλοί were very important locations due to the supply of drinkable water for sailors, *Stadiasmus* mentions them so accurately in his *Periplus* (39, 54, 71). The other ancient geographers did not have a reason to mention them in their works (Rougé 1966, 112).

§´Ormoß

Among the Greek terms referring to ports, the word ὅρμος is the closest to the topography of ancient harbors. According to Liddell, Scott (1996, 1253-1254), ὅρμος designates either, 'anything strung like a necklace, wreath, chaplet' or 'roadstead, anchorage, the inner part of a harbor or basin, where ships lie'. When these two meanings are put in junction, ὅρμος designates 'a port with promontories or breakwaters enclosed in the shape of a circle' (Leonard 1997, 165; Rougé 1966, 116). At the same time, when using the meaning of enclosed, ὅρμος could represent a basin developed inside a port and enclosed by artificial harbor installations, like in the case of Puteoli described by Strabo as a city equipped with artificial ὅρμους (Str. 5.4.6). In the same way, Josephus, in his description of Caesarea Maritima, informs us that Herod built a λιμήν larger than the one in Piraeus, which was equipped with deep ὅρμους

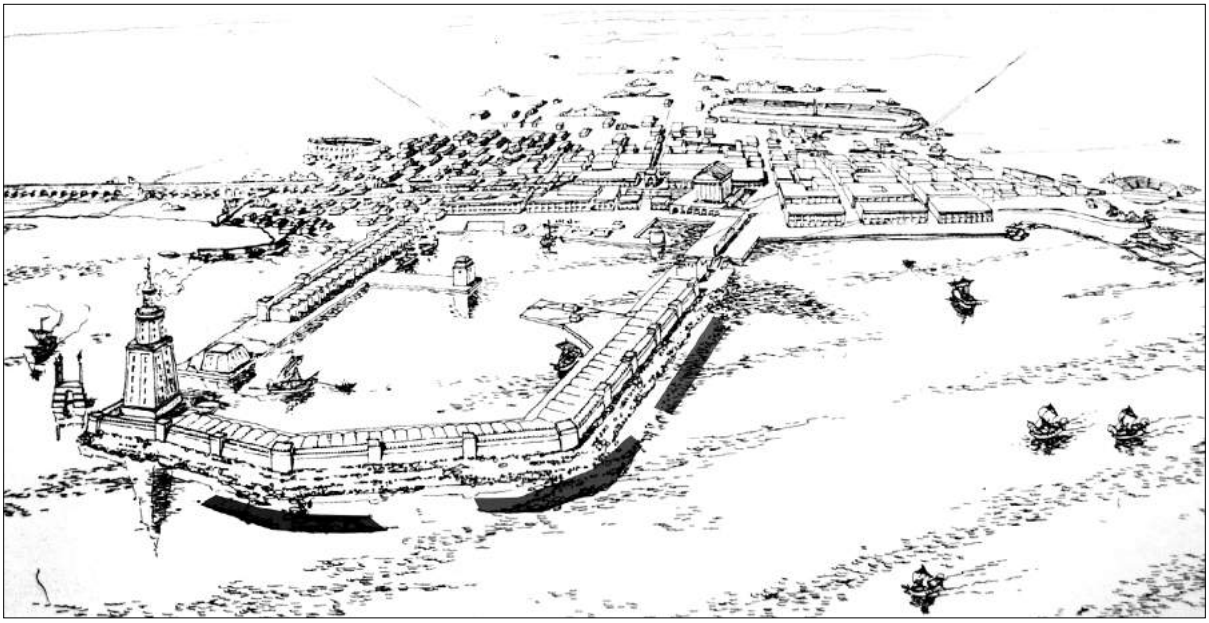

Fig. 6. Artistic reconstruction of Sebastos (Caesarea Maritima): Prokumía mentioned by Josephus are visible on the outer side of the main breakwater (after Holum et al. 1988).

Fig. 7. Aerial vertical of Arwad, view from the north (after Binst 1999).

(J. *JW*.1.410). Furthermore, Strabo describes the existence of the ὅρμους in the port of Curias (Str. 14.6.3) whereas Dio Cassius (74.12) uses †rmoß with the sense of λιμήν (Rougé 1966, 114).

In some cases, qualifying adjectives were used in combination with ὅρμος to designate the kind of ports: θερινός – 'for summer' (*StadMM* 39), παντοίαις ναυσίν – 'for all types of ships' (*StadMM* 14), πλοιαρίοις μικροίς – 'for small ships' (*StadMM* 57, 94), τοίς ἐπησίοις – 'during the summer winds' (*StadMM* 63). Yet from these summary descriptions it is almost impossible to determine if the word ὅρμος was used in its general sense of a port or if it was used to describe an enclosed, circular port (Leonard 1997, 169).

Derivatives of the word ὅρμος such as ὕφορμος – 'anchorage, fit for anchoring in' (Liddell, Scott 1996, 1909), πρόσορμος – 'anchorage' (Liddell, Scott 1996, 1521) and εὔορμος – 'with good mooring-places' (Liddell, Scott 1996, 725) had an insignificant meaning. They were used by the ancient authors to designate anchorages subordinated to the harbor installations specific to the term ὅρμος (Rougé 1966, 115). Occurrences of the term appear frequently in the *StadMM* and also in Strabo's *Geography* in his description of south Anatolian settlements (*e.g*. Aegaeae and the Gates of Amanides - Str. 14.5.18). Πρόσορμος is a term that appears rarely in Strabo's description of the anchorages from south Anatolia, Cyprus, Levant (*e.g*. Strato Tower - Str. 16.2.27) and northern Africa.

Sáloß (lat. *salum*)

Rougé believes that σάλος (Liddell, Scott 1996, 1582: 'open roadstead, roads, opp. a harbour') was an inferior form of harbor, as were ἀγκυροβόλιον and αἰγίαλος which are considered to be terms that appear rarely in the ancient texts. This is why they are not linked to harbors that have a certain maritime and/or economic value (Rougé 1966, 110-112). Rougé mentions that according to Hesychius (*ad uerbum*), the main significance of the word σάλος is 'turbulent sea', from which derived the verb σαλεύω, meaning 'to be shaken by the waves' (X. *Oec*. 7.17). In port terminology, σάλος designates 'un mouillage de qualité inférieure' (Rougé 1966, 110), and appears frequently in the ancient texts proceeded by the word ἀλίμενος (*e.g*. Plb. 1.53.10).

There are cases where a settlement is described as having a harbor and also a σάλος, in which case the term indicates an open space, not very well protected, where boats could find shelter when the sea was turbulent but only under the

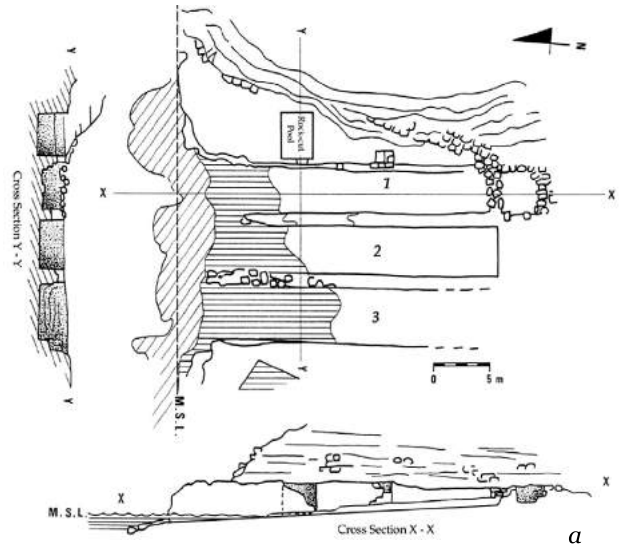

a

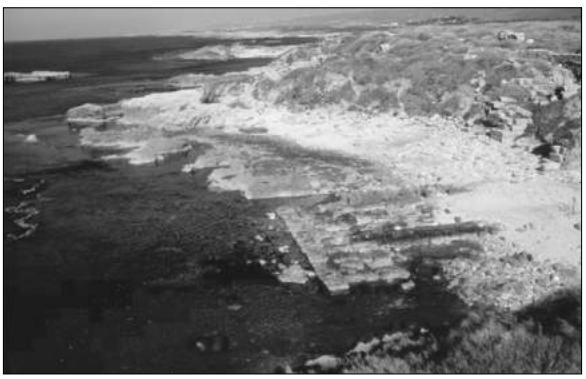

b

Fig. 8. a - Plan and cross-sections of the slipways from Dor (after Raban 1995); b - the slipways seen from west (after Carayon 2008).

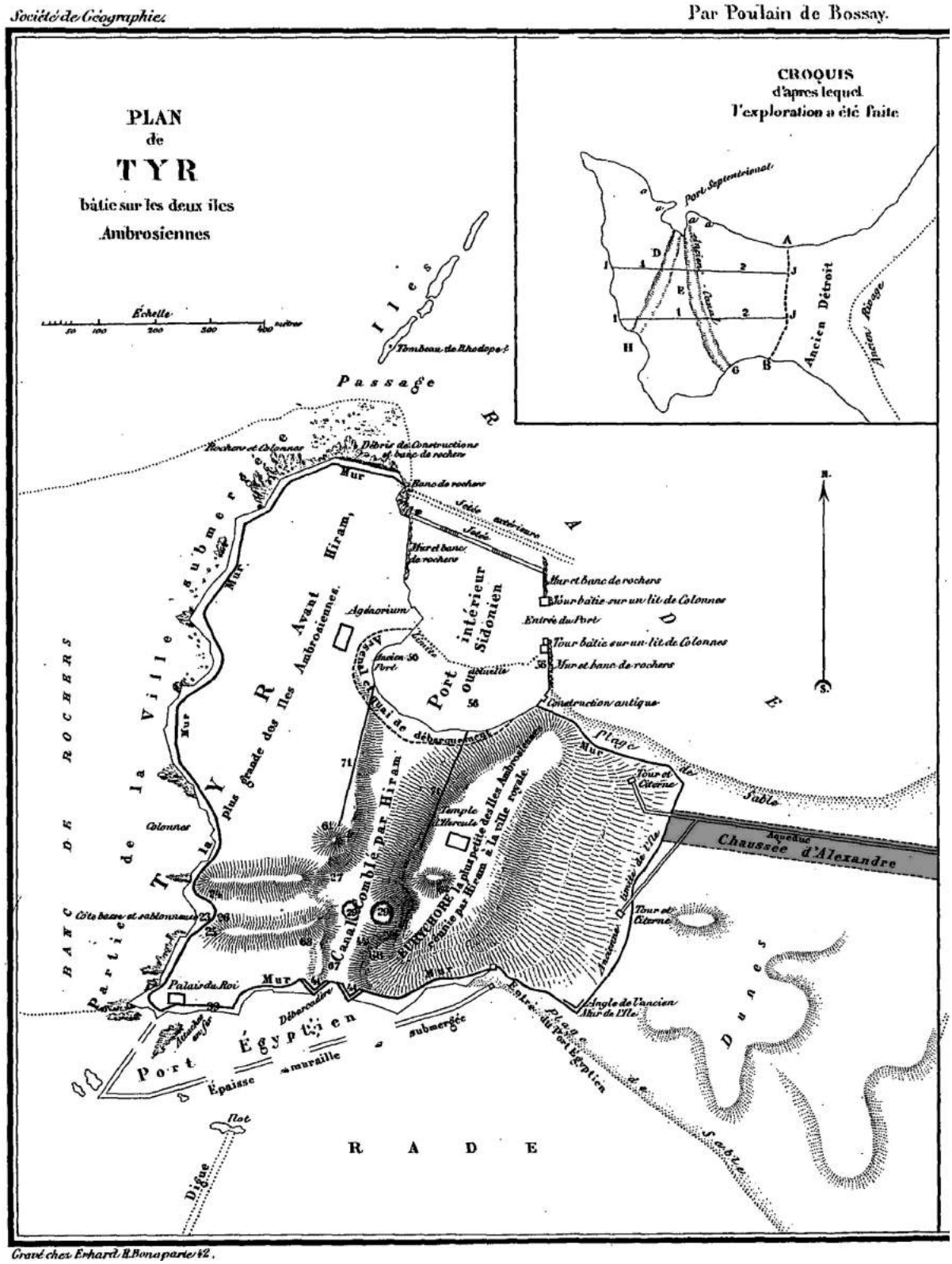

Fig. 9. Reconstruction of the siege of Tyre (333-332 a. Chr.) and the mole (xôma) constructed by Alexander the Great (after Poulain de Bossay 1861).

strict supervision of the sailors. These shelters had shallow waters which explain why σάλος is not to be confused with an anchorage, a facility which requires bays with deeper waters, especially if it was intended for the use of large vessels (Rougé 1966, 111). The most significant example for these facilities is given by the description of Utica: 'this city doesn't have a λιμήν, but has a σάλος' (*StadMM* 127). The same passage gives us the Latin version of the word, *salum*, which is a xenism absorbed from Greek meaning: 'the turbulent sea that causes sea sickness' (Caesar *BGall* 3.28.4), or 'the agitated waves during the storm' (Vergilius, *Aeneid* 1.537). On the other hand, we are informed that the fleet (or part of the fleet) of Caesar was *in salo* at Leptis Magna (Caesar *BAfr* 62.4).

On the Levantine coast the only occurrence of the term σάλος/*salos* is used by *Stadiasmus* (128) when he records this facility at Carnum.

Neýsikoi (lat. *naualia*)

According to Liddell and Scott, the word νεώσικος means 'dockyard'. Its plural form, νεώσικοι signifies the hangars or the ramps in which boats can be constructed or repaired and sheltered in the winter (Liddell, Scott 1996, 1172). In Latin this meaning is given by the word *naualia* (Glare 1976, 1160). On the Levantine coast, harbor facilities such as νεώσικοι have been discovered at Dor (fig. 8) (Stern 1994), and recently at Berytos (2 ramps) (Francis-Allouche 2012), Tyre (three ramps have been uncovered south of Tyre, in the northern bay) (Haddad, Badawi forthcoming) and *Ampa* (Enfe, Lebanon) (Carayon 2008, 258; de Graauw 2012, 2294).

Xôma (lat. *moles*)

The Greek word χῶμα (Liddell, Scott 1996, 2014) stands for a mole such as the one build by Alexander the Great at Tyre (Str. 16.2.23 – fig. 9), a pier, a jetty, a quay or a brake-water which is constructed in the sea, or a promontory. The same meaning is taken in Latin under the term *moles* (Glare 1976, 1126), which was used by Vitruvius to describe the properties of the volcanic powder *pozzolana* for the constructions of breakwaters (Vitr. 6.1).

Prokumía

Προκυμία, 'breakwater' (Liddell, Scott 1996, 1487) is a word used by Josephus in his description of Herod's harbor from Caesarea Maritima to indicate the subsidiary breakwaters from *Sebastos* (J. *JW* 1.408-414; Raban 2009 – fig. 6).

Conclusion

The terms ἐπίνειον/*statio*, ἐμπόριον/*emporium*, *portus* and are very important for the understanding of an archaeological portuary site, mainly because they indicate the possible existence of a quay or a warehouse. *Portus* and *statio* give a certain meaning for the general topography of ports indicating the form (natural or artificial) and the possible presence/absence of harbor installations such as breakwaters. Although ἐπίνειον, ἐμπόριον, are not terms that could be linked to the topography of a port, in conjunction with *portus* or *statio,* they provide valuable information about the characteristics of the ports known today that are dated back to roman period.

On the other hand λιμήν and ὅρμος are terms that appear frequently in *periploi* from the roman period, and the presence of the terms ὕφορμος and πρόσορμος seems to indicate the existence of a specific technical terminology which can be useful to the archaeologist systematically researching of roman harbor sites (Leonard 1997, 165).

Acknowledgments:

This work was supported by the European Social Fund in Romania, under the responsibility of the Managing Authority for the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013 (grant POSDRU/88/1.5/S/47646).

Bibliography

Baika 2010: K. Baika, A rock-cut slipway at Poiessa (Keos, Cyclades). In: (Eds. D.J. Blackman, M.C. Lentini) Ricoveri per navi militari nei Porti del Mediterraneo antico e medievale. Proceedings of the Workshop held at the European University Centre for the Cultural Heritage in Ravello, 4th-5th November 2005 (Bari 2010), 69-82.

Binst 1999: O. Binst, Le Levant, Histoire et archéologie du Proche-Orient (Könemann 1999).

Bean 1971: G.E. Bean, Turkey Beyond the Meander (The Classic guides to Turkey) (London 1971).

Blackman 1973: D.J. Blackman, Evidence of sea level change in ancient harbours and coastal installations. In: (Ed. D.J. Blackman) Marine Archaeology (London 1973), 115-139.

Blackman 1982: D.J. Blackman, Ancient Harbours in the Mediterranean. Part II. IJNA 11, 3, 1982, 185-211.

Blackman, Lentini 2010: D.J. Blackman, M.C. Lentini (eds.), Ricoveri per navi militari nei Porti del Mediterraneo antico e medievale. Proceedings of the Workshop held at the European University Centre for the Cultural Heritage in Ravello, 4th-5th November 2005 (Bari 2010).

Bresson 1993: A. Bresson, Les cités grecques et leurs emporia. In: (Eds. A. Bresson, P. Rouillard), L'emporion (Paris 1993), 163-226.

Bresson, Rouillard 1993: A. Bresson, P. Rouillard (eds.), L'emporion (Paris 1993).

Bruno 1973: V.J. Bruno, An ancient Roman port in the Archipelago Toscano. IJNA 2, 2, 1973, 365-369.

Carayon 2008: N. Carayon, Les Ports Pheniciens et Puniques. Géomorphologie et infrastructures, (Strasbourg 2008) Thése de Doctorat.

Cohen 1973: E.E. Cohen, Ancient Athenian Maritime Courts (Princeton 1973).

Cortesi 1967: G. Cortesi, Il porto e la città di Classe (Alfonsine 1967).

Flemming 1971: N.C. Flemming, Cities in the Sea (New York 1971).

Fraser 1972: P.M. Fraser, Ptolemaic Alexandria (Oxford 1972).

Frost 1963: H. Frost, Under the Mediterranean (London 1963).

Gauthier 1981: P. Gauthier, De Lysias à Aristote (Ath. Pol., 51,4): le commerce du grain à Athènes et les fonctions des sitophylaques. Revue historique de droit français et étranger 59, 1981, 5-28.

Glare 1976: P.G.W. Glare (ed.), Oxford Latin Dictionnary (Oxford 1976).

Grainger 1990: J.D. Grainger, The Cities of Seleukid, Syria (Oxford 1990).

Gras 1993: M. Gras, Pour une Méditerranée des emporia. In: (Eds. A. Bresson, P. Rouillard), L'emporion (Paris 1993), 103-112.

de Graauw 2012: A. de Graauw, Abris et Ports Antiques, vol. I: Catalogue des ports antiques (2012).

Haddad, Badawi (forthcoming): Z. Haddad, A. Badawi, The three ramps at Iskandarouna (norhtern side of the small bay south of Tyr) (forthcoming).

Hansen 2006: M.H. Hansen, *Emporion*. A study of the use and meaning of the term in the archaic and classical periods. In: (Ed. G.R. Tsetskhladze), Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, vol. I (Leiden-Boston 2006), 1-39.

Holum et al. 1988: K.G. Holum, R.L. Hohlfelder, J.R. Bull, A. Raban, King Herod's Dream: Caesarea on the Sea (New York/London 1988).

Hornblower, Spawfort 1996: S. Hornblower, A. Spawfort (eds.), The Oxford Classical Dictionary (Oxford 1996).

Jonded 1916: G. Jonded, Les ports submergés de l'ancienne Ile de Pharos. MIE, 1916, 1-101.

Janin 1950: R. Janin, Constantinopole Byzantine. Archives de l'Orient chrétien (Paris, 1950).

Lehmann-Hartleben 1923: K. Lehmann-Hartleben, Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres. Beiträge zur Geschichte des Städtebaues im Alterum. Klio 14, 1923.

Leonard 1997: J.R. Leonard, Harbour Terminology in Roman Periploi. In: (Eds. S. Swiny, R.L. Hohlfelder, S.H. Wylde), Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity. Proceedings of the Second International Symposium 'Cities on the Sea'. Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994 (Atlanta 1997), 163-200.

Liddell, Scott 1996: H.G. Liddell, R. Scott (eds.), Greek-English Lexicon With a Revised Supplement (Oxford 1996).

Maiuri 1937: A. Maiuri, The Phlegraean fields (Rome 1937).

Niemann 1910: G. Niemann, Der palast Diokletians in Spalato (Wien 1910).

Paget 1968: R.F. Paget, The ancient ports of Cumae. JRS 58, 1968, 152-169.

Pitassi 2009: M. Pitassi, The Navies of Rome (Woodbridge 2009).

Poidebard, Lauffray 1951: A. Poidebard, J. Lauffray, Sidon. Aménagements antiques du port de Saida. Etude aérienne, au sol et sous-marines (1946-1950) (Beyrouth 1951).

Polanyi 1963: K. Polanyi, Ports of Trade in Early Societies. JEH, 23, 1, 1963, 30-45.

Polanyi, Arensberg, Pearson 1957: K. Polanyi, C.M. Arensberg, H.W. Pearson (eds.), Trade and Market in the Early Empires (Glencoe Illinois 1957).

Poulain de Bossay 1861: P.A. Poulain de Bossay, Recherches sur la topographie de Tyre (Paris 1861).

Raban 1995 : A. Raban, Dor-Yam: maritime and coastal Installations at Dor in their geomorphological and stratigraphic context. In: (Ed. E. Stern), Excavations at Dor, Final Report, Qedem Reports (Jerusalem 1995), 285-354.

Raban 2009: A. Raban, The Harbours of Sebastos (Caesarea Maritima) in its Roman Mediterranean Context (Oxford 2009).

von Reden 1997: S. von Reden, Emporion. In: Der Neue Pauly (Stuttgart 1997), 1020-1021.

Revere 1957: R.B. Revere, No Man's Coast: Ports of trade in the Eastern Mediterranean. In: (Eds. K. Polanyi, C.M. Arensberg, H.W. Pearson) Trade and Market in the Early Empires (Glencoe Illinois 1957), 38-63.

Ridgway 1996: D. Ridgway, Emporion. In: (Eds. S. Hornblower, A. Spawfort), The Oxford Classical Dictionary (Oxford 1996), 524.

Rougé 1966: J. Rougé, Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain (Paris 1966).

Starr 1960: Ch.G. Starr, The Roman Imperial Navy 31 BC-AD 324[2] (London 1960).

Stern 1994: E. Stern, Dor - Ruler of the Seas (Jerusalem 1994).

Stern 1995: E. Stern, Excavations at Dor, Final Report, Qedem Reports (Jerusalem 1995).

Swiny, Hohlfelder, Wylde 1997: St. Swiny, R.L. Hohlfelder, S.H. Wylde (eds.), Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity. Proceedings of the Second International Symposium 'Cities on the Sea'. Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994 (Atlanta 1997).

Tsetskhladze 2006: G.R. Tsetskhladze (ed.), Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, vol. I (Leiden-Boston 2006).

Electronic sources:

http://www.zeaharbourproject.dk/about

Terminologia portuară greacă şi latină în textile antice. Studiu de caz: porturile de pe Coasta levantină

Rezumat

Porturile şi instalaţiile portuare din Mediterana, în cazul nostru, de pe coasta levantină, sunt menţionate în textele antice prin intermediul unor termeni variaţi: *e.g.* ἐμπόριον/*emporium*, ἐπίνειον/*statio,* σάλος/*salum,* λιμήν/*portus,* νεώρια/*naualia* ὅρμος, πρόσορμος. Mai mult, în unele cazuri, mai mulţi autori folosesc termeni diferiţi pentru a descrie acelaşi port. Lucrarea de faţă îşi propune o analiză a terminologiei antice greceşti şi latine pornind de la criteriul funcţional şi morfologic sugerat de semnificaţia termenilor din sursele antice care fac referire la porturile de pe coasta levantină.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Oraşele maritime levantine menţionate în acest studiu (hartă realizată de Ana-Maria Buşilă).

Fig. 2. Planul portului Sidon (după Poidebard, Lauffray 1951).

Fig. 3. Planul oraşelor antice: a - Seleukeia in Pieria; b - Laodikeia ad Mare (după Grainger 1990).

Fig. 4. Planul porturilor din Piraeus; neýria: Zea, Munychia şi bazinul interior din portul Kantharos rezervate vazelor militare ale Atenei (după Jondet 1916).

Fig. 5. a - Plan schematic al hangarelor de la Zea; b - reconstituire 3D a hambarelor de la Zea (după http://www.zeaharbourproject.dk/about/).

Fig. 6. Reconstituire artistică a portului Sebastos (Caesarea Maritima): Prokumía menţionate de Josephys sunt vizibile pe latura exterioară a sparge-valului principal (după Holum et al. 1988).

Fig. 7. Vedere aeriană verticală dinspre nord a insulei Arados (după Binst 1999).

Fig. 8. a - Plan în secţiune a rampelor de la Dor (după Raban 1995); b - vedere dinspre vest (după Carayon 2008).

Fig. 9. Reconstituirea asedului insulei Tir (333-332 a. Chr.) şi digul (xôma) construit de Alexandru cel Mare (după Poulain de Bossay 1861).

Греческие и латинские термины, используемые в античных текстах для описания портов. Объект исследования: порты Левантинского побережья

Резюме

Порты и портовые сооружения Средиземноморья, в нашем случае – Левантинского побережья, упоминаются в античных текстах с использованием различных терминов: *e.g.* ἐμπόριον/emporium, ἐπίνειον/statio,

σάλος/salum, λιμήν/portus, νεώρια/naualia ὅρμος, πρόσορμος. Кроме того, в некоторых случаях авторы текстов используют разные термины для описания одного и того же порта. В данной работе предлагается анализ греческой и латинской античной терминологии по функциональному и морфологическому критерию, исходя из значения терминов, встречающихся в античных источниках о портах Левантинского побережья.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Приморские города Леванта, упоминаемые в исследовании (карта выполнена Аной-Марией Бушилэ).

Рис. 2. План порта Сидон (по Poidebard, Lauffray 1951).

Рис. 3. План античных городов: a - Селевкия Пиерия; b - Лаодикея Приморская (по Grainger 1990).

Рис. 4. План портов Пирея; neýria: Зея, Мунихий и бассейн порта Кантар, занятые военными судами Афин (по Jondet 1916).

Рис. 5. a - Схематичный план ангаров Зеи; b - трехмерная реконструкция хранилищ Зеи (по http://www.zeaharbourproject.dk/about/).

Рис. 6. Художественная реконструкция порта Себастос (Кесария Приморская): Prokumía, упоминаемые Иосифом Флавием, видны с внешней стороны главного волнореза (по Holum et al. 1988).

Рис. 7. Вид с воздуха на остров Арадос с севера (по Binst 1999).

Рис. 8. a - План рамп порта Дор в разрезе (по Raban 1995); b - вид с запада (по Carayon 2008).

Рис. 9. Реконструкция осады острова Тир (333-332 до н.э.) и мол (xôma), построенный Александром Македонским (по Poulain de Bossay 1861).

15.06.2012

Ana-Maria Buşilă, “Al.I. Cuza” University Iaşi, bd. Carol I, nr. 11, RO-700506 Iaşi, România, e-mail: amina2342@yahoo.com

CENTURAŢII ROMANE ÎN CÂMPIA VENETĂ (ITALIA)[1]

Robin Brigand

Centuriaţia romană, sistemul cel mai simplu şi obişnuit de împărţire a unui teritoriu şi de adsignare a loturilor în vederea vinderii sau încredinţării veteranilor, se va impune în spaţiul cucerit şi dominat de Roma. Aceasta se prezintă sub formă de axe cadrilate, *decumani* şi *kardines,* adică *limites* ale centuriaţiei care desenează, pe distanţe lungi, o reţea geometrică regulată (fig. 1). Aceasta din urmă este compusă din unităţi intermediare pătrate sau rectangulare, numite *centuriae*, caracterizate prin reproducerea unei metrologii bazate pe un multiplu de *actus* (35,48 m, adică 120 de picioare de 0,2957 m). Centuriaţia respectă aşadar două criterii precise: ortogonalitatea şi orientarea constantă a reţelei de arpentaj pe de o parte, iar pe de alta, prezenţa unui modul a cărui valoare se sprijină pe metrologia romană.

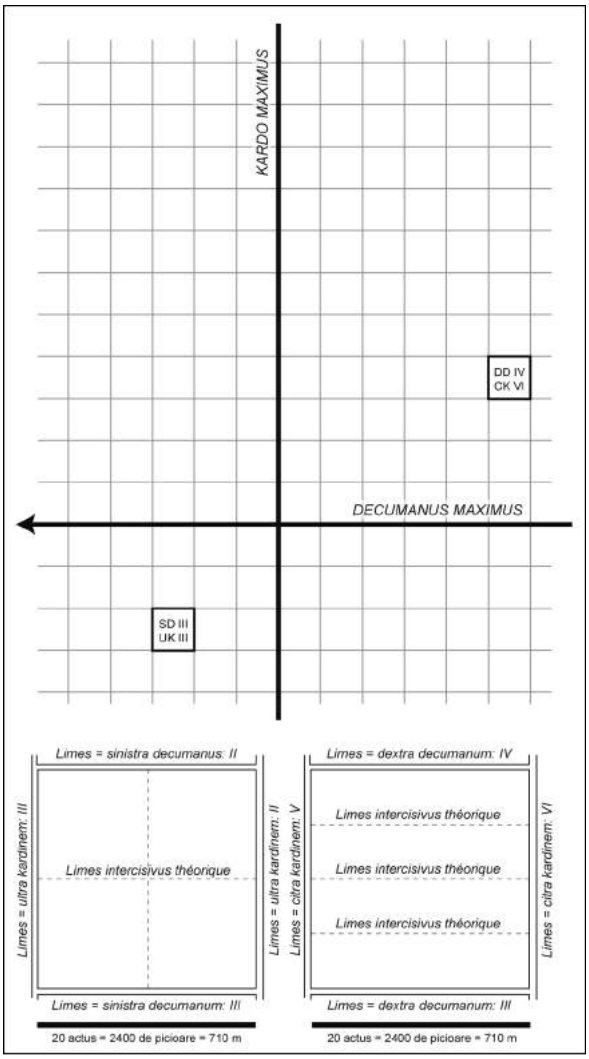

Fig. 1. Organizarea teoretică a unei centuriaţii cu un modul de 20 actus (710 m) şi dispunerea coordonatelor a două centurii. Două modalităţi de împărţire a centuriaţiei (în benzi şi în cruce).

Cercetarea asupra cadastrelor romane este rezultatul unei sinteze între: 1) textele gromatice, adică textele arpentorilor romani (*gromatici veteres*), adunate în manuale şcolare concepute pentru instruirea şi formarea de *agrimensores* (specialişti în măsurarea pământurilor), fie că este vorba de texte propriu-zise sau de vignete explicative (fig. 2a); studiul datelor oferite de vestigiile arheologice, îndeosebi sursele epigrafice care furnizează date lămuritoare asupra mai multor aspecte ale activităţii gromatice (fig. 2b; 3) studiul formal al reţelelor cadastrale, adică identificarea vestigiilor planimetrice în peisajul actual prin analiza fotografiilor aeriene (fig. 3), a hărţilor topografice sau a hărţilor cadastrale, regularităţile, orientările parcelare şi toate formele reziduale ale organizării parcelare din epoca antică, transmise până azi[2].

Câmpiile situate la nord-est de Padova impresionează prin peisajul rural caracterizat printr- o tramă de drumuri şi ape care conferă materialitate, pe o suprafaţă de mai multe sute de kilometri pătraţi, uriaşei table de şah a centuriaţiei. Descoperit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea,

[1] Acest studiu, realizat în cadrul proiectului post-doctoral POSDRU/89/1.5/S/63663 la Universitatea „Al. I. Cuza" din Iaşi, pune în discuţie principalele rezultate ale unei teze de doctorat (Brigand 2010) în cotutelă între Universitatea Besançon (Franţa) şi Universitatea Padova (Italia). Prezenta contribuţie se bazează pe o publicaţie recentă în revista *Etudes rurales* (Brigand 2011).

[2] Din abundenta bibliografie suscitată de problematica arpentajului roman, menţionăm doar contribuţiile fundamentale ale lui A. Déléage (1934), O. A. W. Dilke (1971) şi G. Chouquer, F. Favory (1991). În ce priveşte definirea termenilor şi expresiilor gromatice, trimitem la glosarele realizate de G. Chouquer şi F. Favory (2001; 2006).

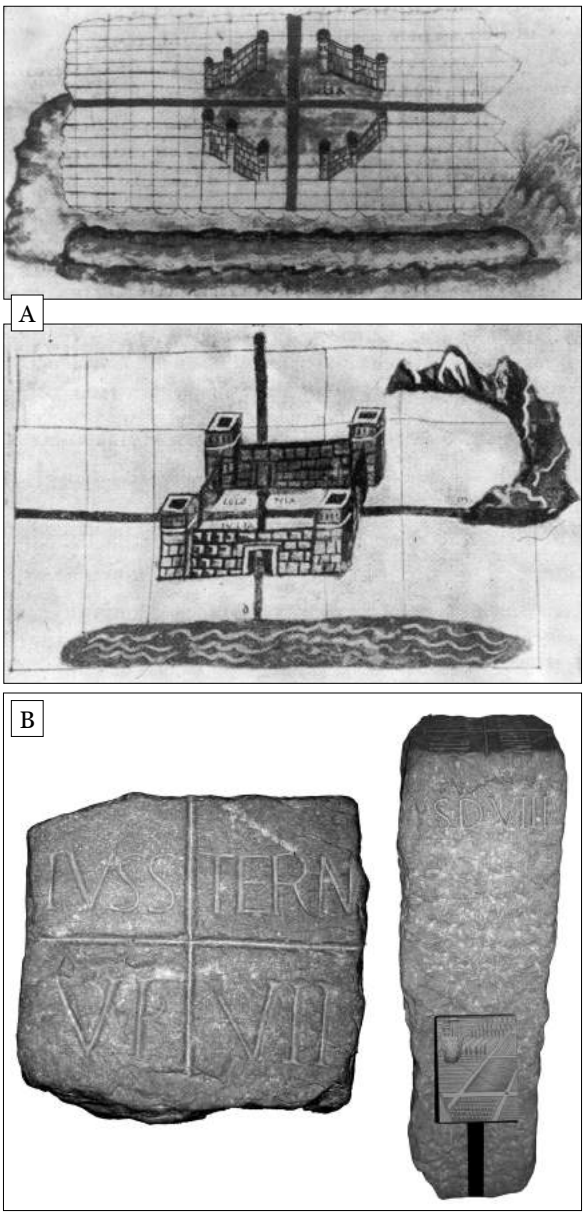

Fig. 2. a - Miniaturi din manuscrisele *Arcerianus* (sus) şi *Palatinus* (jos). Acestea reprezintă oraşul *colonia Iulia*, construit pe o câmpie delimitată de mare şi de un lanţ muntos. Teritoriul este divizat de o centuriaţie ale cărei două axe majore se intersectează în centrul oraşului; b - *Cippus gromatic* de la Grantorto (Cittadella). Paralalepipedul înalt de peste 1,60 m prezintă un *decussis* (= X) pe muchie şi textul *iuss(u) ter(minus) novatus / U(ltra) K(ardinem) VII*, iar pe flanc inscripţia *S(inistra) D(ecumanum) VIII*. Datat în sec. I p. Chr., acesta indică intersecţia lui *decumanus VIII*, situat la stânga faţă de *decumanus maximus*, cu *kardo VII*, dincolo de *kardo maximus*.

Graticolato romano (denumirea sub care apare pe hărţile topografice) a beneficiat de numeroase studii pertinente care subliniază remarcabila perenitate a sistemului agrar antic (fig. 3). Crearea Muzeului Centuriaţiei Romane la Borgoricco în 2009, precum şi proiectul Columnei Desman la Mirano – un turn înalt de 300 m care domină dinspre est zona reticulată –, contribuie la valorizarea patrimonială a acestui peisaj-memorie.

Explicaţia este implicită: regiunea venetă centrală şi, mai precis, Graticolato romano, constituie fosilele vii ale unei organizări moştenite din arpentajul antic. Porţiunea de câmpie de peste 3000 km² situată între Alpi şi lagună oferă cercetătorului aerian peisaje particulare: drumuri, căi şi canale desenează mai multe reţele planificate care rezultă din planurile de ocupare a pământurilor, executate acum două mii de ani, ilustrând o înţelegere subtilă şi riguroasă a contextului şi a resurselor naturale. Cercetările efectuate de Gérard Chouquer şi echipa sa de arheogeografi permit definirea termenilor în care acest obiect de studiu însemnat al istoriei agrare poate fi abordat.

Obiectivul demersului nostru nu este de a restitui un stadiu vechi al sistemului parcelar roman, ci de a arăta că centuriaţia observată astăzi ca o structură de ansamblu este întâi de toate rezultatul a ceea ce două mii de ani de ocupare a pământului au făcut dintr-o iniţiativă romană. Abordarea diacronică se impune pentru că trebuie luate în considerare toate societăţile care, sub presiunea unei hidrografii constrângătoare, au participat la valorizarea, în timp, a moştenirii antice.

1. Centuriaţii şi peisaje

Centuriaţia romană rămâne un obiect de studiu excesiv de determinat în sensul că complexitatea formelor vizibile nu a fost luată în considerare, ceea ce a avantajat o viziune geometrică şi atemporală care, omiţând procesele dinamice de transformare, oferă o imagine deformată a realităţilor planimetrice antice. Morfologia, care se observă astăzi în Italia de Nord, este puternic hibridată, întrucât este rezultatul unui amestec dintre obiectul moştenit din antichitate, regimul apelor şi ocuparea pământurilor. Se cuvine să subliniem că cercetarea asupra centuriaţiilor a trecut de la căutarea formei originare la o reflexie asupra contribuţiei dinamicilor de lungă durată implicate în evoluţia acestor forme.

1.1. Un obiect al istoriei antice

După Tunisia, unde în 1833 au fost descoperite primele vestigii ale centuriaţiei, în regiunea venetă şi în Istria – Graticolato romano şi centuriaţia

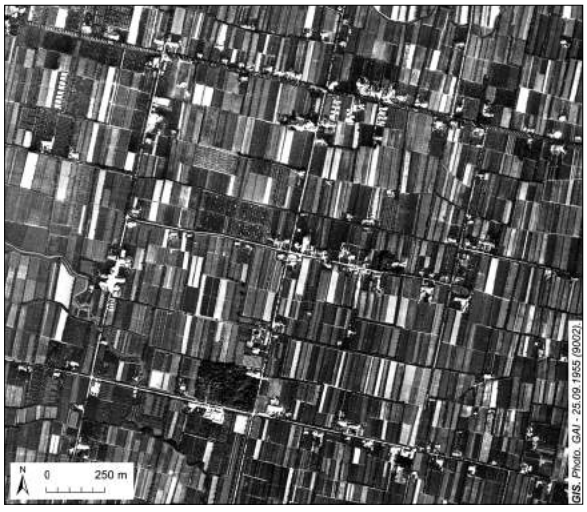

Fig. 3. Graticolato romano, la vest de Mirano. Vedere aeriană.

de la Pola – la mijlocul secolului al XIX-lea, Pietro Kandler şi Ernesto Nestor Legnazzi (Legnazzi 1887; Kandler 1866) au fost cei care au pus în evidenţă şi au cartografiat zonele reticulate antice. Iniţiate printr-un chestionar asupra arpentajului antic, aceste cercetări de pionierat vor beneficia treptat de evoluţia cartografiei şi de generalizarea hărţilor la scara 1: 50000 şi apoi la scara 1: 20000. Progresele aviaţiei începând cu Primul Război Mondial, dar îndeosebi de la cel de-al Doilea, vor conduce la sistematizarea utilizării fotografiei aeriene şi vor permite o mai bună recunoaştere a parcelărilor şi a morfologiei centuriale.

De atunci, plecându-se îndeosebi de la cercetările lui Plinio Fraccaro (Fraccaro 1940) în regiunea veneţă, ale lui Ferdinando Castagnoli (Castagnoli 1958) în Emilia-Romagna, ale lui Raymond Chevallier (Chevallier 1957a; Chevallier 1957b) în Tunisia şi Istria, precum şi ale lui John Bradford (Bradford 1957) în mai multe sectoare din jurul Mediteranei occidentale, încep să se analizeze fotografiile aeriene şi hărţile topografice într-o optică geoistorică strâns legată de contextele romanizării şi de chestiunea agrară în antichitatea romană. Aceste cercetări, asupra cărora catalogul expoziţiei „Misurare la terra" oferă o viziune globală solidă (Bosio 1984), fac din centuriaţie un obiect mai mult sau mai puţin degradat, al cărui studiu se înscrie într-o perspectivă morfo-istorică. Din acest punct de vedere, cazul venet, îndeosebi Graticolato romano, apare ca un exemplu remarcabil, în sensul că structura centuriaţiei este perceptibilă şi transpozabilă în antichitatea romană.

Dacă în anii 1980, conform practicilor arheologiei peisajului, se considera că centuriaţiile se pot înţelege în afara formelor parcelare post-antice, perspectivele deschise de arheogeografie[3], de arheologia preventivă şi de sedimentologie autorizează o abordare diferită asupra naturii acestui obiect. Înainte de a ne apleca asupra dosarului venet, se cuvine să revenim asupra etapelor ştiinţifice care, în mai puţin de douăzeci de ani, au făcut posibilă o reformulare substanţială a contururilor centuriaţiei.

1.2. Redescoperirea centuriaţiilor

Începând din anii 1990, marile lucrări de arheologie preventivă şi un recurs mai frecvent la ştiinţele sedimentului vor permite principalilor actori ai cercetării asupra centuriaţiilor să verifice temeiul abordării morfologice prin confruntarea cu memoria pământului. Această etapă, la care se asociază din plin geoarheologia, marchează o cotitură decisivă în măsura în care rezultatele au condus la conceperea centuriaţiei ca o structură de amenajare agrară chemată să se transforme în timp. Astfel, centuriaţia nu mai este studiată doar prin relaţia sa cu formaţiunile sociale ale antichităţii, ci şi luând în considerare formele sociale şi dinamicile mediului înconjurător din alte epoci, construcţia sa de lungă durată depinzând atât de societăţile medievale şi moderne, cât şi de societăţile antice.

Deschiderea în Franţa a căii ferate TGV Méditerrannée a determinat o vastă operaţiune de arheologie preventivă în Valea Ronului. Această operaţie a permis investigarea arheologică a liniamentelor parcelare asociate centuriaţiei B de la Orange, centuriaţie cunoscută doar datorită analizei morfologice şi vestigiilor epigrafice. S-a dat la iveală un prim proces de transmitere a informaţiei planimetrice antice. Astfel, secţiunea din punctul Malalones, Pierrelatte (Drôme) relevă transmiterea verticală, pe mai mult de 2 m, a unei gropi săpate în epoca romană după orientarea actuală, în pofida mai multor secvenţe de aluviuni care pecetluiesc etapele precedente (Berger, Jung 1996).

[3] În ce priveşte noile paradigme ale acestei discipline aflate la intersecţia dintre istorie, arheologie, geografie, ştiinţele vieţii şi ale pământului, vezi lucrările scrise sau editate de G. Chouquer (2003, 2007). Semnalăm, de asemenea, dările de seamă publicate în *Les Nouvelles de l'Archéologie* (Watteaux 2011) şi *Etudes rurales* (Gonzales Villaescusa 2011).

Investigaţiile recente conduse de doi cercetători italieni pe teritoriul oraşului Lugo (Emilia-Romagna) întăresc ideea că transmiterea centuriaţiei se poate efectua în pofida mai multor sedimentări (Franceschelli, Marabini 2007). Depozitele aluviale care acoperă nivelurile romane oscilează aici între 0,80 şi 3,50 m, cu extreme de 5 m, îndeosebi în câmpia joasă a oraşului Lugo, tocmai acolo unde, ca o ironie a solului, reţelele antice sunt cele mai bine conservate.

Aceste rezultate sunt elocvente în măsura în care se face distincţia între realizarea romană şi ceea ce aceasta a devenit. Aceste investigaţii nu permit totuşi să luăm în considerare procesele de construire a obiectului planimetric aşa cum este el perceput de interpretarea cartografică şi fotografică.

1.3. Construirea centuriaţiilor

Se cuvine să luăm în considerare două studii. Primul, obligatoriu şi deja menţionat, a fost realizat în cadrul operaţiunii „Gropi" a TGV-ului Méditerrannée, mai precis la Bollène (Vaucluse), în punctul Les Batras (Marchand 2003, 99). Săpătura, efectuată pe o vastă suprafaţă, a arătat că unul din cele două axe generatoare ale centuriaţiei, în acest caz *kardo maximus*, prezenta o particularitate: în partea de nord a săpăturii, acesta era absent în antichitate şi în prezent; în partea de sud absent în antichitate este vizibil în prezent sub forma unui hotar şănţuit datând din epoca modernă. Fiind vorba de antichitate, această situaţie se explică prin existenţa unui paleolit de râu. Situaţia trimite la ideea unei organizări parcelare care se efectuează diferit, deci decalat faţă de arpentajul antic. Această materializare nu ajunge la capăt decât *a posteriori*, adică după o lentă evoluţie a vieţii agrare. Este vorba tocmai de "o virtualitate antică devenită materialitate modernă" (Marchand 2003, 99).

Gérard Chouquer subliniază faptul că, dacă arpentajul roman este o realitate în termeni de atribuire de pământuri coloniştilor, acesta nu este decât o potenţialitate în termeni de construire a peisajului agrar, întrucât vor trebui câteva generaţii de agricultori pentru a-i da materialitatea pe care i-o cunoaştem (Chouquer 2007, 70). Pentru a contrazice această abordare dinamică, ar trebui să putem demonstra ca Evul Mediu şi epoca modernă n-au fost în măsură să transforme în mod durabil formele agrare.

Al doilea studiu se referă la modelizările formelor planificate medievale efectuate de Cédric Lavigne (Lavigne 2002). Acestea sunt fundamentale, deoarece permit să se ia în considerare centuriaţiile din nordul Italiei cu corecţiile aduse de cunoaşterea dinamicilor morfologice. De asemenea, sunt importante observaţiile făcute asupra centuriaţiei vecine Crevalcore, la nord de Bologna (Lavigne 2004): incluzând planificarea medievală printre obiectele arheogeografiei, ele deschid calea spre o reevaluare critică a formelor planificate romane. Gérard Chouquer a formalizat recent intuiţia că remarcabila materializare a tramelor antice din anumite sectoare din Italia padană se datora, în parte, campaniilor medievale şi moderne de atribuire şi de colonizare agrară (Chouquer 2009).

În Veneţia centrală, centuriaţiile se dezvoltă pe suprafeţe puţin expuse acumulărilor sedimentare. Tocmai datorită acestei aflorări a nivelurilor vechi, modelele din câmpiile Romagnei şi Ronului – unde transmiterea planimetriilor s-a efectuat în pofida unor sedimentări importante – nu se pot aplica situaţiei veneţiene. Vom încerca să explicităm mecanismele care au acţionat în elaborarea acestor peisaje.

2. Dosarul venet

Călătorul care descoperă regiunea venetă începe adesea prin Veneţia şi laguna sa. Dacă încearcă o expediţie pe pământul propriu-zis, motivat de vizita la o vilă construită prin secolele XV-XVII sau de o plimbare pe tabla de şah a centuriaţiei, de pildă la Camposampiero, acesta se trezeşte dintrodată aruncat într-un univers polimorf şi confuz: cel al nebuloasei venete, unde reţeaua teritorială extrem de densă îi poate aminti de fizionomia marilor câmpii industriale din jurul Mediteranei, începând cu câmpia fluviului Pad.

Dacă câmpia venetă se distinge prin îngustimea ei – doar aproape 70 km despart campanila bisericii San Marco de piemontul prealpin dolomitic – mediul său hidrogeologic este foarte apropiat de cel al câmpiei fluviului Pad. Agronomul Arthur Young, ca şi, mai târziu, inginerul hidraulic Benjamin Nadault de Buffon, explică dezvoltarea economică a acestor câmpii prin veritabila cultură hidraulică care caracterizează aceste regiuni. În regiunea venetă, principala acţiune a omului constă într-un efort răbdător de gestionare a apei: este vorba să fie adusă acolo unde este nevoie, să

fie evacuată prin drenare acolo unde prisoseşte, deci să se regularizeze fluxul.

Originalitatea dosarului venet constă în foarte puternica materializare a centuriaţiilor în general şi a celor două centuriaţii din câmpia râului Brenta, în particular. Această explică focalizarea cercetării asupra acestor doi *agri centuriati*, puşi în legătură în mod tradiţional cu municipiul roman *Patavium* (Padova).

Obiectivul nostru este de a arăta că aceste două centuriaţii constituie o realitate hibridă ce reprezintă rezultatul unor proiecte sociale, dar şi al unor constrângeri de mediu. De asemenea, centuriaţia este un obiect complex bazat pe forme mixte, care reflectă atât memoria amenajamentelor romane cât şi intervenţiile societăţilor postantice.

2.1. Centuriaţii şi mediul înconjurător

Imaginea unei câmpii centrale care se deschide spre Alpi acolo unde se închide golful Adriaticii este oportună. Există, într-adevăr, o continuitate spaţială evidentă de la debuşeurile alpine până la coasta nordică a Adriaticii, îndeosebi conul aluvial al râului Brenta care, de la Bassano la Mestre, orientează şi determină hidrografia (fig. 4).

Câmpia înaltă compusă aproape în exclusivitate din pietriş calcaros într-o matrice nisipoasă se distinge net de câmpia joasă cu dominantă limonoasă şi argiloasă. Una este uscată şi foarte drenantă; cealaltă este umedă şi supusă înfundării. Tranziţia între cele două spaţii se efectuează la nivelul câmpiei medii unde, prin capilaritate, emerg apele subterane de acolo de unde pietrişul provenit de la ultima glaciaţiune este epuizat. În această zonă apele resurgente se reunesc pentru a forma reţeaua hidrografică a câmpiei joase care se scurge, în raport de denivelări, între sulurile fluviale tardiglaciare reprezentate de bancurile de nisip.

În bazinul râului Brenta, de la Bassano până la lagună, dispunerea centuriaţiilor numite „Padova nord" şi „Padova nord-est" prezintă un interes cu totul deosebit, dat fiind că amândouă, dispuse oblic faţă de conul aluvial (cu excepţia sectorului situat între Cittadella şi Bassano), acoperă integral câmpiile înaltă şi joasă ale Brentei (în partea de dincoace de Musone Vecchio). Caracterul organic al celor două vaste ansambluri centuriate de la Bassano la Mirano, adică din zona prealpină până la lagună, este întărit de îmbucarea lor foarte clară la sud de Cittadella (fig. 5).

Această îmbinare este fundamentală, căci structurarea primară este legată de mediul înconjurător, mai precis de organizarea apelor resurgente. Într-adevăr, zona de contact se situează acolo unde izvorăşte Tergola, la înălţimea mlaştinilor de la Onara, adică într-un sector umed cu soluri saturate de apă. Dar dacă adaptarea strânsă a centuriaţiilor la topografia conului aluvial şi la disponibilitatea resursei de apă este evidentă la o scară medie, este totuşi interesant să observăm comportamentele parcelare ale celor două centuriaţii studiate.

2.2. Morfologii centuriale

Câmpia înaltă a Brentei poate fi formal împărţită în două ansambluri de suprafeţe distincte (fig. 5).

1) Un sector nordic, care pleacă de la Bassano până la primele canale de irigaţie modernă şi care este marcat de o puternică denivelare şi printr-un gradient ridicat al sedimentului grosier, doi parametri de altminteri intim legaţi de proximitatea apexului conului aluvial al Brentei tardiglaciare. Cadrul centuriaţiei este bine păstrat aici, cu o reprezentare regulată a limitelor. Aici, *decumani* (est-vest) tind să se şteargă, în timp ce *kardines* (nord-sud) sunt deosebit de pregnanţi. Doar *kardines* par să joace un rol în scurgerea apelor superficiale, îndeosebi cei care sunt situaţi pe coama conului aluvial.
2) Un sector median, în jurul localităţilor Cittadella şi Castelfranco, care corespunde ansamblului suprafeţelor acoperite de reţeaua de irigaţie modernă structurată pe cele două canale de colectare, respectiv Rosa şi Dolfina. Aici solurile sunt marcate printr-o reducere a granulometriei şi printr-o aflorare progresivă a pânzei freatice care anunţă resurgenţele câmpiei medii. Întreruperea relativ netă a reţelelor de irigaţie între Cittadella şi Castelfranco reflectă o disponibilitate hidrică mai puţin critică decât în sectoarele septentrionale. Morfologia centurială este aici net diferită: foarte bine păstraţi (fig. 6), *decumani* şi *limites intercisivi* contribuie la configurarea imaginii centuriaţiei în care *kardines* nu sunt niciodată reprezentaţi, începând cu *kardo maximus*, în pofida prezenţei sale formal stabilite de către o bornă epigrafică descoperită în apropiere de râul Brenta (fig. 2b).

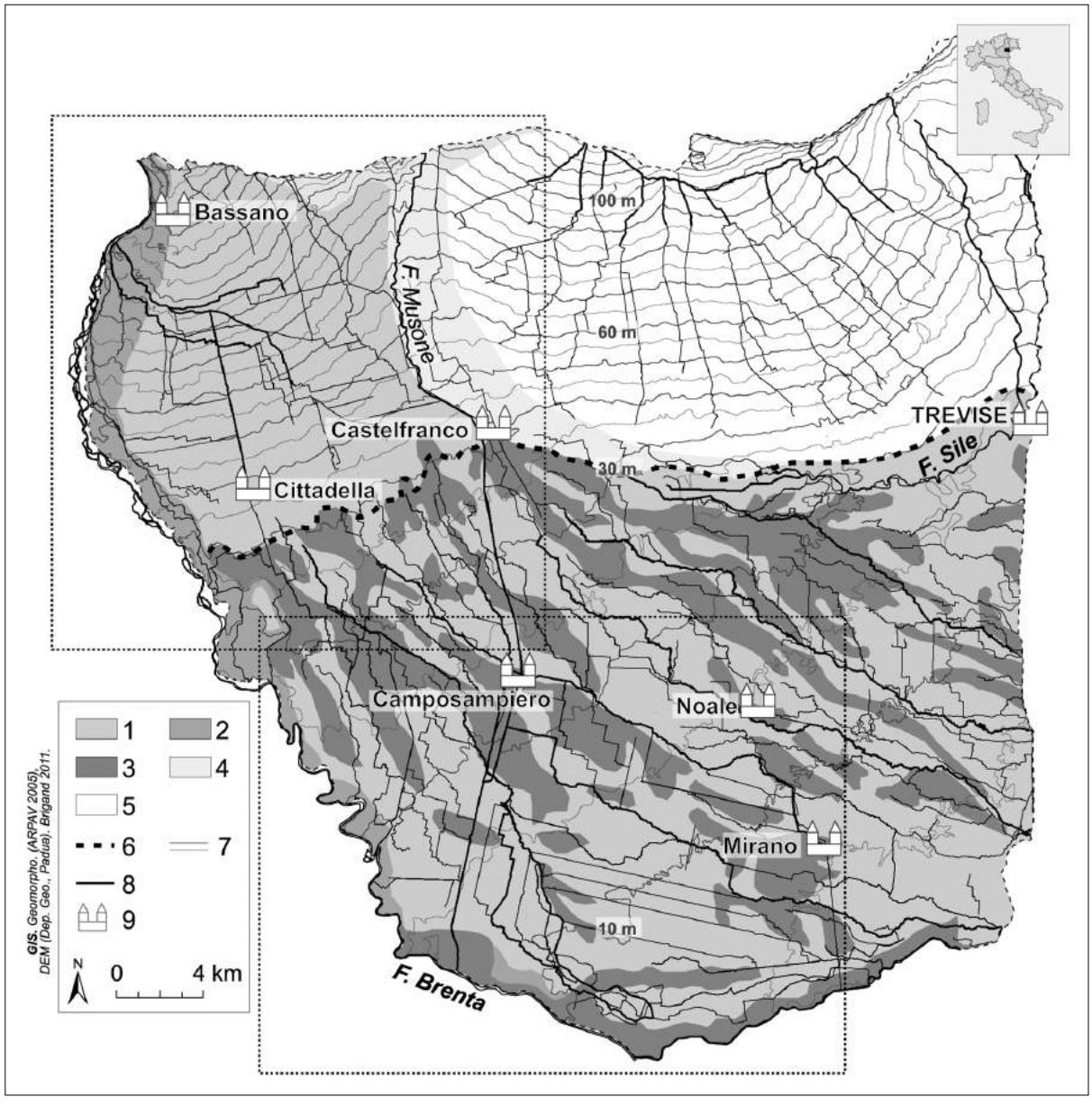

Fig. 4. Hartă geomorfologică şi hidrografică a câmpiei centrale a Veneţiei: 1 - câmpia aluvială veche a râului Brenta (tardiglaciar); 2 - aluviuni recente (holocen); 3 - cordoane aluviale vechi şi recente; 4 - depresiuni de la Musone; 5 - câmpia aluvială a râului Piave; 6 - limita nordică a resurgenţei apelor; 7 - curbă de nivel (5 m); 8 - hidrografie modernă şi contemporană; 9 - burguri fortificate (sec. XII-XIII).

În ceea ce priveşte câmpia joasă, nodul hidraulic de la Camposampiero separă, de asemenea, două sectoare.

1) Primul, situat la nord-est, în amonte, corespunde câmpiei mediane caracterizate prin bancuri paleofluviale pronunţate şi prin depresiuni de interbancuri supuse unei defluvieri devenite mai dificile datorită coborârii denivelării şi unui sediment cu dominantă argiloasă. Aceste medii sensibile, adesea palustre, concentrează esenţialul orezăriilor moderne care subliniază puternica încărcătură hidrică a acestui spaţiu (fig. 5). Centuriaţia este prezentă sub formă reziduală în depresiuni şi mai pregnant pe bancurile fluviale.
2) La sud de Camposampiero, situaţia este cu totul alta de vreme ce aproape toate centuriile de 20 de *actus* sunt complete şi prezintă o structurare internă foarte îngrijită, ceea ce permite să se observe o împărţire în 4 benzi de câte 5 *actus*, orientate după *decumani*, aceştia înşişi subdivizaţi adesea în unităţi intermediare constituite din două niveluri de diviziune internă (fig. 7a).

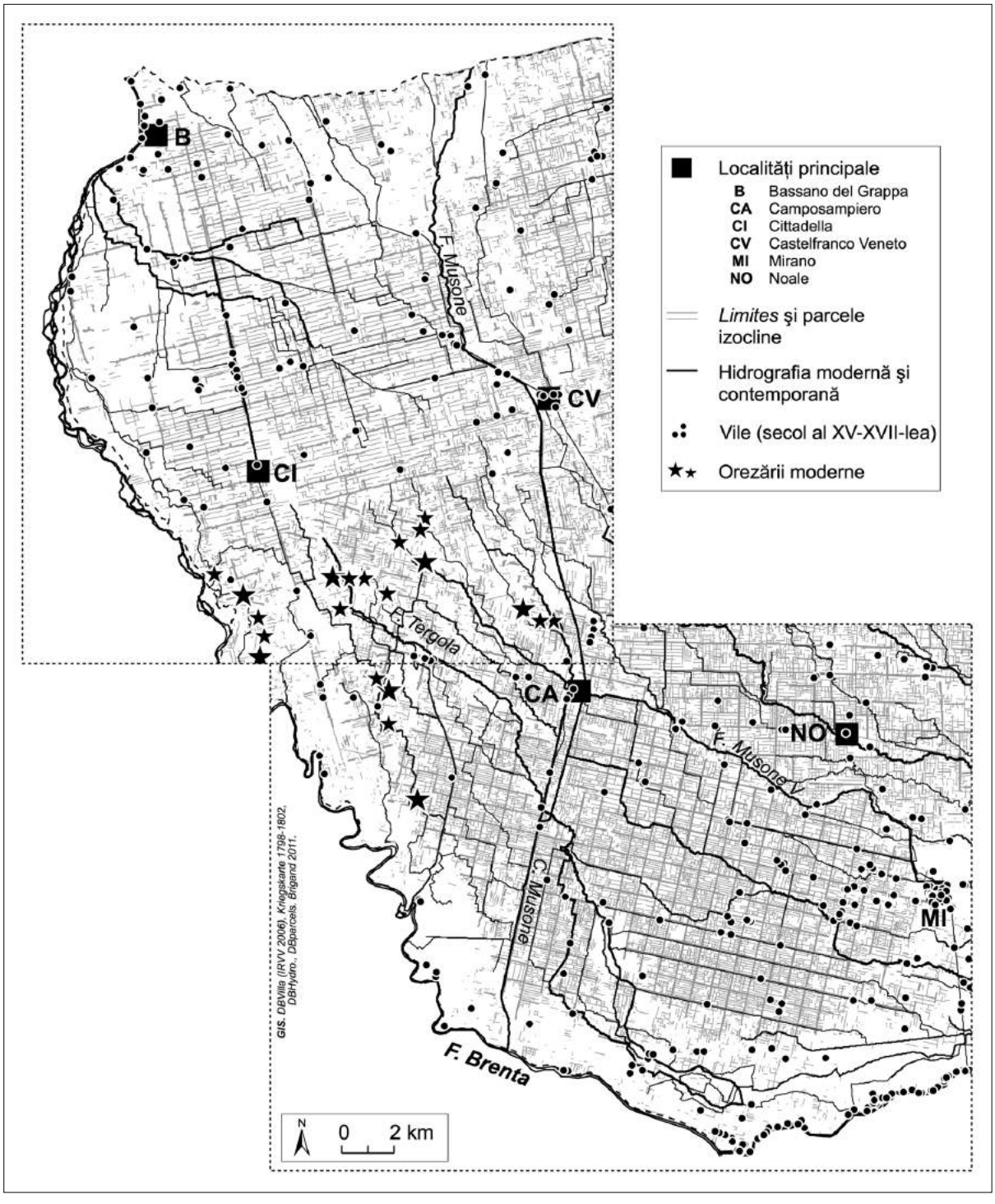

Fig. 5. Centuriaţii şi circulaţia apelor între Bassano şi Mirano.

Înaintând spre aval, elementele parcelare ale centuriaţiei se întăresc, paralel cu o scufundare a bancurilor paleofluviale şi cu o reducere a denivelării care devine aproape nulă de la Mirano la lagună. Toate acestea subliniază caracterul puternic hibrid al centuriaţiei datorat, pe de o parte, componentelor geomorfologice ale câmpiei legate de depunerea tardiglaciară a conurilor aluviale şi, pe de alta, armăturii centuriaţiei, care apare înainte de toate ca un instrument actualizat de bonificare hidraulică. Ne propunem să aprofundăm acest din urmă punct, arătând cum centuriaţiile participă la regularizarea hidraulică a câmpiei centrale.

2.3. Centuriaţii şi circulaţia apelor

Apele care se scurg prin canalele de irigaţie sau de drenaj circulă sistematic de-a lungul axelor de origine antică. Centuriaţiile, care se observă acum între Bassano şi Mirano, sunt formate de aceste reţele hidraulice. Toate sunt sisteme organizate de canale colectoare, ele însele stabilite în funcţie de denivelare şi de cursurile de apă principale care se răspândesc în depresiuni, jucând rolul de colectoare naturale.

Două sectoare merită toată atenţia noastră. Primul este constituit din câmpia înaltă dintre Cittadella şi Castelfranco, iar al doilea din câmpia joasă situată la sud-est de Camposampiero.

1) Observarea minuţioasă a reţelei centuriate între Cittadella, Castione şi Castelfranco arată o ierarhizare originală în măsura în care aici se regăseşte o structurare recurentă în două benzi majore late de 10 *actus*, divizate la rândul lor printr-o limită mediană de un nivel mai mic (fig. 6).

Această ierahizare nu este sistematică şi depinde adesea de prezenţa sau absenţa canalelor de irigaţie. Această morfologie parcelară însoţeşte evoluţia sedimentului, dat fiind că ea adoptă, de fapt, o dispunere în benzi care, perpendiculară pe creasta conului de dejecţie, îi permite să beneficieze puţin câte puţin de uşoara denivelare a feţelor externe ale conului aluvial. Acest desen de tip pieptene funcţionează ca o reţea de colectare a apelor care se îndreaptă spre depresiunea Musonului, evitând însă sectorul de resurgenţă. Această regularizare a sectorului afectat de o aflorare progresivă a pânzei freatice şi a canalizării subterane se poate observa în fig. 6.

Canalul subteran, care dă naştere pârâului Vandura, produce un sediment puţin bogat în pietriş care se distinge de matricea nediferenţiată printr-o mai bună disponibilitate hidrică. Reflexul său planimetric asociază două depresiuni uşoare în amonte de Vandura care se vor întări cu aflorarea pânzei freatice şi cu o disoluţie a desenului centuriaţiei legate de cele două trame planificate anizocline. Prezenţa unui indicator arheologic (aşezarea protoistorică de la Le Motte), conectat cu restul prin mijlocirea unui drum orientat după cea mai bună denivelare, indică faptul că acest sector beneficiază de un bun acces la resursa de apă. În ceea ce priveşte resurgenţa Vandura, care se întrezăreşte în amonte la mai puţin de 2 kilometri la sud de Le Motte, este interesant de observat cu

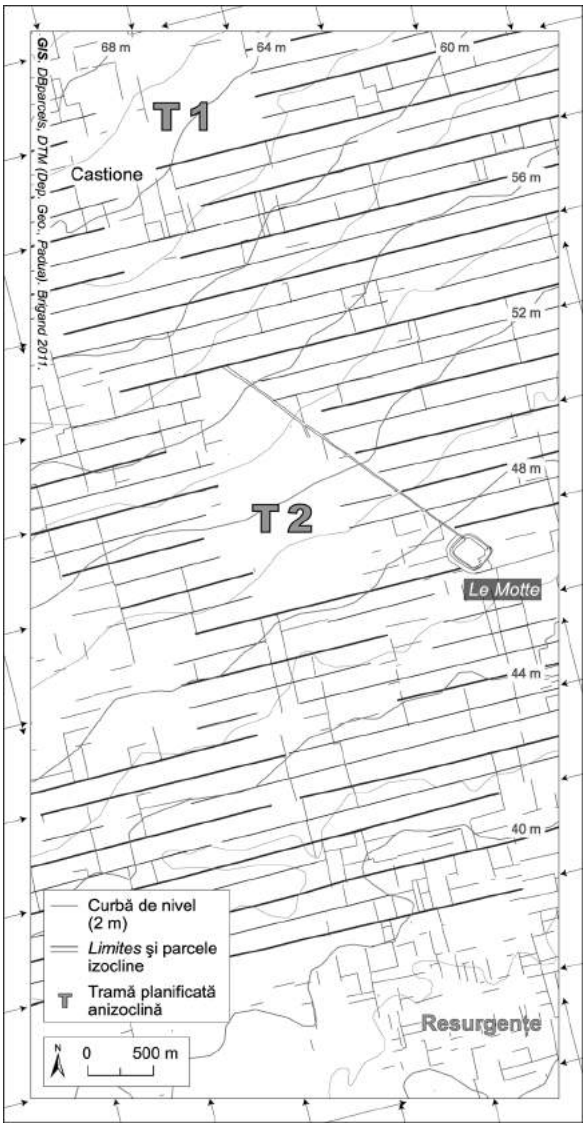

Fig. 6. Morfologia centuriaţiei între Cittadella şi Castelfranco Veneto. Săgeţile externe indică caroiajul teoretic al centuriaţiei.

câtă claritate trama în benzi regularizează parţial spaţiul, evacuând apele de prisos în Musone.

Problematica schiţată aici punctează un dat esenţial: depresiunile umede ale câmpiilor mediană şi joasă sunt strâns asociate cu centuriaţia, iar *limites*, precum *limites intercisivi*, participă la drenarea sectoarelor cu excedent hidric. Pe rând receptacule şi rezervoare, aceste sectoare sunt destinate să faciliteze circulaţia apelor printr-o dublă funcţiune, de colectare în amonte şi de difuziune în aval. Exemplul câmpiei joase a râului Brenta arată că ceea ce a fost considerat multă vreme ca o centuriaţie perfect conservată nu este în realitate decât un instrument deosebit de pregnant de artificializare şi de regularizare a apelor.

2) În privinţa celui de-al doilea sector, la sud de Camposampiero, hibridarea între armătura centuriaţiei şi realităţile hidrografice este maximă, canalele urmând trasee care le fac să oscileze între axele de scurgere naturală şi captajele care urmăresc pe tronsoane mai mult sau mai puţin lungi orientarea centuriaţiei. Cu titlu de exemplu, să invocăm Tergola, la est de canalul Musone (fig. 5). Amenajările hidraulice destinate regularizării sale sunt probante, îndeosebi în proximitatea depresiunii care provoacă dedublarea sa. Există acolo o întărire a hidrografiei care drenează depresiunea râului Tergola, după *kardines* pentru spaţiile situate la sud şi după *decumani* pentru spaţiile situate la est. La o scară medie, se observă astfel o legătură foarte puternică între sectoarele depresionare şi axele drumurilor şi apelor care structurează centuriaţia: interstiţiile de interbancuri sunt caracterizate printr-o înaltă disponibilitate hidrică căci este vorba de drenarea, printr-o structurare accentuată, a *limites* şi a *limites intercisivi*.

La o scară mare, desenul centuriei la est de Camposampiero (fig. 7b) relevă o problematică similară: depresiunea orientată după denivelarea nord-vest–sud-est şi direcţia pârâiaşului comunal de acolo se confundă cu desenul structurilor interne ale centuriei care se sprijină pe cursul de apă. Acesta din urmă construieşte local, în jumătatea de nord a centuriei, *limites intercisivi* şi subdiviziunea lor elementară. În jumătatea de sud, desenul este diferit şi indică o preeminenţă a limitelor orientate nord-sud. Pârâiaşul comunal parcurge punctual această formă paleofluviatilă şi devine canalul emisar major al acestui sector. În lumina acestor exemple nu putem decât să constatăm că centuriaţia este o formă hibridă destinată regularizării apelor.

Fig. 7. Morfologia a două centurii din cadrul centuriaţiei de la nord-est de Padova. Cele trei *limites intercisivi* sunt reprezentate prin linii punctate.

2.4. Apă, societăţi şi rezilienţă

Reţeaua hidrografică determină arhitectura centuriaţiei ce se difuzează după normele moştenite din antichitate şi astfel structurează un sistem spaţial coerent. Organizarea reţelelor hidrice rezultă din amenajările moderne legate de cucerirea pământului tare de către Veneţia, începând de la sfârşitul secolului al XIV-lea, precum şi de capitalizarea patrimoniului funciar.

Totuşi, amenajarea reţelelor moderne ale câmpiei râului Brenta, la scară medie sau mare, nu este fructul unei decizii mature sau concertate. Toate aceste reţele s-au născut din convergenţa acţiunilor locale, săpături diverse şi amenajări punctuale care nu sunt semne ale unei vederi de ansamblu, planificate ca atare. Ici şi colo, câte un canal săpat la iniţiativa vreunui nobil veneţian pentru a-şi iriga proprietăţile şi a evita riscurile de inundaţie contribuie la îmbogăţirea unui mediu înconjurător morfologic, fără să fie vorba prin aceasta de o viziune globală. Această constatare este adevărată îndeosebi pentru sectorul Brenta unde documentarea cartografică veche pune în lumină un mare număr de amenajari hidraulice locale ce participă în mod punctual la materializarea de *limites* şi de *limites intercisivi*. Aceste amenajări au o influenţă spaţială limitată, dar se înscriu în organizarea generală a reţelelor hidrografice.

3. Apa şi dinamica formelor

În acest stadiu al analizei se cuvine să evocăm cercetările lui Claire Marchand, îndeosebi articolul său apărut în *Etudes rurales* (2003). Autoarea demonstrează că organizarea formelor în reţea răspunde unui proces de auto-organizare care reflectă capacitatea formelor de a evolua într-un sistem organizat, fără intervenţia unei planificări voluntare. Se precizează următoarele:

„Auto-organizarea reprezintă pe rând procesul şi rezultatul acestei acţiuni, forma organizată, suficient de stabilă pentru a putea fi percepută şi capabilă de a se produce ea însăşi. Ea este deci organizată (rezultat) şi organizatoare (acţiune). Dar această stabilitate, care se exprimă printr-o formă organizată numită în general structură, relevă nu un fenomen de conservare, de fixare definitivă a elementelor care o compun, ci, dimpotrivă, de un proces complex de dezorganizare-organizare succesive, de schimbări neîncetate la nivel microlocal, care este cel al elementelor constitutive ale acestei structuri. Acest proces se bazează pe capacitatea sistemelor deschise de a se autoreproduce datorită schimburilor (de materie, de energie şi de informaţie) pe care aceste sisteme le practică cu mediul lor înconjurător şi de a se complexifica, plecând de la dezordine (perturbare, zgomot etc.), prin reorganizări succesive" (Marchand 2003, 105).

În această optică, centuriaţia construită prin reţelele hidrografice este un sistem autonom şi rezilient, capabil adică de a absorbi mutaţiile şi de a le integra într-un cadru dinamic care se autoreproduce şi se autoorganizează în afara proceselor de construcţie intenţionale, cum sunt, de exemplu, planificările agrare. Tot astfel, trebuie să privim cele două centuriaţii de la Brenta, dincolo de amenajările punctuale care, înscriindu-se într-un cadru normat, permit realizarea prin intermediul unei puneri în reţea conform procesului de „continentalizare" descris de Gérard Chouquer (2000, 134-136). Amenajările moderne din câmpia râului Brenta nu rezultă dintr-un program planificat la scara unui bazin hidrografic: nu există nicio urmă a vreunui proiect de configurare a reţelelor hidrografice.

Există totuşi o finalitate globală coerentă care constă în gestiunea apelor înalte (provenite din inundaţii) şi joase (apele obişnuite) în vederea evitării saturării cu apă a sectoarelor sensibile (îndeosebi resurgenţele şi depresiunile de interbancuri) şi supraaluvionarea lagunei, colmatarea acesteia şi, prin urmare, sfârşitul insularităţii veneţiene. Procesele dinamice de construcţie legate de circulaţia apelor conduc la o evoluţie a morfologiilor centuriale pe baza unei scheme orientate după denivelare şi care se extinde din aproape în aproape. Sistematizarea apelor care se varsă în lagună, a căror origine urcă la colonizarea veneţiană, induce mai multe faze de solidificare şi de selecţie a formelor.

Am văzut că apa era elementul esenţial al construcţiei reţelelor centuriale, întrucât aceasta acţionează ca agent morfogen şi puternic structurant. Într-adevăr, canalele de irigaţie şi de drenaj determină întărirea izocliniilor parcelare. Inserţia unei reţele de irigaţie şi de drenaj se asociază cu o rigidizare a formelor parcelare şi cu o ortogonalizare a traseelor sinuoase care urmează orientarea centuriaţiilor. Hibridarea foarte puternică a reţelelor hidrografice cu centuriaţia se traduce îndeosebi prin accentuarea rolului morfogenetic al acestor reţele, fiecare canal devenind elementul în jurul căruia se organizează distribuirea apelor la scara unei parcele. O remarcă, totuşi: în funcţie de sectoarele luate în considerare, structurarea internă variază şi organizează în mod diferit proprii *kardines* şi *decumani*. Mai mult, între documentele de arhivă şi parcelările actuale se observă adesea, în afara unei rigidizări a formelor, un proces de selecţie care ne permite să considerăm că organizarea internă a unei centurii depinde de potenţialul morfologic pe care l-a moştenit din arpentajul roman. Fie că e medievală, fie că e modernă, planificarea agrară contribuie la afirmarea unei scheme organizatoare.

4. Planificări agrare şi regularizarea formelor

Înainte de a conchide, este important să reamintim că, în legătură cu structurările interne ale centuriaţiei de la nord-est a Padovei, John Bradford sublinia că ar trebui să fim rezervaţi faţă de obsedanta regularitate a acestei centuriaţii şi să nu atribuim cu prea multă uşurinţă arpentajului antic anumite moduri de decupaj geometric (Bradford 1957). Vom remarca şi că expresia „prea frumoasă ca să fie adevărată", utilizată de acest autor în citatul ce urmează, va găsi la Claire Marchand un ecou singular atunci când aceasta va vorbi la rândul ei de „centuriaţii mai frumoase ca niciodată" (Marchand 2003).

„În studiul său despre reţelele parcelare care compun peisajele centuriate aproape de Bassano şi de Padova, profesorul Fracaro sugerează că cele mai bine păstrate ar prezenta încă structura unei reţele romane. Această opinie presupune, în anumite grupuri specifice de *centuriae,* o supravieţuire aproape prea frumoasă ca să fie adevărată (...). În zone altădată centuriate, parcelele sunt în mod regulat scurtate sau prelungite, divizate sau combinate în diferite epoci; acolo unde acestea sunt regulate şi uniforme, trebuie să fim atenţi la regularizările post-romane ale parcelărilor. Într-adevăr, îndeosebi începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, formele de bonificare agrară şi de intensificare a agriculturii care însoţesc creşterea demografică vor stimula o remaniere, uneori de anvergură, a parcelărilor şi a amenajărilor hidraulice" (Bradford 1957, 160).

Aproape totul era deja spus în 1957, atunci când Bradford atrage atenţia asupra faptului că condiţiile socio-economice posterioare antichităţii romane au condus la rectificarea parcelărilor. Dacă acest autor consideră că planificarea hidraulică este responsabilă de regularitatea aproape excesivă a anumitor centuriaţii din zona venetă centrală, el nu socoteşte încă planificarea agrară – fie că este medievală, modernă sau contemporană – drept ceea ce este aceasta efectiv, adică unul dintre agenţii majori ai transmiterii şi transformării arpentajului antic. Evul Mediu din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, perioadă puternică de colonizare rurală, de arpentaj şi de lotizare, este implicat în construcţia centuriaţiilor din câmpia aluvială a Brentei. Mai multe parcelări de fundare au putut fi individualizate, în mod esenţial acolo unde dinamicile de afirmare teritorială ale puterilor comunale sunt cele mai manifeste, adică între Bassano şi Mirano şi, mai specific, în câmpia joasă a râului Brenta (fig. 4).

Este vorba, într-adevăr, să afirmăm aici că, dacă centuriaţiile din această câmpie posedă o morfologie foarte pregnantă, aceasta se explică tocmai prin aceea că Evul Mediu a fost foarte bogat în materie de colonizare rurală, de fundaţii noi şi de întărire a puterii urbane asupra zonelor rurale.

Toate planificările recunoscute ca medievale ca urmare a modelizării propuse de Cédric Lavigne (Lavigne 2002) sunt manifeste prin anizoclinia prin care se caracterizează la Castelfranco, Cittadella şi Bassano. Să recunoaştem totuşi faptul că, dacă desenul centuriaţiilor este deosebit de clar, aceasta se datoreşte faptului că planificarea medievală şi apoi amenajările hidraulice moderne au contribuit la perfecţionarea lor. Revenim din nou asupra exemplului morfologiei originale a centuriaţiei dintre Cittadella şi Castelfranco (fig. 6), caracterizată printr-o absenţă totală a *kardines* şi printr-o ierarhizare specifică a *decumani* şi a *limites intercisivi*.

În lumina dinamicilor observate în aceste spaţii în cursul secolelor al XII-lea şi al XIII-lea care, în cazurile cele mai vizibile, se exprimă prin planificări anizocline ale centuriaţiei, putem considera în mod legitim că această morfologie, bine adaptată la scurgerea apelor în direcţia colectorului natural care este Musone şi bine adaptată desfundării resurgenţelor, este o rezultantă a amenajărilor medievale şi apoi moderne.

De atunci, obiectul „centuriaţie" este perceput într-o perspectivă nouă, în conformitate cu care Evul Mediu, apoi epoca modernă, ar fi participat la rezilienţa formelor antice în durata lungă. Într-adevăr, dacă centuriaţiile pe care le percepem prin lectura planimetriilor actuale şi subactuale sunt înainte de orice obiecte ale prezentului construit în durată, înscrierea lor în solul veneţian este un proiect social roman care răspunde necesităţii de ameliorare a spaţiilor câmpiei centrale şi de a le favoriza ocupaţia.

Nu vom cunoaşte niciodată gradul de realizare al centuriaţiei în momentul înscrierii ei în sol, dar este probabil ca marile linii ale armăturii sale fuseseră deja fixate, chiar nefiind materializate în integralitatea lor. Cu toate acestea, putem afirma că dezvoltarea sa viitoare este condiţionată încă de la început, îndeosebi de strânsa sa adaptare la topografia câmpiei aluviale. Evul Mediu şi epoca modernă, prin afirmarea puterii urbane asupra câmpiei, urmată de o formă de putere net capitaliste, îi vor conferi în mod progresiv vizibilitatea sa actuală.

Planificarea, fie că este medievală, fie modernă, nu este decât un aspect al transmiterii în durata lungă. Ea participă totuşi, de o manieră decisivă, la construcţia centuriaţiei. Gérard Chouquer a arătat că răspândirea de sate noi medievale coincide foarte strâns cu sectoarele în care centuriaţiile erau cele mai vizibile (Chouquer 2009). De atunci, se poate presupune că oamenii din Evul Mediu au privilegiat spaţii în care vestigiile arpentajului antic ofereau un cadru adecvat orga-

nizării teritoriului, îndeosebi gestiunii apelor, şi că această colonizare medievală a contribuit la transmiterea centuriaţiilor până în zilele noastre.

Dincolo de formele planificate punctuale, apa şi gestiunea ei joacă un rol fundamental în reziliența formelor. De apă depind construcţia şi realizarea, adesea remarcabile, ale centuriaţiilor din câmpia râului Brenta. Astfel, în acest caz, trebuie să luăm în considerare procese de transmitere care nu se pot reduce doar la planificare. Felul în care se distribuie apele în funcţie de denivelare, hibrizându-se cu centuriaţia, formează un sistem autoorganizat, constituit dintr-o pluralitate de amenajări locale.

În toată câmpia venetă centrală, amenajările hidraulice din epoca modernă, precum şi colonizarea patriciană, contribuie incontestabil la întărirea şi la construcţia punctuală a centuriaţiilor, îndeosebi adaptând cadrul normat moştenit din antichitate la constrângerile cerute de ameliorarea şi asanarea hidraulică.

Mulţumiri

Exprim întreaga mea gratitudine profesorilor François Favory, Gérard Chouquer, Bruno Marcolongo şi Guido Rosada pentru asigurarea cadrului ştiinţific care mi-a permis ducerea la bun sfârşit a lucrării mele de doctorat. Mulţumesc, de asemenea, Seminarului de arheologie şi Platformei Arheoinvest de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iaşi pentru primirea călduroasă şi stimulativă cu care m-au onorat. Mulţumirile mele se îndreaptă şi spre Maison des sciences de l’Homme et de l’Environnement C. N. Ledoux din Besançon pentru facilitarea accesului la infrastructura indispensabilă acestei cercetări. În sfârşit, îi mulţumesc dr.dr. Marius Alexianu care şi-a asumat sarcina de a realiza traducerea în limba română a acestui studiu.

Bibliografie

Berger, Jung 1996: J.-F. Berger, C. Jung, Fonction, évolution et “taphonomie” des parcellaires en moyenne vallée du Rhône. Un exemple d’approche intégrée en archéomorphologie et en géoarchéologie. In: (Ed. G. Chouquer) Les formes du paysage, II. Archéologie des parcellaires (Paris 1996), 95-112.

Bosio 1984: L. Bosio (Ed.), Misurare la terra. Centuriazione e coloni nel mondo romano. Il caso Veneto (Modena 1984).

Bradford 1957: J. Bradford, Ancient landscapes. Studies in field archaeology (Londra 1957).

Brigand 2010: R. Brigand, Centuriations romaines et dynamique des parcellaires. Une approche diachronique des formes rurales et urbaines de la plaine centrale de Venise. Thèse de doctorat d’archéologie des Universités de Franche-Comté et de Padoue (http://tel.archives-ouvertes.fr/).

Brigand 2011: R. Brigand, Centuriations romaines dans la plaine alluviale du Brenta (Vénétie). Etudes rurales 188, 21-38.

Castagnoli 1958: F. Castagnoli, Le ricerche sui resti della centuriazione. In: (Ed. A. Campana) Note e discussioni erudite, Roma 1958, 7-44.

Chevallier 1957a: R. Chevallier, Les centuriations romaines de Tunisie. Annales 2, 1957, 275-286.

Chevallier 1957b: R. Chevallier, La centuriazione romana dell’Istria e della Dalmazia. Bolletino di geodesia e scienze affini, Rivista dell’Istituto Geografico Militare 16-2, 1957, 275-286.

Chouquer 2000: G. Chouquer, L’étude des paysages. Essais sur leurs formes et leur histoire (Paris 2000).

Chouquer 2003: G. Chouquer (Ed.), Etudes rurales 167-168: Objets en crise, objets recomposés (Paris 2003).

Chouquer 2007: G. Chouquer, Quels scénarios pour l’histoire du paysage ? Orientation de recherche pour l’archéogéographie (Coimbra 2007).

Chouquer 2009: G. Chouquer, Ce que le temps fait aux formes planimétriques: du péché originel de l’analyse de morphologie agraire à sa réhabilitation. Géocarrefour 84 (4), 2009, 217-227.

Chouquer, Favory 1991: G. Chouquer, F. Favory, Les paysages de l’Antiquité (Paris 1991).

Chouquer, Favory 2001: G. Chouquer, F. Favory, L’arpentage romain. Histoire des textes, Droit, Technique (Paris 2001).

Chouquer, Favory 2006: G. Chouquer, F. Favory, Dicţionar de termeni şi expresii gromatice. Traducere de M. Alexianu (Iaşi 2006).

Déléage 1934: A. Déléage, Les cadastres antiques jusqu’à Dioclétien. Etudes de papyrologie 2, 74-228.

Dilke 1971: O. A. W. Dilke, The roman land surveyors. An introduction to the agrimensores (Londres 1971).

Fraccaro 1940: P. Fraccaro, Intorno ai confine e alla centuriazione degli agri di *Patavium* e di *Acelum*. In: Studi di Antichità classica offerti a E. Ciaceri, Roma 1940, 100-123.

Franceschelli, Marabini 2007: C. Franceschelli, S. Marabini, Lettura di un territorio sepolto. La pianura lughese in età romana (Bologna 2007).

Gonzáles Villaescusa 2011: R. Gonzáles Villaescusa (Ed.), Etudes rurales 188: Archéogéographie et disciplines voisines (Paris 2011).

Kandler 1866: P. Kandler, L'agro colonica di Padova (Trieste 1866).

Lavigne 2002: C. Lavigne, Essai sur la planification agraire au Moyen Age. Les paysages neufs de la Gascogne médiévale (XIIIe-XIVe siècle) (Bordeaux 2002).

Lavigne 2004: C. Lavigne, Une "centuriation anormale" à Villafranca di Verona (Italie). AGER 14, 2004, 13-17.

Legnazzi 1887: E. N. Legnazzi, Dal catasto romano e di alcuni strumenti antichi di geodesia (Verona 1887).

Marchand 2003: C. Marchand, Des centuriations plus belles que jamais ? Proposition d'un modèle dynamique d'organisation des formes. Etudes rurales 167-168, 93-114.

Watteaux 2011: M. Watteaux (Ed.), Les Nouvelles de l'archéologie 125: L'archéogéographie. Un état des lieux et de leurs dynamiques (Paris 2011).

Centuriations romaines dans la plaine de Venise

Résumé

Cette contribution porte sur la dynamique des centuriations d'origine romaine de la plaine centrale de Venise, limitée par la lagune et les Alpes d'une part, les fleuves Brenta et Piave de l'autre. Il s'agit d'évaluer la nature des interactions entre les morphologies agraires héritées de l'arpentage antique et les sociétés historiques, médiévales et modernes, qui intègrent, en le transformant, l'héritage antique.

Liste des figures:

Fig. 1. Organisation théorique d'une centuriation de 20 *actus* de module (710 m) et disposition des coordonnées de deux centuries. Deux modes de division interne sont proposés.

Fig. 2. **a** - Miniatures des manuscrits *Arcerianus* (en haut) et *Palatinus* (en bas). Elles représentent la ville de *colonia Iulia* édifiée dans une plaine délimitée par la mer et une chaîne montagneuse. Le territoire est divisé par une centuriation dont les deux axes majeurs se croisent au centre de la ville; **b -** Cippe gromatique de Grantorto (Cittadella). Il s'agit d'un parallélépipède de plus de 1,60 m de haut portant un *decussis* sur la tranche et le texte *iuss(u) ter(minus) n(ovatus) / U(ltra) K(ardinem) VII*; sur le flanc *S(inistra) D(ecumanum) VIII*. Il est daté du Ier s. ap. J.-C. et indique l'intersection du *decumanus VIII* à gauche du *decumanus maximus* et du *kardo VII* au-delà du *kardo maximus*.

Fig. 3. Vue aérienne verticale du Graticolato romano à l'ouest de Mirano.

Fig. 4. Carte géomorphologique et hydrographique de la plaine centrale de Venise. Légende: 1 - plaine alluviale ancienne du Brenta (tardiglaciaire); 2 - alluvions récentes (holocène); 3 - bourrelets alluviaux anciens et récents; 4 - dépressions d'inter-cône du Musone; 5 - plaine alluviale du Piave; 6 - limite septentrionale de la résurgence des eaux; 7 - courbe de niveau (eq. 5 m); 8 - hydrographie moderne et contemporaine; 9 - bourgs fortifiés (XIIe-XIIIe s.).

Fig. 5. Centuriations et circulation des eaux, de Bassano à Mirano.

Fig. 6. Morphologie de la centuriation entre Cittadella et Castelfranco Veneto. Les flèches externes indiquent le carroyage théorique de la centuriation.

Fig. 7. Morphologie de deux centuries de la centuriation au nord-est de Padoue. Les trois *limites intercisivi* sont représentés en pointillés.

Римские центуриации Венецианской равнины

Резюме

Данное исследование посвящено динамике римских центуриаций центральной Венецианской равнины, на территории, ограниченной лагуной и Альпами на юге и севере и реками Брентой и Пьяве на западе и востоке. В работе подчеркивается взаимодействие между морфологией римских систем полей и влиянием средневекового и современного обществ, использующих и трансформирующих эти сельскохозяйственные особенности.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Теоретическая организация центуриации длиной в 20 *актусов* (710 м) и расположение координат второй центурии. Два способа размежевания центуриации (полосами и крестообразно).

Рис. 2. **a** - Миниатюры из манускриптов *Arcerianus* (вверху) и *Palatinus* (внизу). На них изображен город Колония Юлия, построенный на равнине, ограниченной морем и горной цепью. Территория поделена на центуриации, два основных рубежа которых пересекаются в центре города; **b** - *Cippus gromatic* из Гранторто (Читтаделла). На стороне параллелепипеда, высотой более 1,60 м, представлен *декуссис* (= X) и текст *iuss(u) ter(minus) novatus / U(ltra) K(ardinem) VII*, а на боковой части надпись *S(inistra) D(ecumanum) VIII*. Датируемый I-м веком н.э., он указывал на пересечение *декумануса VIII*, расположенного слева от *главного декумануса*, с *кардо VII*, за *главным кардо*.

Рис. 3. Гратиколато Романо, к западу от Мирано. Вид с воздуха.

Рис. 4. Геоморфологическая и гидрографическая карта центральной Венецианской равнины: 1 - древняя аллювиальная равнина реки Брента (позднеледниковый период); 2 - новые отложения (голоцен); 3 - древние и поздние пояса отложений; 4 - низины Мусоне; 5 - аллювиальная равнина реки Пьяве; 6 - северная граница выхода подземных вод на поверхность; 7 - уровневая кривая (5 м); 8 - новая и современная гидрография; 9 - укрепленные замки (XII-XIII вв.)

Рис. 5. Центуриации и циркуляция вод между Бассано и Мирано.

Рис. 6. Морфология центуриации между Читтаделла и Кастельфранко Венето. Стрелки показывают теоретическое разделение центуриации на квадраты.

Рис. 7. Морфология второй центуры в центуриации к северо-востоку от Падуи. Пунктирными линиями показаны три *limites intercisivi*.

15.05.2012

Dr. Robin Brigand, Platforma Arheoinvest, Universitatea „Al.I. Cuza” Iaşi, bd. Carol I, nr. 11, RO-700506 Iaşi, România, e-mail: robinbrigand@yahoo.fr

POLITICA ÎMPĂRATULUI FLAVIUS VALENS LA DUNĂREA DE JOS 364-370. PIERDEREA DACIEI SUDICE

Vasile Mărculeţ

Urmaşii lui Constantin cel Mare, în primul rând succesorii săi direcţi din dinastia Constantiniană, au continuat politica fostului împărat la Dunărea de Jos. O politică similară a fost încercată, de altfel, în măsura în care împrejurările au făcut-o posibilă şi de ceilalţi urmaşi ai săi, împăraţii din dinastiile Valentiniană şi Theodosiană, până la sfârşitul secolului al IV-lea. Împrejurările externe mult mai vitrege, dar şi situaţia internă a Imperiului Romano-Bizantin sau calităţile personale ale împăraţilor şi-au pus amprenta asupra rezultatelor acesteia. Divizarea imperiului între urmaşii lui Constantin cel Mare, situaţie perpetuată lungi perioade de timp (337-353; 364-394), a făcut ca apărarea frontierei Dunării de Jos să cadă cu precădere în sarcina împăraţilor din *pars Orientis*.

Perioada de pace relativă de la Dunărea de Jos şi *statu-quo*-ul politico-teritorial impuse prin *foedus*-ul din 332 au rămas în vigoare până la stingerea dinastiei Constantiniene (363). Situaţia avea să se deterioreze dramatic, pe fondul instabilităţii interne din Imperiul Romano-Bizantin, la începutul domniei împăratului din *pars Orientis*, Flavius Valens (364-378). Cu potenţialul militar refăcut după dezastrul din 332, vizigoţii, considerându-se dezlegaţi de obligaţiile asumate prin *foedus*-ul din acelaşi an, se pregăteau să reia incursiunile de pradă în provinciile sud-dunărene ale imperiului.

În lumina informaţiilor de care dispunem, suntem în măsură să afirmăm că, exceptând linia de fortificaţii de pe malul stâng al Dunării de Jos, odată cu preluarea iniţiativei militare de către vizigoţi şi cu trecerea acestora la ofensivă, imperiul pierduse *de facto* controlul asupra celei mai mari părţi a Daciei sudice, recucerite de Constantin cel Mare între 324 şi 328. Credem că nu greşim datând momentul în 363, odată cu declanşarea de către Julianus a marii sale campanii împotriva Persiei, când situaţia imperiului în Europa a trecut în plan secundar. Un pasaj din istoria retorului Eunapios din Sardes (secolul IV), care consemnează că într-o scrisoare Julianus ar fi afirmat că „sciţii (vizigoţii, n.n.) sunt acum liniştiţi, dar poate nu vor sta fără să se agite", permite o asemenea interpretare (Ευναπιου 1829, 68).

La începutul primăverii anului 365, ameninţarea vizigotă devenise o realitate certă la frontiera Dunării de Jos. Pe când se afla în Bithynia, pregătindu-se să meargă în Syria, Valens a fost informat de comandanţii de la Dunăre că „goţii, pe atunci fără pierderi, şi de aceea, foarte puternici [...], se pregătesc să invadeze Thracia" (Ammianus 1935-1986, XXVI, 6, 11). Pericolul străpungerii *limes*-ului dunărean de către germanici l-a determinat pe Valens să ia urgent măsuri de întărire a apărării acestuia. Ca urmare, consemnează Ammianus Marcellinus, împăratul a considerat necesar „să trimită întăriri de cavalerie şi infanterie în acele locuri, în care erau temute incursiunile barbare" (Ammianus 1935-1986, XXVI, 6, 11).

Informaţiile cronicarului romano-bizantin, confirmă clar faptul că la data respectivă vizigoţii controlau ferm malul stâng al Dunării de Jos. În împrejurările prezentate, cu *Ripa Gothica* îşi încetase cu certitudine existenţa, şi cu *Gothia*, care se întindea din nou până la Dunărea, se revenise la situaţia anterioară anului 328.

Uzurparea lui Procopius, rudă cu împăraţii din Dinastia Constantiniană, proclamat împărat la Chersonesos (septembrie 365), a complicat şi mai mult situaţia la Dunărea de Jos. Se pare că comandanţii provinciilor romano-bizantine de la Dunărea de Jos s-au poziţionat diferit faţă de împăratul legitim şi uzurpator. În timp ce comandanţii provinciilor din Dioceza Thracia, siliţi sau din propria voinţă, au trecut de partea lui Procopius, generalul Equitius, *magister militum per Illyricum*, i-a rămas fidel lui Valens. Din relatarea lui Ammianus Marcellinus se ştie că acesta i-a anihilat pe susţinătorii lui Procopius şi, pentru a preîntâmpina pătrunderea altor în teritoriile aflate sub jurisdicţia sa, a închis trecătorile Munţilor Balcani, care asigurau legătura cu provinciile

Tyragetia, s.n., vol. VI [XXI], nr. 1, 2012, 259-267.

prefecturii Illyricum, dintre care una spre Dacia Ripensis (Ammianus 1935-1986, XXVI, 6, 11-12).

Pe plan extern, uzurparea lui Procopius a avut ca urmare degradarea periculoasă a raporturilor dintre Imperiul Romano-Bizantin şi vizigoţi, întrucât pentru a-şi asigura succesul, pretendentul le-a solicitat ajutor militar germanicilor, oferindu-le astfel pretextul şi posibilitatea de a pătrunde în sudul Dunării. În perspectiva confruntării cu Valens, relatează cronicarul Zosimos, „el trimite acum şi pe unii oameni cu vază la conducătorul sciţilor (vizigoţilor, n.n.) de peste Istros", care răspunzând favorabil cererii sale de ajutor, „îi trimite ca aliaţi zece mii de oameni în plină putere" (Zosimus 1837, IV, 7). Cifra, transmisă de Zosimos, evident exagerată este corectată drastic de Ammianus Marcellinus, contemporan al evenimentelor, care ne oferă una mult mai veridică, aceea de „trei mii de goţi", care-i fuseseră trimişi în ajutor de „regii" germanici din nordul Dunării (Ammianus 1935-1986, XXVI, 10, 3).

Ajutorul trimis de vizigoţi lui Procopius nu a fost însă suficient pentru a-l ajuta să-şi asigure victoria. În pofida unor succese, efemere însă, repurtate în debutul acţiunii sale, acesta a sfârşit prin a eşua în tentativa sa. Înfrânt în lupta decisivă de la Nikolia, în Phrygia, el a fost capturat şi executat (mai 366).

Înfrângerea lui Procopius şi consolidarea poziţiilor sale interne i-au permis lui Valens să treacă la anihilarea cetelor vizigote, care, trecute în imperiu în sprijinul pretendentului, devastau, după dispariţia acestuia, provinciile diocezei Thracia. Împotriva lor, împăratul „trimise o oaste destul de bună, le opri înaintarea şi îi constrânse să se predea; după aceea îi distribui în oraşele de lângă Istros, dând poruncă să fie ţinuţi sub pază, dar fără lanţuri" (Zosimus 1837, IV, 10).

Reţinerea vizigoţilor făcuţi prizonieri în imperiu a tensionat şi mai mult raporturile cu conaţionalii lor din *Gothia* din nord-dunăreană. Regele vizigot, Athanarich solicita insistent înapoierea supuşilor săi pe motiv că intervenţia în sprijinul lui Procopius s-a făcut în baza *foedus*-ului din 332 (Ευναπιου 1829, 46). Ammianus Marcellinus relatează că generalului Victor, *magister equitum*, trimis de Valens spre a cere explicaţii regelui vizigot pentru ce a acordat ajutor lui Procopius, barbarii îi arătau o scrisoare de la acesta prin care pretendentul declara că a ocupat tronul în calitate de succesor legitim al împăraţilor din Dinastia Constantiniană (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 1).

Valens a considerat „neserioasă scuza" şi a refuzat categoric eliberarea prizonierilor (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 2; Ευναπιου 1829, 47-48). În refuzul împăratului de a înapoia prizonierii, unii istorici contemporani au identificat un *casus belli* al conflictului dintre Imperiul Romano-Bizantin şi vizigoţii nord-dunăreni (Ευναπιου 1829, 47). În realitate, pretinsa încălcare de către Valens a *foedus*-ului din 332, prin această decizie a reprezentat doar pretextul aşteptat de vizigoţi, refăcuţi din punctul de vedere al potenţialului militar, pentru a relua acţiunile de pradă în provinciile unui imperiu măcinat la data respectivă de un război civil. Pentru căpeteniile germanicilor, bune cunoscătoare ale situaţiei politice din imperiu, ale puterii şi slăbiciunilor acestuia, apăruse un moment ce trebuia exploatat.

Raportul făcut probabil de generalul Victor asupra potenţialului militar al vizigoţilor l-a convins pe Valens cu privire la gravitatea situaţiei. Însăşi amânarea de către împărat a redeschiderii conflictului cu Persia pentru a se concentra pe rezolvarea situaţiei de la Dunărea de Jos, confirmă această realitate. Într-o primă fază, acesta a întreprins în grabă o serie de măsuri menite a consolida apărarea *limes*-ului dunărean, primul expus unor lovituri barbare. Astfel, pentru a preîntâmpina o invazie imediată a vizigoţilor în sudul Dunării, el „îşi aşeză armata de-a lungul fluviului Istros", relatează Zosimos (Zosimus 1837, IV, 10).

Informaţia lui Zosimos permite fără echivoc constatarea că dispunerea armatei romano-bizantine, destinată apărării *limes*-ului danubian, s-a făcut de-a lungul malului drept al Dunării. Această constatare conduce la concluzia la fel de clară că la data respectivă controlul Imperiului Romano-Bizantin asupra teritoriilor de la răsărit de Olt, dintre Brazda lui Novac de nord şi Dunăre fusese pierdut, iar *Ripa Gothica* îşi încetase existenţa. Constantinopolul continua totuşi să păstreze sub autoritatea sa capetele de pod de pe malul stâng din proximitatea fluviului.

Luarea măsurilor de securizare a *limes*-ului danubian a fost urmată de pregătirea minuţioasă a campaniei împotriva vizigoţilor. Ofensiva nord-dunăreană preconizată de împărat însemna repetarea, la un interval de trei decenii, a campaniei

din 332. Obiectivul fixat, chiar dacă izvoarele nu îl presează, l-a reprezentat restabilirea controlului romano-bizantin asupra teritoriilor Daciei sudice de la răsărit de Olt, dintre Brazda lui Novac de nord şi Dunăre şi restaurarea vechii *Ripa Gothica*. Ultimele invazii ale vizigoţilor în sudul Dunării arătaseră limpede autorităţilor imperiale importanţa reprezentată de acea *zonă tampon* dintre Imperiul Romano-Bizantin şi *Gothia* propriu-zisă.

Militar încercat, conştient de dificultăţile inerente unei astfel de întreprinderi, Valens a acordat o atenţie specială pregătirii logistice a campaniei. Responsabilitatea ducerii la îndeplinire a acestor măsuri a revenit lui Auxonius, noul *praefectus praetorio Orientis*. Armata a fost cantonată la Marcianopolis (Dvenja), în Moesia Secunda, oraş devebit baza principală de pregătire a campaniei, unde, la începutul anului 367, împăratul şi-a stabilit şi comandamentul general. Alegerea oraşului se datora, foarte probabil, poziţiei sale strategice, aici intersectându-se drumurile care duceau de la Odessos la Nicopolis ad Istrum şi de la Mesembria la Durostorum (Madgearu 2008, 66). Flota maritimă şi fluvială a fost însărcinată cu aprovizionarea armatei, scop în care cantităţi însemnate de alimente şi materiale militare au fost depozitate „în oraşele de pe ţărmul fluviului", de pe ambele maluri, considerăm noi, „astfel încât armata să se poată aproviziona îndată", scrie Zosimos (Zosimus 1837, IV, 10). Totodată, importante contingente militare au fost dispuse pe malul stâng a Dunării, „propre Daphne (în apropierea cetăţii Daphne)" (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 2), asigurând astfel un cap de pod necesar debarcării trupelor în Dacia.

Momentul propice declanşării ofensivei împotriva vizigoţilor s-a conturat la începutul anului 367, pe fondul rivalităţii, degenerate în conflict, dintre doi şefi barbari, „regele" Athanarich, adept şi susţinător al păgânismului tradiţional, ostil imperiului, şi Frithigern, devenit creştin arian. Potrivit unor informaţii, dificil de probat, transmise de unii autori antici, se pare că, ultimul solicitase sprijinul împăratului de la Constantinopol, şi el de aceeaşi religie. În acest sens s-a exprimat, spre exemplu, Socrates Scholasticus, conform căruia campania în Dacia ar fi fost determinată, între altele, de intenţia lui Valens de a veni în ajutorul vizigoţilor de credinţă ariană (Socrates 1853, IV, 33, 1-5). Miza pe o asemenea colaborare, dacă ea va fi fost într-adevăr reală, s-a dovedit o mare eroare a împăratului. În timpul campaniei în Dacia, forţele romano-bizantine nu numai că nu au beneficiat de niciun ajutor din partea vreunei grupări vizigote, dar informaţiile transmise de surse permit chiar concluzia că acestea au acţionat în deplină unitate împotriva trupelor imperiale.

În primăvara anului 367, Valens a declanşat atacul împotriva vizigoţilor. În acţiunea împotriva barbarilor au fost angajată o puternică armată romano-bizantină, sub comanda directă a împăratului, formată atât din trupele de *comitatenses*, cât şi cele de *limitanei*, însărcinate cu apărarea *limes*-ului (Zosimus 1837, IV, 11).

Precaritatea surselor face însă ca desfăşurarea campaniei să fie puţin cunoscută. Totuşi, prin folosirea judicioasă a informaţiilor transmise de sursele literare – lucrările lui Ammianus Marcellinus şi Zosimos şi discursurile lui Themistios – şi de cele juridice – edictele emise de Valens în perioada acţiunilor împotriva vizigoţilor – se poate realiza o reconstituire satisfăcătoare a acesteia.

La 10 şi 30 mai 367, Valens se afla la Marcianopolis de unde emite două ordine: unul pentru Tatianus, *praefectus Aegypti*, iar celălalt pentru Alexandrinus, *comitis rerum privatarum* (Codex Theodosianus, 11. 17. 1). Edictele în cauză reprezintă dovada certă a faptului ca la data respectivă acţiunea militară propriu-zisă împotriva vizigoţilor nu fusese încă declanşată.

Foarte probabil, la începutul lunii iunie 367, armata romano-bizantină, sub comanda directă a împăratului, trece Dunărea, „propre Daphne", în Dacia. Traversarea fluviului s-a făcut pe un pod de vase instalat în dreptul unuia dintre cele două castre de pe malul drept, aflate în legătură cu Daphne: Nigriniana sau Candidiana (Madgearu 2008, 66). Obiectivul fixat al acestei campanii l-a reprezentat lovirea centrului putere vizigot din partea de răsărit a câmpiei muntene, din zona Buzăului, condus de regele Athanarich, care-şi avea reşedinţa, foarte probabil, în fostul castru roman de la Pietroasele, devenit „cetatea" vizigoţilor (Fontes, II 1970, 720-721). Împăratul miza, probabil, şi pe colaborarea vizigoţilor care îmbrăţişaseră creştinismul arian, aflaţi în conflict cu Athanarich.

Traversarea Dunării pe podul de vase din dreptul cetăţii Daphne i-a determinat pe unii specialişti să susţină, că acest lucru s-a datorat faptului că

podul de la Sucidava nu mai era funcţional (Toropu 1976, 29; Tudor 1978, 422; Lenski 2002, 125; Kulikowski 2007, 116). Nu intrăm în discuţie pe această problemă întrucât lucrul acesta a fost făcut deja de alţi istorici. Susţinem şi noi asemenea acestora că o astfel opinie nu poate fi confirmată, mai ales că ea nu este susţinută de nicio sursă. Pe de altă parte, stabilirea ca obiectiv strategic al campaniei romano-bizantine, anume lovirea centrului de putere vizigot din răsăritul câmpiei muntene, nu justifica, sub niciun motiv, alegerea ca punct de trecere a Dunării pe la Oescus-Sucidava. O asemenea opţiune ar fi silit forţele imperiale la executarea unor marşuri extrem de lungi, de la Marcianopolis la Oescus şi apoi traversarea în diagonală a întregii Muntenii actuale de la Sucidava de pe Olt, la Pietroasele, în regiunea Buzăului.

După trecerea Dunării, armata romano-bizantină a înaintat, foarte probabil, pe valea Argeşului sau pe cea a Mostiştei, spre centrul vizigot din zona Buzăului. Circulaţia monetară, destul de redusă pe teritoriul Munteniei, de altfel, pare a indica un trafic dinspre văile celor două râuri spre zona Buzăului, unde se afla reşedinţa lui Athanarich de la Pietroasele (Madgearu 2008, 68). După trecerea Dunării, Valens avea să constate că vizigoţii evită în mod deliberat angajarea unei confruntări decisive cu armata imperială. Se pare că nici colaborarea cu grupările vizigoţilor arieni, adversarii lui Athanarich, nu s-a realizat, în caz contrar, cel puţin, unele din sursele antice ar fi înregistrat acest lucru.

Sub protecţia unor detaşamente de luptători reduse numeric, care au recurs permanent la acţiuni de hărţuire cu scopul de a întârzia înaintarea forţelor romano-bizantine, vizigoţii au degajat câmpia munteană. Marea lor majoritate s-a repliat în „munţii Serrilor (*montes Serrorum*), stâncoşi şi accesibili numai pentru cunoscători", unde armata imperială a evitat să pătrundă (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 3).

Localizarea respectivilor *Montes Serrorum* a condus la o controversă încă nerezolvată în istoriografie. De-a lungul timpului s-a propus identificarea lor cu Munţii Siriului, cu Munţii Buzăului, cei mai mulţi dintre specialişti, dar şi cu Carpaţii Orientali sau cu cei Meridionali. În opinia noastră, este probabil vorba de unele din depresiunile intramontane din Carpaţii de Curbură, grup montan situat în proximitatea centrului de putere vizigot din regiunea Buzăului.

O operaţiune de scotocire condusă de generalul Flavius Arintheus, *magister peditum*, a condus la capturarea unei părţi din familiile vizigoţilor „care au putut fi prinse pe când rătăceau pe întinsul câmpurilor, în drumul către ascunzişurile din munţi", consemnează Ammianus Marcellinus (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 4). A fost, se pare, singurul succes mai important al acestei campanii, după care, relatează acelaşi autor, împăratul „s-a întors nevătămat cu ai săi, fără să pricinuiască sau să aibă vreo pierdere grea" (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 4).

Cel mai târziu, în ultima decadă a lunii septembrie 367, campania împotriva vizigoţilor era încheiată. La 25 septembrie împăratul se afla la Durostorum, de unde emite două edicte (Codex Theodosianus, 10.1.11; 12.6.14). După 9 octombrie, forţele romano-bizantine s-au deplasat la Marcianopolis pentru iernare (Zahariade 1983, 60).

Privită prin prisma rezultatelor obţinute, campania din 367 s-a încheiat cu un semieşec pentru Imperiul Romano-Bizantin, care nu a reuşit anihilarea centrului de putere vizigot din răsăritul câmpiei muntene. Sfârşitul său conserva situaţia existentă la debutul conflictului. Din punct de vedere tactic, încheind totuşi campania în ofensivă, imperiul îşi asigurare o oarecare preeminenţă şi îşi păstra iniţiativa militară în raporturile cu vizigoţii, obligaţi să rămână în defensivă, dar neînvinşi.

În primăvara anului 368, Valens încearcă să reia campania împotriva vizigoţilor. Spre deosebire de anul anterior, împăratul a ales ca trecerea Dunării să se facă prin unul din vadurile Scythiei Minor. Având în vedere obiectivul propus, lovirea centrului de putere vizigot din zona Buzăului, opţiunea este una logică şi realistă, distanţele avute de parcurs până la obiectivul stabilit fiind mult mai scurte. Descoperirea tezaurului de *siliquae* de argint de la Gura Ialomiţiei constituie un solid indiciu pentru identificarea vadului de la Carsium (Hârşova, jud. Tulcea, România), ca loc ales de Valens pentru traversarea Dunării. Pe valea Ialomiţei sau a Călmăţuiului, armata romano-bizantină putea avansa rapid spre reşedinţa lui Athanarich de la Pietroasele.

Capriciile vremii vor compromite însă planul strategic al împăratului. Mari inundaţii ale Dunării, care fie s-au prelungit sau s-au repetat pe tot parcursul anotimpului favorabil au împiedi-

cat armata romano-bizantină să treacă Dunărea în Dacia. Pe toata durata verii, în aşteptarea unui moment favorabil trecerii pe malul stâng, forţele imperiale au rămas cantonate în tabăra de lângă „*vicus Carporum* (satul carpilor) (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 5)", aşezare neidentificată sau localizată în teren.

Împăratul a profitat însă de situaţia creată pentru a întreprinde ample măsuri în vederea consolidării *limes*-ului scythic şi a apărării provinciei (Fontes, II 1970, 60-63). În acest scop au fost, au fost iniţiate importante lucrări de construcţii, cu caracter militaro-strategic la fortificaţiile de pe *limes* şi din interior. Drumul militar care mergea de-a lungul Dunării a fost refăcut, prilej cu care a fost pus un stâlp militar (*miliarium*), descoperit în apropierea localităţii Rasova (jud. Constanţa, România) (Popescu 1976, nr. 190). Un nou castru a fost ridicat din temelii la Cius (Gârliciu, jud. Constanţa, România). Inscripţia pusă în anul 369 consemnează: „Domnul nostru, neînvinsul împărat Flavius Valens, marele victorios, triumfător, veşnicul Augustus, cel care a învins pe goţi pe pământul barbar, având aceste victorii pe vremea când îşi sărbătorea fericit al cincilea an de domnie (martie 368 - martie 369, n.n.), a ridicat din temelii această cetate, pentru a servi la apărarea ţării, făcând aceasta prin munca ostaşilor săi devotaţi din legiunea Primanilor" (Popescu 1976, nr. 233). În noua cetatea era stabilită garnizoana unui *cuneus equitus stablesianorum* (Notitia Dignitatum, Or. XXXIX, 14), probabil o unitate militară nou înfiinţată cu acest prilej. În extremitatea estică a *limes*-ului scythic, au fost demarate lucrările pentru ridicarea unei noi cetăţi, foarte probabil, *Gratiana*, denumită astfel în cinstea nepotului împăratului, Flavius Gratianus (Fontes, II 1970, 62-65). Pentru apărarea acesteia a fost constituită o nouă unitate militară, *milites primi Gratianenses*, care-şi avea stabilită garnizoana aici (Notitia Dignitatum, Or. XXXIX, 27).

Prezenţa lui Valens în Scythia Minor, la Tomis, este de asemenea legată de declanşarea unui violent incident cu Bretannion, episcopul provinciei, la care fac referire mai multe surse antice (Teodoret 1995, IV, 35, 1; Fontes, II 1970, 706-709). Nu insistăm aici asupra acestui aspect, întrucât îl vom relua mai detaliat într-un capitol următor.

În toamnă, armata imperială revenea la bazele sale de iarnă de la Marcianopolis, fără a întreprinde nimic împotriva vizigoţilor. Aceste operaţiuni erau, foarte probabil, încheiate înainte de 9 noiembrie 368, dată la care Valens emitea de la Marcianopolis un ordin adresat comitelui Florianus, unde îl găsim de altfel şi la 12 noiembrie şi la 13 decembrie, când emitea două ordine pentru Auxonius, *praefectus praetorio Orientis* (Codex Theodosianus, 9. 34. 8; 11. 24. 2; 10. 20. 4).

Perseverent, în primăvara anului 369, Valens reia operaţiunile militare împotriva germanicilor. Insistenţa cu care împăratul a urmărit să-şi ducă la îndeplinire obiectivul militar propus, respectiv zdrobirea definitivă a vizigoţilor nord-dunăreni a fost rezultatul unei necesităţi stringente, dictate de pericolul pe care aceştia au început să-l reprezinte din deceniul 7 al secolului al IV-lea pentru securitatea frontierei dunărene şi a provinciilor nord-balcanice ale imperiului.

Zona de operaţii militare aleasă de această dată a fost extremitatea meridională a teritoriului dintre Prut şi Nistru, aparţinând Ucrainei actuale. Trecerea pe malul drept al Dunării s-a făcut pe un pod de vase instalat în apropierea cetăţii Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea, România).

Precaritatea informaţiilor de care dispunem, a făcut ca identificarea momentului de debut al campaniei să devină o nouă controversă în rândul specialiştilor. Spre exemplu, Noel Lenski, propunea începutul lunii iulie 369, pe baza unui act emis de Valens la Noviodunum la 5 iulie (Lenski 2002, 132). Alexandru Madgearu consideră că traversarea Dunării s-a făcut în jurul datei de 1 august şi că ostilităţile au durat maximum patru luni (Madgearu 2008, 73). El îşi fundamentează concluzia pe un ordin către Archelaos, *comes sacrarum largitiorum*, emis de Valens de la Marcianopolis la 18 iulie 369 (Codex Theodosianus, 10. 21. 1). Un act emis de împărat la Antiochia, datat însă imprecis la 30 octombrie 369, pare a infirma această concluzie (Codex Theodosianus, 15. 2. 2).

Din datele pe care le deţinem ştim că la 11 martie şi 3 mai 369, Valens era la Marcianopolis, de unde emite ordine pentru Archelaus, *comes sacrarum largitiorum*, respectiv pentru Auxonius, *praefectus praetorio Orientis* (Codex Theodosianus, 9. 21. 7; 7. 4. 15). După această dată emiterea de acte imperiale încetează până la 5 iulie 369, când, de la Noviodunum, împăratul emite un nou ordin pentru comitele Archelaus (Codex Theodosianus, 10. 16. 2).

Plecând de la aceste informaţii, considerăm că traversarea Dunării în Dacia s-a realizat în prima jumătate a lunii mai. A urmat o campanie scurtă, de maximum o lună şi jumătate, încheiată anterior datei de 5 iulie, când împăratul revenise în Scythia Minor la Noviodunum. Singurele informaţii certe despre ea n-au parvenit din opera lui Ammianus Marcellinus. Într-o manieră cât se poate de succintă, dar şi confuză, acesta relatează că după trecerea Dunării, armata romano-bizantină „înaintând continuu, a atacat pe greuthungi (ostrogoţi, n.n.), un neam războinic, şi, după lupte uşoare, a alungat pe Athanaricus, în acel timp cel mai puternic conducător al greuthungilor, care îndrăznise să reziste cu o ceată socotită de el îndestulătoare pentru luptă" (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 6).

Informaţiile transmise de Ammianus Marcellinus au determinat interpretări diferite din partea istoricilor. Câteva opinii se cuvine a fi reţinute. Michael Kulikowski consideră că acţiunea a fost întreprinsă împotriva vizigoţilor (Kulikowski 2007, 116). Noel Lenski admite că operaţiunile militare au fost purtate de Valens în teritoriile stăpânite de goţii greuthungi în Basarabia şi că acesta a avut câteva confruntări minore cu Athanarich, regele vizigoţilor (Lenski 2002, 132). Alexandru Madgearu opinează că atacul din 369 a fost îndreptat împotriva greuthungilor, iar Athanarich a venit în ajutorul acestora (Madgearu 2008, 74).

Din punctul nostru de vedere, informaţiile confuze transmise de Ammianus Marcellinus, permit şi alte interpretări. Atacul lui Valens din 369 a fost îndreptat împotriva unor grupuri ale ostrogoţilor care locuiau în sudul Basarabiei, dar sub autoritatea lui Athanarich. Numai aşa se explică, considerăm noi, atât intervenţia şefului vizigot în conflict, cât şi calitatea de conducător al lor pe care i-o acordă Ammianus Marcellinus. O altă explicaţie şi cea mai simplă, este aceea că autorul romano-bizantin face, pur si simplu, o confuzie între cele două neamuri ale goţilor.

La capătul a trei ani de conflict cu imperiul, deşi nu suferise o înfrângere decisivă, Athanarich s-a văzut silit să solicite încheierea păcii. Efectele războiului asupra supuşilor săi au fost dintre cele mai grave. Întreruperea schimburilor comerciale cu imperiu i-a aruncat pe vizigoţi „într-o cumplită lipsă de cele necesare traiului" (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 7). Ca urmare, ei s-au adresat prin solii împăratului, cerându-i iertarea. La rândul său, pentru Valens, „rămânerea îndelungată" la Dunăre, lăsa în suspensie probleme grave din alte regiuni ale imperiului (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 7). Avem în vedere, în primul rând, disputa cu Persia, pe cale să se redeschidă la frontiera răsăriteană. Tratativele iniţiale de pace au fost purtate din partea Imperiului Romano-Bizantin de generalii Arintheus, *magister peditum*, şi Victor, *magister equitum*, iar tratatul, afirmă Themistios a fost definitivat în urma întâlnirii pe o corabie „în bătaia soarelui, în culmea arşiţei" dintre Valens şi Athanarich, care au discutat „din zorii zilei până seara târziu" (Fontes, II 1970, 58-59; Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 7).

Plecând de la aceste informaţii, majoritatea specialiştilor au datat încheierea păcii între Imperiul Romano-Bizantin şi vizigoţi în vara anului 369. Într-o lucrare de dată recentă, istoricul Alexandru Madgearu contestă însă această datare şi propune vara anului 370. Istoricul român îşi justifică datarea prin prezenţa împăratului la Marcianopolis la 9 martie 370, de unde emite un ordin *comes sacrarum largitiorum* (Codex Theodosianus, 10. 17. 2). El susţine că Valens s-a deplasat la Dunărea de Jos în primăvara anului 370 pentru o nouă campanie împotriva vizigoţilor, dar reluarea luptelor cu Persia (aprilie 370), l-a determinat să încheie pacea cu germanicii pentru a se ocupa de problema de la frontiera orientală (Madgearu 2008, 75; Lenski 2002, 133, n. 101).

Urmărirea actelor emise de Valens în a doua jumătate a anului 369 şi în cursul anului 370 ne permite cunoaşterea aproximativă a itinerariilor acestuia şi implicit a activităţii sale. La 30 octombrie, împăratul era, se pare la Antiochia, de unde emite un ordin pentru Fortunatianus, *comes rerum privatarum* (Codex Theodosianus, 15. 2. 2). Deplasarea lui în Orient s-a datorat, fără îndoială, gravelor probleme apărute la frontiera răsăriteană, unde ostilitatea Persiei era în creştere. Din acelaşi motiv, generalul Flavius Arintheus, *magister peditum*, fusese trimis de urgenţă în Orient, imediat după încheierea păcii cu vizigoţii (Ammianus 1935-1986, XXVII, 12, 13). Nu este exclus ca prezenţa împăratului în Orient după 18 iulie să fie legată de impunerea pe tronul Armeniei Mari a regelui Pap (369-373), aliatul imperiului (Lenski 2002, 133). Valens revine însă repede pe frontul dunărean, întrucât la 11 decembrie îl regăsim la Marcianopolis (Codex Theodosianus, 10. 10. 11).

În anul următor situaţia se repetă. La 4 ianuarie Valens era la Constantinopol (Codex Theodosianus, 5. 1. 2), iar la 9 martie, aşa cum am văzut, la Marcianopolis. Nu este exclus ca primăvara şi prima parte a verii anului 370, împăratul să le fi petrecut în proximitatea frontului dunărean, întrucât la 19 iunie era la Apollonia, iar la 1 august la Marcianopolis, dată după care îl regăsim la Hierapolis, la 10 august şi 18 septembrie, probabil în drum spre frontul din Orient (Codex Theodosianus, 6. 31. 1; 11. 30. 35; 1. 29. 5; 7. 13. 6. 2).

În ceea ce priveşte datarea încheierii păcii dintre Imperiul Romano-Bizantin şi vizigoţi, credem că vara anului 369 rămâne cea mai plauzibilă. Considerăm, că acest lucru s-a realizat chiar în prima jumătate a lunii iulie, mai exact între 5 iulie, când împăratul era la Noviodunum, şi 18 iulie, când era deja la Marcianopolis, de unde emitea amintitul ordin pentru Archelaos, *comes sacrarum largitiorum*. Putem admite data de 5 iulie 369 ca un *terminus post quem*, iar 18 iulie drept un *terminus ante quem* al încheierii păcii. În ceea ce priveşte prezenţa împăratului la Marcianopolis în decembrie 369, explicaţia este, după părerea noastră simplă: împăratul a revenit în fruntea oştilor lăsate în Peninsula Balcanică. Din relatarea lui Ammianus Marcellinus, cunoaştem, de altfel, că după campania din nordul gurilor Dunării, şi după încheierea păcii cu vizigoţii, susţinem noi, „Valens cu toţi ai săi s-a întors la Marcianopolis, ca să petreacă iarna, care era destul de uşoară în acel ţinut" (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 6). Situaţia de la cele două frontiere, de răsărit şi de nord, l-a silit însă pe împărat să penduleze între Orient şi Dunărea de Jos. Fără îndoială, în perioada în care s-a aflat în această regiune, împăratul a urmărit modul de punere în aplicare a prevederilor păcii cu vizigoţii şi a supravegheat îndeplinirea amplului program de construcţii iniţiat. Foarte probabil, inscripţia de la Gârliciu, cu privire la ridicarea noului castru de la Cius, a fost pusă tot acum.

Revenind la prevederile păcii din iulie 369, tratatul încheiat între Imperiul Romano-Bizantin şi vizigoţi nu s-a păstrat. Unele din prevederile sale pot fi însă deduse din scrierile unor autori antici, care le-au înregistrat. Prin tratat, Athanarich se angaja ca pe viitor să înceteze acţiunile de pradă în imperiu, precum şi persecuţiile împotriva creştinilor. Vizigoţii încetau să mai fie *foederati* ai Constantinopolului care, în aceste condiţii, înceta plata subsidiilor anuale *(annonae foederaticae)* către barbari. Teritoriile nord-dunărene din stânga Oltului, stăpânite *de jure* de imperiu din timpul lui Constantin cel Mare, erau pierdute şi din acest punct de vedere, cu excepţia cordonului strategic alcătuit din fortăreţele de pe malul stâng al Dunării. Pentru schimburile comerciale dintre imperiu şi germanici au fost stabilite două cetăţi de frontieră (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 10; Fontes, II 1970, 60-61; Zosimus 1837, IV, 11). Se consideră ce cele două cetăţi au putut fi Sucidava (Izvoarele, jud. Constanţa, România) şi Noviodunum sau Daphne şi Noviodunum (Vulpe, Barnea 1968, 395; Lenski 2002, 135, Madgearu 2008, 75; Mărculeţ 2003, 40).

Autorii romano-bizantini, atât cei contemporani, cât şi cei tardivi, nu au avut decât cuvinte elogioase la adresa păcii din anul 369. Din punctul de vedere al lui Themistios, unul din panegiricii lui Valens, pacea dintre imperiu şi vizigoţi era una „vrednică de admiraţie" sau „o pace glorioasă", iar anularea plăţii subsidiilor către barbari era interpretată în sensul că „romanii acordau pacea şi nu o cumpărau" (Fontes, II 1970, 56-59). Chiar dacă mai rezervat şi Zosimos vede pacea într-o lumină favorabilă. Conform opiniei sale „pacea nu ştirbea prestigiul romanilor" (Zosimus 1837, IV, 11).

Supuse unei analize obiective, prevederile tratatului din 369, atâta cât le cunoaştem, infirmă opiniile exuberante ale autorilor romano-bizantini menţionaţi, evidenţiind o pace de compromis, cu unele prevederi chiar defavorabile imperiului. De altfel, aceştia înşişi scapă în relatările lor anumite informaţii, care converg spre această concluzie. Mult elogiata încetare a plăţii de *annonae foederaticae* de către Constantinopol nu a însemnat altceva în esenţa sa decât încetarea statutului de *foederati* al vizigoţilor şi, implicit, a oricărei legături juridice, fie acesta şi numai formală, de imperiu. Din această perspectivă, de o însemnătate aparte rămâne faptul că prin pacea din 369 statutul juridic al teritoriilor nord-dunărene era complet schimbat, respectiv, tratatul din 369 confirma *de jure* o situaţie existentă de *facto*: pierderea lor de către imperiu. De altfel, Zosimos însuşi, după ce elogiază pacea, afirmă să că prin tratatul încheiat se hotăra ca vizigoţii „să stăpânească în deplină siguranţă tot ce posedaseră mai înainte". Interesante sunt şi informaţiile transmise de Ammianus Marcellinus care afirmă că semnarea tratatului s-a făcut prin „schimbul de ostatici" (Ammianus 1935-1986, XXVII, 5, 10). Prin *foedus*-ul din 332

doar romano-bizantinii au fost cei care au primit ostatici din partea vizigoţilor şi nu avem informaţii ca situaţia să se fi modificat până în 369.

Prin prisma informaţiilor prezentate, deosebirea dintre *foedus*-ul din 332 şi tratatul din 369 este în afara oricărei discuţii. Conchidem deci, pe baza acestor constatări, că tratatul din vara anului 369 anula complet *foedus*-ul din 332. În condiţiile noilor reglementări juridice dintre Imperiul Romano-Bizantin şi vizigoţi, *Ripa Gothica* nord-dunăreană, creată de Constantin cel Mare şi menţinută cu fermitate de urmaşii săi în cadrele trasate de acesta, îşi înceta existenţa şi odată cu ea şi stăpânirea Imperiului Romano-Bizantin asupra Daciei sudice.

Bibliografie

Ammianus 1935-1986: Ammianus Marcellinus with an english translation by John C. Rolfe in Three Volumes (London-Cambridge 1935-1986).

Codex Theodosianus: Theodosii Imperatoris Codex (www.thelatinlibrary.com/theodosius.html).

Ευναπιου 1829: Ευναπιου Σαρδιανου. In Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, *Historiarum quae supersunt*, e recensione Imm. Bekkeri et B.G. Niebuhrii C.F. Cum versione latina per Io. Classenum emendata, accedunt Eclogae Photii Ex Olympiodoro, Candido, Nonnoso et Theophane, et Procopii Sophistae Panegyricus, graece et latinae, Prisciani Panegyricus, annotationibus Henr. Valesii Labbei et Villoisonis, et indices Classeni (Bonnae MDCCCXXIX).

Fontes, II 1970: Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei României), vol. II (Bucureşti 1970).

Kulikowski 2007: M. Kulikowski, Rome's Gothic Wars: from the Third Century to Alaric (Cambridge 2007).

Lenski 2002: N. Lenski, Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D. (Berkelei, Los Angeles, London 2002).

Madgearu 2008: Al. Madgearu, Istoria militară a Daciei post-romane. 275-376 (Târgovişte 2008).

Mărculeţ 2003: V. Mărculeţ, Imperiul Romano-Bizantin la Dunăre (312-626) (Bucureşti 2003).

Notitia Dignitatum: Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum, edidit O. Seeck (Berolini MDCCCLXXVI).

Popescu 1976: E. Popescu (edit.), Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România (Bucureşti 1976).

Socrates 1853: Socrates, susnamed Scholasticus, or the Advocate, History of the Church in seven books, from the accession of Constantine, A.D. 305, to the 38th Year of Theodosius II, including a period of 140 Years, translated fron the Greek: With some account of the author, and notes selected from Valesius (London MDCCCLIII).

Teodoret 1995: Teodoret episcopul Cirului, Istoria bisericească, traducerea Vasile Sibiescu. Părinţi şi Scriitori Bisericeşti, 44 (Bucureşti 1995).

Toropu 1976: O. Toropu, Romanitatea târzie şi străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III-XI) (Craiova 1976).

Tudor 1978: D. Tudor, Oltenia romană (Bucureşti 1978).

Vulpe, Barnea 1968: R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei, vol. II (Bucureşti 1968).

Zahariade 1983: M. Zahariade, Ammianus Marcellinus (27.5.2), Zosimos (4.11) şi campania lui Valens din anul 367 împotriva goţilor. SCIVA 34/3, 1983, 57-69.

Zosimus 1837: Zosimi comitis et exadvocati fisci, Historiae, interprete Leunclavio. In: Zosimus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri (Bonnae MDCCCXXXVII).

La politique de l'empereur Flavius Valens au Bas-Danube 364-370. La perte de la Dacie meridionale

Résumé

La période de paix d'entre l'Empire Romain-Byzantin et les Visigoths du nord du Danube instaurée par le *foedus* imposé aux Germaniques par Constantin le Grand en 332, pris fin au début du règne de l'empereur Flavius Valens. Avec les forces militaires redressées, les Vizigoths redevenaient un péril pour les provinces balkaniques de l'Empire Romain-Byzantin. Pour finir ces choses, Valens organise contre les Vizigoths une campagne militaire qui va durer pendant trois ans (367-369). Les résultats médiocres obtenus par l'empéreur pendant les confrontations avec les Vizigoths du nord du Danube, conduits par le roi Athanarich, en 367 et 369 l'ont déterminé achever une nouvelle paix avec le chef barbar. La paix achevée pendant l'été de l'an 369 à Noviodunum annulait le *foedus* de 332. les Vizigoths cessaient d'être considérés des *foederati* de l'Empire Romain-Byzantin, qui renoncait aussi à sa possession de la Dace méridionale.

Политика императора Флавия Валента на Нижнем Дунае в 364-370 гг. Потеря юга Дакии

Резюме

Период мира между Восточной Римской империей и северодунайскими вестготами, установившийся благодаря договору, заключенному Константином Великим с германцами в 332 году, закончился в начале правления императора Флавия Валента. Восстановив свой военный потенциал, вестготы снова стали представлять угрозу для балканских провинций Восточной Римской империи. Чтобы покончить с таким положением дел, Валент организовал военный поход против вестготов, который продолжался в течение трех лет (367-369). Посредственные результаты столкновений с вестготами под предводительством Атанариха на северодунайских землях в 367 и 369 гг. привели к заключению нового мирного договора с вождем варваров. Мирным договором, который был заключен летом 369 года в Новиодунуме, был прекращен договор от 332 года. Вестготы перестали считаться федератами Восточной Римской империи, которая также отказалась от господства над югом Дакии.

10.04.2012

Dr. Vasile Mărculeţ, Colegiul Tehnic „Mediensis”, str. Sticlei, 9, RO-551130 Mediaş, jud. Sibiu, România, e-mail: vasmarculet@yahoo.com; web: vasilemarculet.vze.com

О НАХОДКАХ ПОЯСНЫХ НАБОРОВ XIII-XVI вв. В КАРПАТО-БАЛКАНСКОМ РЕГИОНЕ

Светлана Рябцева

В плане изучения культурных приоритетов населения Карпато-Балканского региона особый интерес представляют поясные наборы, выполненные в западноевропейской готической традиции. На территории Республики Молдова подобная находка происходит из недавних раскопок некрополя Старого Орхея. Здесь был обнаружен фрагмент кожаного пояса с розеткообразными накладками и удлиненным наконечником (рис. 1). Наконечник декорирован объемным изображением Святого Георгия, поражающего змея. На основе иконографических параллелей этот наконечник был отнесен Л. Бакуменко к XV-XVI вв. (Bacumenco 2006, 222-224, tab. XXIX).

На территории Карпато-Подунавья пояса этого типа были найдены в кладах Войнешть, Котул Морий, Скинетя, Олтень, Орбяска (Teodor 1961, 245-263; Neamţu 1961, 283-293; Alaiba 2002, 117-179; 2007, 15-53; Rosetti 1972, 3-14; Dumitriu 2001, 130; Constantinescu, Marinescu 1966, 71-76) (рис. 2-4). За исключением первого клада, это комплексы XIV-XVI вв. Клад Войнешть традиционно датируется временем, близким к монгольскому нашествию, – то есть не позднее середины XIII в. (Teodor 1961, 520).

В этом комплексе найдена поясная пряжка с длинным щитком, украшенным гравированным вьюнковым орнаментом. Гравированным узором декорирован и поясной наконечник. Рамка пряжки украшена «бусинами» и выступами в виде «ягод». Кроме того, в кладе было найдено несколько якоревидных накладок. В XIII в. подобные пояса действительно начинают распространяться в Европе, однако широко представлены они в памятниках XIV-XV вв. При этом Эльза Фингерлин, посвятившая этим поясам специальную монографию, отнесла набор из Войнешть даже к XV в. (Fingerlin 1971, 453). Однако этой датировке противоречит весь остальной состав клада, в котором содержатся украшения, датируемые не позднее рубежа XIII-XIV - начала XIV вв. (Рябцева 2001, 101-109). Таким образом, вряд ли правомерно как связывать тезаврацию этого клада именно со временем татарского нашествия, так и омолаживать до XV в. Судя по аналогии его состава с кладами Долище в Болгарии и Оцелень в Румынии (Павлова 2007, 35-53; Teodor 1964, 343-358), его выпадение может быть отнесено к концу XIII - началу XIV в. На сегодняшний день поясной набор, происходящий из этого комплекса, по-видимому, является одной из наиболее ранних находок в данном регионе.

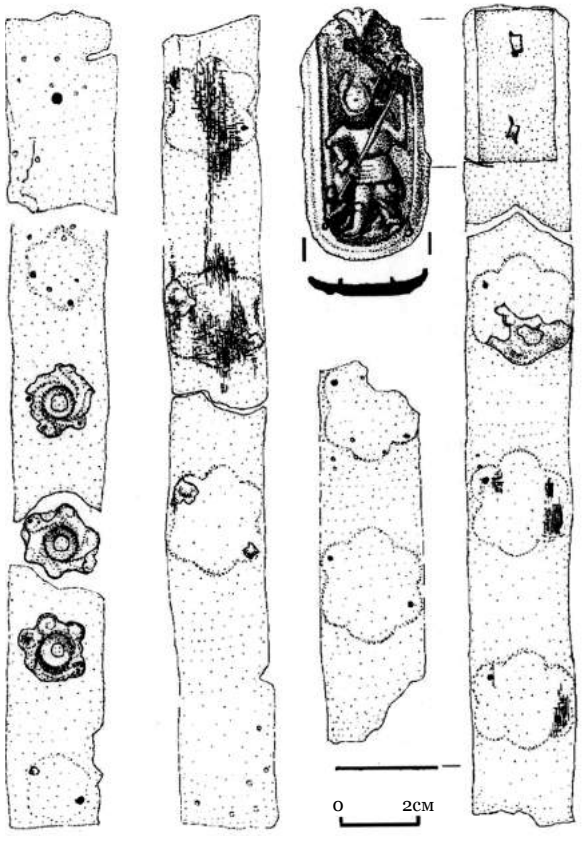

Рис. 1. Фрагменты пояса. Старый Орхей (Республика Молдова) (по Bacumenco 2006).

Рассмотрим другие находки поясов этого типа, происходящие с территории Румынии. В кладе

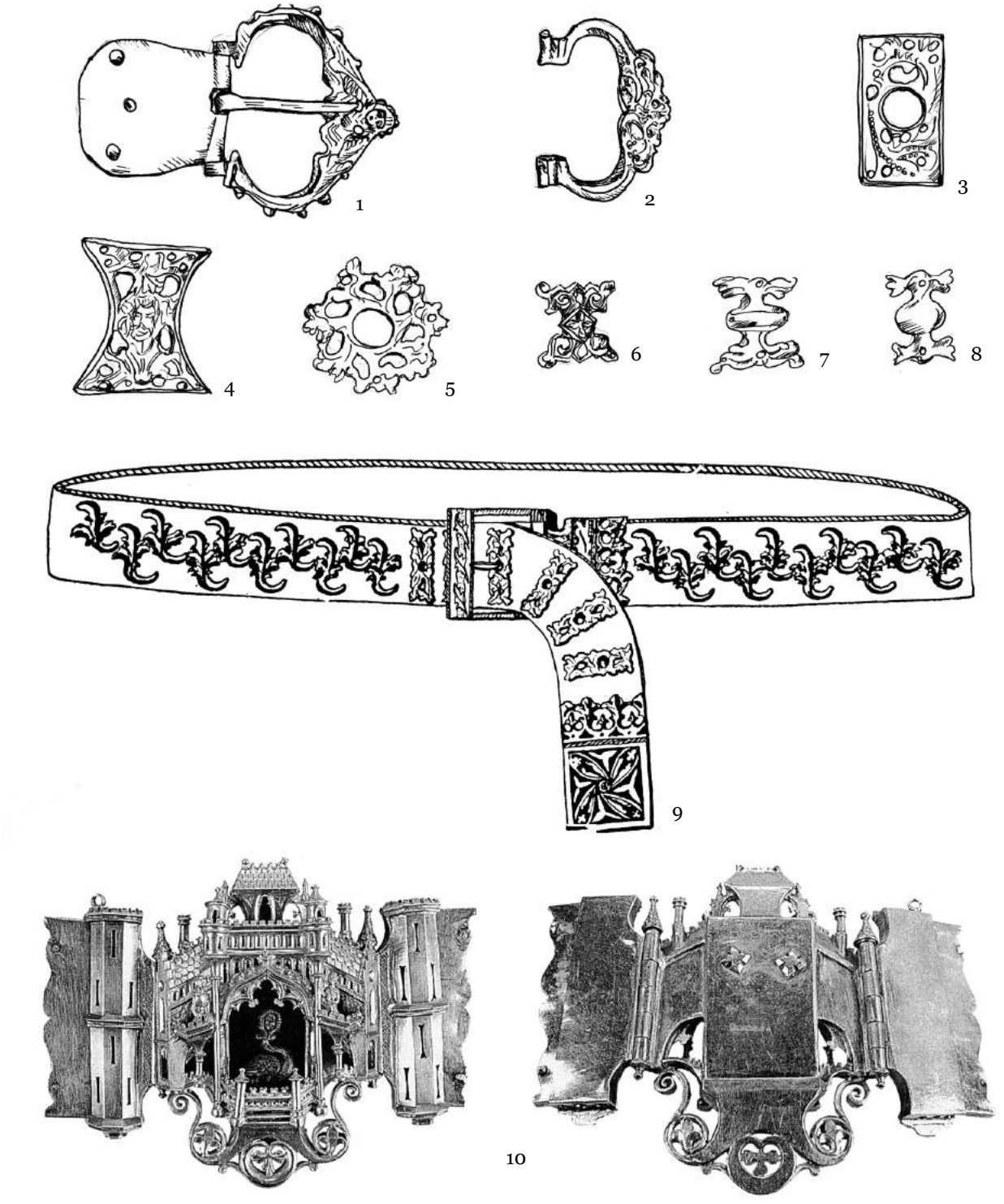

Рис. 2. 1-8 - Фрагменты поясного набора, Орбяска (Румыния) (по Dumitriu 2001); 9 - реконструкция пояса из Керепеша (Венгрия) (по Kralovánszky 1955); 10 - пряжка, Куртя-де-Арджеш (Румыния) (по Dumitriu 2001). Масштабы разные.

XIV-XV вв. Котул Морий содержится фрагмент поясного набора, состоящий из богато декорированной растительными мотивами пряжки (с кольцом, украшенным объемным растительным орнаментом и щитком с гравированным и прорезным растительно-геометрическим узором), четырех круглых гладких и одной прямоугольной накладки (Neamţu 1961, 283-293).

В кладе XV в. Скинетя представлено три поясных гарнитуры (состоящих из поясных пряжек,

наконечников и накладок). Сохранились также остатки тканной и кожаной основы поясов (рис. 3). Кольцо у одной пряжки округлое, украшено растительным рокайльным орнаментом, у второй – подпрямоугольное с одним растительным побегом в центре. Щитки пряжек, прямоугольные накладки и наконечники поясов украшены гравированным растительно-геометрическим узором и чернью. Одна небольшая накладка с прорезным изображением ящерицы. Основными типами поясных накладок являются круглые, лунницевидные, якоревидные, розетковидные, прямоугольные бляшки (Alaiba 2002, 117-179; fig. 10-134; Alaiba 2007, 15-53).

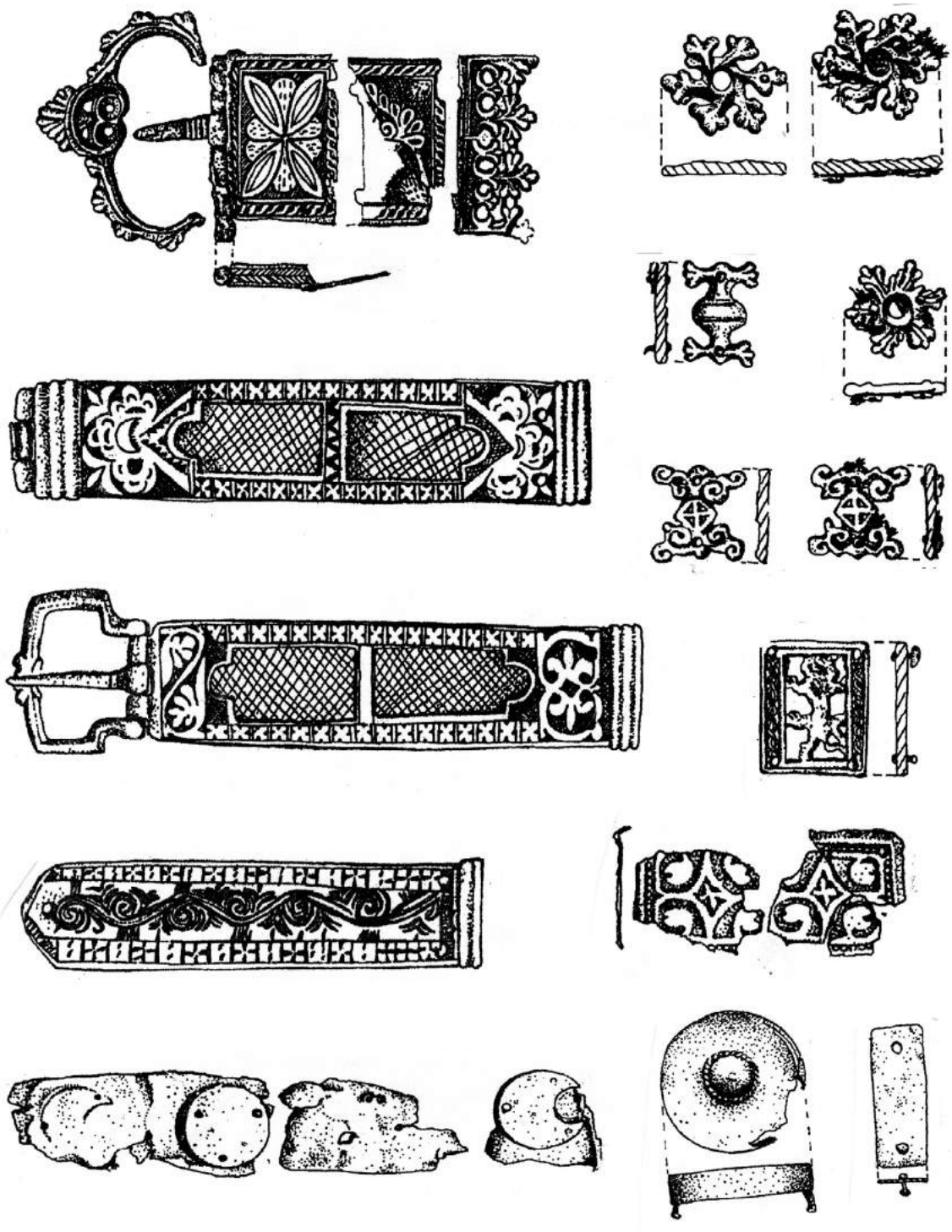

Рис. 3. Детали поясного набора, Скинетя (Румыния) (по Alaiba 2002).

Детали серебряного пояса представлены в кладе XV в. Гогошу. В данном комплексе содержится пряжка с длинным щитком, наконечник и девятнадцать бляшек в форме трехлепестковых розеток. Пряжка декорирована растительным орнаментом, щиток пряжки и наконечник пояса украшены тисненым вьюнковым орнаментом и изображением пальметт (Dumitriu 2001, Taf. 34).

В кладе XV-XVI вв. Олтень содержатся детали двух парадных серебряных позолоченных поясов с наконечниками, украшенными зооморфным или растительным орнаментом, наборы накладок биякоревидной формы (6 и 37 накладок двух типов) (рис. 4/3-12). Кроме того, найдены накладка-розетка, три накладки с фигурками орлов в геральдической позе, круглые накладки двух размеров (7 и 8 экз.), две подпрямоугольные, шесть трехлепестковых нашивок, 5 розеток малого размера и одна крупная, а также ряд фрагментированных изделий (Rosetti 1972, 3; Dumitriu 2001, 130, 131, Taf. 43-44). К тому же времени относится и клад Завойя, в котором найдена целая подборка из 29 серебряных ажурных подпрямоугольных накладок и ажурный полый наконечник пояса (Dragomir 1972, 67-73, fig. 2; Dumitriu 2001, 139, Taf. 51).

Примером достаточно позднего поясного набора может служить находка из Орбяска де Жос (жудец Телеоман). В данном кладе содержится 619 турецких монет чеканки султанов Мехмеда II, Баязида и Селима I, позднейшие монеты относятся к 1512-1520 гг. Поясной набор достаточно стандартен, он состоит из подпрямоугольных и якоревидных бляшек, одной бляшки-розетки и трех пряжек (рис. 2/1-8). Все детали объединяет включение в декор элементов растительных побегов. На прямоугольных и розетковидной бляшке эти побеги вихреобразно изогнуты. На двух пряжках и нескольких накладках подобные побеги дополнены изображениями человеческих личин (Constantinescu, Marinescu 1966, 71-76; Dumitriu 2001, Taf. 45).

Кроме того, из ряда памятников (Исакча, Пэкуюл луй Соаре) происходят отдельные детали декорировки поясов (Dumitriu 2001, Taf. 73; 85).

Таким образом, в кладах Румынии преобладают пояса, декорированные растительно-геометрическим орнаментом, в качестве отдельных находок представлены детали с зооморфным узором. На территории Молдовы найден уникальный пояс с сюжетной композицией – изображением Святого Георгия. Если обратиться к древностям Болгарии, то откуда происходит около полутора десятков находок поясов, а также целый ряд отдельных деталей поясного убранства (к сожалению, ряд этих находок до сих пор не опубликован (Павлова 2011, 463, 465)). В этом регионе наиболее часто встречаются пояса с литыми, тиснеными или гравированными изображениями животных (ящеры, драконы, львы) (рис. 5, 6). Известны и изделия с гравированным вьюнковым орнаментом, в том числе и весьма близким к тому, что читается на щитке пряжки из Войнешть.

Антропоморфное изображение представлено на находке из Велико-Тырново (рис. 6/3). Здесь в крепости на холме «Царевец» в притворе дворцовой церкви было обнаружено нарушенное погребение, в котором сохранились фрагменты ткани с золотым шитьем (изображениями двуглавых орлов) и несколько фрагментов поясного набора. Пряжка с длинным щитком декорирована объемным изображением звериноголового грифона с хвостом, уложенным в плетенку (рис. 6/1). В центре трапециевидного поясного наконечника – объемная женская фигурка. В обоих случаях изображения заключены в картуш из сканной проволоки и обведены пояском из круглых вставок, заполненных белой и зеленой пастой (Григорьева 1964, 38-41; Павлова 2007, 28). На щитке пряжки от другого частично сохранившегося пояса (происходит с Шуменского плато) представлены зоо- и антропоморфные изображения. По всей видимости, изображены заключенные в медальоны символы евангелистов (крылатый лев – Марк, человек – птица – Матфей, орел – Иоанн) (Дончева 2006, 65-76). Кроме упомянутого роскошного пояса из Велико-Тырново лишь несколько поясов происходит из захоронений, эти наборы были найдены в двух могилах в Дрестре (Павлова 2011, 465).

Целая подборка поясов связана с окрестностями села Долище (рис. 5, 6/4-6). Три пояса входят в первый клад Долище (Павлова 2077, 35). В этих наборах присутствуют якоревидные (преобладают) и сердцевидные накладки, удлиненные наконечники (в двух случаях) и рамчатые пряжки с бусинными выступами и удлиненными щитками. Кроме того, имеются

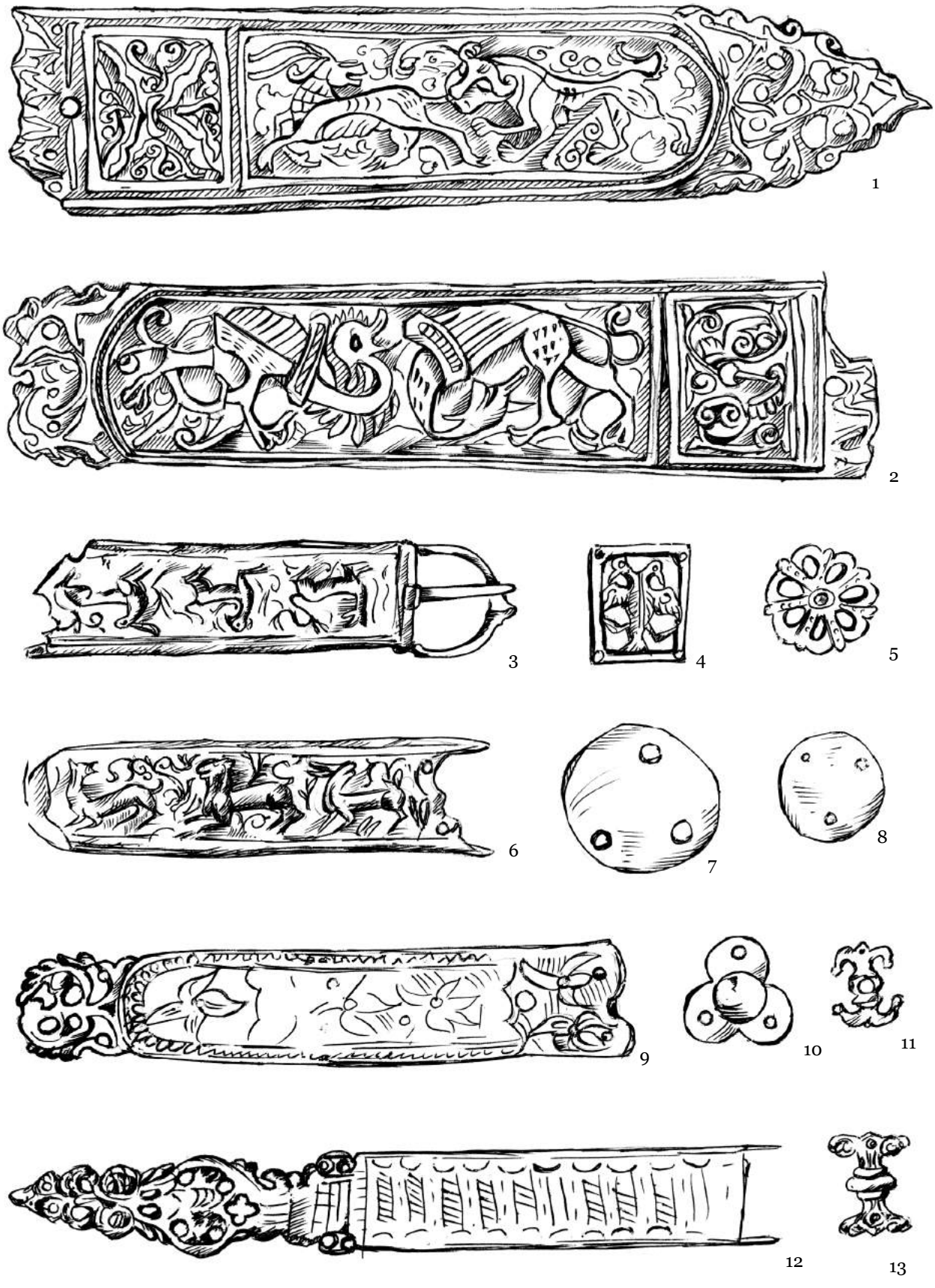

Рис. 4. Детали поясных наборов: 1, 2 - Белореченская (Россия) (по Крамаровский 2001); 3-12 - Олтень (Румыния) (по Dumitriu 2001). Масштабы разные.

рамчатые подвесные детали, предназначавшиеся для размещения свисающей длинной части пояса. При разнообразии декоративных моментов, примененных в оформлении щитков пряжек и наконечников поясов, сама форма основных деталей поясных наборов достаточно единообразна (Павлова 2004, 168).

У одного из поясов сохранилась и тканая основа темно-вишневого цвета с фрагментами золотной нити. Щиток и наконечник пряжки декорированы объемными тисненными прочеканенными изображениями фантастических крылатых ящеров (рис. 6/4, 5). У пряжки выступы-бусины декорированы рядами зерни. Язычок пряжки напоминает птичий клюв. Щиток пряжки из двух пластинок, пластинки, а также пропущенный сквозь них край тканого пояса скреплены заклепками с гладкими шляпками. Декор в виде двух ящеров в позе адорации с повернутыми назад головами и переплетенными хвостами. Щиток оформлен в аналогичной манере, но на нем изображен один профильный ящер с двумя головами. Более объемные рельефные головы фантастического животного изготовлены в технике литья отдельно и напаяны на наконечник. Хвост ящера перерастает в растительные побеги. Длина сохранившейся части этого пояса составляет 1,35 м. Кроме 50 бляшек якоревидной формы представлено 3 сердцевидных (Павлова 2007, 39).

Второй пояс украшен гравированным изображением льва, преследуемого змеей (щиток пряжки), и вьюнковым орнаментом (наконечник). В комплексе представлены 31 якоревидная и 3 сердцевидных накладки (рис. 5). Длина сохранившейся части пояса составляет 1,4 м.

Наконечник и щиток пряжки третьего пояса декорирован более простым гравированным геометризированным орнаментом. Пояс имеет длину 1,65 м и включает 68 якоревидных и 4 сердцевидные накладки (Павлова 2004, 165-178).

Кроме этих трех поясов неподалеку было обнаружено еще два. Они входят в так называемый второй клад из Долище. Один пояс длиной 1,55 мм с 60 якоревидными и четырьмя сердцевидными бляшками. Щиток пряжки и наконечник пояса декорированы изящным гравированным орнаментом. Еще один пояс неполный, наконечник отсутствует. Щиток пряжки декорирован объемными изображениями львов у геральдической лилии и растительным декором. Сохранилось 69 якоревидных бляшек и одна подвесная трапециевидная деталь (Павлова 2007, 39, 45-47, 53). По мнению М.Г. Крамаровского, клады из Долище, в составе которых кроме мужских престижных поясов и женских украшений содержались и две иконки, могли принадлежать исповедовавшим христианство тюркам-сельджукам (Крамаровский 2011, 95).

Из Северо-Восточной Болгарии происходит еще несколько поясов и отдельных бляшек. В Варненском археологическом музее хранятся фрагменты пояса, найденные в Цонево (65 км к юго-западу от Варны). Сохранились четыре позолоченные серебряные бляшки-лилии, одиннадцать круглых серебряных аппликаций и одна подвеска (распределитель ремня) (Павлова 2011, 465, обр. 9). Два сходных пояса экспонируются в Национальном археологическом музее в Софии (Павлова 2004, 165-178). Один пояс состоит из 44 биякоревидных и 20 круглых аппликаций и наконечника с гравированным растительным орнаментом (пряжка отсутствует). От второго пояса сохранилась пряжка со щитком, украшенным гравированным геометризированным орнаментом, 38 биякоревидных накладок и одна круглая (Павлова 2011, 465).

В кладе Монтана содержатся два пояса: серебряный позолоченный пояс с гладким наконечником и щитком пряжки и 40 круглыми и 12 листовидными накладками; второй серебряный позолоченный пояс с растительно-геометрическим узором на щитке пряжки и наконечнике и 36 круглыми и 35 подвесками-балясинками (Александров 1984, 29-38; Павлова 2007, 70-72, 79).

Еще один пояс, обнаруженный в качестве случайной находки в Кичево, достаточно хорошо сохранил свою красную шелковую основу с золотной нитью. Металлические детали пояса выполнены из серебра и позолочены с лицевой стороны. Пряжка рамчатая с оформлением в виде балясины. На щиток пряжки приклепана позолоченная пластинка с гравированным орнаментом в виде растительного побега. У пояса присутствует 54 бляшки – 24 биякоревидные (или в виде двойной лилии) и 29 – круглые. Биякоревидные накладки ли-

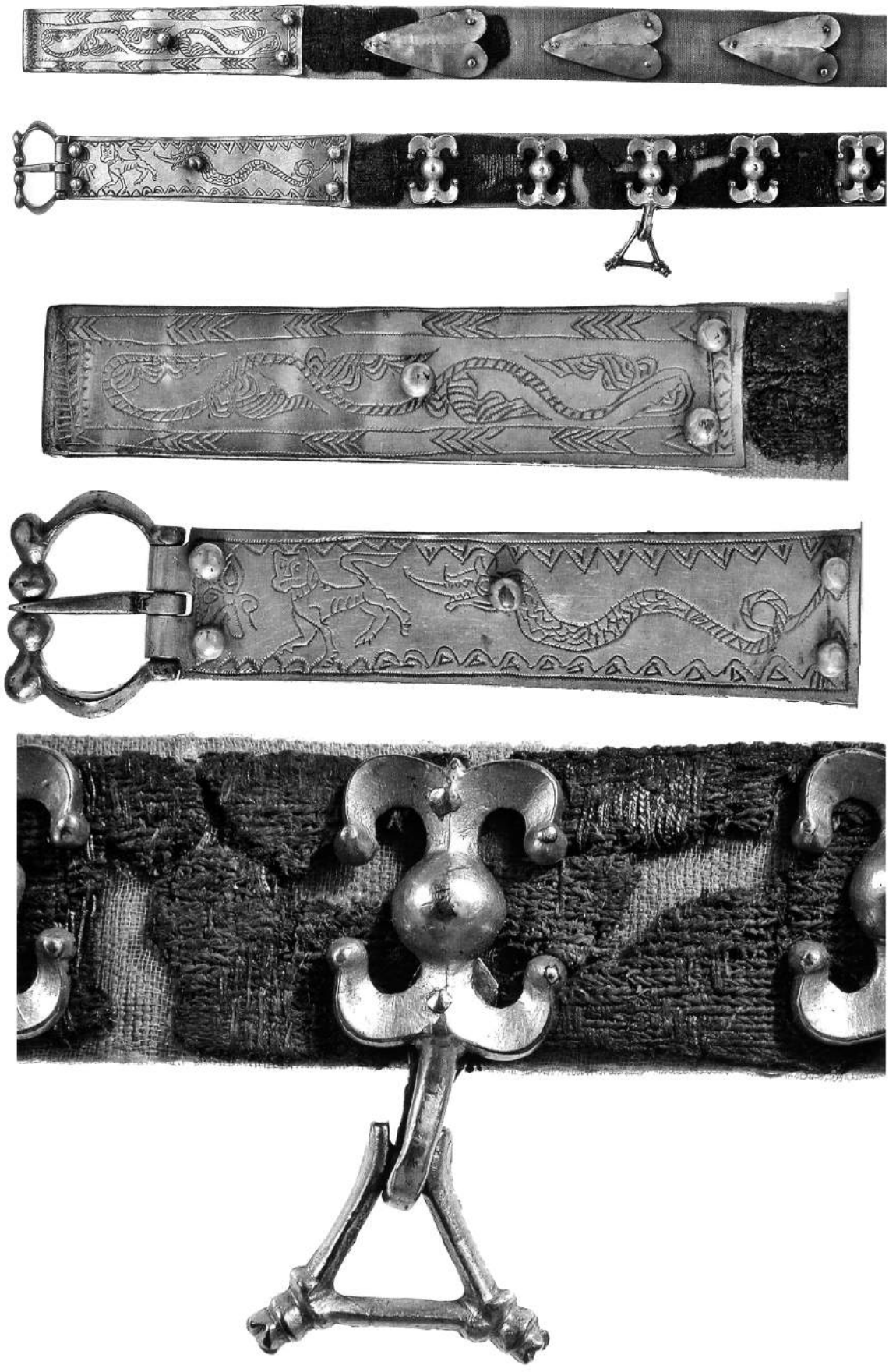

Рис. 5. Фрагменты пояса, Долище (Болгария) (по Павлова 2007).

тые (одна из них со следами грубого ремонта), круглые – кованные. Наконечник удлиненный, двусторонний, на лицевой стороне – тисненое изображение трех композиций из переплетенных шеями птиц. Общая длина пояса составляет два метра десять сантиметров (Павлова 2011, 442, обр. 1-4). Интересной деталью являются заклепки, соединяющие две пластинки наконечника. Они имеют шляпки в виде гвоздиков, обрамленных проволочными розетками. Подобный тип настоящих заклепок, а также декоративный элемент в виде розетки типичен для работы мастеров-ювелиров Карпато-Балканской школы, но, возможно, был позаимствован у западноевропейских вещей. Он представлен, например, на нашивных бляшках, найденных в Куртя-де-Арджеш (Рябцева 2010, 257, рис. 6/4-9).

В целом для материалов Болгарии наиболее характерны пояса с сочетанием биякоревидных и круглых накладок. Встречаются и накладки в виде балясин (Павлова 2011, 465, рис. 7-9). Кроме того, якоревидные бляшки встречаются в качестве отдельных находок в самой крепости Долище, а также в других местах Варненской области. Например, якоревидные поясные бляшки были найдены в селе Генерал Кантарджиев (Павлова 2004,165-178).

В Балканский регион поступали подобные пояса из Западной Европы, о местном производстве схожих образцов могут свидетельствовать находки литейных формочек в окрестностях Варны и в Тырнове (Павлова 2004, 165-178; Павлова 2011, 473), а также использование специфического зооморфного декора ряда поясов с явным преобладанием изображений хтонических персонажей – змей (Крамаровский 2011, 92).

Поясные наборы из Карпато-Балканского региона имеют весьма широкий круг аналогий, прежде всего в памятниках Западной и Центральной Европы, встречаются аналогичные находки в Крыму и на Кавказе (Крамаровский 1985, 152-180) (рис. 4/1, 2). Варианты подобных поясов присутствуют как в мужском, так и в дамском костюме, их носили с красиво ниспадающими концами ремня (Rosetti 1972, 9). Щитки поясных пряжек и наконечники ремня декорировали гравировкой, эмалью, чернью, использовали в убранстве поясов жемчуг и цветные вставки (Fingerlin 1971). Металлическая гарнитура крепилась к основе из кожи или тканого материала (шерсть, шелк, лен), зачастую украшенного золотой или серебряной нитью (Павлова 2011, 65).

Излюбленными сюжетами в оформлении щитков пряжек и поясных наконечников были рыцари и дамы; сирины, драконы, пегасы, василиски и другие фантастические существа; птицы, хищные животные, сюжеты гона зверей; геометрический орнамент, геральдические изображения, надписи и девизы, изображение геометризированных цветов. Характерной деталью убранства подобных поясов является заключение гравированного орнамента в углубленные картуши различной формы. Наконечники пояса зачастую заканчиваются фигурным выступом – листом, желудем, «ананасом», изображением человеческой головы (Крамаровский 1985, 2001). В декоре поясного наконечника из пояса конца XV - начала XVI в. из Керепеша (Венгрия) просматриваются мотивы, характерные для витражного убранства окон готических соборов (Kralovánszky 1955, 192, fig. 1) (рис. 2/9). Наконечник декорирован ажурной четырехлепестковой розеткой, в листы которой вписаны схематические изображения святых, над головами которых повторен крест-розетка.

В декоре рамок пряжек также присутствуют разнообразные выступы, иногда оформленные в виде змей, зверей, драконов, «рогов», «бусин». На более поздних образцах XV-XVI вв. встречаются разнообразные завитки и рокайльные сюжеты, появляется «барочная» вычурность в оформлении, увлечение объемными цветочными мотивами. Для декорировки поясов применяются накладки разнообразных форм, наиболее часто встречаются розеткообразные, якоревидные, круглые, прямоугольные (Fingerlin 1971; Сокровища 2000; Крамаровский 1985, 2001).

При раскопках некрополя в первой резиденции господарей Валахии в Куртя-де-Арджеш была обнаружена одна из наиболее роскошных пряжек, известных в европейских средневековых древностях (Dumitriu 2001, 73, Abb. 9, 10, Taf. 11, 32) (рис. 2/10). Захоронение предположительно принадлежит господарю Влайку I, скончавшемуся в 1377 году. Данная золотая пряжка представляет собой сложное объемное изображение готического замка, в створчатом проеме окна которого видна фи-

Рис. 6. Детали поясных наборов: 1-3 - Велико-Тырново; 4-6 - Долище (Болгария) (по Павлова 2007). Масштабы разные.

гура фантастического существа – лебедя с человеческой головой. В нижней части пряжка украшена изображениями растительных побегов и листьев аканфа. Сходным образом декорировано и несколько роскошных застежек, предназначенных для скрепления плаща, хранящихся в музеях Западной и Восточной Европы (Emmerich Schatzkammer, Государственный Эрмитаж) (Takács 2006, 80, fig. 26, 30) Пряжка из Куртя-де-Арджеш сочеталась с пурпурным тканым поясом, расшитым золотным шитьем и жемчугом. Пояс декорирован растительно-геометрическим узором с включением элемента крина и розетки.

Рассматриваемая группа поясов весьма ценна тем, что до нас дошли не только фрагменты, но и целые формы, в том числе и вместе с кожаной или тканой основой. Например, характерный тканый пояс XIV в. с серебряными позолоченными деталями хранится в частном парижском собрании. Аналогичный роскошный поясной набор представлен также в экспозиции Музея Клюни (Fingerlin 1971, 437, Abb. 512, kat. 419). Кроме того, известны и разнообразные изображения кавалеров и дам, препоясанных подобными поясами, в том числе и декорированными пряжками в виде архитектурных сооружений. Материалы западноевропейских художественных памятников (скульптура, станковая и миниатюрная живопись) свидетельствуют, что в мужском костюме пояс носился или на талии (в том случае, если персонаж изображен в тунике, сюрко или котт), или ниже талии. Пояс, располагавшийся ниже талии, зачастую изображен на персонажах, облаченных в котарди, но возможны и другие варианты одеяний. Конец пояса, носившегося на талии, зачастую свисает до икр, пояс, располагавшийся ниже талии, – более короткий. К поясу мог крепиться меч, кинжал, рог, кошель (Hoston 1996, 56, 59, 69, 105, 112, 123, 126, 190, p. VIII, 206; Fingerlin 1971, 109, 113, 307, Abb. 34, 370, 413-414).

В женском костюме подобный пояс также носился по-разному. Встречаются изображения, на которых он представлен свободно свисающим ниже талии, зачастую же пояс располагался выше талии. Причем его нахождение в этом случае могло варьироваться от слегка завышенного до расположенного непосредственно под грудью. Подобные варианты ношения пояса определялись силуэтом и покроем платья. Узкое в груди, приталенное и прилегающее к бедрам платье (котт, котарди) сопровождалось поясом, расположенным на талии или бедрах. Платье с завышенной талией и широкой юбкой с обилием складок (роб) диктовало ношение пояса под грудью. К подобным поясам также крепились кошели. В ряде случаев пояса, носившиеся под грудью, декорировались дополнительно бубенчиками, ниспускающимися на достаточно длинных ремешках (Hoston 1996, 115, fig. 221, 114, pl. VII, 161, fig. 127, 194, 197, fig. 132; Fingerlin 1971, 343, Abb. 376, 565).

Если в Западной Европе подобные пояса носили и мужчины и женщины, то в Карпато-Балканском регионе они были более характерны для мужского костюма. В художественных памятниках Румынии подобный пояс изображен в составе костюма одного из персонажей (возможно господаря Владислава I) росписи сцены Деисуса в пронаосе церкви Св. Николая в Арджеше (Constantinescu 1984, 42, fig. 12). При этом передан костюм западноевропейского покроя – короткий пурпуэн, узкие штаны. В одеянии Мирчи чел Маре и его сына Михаила (церковь Св. Николая в Арджеше, монастырь Козия) длинные пояса перехватывают пурпуэны. Костюмы дополнены плащами византийского образца (Alexianu 1971, 59, fig. 28, 29).

На Балканах, судя по фресковым изображениям XIV в., мужской костюм, носившийся с такими поясами, зачастую был близок к византийским образцам (Balanov 1983, 33). При этом пояс располагался на талии. Для подобных изображений характерна детальная достоверная передача поясных бляшек (как правило, одного типа – якоревидных геометризированных). Изображалась и металлическая деталь пояса, служившая для фиксирования ниспадающих концов ремня. Наиболее ранним изображением подобного пояса в памятниках Балканского региона считается то, что передано на фресковом ктиторском изображении севостократора Калояна в Боянской церкви 1259 г. В Сербии и Македонии целый ряд ктиторов церквей изображены перепоясанными подобными поясами (Павлова 2004, 165).

Таким образом, роскошные длинные «готические» пояса были достаточно распространенной частью парадного облачения и носились с костюмами разных типов. В отличие от Западной Европы, в Карпато-Дунайском регионе они были характерны в основном только для мужского костюма.

Библиография

Александров 1984: Г. Александров, Средневековно българско съкровище от Михайлавград. Археология 1, 1984, 29-38.

Григорьева 1964: С. Григорьева, Накити и части от тъкани от дворца на Царевец. В сб.: Царевград Търнов (София 1964), 38-41.

Захаржевская 2004: Р.В. Захаржевская, История костюма (Москва 2004).

Крамаровский 1985: М.Г. Крамаровский. Серебро Леванта и художественный металл Северного Причерноморья XIII-XV вв. (по материалам Крыма и Кавказа). В сб.: Художественные памятники и проблемы культуры Востока (Ленинград 1985), 153-180.

Крамаровский 2001: М.Г. Крамаровский, Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды (Санкт-Петербург 2001).

Крамаровский 2011: М.Г. Крамаровский, Добруджа и Восточный Крым во второй половине XIII - начале XIV в. по данным археологии. В сб.: Балканский сборник. Труды Государственного Эрмитажа, LVII (Санкт-Петербург 2011), 88-106.

Павлова 2004: В. Павлова, Принос към средновековния мъжки колан от XIII-XIV вв. (по данни от колекцията във Варнинския музея). В сб.: Античная древность и средние века, вып. 35 (Екатеринбург 2004), 165-178.

Павлова 2005: В. Павлова, Средневековни накити от XIII-XIV век (Варна 2005).

Павлова 2007: В. Павлова, Съкровищата на средновековна Бъелгария. Каталог на изложба (Варна 2007).

Павлова 2011: В. Павлова, Колан от XIV в. открит до с. Кичево, Варненско. В сб.: Acta muzei varnaenis VIII-I. Собран в чест Александър Минчев. Terra antique Balcanica et Mediterranea. Miscellanea in honor of Alexander Minchev. Международная конференция. Варна, 23.02.2007 (Варна 2011), 461-480.

Рябцева 2001: С.С. Рябцева, Ювелирные украшения из Войнештского клада. В сб.: Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников восьмого коллоквиума (Санкт-Петербург 2001), 101-109.

Рябцева 2010: С.С. Рябцева, О некоторых украшениях и деталях декора одеяний населения Карпато-Дунайского региона в XIV-XVII. Tyragetia s.n. 1, vol. IV (XIX), 2010, 249-262.

Сокровища 2000: Сокровища Золотой Орды. Каталог выставки (Санкт-Петербург 2000).

Чоклев 2011: И. Чоклев, Метализиран текстил от представителен средновековен пояс (IV 5050, РИМ – Варна). Acta muzei varnaenis VIII-I. Собран в чест Александър Минчев. Terra antique Balcanica et Mediterranea. Miscellanea in honor of Alexander Minchev. Международная конференция. Варна, 23.02.2007 (Варна 2011), 481-494.

Alaiba 2002: R. Alaiba, Tezaurul de la Schinetia, jud. Vaslui. Arheologia Medievală IV, 2002, 117-179.

Alaiba 2007: R. Alaiba, Tresor monetaires Schinetia comm. de Dumeşti, dép. de Vaslui; 1982. In: Monnaies et parures du musée départemental "Ştefan cel Mare" de Vaslui (Iaşi 2007), 15-53.

Alexianu 1971: Al. Alexianu, Mode şi veşminte din trecut (Bucureşti 1971).

Bacumenco 2006: L. Bacumenco, Ţinutul Orheiului în secolele XV-XVI (Iaşi 2006).

Balanov 1983: K. Balanov, Freske i ikone u Makedoniji (IV-XV vek) (Zagreb 1983).

Constantinescu 1984: N. Constantinescu, Curtea de Argeş 1200-1400 (Bucureşti 1984).

Constantinescu, Marinescu 1966: N. Constantinescu, Al. Marinescu, În problema satelor medievale de pe Vedea şi Teleorman: descoperirele arheologice de la Gurueni şi Obreasca de Jos (r. Alexandria). Revista Muzeelor 1, 1966, 71-76.

Dragomir 1972: I. Dragomir, Tezaurul de la Zăvoia (jud. Brăila). Buletinul monumentelor istorice 2, an. XLI, 1972, 67-73.

Dumitriu 2001: L. Dumitriu, Der mittelalterlich Schmuck des unteren Donaugebietes im 11-15. Jahrhundert (Bucureşti 2001).

Fingerlin 1971: E. Fingerlin, Gürtel des hohen und späten Mittelalters (Berlin 1971).

Hoston 1996: M. Hoston, Medieval costume in England and France. The 13, 14 and 15 censures. (New York 1996).

Kralovánszky 1955: A. Kralovánszky, A kerepesi késözepkori ezüstkincs. Archaeologiai **Értesítõ 2,** vol. 82, 1955, 190-201.

Neamţu 1961: E. Neamţu, Obiectele de podoabâ din tezaurul medieval de la Cotul Morii, Popricani (Iaşi). ArhMold I, 1961, 283-293.

Rosetti 1972: D.V. Rosetti, Tezaurul de podoabe medievale de la Olteni (Teleleorman) şi elementele lor Bizantine. Buletinul Monumentelor istorice 4, anul XLI, 1972, 3-14.

Takács 2006: I. Takács, Sigizmundus rex et imperator. Art et culture au tempus de Sigismund de Luxemburg 1387-1437. Catalogue de l'exebition (Budapest 2006).

Teodor 1961: Gh.D. Teodor, Tezaurul feudal tumpuri de la obiectele de podoabă desciperit la Voineşti-Iaşi. ArhMold I, 1961, 245-263.

Teodor 1964: Gh.D. Teodor, Obiectele de podoabă din tezaurul feudal tumpuri desciperit la Oţeleni. ArhMold II-III, 1964, 343-358.

Descoperiri de centuri din sec. XIII-XVI în spaţiul carpato-balcanic

Rezumat

În articol sunt analizate seturile de centură din sec. XIII-XVI, executate în tradiţia artei gotice europene, descoperite în spaţiul carpato-balcanic.

Pe teritoriul Republicii Moldova a fost găsită o piesă unicat, pe a cărei cataramă este redată imaginea lui Sf. Gheorghe. În tezaurule din România, mai frecvent, sunt descoperite centuri, decorate cu motive geometrico-vegetale, mai rar fiind întâlnite cele zoomorfe. Pentru descoperirile din Bulgaria sunt caracteristice centurile cu imagini de animale (şopârle, dragoni, lei), mai fiind cunoscute cele cu ornament vegetal sau cu imagini antropomorfe. Dacă în Europa de Vest centurile de factură gotică au fost accesorii nu numai ale costumului bărbătesc dar şi ale celui feminin, apoi în spaţiul carpato-dunărean ele au fost caracteristice, în special, pentru bărbaţi.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Fragmente de centură. Orheiul Vechi (Republica Moldova) (după Bacumenco 2006).

Fig. 2. 1-8 - Fragmente ale setului de centură de la Orbeasca (România); 9 - reconstituirea centurii de la Kerepesi (Ungaria) (după Kralovánszky 1955); 10 - cataramă, Curtea de Argeş (România) (după Dumitriu 2001). Scări deferite.

Fig. 3. Fragmente ale setului de centură de la Schinetea (România) (după Alaiba 2002).

Fig. 4. Fragmente de seturi de centură: 1-2 - Belorečenskaja (Rusia) (după Крамаровский 2001); 3-12 -Olteni (după Dumitriu, 2001). Scări deferite.

Fig. 5. Fragmente ale setului de centură de la Dolišče (Bulgaria) (după Pavlova 2007).

Fig. 6. Fragmente de seturi de centură: 1-3 - Veliko Tărnovo (Bulgaria); 4-6 - Dolišče (Bulgaria) (după Pavlova 2007). Scări deferite.

The findings of belts in the complexes of XIII-XVI centuries in the Carpathian-Balkan region

Abstract

The article considers the findings of belts made in the traditions of European Gothic art in the complexes of XIII-XVI centuries in the Carpathian-Balkan region.

The unique belt decorated with the image of St. George was found in the Republic of Moldova. The belts ornamented with vegetable and geometrical patterns dominate in the Romanian hoards. A few number of belts decorated with zoomorphic patterns were found in the Romanian treasures as well. The belts with images of animals (lizards, dragons, lions) were typical for the territory of Bulgaria. The examples with engraved vegetable ornament or anthropomorphic images were known also. In the Carpathian-Danube region the "Gothic belts" were the accessories of male dress mainly, in spite of Western Europe where these belts were typical both male and female.

List of illustrations:

Fig. 1. Belts fragments. Old Orhei (Republic of Moldova) (after Bacumenco 2006).

Fig. 2. 1-8 - Fragments of the belt set, Orbeasca (Romania) (after Dumitriu 2001); 9 - reconstruction of the belt, Kerepesi (Hungary) (after Kralovánszky 1955); 10 - buckle, Curtea de Argeş (Romania) (after Dumitriu 2001). The scales are different.

Fig. 3. Details of belt set. Schinetea (Romania) (after Alaiba 2002).

Fig. 4. Details of belts sets: 1, 2 - Belorechenskaya (Russia) (after Крамаровский 2001); 3-12 - Olteni (Romania) (after Dumitriu 2001). The scales are different.

Fig. 5. Details of belt sets. Dolišče (Bulgaria) (after Павлова 2007).

Fig. 6. Details of belt sets. 1-3 - Veliko Tarnovo (Bulgaria), 4-6 - Dolišče (Bulgaria) (after Павлова 2007). The scales are different.

05.04.2012

Др. Светлана Рябцева, Институт культурного наследия, Академия наук Молдовы, бул. Штефан чел Маре 1, МД-2001, Кишинэу, Республика Молдова

REZULTATELE INVESTIGAŢIILOR ARHEOLOGICE DE LA BISERICA MĂZĂRACHE DIN CHIŞINĂU ÎN ANUL 2010

Ion Tentiuc
Valeriu Bubulici
Mariana Vasilache
Livia Sîrbu

Introducere. În vara anului 2010, expediţia arheologică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei a efectuat investigaţii arheologice de salvare în sectorul străzilor Albişoara şi Puşkin din mun. Chişinău. Lucrările întreprinse au avut drept obiectiv descărcarea de sarcină arheologică a perimetrului afectat de lucrările de construcţie a „Sediului Dispeceratului de avariere gaze a municipiului Chişinău". Cercetările de suprafaţă şi investigaţiile arheologice, efectuate în imediata apropiere a Bisericii Măzărache, pe colina omonimă şi în împrejurimile acesteia, au permis de a identifica materiale ceramice ce aparţin mai multor perioade istorice. Cele mai timpurii aparţin epocii bronzului târziu şi fierului timpuriu, iar cele mai târzii sunt reprezentate de artefacte din epoca medievală tardivă şi premodernă. Alături de resturile culturale, reprezentate de colecţia de ceramică şi material osteologic, au fost identificate mai multe complexe gospodăreşti: gropi menajere; resturile unei locuinţe de suprafaţă cu pivniţă de piatră, cercetată la poalele colinei Măzărache şi atribuită secolului al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea şi câteva galerii de acumulare a apei, construite din cărămidă roşie, care făceau parte din apeductul urban realizat la sfârşitul secolului al XIX-lea. Un interes aparte prezintă necropola din perioada medievală şi premodernă, descoperită lângă Biserica Măzărache, dar şi şanţul de apărare al unei fortificaţii de pământ aparţinând secolelor XVI-XVII[1].

Investigaţiile arheologice au fost concentrate în zona de protecţie a Bisericii Măzărache. Este necesar să menţionăm că edificiul a fost construit la mijlocul secolului al XVIII-lea (Ciocanu 2002, 76; Eşanu 1998, 56) de către pârcălabul de atunci al Chişinăului, devenit apoi mare serdar de Orhei, Vasile Măzărache, probabil pe locul unei biserici de lemn (Bezviconi 1996, 12), lăcaşul purtând iniţial hramul Sfinţii Ioachim şi Ana. Reparată după marele cutremur din 14 octombrie 1802, este închinată Naşterii Maicii Domnului (Ciocanu 2002, 76), hram care este menţionat în planul Chişinăului elaborat în anul 1817 de inginerul hotarnic M. Ozmidov (Sainciuc 2000, 38, 76, 80). În anii '20 ai secolului al XIX-lea în jurul Bisericii Măzărache a fost construit un gard de incintă. Se pare că după cutremurul menţionat, dar şi pentru a se conforma reglementărilor impuse de noile autorităţi ruseşti (Brihuneţ 2007, 173-184), înmormântările, cu unele excepţii, în vechiul cimitir fiind restricţionate. Prin aceasta se explică faptul că peste circa o sută de ani despre prezenţa necropolei mărturiseau doar câteva pietre tombale datate la sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul celui următor (Berechet 1924, 136-141)[2].

Menţionăm că până la demararea săpăturilor arheologice, atât lângă Biserica Măzărache cât şi în împrejurimile colinei pe care se află lăcaşul, erau cunoscute mai multe vestigii antice şi medievale. Printre cele mai frecvente sunt consemnate descoperirile fortuite ale unor piese izolate sau tezaure monetare, dar şi ale unor resturi de la construcţii (Нудельман 1976, 124-125, 131, 145;

[1] Demararea lucrărilor de săpare a fossei pentru fundaţia edificiului Sediului menţionat, în lipsa unui serviciu de supraveghere a lucrărilor de către arheologi, aşa cum era stipulat în Avizul la proiectul de construcţie, s-a soldat cu distrugerea stratului cultural şi a unui şir de complexe gospodăreşti şi de locuire de la poalele Colinei Măzărache, situată în centrul istoric al Chişinăului. Centrul istoric al Chişinăului este monument protejat de stat, de categorie naţională, inclus în Registrul monumentelor RM ocrotite de stat sub nr. 308 (vezi: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, anul XVII (3548-3550), nr. 15-17, din 2 februarie 2010). Săpăturile arheologice de salvare au fost posibile la intervenţia Agenţiei de Inspectare şi Restaurare a Monumentelor a Ministerului Culturii al Republicii Moldova (director Ion Ştefăniţă) a Asociaţiei Istoricilor din Republica Moldova (preşedinte Sergiu Musteaţă) şi a viceministrului Gheorghe Postică de la Ministerul Culturii a Republicii Moldova.

[2] În perioada interbelică, în anii 1935-1936, în cadrul unor reparaţii, aceste pietre tombale au fost încastrate în peretele vechiului pridvor al sfântului lăcaş, salvându-le astfel de distrugerile din perioada sovietică.

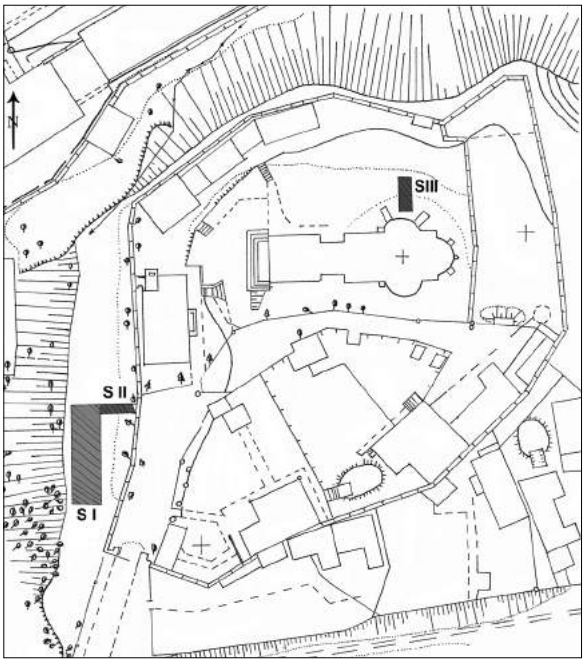

Fig. 1. Planul de situaţiei al colinei Măzărache.

Hâncu 2003, 163-164; Tentiuc, Vasilache 2011, 346-347).

Săparea fossei pentru fundaţia edificiului de utilitate municipală menţionat, situat în imediata apropiere a Bisericii Măzărache, a condus la distrugerea stratului de cultură medieval, inclusiv a unor complexe locative şi gospodăreşti din perioada medievală şi premodernă. În groapa fundaţiei au fost descoperite şi oase umane provenind de la complexe funerare distruse.

Cercetările de suprafaţă au permis de a constata că aria presupusă a cimitirului ocupa întregul promontoriul. Conform informaţiilor unor martori oculari, în anii '50-'60, dar şi mai târziu, în anii '90 ai secolului XX, în timpul construirii lângă biserică a unor edificii gospodăreşti şi a terasării spaţiului interior al curţii, au fost distruse mai multe morminte. Astăzi suprafaţa cimitirului este lipsită, cu mici excepţii, de lespezi sau pietre funerare. Unica piatră tombală care se mai păstrează aici a fost deplasată de la locul iniţial în cadrul reconstrucţiei suferite de biserică la începutul secolului XXI; altele două au fost încastrate în peretele interior al naosului într-o perioadă neprecizată cu exactitate (secolul al XIX-lea - începutul secolului următor).

Investigarea acestui sector, care face parte din vatra veche, medievală, a Chişinăului, s-a realizat prin intermediul a trei secţiuni (I, II, III)[3]. Amplasarea lor cât şi dimensiunile au fost determinate atât de configuraţia terenului cât şi de unii factori subiectivi. Secţiunile I şi II au fost dispuse în extramuros, în partea de sud-vest a zidului de incintă a Bisericii Măzărache, iar Secţiunea III a fost amplasată lângă absida de nord a lăcaşului. A fost investigată o suprafaţă totală de 88 m². Secţiunea I a cuprins o suprafaţă de 72 m²; Secţiunea II – 6 m² şi Secţiunea III – 10 m² (fig. 1).

Menţionăm că necropola a suferit foarte multe distrugeri cauzate atât de erodările promontoriului pe care se află, cât şi din cauza activităţilor gospodăreşti din jurul bisericii. Aşa cum din trei părţi promontoriul are maluri abrupte sau prăpăstioase, determinând într-un fel limitele necropolei, nu este clară limita sudică a cimitirului, aflată sub construcţiile urbanistice contemporane.

Secţiunile I şi II au fost trasate pe promontoriul Măzărache, în extremitatea lui de nord-vest, în exteriorul zidului de incintă al Bisericii Măzărache, la distanţa de 3,5 m de acesta şi la circa 7,7 m de colţul de sud-vest al zidului. *Secţiunea* I, cu dimensiunile de 18×4 m, a fost orientată pe axa nord-sud. *Secţiunea II* a fost trasată în partea de nord a Secţiunii I, în continuarea acesteia. Secţiunea cu lungimea de 4,4 m şi lăţimea de 0,5 m a fost orientată pe axa est-vest (fig. 2). Prin numita secţiune s-a procedat la verificarea straturilor culturale şi a prezenţei complexelor funerare în această parte a cimitirului, a nivelului de la care a fost săpat, dar şi a adâncimii fundaţiei zidului de incintă a Bisericii Măzărache[4].

În procesul investigaţiilor în Secţiunile I şi II au fost identificate 8 gropi gospodăreşti şi 32 de complexe funerare (morminte). Este necesar de a menţiona că în Secţiunea II au fost identificate resturile dispersate ale câtorva morminte distruse de lucrările gospodăreşti din perioada modernă şi contemporană. În partea de est Secţiunea II a urmat până la zidul de incintă, unde a fost dezvelită fundaţia de piatră a zidului care împrejmuieşte Biserica Măzărache.

[3] Determinarea locului pentru amplasarea secţiunilor a fost realizată împreună cu dr. arh. Sergius Ciocanu.

[4] Zidul de piatră din jurul Bisericii Măzărache a fost construit în anul 1827 întru executarea decretului nr. 5636 din 27 noiembrie 1818 al Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse din Sankt Petersburg privind interzicerea utilizării vechilor cimitire situate în hotarele localităţilor, dezafectarea şi îngrădirea lor (Brihuneţ 2007, 176).

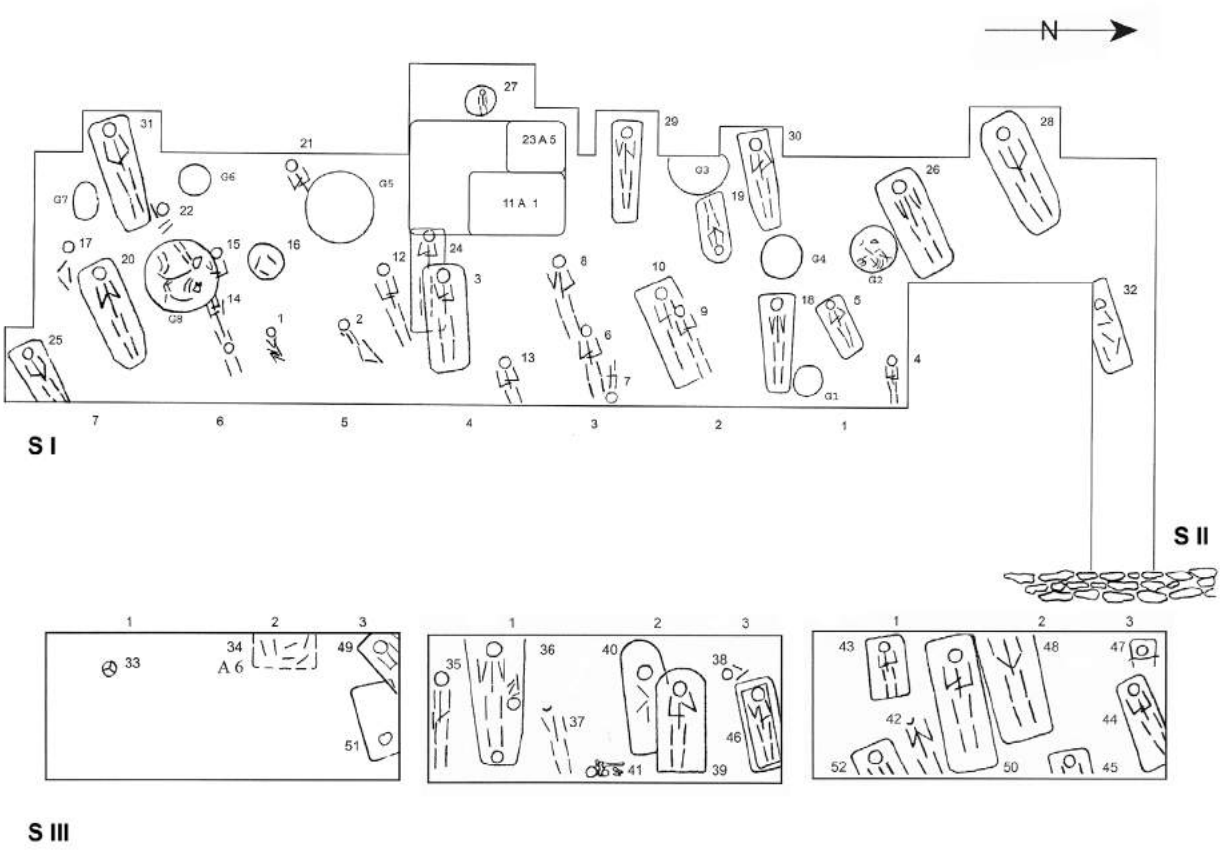

Fig. 2. Biserica Măzărache. Necropola medievală. Planul secţiunilor I, II şi III.

Judecând după inscripţia care s-a păstrat pe frontispiciul arcei situată deasupra porţii de intrare în curtea bisericii, zidul a fost construit în anul 1827. Până la aceasta dată, în deceniul doi al aceluiaşi secol, se pare, cimitirul a fost dezafectat, înhumările fiind interzise.

Situaţia stratigrafică. Sub stratul vegetal de culoare închisă, a cărui grosime oscilează, de la nivelul actual de călcare, între 0,20 şi 0,25 m, urmează un strat cenuşiu deschis, reprezentând un cernoziom măzăros, gros de aproximativ 0,30-0,60 cm, ce aparţine nivelului medieval. El abundă în resturi de activitate gospodărească. În straturile culturale au fost descoperite fragmente ceramice, în special din perioada medievală şi modernă, dar şi fragmente de oase de animale, pietre nisipoase de dimensiuni mici şi medii. Tot aici au fost descoperiţi nasturi şi urechiuşe pentru nasturi din bronz, un glonte (?) turtit din plumb (fig. 11/1), cuie, cuţit (fig. 11/11), seceră (fig. 11/12), amnar (fig. 11/8), cute din gresie (fig. 12/4, 8-9), potcoave întregi sau fragmentare (fig. 11/18-20), arşice (fig. 12/6) etc. Cele mai multe materiale arheologice au fost descoperite în straturile doi, trei şi patru, la adâncimea de 30-80 cm.

Cu excepţia a două fragmente de ceramică care aparţin bronzului tardiv-începutului epocii fierului, absoluta majoritate a materialelor descoperite aparţin perioadei evului mediu.

În procesul investigaţiilor arheologice au fost descoperite câteva complexe reprezentate de gropi menajere.

Complexe gospodăreşti. În Secţiunile I şi II au fost identificate 32 de gropi funerare (morminte) şi câteva gropi gospodăreşti. Observaţiile asupra succesiunii straturilor de cultură au permis de a presupune că, probabil, către sfârşitul secolului al XVII-lea, sau imediat după această perioadă, din cauza supraaglomerării, în această parte a cimitirului s-au efectuat înmormântări doar sporadic.

La sfârşitul secolului al XVII-lea şi pe parcursul secolului următor în această parte au fost săpate câteva gropi gospodăreşti.

Groapa 1 (fig. 3/1). A fost descoperită în caroul 1a, la adâncimea de 0,3 m de la nivelul actual de călcare. Are forma uşor ovală în plan, pereţii verticali şi fundul plat. Groapa are adâncimea de 0,25 m de la nivelul descoperirii şi diametrul de 0,52-0,54 m. Umplutura gropii constă din cernoziom

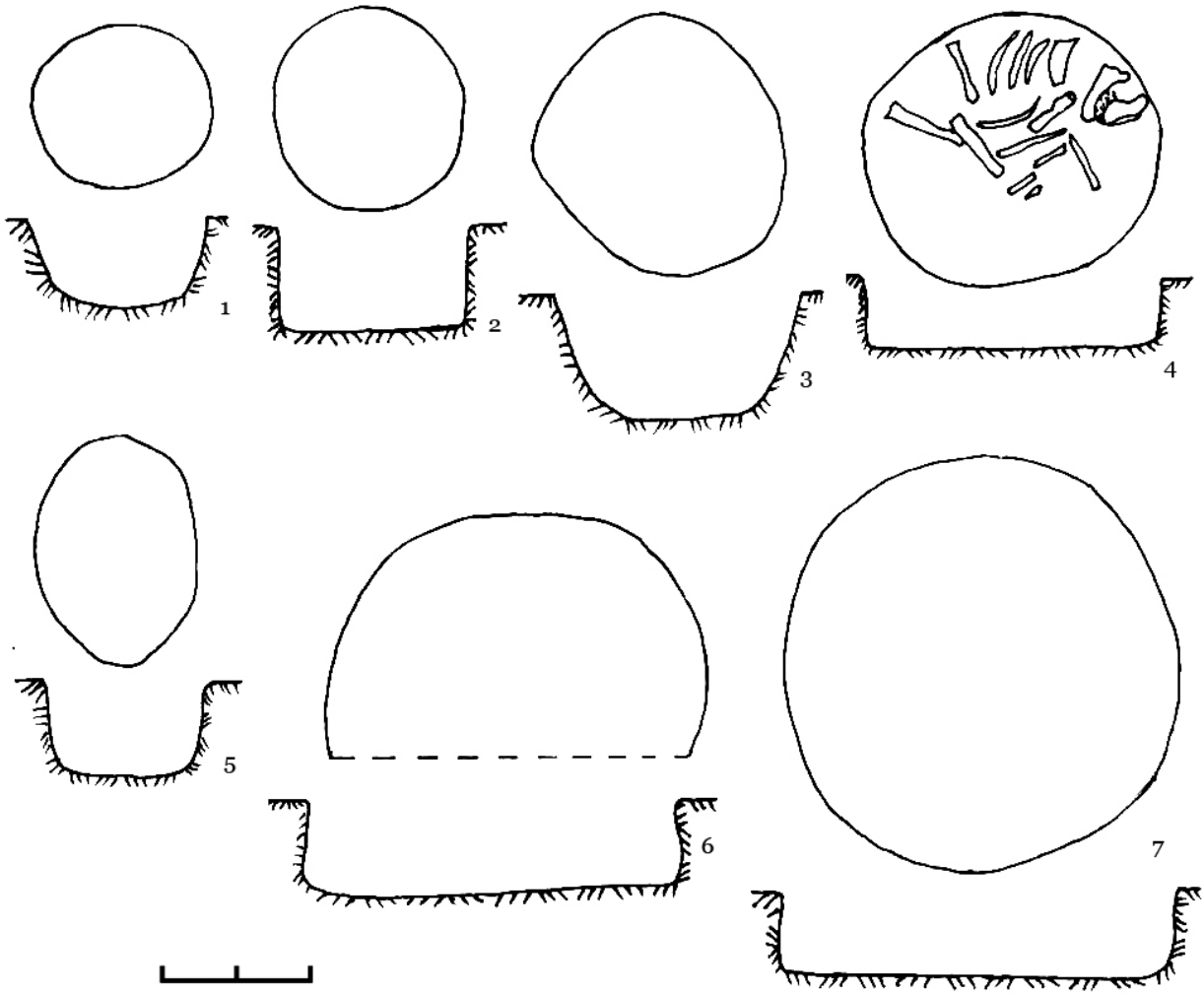

Fig. 3. Biserica Măzărache. Necropola medievală. 1-7 gropi menajere.

cenuşiu cu resturi de cărbune de lemn, cenuşă şi mici fragmente ceramice din perioada medievală tardivă şi premodernă, care au permis ancorarea cronologică la sfârşitul secolului al XVII - prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Groapa 2 (fig. 3/4). A fost descoperită în caroul 1b, la adâncimea de 0,3 m de la nivelul actual de călcare. Are forma circulară în plan cu diametrul de 0,74-0,82 m, pereţii verticali şi fundul plat. Adâncimea gropii este de 0,20 m de la nivelul descoperirii. Umplutura gropii constă din sol măzăros de culoare cenuşie, în amestec cu mici fragmente de cărbuni de lemn şi cenuşă. Pe fundul gropii a fost descoperit scheletul unei canine. Oasele caninei erau împrăştiate pe toată partea de est a suprafeţei fundului gropii în care a fost aruncat. Lipsa unor materiale databile nu a permis încadrarea cronologică a gropii, însă observaţiile stratigrafice şi componenţa umpluturii permit de a presupune că groapa a fost săpată în perioada premodernă (începutul secolului al XVIII-lea).

Groapa 3 (fig. 3/6). A fost descoperită în caroul 2b, la adâncimea de 0,53 m de la nivelul actual de călcare. A fost cercetată parţial. Partea de vest a gropii (aproximativ 1/3) depăşea limitele şantierului. În plan avea forma circulară cu diametrul de 1,04m. Pereţii gropii erau uşor înclinaţi spre exterior, iar fundul plat. Umplutura consta din sol măzăros în amestec cu resturi menajere, cenuşă, fragmente mici de cărbune de lemn. Observaţiile stratigrafice şi componenţa umpluturii permit de a presupune că groapa a fost săpată în perioada premodernă (secolului al XVIII-lea -?).

Groapa 4 (fig. 3/2). A fost descoperită la intersecţia carourilor 1b şi 2b, la adâncimea de 0,84 m de la nivelul actual de călcare. În plan are formă circulară neregulată cu diametrul de 0,66×0,72 m. Adâncimea gropii este de 0,22 m. Avea pere-

ţii verticali şi fundul plat. Umplutura era reprezentată de cernoziom cenuşos în amestec cu mici fragmente de cărbune de lemn, pietre de dimensiuni mici şi mijlocii.

Groapa 5 (fig. 3/7). A fost descoperită în caroul 5b, la adâncimea de 0,77 m de la nivelul actual de călcare. În plan are forma circulară cu dimensiunile de 1,08×1,10 m. Adâncimea gropii este de 0,23 m. Groapa avea pereţii verticali şi fundul plat. Umplutura este reprezentată de cernoziom cenuşos, în amestec cu mici fragmente izolate de cărbune de lemn.

Groapa 6 (fig. 3/3). A fost descoperită în caroul 6b, la adâncimea de 0,91 m de la nivelul actual de călcare. În plan are formă circulară cu diametrul de 0,45×0,5 m. Adâncimea gropii este de 0,26 m. Groapa avea pereţii uşor oblici îngustându-se spre interior şi fundul albiat. Umplutura era formată din cernoziom măzăros de culoare cenuşie, în amestec cu mici fragmente de cărbuni de lemn.

Groapa 7 (fig. 3/5). A fost descoperită în caroul 7b, la adâncimea de 0,89 m de la nivelul actual de călcare. În plan are forma circular-alungită cu dimensiunile de 0,24×0,64 m. Adâncimea gropii este de 0,21 m. Pereţii gropii sunt uşor oblici, îngustându-se spre interior şi fundul albiat. Umplutura era reprezentată de cernoziom cenuşos în amestec cu mici fragmente de cărbuni de lemn şi pietre de dimensiuni mici.

Groapa 8 (fig. 4). A fost descoperită la intersecţia carourilor 6a-7a şi 6b-7b, la adâncimea de 0,75 m de la nivelul actual de călcare. Groapa a fost suprapusă de mormintele M. 14 şi M. 15. Are forma circulară în plan cu diametrul de 1,3×1,35 m. Adâncimea gropii este de 2,1 m de la nivelul descoperirii. În secţiune groapa este piriformă, având fundul plat. Umplutura gropii, în partea de sus, era constituită din cernoziom cenuşos în amestec cu bucăţele de cărbune arşi şi pietre de dimensiuni mici şi medii. De la adâncimea de aproximativ 0,45-0,50 m de la nivelul descoperirii umplutura gropii îşi schimbă compoziţia, fiind alcătuită din cernoziom nisipos cu sporadice impregnări de cărbuni arşi.

La adâncimea de 1,5 m în groapă au fost descoperite două schelete de canină de talie mare şi unul de ornitomorfă. Acestea erau depuse pe o podină de lemn de la care s-au păstrat urme de putrefacţie. Scheletele s-au păstrat în ordine anatomică. Ambele schelete erau culcate pe partea dreaptă,

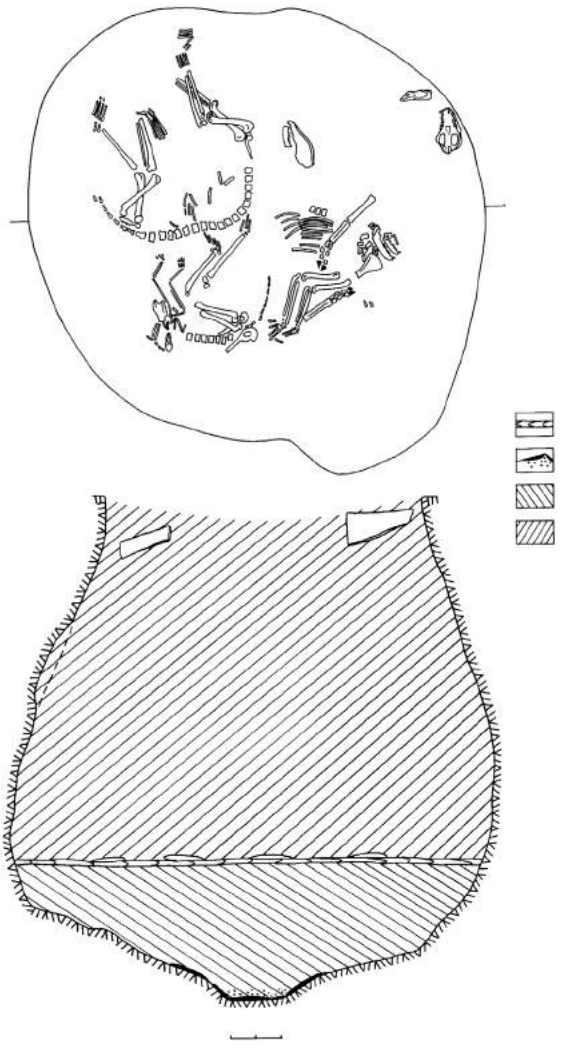

Fig. 4. Biserica Măzărache. Necropola medievală. Groapa nr. 8.

simetric. Primul schelet era orientat cu capul spre sud, iar cel de-al doilea – cu capul spre nord. În parte de vest a gropii, lângă scheletele de canine a fost descoperit scheletul unei ornitomorfe depuse în ordine anatomică. Face parte din familia Gruidae, are ciocul ascuţit, gâtul şi picioarele lungi. Lângă scheletele de canine au mai fost descoperite câteva oase de bovină tânără (?). În umplutura de lângă schelete au fost găsite bucăţele de cărbune de lemn. Pe fundul gropii, la adâncimea de 2,1 m, au fost identificate seminţe carbonizate de mei (?). Fundul gropii purta urme puternice de arsură.

Lipsa unor materiale databile face incertă determinarea perioadei de înhumare a celor două canine. Suprapunerea gropii de cele două morminte din perioada medievală (M. 14 şi M. 15), pes-

te groapa 8 ne întăreşte în convingerea ca acest complex ritualic a fost realizat la o dată anterioară funcţionării cimitirului.

Pentru a verifica informaţiile de la începutul secolului XX privind existenţa unor morminte şi pietre tombale în curtea bisericii (Berechet 1924, 136-141; Ciobanu 1925; Ciobanu 1996, 69), dar şi pentru a ne crea o imagine despre suprafaţa de întindere a cimitirului, cea de-a treia casetă a fost trasată în partea de nord a bisericii[5].

Secţiunea III. A fost trasată lângă absida de nord a Bisericii Măzărache. Secţiunea III, cu dimensiunile de 2×5 m, a fost orientată pe axa nord-sud. Secţiunea a fost trasată în scopul de a urmări succesiunea straturilor arheologice şi de a verifica prezenţa complexelor funerare în această parte a platoului.

Stratigrafia. Stratul întâi, vegetal, era format din cernoziom negru, purtat. A fost scos la adâncimea de până la 0,2 m. Sub stratul vegetal urmau câteva straturi reprezentate de resturi de construcţie, din secolul XX, rezultate ale unor reparaţii ale bisericii, efectuate în perioada interbelică. Astfel, stratul doi era alcătuit din cernoziom în amestec cu moloz de construcţie, pietriş, var şi cărămidă spartă. În partea de sud a caroului 1 şi în partea de nord a caroului 3 grosimea stratului de construcţie din perioada interbelică şi postbelică are grosimea de până la 0,35 m.

Straturile 3 şi 4, în toate carourile, reprezintă cernoziom purtat, aproape curat, gros de 0,5-0,6 m, cu doar puţine impurităţi, formate din pietre de dimensiuni foarte mici, iar în unele cazuri şi fragmente de oase umane. Se pare că după marele cutremur din anul 1802, când a fost distrusă turla şi acoperişul bisericii, s-a efectuat reparaţia capitală a edificiului, care a durat până în anul 1810. Tot în această perioadă s-a procedat la replanificarea curţii interioare a bisericii, fiind create câteva terase. Lucrările din curtea interioară au dus la distrugerea mai multor morminte din cimitirul adiacent bisericii. După reconstrucţia bisericii din anul 1810, în jurul bisericii, peste stratul de demantelare/reconstrucţie, a fost depus stratul de cernoziom purtat, gros de circa 0,5-0,6 m, amintit mai sus. Prin aceasta se explică faptul identificării în statul de cernoziom a unor oase umane disparate dar şi a unor piese individuale, inclusiv monede[6].

Stratul 5, şi parţial stratul 6, până la adâncimea de 1,1 m, reprezintă nivelul de reconstrucţie de la începutul secolului al XIX-lea. El este alcătuit din cernoziom amestecat în abundenţă cu moloz, pietriş, olane şi cărămidă spartă. În colţul de sud-est al caroului 1, acest strat de demantelare este străpuns de o groapă de par (de la schela de construcţie - ?). Groapa are diametrul de 0,25 m şi adâncimea de 0,57 m.

Nivelul vechi de călcare a fost descoperit la adâncimea de 1,0-1,1 m de la nivelul actual de călcare. Este nivelul de la care au fost depuse toate mormintele descoperite în Secţiunea III. Sub el urmează un strat uniform de cernoziom măzăros, de culoare cenuşie. În stratul cultural au fost descoperite câteva piese individuale. În Secţiunea III, lângă absida de nord a Bisericii Măzărache, au fost descoperite 20 de morminte. Dintre acestea doar 11 au fost dezvelite complet, celelalte depăşind conturul secţiunii sau fiind distruse de intervenţiile mai târzii.

Aşadar, investigaţiile arheologice de la cimitirul Măzărache au fost realizate în cadrul a trei secţiuni, două situate în exteriorul zidului de incinta (S. I şi II), amplasate spre nord-nord-vest de Biserica Măzărache iar treia (S. III) – lângă absida de nord a edificiului. Au fost dezvelite 52 de morminte, reprezentând, însă, mult mai mulţi defuncţi, întrucât, în unele cazuri, în aceeaşi groapă funerară au fost descoperite resturile mai multor schelete. Menţionăm, totodată, identificarea a şapte aglomeraţii (gropi comune) funerare reprezentând reînhumări din perioada modernă, fiecare cuprinzând de la doi până la 10 defuncţi.

Ritul şi ritualul funerar. Cercetările au permis de a constata că prin săpăturile din Secţiunile I şi II a fost surprinsă periferia de sud-vest a cimitirului Bisericii Măzărache. Aici au fost descoperite 32 de morminte. În Secţiunea III au fost cercetate 20 de complexe funerare.

[5] Cercetările în curtea Bisericii Măzărache au fost stânjenite de atitudinea refractară a comunităţii creştinilor de rit vechi (lipoveni), care administrează lăcaşul. Săpăturile au putut fi efectuate doar după intervenţia Consiliului Naţional al Monumentelor Istorice a Ministerului Culturii al RM (dr. arh. Sergius Ciocanu, arh. Eugen Bâzgu, arh. Nicon Zaporojan şi drd. Manole Brihuneţ).

[6] Totodată se cere de menţionat că în anii '90 ai secolului XX, în curtea bisericii a fost construit un edificiu cu etaj şi subsol. În procesul lucrărilor la acest edificiu, potrivit spuselor martorilor oculari, au fost distruse mai multe morminte.

Observaţiile privind planimetria necropolei, mult mai evidentă în partea de sud-vest a cimitirului, relevă faptul că mormintele sunt dispuse în şiruri paralele, nu foarte ordonate (fig. 2). Distanţa dintre morminte nu depăşeşte 1-2 metri. Chiar dacă nu au fost descoperite urme de însemne speciale (cruci), totuşi, după toate probabilităţile, mormintele erau marcate la suprafaţă. Cazurile de suprapunere sunt destul de rare, însă nu lipsesc din cauza perioadei îndelungate de utilizare a cimitirului. Cazurile de distrugere a mormintelor privesc doar activităţile din perioada modernă, de după dezactivarea cimitirului, din primele decenii ale secolului al XIX-lea, când biserica a fost îngrădită. Mormintele descoperite în procesul activităţilor gospodăreşti au fost reînhumate în gropi comune (Agl. 1-7).

Având în vedere faptul că Secţiunile I şi II au fost trasate la periferia de sud-vest a cimitirului, vom constata că deja către a doua jumătate a secolului al XVI-lea, întreg platoul din jurul bisericii Măzărache, sau cel puţin partea de sud-vest a acestuia, era completat cu morminte. Secţiunea realizată lângă absida de nord a bisericii a demonstrat o mai mare intensitate de utilizare a spaţiului de cult. Prezenţa a 20 de morminte în doar 10 mp cercetaţi arată grija creştinilor de a fi înhumaţi cât mai aproape de lăcaşul de cult. Aici suprapunerile de morminte au dus, de cele mai multe ori, la distrugerea complexelor mai timpurii.

Descoperirea unor piese individuale pasibile datării şi în primul rând a unor monede, ne face să presupunem că în zona de sud-vest a cimitirului înmormântările au fost efectuate, în cea mai mare parte, de la mijlocul secolului al XVI-lea şi până către mijlocul secolului al XVII-lea. Cele mai târzii piese monetare descoperite în complexele funerare din această parte a necropolei sunt datate cu primele decenii ai secolului al XVII-lea. Doar două morminte (M. 3 şi M. 32) cercetate în partea de sud-vest a necropolei pot fi atribuite secolului al XVIII-lea. Pe de altă parte, în sectorul de lângă absida de nord a bisericii doar patru morminte pot fi atribuite secolelor XVI-XVII, dintre care doar două (M. 36 şi M. 43) cu datare mai sigură.

După cum reiese din planul de săpătură, secţiunile efectuate în cimitirul Bisericii Măzărache sunt edificatoare pentru lămurirea unor caracteristici ale ritului şi ritualurilor funerare medievale şi premoderne, dar şi pentru precizarea cronologiei întregului complex funerar.

Forma gropilor funerare nu a putut fi întotdeauna determinată. S-a reuşit să se stabilească conturul gropii la 28 de morminte. Acestea erau dreptunghiulare, cu colţurilor uşor rotunjite[7]. În unele cazuri, gropile se îngustau spre picioarele înhumaţilor.

Adâncimea la care au fost depuşi înhumaţii, măsurată de la nivelul actual de călcare, variază între 0,49 şi 1,10 m pentru S. I şi II şi între 1,15 şi 1,95 m pentru S. III. Discrepanţa mare între adâncimile la care erau înhumaţi decedaţii în primele două secţiuni şi cea de-a treia se explică prin faptul că după reparaţia capitală la care a fost supusă biserica la începutul secolului al XIX-lea, în jurul ei a fost depus un strat de moloz, gros între 0,7 şi 1,10 m, care a dus la modificarea cotelor de înălţime de lângă lăcaş. Nu a fost observată o prea mare diferenţă între adâncimea gropilor mormintelor pentru copii şi a celor pentru adulţi. În 10 gropi funerare au fost descoperite resturi lemnoase provenind de la sicrie şi, în unele cazuri, cuie. Scheletele din aceste morminte aparţinuseră atât unor indivizi maturi, cât şi unor copii sau adolescenţi. Este posibil ca mai mulţi defuncţi să fi fost înmormântaţi în sicrie, care nu s-au păstrat. Pe fundul unor morminte (M. 18 şi M. 24) s-au păstrat resturi organice care puteau fi de la rogojini (?). Se pare că unii înhumaţi erau depuşi direct pe pământ, în gropi simple.

Înmormântările au fost făcute potrivit ritualului creştin. Poziţia corpului defunctului în groapa este unul din elementele esenţiale în practica funerară pentru înhumaţi. În necropola de la Biserica Măzărache înhumaţii erau orientaţi V-E, cu capul spre vest şi privirea spre răsărit, în poziţie întinsă pe spate[8]. Oscilarea orientării gropilor funerare de la această axă, de regulă cu o mică abatere spre sud, se datorează perioadei din an în care a fost făcută înhumarea. Excepţie alcătuieşte M. 19 în care defunctul, un copil, a fost orientat în poziţie inversată, cu capul spre est. Asemenea situaţii speciale în orientarea unor morminte a mai fost înregistrată în cimitirul bisericii de la Tg. Trotuş în anul 1992 (Artimon 2000, 67, fig. 8).

[7] Un singur înhumat a fost înmormântat în groapă de formă circulară. Excepţia o constituie M. 27, în care un fetus a fost înmormântat la marginea cimitirului.

[8] Excepţie constituie M. 1, în care defunctul a fost culcat pe o parte în poziţie chircită şi M. 19, în care defunctul, un copil, a fost orientat în poziţie inversată, cu capul spre est.

Interesante observaţii au fost făcute asupra poziţiei braţelor scheletelor. Dacă din totalul de 52 de complexe funerare descoperite excludem cele 7 gropi comune, atunci din 45 de morminte individuale, doar la 31 de schelete s-au păstrat braţele nederanjate, permiţând observaţii asupra poziţiilor acestora. Dintre acestea 14, adică 45,16%, aveau braţele îndoite din cot şi aşezate cu palmele pe abdomen (fig. 5/3, 6, 7, 8, 12, 16, 17; fig. 6/8; fig. 7/4). Nouă înhumaţi sau 29,09% aveau braţele depuse pe piept (fig. 5/14; fig. 6/1, 9; fig. 7/9, fig. 8/7, 9, 12,13). Pe lângă acestea, au fost identificate morminte în care înhumaţii aveau antebraţele uşor îndoite şi plasate pe oasele bazinului (fig. 7/11) sau, invers, puternic îndoite şi depuse pe umeri (fig. 6/10; fig. 7/10; fig. 8/8, 11). În afară de situaţiile menţionate, apar cazuri în care poziţia braţelor e diferită: stângul pe abdomen – dreptul pe piept (M. 3) (fig. 5/4); dreptul pe abdomen – stângul pe piept (M. 4) (fig. 5/1); stângul pe oasele bazinului – dreptul pe umăr (M. 8) (fig. 5/2); stângul pe piept – dreptul pe umăr (M. 29) (fig. 6/2); stângul pe bazin – dreptul în lungul corpului (M. 35) (fig. 8/5). În unele cazuri a fost posibilă sesizarea poziţiei doar a unuia dintre braţe (M. 37) (fig. 7/6). Nu au fost descoperite morminte în care scheletul să aibă braţele întinse în lungul corpului, poziţie întâlnită în mai multe cimitire medievale din perioade mai timpurii, cum ar fi cele de la Suceava-Câmpul Şanţurilor (Batariuc 1993, 233), Hudum I (Spinei, Popovici 1985, 76), Vornicenii Mari (Matei, Emandi 1980, 588), Nufăru (Damian 1993 85) etc. Cu toate acestea, schelete cu poziţia braţelor amintită mai sus nu lipsesc în cimitirele din secolele XV-XVI sau XVI-XVII, aşa cum vedem la Orheiul Vechi (Postică 2006, 140, 144-145), dar şi la Enisala (Mănucu-Adameşteanu 1980, 475), Brăila (Cândea 1995, 93-94), Bucov-Tioca (Comşa 1985, 50), Brăneşti-Vadu Anei (Păunescu, Teodor 2006, 281) ş.a.

Varietatea de poziţii a braţelor scheletelor este obişnuită pentru necropolele creştine medievale ale spaţiului românesc (Tentiuc 1996, 167-178). Încercarea de a utiliza poziţia braţelor în calitate de element de încadrare cronologică nu este foarte sigură (Comşa 1976, 371; Comşa 1985, 54; Vasiliu 1980, 220; Spinei, Alexianu, Butnaru 1985, 235), fapt consemnat de către cercetători (Spinei, Popovici 1985, 76; Damian 1993, 90). Poate fi observată doar dispariţia în timp a poziţiei braţelor întinse în lungul corpului, care este mult mai frecventă în cimitirele din perioada evului mediu timpuriu şi mult mai rară în perioadele târzii (Tentiuc 1996, 177-178), fapt observat de către Ionel Cândea în procesul cercetărilor în necropolele nr. 2 şi nr. 3 de la Brăila, atribuite secolelor XV-XVI (Cândea 1995, 94, 101-102). Cu toate acestea, descoperirile din necropola de la Brăneşti-Vadu Anei, datată în secolul al XVI-lea - prima jumătate a secolului al XVII-lea, unde majoritatea defuncţilor au braţele întinse pe lângă corp, pare să nu ţină de această regulă (Păunescu, Teodor 2006, 281, pl. 3-5).

Multe discuţii a incitat poziţia înhumaţilor cu braţele puternic îndoite din cot şi aşezate cu palmele pe umeri sau pe clavicule. Au fost înaintate mai multe ipoteze pentru explicarea acestui fenomen. Paul Mihail credea că poziţia braţelor îndoite în atitudine „rugătoare" este tipică clerului, iar necropola de la Vornicenii Mari (com. Moara, jud. Suceava) ar aparţine unei aşezări monastice (Mihail, Mihail 1986, 405). Conform altei ipoteze, poziţia amintită a braţelor ar reflecta practici rituale de înmormântare având scopuri antivampirice şi ar fi legată de credinţele slavilor (Hanuliak 2000, 140, apud Oţa 2006, 314). Pe de altă parte, opinia că ritualul aparţine unor secte eretice bogomile, pare a căpătat tot mai mulţi susţinători (Mîrţu 1969, 219-229; Cantacuzino 1971, 515-528; Comşa 1985, 54-59; Damian 1993, 90-91; Oţa 1998, 113-123; Oţa 2006, 309-321). Majoritatea cercetătorilor leagă poziţia neobişnuită a braţelor (antebraţele puternic flectate din cot şi aşezate cu palmele pe umeri, pe clavicule sau pe gât; un braţ (de regulă cel drept) puternic îndoit şi aşezat cu palmele pe umeri, celălalt braţ aflându-se în altă poziţie) de prezenţa unei populaţii străine, pătrunse la nord de Dunăre dinspre Peninsula Balcanică, după secolul al XI-lea, ca rezultat al persecuţiilor religioase la care au fost supuse sectele eretice ale bogomililor (Cantacuzino 1971, 515-528). În necropola bisericii Măzărache, din şase morminte care ar putea fi atribuite acestei categorii, patru (M. 18, M. 26, M. 36 şi M. 42) aveau braţele depuse pe umăr şi aparţineau unor defuncţi maturi, în vârstă de circa 40-60 de ani. Altele două, aparţinând unui copil (M. 8) şi unui adolescent (M. 29), aveau doar braţul drept îndoit şi depus cu palma pe umăr, stângul fiind plasat pe piept (M. 29) sau pe oasele bazinului (M. 8). În toate mormintele de „bogomili" de pe colina Măzărache a fost descoperit inventar cronodeterminant (monede, cercei sau nasturi). Cu excepţia M. 42, care pare a se încadra în limitele sfârşitul secolului al XVII-lea - prima jumătate a secolului al XVIII-lea, celelalte morminte

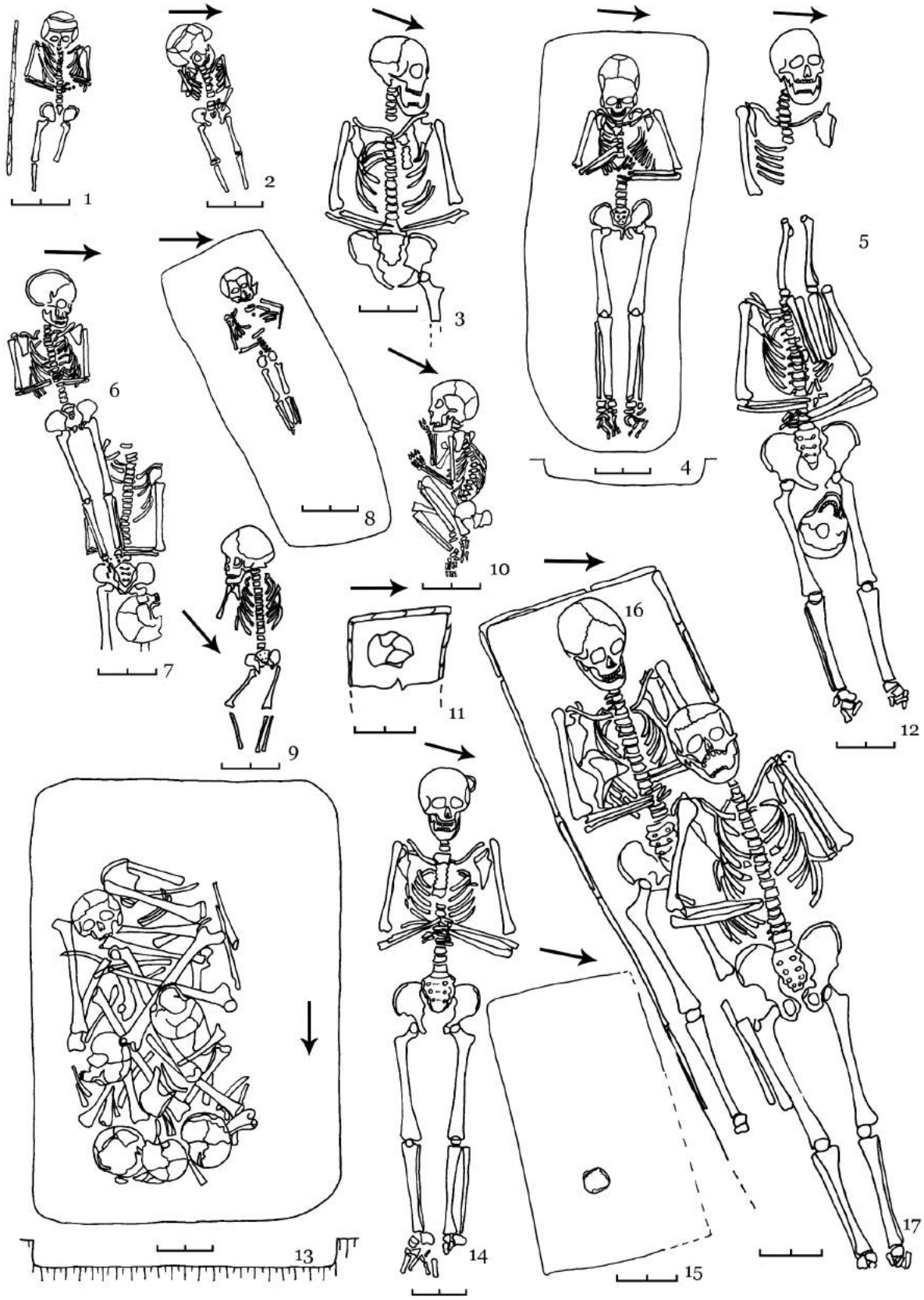

Fig. 5. Biserica Măzărache. Morminte descoperite în necropola medievală: 1 - M. 4; 2 - M. 8; 3 - M. 13; 4 - M. 3; 5 - M. 15; 6 - M. 6; 7 - M. 7; 8 - M. 5; 9 - M. 2; 10 - M. 1; 11 - M. 47; 12 - M. 14; 13 - M. 11; 14 - M. 12; 15 - M. 10; 16 - M. 10; 17 - M. 9.

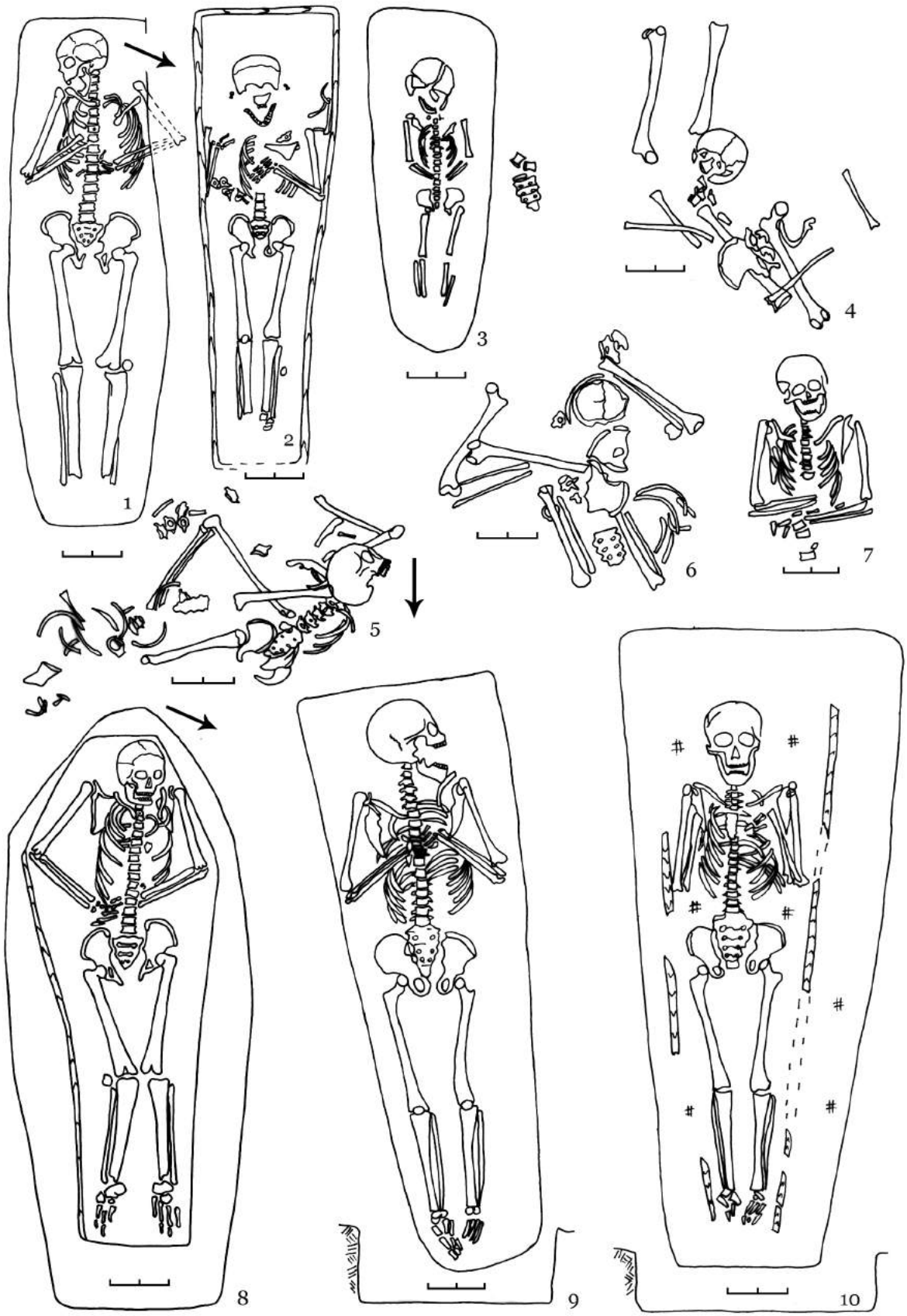

Fig. 6. Biserica Măzărache. Morminte descoperite în necropola medievală: 1 - M. 30; 2 - M. 29; 3 - M. 19; 4 - M. 22 (Agl. 4); 5 - M. 17 (Agl. 3); 6 - M. 16 (Agl. 2); 7 - M. 21; 8 - M. 31; 9 - M. 20; 10 - M. 18.

Fig. 7. Biserica Măzărache. Morminte descoperite în necropola medievală: 1 - M. 33; 2 - M. 34 (Agl. 6); 3 - M. 28; 4 - M. 25; 5 - M. 38; 6 - M. 37; 7 - M. 46; 8 - M. 23 (Agl. 5); 9 - M. 24; 10 - M. 26; 11 - M. 48.

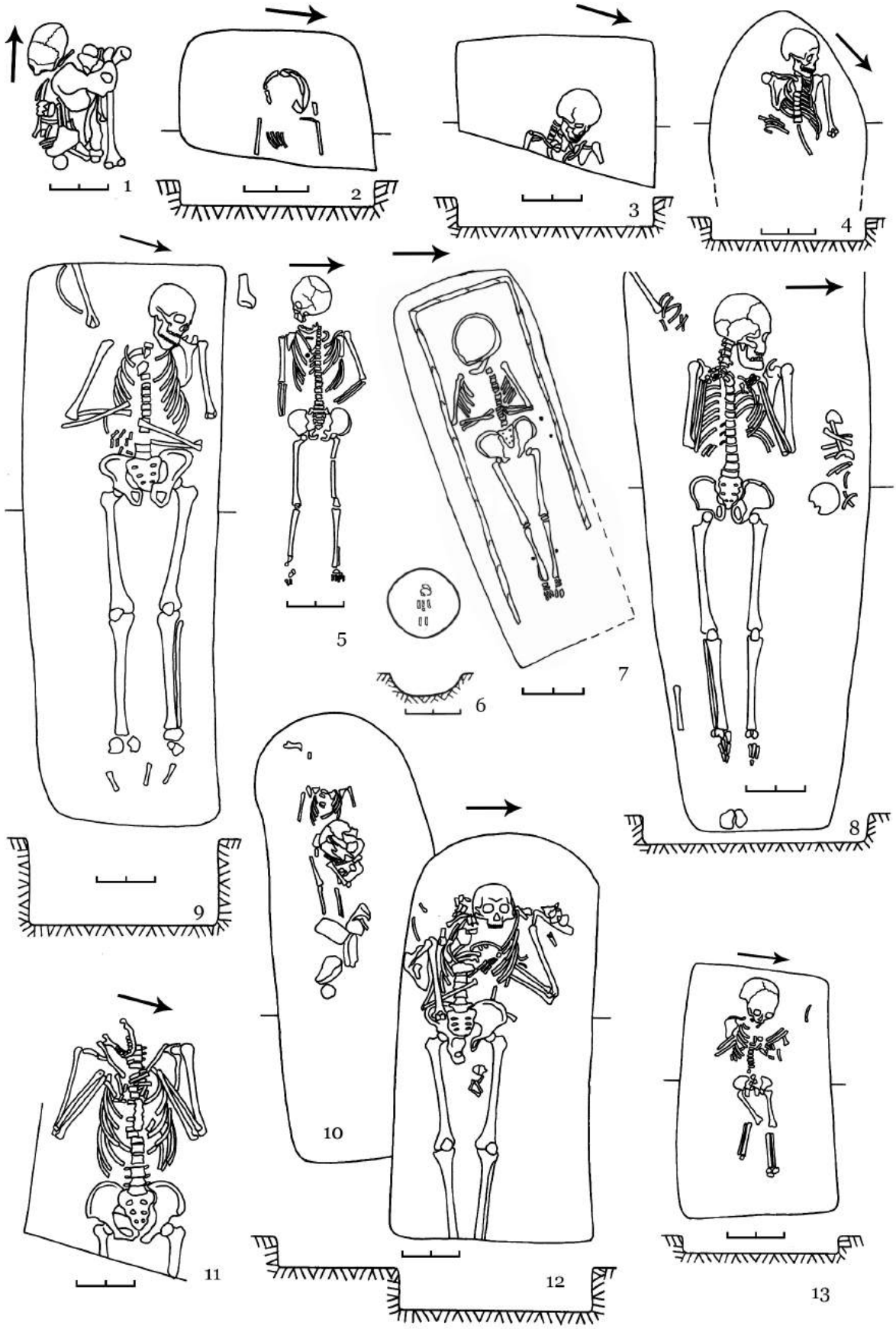

Fig. 8. Biserica Măzărache. Morminte descoperite în necropola medievală: 1 - M. 41; 2 - M. 45; 3 - M. 52; 4 - M. 49; 5 - M. 35; 6 - M. 27; 7 - M. 44; 8 - M. 36; 9 - M. 50; 10 - M. 40; 11 - M. 42; 12 - M. 39; 13 -M. 43.

pot fi atribuite secolelor XVI şi XVII. În M. 8, M. 18, M. 26 şi M. 36 au fost descoperite monede datând din secolele XVI sau XVII (Tentiuc, Bubulici 2011, 302, 304-305).

Pentru spaţiul pruto-nistrean schelete cu anumite abateri a braţelor de la poziţia „firească" (braţele îndoite din cot şi aşezate cu palmele pe abdomen sau pe piept), au mai fost descoperite în necropola de la Budeşti (mun. Chişinău) (Agulnicov 2007, 339-342, fig. 2/1) şi în cimitirul din curtea Bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Căuşeni (Tentiuc, Cereteu 2003; Bubulici, Kurciatov 2005, 402-416) şi, se pare, în necropola de la Lozova (Străşeni) (Bacumenco-Pârnău et al. 2010, 25-27; Vornic et al. 2011, 28-30).

Cât priveşte poziţia membrelor inferioare, acestea, de regulă, sunt întinse şi dispuse paralel sau, mai rar, sunt apropiate (fig. 9). Excepţie constituie M. 2 la care scheletul avea piciorul drept uşor fandat şi M. 1 în care a fost înhumat un copil în poziţie chircită, culcat pe partea dreaptă, cu picioarele aduse spre piept.

Dacă facem abstracţie de descoperirile de lângă absida de nord a bisericii, unde suprapunerile de morminte par a fi fireşti, cele efectuate în secolul al XVIII - începutul secolului al XIX-lea distrugându-le pe cele mai timpurii, din secolele XVI şi XVII, atunci situaţia de la periferia de sud-vest a necropolei este cu totul alta. Din 32 de morminte descoperite aici, în şapte cazuri au fost înregistrate suprapuneri, implicând 12 morminte, adică 37,5% dintre ele. Astfel, M. 3 suprapunea, parţial, M. 24; M. 6 era suprapus, parţial, peste M. 7, iar M. 9 (matur, bărbat - ?) suprapunea M. 10 (femeie), ultimii putând constitui un grup familial.

Examinarea antropologică a scheletelor, demonstrează o mortalitate foarte ridicată în rândul copiilor şi al adolescenţilor. Făcând abstracţie de scheletele celor şapte gropi comune, din totalul de 45 de schelete analizate, 23 aparţin unor copii şi adolescenţi, ceea ce reprezintă circa 51,11%. Din 20 morminte ce aparţineau unor maturi, adică 44,44%, 11 erau femei şi 9 bărbaţi cu vârsta cuprinsă între 20 şi 40 de ani. Doar o singură femeie şi un singur bărbat depăşesc vârsta de 50 de ani[9].

În procesul investigaţiilor în stratul cultural au fost găsite mai multe piese individuale care apar-

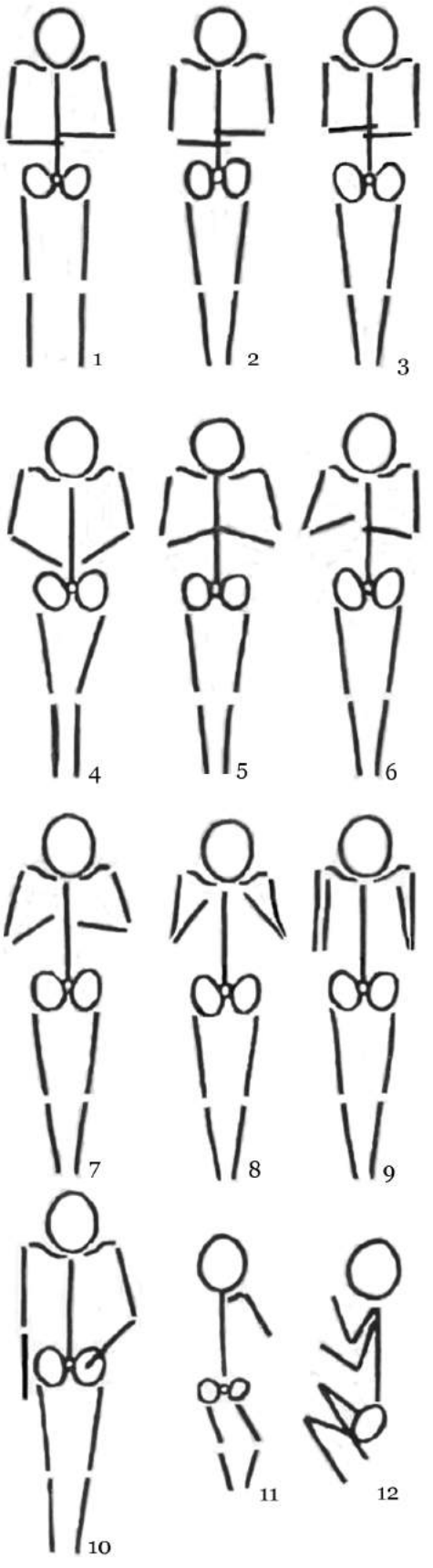

Fig. 9. Biserica Măzărache. Necropola medievală. Tipologia poziţiei scheletelor în groapa funerară.

[9] Determinările antropologice au fost efectuate de către dr. Alexandru Varzari.

ţin în exclusivitate perioadelor medievale şi premoderne.

Inventarul mormintelor este, în general, destul de sărac. Din cele 52 de morminte cercetate, doar în 31 au fost descoperite piese de inventar. Astfel, din 21 de morminte de copii şi adolescenţi, în 15 au fost descoperite piese de inventar, iar din 11 morminte de femei în 7 s-au identificat materiale însoţitoare. Tot aşa, din 9 morminte de bărbaţi, în 6 a fost găsit inventar funerar.

Piesele de inventar funerar descoperite în necropola Bisericii Măzărache pot fi grupate în patru mari categorii: 1. monede; 2. accesorii vestimentare (nasturi) şi piese de podoabă (cercei, inele); 3. obiecte a căror prezenţă se explică prin anumite practici rituale (fragmente de ceramică)[10] şi 4. obiecte cu caracter aparte (amnar, cremene).

1. *Monedele* (fig. 17), sunt reprezentate în cea mai mare parte de piese din argint, au fost descoperite în 21 de morminte, după cum urmează: M. 4 – denar unguresc de la Ferdinand I (1526-1564), emis în anul 1556; M. 5 – acce otoman din secolul al XVI-lea; M. 6 – denar de la Rudolf al II-lea (1576-1608); M. 8 – denar de la Ferdinand I (1526-1564), emis în anul 1546; M. 18 – denar de la Rudolf al II-lea (1576-1608), emis în anul 1600; M. 19 – denar unguresc nedeterminat din cauza conservării proaste; M. 25 – denar de la Maximilian (1564-1576), emis în anul 1569; M. 26 – denar de la Ferdinand I (1526-1564), emis în anul 1547; M. 27 – poltorac polonez de la Sigismund al III-lea (1586-1632), emis în anul 1624; M. 28 – doi denari de la Ferdinand I (1526-1564), unul emis în anul 1537, altul în 1558; M. 30 – denar de la Ferdinand I (1526-1564), emis în anul 1552; M. 31 – doi denari, unul de la Ferdinand I (1526-1564), emis în anul 1552, altul de la Mathias al II-lea (1608-1619) – ? prost conservat; M. 32 – para otomană de la Selim al III-lea (1789-1807) 1203-1222 AH, emisă în anul 1203 AH; M. 35 – para otomană de la Mustafa al III-lea (1757-1774) 1171-1187 AH, emisă în al 14-lea an de domnie; M. 36 – acce ? para ? otomană bătută la Misir (Egipt) în secolul al XVIII-lea; M. 37 – para de la Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH, bătută la Misir în anul 1187 AH; M. 40 – para de la Ahmed al III-lea (1703-1730) 1115-1143 AH, bătută la Misir în anul 1115 (?) AH; M. 43 – denar de la Ferdinand I (1526-1564), emis în anul 1556; M. 44 – cinci monede: 1. para de la Selim al III-lea (1789-1807) 1203-1222 AH bătută la Misir, 2. para de la Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH, bătută la Misir, 3. para de la Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH, 4. şiling de cupru suedez de la Carol X Gustav (1654-1660), bătut la Riga, 5. para otomană din secolul al XVII-lea; M. 47 – para de la Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH, bătută la Misir; M. 50 – monedă europeană de argint, nedeterminată din cauza stării proaste de conservare. Alte două monede, probabil din complexe funerare distruse în perioada modernă, au fost descoperite în stratul cultural de lângă Biserica Măzărache: 1. para de la Mustafa al III-lea (1757-1774) 1171-1187 AH, bătută la Istambol şi 2. para otomană din secolul al XVIII-lea[11].

Astfel, în procesul investigaţiilor cimitirului Bisericii Măzărache din Chişinău, în 21 din cele 52 de morminte cercetate, au fost descoperite 29 monede. Dintre ele 16 piese aparţin unor emitenţi din Europa Centrală şi de Vest. Cele mai multe, 13 monede, provin din Ungaria şi sunt datate în secolul al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea. O piesă de argint este reprezentată de un poltorac polonez din primul sfert al secolului al XVII-lea, iar o alta – de un şiling suedez din a doua jumătate a aceluiaşi secol. Ultima monedă de argint, de provenienţă europeană, din cauza proastei conservări a rămas nedeterminată. Din 13 monede otomane, doar trei sunt atribuite unei perioade mai timpurii, secolelor XVI-XVII, celelalte, în marea lor majoritate, aparţin secolului al XVIII-lea - începutului secolului al XIX-lea[12].

Prezenţa monedelor în complexe funerare în calitate de însemne cu valoare de simbol în ritualul funerar al creştinilor ortodocşi din perioada medievală şi premodernă a spaţiului românesc, poate fi explicată prin două ipostaze ale acestora. Ele sunt descoperite, de regulă, pe pieptul defunctului sau în una din mâini. Se cere de menţionat că pe monedele de argint ungureşti, pe una din părţi, este reprezentată imaginea Maicii Domnului cu Pruncul. Se crede că anume din această cauză ele erau utilizate/purtate la piept în calitate de ico-

[10] Mai menţionăm aici şi cuiele de sicriu, care nu pot fi încadrate în categoria inventarului funerar.

[11] Determinările monedelor sunt datorate eforturilor colegilor dr. Aurel Vâlcu (Bucureşti), dr. Anuţa Boldureanu şi Adelaida Chiroşca (Chişinău), cărora le mulţumim şi pe această cale.

[12] Pentru mai multe detalii a se vedea Tentiuc, Bubulici 2011, 301-309.

niţă[13]. Cât priveşte monedele găsite în mână, ele reprezintă aşa-numitul „obol al lui Charon" (Mănucu-Adameşteanu 1984, 358-359; Comşa 1985, 56), plata pentru trecerea sufletului în lumea celor drepţi[14]. În cimitirul Bisericii Măzărache, dacă facem abstracţie de monedele descoperite pe pieptul înhumatului (9 cazuri), toate monedele au fost descoperite în mâna dreaptă (10 morminte). Spre exemplu, în necropola de la Bucov-Tioca, majoritatea monedelor au fost găsite în mâna stângă (10 din 15) şi doar trei erau depuse pe piept (Comşa 1985, 57 şi Anexa 1).

După dispariţia din circuit a monedelor ungureşti de argint cu imaginea respectivă, prin tradiţie, pe piept, în mână sau în gură (vezi M. 47, unde moneda a fost descoperită printre oasele craniului) se puneau monede otomane din acelaşi metal, care însă au o altă funcţionalitate – cu simbol de talisman sau de piesă cu valoare apotropaică.

Este necesar să menţionăm că, cu excepţia unui caz nesigur (M. 50 bărbat (?), 35-40 ani), toate monedele au fost descoperite în morminte de copii şi femei. Chiar şi în cazul unor fetuşi (M. 27 (fetus) şi M. 28 (dublu, femeie, 25-30 şi fetus) au fost descoperite monede printre oasele scheletelor.

2. Dintre *accesoriile vestimentare şi de podoabă* se evidenţiază *nasturii*. Aceştia aparţin la două tipuri principale: 1. nasturi de tip copcă şi 2. nasturi sferoidali. Nasturii de tip copcă, descoperiţi în M. 28 şi M. 31 (ambele de femei), sunt realizaţi din sârmă de bronz şi alcătuiesc două module: primul formează un cârlig îndoit la o extremitate, iar celălalt, îndoit în formă de spirală, este cusut de haină. Al doilea modul este confecţionat tot din sârmă, în formă de buclă. Capetele buclei, înfăşurate în formă de spirală, erau prevăzute cu găuri pentru a fi prinse de haină (fig. 10/16, 18-20). În ambele morminte au fost descoperite monede din secolul al XVI-lea, care facilitează încadrarea cronologică a acestui tip de piesă pentru îmbrăcăminte. Prin forma lor extrem de simplă de prindere a hainei, copcile s-au găsit în inventarul celor mai multe cimitire medievale din spaţiul românesc (Mihai 1998, 140-141; Petrov 1998, 132, fig. 5/2-3; Artimon 2000, 69, fig. 10/7, 11; 11/12).

Nasturii sferoidali (20 ex.) sunt mult mai diverşi ca formă, dimensiuni şi material din care au fost confecţionaţi. Au fost descoperiţi în şase morminte. Aceştia au fost realizaţi din bronz, argint şi corn. Nasturii sferoidali de metal au fost descoperiţi întregi sau fragmentari. Câte un nasture de bronz a fost descoperit pe oasele cutiei toracice ale scheletelor din M. 21 (fig. 10/4) şi M. 30 (fig. 10/15). Doi nasturi care s-au fragmentat în procesul cercetărilor au fost găsiţi printre oasele craniului din M. 40, alţii doi, întregi, au fost descoperiţi pe oasele cutiei toracici a scheletului M. 46 (fig. 10/3, 5). Sunt lucraţi din tablă de bronz, au urechiuşă de prindere în partea superioară şi sunt compuşi din două emisfere lipite prin sudare. Diametrul lor variază între 0,7 şi 0,8 cm, iar înălţimea între 1,0 şi 1,8 cm.

Nasturii din M. 40, descoperiţi pe craniu, pare să fi fost utilizaţi în calitate de podoabe, aşa cum se întâlneşte şi în alte complexe funerare medievale (Spinei, Alexianu, Butnaru 1985, 234; Batariuc 1993, 234-235; Damian 1993, 102). Acest tip de piesă este frecvent întâlnit pentru întreg evul mediu (Хынку 1970, 11, рис. 14/4,7; Хынку 1973, 24, 26,28, рис. 22/1-2; 25/1-2; Tentiuc 2004, 325, fig. 2/2), fiind utilizaţi cel mai mult în secolele XI-XVI, dar şi mai târziu, atât în calitate de nasturi, dar şi ca piese de podoabă. Piesa din M. 30 a fost descoperită în asociere cu o monedă de la mijlocul secolului al XVI-lea, iar nasturii din M. 40, împreună cu o monedă de la începutul secolului al XVIII-lea.

Cei mai mulţi nasturi (14 ex.) au fost găsiţi în M. 42. Patru din ei sunt confecţionaţi din argint, alţii 10 sunt din corn. Nasturii din argint fiind foarte fragili, doi s-au păstrat întregi (fig. 10/23, 24), unul s-a păstrat parţial (fig. 10/17), iar cel de-al patrulea s-a risipit în procesul investigaţiilor. Au formă globulară cu diametrul de 1,3 cm. Înălţimea pieselor este de 1,3 şi 2,1 cm, având urechiuşele rupte. În partea inferioară nasturii au o protuberanţă în jurul căreia a fost aplicat, prin sudarea unor fire din acelaşi metal, un ornament floral format din şapte petale. Piesele sunt compuse din două emisfere lipite pe orizontală prin sudare. Având o largă perioadă cronologică de utilizare, nasturii globulari sunt folosiţi, după cum vedem, până în secolul al XVIII-lea, după cum mărturisesc şi exemplarele găsite în cimitirul din jurul bisericii Sfântul Dumitru din Suceava (Artimon 1973, 138; Batariuc 1993, 235), dar şi din biserica

[13] Etnografii atestă la români obiceiul de a purta un bănuţ de argint „care se atârna de gâtul sau de mâna copiilor" pentru ca aceştia „să fie sănătoşi şi curaţi ca argintul" în timpul vieţii (Ciucă 1979, 241-243; Ciauşanu 2005, 218).

[14] A se vedea persistenţa unor reminiscenţe ale acestui obicei până în zorii perioadei moderne la mai multe popoare europene, inclusiv la românii circumcarpatici (Ciauşanu 2005, 116-117).

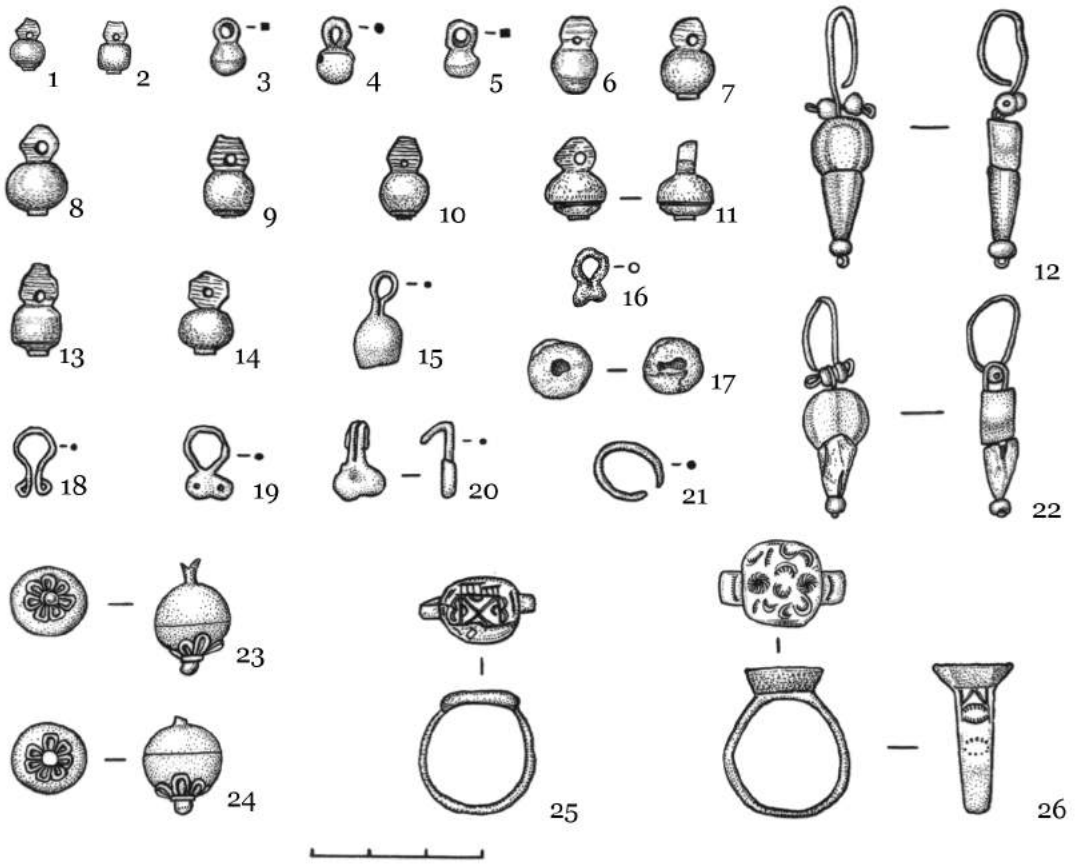

Fig. 10. Biserica Măzărache. Necropola medievală. Piese de podoabă şi accesorii de vestimentaţie. Nasturi şi copci: 1, 2, 6-11, 13, 14, 17, 23, 24 - M. 42; 3, 5 - M. 42; 4 - M. 46; 15 - M. 30; 18 - M. 31; 19, 20 - M. 28. Cercei: 12, 22 - M. 29; 21 - M. 30. Inele: 25 - strat; 26 - M. 20. 3-5, 15, 16, 18-20 - aramă; 17, 23, 24 - argint; 1, 2, 6-11, 13, 14 - corn.

Sfântul Gheorghe (Mirăuţi) din cetatea de scaun din nordul Moldovei (Mareş 2009, 38, fig. de la p. 231). Pe oasele cutiei toracice a scheletului din M. 42 au fost descoperiţi şi 10 nasturi din corn. Sunt confecţionaţi la strung (fig. 10/1, 2, 6-14). În partea inferioară au o adâncitură de la sistemul de fixare a strungului. Ca formă şi dimensiuni sunt identici nasturilor din bronz. Diametrul pieselor variază între 0,8 şi 1,0 cm. În partea superioară sunt prevăzuţi cu urechiuşă de prindere. Înălţimea nasturilor variază între 1,3 şi 1,5 cm. Victor Spinei citează menţiunile unui călător străin de la sfârşitul secolului al XVI-lea, John Newberie, care, referindu-se la vestimentaţia femeilor din sudul Moldovei, observa că „femeile umblă cu bumbi mari de argint, ce atârnă deasupra urechilor" (Spinei, Alexianu, Butnaru 1985, 234; Călători 1970, II, 515).

În categoria pieselor de port pot fi incluse două potcoave de la încălţăminte descoperite în M. 3. Pe fundul gropii funerare, lângă oasele bazinului înhumatului, a fost găsit un fragment de ceramică modelat la roată, aparţinând secolelor XVII-XVIII. Potcoave de forme asemănătoare au fost atestate în patru morminte de la Enisala, atribuite secolului al XVI-lea (Mănucu-Adameşteanu 1980, 478, pl. V/8-9), dar şi în straturile culturale de pe locul vechii curţi domneşti de la Iaşi (Andronic, Neamţu, Dinu 1967, 263, fig. 67/11).

Piese de podoabă (inele, cercei). Inelele formează o categorie distinctă de inventar funerar. Au fost descoperite două verigi de bronz. Dintre ele, prima a fost descoperită în stratul cultural din Secţiunea I, la adâncimea de 0,27 m. Reprezintă o verigă lată de 0,6cm, uşor bombată, având o zonă îngroşată, formând o pseudomontură. Pseudomontura, de formă cvasirectangulară, are gravat un decor geometric, format din crucea Sf. Andrei cuprinsă într-un chenar (fig. 10/25). Cel de-al doilea, descoperit în M. 20, reprezintă o verigă cu lăţimea de 0,3cm care, în partea superioară, formează o pseudomontură de formă cvasi octo-

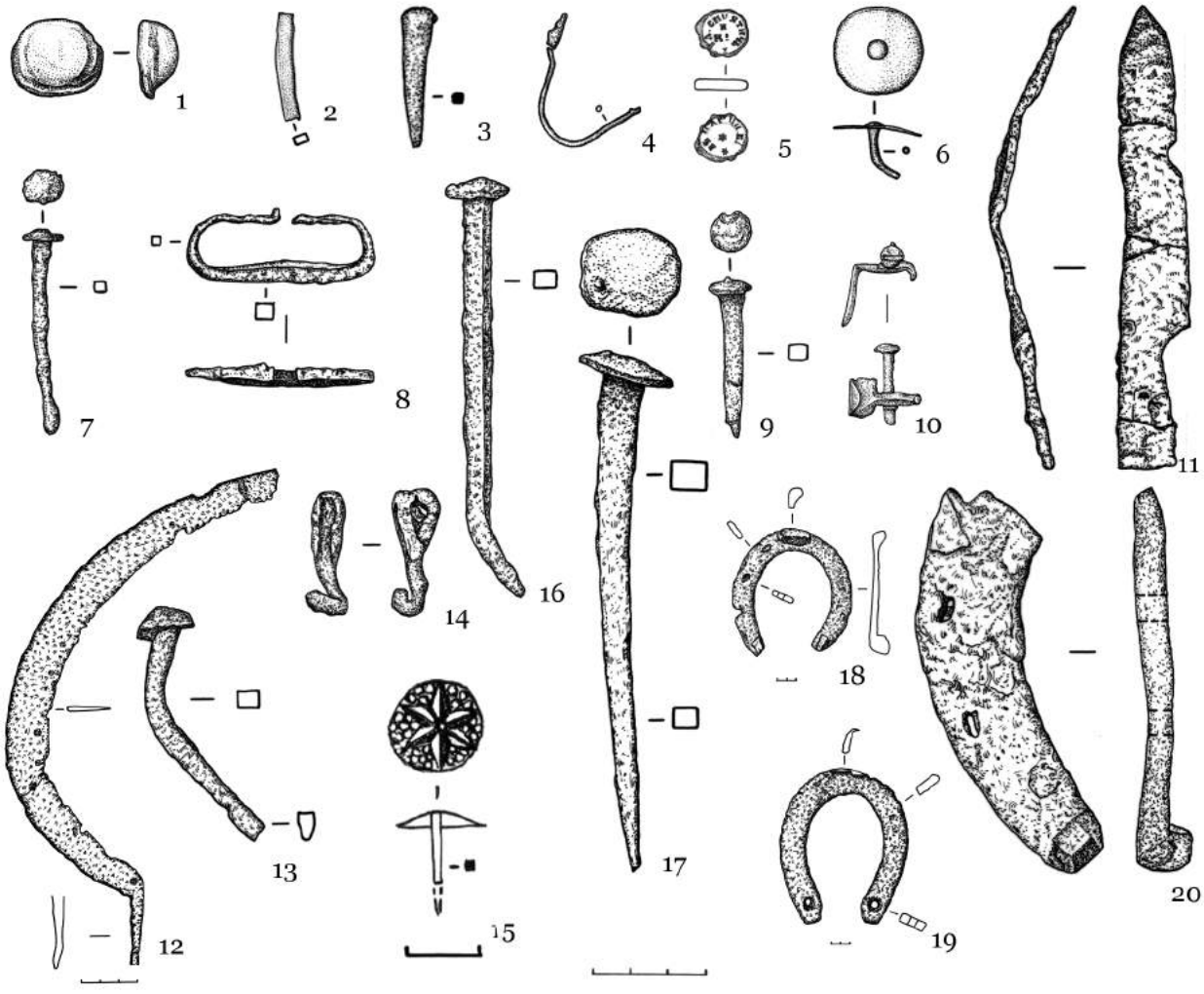

Fig. 11. Biserica Măzărache. Necropola medievală. Piese individuale: 3 - M. 31; 15 - M. 39; 1-2, 4-14, 16-20 - strat. 2-4, 7-14, 16-21 - fier; 1, 5 - plumb; 6, 15 - bronz şi fier.

gonală supraînălţată, cu dimensiunile 1,4×1,1 cm. Pe ea are gravat un decor format din rozete, bucle şi spirale (fig. 10/26).

Dintre podoabe se evidenţiază şi *cerceii*. Cel mai simplu tip de cercel îl constituie cel descoperit în M. 30. Este format dintr-o verigă circulară din bronz, cu capetele apropiate (fig. 10/21). A fost descoperit în asociere cu o monedă ungurească de la anul 1552. Pentru evul mediu este tipul de piesă care cunoaşte o largă răspândire geocronologică. Cerceii cu veriga simplă sunt atestaţi în descoperiri funerare din regiunile carpato-nistriene din secolele X-XI, cum ar fi cei de la Brăneşti, r-nul Orhei (Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984, 13, 15, 18, рис. 5/1; 6/1; 7/4,5), din secolele XI-XIII de la Hansca-Căprăria şi Hansca-Limbari (Хынку 1973, 28, рис. 25/3-4; Хынку 1970, 13, 25, 40, рис. 5/1-2,6, 8; рис. 10/2), dar şi necropolele mai târzii, de la Hudum (Spinei, Popovici 1985, 81, fig. 5/1-3; Spinei, Popovici 1988, 242) Joldeşti, Botoşani (Şovan, Mihăilescu-Bîrliba 1995, 218, fig. 8/15) şi Orheiul Vechi (Postică 2006, 158, fig. 81/7).

O pereche de cercei mai elaboraţi a fost descoperită în M. 29. Aceştia sunt alcătuiţi dintr-un fir de sârmă din bronz, realizat în formă de buclă, pentru a fi prins în ureche. Mai jos de acest fir a fost prins un alt fir, scurt, plasat pe orizontală, pe care au fost montate două mărgele mici, sferice, din sticlă de culoare roşie, cu diametrul de 0,3 cm. Firul longitudinal penetrează o mărgică cilindrică aplatizată, din pastă sticloasă de culoare verzuie, cu diametrul de 1 cm. Aceasta, la rândul ei se sprijină pe o folie din bronz, modelată în formă de con, cu lungimea de 1,2 cm. Toate acestea sunt fixate, în partea inferioară, de o mărgică mică, sferică, din pastă de sticlă de culoare roşie, prin care trece firul de sârmă de bronz, care în partea supe-

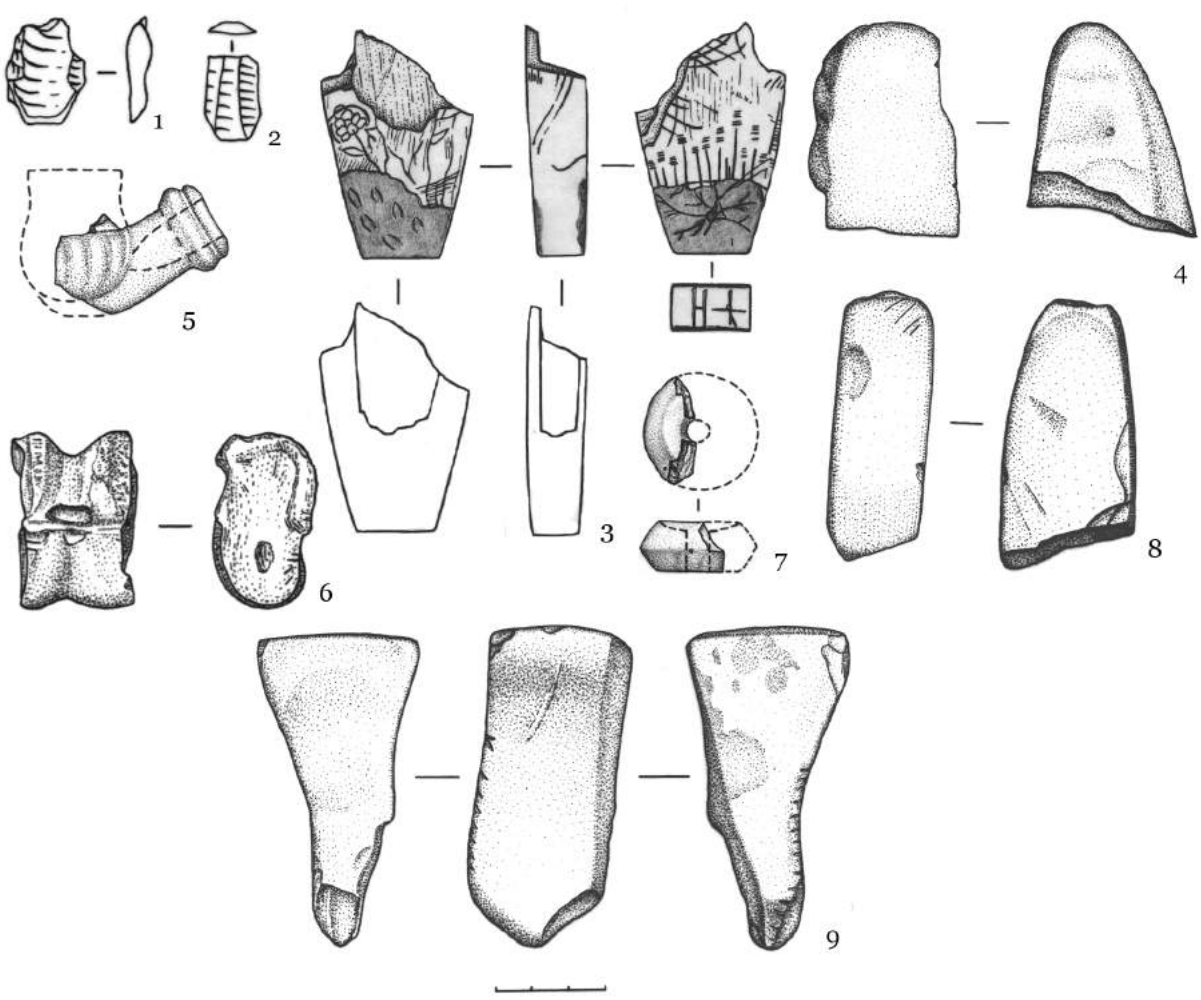

Fig. 12. Biserica Măzărache. Piese individuale: 1-2 - M. 50; 3 - locuinţa cu pivniţă; 4-9 - strat. 1, 2 - silex; 3 - steatit; 4, 8, 9 - piatră; 5, 7 - ceramică; 6 - os.

rioară formează bucla de prindere pentru ureche (fig. 10/12, 22). Considerăm că defuncţii, în gropile funerare ale cărora au fost descoperite aceste piese, au fost înmormântaţi cu unele podoabe personale. Nu se poate vorbi despre depunerea ca ofrandă a unor cercei, aşa cum s-a acreditat la un moment dat (Oţa 1998, 117).

3. *Obiecte a căror prezenţă se explică prin anumite practici rituale*. Este necesar să menţionăm că nu a fost observată depunerea rituală de ceramică în morminte. Unica excepţie constituie cazul M. 52 când, pe unul din ochii defunctului, a fost pus un fragment de ceramică[15].

4. Din categoria *obiectelor cu caracter aparte* fac parte două piese din silex (fig. 12/1-2) şi un amnar (fig. 11/8) descoperite în M. 50. Se aflau în partea dreaptă a oaselor bazinului scheletului. Se pare că făceau parte dintr-un set pentru aprinderea focului. Menţionăm că amnarul a fost descoperit în umplutura gropii funerare, cu aproximativ 40 cm mai sus de oasele înhumatului.

Ceramica. În straturile culturale ale Secţiunilor I şi II a fost descoperită o colecţie importantă de materiale ceramice. Cele mai timpurii sunt fragmentele ceramice aparţinând epocii bronzului tardiv şi epocii fierului timpuriu (2 fr.) (fig. 14/2). Câteva fragmente de vase pot fi atribuite culturii Răducăneni şi aparţin secolelor XI-XIII (2 fr.). Cea mai mare parte a colecţiei o constituie materialele ceramice ce aparţin secolelor XVI-XVII (491 fr.) şi XVIII-XIX (123 fr.).

[15] Cercetătorul S. Agulnicov a cercetat două morminte de inhumaţie, datate în secolele XVI-XVII, pe str. Corneşti 7 din Chişinău. Mormintele fac parte din marea necropolă a Râşcanilor, de lângă Biserica Sf. Constantin şi Elena din Chişinău. După mărturiile descoperitorului, pe orbitele craniului defunctului erau depuse fragmente de ceramică.

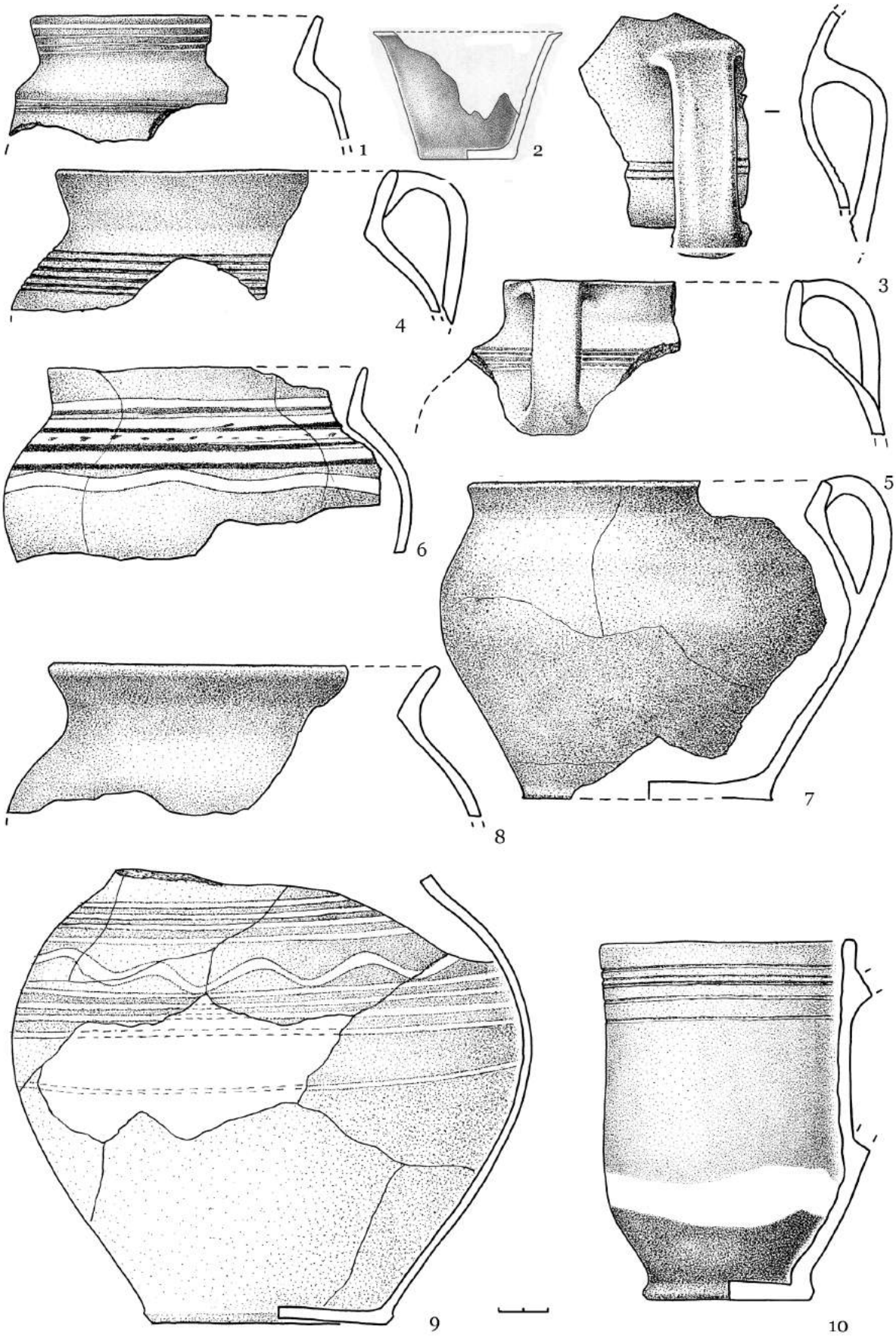

Fig. 13. Colina Măzărache. Ceramică din şanţul fortificaţiei medievale.

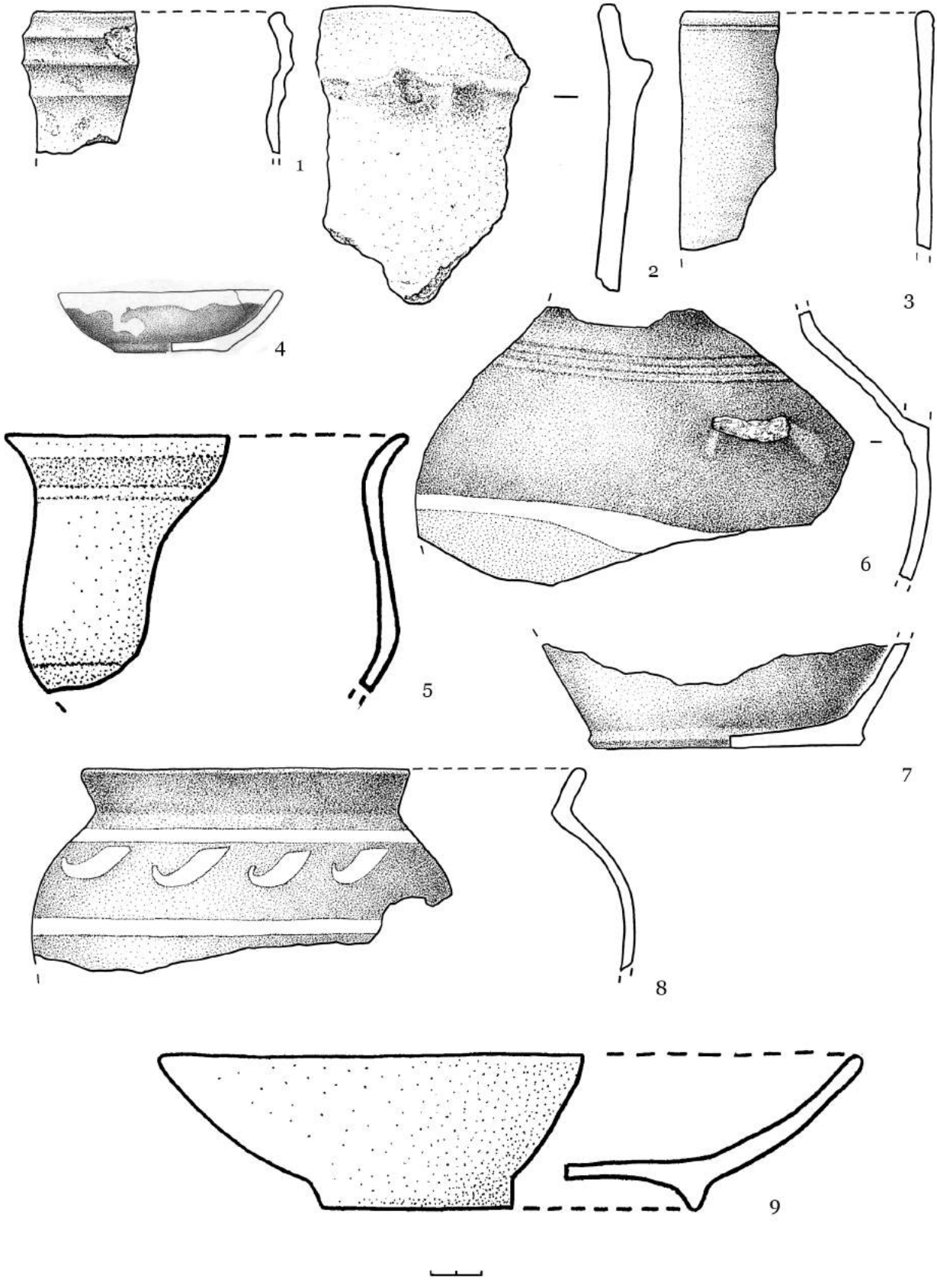

Fig. 14. Colina Măzărache. Ceramică din şanţul fortificaţiei medievale (1, 3, 5-7, 9) şi din straturile culturale (2, 4, 8).

În stratul cultural şi în complexele funerare ale *Secţiunii III* au fost descoperite 40 fragmente ceramice. Dintre ele un fragment poate fi atribuit culturii Răducăneni (secolelor XII-XIII), 14 fragmente aparţin secolelor XVI-XVII şi 25 de fragmente pot fi datate în secolele XVIII-XIX. Fragmentul de ceramică ce aparţine culturii Răducăneni a fost descoperit în caroul 2, la adâncimea de 60 cm de la nivelul de călcare, într-un nivel de pământ purtat, adus, probabil, în timpul terasărilor de la începutul secolului al XIX-lea, dintr-o zonă adiacentă. Este confecţionat din pastă de lut în amestec cu scoică pisată. Suprafaţa are culoare gălbuie, iar în secţiune este neagră. Reprezintă un fragment de buză de vas, îndoită în exterior, având grosimea de 0,8 cm.

Ceramica din secolele XVI-XVII este reprezentată de vase lucrate în exclusivitate la roata rapidă. Este modelată din pastă de lut obişnuit (galben) sau din lut alb – caolin. În funcţie de ardere pot fi evidenţiate două categorii ceramice: de culoare cenuşie-închisă şi de culoare cărămizie.

Cele mai multe fragmente aparţin unor oale-borcan. Această categorie ceramică este reprezentată de oale-borcan cu toartă, de culoare cenuşie sau cărămizie. Au pereţii groşi de circa 0,2-0,4 cm şi buza dreaptă, înclinată în afară şi rotunjită. Diametrul maxim al vaselor este situat în a treia pătrime, de sus, a vaselor. Tortiţele sunt late, în formă de panglică, sunt lipite de umărul vasului şi de parte superioară a buzei. Pereţii, în partea de sus, sunt acoperiţi cu ornament în formă de striuri orizontale înguste, aplicate cu vopsea cafenie deschisă, alternând cu striuri late de culoare albă, care formează un covor compact şi acoperă toată partea superioară a vaselor.

Zidul de incintă al Bisericii Măzărache. Zidul de incintă care înconjoară biserica a fost construit în anii '20 ai secolului al XIX-lea. Are înălţimea de circa 3,1 m. Măsurările zidului au permis de a constata că, de la nivelul de săpare, fundaţia se adânceşte până la 0,5-0,6 m, pietrele zidului fiind prinse cu lut în amestec cu var stins.

Aşezarea. În timpul săpării fossei fundaţiei „Sediului Dispeceratului de avariere gaze a municipiului Chişinău" au fost dezvelite şi distruse, de către muncitori, mai multe complexe arheologice. Din informaţiile pe care am reuşit să le culegem, până la sosirea echipei de arheologi, muncitorii, în intenţia de a accelera lucrările de descărcare de sarcină arheologică, au „curăţat" complexele descoperite – o locuinţă cu pivniţă şi o reţea de galerii de acumulare a apei ale unui apeduct – de straturile culturale care le acopereau, solul fiind transportat în afara oraşului[16]. Unele materiale arheologice, fragmente ceramice şi piese individuale, colectate de către muncitori, au fost transmise membrilor echipei de cercetare[17].

Locuinţa cu pivniţă (fig. 16/1-3). Locuinţa a fost descoperită la adâncimea de 1,2-1,3 m de la nivelul actual de călcare, în procesul lucrărilor mecanice de excavare a fossei viitorului „Sediu al Dispeceratului de avariere gaze a mun. Chişinău". Formează un complex alcătuit dintr-o locuinţă de zid cu pivniţă. Era orientată cu peretele lung pe axa est-vest cu o uşoară deviere spre sud (fig. 16/2).

În plan aceasta avea formă rectangulară cu dimensiunile de 6,12×11,0 m. Locuinţa a fost distrusă în totalitate în timpul lucrărilor menţionate. De la ea s-au păstrat doar părţi ale pereţilor de nord şi sud (lungi) care au grosimea de 0,46 cm şi înălţimea ce variază între 0,5 şi 1,8 m. Pereţii de est şi vest (scurţi) ai locuinţei aveau grosimea de 0,5 m. Ei erau edificaţi din piatră de dimensiuni medii legate cu liant din lut în amestec cu lut, var şi nisip. Distrugerile din timpul lucrărilor de excavare nu au permis de a identifica modalitatea de amenajare a podelei locuinţei, nivelul la care aceasta era situată deasupra pivniţei. Tot aşa nu a fost găsit locul instalaţiei de încălzire (dacă aceasta a existat) şi alte particularităţi ale construcţiei.

Pivniţa (fig. 16/1, 3) a fost descoperită sub locuinţă. Ea avea în plan formă rectangulară cu dimensiunile de 6,12×11,0 m. Pereţii fundaţiei aveau grosimea de 0,6 m. Pereţii pivniţei erau groşi de 0,5 m. De la pivniţă s-a păstrat aproximativ 2/3 din suprafaţă. Construcţia avea tavanul boltit, gros de 0,45 m, situat la 1,75 m de la podeaua de stâncă a pivniţei. În partea centrală a bolţii, ea era înzestrată cu o gaură de aerisire cu diametrul de 0,5 m. Fundaţia comună a pivniţei şi locuinţei era depusă direct pe roca fosilă.

În partea de nord era prevăzută cu o intrare construită în formă de gang (gârlici), lat de 2,0m şi lung de 2, 5 m. În parte de nord-vest a locuinţei a

[16] Menţionăm că din aceste complexe au fost adunate fragmente ceramice şi unele piese individuale.

[17] Echipa condusă de arhitectul-şef G. Bulat a efectuat releveul complexelor, ale căror planuri şi secţiuni au fost oferite cu amabilitate arheologilor.

fost descoperită o altă intrare, mult mai îngustă, de doar 0,7 m lăţime şi 1,65 m înălţime, realizată în peretele şi bolta pivniţei. Prima intrare era destinată pentru introducerea în pivniţă a obiectelor de dimensiuni mari (de ex.: butoaie), cea de-a două – pentru cazuri particulare.

Lipsa unor semne de existenţă a instalaţiei de încălzire, dar şi dimensiunile impresionante ale edificiului, face probabilă ipoteza de lucru ca acest complex ar fi servit în calitate de depozit.

Ceramica. În perimetrul locuinţei cu pivniţă au fost descoperite mai multe fragmente de ceramică. Lipsa unor investigaţii de specialitate, a unor observaţii asupra succesiunilor registrului stratigrafic, a făcut ca materialul ceramic să fie colectat de către „arheologii" amatori (muncitorii de pe şantier) de-a valma[18]. Aceasta face dificilă interpretarea de specialitate a materialelor din straturile de cultură.

Pe lângă fragmentele de străchini şi farfurii din secolele XVIII şi XIX au fost identificate materiale ceramice aparţinând unor perioade anterioare (sec. XVII).

Ceramica (fig. 15) este reprezentată de vase lucrate în exclusivitate la roata rapidă, cea mai mare parte este modelată din pastă de lut obişnuit (galben) sau, o cantitate mai mică, din lut alb – caolin. În funcţie de ardere, pot fi evidenţiate câteva categorii ceramice: de culoare cenuşie închisă şi de culoare cărămizie.

Această categorie ceramică este reprezentată de oale-borcan, cu toartă, de culoare cenuşie sau cărămizie. Au pereţii groşi de circa 0,2-0,4 mm şi buza dreaptă, înclinată în afară şi rotunjită. Diametrul maxim al vaselor este situat în a treia pătrime, de sus, a vaselor. Tortiţele, late, în formă de panglică, sunt lipite de umărul vasului şi de parte superioară a buzei. Pereţii, în partea de sus, sunt acoperiţi cu ornament în formă de striuri orizontale înguste, aplicate cu vopsea cafenie-deschisă, alternând cu striuri late de culoare albă, care formează un covor compact şi acoperă toată partea superioară a vaselor. Această categorie de vase poate fi atribuită celei de-a doua jumătăţi - sfârşitului secolului al XVII-lea.

O categorie aparte o constituie străchinile care au partea interioară acoperită integral sau cvasi-integral cu lac. Acestea au partea interioară acoperită cu lac cafeniu, verde-închis sau vedre-oliv. Pe buză este aplicat un ornament format din benzi ondulate, sub care sunt aplicate linii orizontale de culoare cafenie.

Lipsa unor cercetări metodice ale complexului descoperit face dificilă determinarea funcţionalităţii, dar şi ancorarea cronologică a locuinţei cu pivniţă. Prezenţa ceramicii din secolul al XVII-lea, dar şi din secolele XVIII şi XIX, în colecţia de materiale de la locuinţa cu pivniţă, fără cunoaşterea nivelurilor de descoperire a ei, nu ne permite să facem concluzii pertinente cât priveşte cronologia edificiului. Suprafaţa impresionantă a edificiului ne face să credem că, după toate probabilităţile, acest complex a fost utilizat în calitate de depozit.

Fortificaţia de pământ. În literatura de specialitate a fost acreditată ideea despre existenţa unei fortificaţii de pământ pe colina Măzărache. Arheologul Ion Hîncu considera ca aceasta aparţine perioadei geto-dacice şi poate fi datată în secolele IV- III a. Chr. (Hîncu 2003, 163). Cercetările de suprafaţă şi investigaţiile arheologice efectuate pe promontoriul menţionat nu au dus la identificarea unor materiale aparţinând perioadei respective.

În timpul săpării *fossei* fundaţiei „Sediului Dispeceratului de avariere gaze a mun. Chişinău" a fost descoperit profilul unui şanţ de apărare. Fortificaţia flanchează promontoriul dinspre sud, fiind orientată aproximativ pe axa est-vest, dinspre actuala str. Puşkin (în porţiunea dintre str. Romană şi str. Albişoara), prin curtea şcolii, spre str. Măzărache.

Şanţul de apărare al fortificaţiei. A fost investigat doar prin observaţii de suprafaţă, fără a reuşi efectuarea unor sondaje, măsurări sau ridicări topografice. A fost descoperit în procesul săpării gropii fundaţiei construcţiei. Profilul a apărut la adâncimea de aproximativ 0,7-0,9 m, de la nivelul actual de călcare. În secţiune are forma conică cu fundul albiat. Adâncimea şanţului este de 4,5 m. Partea de sus are lăţimea de 4,5-5,0 m[19]. Umplutura este formată din cernoziom în amestec cu resturi menajere. În partea de jos a umpluturii, de la aproximativ 0,7-1,0 m de la nivelul fundului şanţului, au fost colecte mai multe fragmente ceramice, dintre care unele pot fi reconstituite grafic.

[18] Printre materiale recuperate mai menţionăm o piesă din steatit, cu un frumos ornament vegetal incizat pe ea, a cărei funcţionalitate rămâne, deocamdată, nedeterminată.

[19] Cu regret, nu s-a reuşit efectuarea unor sondaje şi măsurări la acest obiectiv, care a fost placat cu dale de beton, pentru a preveni surpările de sol din peretele fossei fundaţiei.

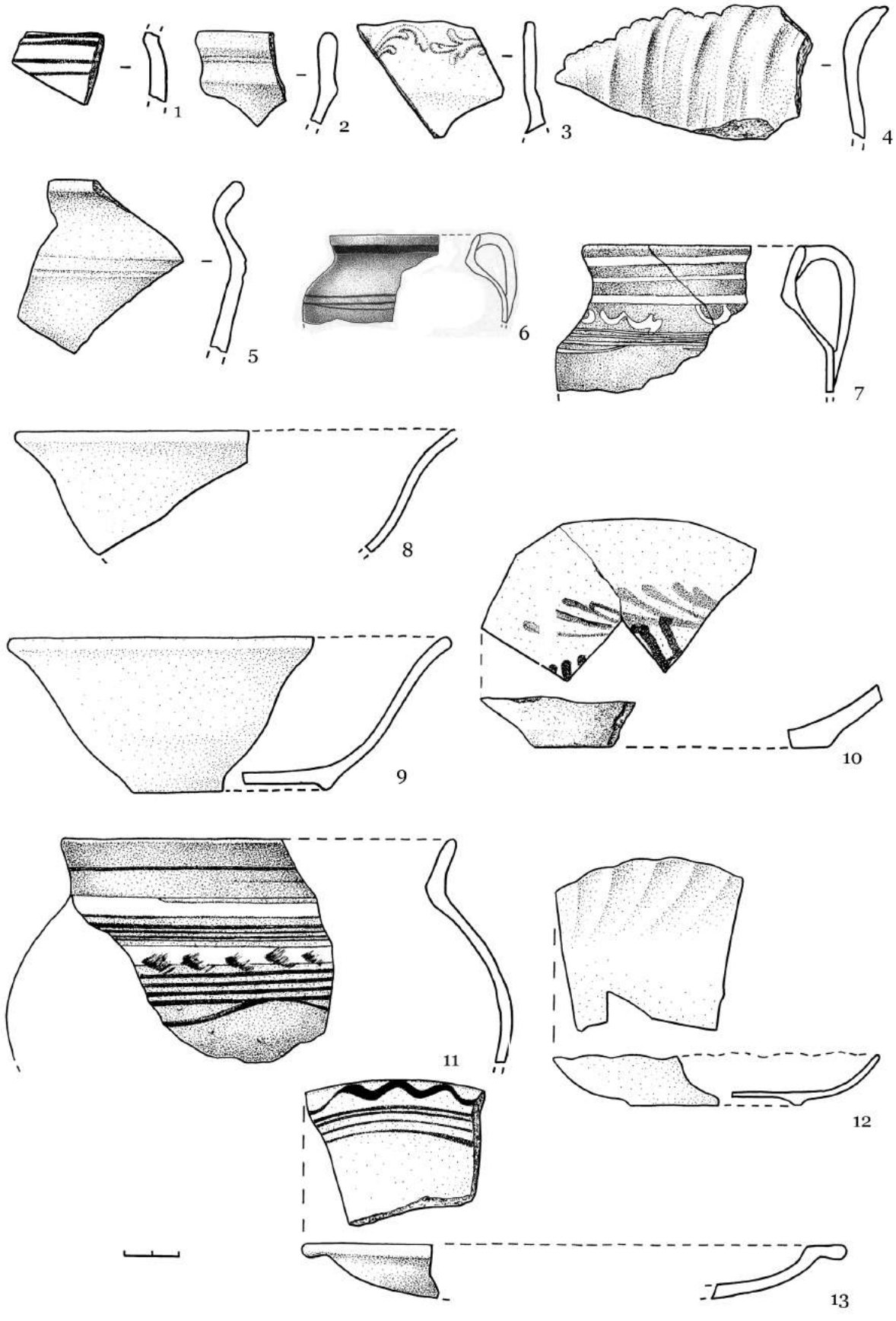

Fig. 15. Ceramică din locuinţa cu pivniţă.

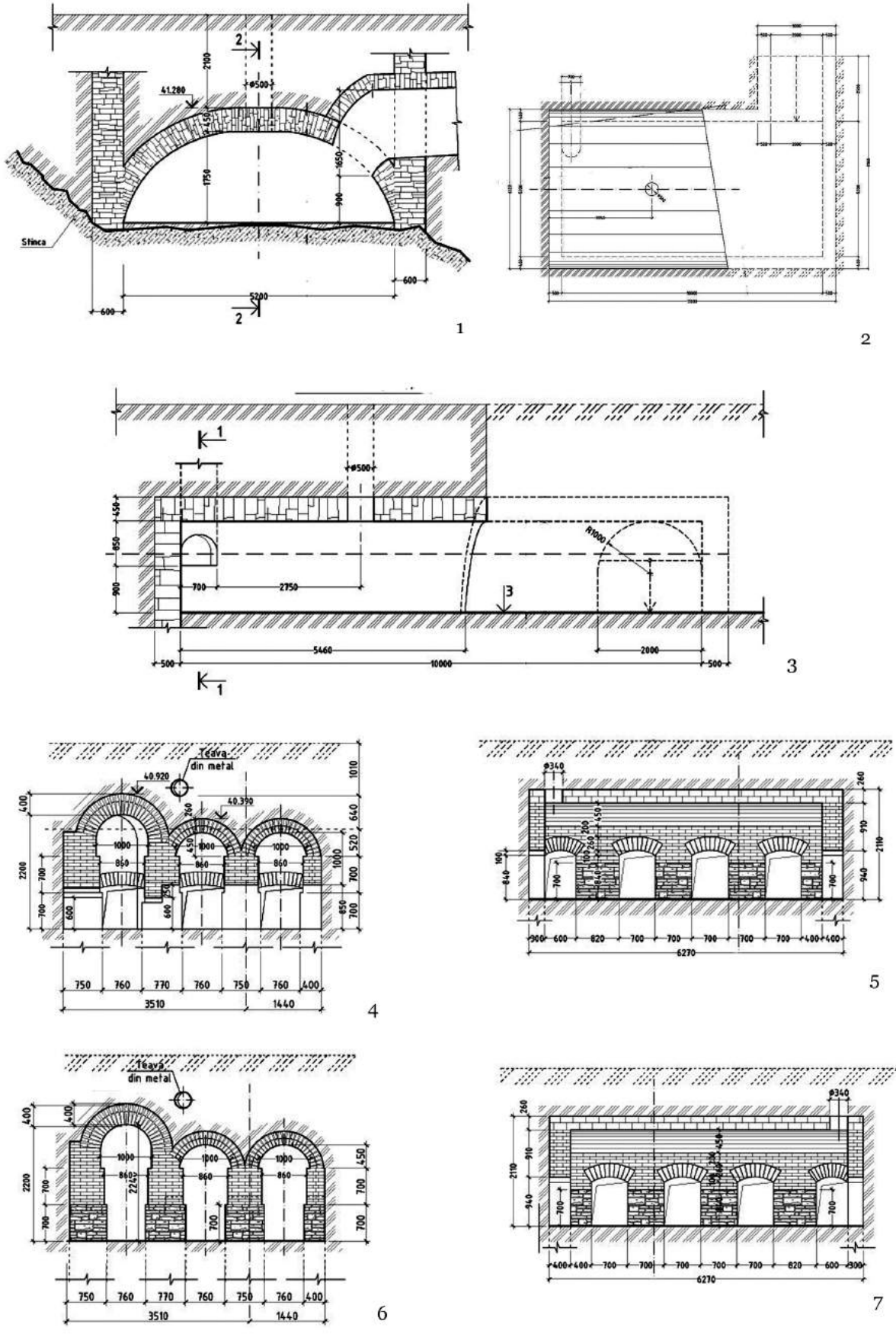

Fig. 16. Locuinţa cu pivniţă (1, 3 - secţiune; 2 - plan) şi galeriile apeductului din secolul al XIX-lea (4-7 - secţiune) (după arh. G. Bulat).

Ceramica din şanţ (fig. 13). Colecţia de ceramică descoperită în umplutura şanţului este alcătuită în exclusivitate din materiale aparţinând epocii medievale. Este modelată la roata cu turaţii repezi. Cea mai mare parte a colecţiei o alcătuiesc oalele-borcan cu o toartă. Mult mai rară este prezenţa străchinilor, urcioarelor şi a cănilor, care însă nu lipsesc.

Oalele-borcan (fig. 13/4-5, 7) din colecţie au înălţimea de circa 12-15 cm, cu diametrul gurii de 12-14 cm şi diametrul fundului de 7,5-9,5 cm tortiţa, în formă de panglică este prinsă de partea superioară a buzei vasului şi de umăr. Cea mai mare parte a acestei categorii ceramice este ornamentată cu benzi de linii pictate cu vopsea albă şi cafenie sau de culoare neagră. Mult mai rar se întâlnesc vase care au partea de sus a umerilor ornamentaţi cu benzi de linii incizate.

Străchinile (fig. 14/9), de diferite forme şi dimensiuni, de regulă, sunt ornamentate pe partea interioară cu smalţ cafeniu sau verde-oliv. Pe fundul străchinii sunt aplicate benzi de linii concentrice de culoare gălbuie, iar pe pereţii interiori este realizat un ornament în forma de petale, meandre sau aplicaţii punctiforme în culori combinate: galben, roşu-închis şi verde pe fundal cafeniu. Unele străchini au pe partea interioară aplicat un registru de benzi de linii orizontale, de culoare verde şi o linie ondulată de culoare galbenă.

Urcioarele şi cănile (fig. 13/3, 10; 14/3), de regulă, sunt ornamentate, în exterior, cu smalţ verde-oliv sau verde-deschis. Urcioarele au acoperită cu smalţ jumătatea superioară unde, pe gât, mai poate fi aplicat un ornament incizat în formă de linii orizontale. Partea de jos a câmpului acoperit cu smalţ este flancat de o bandă lată de culoare albă, ondulată. Unele căni au partea interioară acoperită în totalitate cu smalţ incolor sau verde deschis.

Informaţiile foarte succinte despre şanţul fortificaţiei de pământ nu ne permit să reconstituim particularităţile constructive ale acestuia. Nu este foarte clară perioada când acesta a fost edificat. Materialul ceramic descoperit în umplutura şanţului permite să înaintăm, în calitate de ipoteză de lucru, presupunerea că fortificaţia a fost construită în perioada de la sfârşitul secolului al XVI sau în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Apeductul. Este o construcţie monumentală, edificată din cărămidă arsă (fig. 16/4-7). După toate probabilităţile, face parte din reţeaua apeductului urban, proiectat în anul 1869 de A. I. Bernardazzi. Conform surselor, în acest an a fost construit, sub conducerea meşterului francez Marcel Suroubile, un bazin cu lungimea de 61,8 m, lăţimea de 12,8 m şi înălţimea de 0,7 m, divizat în patru sectoare (Grosu 1997)[20].

Pe de altă parte, unii cercetători consideră că proiectul apeductului urban a fost modificat şi definitivat de arhitectul adjunct al Chişinăului Stefanovici în anul 1881 (Colesnic 1997, 48, 49). I.M Bubis şi G. Remenco consideră că, până la urmă, a fost realizat proiectul elaborat de A.I. Bernardazzi (Бубис 1997, 59-62; Ременко 1972). Către sfârşitul anului 1892, la 15 decembrie, a fost dat în exploatare primul sistem de alimentare cu apă a oraşului Chişinău – Uzina de Apă. Această reţea de alimentare cu apă a urbei era constituită dintr-un bazin construit în apropierea fântânii arteziene, tuneluri subterane, conducte, o staţie de pompare cu cazangerie, o sală de maşini, ateliere şi două castele de apă – unul pe str. Negustorilor (la intersecţia str. V. Alecsandri şi str. Veronica Micle), distrus în timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi altul pe str. Livezilor (la intersecţia str. Mitropolit G. Bănulescu-Bodoni şi str. A. Mateevici). Apeductul urban era constituit din numeroase tuneluri subterane şi zeci de kilometri de conducte (din ceramică ?) (Ременко 1972a).

Galeriile de acumulare a apei. Au fost descoperite la distanţa de 12,5 m spre nord-nord-est de locuinţa cu pivniţă, la adâncimea de circa 1,10-1,65 m de la nivelul actual de călcare. Traseul reţelelor de galerii continuă sub drumul asfaltat care desparte *Sediul dispeceratului* în construcţie de teritoriul curţii Întreprinderii Municipale *Asociaţia de gospodărire a spaţiilor verzi* a Chişinăului. Reprezintă o construcţie complexă, orientată pe axa nord-sud, edificată din cărămizi arse. În calitate de liant a fost utilizat un mortar ce avea la bază varul stins.

Complexul, cercetat incomplet, este format din trei galerii (canale) dispuse paralel, prevăzute cu boltă şi intersectate de alte patru canale dispuse perpendicular. Cele trei galerii principale sunt diferite ca dimensiuni. Prima, cea mai mare, are înălţimea interioară de 2,2 m, iar celelalte două, identice ca formă şi dimensiuni, au înălţimea de 1,85 m. În partea interioară toate au lăţimea de

[20] Din descriere pare să fi fost construit un havuz (nota noastră - I.T.).

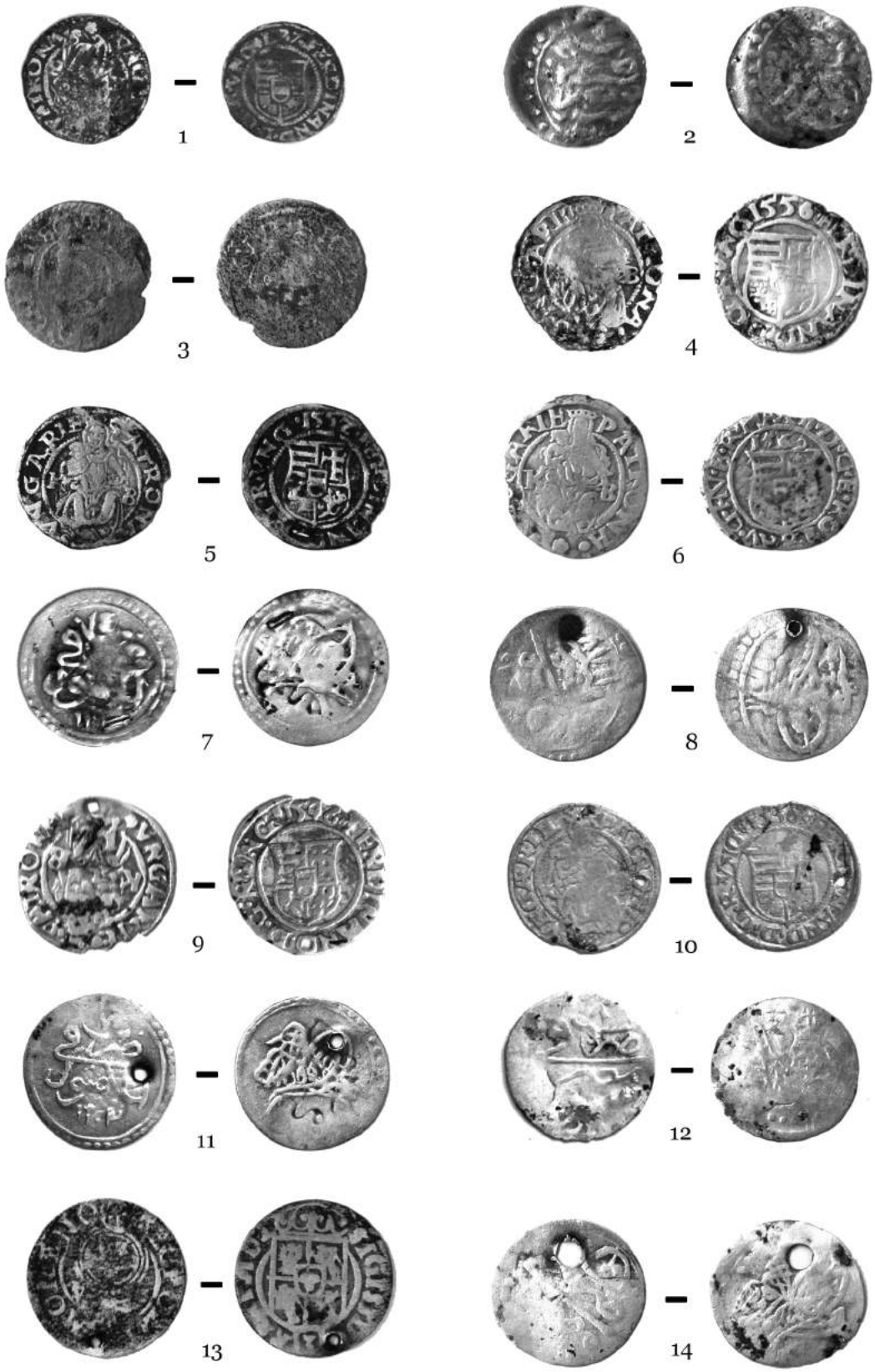

Fig. 17. Monede din necropola bisericii Măzărache: 1 - M. 28; 2 - M. 47; 3 - M. 44; 4 - M. 43; 5 - M. 31; 6 - M. 25; 7 - M. 35; 8 - M. 37; 9 - M. 8; 10 - M. 4; 11 - M. 32; 12 - M. 44; 13 - M. 27; 14 - M. 40.

0,7 m în partea de jos, unde, de la înălţimea de 0,76 m, formează un prag care lărgeşte gangul până la 0,86 m. La înălţimea de 1,4 m peretele mai formează un prag care extinde lăţimea canalului până la 1,0 m. Trei pereţi ai construcţiei au grosimea de 0,75 m, al patrulea – 0,4 m.

În partea de sus galeriile sunt prevăzute cu arcuri de boltă construite din acelaşi material. Grosimea pereţilor bolţii este de 0,4 m pentru primul şi de 0,26 m pentru celelalte două. De la nivelul stâncii prima galerie are înălţimea exterioară de 2,6 m, celelalte două – de 2,1 m. Toate cele trei galerii formează o construcţie cu lăţimea exterioară de 4,95 m.

Galeriile s-au păstrat şi a fost cercetat pe lungimi diferite. Galeria principală (cea mare) a fost cercetată pe lungimea de 13,25 m, iar cele mici – pe lungimea de 5,97 m (6,0 m). Canalul principal are capătul de sud înfundat, la fel ca şi canalul exterior mic. În partea de nord acestea continuă în peretele şantierului, fără a putea determina lungimea lor totală.

Umplutura galeriilor era formată din cernoziom negru în amestec cu nisip şi pietre de dimensiuni mici.

Vorbind despre funcţionalitatea construcţiei cercetate, credem că aceasta făcea parte din apeductul urban dat în exploatare la 14 decembrie 1892, realizat după proiectul arhitectului A.I. Bernardazzi în anul 1869. Probabil construcţia făcea parte din reţeaua aşa-numitei Fabrici de Apa a Chişinăului.

Concluzii. Investigaţiile arheologice din vara anului 2010 au confirmat ipotezele mai multor cercetători, bazate pe lectura surselor documentare scrise, privind locul unde era aşezat Chişinăul medieval – lângă colina cu izvor din dreapta râului Bâc. Pe colină a fost construit un lăcaş de cult, refăcut în piatră pe la mijlocul secolului al XVIII-lea de către pârcălabul de atunci al Chişinăului Vasile Măzărache. Prin cercetările întreprinse prin intermediul a trei secţiuni a fost identificată necropola localităţii organizată în jurul bisericii. Probabil deja începând din secolul al XV-lea, dar în mod cert din secolul al XVI-lea, aici îşi înmormânta defuncţii comunitatea locală, respectând riturile şi ritualurile funerare creştine practicate în tot spaţiul românesc. Necropola de pe colina Măzărache a fost utilizată până la începutul secolului al XIX-lea, când cimitirul a fost dezafectat, înmormântările fiind interzise în interiorul urbei de către noile autorităţi.

Încadrarea cronologică a necropolei se poate face în baza observaţiilor de ordin stratigrafic, dar şi în funcţie de datarea principalelor categorii de materiale şi piese arheologice descoperite în complexele închise. Prezenţa monedelor în gropile funerare identificate în partea de sud-vest a necropolei, dar şi lângă absida de nord a bisericii, permite de a constata că în secolul al XVI-lea cimitirul era intens utilizat. Judecând după organizarea cimitirului, se pare că deja către mijlocul secolului al XVI-lea întreg spaţiul din jurul Bisericii Măzărache era ocupat cu morminte, necropola cuprinzând tot platoul pe care a fost amplasată. Este posibil ca unele morminte fără inventar (M. 1, M. 2, M. 13), să aparţină celei de-a doua jumătăţi a secolului al XV-lea, situaţie stabilită în baza surprinderilor stratigrafice din carourile 4-6 a Secţiunii I, însă această datare este de manieră relativă. Suprafaţa restrânsă săpată (88 m^2) nu ne-a permis facem precizări de ordin cronologic mai nuanţate. În baza materialelor evocate mai sus putem presupune, cu rezervele impuse de stadiul cercetărilor, că aceste complexe funerare se încadrează cronologic în limitele secolelor XVI - începutul secolului al XIX-lea.

Cercetările făcute la sud-vest de colina Măzărache au permis să se facă observaţii asupra unei fortificaţii de pământ, de la care s-a păstrat şanţul de apărare. Până la noi precizări, putem presupune că fortificaţia închidea accesul spre colina Măzărache dinspre sud. Observaţiile stratigrafice şi materialul ceramic colectat din umplutura şanţului permit să constatăm că acesta a fost săpat în intervalul de timp cuprins între sfârşitul secolului al XVI-lea şi prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Tot aici, pe locul unde a fost excavată fossa pentru fundaţia sediului Dispeceratului de avariere gaze a municipiului, a fost identificată o locuinţă cu pivniţă de piatră. Materialul ceramic descoperit în umplutura complexului permite atribuirea lui sfârşitului secolului al XVII-lea - prima jumătate a celui următor.

La poalele colinei Măzărache, spre sud-vest de biserică, a fost descoperită o construcţie monumentală din cărămidă arsă. Măsurările, observaţiile de teren şi documentarea ştiinţifică au permis să stabilim că pe acest loc se aflau galeriile de acumulare a apei ale apeductului urban, construit la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Anexe

Catalogul-inventar al mormintelor

Mormântul 1 (copil, 4-5 ani, în poziţie chircită) (fig. 5/10). A fost localizat în caroul 6a, la adâncimea de 0,51 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul era orientat pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. Craniul era îndreptat spre vest. Scheletul, depus în poziţie chircită, pe partea dreaptă, avea braţul drept aşezat sub maxilar, picioarele chircite cu genunchii strânşi la nivelul coastelor. Fără inventar.

Mormântul 2 (copil, 5-6 ani) (fig. 5/9). A fost depistat în caroul 5a, la adâncimea de 0,49 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul era orientat pe axa Est-Vest, cu capul spre vest, cu o uşoară deviere spre sud. Era depus în decubitus dorsal. Starea de conservare precară. Craniul era întors spre dreapta. De la membrele superioare s-au păstrat doar oasele antebraţului. Membrele anterioare erau poziţionate diferit: piciorul stâng era întins, cel drept era fandat. Fără inventar.

Mormântul 3 (adolescent, 14-15 ani) (fig. 5/4). A fost descoperit în caroul 4a-4b, la adâncimea de 0,59 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, cu colţurile puternic rotunjite, avea dimensiunile de 1,55×0,6 m. Scheletul era poziţionat dorsal, pe axa est-vest, cu capul orientat spre vest. Avea membrele superioare îndoite din cot şi depuse uşor diferit: braţul stâng – pe abdomen, cel drept era amplasat pe piept. Picioarele erau întinse, dispuse paralel.

La picioarele scheletului au fost descoperite două potcoave de încălţăminte. Piesele sunt identice ca formă. Sunt confecţionate din bare de fier rectangulare în secţiune, cu dimensiunea de 0,5×0,7 cm. În partea mediană bara are în secţiune 0,3×1,8 cm. Dimensiunile pieselor sunt uşor diferite. Prima are lungimea de 10,3 cm şi lăţimea de 8,6 cm, cea de-a două are lungimea de 9,8 cm şi lăţimea de 8,9 cm. Pe potcoave s-au păstrat cuiele de prindere. Acestea sunt prevăzute cu floare de formă circulară, cu diametrul de 0,9 cm. Pe fundul gropii funerare, în zona oaselor bazinului, a fost găsit un fragment de ceramică modelat la roată, aparţinând secolelor XVII-XVIII.

Mormântul 4 (copil, 4-5 ani) (fig. 5/1). A fost depistat în colţul de nord-est al caroului 1a, la adâncimea de 0,63 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat, însă în dreapta scheletului au fost observate resturi de la sicriul din lemn. Scheletul este orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest, cu o mică deviere spre sud. Este dispus conform ritului creştin, în decubitus dorsal şi cu braţele îndoite din cot şi plasate uşor diferit: dreapta – pe abdomen, stânga – pe piept. Picioarele erau întinse paralel.

Pe cutia toracică a fost descoperită o monedă de argint perforată (fig. 17/10). Reprezintă un dinar unguresc din perioada lui Ferdinand I (1526-1564), cu anul de emisie 1556. Monetăria Kremnitz, K-B. AR. Are greutatea de 0,47 gr, diametrul de 15,04 mm.

Mormântul 5 (copil, 2-3 ani) (fig. 5/7). A fost localizat în caroul 1a, la adâncimea de 0,75 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, uşor deformată, avea colţurile rotunjite şi dimensiunile de 1,2×0,88 m. Scheletul este orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest, cu o mică deviere spre sud. Are braţele amplasate pe abdomen. Braţul stâng era uşor deranjat de la poziţia iniţială, în urma tasării solului. Membrele inferioare erau apropiate în partea de jos.

Pe cutia toracică a fost descoperită o monedă perforată. Reprezintă un acce otoman, emisiune neprecizată, atelier necunoscut. Este ruptă marginal. Greutatea 0,29 gr. Diametrul 14 mm. Datată cu secolul al XVI-lea (?).

Mormântul 6 (adolescent, 12-14 ani) (fig. 5/6). A fost descoperit în caroul 3a, la adâncimea de 0,86 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul era orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest, cu o mică deviere spre sud. Scheletul este depus conform ritului creştin ortodox, în decubitus dorsal, cu braţele îndoite din cot, având palmele suprapuse pe abdomen. Craniul era întors spre stânga. Picioarele erau dispuse paralel. Membrele inferioare erau suprapuse peste M. 7.

În regiunea oaselor toracelui a fost descoperită o monedă ungurească de argint perforată. Reprezintă un dinar unguresc, cu an neprecizat, din perioada regelui Rudolf II (1576-1608). Starea de conservare e proastă (fragmente). Greutatea 0,19 gr.

Mormântul 7 (femeie, 25-35 ani) (fig. 5/7). A fost depistat în caroul 3a, la adâncimea de 0,9m.

Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul a fost deranjat în procesul înhumării defunctului din M. 6. Era orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest. Avea braţele depuse pe abdomen, cu palmele suprapuse. Craniul a fost descoperit lângă oasele bazinului, pe femurul stâng, la picioarele scheletului din M. 6. Probabil a fost strămutat în procesul înhumării defunctului din M. 6. Scheletul a putut fi cercetat până la oasele bazinului şi a femurului. Membrele posterioare ale scheletului sunt prinse de peretele secţiunii I. Fără inventar.

Mormântul 8 (copil, 6-8 (?) ani) (fig. 5/2). A fost descoperit la adâncimea de 0,7 m în carourile 3a şi 3b. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul era orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest, cu o uşoară deviere spre sud. Avea braţele dispuse diferit: braţul stâng depus pe oasele bazinului, cel drept era puternic îndoit şi depus pe umăr. Membrele inferioare erau întinse, dispuse paralel.

În regiunea abdomenului unui copil a fost descoperită o monedă de argint perforată (fig. 17/9). Este un dinar de Ungaria, aparţinând lui Ferdinand I (1526-1564). A fost emis în anul 1546. Greutatea 0,30 gr. Diametrul 14,9 mm.

Mormântul 9 (matur, bărbat (?) (fig. 5/17). A fost descoperit în caroul 2a la adâncimea de 0,6 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul este orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest, cu o mică deviere spre sud. Defunctul a fost depus în conformitate cu ritul creştin, în decubitus dorsal, cu capul spre vest. Avea braţele depuse pe abdomen. Membrele inferioare erau întinse, dispuse paralel. M. 9 era suprapus, parţial, peste M. 10. Fără inventar.

Mormântul 10 (femeie, 35-45 ani) (fig. 5/16). A fost descoperit la adâncimea de 0,7 m, în carourile 2a şi 3b, fiind suprapus în mare parte de M. 9. Groapa funerară, de forma rectangulară, avea lungimea de 2,0m şi lăţimea de 0,7 m. În lungul pereţilor gropii s-au pastrat urme de la lemnul sicriului. Scheletul era orientat pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. Defunctul a fost depus conform ritului creştin, în decubitus dorsal, cu capul spre vest. Avea braţele alăturate, depuse pe abdomen. Membrele anterioare erau întinse, dispuse paralel. Fără inventar.

Mormântul 11 (Aglomeraţia 1) (fig. 5/13). A fost surprins în caroul 4b la adâncimea de 0,45 m. Groapa funerară, de forma rectangulară, cu colţurile uşor rotunjite, avea dimensiunile de 1,6×1,1 m. Aglomeraţia era formată din 7 cranii şi oasele mari (femur, tibie, fibula, humerus) ale unor schelete Oasele erau depuse în disconexiune anatomică. Determinările antropologice, efectuate de către Alexandru Varzari, au permis de a stabili că aparţin unor bărbaţi şi femei cu vârsta între 30 şi 50 de ani. Este o groapa comună în care au fost reînhumate scheletele găsite în timpul săpării fundaţiei gardului de zid, construit în anul 1827, care împrejmuieşte Biserica Măzărache. Fără inventar.

Mormântul 12 (femeie, 20-30 ani) (fig. 5/14). A fost surprins pe linia de delimitare a carourilor 5a şi 5b, la adâncimea de 0,76 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul era orientat pe axa est-vest, cu o uşoară deviere spre sud. Defunctul a fost depus conform ritului creştin, în decubitus dorsal, cu capul spre vest. Avea braţele amplasate pe oasele cutiei toracice, cu palmele suprapuse. Membrele inferioare erau dispuse paralel. Fără inventar.

Mormântul 13 (matur) (fig. 5/3). A fost descoperit în caroul 4a, la adâncimea de 0,7 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul era orientat pe axa Est-Vest, cu o uşoară deviere spre sud. Scheletul era întins pe spate, cu capul spre vest. A fost dezvelită partea superioară a defunctului, până la oasele bazinului (cealaltă jumătate depăşea suprafaţa secţiunii I). Capul era îndreptat cu partea facială spre stânga. Avea braţele îndoite din cot, cu palmele plasate pe abdomen. În jurul scheletului au fost surprinse resturi de la sicriu. Fără inventar.

Mormântul 14 (bărbat, 20-30 ani) (fig. 5/12). A fost descoperit în partea centrală a caroului 6a, la adâncimea de 0,91m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Scheletul era orientat pe axa est-vest, cu o uşoară deviere spre sud. Defunctul a fost depus conform ritului creştin, în decubitus dorsal, cu capul spre vest şi braţele, alăturate, depuse pe abdomen. Mormântul de alături (M. 15) a deranjat scheletul astfel încât craniul de la M. 14 a fost descoperit în zona propriilor membre inferioare, fiind depus între oasele mari. Peste locul unde trebuia să se afle capul defunctului, se aflau membrele anterioare ale scheletului din M. 15. În zona bazinului scheletului din M. 14 s-a descoperit un fragment de ceramică lucrat la roată, care poate fi atribuit secolelor XVII-XVIII. Fiind suprapus de M. 15, mormântul 14, la rândul său, suprapune, parţial, Gr. 8.

Mormântul 15 (femeie (?), 30-40 ani) (fig. 5/5). A fost descoperit pe linia de delimitare a caroului 6a şi 6b la adâncimea de 0,91 m. Era orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest. De la schelet s-au păstrat doar partea superioară şi membrele inferioare. Oasele bazinului au fost distruse de o groapă gospodărească din sec. XX. Oasele membrelor inferioare erau întinse, apropiate în partea de jos fiind suprapuse peste M. 14. În acest fel, mormântul 15 suprapune atât Gr. 8, cât şi M. 14. Fără inventar.

Mormântul 16 (Aglomeraţia 2) (femei de 20-30 şi 30-35 ani) (fig. 6/6). A fost descoperit în caroul 6b la adâncimea de 0,9 m. Conturul gropii nu a fost identificat. Prezintă o aglomeraţie de oase. În aglomeraţie au fost depistate două cranii (unul întreg şi al doilea fragmentat), oase ale bazinului, o cutie toracică, oasele mari (femur, tibie, fibulă, humerus). La fel, ca şi M. 11 (Agl. 1), M. 16 (Agl. 2) este rezultatul activităţilor gospodăreşti din perioada modernă de la Biserica Măzărache, când mormintele, descoperite accidental, au fost reînhumate la periferia de sud-vest a cimitirului. Fără inventar.

Mormântul 17 (Aglomeraţia 3) (matur) (fig. 6/5). A fost descoperit la intersecţia carourilor 7a şi 7b, la adâncimea de 0,66 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Complexul a fost deranjat de lucrări gospodăreşti din secolul al XX-lea. Au fost cercetate oasele deranjate ale unui/unor maturi. Fără inventar.

Mormântul 18 (femeie, 40-50 ani) (fig. 6/10). A fost descoperit pe linia de demarcare a carourilor 1a şi 1b, la adâncimea de 0,91 m. Groapa funerară, are forma trapezoidală cu colţurile uşor rotunjite, cu dimensiunile de 2,15×0,94/0,55 m. Scheletul era orientat pe axa est-vest, având capul îndreptat spre vest. Braţele defunctului erau puternic îndoite din cot şi depuse pe umeri. Membrele inferioare erau întinse, cu extremităţile apropiate. Pe ambele părţi ale scheletului, pe toată lungimea pereţilor gropii funerare, s-au păstrat resturi de la sicriu.

Pe oasele cutiei toracice a fost descoperită un fragment de monedă perforată. Reprezintă un dinar unguresc, din perioada regelui Rudolf al II-lea (1576-1608). Anul de emisie 1600. Are greutatea de 0,18 gr şi diametrul de 15 mm. Piesa este fragmentată.

Mormântul 19 (copil, 4-6 ani) (fig. 6/3). A fost localizat în caroul 2b, la adâncimea de 0,9m. Groapa funerară, adâncă de 0,15 m, avea lungimea de 1,2m şi lăţimea în partea superioară de 0,5 m, iar în partea inferioară de 0,3 m. Avea colţurile puternic rotunjite. Adâncimea gropii de la nivelul de descoperire este de 0,15 m. Groapa funerară era orientată pe axa est-vest. Defunctul, întins pe spate, era orientat cu capul spre est (inversat), avea braţele depuse pe abdomen. Membrele inferioare erau întinse şi dispuse paralel.

Lângă cotul braţului stâng a fost descoperită o monedă de argint fragmentară şi perforată. Starea de conservare precară a piesei nu a permis determinarea emitentului.

Mormântul 20 (bărbat, 35-40 ani) (fig. 6/9). Groapa funerară fost descoperită la adâncimea de 0,88 m, pe linia de demarcare a carourilor 7a şi 7b. Era orientată pe axa est-vest, cu deviere spre sud. În plan avea formă trapezoidală, cu colţurile rotunjite. Lungimea gropii era de 2,18 m, lăţimea în partea superioară – 0, 71 m, iar în partea inferioară – de 0,48 m. Adâncimea gropii era de 0,12-0,15 m. Scheletul era întins pe spate, cu capul spre vest. Craniul era întors cu partea facială spre stânga. Avea braţele puternic îndoite din cot şi depuse pe piept, cu palmele suprapuse. Membrele inferioare erau întinse, cu extremităţile apropiate.

Pe degetul inelar al mâinii drepte a fost descoperit un inel de bronz (fig. 10/26). Inelul are veriga aplatizată în formă de bandă semicirculară în secţiune cu lăţimea de 0,5-0,6 cm. În partea de sus formează o pseudomontură de formă rectangulară, cu colţurile rotunjite, având dimensiunile de 1,4×1,5 cm, bitronconică în secţiune. Pseudomontura are decor incizat, format din două rozete, dispuse simetric, asociate de bucle şi spirale, realizate atât în partea centrală, cât şi pe perimetru. La baza monturii, pe ambele părţi ale verigii, prin incizare, este realizat un ornament care formează câte un oval sau „ochi" aplicat din crestături triunghiulare asociate. Deasupra acestor „ochi", cu ajutorul a două linii incizate, a fost realizat un „acoperiş" în două ape. Sub aceste ovale, realizate din incizii triunghiulare, poate fi observat un ornament în formă de oval punctiform, abia sesizabil. Pe fundul gropii funerare, în zona membrelor inferioare, a fost găsit un fragment de ceramică modelat la roată. Este confecţionat din caolin (lut de culoare albă) în amestec cu nisip. Suprafaţa este aspră la pipăit. Reprezintă un fragment de la umărul unui vas. Pe umăr are aplicat un ornament format din linii orizontale, late de 0,2 mm, realizate cu vopsea cafenie. Poate fi atribuit secolului al XVII-lea.

Mormântul 21 (bărbat, 45-55 ani) (fig. 6/7). A fost descoperit la adâncimea de 0,85 m, la intersecţia carourilor 5b şi 6b. Conturul gropii funerare nu a fost surprins. Scheletul era orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest, cu o mică deviere spre sud. Cea mai mare parte a complexului funerar a fost distrus de Gr. 5. De la scheletul culcat pe spate s-a păstrat craniul, cutia toracică şi oasele braţelor. Braţele sunt îndoite din cot şi depuse pe abdomen, unul lângă altul. Oasele bazinului şi ale membrelor inferioare au fost distruse de Gr. 5.

Între oasele cutiei toracice a fost descoperit un nasture de bronz. Are formă sferoidală cu diametrul de 0,7 cm. Este înzestrat cu urechiuşă de prindere, realizată prin turnare. Nasturele, împreună cu urechiuşa, are înălţimea de 1,1 cm (fig. 10/4).

Mormântul 22 (Aglomeraţia 4) (femeie, 20-30 ani; prunc) (fig. 6/4). A fost descoperit la adâncimea de 0,9 m, la intersecţia carourilor 6b şi 7b. Conturul gropii funerare nu a fost descoperit, fiind bulversat de o intervenţie contemporană. De la schelet s-au păstrat, în discontinuitate anatomică, oase de la craniu, de la membrele posterioare, fragmente de la oasele bazinul şi de la braţe. Fără inventar.

Mormântul 23 (Aglomeraţia 5) (femeie (?), 40-50 ani; (?), 20-25 ani) (fig. 7/8). În carourile 3b şi 4b, la adâncimea de 0,76 m, a fost descoperită o groapă rectangulară cu dimensiunile de 1,25×2,40 m. Adâncimea gropii era de 15 cm. În interiorul gropii a fost descoperită o aglomeraţie de oase umane. Printre acestea au fost dezvelite: un craniu, câteva oase de la membrele inferioare, oase ale bazinului, oase de la cutia toracică. Groapa mormântului 23 a suprapus, parţial, partea de vest a M. 24. La fel ca si celelalte aglomeraţii de oase umane, Agl. 5 a apărut în urma săpării fundaţiei zidului de incintă a Bisericii Măzărache, edificat în anul 1827, când mormintele descoperite au fost reînhumate în gropi comune. Printre oasele înhumate au fost descoperite 7 (şapte) fragmente de ceramică, reprezentate de o buză de vas, o tortiţă şi cinci pereţi, modelate la roata rapidă. Trei pereţi au culoarea surie, fiind arse oxidant, celelalte au culoare cărămizie-deschisă. Buza de vas este înclinată în exterior şi alungită, cu marginea rotunjită. Înălţimea buzei (măsurată din interior) este de 2,3 cm. Grosimea pereţilor este de 0,4-0,5 mm. Toarta este modelată în formă de panglică. Are lăţimea de 2,1 cm şi grosimea de 0,5 mm. Pot fi atribuite secolelor XVIII-XIX.

Mormântul 24 (adolescent, femeie, 14 ani) (fig. 7/9). A fost descoperit la adâncimea de 0,77 m, la intersecţia carourilor 4a şi 4b. Groapa era orientată pe axa est-vest. Avea formă rectangulară cu colţurile rotunjite, Lungimea păstrată a gropii este de 1,5 m şi lăţimea (pe centru) 0,65 m. Adâncimea gropii este de 0,16 m. În partea de vest groapa a fost întretăiată de groapa M. 23 (Agl. 5), care a deteriorat parţial scheletul M. 24 în zona craniului. Scheletul era orientat cu capul spre vest. Avea braţele amplasate pe oasele cutiei toracice, aşezate unul lângă altul. Oasele membrelor anterioare erau întinse, dispuse paralel. Menţionăm că una din particularităţile acestui mormânt este lipsa gambei piciorului drept. Fără inventar.

Mormântul 25 (adolescent, 14-16 ani) (fig. 7/4). A fost descoperit în colţul de sud-est al caroului 7a, la adâncimea de 0,87 m (nivel groapă) şi 0,97 m (nivel de descompunere). Complexul este orientat pe axa est-vest. Groapa funerară are formă rectangulară cu colţurile rotunjite. Lungimea cercetată a gropii era de 1,25 m, iar lăţimea în parte superioară – 0,58 m şi în parte inferioară – 0,42 m. În lungul pereţilor gropii funerare au fost identificate resturi de la sicriu. Scheletul este orientat cu capul spre vest. Avea braţele îndoite din cot şi depuse pe abdomen. Picioarele erau întinse, dispuse paralel. Extremităţile membrelor inferioare au rămas prinse în peretele de est al secţiunii, putând fi cercetate până la mijlocul gambelor. Pe fundul gropii funerare, lângă oasele cutiei toracice, a fost descoperit un fragment de ceramică modelat la roata rapidă. Este aspru la pipăit. Are culoare cărămizie deschisă. Grosimea peretelui este de 0,8-0,9 mm. Poate fi atribuit secolelor XVI-XVII.

Pe oasele cutiei toracice a fost descoperită o monedă de argint perforată (fig. 17/6). Reprezintă un dinar unguresc, din perioada lui Maximilian al II-lea (1564-1576). Anul de emisie 1569. Monetăria Kremnitz, K-B. Are greutatea de 0,31 gr şi diametrul de 15,07 mm.

Mormântul 26 (femeie, 40-50 ani) (fig. 7/10). A fost descoperit în anexa caroului 1b/ (prim) la adâncimea de 0,95 m (nivel depistare contur groapă) şi 1,15 m (nivel de depunere schelet). Orientată pe axa est-vest, cu o uşoară deviere spre sud, groapa funerară avea forma rectangulară cu colţurile uşor rotunjite. Lungimea gropii era de 1,94 m, iar lăţimea de 0,85 m în parte superioară şi 0,68 m în parte inferioară. Defunctul a fost depus în conformitate cu ritul creştin, pe axa est-vest, cu o

mică deviere a capului spre sud, în poziţie dorsală. Avea braţele puternic îndoite din cot şi depuse pe umeri/clavicule, în „atitudine Oranta". Picioarele erau întinse, dispuse paralel.

În mâna dreaptă a fost descoperită o monedă de argint dublu perforată. Ungaria. Dinar. Ferdinand I (1526-1564). Anul de emisie 1547. Monetăria Kremnitz K-B. Greutatea 0,23 gr. Diametrul 15,05 mm.

Mormântul 27 (copil, fetus) (fig. 8/6). A fost descoperit în caroul 4c (anexă) la adâncimea de 0,95m. Resturile macerate şi foarte fragile de oase ale unui schelet aparţin, după toate probabilităţile, unui fetus, înmormântat la periferia de sud-vest a cimitirului, au fost descoperite într-o groapă circulară în plan, cu diametrul de 0,25 m şi adâncimea de 0,08 m.

În mormânt, printre oasele scheletului, a fost descoperită o monedă perforată (fig. 17/13). Polonia. Poltorac. Coroană. Sigismund III (1586-1632). Emisă în anul 1624. Greutatea 0,94 gr. Diametrul 19 mm.

Mormântul 28 (dublu: femeie, 25-30 ani; copil, fetus) (fig. 7/3). A fost descoperit la limita carourilor 1b/2b , la adâncimea de 1,1 cm de la nivelul actual de călcare. Orientată pe axa est-vest, cu o uşoară deviere spre sud, groapa funerară, de formă rectangulară avea lungimea de 2,05 m, lăţimea de 0,88 m în parte superioară şi 0,55 m în partea inferioară. Colţurile gropii sunt puternic rotunjite, în special în partea superioară, unde aceasta are forma arcuită. Defunctul a fost depus conform ritului creştin: dorsal, cu capul spre vest şi mâinile suprapuse pe abdomen. Avea membrele anterioare întinse, dispuse paralel. În partea dreaptă a scheletului de matur, lângă oasele bazinului şi suprapus peste acesta, au fost descoperite oase macerate şi foarte fragile ce aparţin unui fetus.

Printre oasele cutiei toracice a scheletului de matur a fost descoperit un nasture în formă de cârlig din bronz, probabil, de la încheietoarea hainei (fig. 10/20). Lângă mâna dreaptă şi lângă cotul stâng al scheletului de matur au fost descoperite câte o monedă. Prima monedă (fig. 17/1), de lângă oasele braţului stâng, reprezintă un dinar unguresc. Ferdinand I (1526-1564). A fost emisă în anul 1537. Monetăria Kremnitz K-B. AR. Greutatea 0,44 gr. Diametrul 15 mm. HL 935. Cea de-a doua piesă, pare să fie asociată cu oasele fetusului şi reprezintă tot o monedă perforată, din Ungaria. Dinar. Ferdinand I (1526-1564). Emisă în anul 1558. Monetăria Kremnitz K-B. Fragmente. Greutatea 0,28 gr. Diametrul 12 mm.

Mormântul 29 (adolescent, femeie, 14-16 ani) (fig. 6/2). A fost descoperit în caroul 4b la adâncimea de 0,65 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, cu lungimea de 1,6 m şi lăţimea în partea superioară de 0,5 m şi 0,36 m în partea inferioară, era orientată pe axa est-vest. Pe perimetrul gropii funerare s-au păstrat urme de la sicriul de lemn. Defunctul era depus conform ritului creştin: dorsal, cu capul orientat spre vest. Braţele, îndoite din cot erau dispuse diferit: dreapta era depusă pe umăr iar stânga – pe piept. Membrele anterioare erau întinse, dispuse paralel. Pe ambele părţi ale craniului au fost descoperiţi doi cercei (fig. 10/12, 22).

Cerceii, identici ca formă, sunt confecţionaţi dintr-o sârmă din bronz pe care sunt prinse, succesiv, o mărgică mică din sticlă de culoare roşie, cu diametrul de 0,4 cm, deasupra căreia a fost plasată foaie din bronz înfăşurată în formă de pâlnie, înaltă de 1,1 cm urmată, în partea superioară, de o altă mărgică, mai mare, din sticlă de culoare verde, aplatizată, cu diametrul de 1,1cm. În partea de sus a cercelului este înfăşurată o sârmuliţă cu lungimea de 1,2 cm pe care au fost prinse două mărgele din sticlă roşie, identice celei din partea inferioară, dispuse pe orizontală.

Mormântul 30 (femeie, 50-60 ani) (fig. 6/1). A fost descoperit în caroul 2b la adâncimea de 1,1 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, era orientată pe axa est-vest cu o uşoară deviere spre sud. Lungimea gropii era de 1,75 m şi lăţimea de 0,4/0,44 m. Defunctul, orientat cu capul spre vest, a fost depus conform ritului creştin: dorsal, cu mâinile îndoite din cot şi depuse alăturat, pe piept. Membrele anterioare erau întinse, dispuse paralel.

Lângă craniu a fost descoperit un cercel 32 (fig. 10/21). Piesa este confecţionată din sârmă de bronz. Reprezintă un inel cu capetele apropiate, având diametrul de 1 cm. Pe oasele toracelui, lângă mâna dreaptă, a fost descoperită o monedă perforată. Reprezintă un dinar de Ungaria. Ferdinand I (1526-1564). A fost emis în anul 1552. Monetăria Kremnitz K-B. Greutatea 0,22 gr, diametrul 12,3×14,2 mm. HL 935.

Mormântul 31 (femeie, 30-40 ani) (fig. 6/8). A fost descoperit în caroul 7b, la adâncimea de

1,25m. de la nivelul actual de călcare. Groapa funerară, de forma rectangulară avea lungimea de 1,9m şi lăţimea de 0,77m. Defunctul a fost depus în conformitate cu ritul creştin: dorsal, orientat cu capul spre vest, cu o uşoară deviere spre sud. Braţele, îndoite din cot, erau suprapuse pe abdomen. Membrele anterioare erau întinse, cu genunchii apropiaţi.

Între oasele cutiei toracice a fost descoperit un nasture de bronz în formă de buclă, probabil de la încheietoarea hainei (fig. 10/18).

Între oasele scheletului au mai fost descoperite două monede de argint. Prima a fost identificată între oasele falangelor mâinii drepte (fig. 17/5). Reprezintă un dinar de Ungaria. Ferdinand I (1526-1564). Anul de emisie 1552. Greutatea 0,27 gr. Diametrul 14,4 mm. Piesa este perforată. Cea de-a doua monedă era situată pe piept, sub bărbie. Este un dinar de Ungaria. Emitent neprecizat. Monetăria Kremnitz K-B. Greutatea 0,24 gr. Diametrul 15,05 mm. În umplutura gropii a fost găsit un cui de fier de la sicriu.

Mormântul 32 (matur ?). A fost descoperit la intersecţia carourilor 1 şi 2, la adâncimea de 0,75 m. Mormântul a fost bulversat de o groapă contemporană. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Oasele defunctului, împrăştiate, au permis să se înţeleagă că scheletul era orientat pe axa est-vest, fără alte precizări de ordin ritual. Lângă oasele defunctului a fost descoperit un fragment de ceramică modelat la roata rapidă. Are culoare cărămizie deschisă. Este confecţionat din pastă de lut cu nisip fin şi concreţii calcaroase. Grosimea peretelui este de 0,5 mm. Poate fi atribuit secolelor XVIII-XIX.

În partea superioară a umpluturii unei gropi contemporane care a secţionat mormântul, la adâncimea de 0,45 m de la nivelul actual de călcare, a fost descoperită o monedă (fig. 17/11). Nu este clar dacă moneda are legătură cu complexul funerar. Piesa reprezintă o para otomană. Imperiul Otoman. Selim III (1789-1807) 1203-1222 AH. Para. Istambol. 1203 AH, An 7, Greutatea 0,29 gr, diametrul 15,1 mm. Perforată.

Mormintele de lângă absida de nord a Bisericii. În procesul investigaţiilor de lângă absida de nord a bisericii Măzărache au fost descoperite câteva morminte.

Mormântul 33 (bărbat, 35-45 ani) (fig. 7/1). A fost descoperit în caroul 1, la adâncimea de 1,32m. Mormântul a fost distrus de o intervenţie din perioada modernă. Conturul gropii funerare nu a fost surprins. A fost descoperit doar craniul, care se afla la 0,5 m de la latura vestică a caroului şi la 0,87 m de la cea sudică. Fără inventar.

Mormântul 34 (Aglomeraţia 6) (bărbaţi, femei între 30 şi 50 de ani) (fig. 7/2). A fost descoperit în partea de nord-vest a caroului 2, la adâncimea de 1,35 m. În groapa cu dimensiunile de aproximativ 0,5×0,9 m a fost descoperită o aglomeraţie de oase, fără conexiune anatomică. Cea mai mare parte a gropii continuă în peretele de vest al secţiunii. Fără inventar.

Mormântul 35 (copil, 4-6 ani) (fig. 8/5). A fost descoperit în caroul 1, la adâncimea de 1,64m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Defunctul a fost orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest. Braţele erau depuse diferit: dreapta era întinsă în lungul corpului, iar stânga – era depusă pe oasele bazinului. Craniul era îndreptat cu partea facială spre dreapta. Membrele inferioare erau întinse, uşor îndepărtate unul de altul.

Pe oasele cutiei toracice a fost descoperită o monedă (fig. 17/7). Reprezintă o para a Imperiului Otoman. Mustafa al III-lea (1757-1774) 1171-1187 AH. Istambul, An. 14. Are greutatea de 0,28 gr şi diametrul de 15,6 mm. Dimensiunile fac să presupunem că scheletul aparţine unui adolescent de aproximativ 10-12 ani.

Mormântul 36 (dublu: femeie, 50-60 ani, copil, 4-6 ani) (fig. 8/8). Este un mormânt dublu (un matur şi un copil) şi a fost descoperit în caroul 1, la adâncimea de 1,8 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, avea lungimea de 1,9 m şi lăţimea de 0,85 m în partea superioară şi 0,48 m în parte inferioară. Defunctul matur a fost depus în conformitate cu ritul creştin: orientat pe axa est-vest, cu capul spre vest. Braţele erau puternic îndoite din cot şi depuse pe umeri, în „atitudine de Oranta". Craniul era îndreptat spre stânga.

Din scheletul copilului (depus în partea stângă a primului schelet) s-au păstrat doar câteva oase: partea dreaptă a bazinului şi un omoplat. Craniul de copil a fost descoperit la picioarele scheletului de matur.

În mâna dreaptă a scheletului de matur a fost descoperită o monedă. Reprezintă Imperiul Otoman. Emitent neapreciat. Acce? Para? Misir. Sec. XVII. Are greutatea de 0,12 gr şi este perforată. Fragment.

Mormântul 37 (copil, 8-10 ani) (fig. 7/6). A fost descoperit în caroul 1, la adâncimea de 1,76 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Defunctul a fost depus în conformitate cu ritul creştin: dorsal, cu capul orientat spre vest, cu o uşoară deviere spre sud. Craniul şi oasele braţului stâng lipsesc. De la craniu s-a păstrat doar maxilarul. Poziţia braţelor incertă. Antebraţul mâinii stângi pare să indice că aceasta era întinsă pe lângă corp. Membrele inferioare erau întinse, dispuse paralel.

În mâna dreaptă a fost descoperită o monedă perforată. (fig. 17/8). Reprezintă Imperiul Otoman. Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH. Para. Misir (Egipt), cu anul de emisie 1187 AH. Are greutatea de 0,27 gr şi diametrul de 15,2 mm.

Mormântul 38 (adolescent, 12-16 ani) (fig. 7/5). A fost descoperit în caroul 3, la adâncimea de 1,57 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Mormântul a fost distrus de intervenţii din perioada modernă. De la schelet s-au păstrat doar două fragmente de la calota craniană şi două oase mari (femur). Fără inventar.

Mormântul 39 (bărbat, 35-50 ani) (fig. 8/12). A fost descoperit în caroul 2, la adâncimea de 1,56 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, cu colţurile uşor rotunjite, avea dimensiunea de 1,85×0,75 m. Era orientată pe axa est-vest. Defunctul a fost depus în conformitate cu ritul creştin: dorsal, cu capul orientat spre vest, mâinile depuse pe piept. Scheletul a fost uşor deranjat de o intervenţie din perioada modernă. Astfel, craniul a fost deplasat şi depus pe coloana vertebrală. Maxilarul a fost deplasat şi se afla în partea dreaptă a calotei craniene. Tot aşa şi omoplatul drept era întors şi poziţionat lângă umărul drept. Membrele inferioare erau întinse, cu labele apropiate. Mormântul 39 a suprapus, parţial, M. 40.

Nu s-au păstrat urme de la sicriu, însă în interiorul gropii funerare au fost descoperite circa 50 de cuie din bronz, având floarea de formă circulară, ornamentată cu imprimeuri în formă de steluţe cu şase raze (fig. 11/15). Tot aici au fost găsite trei fragmente ceramice, modelate la roată, care pot fi atribuite secolelor XVIII-XIX.

Mormântul 40 (adolescent, 11-12 ani) (fig. 8/10). A fost descoperit în caroul 2, la adâncimea de 1,55 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, cu colţurile rotunjite, avea dimensiunile de 1,95×0,6 m. Era orientată pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. Mormântul 40 a fost parţial distrus de groapa M. 39. Scheletul unui copil/adolescent a fost puternic deranjat de înmormântările ulterioare. Craniul, puternic fragmentat, era deplasat şi depus pe oasele bazinului. La nivelul extremităţilor picioarelor se aflau oasele bazinului unei persoane mature.

Printre oasele cutiei toracice a fost descoperită o monedă perforată aparţinând Imperiul Otoman (fig. 17/14). Ahmed al III-lea (1703-1730) 1115-1143 AH (?). Para. Misir. Anul de emisie 1115 (?). Are greutatea de 0,30 gr şi diametrul de 16,4 mm. Printre oasele craniului defunctului (în gură - ?), au fost găsite resturile de la doi nasturi globulari de bronz.

Nu au fost identificate urme de sicriu, însă în umplutura gropii au fost descoperite mai multe cuie de fier de la sicriu. Dintre ele se evidenţiază o categorie care au lungimea de peste 7,0 cm şi sunt prevăzute cu floare rectangulară în plan. Al doilea tip, cu lungimea de 4,3 cm, este confecţionat dintr-o bară rectangulară în secţiune cu dimensiunile de 0,2×0,2 mm. Nu are floare (fig.11/3). Al treilea tip, cu lungimea de doar 1,7 cm, au floare mare, circulară, cu diametrul de 1,4 cm pe care este realizat un ornament în formă de rozetă cu şase petale.

Pe fundul gropii funerare au fost găsite două fragmente de ceramică. Sunt modelate la roata rapidă din pastă cu nisip foarte fin. Culoarea este cărămizie-deschisă. Unul din fragmente are pe partea interioară urme de lac verde-oliv. Pot fi atribuite secolelor XVII-XVIII.

Mormântul 41 (Aglomeraţia 7) (femeie, 25-30 ani; bărbat (?), 40-50 ani) (fig. 8/1). A fost descoperit în caroul 2, lângă peretele de Est al şantierului, la adâncimea de 1,65 m. Conturul gropii funerare nu a fost identificat. Mormântul prezintă o aglomeraţie de oase, adunate grămadă, aflate în situaţie secundară. Au fost identificate craniul, oasele bazinului, oasele femurale, vertebrele şi falangele de la picioare. Fără inventar.

Mormântul 42 (bărbat, 35-40 ani) (fig. 8/11). A fost descoperit în caroul 1, la adâncimea de 1,95 m. A fost cercetată doar partea superioară, de vest, a gropii funerare, cealaltă parte, de est, care cuprindea membrele inferioare ale defunctului, depăşeşte limitele Secţiunii. Este orientată pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. Defunctul a fost depus în conformitate cu ritul creştin de înhumare: dorsal, cu capul orientat spre vest. Avea braţele depuse pe clavicule (în poziţie de Oranta). De la oasele craniului s-a păstrat doar maxilarul.

În dreptul osului stern au fost descoperiţi patru nasturi din argint (fig. 10/17, 23 ,24). Doi dintre aceştia s-au păstrat în stare satisfăcătoare. Nasturii au formă globulară, cu diametrul de 1,3 cm. Ambele piese au urechiuşa de prindere ruptă. Înălţimea pieselor este de 1,3 cm şi 2,1 cm. În partea inferioară nasturii au o protuberanţă în jurul căreia a fost aplicat, prin sudarea unor fire din acelaşi metal, un ornament floral format din şapte petale. Tot aici, pe oasele cutiei toracice, au fost descoperiţi şi 10 nasturi din corn (fig. 10/1, 2, 6-14). Sunt confecţionaţi la strung. În partea inferioară au o adâncitură pentru sistemul de fixare a strungului. Nasturii au forma identică nasturilor turnaţi din bronz. Diametrul pieselor variază între 0,8 şi 1,0 cm. Sunt prevăzuţi cu urechiuşă de prindere. Înălţimea pieselor, împreună cu urechiuşa de prindere, variază între 1,3 şi 1,5 cm.

Mormântul 43 (copil, 1 an) (fig. 8/13). A fost descoperit în caroul 1, la adâncimea de 1,73 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, cu colţurile rotunjite, avea dimensiunile de 0,55×0,85 m. Este orientată pe axa est-vest. Defunctul a fost depus în conformitate cu ritul creştin de înhumare: era orientat cu capul spre vest, în decubitus dorsal. Avea braţele îndoite din cot şi depuse pe piept, alăturate. Oasele picioarelor sunt întinse şi dispuse paralel.

Pe oasele cutiei toracice, între falangele de la mâna dreaptă, a fost descoperită o monedă de argint (fig. 17/4). Este un dinar unguresc din perioada lui Ferdinand I (1526-1564). Anul de emisie 1556. Monetăria Kremnitz, K-B. Are greutatea de 0,27 gr şi diametrul de 14,4×15,4 mm.

Mormântul 44 (copil, 6-8 ani) (fig. 8/7). A fost descoperit în caroul 3, la adâncimea de 1,87 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, cu colţurile rotunjite, are dimensiunile de 1,95×0,55 m. Este orientată pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. Scheletul a fost depus în conformitate cu ritul creştin de înhumare: în decubitus dorsal, cu capul orientat spre vest cu o mică deviere spre sud. Are braţele îndoite din cot şi depuse pe oasele cutiei toracice, alăturate. Membrele inferioare sunt întinse, apropiate. În partea exterioară, pe mijlocul gambelor, în sol au fost bătute două cuie mari de fier. Nu au fost identificate urme de la sicriu. Pe fundul gropii funerare a fost descoperit un cui de la raclă, de dimensiuni mici, cu lungimea de 2,6 cm, confecţionat dint-o verigă rectangulară în secţiune, cu dimensiunile de 0,2×0,3 mm (fără floare). Tot aici au fost găsite patru fragmente ceramice, modelate la roata rapidă. Unul are pe una din părţi email de culoare cafenie, peste care s-a aplicat un ornament punctat aplicat cu vopsea albă. Alte două fragmente, de la un vas, sunt modelate din pastă în amestec cu nisip fin şi calcar. Pe gât şi pe pereţi este aplicat un ornament format din linii orizontale de culoare cafenie sub care urmează o bandă lată de până la 0,9 cm de culoare albă, peste care s-a aplicat un ornament în formă de segmente realizate cu vopsea de culoare cafenie. Ceramica poate fi atribuită secolelor XVII-XVIII.

În zona braţelor, pe oasele cutiei toracice, au fost descoperite trei monede. Alte două monede au fost descoperite în partea stângă a oaselor bazinului. 1. Suedia. Şiling. Carl Gustav (1661-1665), Riga. Tocit. Este confecţionată din aramă (imitaţie?). Are greutatea de 0,30 gr şi diametrul de 15,1 mm (fig. 17/4). 2. Imperiul Otoman. Selim al III-lea (1789-1807) 1203-1222 AH. Para. Misir. Are greutatea de 0,23 gr şi diametrul de 14,9 mm (fig. 17/12). 3. Imperiul Otoman. Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH. Para. Misir. Are greutatea de 0,21 gr şi diametrul de 16 mm. Este ruptă marginal. 4. Imperiul Otoman. Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH. Atelier neapreciat. Para. Are greutatea de 20 gr şi diametrul de 14,8 mm. Este ruptă pe margini. 5. Imperiul Otoman. Para. Sec. XVII. Are greutatea de 0,12 gr şi diametrul de 10,9×14,3 mm. Este fragmentată.

Mormântul 45 (copil, 2-3 ani) (fig. 8/2). A fost descoperit în caroul 2, la adâncimea de 1,85 m. Groapa funerară pare sa aibă formă rectangulară, cu colţurile rotunjite. Lăţimea gropii era de 0,55 m. Este orientată pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. A fost dezvelit doar craniul, umerii şi vertebrele din partea superioară a corpului, restul gropii funerare şi al scheletului depăşesc limitele peretelui de est al Secţiunii. Scheletul era depus în conformitate cu ritul creştin de înhumare, în decubitus dorsal, cu capul orientat spre vest, cu o neînsemnată deviere spre sud. Fără inventar.

Mormântul 46 (copil, 5-7 ani) (fig. 7/7). Conturul gropii funerare a fost descoperit în caroul 3, la adâncimea de 1,6 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, aproape trapezoidală, avea lungimea de 1,3 m şi lăţimea în partea superioară de 0,75 m, iar în partea inferioară de 0,55 m. Adâncimea gropii de la nivelul de descoperire era de 0,35 m. Este orientată pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. Au fost identificate resturi de la sicriu. Acesta era lung de 1,25m şi lat de 0,45 m în

partea superioară şi de 0,3 m în parte inferioară. Scheletul era culcat pe spate, cu capul spre vest. O intervenţie tardivă a bulversat partea superioară a mormântului, deranjând craniul, cutia toracică şi braţele scheletului. Poziţia braţelor nu a fost surprinsă cu exactitate, dar se pare că acestea erau uşor îndoite din cot şi depuse pe oasele bazinului. Membrele inferioare erau întinse, depuse paralel.

În zona oaselor cutiei toracice au fost descoperiţi doi nasturi sferoidali de bronz (fig. 10/5). Piesele sunt identice ca formă, au fost modelate prin turnare, au diametrul de 0,7 cm. Sunt prevăzute cu urechiuşă de prindere. Împreună cu aceasta, nasturii au înălţimea de 1,0 şi 1,1 cm.

Mormântul 47 (matur, circa 35 ani) (fig. 5/11). A fost descoperit în caroul 3, la adâncimea de 1,15 m. Mormântul a fost distrus de intervenţiile din perioada modernă. Conturul gropii funerare s-a păstrat doar parţial. Este orientată pe axa est-vest. Au fost descoperite urme de la sicriul din lemn, identificat pe o lungime de 0,25 m. Lăţimea sicriului era de 0,45 m. De la schelet s-a păstrat doar calota craniană.

Lângă craniu a fost descoperită o monedă (fig. 17/2). Reprezintă o para a Imperiului Otoman. Abdulhamid I (1774-1789) 1187-1203 AH. Anul de emisie neprecizat. Para. Misir (Egipt). Are greutatea de 0,28 gr şi diametrul de 14,2 mm.

Mormântul 48 (bărbat, 40-50 ani) (fig. 7/11). Conturul gropii funerare a fost descoperit la adâncimea de 1,55 m, în caroul 2. Groapa funerară, de formă rectangulară cu colţurile rotunjite, a fost cercetată incomplet. Partea de vest, superioară, depăşea limitele Secţiunii. Groapa mormântului a fost cercetată pe lungimea de 1,65 m. Groapa avea lăţimea de 1,1 m. Adâncimea gropii de la nivelul descoperirii era de 0,45 m. Este orientată pe axa est-vest, cu o mică deviere spre sud. Scheletul era întins pe spate, cu capul orientat spre vest. Avea braţele îndoite şi depuse pe oasele bazinului. Membrele inferioare erau întinse, dispuse paralel. Fără inventar.

Mormântul 49 (adolescent, 14-15 ani) (fig. 8/4). **A** fost descoperit în caroul 3, la adâncimea de 1,65m. Cea mai mare parte a gropii funerare a fost distrusă de intervenţiile din perioada modernă. De la mormânt s-a păstrat doar o parte de la groapă şi partea superioară a scheletului. Acesta era orientat pe axa est-vest, cu o neînsemnată deviere spre sud. Scheletul avea partea facială a craniului întoarsă spre stânga. Fără inventar.

Mormântul 50 (bărbat (?), 35-40 ani) (fig. 8/9). A fost descoperit în caroul 2, la adâncimea de 1,55 m. Groapa funerară, de formă rectangulară, cu colţurile rotunjite era orientată pe axa est-vest. Scheletul a fost descoperit la adâncimea de 1,95 m. Era întins pe spate, în decubitus dorsal, cu braţele îndoite din cot şi depuse, alăturat, pe piept. Membrele inferioare erau întinse, depuse paralel. Partea facială a craniului era întoarsă spre stânga. În umplutura gropii funerare au fost descoperite câteva cuie de la sicriu. Au lungimi diferite, de la 4,7 m până la 8,3 cm. Sunt prevăzute cu pălării de forme diferite, circulare (cu diametrul de până la 1,3 cm) sau alungite, cu dimensiunile de 0,4×1,4 cm. Pe fundul gropii funerare au fost descoperite trei fragmente de ceramică, modelată la roata rapidă, din pastă cu nisip mărunt, de culoare galbenă. Pereţii sunt groşi de până la 0,6-0,7 mm. Un fragment are pe partea interioară aplicat un ornament format din dungi late până la 0,4 mm, realizate cu vopsea albă. Ceramica poate fi atribuită secolelor XVI-XVII.

Între oasele cutiei toracice, la adâncimea de 1,98 m a fost descoperită o monedă medievală europeană, cu un grad avansat de uzură, fără a putea fi determinată. Tot aici, în partea dreaptă a oaselor bazinului ai fost descoperite două piese din silex. Se pare că făceau parte dintr-un set pentru aprinderea focului.

Mormântul 51 (matur). A fost descoperit în caroul 3, la adâncimea de 1,75 m. Mormântul a fost distrus în totalitate în perioada modernă. De la schelet s-a păstrat doar calota craniului. Fără inventar.

Mormântul 52 (femeie, 35-40 ani) (fig. 8/3). A fost descoperit la intersecţia carourilor 1 şi 2, la adâncimea de 1,85 m. A fost cercetată doar partea de vest a mormântului, craniul şi oasele de la umeri. Cea mai mare parte a gropii funerare depăşeşte limitele Secţiunii. Groapa funerară era orientată pe axa est-vest, cu o neînsemnată deviere spre sud. Pe porţiunea cercetată, groapa avea lăţimea de 0,7 m, având colţurile rotunjite. Craniul era întors cu partea facială spre stânga. Pe craniu, în regiunea ochiului stâng, a fost descoperit un fragment de ceramică. Este de culoare cărămizie, reprezintă o buză de strachină (?) cu marginea uşor înclinată în exterior şi rotunjită. Grosimea peretelui este de 0,9 cm. Poate fi atribuit secolelor XVI-XVII.

Tabel privind principalele date asupra mormintelor din necropola Măzărache. Săpături 2010

Numărul mormântului	Adâncimea gropii	Orientarea mormântului	Resturi de la sicriu	Vârsta	Sexul	Ambele brațe pe abdomen	Ambele brațe pe piept	Brațul drept pe abdomen, cel stâng pe piept	Brațul stâng pe abdomen, cel drept pe piept	Ambele brațe pe bazin	Brațul stâng pe bazin, cel drept pe umăr	Brațul stâng pe piept, cel drept pe umăr	Brațul stâng pe bazin, cel drept în lungul corpului	Antebrațele pe umar	Poziția brațelor incertă (deranjat)	Inventar	Observații	Figura
1	-0,51	vest-est/S		copil, 4-5 ani													chircit pe dreapta	
2	-0,49	vest-est/S		copil, 5-6 ani											X		piciorul drept fand	
3	-0,59	vest-est		adolescent, 14-15					X							potcoave pentru încălțăminte		
4	-0,63	vest-est/S	X	copil, 4-5 ani				X								monedă, dinar, 1556		
5	-0,75	vest-est/S		copil, 2-3 ani		X										monedă otomană, acce sec. XVI.		
6	-0,86	vest-est/S		adolescent, 12-14		X										monedă, dinar, sec. XVII	a deranjat uşor de M. 7.	
7	-0,90	vest-est		adult, 25-35	F	X											deranjat de M. 6	
8	-0,70	vest-est/S		copil, 6-8 (?)							X					monedă, dinar, 1546		
9	-0,60	vest-est/S		adult	B (?)	X											suprapus peste M. 10	
10	-0,70	vest-est/S	X	adult, 35-45	F	X											suprapus de M. 9	
11	-0,45			adulți													Ag. 1	
12	-0,76	vest-est/S		adult, 20-30	F		X											

Numărul mormântului	Adâncimea gropii	Orientarea mormântului	Resturi de la sicriu	Vârsta	Sexul	Ambele braţe pe abdomen	Ambele braţe pe piept	Braţul drept pe abdomen, cel stâng pe piept	Braţul stâng pe abdomen, cel drept pe piept	Ambele braţe pe bazin	Braţul stâng pe bazin, cel drept pe umăr	Braţul stâng pe piept, cel drept pe umăr	Braţul stâng pe bazin, cel drept în lungul corpului	Antebraţele pe umar	Poziţia braţelor incertă (deranjat)	Inventar	Observaţii	Figura
13	-0,70	vest-est/S	X	adult		X												
14	-0,91	vest-est/S		adult, 20-30	B	X										fragment de ceramică	deranjat de M.15. ceramică, lângă bazin	
15	-0,91	vest-est		adult, 30-40	F (?)										X		deranjat de o groapă modernă	
16	-0,90			adulţi													Agl. 2	
17	-0,66			adulţi													Agl. 3	
18	-0,91	vest-est	X	adult, 40-50	F									X		monedă, dinar, 1600		
19	-0,90	est-vest		copil, 4-6		X										monedă, dinar, sec. XVI ?	orientarea inversată	
20	-0,88	vest-est/S		adult, 35-40	B		X									inel de bronz		
21	-0,85	vest-est/S				X										nasture sferoidal	deranjat de Gr. 5	
22	-0,90			adult, 20-30 + copil	F												Agl. 4 deranjată de o groapă modernă	
23	-0,76			adulţi 20-25, 40-50	F												Agl. 5. a deranjat M. 24	
24	-0,77	vest-est		adolescent, 14	F		X										uşor deranjat de M. 23	

Numărul mormântului	Adâncimea gropii	Orientarea mormântului	Resturi de la sicriu	Vârsta	Sexul	Ambele brațe pe abdomen	Ambele brațe pe piept	Brațul drept pe abdomen, cel stâng pe piept	Brațul stâng pe abdomen, cel drept pe piept	Ambele brațe pe bazin	Brațul stâng pe bazin, cel drept pe umăr	Brațul stâng pe piept, cel drept pe umăr	Brațul stâng pe bazin, cel drept în lungul corpului	Antebrațele pe umar	Poziția brațelor incertă (deranjat)	Inventar	Observații	Figura
25	-0,87	vest-est		adolescent, 14-16		X										monedă, dinar, 1569		
26	-0,95	vest-est/S		adult, 40-50	F									X		monedă, dinar, 1547		
27	-0,95			copil, fetus												monedă, poltorac, 1624	depus în groapă circulară	
28	-1,10	vest-est/S		adult, 25-30 + fetus	F	X										nasture-copcă, 2 monede, dinari din 1537 și 1558	mormânt dublu	
29	-0,65	vest-est	X	adolescent, 14-16	F							X				2 cercei din bronz	cercei din bronz cu mărgele din sticlă	
30	-1,10	vest-est/S		adult, 50-60	F		X									cercel, monedă, dinar, 1552		
31	-1,25	vest-est/S		adult, 30-40	F	X										nasture-copcă, 2 monede: dinar 1552, alta nepreciz.		
32	-0,75			adult												monedă, para otomană din 1789	puternic deranjat	
33	-1,32			adult, 35-45	B												distrus	
34	-1,35			adulți													Agl. 5	
35	-1,64	vest-est		adolescent, 10-12									X			monedă, para otomană 1771		

Numărul mormântului	Adâncimea gropii	Orientarea mormântului	Resturi de la sicriu	Vârsta	Sexul	Ambele braţe pe abdomen	Ambele braţe pe piept	Braţul drept pe abdomen, cel stâng pe piept	Braţul stâng pe abdomen, cel drept pe piept	Ambele braţe pe bazin	Braţul stâng pe bazin, cel drept pe umăr	Braţul stâng pe piept, cel drept pe umăr	Braţul stâng pe bazin, cel drept în lungul corpului	Antebraţele pe umar	Poziţia braţelor incertă (deranjat)	Inventar	Observaţii	Figura
36	-1,80	vest-est		adult, 50-60, +copil, 4-6	F									X		monedă, para ? acce? sec. XVII	mormânt dublu	
37	-1,76	vest-est/S		copil, 8-10											X	monedă, para otomană, 1774		
38	-1,57																distrus de intervenţii moderne	
39	-1,56	vest-est		adult, 35-50	B		X									50 de cuie, de la sicriu	uşor deranjat	
40	-1,55			adolescent, 12-14											X		parţial distrus de M. 39.	
41	-1,65			adulţi													Agl. 7	
42	-1,95	vest-est/S		adult, 35-40	B									X		4 nasturi sferoidali de argint; 10 nasturi de os	uşor deranjat	
43	-1,73	vest-est		copil, 1 an			X									monedă, dinar 1556		
44	-1,87	vest-est/S		copil, 6-8			X									5 monede: 1 - Suedia, sec. XVII; 4 – para otomane XVII-XIX; 2 cuie de fier		

Numărul mormântului	Adâncimea gropii	Orientarea mormântului	Resturi de la sicriu	Vârsta	Sexul	Ambele brațe pe abdomen	Ambele brațe pe piept	Brațul drept pe abdomen, cel stâng pe piept	Brațul stâng pe abdomen, cel drept pe piept	Ambele brațe pe bazin	Brațul stâng pe bazin, cel drept pe umăr	Brațul stâng pe piept, cel drept pe umăr	Brațul stâng pe bazin, cel drept în lungul corpului	Antebrațele pe umar	Poziția brațelor incertă (deranjat)	Inventar	Observații	Figura
45	-1,85	vest-est/S		copil, 2-3											X		cercetat parțial	
46	-1,60	vest-est/S	X	copil, 5-7						X						2 nasturi sferoidali de bronz	parțial distrus	
47	-1,15	vest-est	X	adult, 35												monedă, para s. XVIII	parțial distrus	
48	-1,55	vest-est/S		adult, 40-50						X							cercetat parțial	
49	-1,65	vest-est/S		adolescent, 14-15								.			X		parțial distrus	
50	-1,55	vest-est		adult, 35-50	B		X									Monedă europeană; 2 fr. silex		
51	-1,75			adult													distrus	
52	-1,85	vest-est/S		adult, 35-40	F												cercetat parțial	

Bibliografie

Agulnicov 2007: S. Agulnicov, Necropola medievală târzie de lângă satul Budeşti. Revista Arheologică s.n. 1-2, vol. III, 2007, 339-343.

Agulnicov, Popovici 2012: S. Agulnicov, S. Popovici, Harta arheologică a municipiului Chişinău. In: Chişinău – vatră de istorie şi civilizaţie (sub tipar).

Andronic, Neamţu, Dinu 1967: Al. Andronic, Eu. Neamţu, M. Dinu, Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iaşi. ArhMold V, 1967, 169-285.

Ariès 1996: Ph. Ariès, Omul în faţa morţii, vol. I-II (Bucureşti 1996).

Artimon 1998: Al. Artimon, Civilizaţia medievală urbană din secolele XIV-XVII (Bacău, Tg. Trotuş, Adjud) (Iaşi 1998).

Artimon 2000: Al. Artimon, Viaţa spirituală în oraşele din sud-vestul Moldovei (secolele XIV-XVII). Arheologia medievală III, 2000, 59-84.

Bacumenco-Pârnău et al. 2010: L. Bacumenco-Pârnău, I. Ursu, V. Vornic, V. Iarmulschi, A. Pelivan, Consideraţii preliminare privind cercetările arheologice de la Lozova (r-nul Străşeni) din anul 2010. In: Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (ediţia a XX-a), 14-15 octombrie 2010. Program, rezumatul comunicărilor (Chişinău 2010), 25-27.

Batariuc 1993: P.-V. Batariuc, Necropola medievală de la Suceava-Câmpul Şanţurilor. ArhMold XVI, 1993, 229-249.

Bâzgu, Tentiuc 2003: E. Bâzgu, I. Tentiuc, Datarea Bisericii Adormirea Domnului din Căuşeni – o problemă deschisă. In: Patrimoniul cultural al judeţului Tighina (Chişinău 2003), 38-54.

Berechet 1924: Şt. Berechet, Cinci biserici din Chişinău. In: Comisiunea monumentelor istorice. Secţia din Basarabia. Anuar, v. I (Chişinău 1924), 136-141.

Bezviconi 1996: Gh. Bezviconi, Semimileniul Chişinăului (Chişinău 1996).

Boldur 1992: Al. Boldur, Istoria Basarabiei (Chişinău 1992).

Boldureanu 2007: A. Boldureanu, Cronica descoperirilor monetare (I). Tyragetia s.n. 1, vol. I [XVI], 2007, 351-360.

Brihuneţ 2007: Em. Brihuneţ, Istoria şi tradiţia exploatării cimitirelor din Republica Moldova. In: Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului tradiţional din Republica Moldova. Materialele Conferinţei Internaţionale, Chişinău 2-4 august 2007 (Chişinău 2007), 173-184.

Bubulici, Kurciatov 2005: V. Bubulici, S. Kurciatov, Cercetările arheologice de salvare în curtea Bisericii Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni în vara anului 2004. Revista Arheologică s.n. 2, vol. I, 2005, 402-416.

Cantacuzino 1971: Gh. Cantacuzino, Les tombes des bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec les communautés hérétiques byzantines et balkaniques. In: Actès du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6-12 septembrie 1971 (Bucarest 1971), 515-528.

Călători 1970: Călători străini despre Ţările Române, II (Bucureşti 1970).

Cândea 1995: I. Cândea, Brăila. Origini şi evoluţie până la jumătatea secolului al XVI-lea (Brăila 1995).

Ciobanu 1996: St. Ciobanu, Chişinăul (Chişinău 1996).

Ciocanu 2002: S. Ciocanu, Consideraţii privind Biserica Naşterii Maicii Domnului (Măzărache). In: Limba Română. Revistă de ştiinţă şi cultură, nr. 4-5 (Chişinău 2002), 74-80.

Ciocanu 2007: S. Ciocanu, Chisinau – A Historic City in the Process of Disappearing. In: Heritage at Risk. ICOMOS world report 2006/2007 on monuments and sites in danger (München 2007), 115-116.

Chirtoacă 2008: I. Chirtoacă, Chişinău. In: Destin românesc. Revistă de istorie şi cultură, nr. 4 (56), An III (XIV) (Chişinău 2008), 137-153.

Cocârlă 1991: P. Cocârlă, Târgurile şi oraşele Moldovei în epoca feudală (sec. XV-XVII) (Chişinău 1991).

Colesnic 1997: I. Colesnic (ed.), Chişinău. Enciclopedie (Chişinău 1997).

Comşa 1976: E. Comşa, Cimitirul. In: Dinogetia, I, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn (Bucureşti 1976), 367-373.

Comşa 1985: M. Comşa, Cimitirul medieval de la Bucov-Tioca. In: Muzeul de Istorie şi Arheologie Prahova (Ploieşti 1985), 45-60.

Damian 1993: O. Damian, O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru (jud. Tulcea). SCIVA 1, 44, 1993, 81-113.

DRH 1975: Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Vol. I (1384-1448) (Bucureşti 1975).

Dron 1995: I. Dron, Cu privire la originea numelui topic Chişinău. In: Revista de lingvistică şi ştiinţă literară, nr. 3 (Chişinău 1995), 147-150.

Dron 1996: I. Dron, Numele Chişinăului. In: Tineretul Moldovei, 3 martie 1996.

Dron 2001: I. Dron, Chişinău. Schiţe etnotoponimice (Chişinău 2001).

Dumitriu 2006: L. Dumitriu, Objets de parure de la nécropole de Vadu Anei. In: Cercetări Arheologice, XIII (Bucureşti 2006), 341-362.

Durand 1988: M. Durand, Archeologie du cimetière medieval au sud-est du l'Oise. Relation avec l'habitat, evolution des rites et des pratiques funeraires, paleodemographie. Revue Archeologique de Picardie, 1988, 3-180.

Eşanu 1993: A. Eşanu, Şcoala domnească la Chişinău la începutul secolului al XIX-lea. Revista de istorie a Moldovei 3, 1993, 14-20.

Eşanu 1998: A. Eşanu, Chişinău. File de istorie (Chişinău 1998).

Eşanu 2001: A. Eşanu, Moldova medievală. Structuri executive, militare şi ecleziastice. Studii (Chişinău 2001).

Eşanu, Eşanu 1997/1998: A. Eşanu, V. Eşanu, Chişinăul – oază de cultură şi civilizaţie românească (sec. XV - încep. sec. XIX). In: Destin românesc. Revistă de istorie şi cultură, nr. 17, an. V, (I) 3/1997, 21-39; (II) 1/1998, 13-22 (Chişinău 1997/1998).

Grosu 1997: V. Grosu, Fântâna arteziană. In: Chişinău de seară, 4 octombrie 1997.

Grosu 2000: V. Grosu, Originea oraşului Chişinău şi a Bisericii Măzărache (Chişinău 2000).

Hanuliak 2000: M. Hanuliak, Burial Grounds-Source of Knowledge about the Great Moravian Period. In: Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th century (Bratislava 2000), 133-147.

Hîncu 1996: I. Hîncu, Cercetări arheologice în Chişinău. In: Moldova suverană, 26 octombrie 1996.

Hîncu 2003: I. Hîncu,Vetre strămoşeşti din Republica Moldova (Chişinău 2003).

Hotnog 1936: T. Hotnog, Numele topic Chişinău. In: Anuarul Liceului naţional din Iaşi (Iaşi 1936).

Kolnikova 1967: E. Kolnikova, Obolus mrtvych vo vcasostredovekych hroboch na Slovenski. In: Slovenská Archeológia 1, XV, 1967, 238-241.

Lauwers 1999: M. Lauwers, Le cimetière dans le Moyen Âge latin. Lieu sacré, saint et religieux. In: Annales. Histoire, Sciences sociales. 54e année, N. 5, 1999, 1047-1072.

Mareş 2009: I. Mareş, Biserica Sfântul Gheorghe (Mirăuţi) din Suceava – prima catedrală mitropolitană a Moldovei (Suceava 2009).

Matei, Emandi 1980: M.D. Matei, Em.I. Emandi, Necropola feudal-timpurie de la Vornicenii Mari (jud. Suceava). SCIVA 4, 31, 1980, 585-597.

Mănucu-Adameşteanu 1980: Gh. Mănucu-Adameşteanu, Necropola medievălă de la Enisala. Peuce VIII, 1980, 473-496.

Mănucu-Adameşteanu 1984: Gh. Mănucu-Adameşteanu, Aspecte ale ritului şi ritualului în lumina descoperirilor din necropola medievală de la Enisala. Peuce IX, 1984, 355-362.

MEF 1978: Moldova în epoca feodalismului, vol. II. Documente slavo-moldoveneşti. Veacurile XV-XVI (Chişinău 1978).

Mihai 1998: D. Mihai, Mormântul unei femei din familia Frangulea, din necropola nr. 1 de la Piua Petri (Oraşul de Floci), com. Ciurgeni, jud. Ialomiţa. Arheologia medievală II, 1998, 139-144.

Mihail, Mihail 1986: P. Mihail, Z. Mihail, Necropola de la Vornicenii Mari, jud. Suceava (sec. XI-XII): o ipoteză. In: Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol", XXIII, 1 (Iaşi 1986), 405-407.

Mîrţu 1969: Fl. Mîrţu, Prezenţe arheologice bogomilice în zona Cîmpulungului muscelean. In: Studii şi cercetări, II (Piteşti 1969), 219-229.

MO 2010: Monitorul oficial al Republicii Moldova, Anul XVII (3548-3550), Nr. 15-17, 2 februarie 2010.

Năstase 1998: L.P. Năstase, Arhitectul A.I. Bernardazzi (pagini de biografie şi creaţie). In: Destin românesc. Revistă de istorie şi cultură, nr. 17, an. V, 1/1998 (Chişinău 1998), 98-105.

Niculiţă 1998: A. Niculiţă, Un tezaur medieval monetar găsit în oraşul Chişinău (155(5?)-1672). Tyragetia VI-VII, 1998, 135-142.

Oţa 1998: I.S. Oţa, Mormintele bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XV). Arheologia medievală II, 1998, 113-124.

Oţa 2006: S. Oţa, Les sepultures bogomiles de Vadu Anei. In: Cercetări Arheologice, XIII (Bucureşti 2006), 309-321.

Paragină 2002: A. Paragină, Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaţilor în secolele X-XV (Brăila 2002).

Păunescu, Teodor 2006: A. Păunescu, E.S. Teodor, La nécropole de Brăneşti-Vadu Anei. In: Cercetări Arheologice, XIII (Bucureşti 2006), 275-307.

Petrov 1998: Gh. Petrov, Un vechi cimitir românesc la fost biserică greco-catolică din Orăştie (jud. Hunedoara). Arheologia medievală II, 1998, 129-138.

Postică 2006: Gh. Postică, Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996-2001 (Iaşi 2006).

Sainciuc 2000: L. Sainciuc, Colina antenelor de bruiaj (Chişinău 2000).

Spinei, Popovici 1985: V. Spinei, R. Popovici, Cercetările arheologice din necropola medievală de la Hudum, jud. Botoşani. ArhMold X, 1985, 74-88.

Spinei, Popovici 1988: V. Spinei, R. Popovici, Săpăturile arheologice din necropola medievală de la Hudum (1987). ArhMold XII, 1988, 233-247.

Spinei, Alexianu, Butnaru 1985: V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, Săpăturile arheologice de la Doina-Girov din 1982-1983. Memoria Antiquitatis IX-XI, 1985, 227-260.

Şovan, Mihăilescu-Bîrliba 1995: O.-L. Şovan, V. Mihăilescu-Bîrliba, Cercetări în cimitirul de la Joldeşti-Botoşani. ArhMold XVIII, 1995, 213-227.

Stancu 2006: P. Stancu, Monnaies découvertes dans la nécropole et l'établisment medievale de Brăneşti-Vadu Anei. In: Cercetări Arheologice, XIII (Bucureşti 2006), 331-340.

Tentiuc 1996: I. Tentiuc, Populaţia din Moldova centrală în secolele XI-XIII (Iaşi 1996).

Tentiuc 2001: I. Tentiuc, Particularităţi şi semnificaţii ale ritului şi ritualului funerar în spaţiul est-carpatic în secolele XI-XIII. Tyragetia X, 2001, 123-130.

Tentiuc 2004: I. Tentiuc, Aspects of Funeral Rite and Ritual in the Prut-Dniestr Region – End of First Millenium, Beginning of Second Millenium (The Moleşti-Ialoveni Necropolis). In: Aspects of Spiritual life in South East Europe from Prehistory to the Middle ages (Iaşi 2004), 323-327.

Tentiuc, Bubulici 2011: I. Tentiuc, V. Bubulici, Descoperiri monetare în cimitirul medieval al Bisericii Măzărache din Chişinău (săpăturile din anul 2010). Tyragetia s.n. 1, vol. V [XX], 2011, 301-309.

Tentiuc, Cereteu 2003: I. Tentiuc, I. Cereteu, Raport ştiinţific privind investigaţiile arheologice din anul 2002 la Biserica Adormirii Maicii Domnului de la Căuşeni (Chişinău 2003). Arhiva MNAIM, Nr. inv. 405.

Tentiuc, Vasilache 2011: I. Tentiuc, M. Vasilache, Contribuţii la istoria arheologică a Chişinăului (catalogul monumentelor arheologice). Tyragetia s.n. 1, vol. V [XX], 2011, 333-352.

Teodor 1991: D.Gh. Teodor, Creştinismul la est de Carpaţi. De la origini pînă în secolul al XIV-lea (Iaşi 1991).

Uzina de apa 2002: Uzina de apă Chişinău. Фабрика воды Кишинэу (1892-2002) (Chişinău 2002).

Vasiliu 1980: I. Vasiliu, Observaţii cu privire la mormintele de inhumaţie de la Troesmis. Peuce VIII, 1980, 218-229.

Vornic et al. 2011:, V. Vornic, I. Ursu, L. Bacumenco-Pârnău, L. Ciobanu, Noi descoperiri în necropola medievală de la Lozova (r-nul Străşeni). In: Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (ediţia a XXI-a), 20-21 octombrie 2010. Program, rezumatul comunicărilor (Chişinău 2011), 28-30.

Бубис 1997: И.М. Бубис, Зодчие Бернардацци (Кишинэу 1997).

Даутова 1977: Р.А. Даутова, Функции арабоязычных монет в позднесредневековых могильниках Чечено-Ингушетии. In: Археология и вопросы атеизма (Грозный 1977), 75-78.

Бырня, Нудельман, Рябой 1990: П.П. Бырня, А.А. Нудельман, Т.Ф. Рябой, Два монетно-вещевых клада XVI и XVII вв. В сб.: Археологические исследования в Молдавии в 1985 г. (Кишинев 1990), 239-249.

Дмитриев, Драгнев 1960: П.Г. Дмитриев, Д.М. Драгнев, К вопросу о происхождении названия города Кишинева и первых упоминаниях о нем. В: Тезисы докладов второй конференции молодых ученых Молдавии (Кишинев 1960), 6-7.

Дрон 1989: И. Дрон, Является ли *Кишинэу* латинизмом или тюркизмом. Советская тюркология 1, 1989, 80-86.

История 1966: История Кишинева. 1466-1966 (Кишинев 1966).

Кишинев 1984: Кишинев. Энциклопедия (Кишинев 1984).

Нудельман 1976: А.А. Нудельман, Топография кладов и находок единичных монет (Кишинев 1976).

Нудельман 1985: А.А. Нудельман, Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе (Кишинев 1985).

Раевский 1964: Н.Д. Раевский, Топониме де орижине ираникэ ши турчикэ. In: Лимба ши литература молдовеняскэ, 1, 1964, 60-65.

Ременко 1972а: Г. Ременко, Кишинэу ла Албишоара. In: Кишинэул де сарэ, 7 аугуст 1972.

Ременко 1972б: Г. Ременко, Стрэжерул де пятрэ, In: Кишинэул де сарэ, 28 аугуст 1972.

Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984: Г.Б. Федоров, Г.Ф. Чеботаренко, М.С. Великанова, Бранештский могильник X-XI вв. (Кишинев 1984).

Фоменко 1969: В.Г. Фоменко, Еще о топониме Кишинев. В сб.: Ономастика (Москва 1969).

Хынку 1970: И.Г. Хынку, Лимбарь – средневековый могильник XII-XIV веков в Молдавии (Кишинев 1970).

Хынку 1973: И.Г. Хынку, Кэпрэрия – памятник культуры X-XII вв. (Кишинев 1973).

Хынку 1987: И.Г. Хынку, Археологические памятники г. Кишинева (Кишинев 1987).

Юбилейный 1913: Юбилейный сборник города Кишинева, 1812-1912 (Кишинев 1913).

The results of archaeological research in the Mazarache Church of Chişinău in 2010

Abstract

In the summer of 2010 archaeological excavations in the historic part of Chişinău were carried out. The earliest written records about the Chişinău show that the historic core was located in the lower part of the modern city, near the river of Bâc. Apparently, the locality already existed in the 14th century, before the Golden Horde was ousted from the south-eastern part of the Carpathian-Dniester land in 70s-80s of this century. On the opposite, left side of the river there was located the settlement of *the Tatar times* mentioned in the sources.

On the right bank of the Bâc River, on top of a hill at the foot of which there was a spring, there is the Intercession (Mazarache) Church that was built in 1739-1740 (Eşanu 1998, 56), 1742 (Ciocanu 2002, 39-43) or, according to some data, in 1752 (Kishinev 1984, 324). According to researchers, the stone church was built on site of an ancient wooden one, burned by Turkish troops in 1739 during the Russian-Turkish war of 1735-1739 (Eşanu 2001, 147).

Archaeological excavations conducted in the immediate vicinity of the Mazarache Church revealed some ceramic materials of the Late Bronze and Early Iron Ages, as well as ample evidence of the existence of a settlement and burial site of the medieval and modern times.

Among the most interesting finds we can mention an earthen fortress moat, which refers, apparently, to the 16th-17th centuries. Having a depth of 4,5 m and width at the top to 5,1 m, it would close access to the cape, where the cemetery was located. To the west of the cape the remains of a dwelling with a stone vault, referring to the 17th-18th centuries, were investigated. There were found well-preserved remains of a monumental architectural structure of red brick, determined by us as a part of the urban water supply catchment galleries constructed by A.I. Bernardazzi in the late 19th century (Bubis 1997, 59-62).

Excavations were carried out in the south-western periphery of the cemetery and directly at the northern apse of the church. The excavation area is 88 sq. m. There were investigated 52 burials. All of them are in the Christian tradition. More than half of the skeletons belong to children or teenagers. Skeletons lie on the back, face up, or on the right or left side. The arms are bent at the elbows, hands on chest, abdomen or, more rarely, on the collarbone. A special attention was drawn to a children's burial, the head oriented to the west, in a highly flexed position on the right side.

Inventory of burials is quite poor. In different burials there have been found from one to five coins, as well as bone, bronze or silver buttons of various types, earrings, rings and fragments of ceramics. In burials of the Mazarache Church cemetery of Chisinau 29 coins were found. Of these, 13 specimens belong to the Hungarian issuers of the 16th - early 17th centuries, a silver poltorak of the Polish-Lithuanian Commonwealth of the early 17th century, and a silver Swedish shilling of the second half of that century. A third, undefined, poorly preserved European coin, obviously, refers to these issuers. Ottoman coins (13 pieces) are in the majority of 18th - early 19th centuries. Three Ottoman coins belong to the 16th-17th centuries.

Discovery of these coins in burials can be explained by the fact that the Hungarian silver denarii depict Our Lady with the Child and were worn in 6th-17th centuries as an icon, mostly by children and women (at least according to our observations in the course of investigation of burial grounds). It must be noted that the finds of coins in the graves of the Mazarache Church cemetery were observed only in the graves of children, adolescents, and, rarely, women. This shows the existed practice of wearing of silver coins as a talisman, both in the Middle Ages and in modern times. If they originally worn the coins with the image of Our Lady with the Child, later, in the 18th - the beginning of 19th century, they become to wear, symbolically (Dautova 1977, 75-78), any silver coins, including the Ottoman akçe and para.

As a result of the investigation of the medieval cemetery in Chisinau it can be also stated that in the middle and in the second half of the 16th century a territory of the cape around the supposed wooden church was fully occupied with the local Christian community burials.

Recent burials refer to the first two decades of the 19th century, until 1827, when a stone wall around the church was built, and burials were prohibited.

List of Illustrations:

Fig. 1. Plan of the Mazarache Cape.

Fig. 2. Mazarache Church. Plan of excavations I, II и III.

Fig. 3. Mazarache Church. Household pits.

Fig. 4. Mazarache Church. Pit 8.

Fig. 5. Mazarache Church. Burials of the medieval necropolis: 1 - B. 4; 2 - B. 8; 3 - B. 13; 4 - B. 3; 5 - B. 15; 6 - B. 6; 7 - B. 7; 8 - B. 5; 9 - B. 5; 10 - B. 1; 11 - B. 47; 12 - B. 4; 13 - B. 11; 14 - B. 12; 15 - B. 10; 16 - B. 10; 17 - B. 9.

Fig. 6. Mazarache Church. Burials of the medieval necropolis: 1 - B. 30; 2 - B. 29; 3 - B. 19; 4 - B. 22 (Agglomeration of bones 4); 5 - B. 17 (Agglomeration of bones 3); 6 - B. 16 (Agglomeration of bones 2); 7 - B. 21; 8 - B. 31; 9 - B. 20; 10 - B. 18.

Fig 7. Mazarache Church. Burials of the medieval necropolis: 1 - B. 33; 2 - B. 34 (Agglomeration of bones 6); 3 - B. 28; 4 - B. 25; 5 - B. 38; 6 - B. 37; 7 - B. 46; 8 - B. 23 (Agglomeration of bones 5); 9 - B. 24; 10 - B. 26; 11 - B. 48.

Fig. 8. Mazarache Church. Burials of the medieval necropolis: 1 - B. 41; 2 - B. 45; 3 - B. 52; 4 - B. 49; 5 - B. 35; 6 - B. 27; 7 - B. 44; 8 - B. 36; 9 - B. 50; 10 - B. 40; 11 - B. 42; 12 - B. 39; 13 - B. 43.

Fig. 9. Mazarache Church. The typology of the medieval cemetery burials.

Fig. 10. Mazarache Church. Adornments and details of clothing from burials. Buttons: 1, 2, 6-11, 13, 14, 17, 23, 24 - B. 42; 3, 5 - B. 42; 4 - B. 46; 15 - B. 30; 18 - B. 31; 19-20 - B. 28. Earrings: 12, 22 - B. 29; 21 - B. 30. Rings: 25 – cultural layer; 26 - B. 20. 3-5, 15, 16, 18-20 - copper; 17, 23, 24 - silver; 1, 2, 6-11, 13, 14 - bone.

Fig. 11. Mazarache Church. The individual finds: 3 - B. 31; 15 - B. 39; 1, 2, 4-14, 16-20 - cultural layer. 2-4, 7-14, 16-20 - iron; 1, 5 - lead; 6, 15 - copper and iron.

Fig. 12. Mazarache Church. The individual finds: 1-2 - B. 50; 3 - dwelling with cellar; 4-9 - cultural layer. 1, 2 - flint; 3 - steatite; 4, 8-9 - stone; 5, 7 - ceramics; 6 - bone.

Fig. 13. Hill of the Mazarache Church. Pottery from the earthen fortress moat.

Рис. 14. Hill of the Mazarache Church. Pottery from the earthen fortress moat (1, 3, 5-7, 9) and from the cultural layer (2, 4, 8).

Fig. 15. Pottery from the dwelling with a stone cellar.

Fig. 16. Dwelling with a stone cellar (1, 3 - section, 2 - plan) and water supply galleries of the 19th century (4-7 - section) (figure of the architect G. Bulat).

Fig. 17. Mazarache Church. Coins from the medieval cemetery burials: 1 - B. 28; 2 - B. 47; 3 - B. 44; 4 - B. 43; 5 - B. 31; 6 - B. 25; 7 - B. 35; 8 - B. 37; 9 - B. 8; 10 - B. 4; 11 - B. 32; 12 - B. 44; 13 - B. 27; 14 - B. 40.

Результаты археологических исследований у Мазаракиевской церкви Кишинева в 2010 году

Резюме

Летом 2010 года были проведены археологические спасательные раскопки в исторической части Кишинева. Самые ранние письменные источники о Кишиневе свидетельствуют, что историческое ядро располагалось в нижней части современного города, прилегающей к реке Бык. Населенный пункт существовал, по всей видимости, уже в XIV веке, до вытеснения Золотой Орды из юго-восточной части Карпато-Днестровских земель в 70-80 годы указанного столетия. На противоположной, левой стороне реки располагалось упомянутое в источниках поселение *татарского времени*.

На правом берегу реки Бык, на вершине холма, у подножья которого находился источник, располагается Покровская (Мазаракиевская) церковь, построенная в 1739-40 гг. (Eşanu 1998, 56), в 1742 (Ciocanu 2002, 39-43) или, по некоторым данным, в 1752 году (Кишинев 1984, 324). По мнению исследователей, каменная церковь была построена на месте более древней деревянной, сожженной турецкими войсками в 1739 году, в период русско-турецкой войны 1735-1739 гг. (Eşanu 2001, 147).

Археологические раскопки, проведенные в непосредственной близи от Мазаракиевской церкви, позволили выявить отдельные керамические материалы позднебронзового и раннежелезного веков, а также многочисленные свидетельства существования поселения и могильника средневекового и нового времени.

Из наиболее интересных находок отметим ров земляной крепости, относящийся, по-видимому, к XVI-XVII вв. При глубине 4,5 м и ширине в верхней части до 5,1 м, он закрывал доступ на мыс, где располагалось кладбище. К западу от мыса исследованы остатки наземного жилища с каменным подвалом, относящиеся к XVII-XVIII вв. Здесь же обнаружены хорошо сохранившиеся остатки монументального архитектурного строения из красного кирпича, определенного нами как часть водосборных галерей городского водопровода конца XIX века работы А.И. Бернардацци (Бубис 1997, 59-62).

Раскопки произведены на юго-западной периферии могильника и непосредственно у северной апсиды церкви. Разбиты три раскопа площадью 88 м². Исследовано 52 погребения. Все они выполнены по христианскому обряду. Более половины костяков принадлежали детям или подросткам. Костяки лежали довольно однообразно: на спине, лицом вверх, или на правом или левом боку. Руки согнуты в локтях, кисти на груди, животе или, реже, на ключицах. Обращает на себя внимание детское погребение, ориентированное головой на запад, в сильно скорченном положении на правом боку.

Инвентарь погребений довольно бедный. В разных погребениях были найдены от одной до пяти монет, а также костяные, бронзовые или серебряные пуговицы различных типов; серьги, перстни и отдельные фрагменты керамики. В погребениях кладбища Мазаракиевской церкви Кишинева обнаружено 29 монет. Из них 13 экземпляров принадлежат венгерским эмитентам XVI - начала XVII веков, одна серебряная монета – полторак Речи Посполитой начала XVII века, другая – шведский шиллинг второй половины того же века. К этим эмитентам, очевидно, относится и третья, неопределенная, плохо сохранившаяся европейская монета. Османские монеты (13 экземпляров) относятся в подавляющем большинстве к XVIII - началу XIX века. Три османских монеты относятся к XVI-XVII векам.

Выявление указанных монет в погребениях можно объяснить тем, что на венгерских серебряных денариях изображена Божья Матерь с младенцем, которую в XVI-XVII веках носили как иконку в основном дети и женщины (по крайней мере, по нашим наблюдениям в процессе исследования могильника средневекового и нового времени). Отметим, что находки монет в погребениях кладбища Мазаракиевской церкви отмечаются исключительно в погребениях детей, подростков и, реже, женщин. Это свидетельствует о существовавшей практике ношения христианами местной общины серебряных монет в качестве оберега, как в период средневековья, так и в новое время. Если первоначально носили монеты с изображением Божьей Матери с младенцем, позже, в XVIII - начале XIX-го века, стали носить, символически (Даутова 1977, 75-78), любые серебряные монеты, в том числе и османские акче и пара.

Исследование кладбища средневекового Кишинева позволяет также констатировать, что уже в середине и во второй половине XVI-го века мыс вокруг предполагаемой деревянной церкви был полностью занят погребениями местной христианской общины.

Последние захоронения относятся к первым двум десятилетия XIX-го столетия, до 1827 года, когда вокруг церкви была возведена каменная ограда, а захоронения были запрещены.

Список иллюстраций:

Рис. 1. План Мазаракиевского мыса.

Рис. 2. Мазаракиевская церковь. План раскопов I, II и III.

Рис. 3. Мазаракиевская церковь. Хозяйственные ямы.

Рис. 4. Мазаракиевская церковь. Яма 8.

Рис. 5. Мазаракиевская церковь. Погребения средневекового некрополя: 1 - П. 4; 2 - П. 8; 3 - П. 13; 4 - П. 3; 5 - П. 15; 6 - П. 6; 7 - П. 7; 8 - П. 5; 9 - П. 2; 10 - П. 1; 11 - П. 47; 12 - П. 4; 13 - П. 11; 14 - П. 12; 15 - П. 10; 16 - П. 10 ; 17 - П. 9.

Рис. 6. Мазаракиевская церковь. Погребения средневекового некрополя: 1 - П. 30; 2 - П. 29; 3 - П. 19; 4 - П. 22 (скопление костей 4); 5 - П. 17 (скопление костей 3); 6 - П. 16 (скопление костей 2); 7 - П. 21; 8 - П. 31; 9 - П. 20; 10 - П. 18.

Рис. 7. Мазаракиевская церковь. Погребения средневекового некрополя: 1 - П. 33; 2 - П. 34 (скопление костей 6); 3 - П. 28; 4 - П. 25; 5 - П. 38; 6 - П. 37; 7 - П. 46; 8 - П. 23 (скопление костей 5); 9 - П. 24; 10 - П. 26; 11 - П. 48.

Рис. 8. Мазаракиевская церковь. Погребения средневекового некрополя: 1 - П. 41; 2 - П. 45; 3 - П. 52; 4 - П. 49; 5 - П. 35; 6 - П. 27; 7 - П. 44; 8 - П. 36; 9 - П. 50; 10 - П. 40; 11 - П. 42; 12 - П. 39; 13 - П. 43.

Рис. 9. Мазаракиевская церковь. Типология трупоположений средневекового некрополя.

Рис. 10. Церковь Мэзэраке. Предметы украшения и детали одежды из погребений. Пуговицы: 1, 2, 6-11, 13, 14, 17, 23, 24 - П. 42; 3, 5 - П. 42; 4 - П. 46; 15 - П. 30; 18 - П. 31; 19-20 - П. 28. Серги: 12, 22 - П. 29; 21 - П. 30. Кольца: 25 - культурный слой; 26 - П. 20. 3-5, 15, 16, 18-20 - медь; 17, 23, 24 - серебро; 1, 2, 6-11, 13, 14 - кость.

Рис. 11. Мазаракиевская церковь. Индивидуальные находки: 3 - П. 31; 15 - П. 39; 1, 2, 4-14, 16-20 - культурный слой. 2-4, 7-14, 16-20 - железо; 1, 5 - свинец; 6, 15 - медь и железо.

Рис. 12. Мазаракиевская церковь. Индивидуальные находки: 1-2 - П. 50; 3 - жилище с погребом; 4-9 - культурный слой. 1, 2 - кремень; 3 - стеатит; 4, 8-9 - камень; 5, 7 - керамика; 6 - кость.

Рис. 13. Холм Мазаракиевской церкви. Керамика из рва земляной фортификации.

Рис. 14. Холм Мазаракиевской церкви. Керамика из рва средневековой фортификации (1, 3, 5-7, 9) и из культурного слоя (2, 4, 8).

Рис. 15. Керамика из жилища с каменным погребом.

Рис. 16. Жилище с каменным погребом (1, 3 - разрез, 2 - план) и галереи водопровода XIX века (4-7 - разрез) (рис. арх. Г. Булат).

Рис. 17. Мазаракиевская церковь. Монеты из погребений средневекового некрополя: 1 - П. 28; 2 - П. 47; 3 - П. 44; 4 - П. 43; 5 - П. 31; 6 - П. 25; 7 - П. 35; 8 - П. 37; 9 - П. 8; 10 - П. 4; 11 - П. 32; 12 - П. 44; 13 - П. 27; 14 - П. 40.

19.03.2012

Dr. Ion Tentiuc, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ion_tentiuc@yahoo.com

Valeriu Bubulici, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

Mariana Vasilache, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: arhmariana@yahoo.com

Livia Sîrbu, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

THE METHOD OF POLYPOLARIZATION: AN EXPERIMENT IN STUDYING THE ANCIENT FABRICS FROM NOYON UUL

Vadim E. Kulikov, Elena Yu. Mednikova, Yulia I. Elikhina, Sergey S. Miniaev

Preface

In 1920s, the Mongolo-Tibetan Expedition led by P.K. Kozlov dug out the numerous ancient artifacts from kurgans built over the elite tombs of the Xiongnu (the Asiatic Huns), located in the Noyon uul mountains in Northern Mongolia. Silk and wool fabrics, mainly dating from the 1st century AD, comprised the main part of the collection. Over the years, the finds became the subject of both stylistic and technical analyses (Воскресенский, Тихонов 1932; Руденко 1962; Лубо-Лесниченко 1994; Миняев 1981; Миняев 2010). The first technical analyses were done soon after the discoveries in the Laboratory of Archaeological Technology of GAIMK (today it is the Institute for the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, IIMK RAN), however, an attempt to determine the species of animal the wool was obtained for making felt, fabrics, and threads led scholars to inconclusive and contradictory results (Воскресенский, Кононов 1932). In recent years, the Noyon uul textiles kept in the Oriental Section of the State Hermitage Museum have been studied with the newly created method of polypolarization.

The method

Polypolarization, a system for the optical electronic, contactless study of minerals and organic structures, was developed in the Institute for the Study of Material Culture, Russian Academy of Sciences (Куликов и др. 2008; Куликов и др. 2009); it is described in detail in a series of publications (Куликов и др. 2009; Куликов и др. 2010; Kulikov et al. 2010). The great benefit of this method, especially for archaeology, is the extremely small size of samples needed for the analysis that preserves the shape and structure of the object in study.

In order to explore the ancient fabrics by the method of polypolarization, the scholars created the bank of standard photographs in polarization of animal hair, as well as plant and animal fibers. At first, the method was used for the analyses of the felt carpet from kurgan no. 6 from the Noyon uul cemetery (the State Hermitage inventory no. MR-1958/1959). The selected samples of felt and threads of the carpet's décor had been compared with etalon samples. Comparison of microphotographs of the etalons of wool and samples of the carpet allowed us to conclude that the fineness (the size of the cross-section of an individual thread) and configuration of the middle part of the hair (the cortex) of felt and threads of the carpet are typical for camel hair (Куликов и др. 2009).

Thus, the first experiment with the use of the polypolarization method for the study of archaeological fabrics was promising. This article introduces the results of the next stage of the research, when the samples of the "wool cover" from kurgan 6 of the Noyon uul cemetery (the State Hermitage inventory no. MR-1955) was analyzed by the method of polypolariztion. Similarly to the previous study, the samples of the warp and décor threads of the "cover" were compared to the etalon samples of hair of various animals (sheep, horse, camel) and the plant fibers.

The subject of research

The "cover" is a wide cloth sewed from the pieces of different fabrics (fig. 1-3). Its initial location in the kurgan is not certain, since the "excavations" by P.K. Kozlov's expedition were limited mainly to the digging of trenches to burial chambers and taking out the finds; there were no any field drawings that would recorded the burial goods *in situ*. The expedition reports and diaries of S.A. Kondrat'ev, who supervised the excavations, indicate that the "cover" was taken in fragments from different parts of the burial pit.

The inventory list in the Acquisition Book of the GAIMK, the State Academy for the History of Ma-

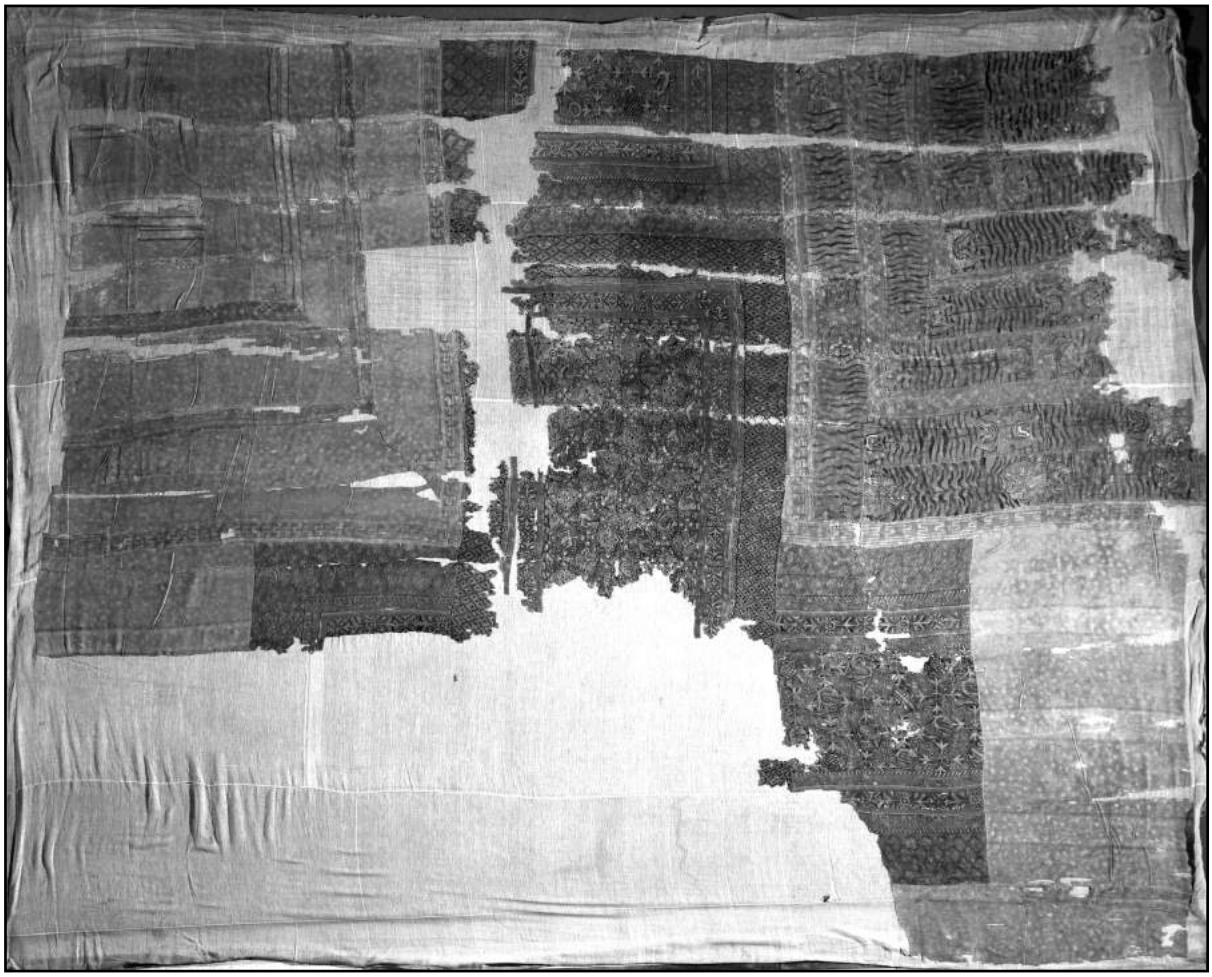

Fig. 1. The "veil" from the barrow 6 in Noin-Ula cemetery.

terial Culture (further - AB GAIMK) kept the following record:

1. AB GAIMK - 14360-14362 near the southern wall of the trench at 9,90-10 м depth;
2. AB GAIMK - 14363-14366 on the ceiling logs under the felt;
3. AB GAIMK - 14422 on the logs of the outer ceiling (here is also a handwritten note – correction – "on the logs of the inner ceiling");
4. AB GAIMK - 14425 in the northern part of the inner chamber;
5. AB GAIMK - 14436-14438 on the logs of the outer ceiling;
6. AB GAIMK - 14442 over the crack in the wooden cover of the outside chamber;
7. AB GAIMK - 14544-14546 on the logs of the outer ceiling;
8. AB GAIMK - 14550 in the western part of the inner chamber;
9. AB GAIMK - 144562-14567 on the logs of the outer ceiling.

Schematic drawings S.A. Kondrat'ev made in his diary (fig. 4) and those published in brief expedition reports slightly clarify location of the "cover". A scheme from the diary shows that the borders of the "cover" (the "carpet", according to S.A. Kondrat'ev) cover the space over the coffin, as well as the inner and outer passages. A scheme in the report (likely, made by S.A. Kondrat'ev) shows the central part of the "cover" over the coffin but its separate fragments are also marked in the outer passages and the western inner passage (fig. 5). These schematic sketches and records in the AB GAIMK allow us to assume that the "cover" was initially placed over the logs of the ceiling of the outer chamber. Later, after collapse of the chamber, due to robbers and P.K. Kozlov's expedition, some parts of the "cover", and its borders in the first place, happened to be in the passages of the burial construction.

The expedition reports and S.A. Kondrat'ev's diaries call this piece of cloth the "carpet", for what

can be confused with the felt carpet found in the same kurgan 6 but located under the coffin. Following S.A. Kondrat'ev, K.V. Trever also used the term "carpet" (see Тревер 1931, 40). S.I. Rudenko called the central part of the cloth the "cover", and the fragments found in a space between two chambers considered as the wall coverings (Руденко 1962, 190). E.I. Lubo-Lesnichenko offered for the piece the term "hanging" ("zavesa"), since he believed that originally it decorated the main house of the chief buried in the kurgan (Лубо-Лесниченко 1994, 230). The term was accepted by other Russian scholars but the above-mentioned evidence on the location of the cloth suggest in the favor of the term "cover" though in quotes.

Fabrics that belong to the "cover" are represented by three different types:

1) Monochromic fabrics of the linen weave. They were used as separate parts of the "cover" as well as the textile for the fragments with embroidery. Presently, the monochromic fabrics have the beige, red-brown, and red colors; perhaps, the original coloring had different shade.
2) Polychromic fabrics are represented by two types. The first one has the beige background with stripes of the light beige color, with green border along the stripes. Both beige and light beige stripes are decorated with a repetitive pattern of small amorphous spots of light color. The second type of polychromic fabric has the narrowing stripes, their borders are of the lighter green color, and run not only along the outer edge of each stripe but inside it as well. It can be assumed that originally these polychromic fabrics also had the slightly different shade.
3) Embroideries with geometric, vegetative, or zoomorphic images. With an exception of a fragment with an embroidered image of a tiger made on beige fabric with a green woven stripe, the monochromic fabrics were used for all embroideries.

The main part of the "cover", 330×416 cm, is composed of 52 fragments of the described types of fabrics that were sewed together in a random order. Some fragments are identical by their structure and décor. Besides that, the collection of finds from kurgan 6 includes several more textile fragments analogous to the fabrics of the "cover" in both structure and décor, and likely originally belonged to it.

Several samples of each type of fabrics from the main piece of the "cover", its separate parts, and the threads of seams that connected the different parts of the main piece were chosen for the analyses with the method of polypolarization.

There are 18 fragments of fabric that differ in structure, coloring, and décor (fig. 2-3) that were selected from the main piece of the "cover". Below we provide their descriptions in sequential order.

Fragment no. 1 is a small square piece of polychromic fabric in beige with spots of a lighter shade and a narrow green band along the edge (fig. 2/1).

Fragment no. 2 is a narrow stripe with the woven geometric décor made with the red-brown and beige threads (fig. 2/2).

Fragment no. 3. A band of polychromic fabric with the beige background and spots of a lighter color over the surface of the fragment; its width is 17 cm. The band has three ornamental stripes: the middle one has the same color as the background; the side stripes are in beige of a different shade, with the green border along the stripes' edges (fig. 2/3).

Fragment no. 4 is a narrow piece of a fabric with the woven geometric décor in the shape of zigzags made with red-brown, beige, and green threads (fig. 2/4).

Fragment no. 5. A monochromic fabric with the brown background has a width of 17 cm. The fragment is embroidered with an image of a spread out hide of a tiger, over the back of which runs the straight brown stripe made with the brown, light-beige (originally could be white), and yellow treads. The waved stripes imitating the stripes of the tiger's hide are shown to the right and to the left from it. The tiger's heads with a pair of the fore legs are visible at the both ends of the image of hide. Some images show the animals' muzzles with open mouth. The absence of the even a pair of embroidered heads with stylistically identical manner of their representation, probably indicates that this embroidery was made by different masters. Conditionally, the types of heads can be divided into two groups: 1. The bare-toothed tiger; teeth (two on the lower jaw and one on the upper jaw) are visible only from the sides; 2. The tiger with open mouth; two jaws are seen (ten teeth on the lower jaw and two teeth on the upper jaw). The images are made in the same technique: the contour lines are made with chain stitches, and space between them is filled with satin stitches.

1

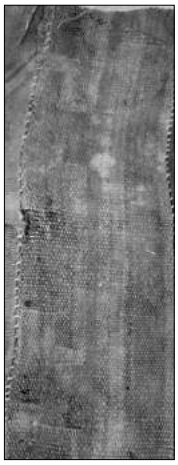

2

3

4

5

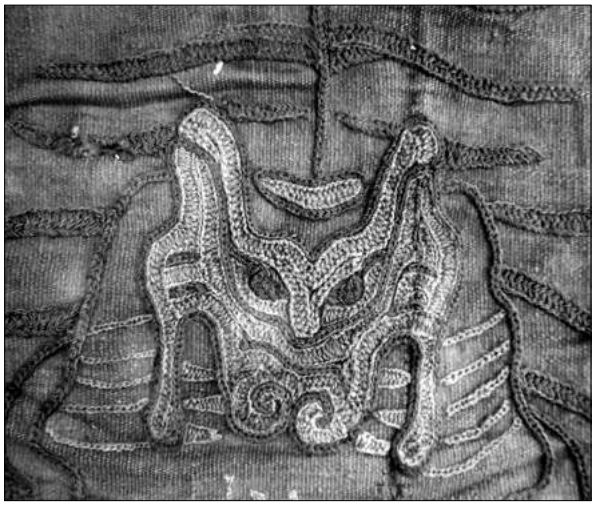

6

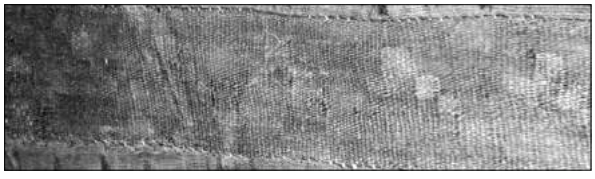

7

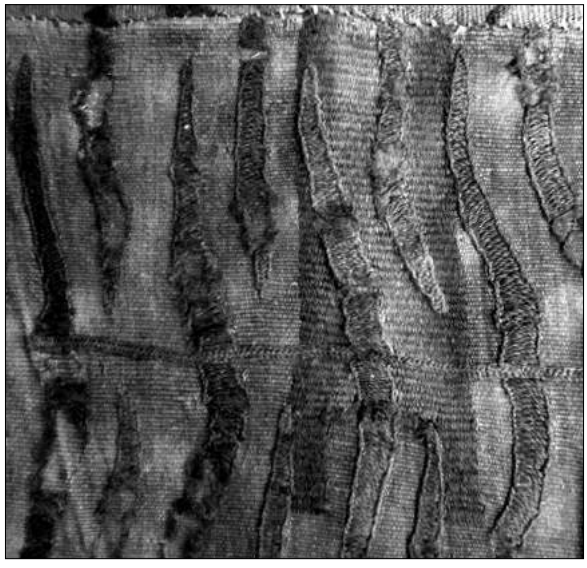

9-10

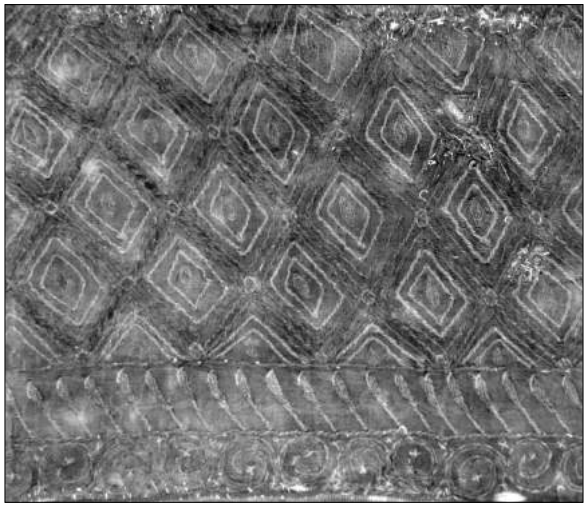

11

Fig. 2. Fragments of the “veil” 1-7, 9-11.

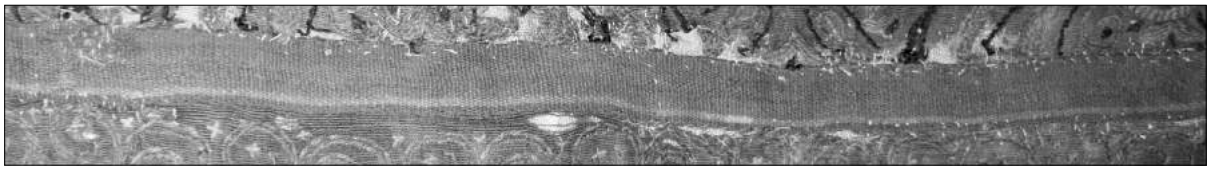

12

13

14

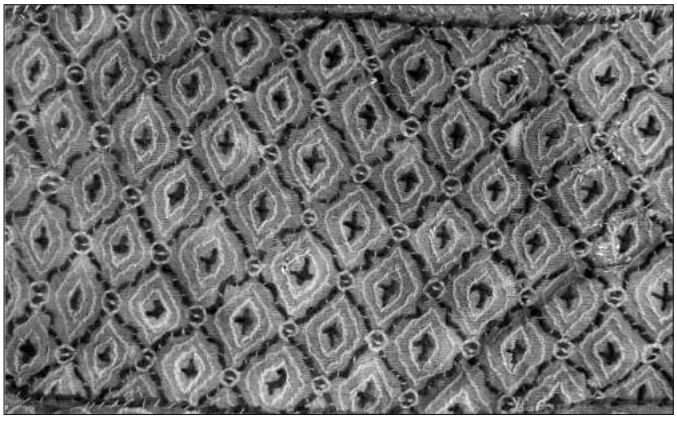

15

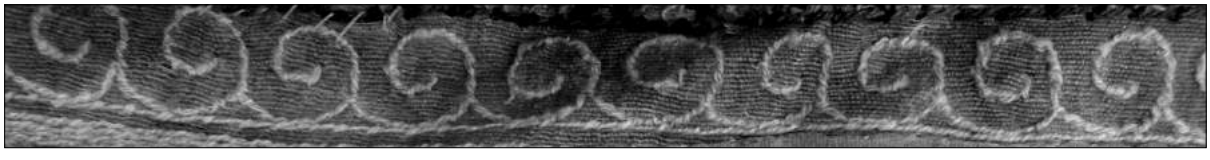

16

17

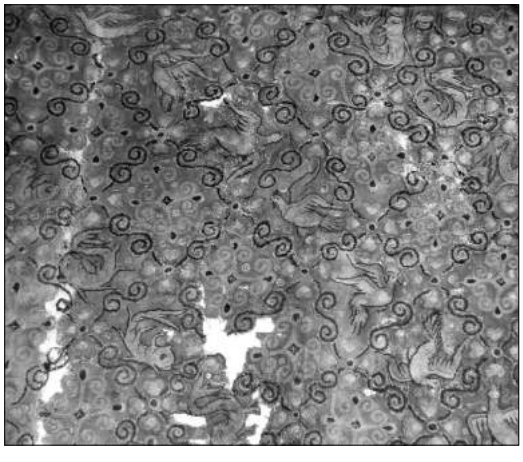

18

Fig. 3. Fragments of the “veil” 12-18.

Fig. 4. Drawing from S. A. Kondratyev's diary with the scheme of an arrangement of the "veil".

It should be noted that similar décor displaying the tiger hide is known on a wool fabric found in the Zanguluk cemetery located in the Xinjiang Province (the Urumqi Museum). It is also present on the Tibetan carpets of the later period. Some images depict the whole tiger hide, while the others show only two fore legs of the tiger hide joined together (Casey 2008, 41) (fig. 2/5).

Fragment no. 6. This sample includes warp threads and various threads from embroidery of the first type of tiger head's representation (the threads of the foot, claw, the border of the animal's muzzle etc.) (fig. 2/6).

Fragment no. 7 is a polychromic fabric with the woven zigzag pattern made with red-brown, beige, and green threads (fig. 2/7).

Fragment no. 8 by its structure, décor and coloring is similar to the fragment no. 3m; its samples were not taken for the polypolarization analysis.

Fragment no. 9. Brown fabric with embroidered figures of tigers; analogous to the fabric of fragment no. 5 (fig. 2/9-10).

Fragment no. 10. The woven stripe in the center of fragment no. 9, the green along the edge and beige in the center (fig. 2/9-10).

Fragment no. 11. The fragment's background is red-brown, with spots of a lighter color. Against

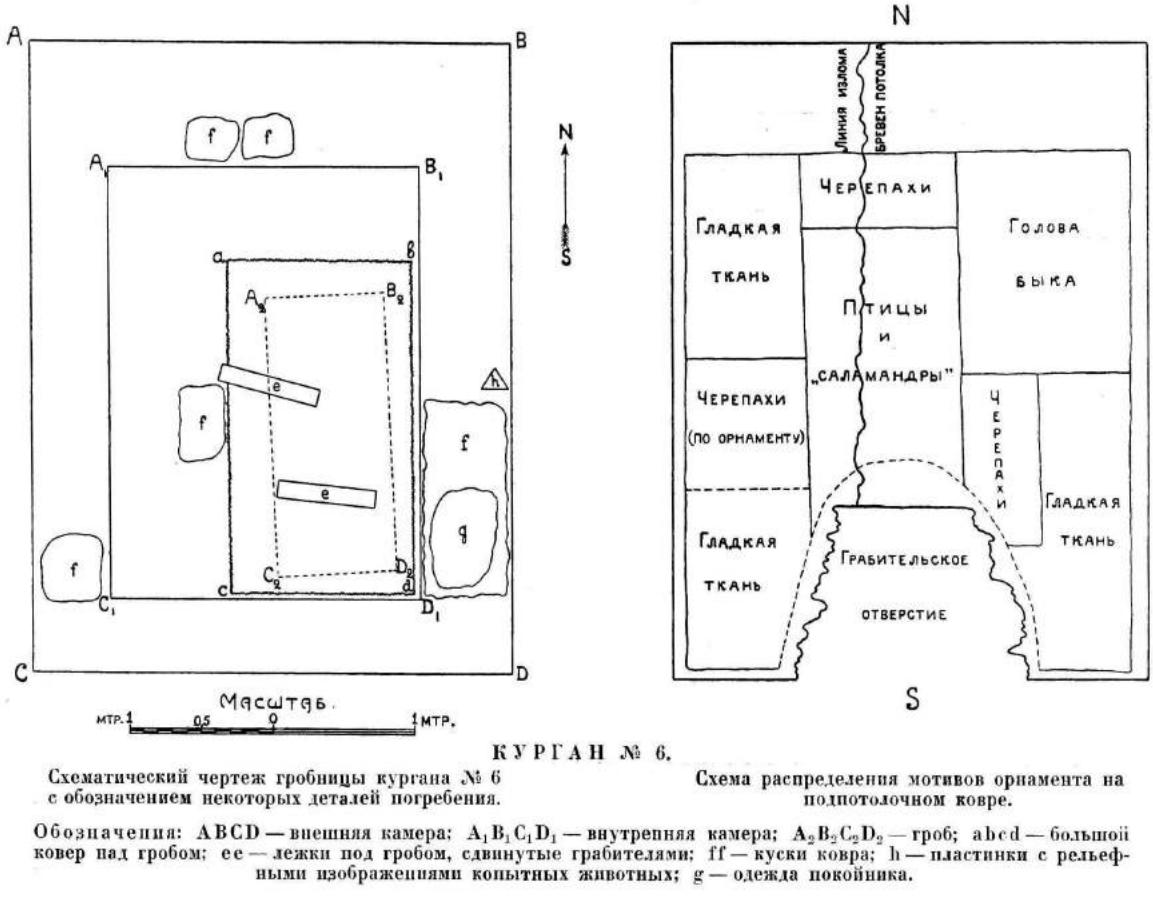

КУРГАН № 6.

Схематический чертеж гробницы кургана № 6 с обозначением некоторых деталей погребения.

Схема распределения мотивов орнамента на подпотолочном ковре.

Обозначения: ABCD — внешняя камера; $A_1B_1C_1D_1$ — внутренняя камера; $A_2B_2C_2D_2$ — гроб; abcd — большой ковер над гробом; ee — лежки под гробом, сдвинутые грабителями; ff — куски ковра; h — пластинки с рельефными изображениями копытных животных; g — одежда покойника.

Табл. 9.

Fig. 5. The scheme of an intraburial construction of barrow 6 and the scheme of an arrangement of details of the "veil".

the background, the images of geometric and vegetative décor are embroidered with yellow, beige, green, and red threads. The main part of the fragment compile the four lines of the concentric diamonds embroidered with one green (used for the border), one red, and two beige threads; the oval figures embroidered with satin stitches with green threads are placed in the centre of diamonds. Outside the area of the diamond pattern runs one row of the feather-shaped figures (leaves?); the two-thread stripe separates it from the décor of the continuous raw of spirals, with crosses in the centre of the spirals and between them. The embroidery is 5 cm width (fig. 2/11).

Fragment no. 12. The narrow piece of polychromic fabric has a width of 2,2 cm; it is dyed in two stripes of the red-brown and green-beige color. The band is woven in twill structure, where ratio of the weft and warp treads is 13×33 per square cm (fig. 3/12).

Fragment no. 13. A red-brown fabric, it has a width of 8 cm. The complex geometric décor comprised out of two interchanging figures is embroidered with brown, beige, and red threads. One figure is a four-petal ray rosette; a circle with a cross inside it is in the center of each rosette; the ends of the rosettes' petals are forked. The second figure can be conditionally called the "palmetto" comprised out of concentric circles in the center, four volutes adjoined to the centre of the volutes, and two trefoils, the bases of which are located between the volutes (fig. 3/13).

Fragment no. 14. A monochromic fabric of the light-brown color, its width is 47 cm. The complex décor is embroidered with brown, green, and red threads created. The pattern include a central, heart-shaped figure with a line and a cross at the end of the line, and four trefoils with stamens and grape tendrils outside of the central figure arranged in the cross-like manner. The images of turtles and stylized fish are embroidered inside the squares created by these flowers and tendrils. These images are arranged in such way that the continuous rows of turtles and fish go in one diagonal direction, and the images of turtles interchanging with the images of fish in other direction. The turtles are shown in the same, the bird's-eye view angle. Each turtle holds in its mouth a blade of grass. With the same stylistic design, there are five different variants in the representation of the turtle shells, and two variations in the representation of fish (fig. 3/14).

Fragment no. 15. A piece of a brown fabric, with concentric diamonds embroidered on it. The borders of diamonds and a cross in the center are made with the dark-brown thread, and the lines of diamonds in the center – with the beige thread; the same threads were used for the embroidered circles at the spot where the diamonds were connected, and the brown border of the diamonds attached to the fabric (fig. 3/15).

Fragment no. 16. A light-brown fabric with embroidered with the spiral décor made with the light-beige thread (fig. 3/16).

Fragment no. 17. A red-brown fabric has a width of 8 cm. It has the complex geometric décor embroidered with the beige and red threads is formed by the two interchanging figures, the four-petal rosettes and "palmettos" repeating the pattern on fragment no. 13 (fig. 3/17).

Fragment no. 18. A piece of a brown fabric with the diamond-like figures embroidered with brown threads. Each outer sides of a diamond are made with the S-like figures. The four-petal rosettes with the volute-shaped endings and a small cross in the middle against the background of a brown diamond, or the images of birds and fish, are embroidered in the centers of the diamonds. The rows of the cross-like figures, birds or fish are embroidered in one of the diagonal directions, while the opposite direction bear the cross-like figures that interchange with the images of birds and fish (fig. 3/18).

The central area of this embroidery is contoured with a row of the oval figures.

Besides the fragments of the main part of the "cover", several other fragments were analyzed. Found separately, these fragments by both their structure and décor are analogues to the fabrics of the "cover" and, very likely, originally formed a single piece. Theses fragments of the "cover" include:

MR-930 – embroidery with décor similar to the fragment 14;
MR-1676 – embroidery with décor similar to the fragment 15;
MR-1677 – embroidery with décor similar to the fragment 15;
MR-1678 – embroidery with décor similar to the fragment 15;
MR-1679 – embroidery with décor similar to the fragment 15;
MR-1768 – a monochromic fabric;

MR-2515 – embroidery with décor similar to the fragments 15 и 16;
MR-2534 – embroidery with décor similar to the fragment 6;
MR-2536 – polychromic fabric with décor similar to the fragment 4.

Results of the analysis

Results of the polipolarizastion analysis of the thread taken from the fragments of the main piece of the "cover" and its separate parts are presented in Table 1 and Table 2.

Table 1

Foundation of the "hanging" (inventory № MP-1955)

Test number	Number of a fragment	Sample	Color of thread	Identification of a thread
01	1	monochromic fabric	beige	camel + cotton thread
02	2	polychromic fabric	brown	camel
02a	2	polychromic fabric	beige	camel
03	2-3	a thread seaming the fragments 2 and 3	beige	camel
04	3	polychromic fabric	brown	camel + cotton thread
05	3	polychromic fabric	brown	camel + cotton thread
06	3	polychromic fabric	green	camel + cotton thread
07	3	polychromic fabric	khaki	flax
08	3	polychromic fabric	brown	camel + flax fiber
09	4	polychromic fabric	beige	camel + cotton thread + flax fiber
10	4	polychromic fabric	brown	camel + flax fiber
11	5	embroidery foundation	brown	camel + flax fiber
12	5	tiger paw	brown	camel + flax fiber +cotton thread
13	5	tiger claw	beige	camel + flax fiber
14	5	border of tiger's head	brown	camel + flax fiber
15	5	tiger's head	beige	camel
16	6	base of embroidery	brown	camel + flax fiber
17	6	tiger's hide	brown	flax + camel wool
18	6	tiger paw	brown	camel + flax fiber
19	6	tiger claw	beige	camel + flax fiber
20	6	border of tiger's head	brown	camel + flax fiber
21	6	base of tiger's head	beige	camel + flax fiber
22	7	polychromic fabric	beige	camel + flax fiber
23	7	polychromic fabric	red-brown	camel + flax fiber
24	7	polychromic fabric	green	flax + camel wool
25	9	tiger's hide	Beige	flax
26	10	polychromic insert	red-brown	flax
27	10	polychromic insert	green	camel + flax fiber
28	11	diamond-shaped décor, warp	reddish-brown	camel
29	11	a border of a diamond	green	camel + flax fiber +cotton thread
30	11	the 2nd row of a border of a diamond	dark brown	camel
31	11	the 3rd row of a border of a diamond	beige	camel
32	11	the 4th row of a border of a diamond	beige	camel
33	11	center of a diamond	green	camel
34	11	a spiral joining the diamonds	beige	camel
35	11	frieze	green	camel
36	11	décor "leaf"	beige	camel
37	11	a volute of a spiral	green	camel
38	11	a volute	beige	camel
39	12	band's seam	red	camel
40	12	band	red-brown	camel + cotton thread
41	12	band	brown	camel
42	13	a branch of a palmette	brown	camel + flax fiber

Test number	Number of a fragment	Sample	Color of thread	Identification of a thread
43	13	a branch of a palmette	beige	camel + flax fiber
44	13	a branch of a palmette	red	camel + flax fiber
45	14	a border of a fish	beige	camel + flax fiber
46	14	a border of a fish	brown	camel + flax fiber
47	14	a border of a fish	red	camel + flax fiber
48	14	turtle, a leg	red	camel + flax fiber
49	14	turtle, a leg	beige	flax
50	14	turtle, contour of armour	brown	camel + flax fiber
51	14	the top turtle, contour	brown	camel + horse hair
52	14	the top turtle, armour	green	camel
53	14	the top turtle, a leg	beige	camel + flax fiber + horse hair
54	14	the middle turtle, a leg	beige	camel + flax fiber
55	14	the middle turtle, contour	brown	camel + horse hail
56	14	the centre of a palmette	green	camel + flax fiber
57	14	the centre of a palmetto	green	camel
58	15	contour of a diamond	dark brown	camel + horse hail
59	15	décor of a diamond	beige	camel
60	16	tendril	brown	camel
61	17	thread stitching to a band	brown	flax + camel wool
62	17	contour of a palmette	brown	camel
63	18	fragment of fabric (warp thread and weft thread)	brown	camel + flax fiber
64	18	thread of the S- volute	brown	camel
65	18	contour of a palmette	red	camel + flax fiber
66	18	contour of a bird	dark brown	camel
67	18	bird figure	beige	camel + flax fiber
68	18	whip stitching thread of a fabric's edge	red	camel
69	18	fish whisker	beige	camel + cotton thread + horse hair
70	18	thread of a palmette	beige	camel
71	3	warp thread	brown	flax
72	3	weft thread	brown	flax
73	3	warp thread	khaki	flax + camel wool
74	3	weft thread	khaki	flax
75	3	warp thread	green	camel
76	3	weft thread	green	camel
77	4	warp thread	green	camel
78	4	weft thread	green	camel + cotton thread
79	4	warp thread	brown	camel
80	4	weft thread	green	camel
120	14	warp thread	beige	camel
121	14	weft thread	beige	camel
123	14	contour of turtle leg	brown	camel + horse hair
124	14	turtle leg	red	camel
125	14	the center of the palmette	green	camel
126	18	warp thread	beige	camel
127	18	weft thread	beige	camel
128	18	weft thread	beige	camel
129	18	bird tail	red	camel
130	18	contour around the bird	brown	camel + flax fiber
131	18	bird figure	beige	camel + horse hair + cotton thread
132	18	contour of a fish	dark-brown	camel + horse hair
133	18	fish tail	beige	camel
134	18	fish tail	red	camel

Table 2

Separate parts of the "hanging"

Test number	Number of a fragment	Sample	Color of thread	Identification of a thread
136	MP-930	embroidery with volutes, the warp thread	brown	camel
137	MP-930	embroidery with volutes, weft thread	brown	camel
138	MP-930	border, warp thread	green	camel
139	MP-930	border, weft thread	green	camel
140	MP-930	leaf's thread	beige	camel
141	MP-930	stem's thread	beige	camel
142	MP-930	contour of a volute	dark-brown	camel + horse hair
143	MP-930	contour of a volute	beige	camel + horse hair
144	MP-1676	thread used in the sewing the border	beige	camel
145	MP-1676	contour of a diamond	brown	camel + horse hair + cotton thread
81	MP-1677	contour of a diamond	green	flax + camel wool
146	MP-1677	warp thread	brown	camel
147	MP-1677	weft thread	brown	camel
148	MP-1677	weft thread	light-brown	camel
149	MP-1677	center of a diamond	green	camel
150	MP-1677	border of a diamond	green	camel
151	MP-1677	border of a diamond	beige	camel
152	MP-1677	warp thread	brown	camel
152a	MP-1677	weft thread	brown	camel
153	MP-1679	warp thread	brown	camel
153a	MP-1679	weft thread	brown	camel
154	MP-1679	warp thread of the border	beige	camel
154a	MP-1679	weft thread of the border	beige	camel
155	MP-1679	diamond's thread	dark-beige	camel + flax fiber
156	MP-1679	diamond's thread	green	camel + horse hair
157	MP-1679	stitching thread of the border's fragments	beige	camel + flax fiber + cotton thread
162	MP-1768	stitching thread of the border's fragments	beige	camel
82	MP-1919	warp thread	brown	camel
83	MP-1919	weft thread	brown	camel
84	MP-1919	warp thread	beige-green	camel
85	MP-1919	the stitching thread of the border's fragments	beige	camel
163	MP-1926	fragment of polychromic fabric	green	camel + cotton thread
86	MP-1927	warp thread		camel
87	MP-1927	weft thread		camel
88	MP-1927	Contour of a diamond (with hair)	brown	camel + horse hair
164	MP-1937	fragment of monochromic fabric	brown	camel
164a	MP-1937	fragment of monochromic fabric	brown	camel
95	MP-2515	warp thread of the monochromic fabric	brown	camel
96	MP-2515	weft thread of the monochromic fabric	brown	camel
97	MP-2515	warp thread of fabric with diamond décor	brown	camel
98	MP-2515	weft thread of the fabric with diamonds	brown	camel
99	MP-2515	stitch thread of a band	red	camel
100	MP-2515	contour of a diamond	dark brown	camel
101	MP-2515	thread of a diamond	beige	camel
102	MP-2515	cross in the center of a diamond	темно-brown	camel
103	MP-2515	oval in the central part of a pattern with fish and birds	beige, thin thread	camel

Test number	Number of a fragment	Sample	Color of thread	Identification of a thread
104	MP-2515	oval of the central part of a pattern with fish and birds	beige, thick thread	camel
105	MP-2515	oval of the central part of a pattern with fish and birds	dark brown	camel
106	MP-2515	rosette	beige	camel
107	MP-2515	rosette	dark brown	camel
108	MP-2515	thread sewed in a diamond	beige	camel
109	MP-2515	thread sewed in a diamond's contour	beige	camel
110	MP-2515	spiral	beige	camel
111	MP-2534	a tripe of the tigers' skin	brown	camel
112	MP-2534	the thread from the tiger's back	brown	camel
113	MP-2534	the sewing thread	brown	camel
114	MP-2534	warp thread	brown	camel
115	MP-2534	waft thread	brown	camel
116	MP-2534	the border of the tiger's head	dark brown	camel
117	MP-2534	tiger's head	beige	camel
118	MP-2534	tiger's toenail	beige	camel
119	MP-2534	the sewing thread	beige	camel
158	MP-2536	warp thread	green	camel
159	MP-2536	waft thread	green	camel
160	MP-2536	warp thread	brown	camel
161	MP-2536	waft thread	brown	camel

Conclusion

The above-described results of the polypolarization analyses of threads for the main piece of the "cover" and its separate parts allowed us to come to the following conclusions. The photographs of the majority of samples of the threads in polypolarization show the closest similarity to the standard photographs of camel wool (fig. 6-7). This conclusion is true for both monochromic and polychromic fabrics, for the threads of embroidery, and for the threads used in sewing together the different parts of the "cover."

Meanwhile, the analyses of several samples showed a similarity with "etalon" samples of the flax threads (fig. 8). These samples belong to the main part of the "cover" №3, №7, №9, №10, №14, №18. The similarity allows us to assume that flax treads were used, in some cases, not only for the details of embroideries but were also added as ornamental stripes into the warp made out of camel wool. Is explains the presence of flax fibers in some threads of camel wool and the presence of single camel hair in a number of flax threads. Such inclusions could get into the wool and flax threads at a time of selection of samples, or during the weaving process, when the wool and flax fabrics were interchangeable produced on a same loom.

Of special interest are the fibers of cotton traced in several samples (fig. 9). We cannot exclude that these fibers got to the threads of the main part of the "cover" as foreign inclusions during the selection of samples because during the initial restoration the "cover" was attached to the cotton gauze. However, the similar traces of cotton fibers were noticed in the treads from other parts of the "cover" that did not undergo restoration and were preserved in their original state (samples 157 and 163; sample 157 had also the fibers of flax). This fact indicates that microscopic pieces of the cotton fibers could get to the camel yarn either through the air, as the pieces of cotton dust, or as the remains of the cotton fibers on the loom, where fabrics out of camel wool were woven after the cotton one.

Some samples of camel wool have the inclusions of horse hair (fig. 10). As a rule, such samples are represented by the contour threads of geometric figures (diamonds) or zoomorphic images (contour of the turtle's shell). Such contour threads (the contours of the diamonds in the first place) were attached to the fabric of the embroidery with the thin threads of camel wool. This fact

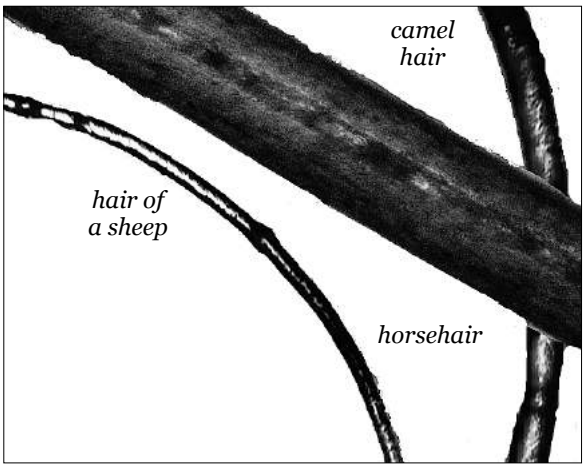

1

hair of a sheep (left), camel (right), and a horse (in the center)

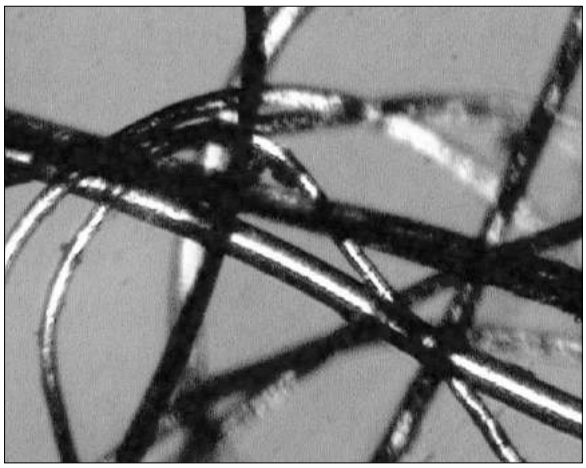

2

camel hair

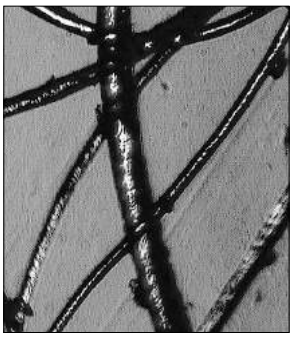

3

hair of a camel (in the center) and a sheep

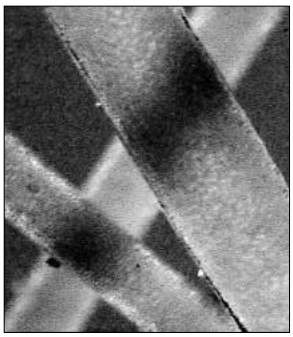

4

goat hair

5

cotton thread

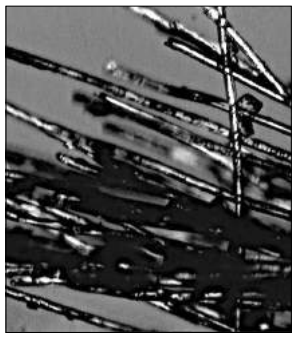

6

flax

Fig. 6. Standards of hair of animal and vegetative fibres in polypolarization.

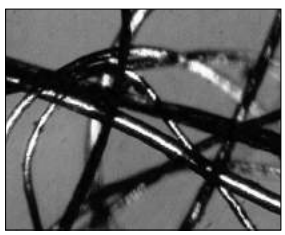

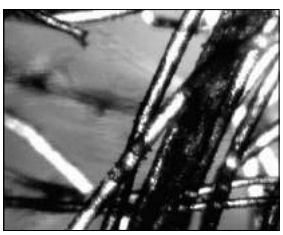

sample № 3

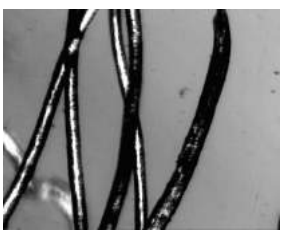

70

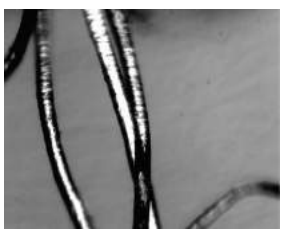

79

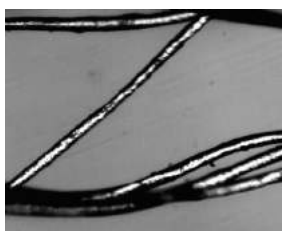

84

Fig. 7. A reference photo in polypolarization of a wool of a camel and samples of the “veil”.

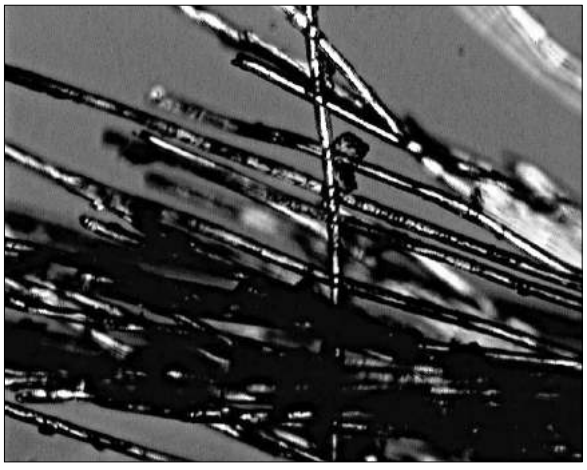

standard of flax

linen thread of the "veil"

Fig. 8. A reference photo in polypolarization of fibres of flax and samples of the "veil".

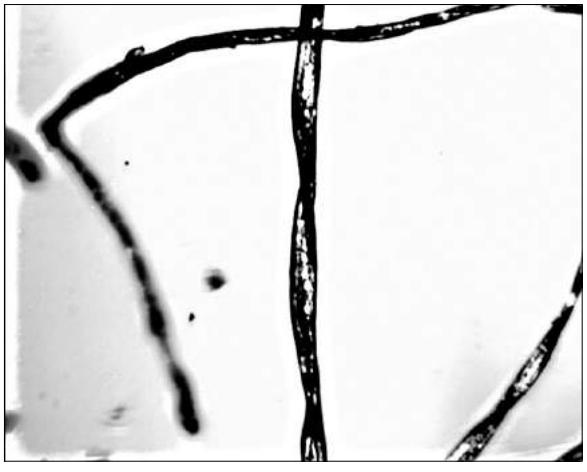

standard of a cotton thread

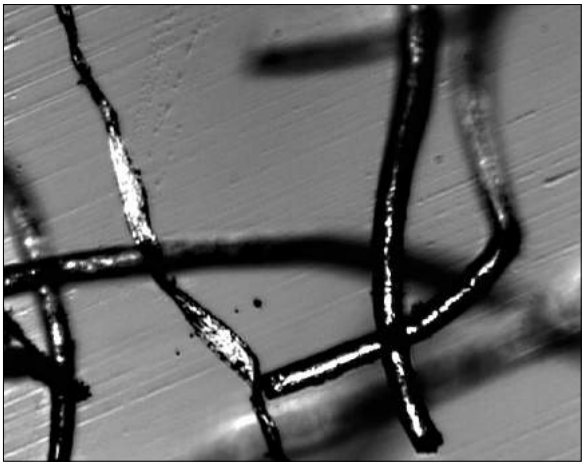

cotton thread in the fabric of the "veil" made of camel wool

Fig. 9. A reference photo in polypolarization of fibres of a clap and samples of the "veil".

makes us assume that in this case horse hair did not play a role of the securing a piece in place but gave to the treads of contour the necessary sturdiness, keeping the embroidered images from deforming.

The above-discussed results of the analyses, together with the results of the analyses of the felt carpet from the same kurgan 6 of the Noyon uul cemetery (Kulikov et al. 2010) represent only the first experiments in the use of the polypolarization method in archaeology as a whole, and in the study of ancient fabrics in particular. These results have displayed the promising outcomes in applying the method and the necessity in the wider application of polypolarization in studies of archaeological objects.

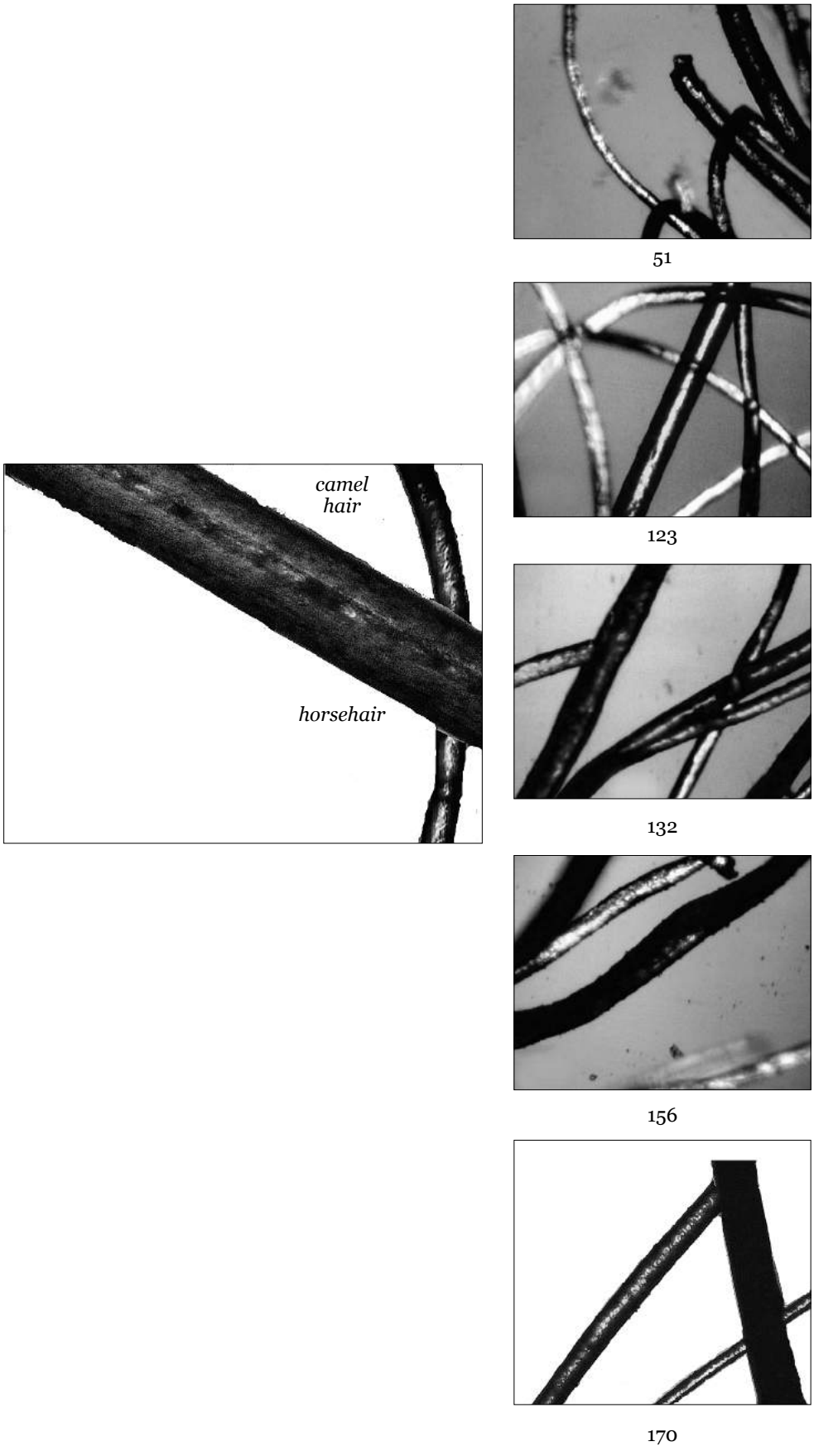

Fig. 10. A reference photo in horsehair polypolarization together with a wool of a camel and samples of the “veil”.

Bibliography

Casey 2008: J. Casey, Tantric Carpets From the Himalayas (London 2008).

Kulikov et al. 2010: V.E. Kulikov, E.Yu. Mednikova, Yu.I. Elikhina, S.S. Miniaev, An experiment in studying the felt carpet from Noyon uul by the method of polypolarization. The Silk Road 8, 2010, 73-78.

Miniaev, Elikhina 2009: S.S. Miniaev, Yu.I. Elikhina, On the Chronology of the Noyon uul barrows. The Silk Road 7, 2009, 21-30.

Trever 1932: C. Trever, Excavations in Northern Mongolia (Leningrad 1932).

Umehara 1960: S. Umehara, Môko Noin-Ura hakken no ibutsu (The Study of finds from Noyon uul, northern Mongolia) (Tôkyô 1960). **Воскресенский, Кононов 1932:** А.А. Воскресенский, В.Н. Кононов, Химико-технологический анализ ковра №14568. В сб.: (Ред. А.А. Воскресенский, Н.П. Тихонов). Технологическое изучение тканей курганных погребений Ноин-Ула. Известия ГАИМК XI, 1932, 7-9.

Елихина 2007: Ю.И. Елихина, Коллекция находок из Ноин-Улы, хранящаяся в Эрмитаже (характеристика коллекции). В сб.: (Ред. А.А. Бондаренко, В.Л. Мельников) Рериховское наследие, III (Санкт Петербург 2007), 304-310.

Елихина 2007a: Ю.И. Елихина. Золото и серебро из Ноин-Улинской коллекции, хранящейся в Эрмитаже. В сб.: (Ред. А.А. Бондаренко, В.Л. Мельников) Рериховское наследие, III (Санкт Петербург 2007), 537-541.

Елихина 2010: Ю.И. Елихина, Бактрийские ткани из коллекции Государственного Эрмитажа. В сб.: (Ред. В.А. Алекшин) Древние культуры Евразии (Санкт Петербург 2010), 153-155.

Краткие отчеты экспедиций по исследованию Северной Монголии в связи с Монголо-Тибетской экспедицией П. К. Козлова. 1925. Л.: Изд-во АН СССР.

Куликов и др. 2008: В.Е. Куликов, Е.Ю. Медникова, Е.Н. Носов, Патент на полезную модель №78945 «Оптикоэлектронный прибор для определения кальцийсодержащих компонентов строительных растворов». Приоритет изобретения 10 декабря 2008г.

Куликов и др. 2009: В.Е. Куликов, Е.Ю. Медникова, Е.Н. Носов, Устройство для оптикоэлектронного бесконтактного исследования минералов и органических структур. Патент №2402753 от 27 октября 2010 г., приоритет изобретения 07 апреля 2009 г.

Куликов и др. 2010: В.Н. Куликов, В.Н. Кидалов, Е.Ю. Медникова, А.А. Хадарцев, Полиполяризационный метод исследования мелкозернистых структур в научных исследованиях на основе системы технического зрения. Вестник новых медицинских технологий 17 (1), 2010, 7-8.

Кульганек, Жуков 2006: И.В. Кульганек, В.Ю. Жуков (сост.), Жизнь и научная деятельность С. А. Кондратьева в Монголии и в России (Санкт Петербург 2006).

Лубо-Лесниченко 1994: Е.И. Лубо-Лесниченко, Китай на шелковом пути (Москва 1994).

Миняев 1981: С.С. Миняев, Бронзовые изделия Ноин-Улы (по результатам спектрального анализа). КСИА 167, 1981, 67-71.

Миняев 2010: С.С. Миняев, К интерпретации некоторых находок из Ноин-Улы. В сб.: (Ред. В.А. Алекшин) Древние культуры Евразии (Санкт Петербург 2010), 182-185.

Миняев, Елихина 2010: С.С. Миняев, Ю.И. Елихина, К хронологии курганов Ноин-Улы. Записки ИИМК РАН 5, 2010, 169-182.

Руденко 1962: С.И. Руденко, Культура хуннов и ноин-улинские курганы (Москва-Ленинград 1962).

Теплоухов 1925: С.А. Теплоухов, Раскопка кургана в горах Ноин-Ула. В сб.: Краткие отчеты экспедиций по исследованию Северной Монголии в связи с Монголо-Тибетской экспедицией П. К. Козлова (Ленинград 1925), 41-52.

Тревер 1931: К.В. Тревер, Находки из раскопок в Монголии в 1924-25 гг. Сообщения ГАИМК 9-10, 1931, 40-48.

Experienţă de studiere a pânzei din necropola Noin-Ula după metoda polipolarizării

Rezumat

În ultimii ani la Institutul istoriei culturii materiale al Academiei de Ştiinţe din Rusia a fost creat un sistem opticoelectronic de studiere a mineralelor şi structurilor organice prin intermediul metodei polipolarizării.

O prioritate esenţială a acestei metode, în special pentru arheologie, este necesitatea pentru analiză a unor probe de dimensiuni foarte mici, ceea ce, practic, nu modifică forma şi structura obiectului studiat.

În articolul de faţă sunt analizate rezultatele analizei prin metoda polipolarizării a probelor aşa-numitului „voal din lână” din tumulul nr. 6 al necropolei hunice de la Noin-Ula, Mongolia de Nord. „Voalul” reprezintă o pânză lată,

cusută din bucăţi de diferite stofe. Mostre din baza şi ornamentul pânzei „voalului” au fost comparate cu probe etalon de lână ale diferitor animale (oaie, cal, cămilă) şi fibre de provenienţă vegetală.

Rezultatele analizei prin polipolarizare permit următoarele concluzii. Fotografiile prin polipolarizare a majorităţii fibrelor „voalului” arată că acestea sunt cel mai aproape de fotografiile etalon ale lânii de cămilă. Această concluzie este valabilă pentru pânzele monocrome şi policrome, pentru fibrele utilizate la broderie şi pentru cele folosite la coaserea bucăţilor „voalului”.

În acelaşi timp câteva mostre analizate indică asupra unor asemănări cu fibrele de in, ceea ce permite presupunerea utilizării inului pentru unele detalii ale broderiei şi pentru infiltrarea în baza pânzei din lână de cămilă.

Un interes deosebit prezintă depistarea în câteva mostre a fibrelor de bumbac. Particulele microscopice ale bumbacului puteau ajunge printre fibrele de lână de cămilă pe calea aerului (particule de praf de bumbac), sau ca rămăşiţe ale fibrelor de bumbac, rămase pe războiul de ţesut, la care anterior fuseseră ţesută o pânză din bumbac.

În unele mostre de lână de cămilă a fost sesizat păr de cal. De regulă, acestea provin din fibrele utilizate la conturarea figurilor geometrice sau a imaginilor zoomorfe. Părul de cal, în cazul dat, era folosit pentru consolidarea conturului, ceea ce proteja figurile broderiei de deformare.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. „Voalul” din tumulul nr. 6 de la Noin-Ula.

Fig. 2. Fragmente ale „voalului” 1-7, 9-11.

Fig. 3. Fragmente ale „voalului” 12-18.

Fig. 4. Desen din carnetul lui S.A. Kondrat’ev al schemei amplasării „voalului”.

Fig. 5. Schema amenajării interioare a tumulului nr. 6 şi schema amplasării detaliilor „voalului”.

Fig. 6. Etaloane ale părului de animale şi ale fibrelor vegetale în polipolarizaţie.

Fig. 7. Foto etalon în polipolarizaţie a lânii de cămilă şi a probelor din „voal”.

Fig. 8. Foto etalon în polipolarizaţie a fibrelor de in şi a probelor din „voal”.

Fig. 9. Foto etalon în polipolarizaţie a fibrelor de bumbac şi a probelor din „voal”.

Fig. 10. Foto etalon în polipolarizaţie a părului de cal împreună cu lâna de cămilă şi a probelor din „voal”.

Опыт исследования тканей из могильника Ноин-Ула методом полиполяризации

Резюме

В последнее годы в Институте истории материальной культуры Российской Академии Наук (ИИМК РАН) создана система для оптикоэлектронного бесконтактного исследования минералов и органических структур посредством использования метода полиполяризации.

Существенным достоинством метода, особенно для археологии, является крайне малый размер необходимых для анализа образцов, что практически не нарушает форму и структуру исследуемого предмета.

В данной статье рассматриваются результаты анализа методом полиполяризации образцов т.н. «шерстяной завесы» из кургана № 6 гуннского могильника Ноин-Ула в Северной Монголии. «Завеса» представляла собой широкое полотнище, сшитое из кусков различных тканей. Образцы нитей основы и орнамента тканей «завесы» сравнивались с эталонными образцами шерсти различных животных (овца, лошадь, верблюд) и волокнами растительного происхождения.

Результаты полиполяризационного анализа позволяют заключить следующее. Снимки большинства образцов нитей в полиполяризации наиболее близки эталонным снимкам шерсти верблюда. Этот вывод относится к монохромным и полихромным тканям, к нитям вышивок и к нитям, сшивавшим разные куски завесы.

В то же время несколько проанализированных образцов показывают сходство с эталонными анализами нитей льна, что позволяет предполагать использование льняных нитей для деталей вышивок и для вплетения в основу тканей из верблюжьей шерсти. Особый интерес вызывает выявленные в нескольких образцах волокна хлопка. Микроскопические частицы волокон хлопка могли попасть в верблюжью пряжу либо воздушным путем, как частицы хлопковой пыли, либо как остатки хлопковых волокон на ткацком станке, где перед изготовлением тканей из верблюжьей шерсти ткали хлопковые изделия.

В некоторых образцах верблюжьей шерсти отмечено наличие конского волоса. Как правило, такие образцы представлены нитями контура геометрических фигур или зооморфных изображений. Конский волос в данном случае не играл роль крепления к основе, а придавал нитям контура необходимую жесткость, предохранявшую фигуры вышивок от деформации.

Список иллюстраций:

Рис. 1. «Завеса» из кургана 6 в Ноин-Уле.

Рис. 2. Фрагменты «завесы» 1-7, 9-11.

Рис. 3. Фрагменты «завесы» 12-18.

Рис. 4. Рисунок из дневника С. А. Кондратьева со схемой расположения «завесы».

Рис. 5. Схема внутримогильного сооружения кургана 6 и схема расположения деталей «завесы».

Рис. 6. Эталоны волос животных и растительных волокон в полиполяризации.

Рис. 7. Эталонное фото в полиполяризации шерсти верблюда и образцов «завесы».

Рис. 8. Эталонное фото в полиполяризации волокон льна и образцов «завесы».

Рис. 9. Эталонное фото в полиполяризации волокон хлопка и образцов «завесы».

Рис. 10. Эталонное фото в полиполяризации конского волоса вместе с шерстью верблюда и образцов «завесы».

12.06.2012

Dr. Vadim E. Kulikov, Department of Archaeological Technology at the Institute for the History of Material Culture, Dvortsovaia nab., 18, 191186 St. Petersburg, Russia, e-mail: vad.kulikov2009@yandex.ru

Dr. Elena Yu. Mednikova, Department of Archaeological Technology at the Institute for the History of Material Culture, Dvortsovaia nab., 18, 191186 St. Petersburg, Russia

Dr. Yulia I. Elikhina, The Oriental Department at the The State Hermitage Museum, Dvortsovaia nab., 38, 190000 St. Petersburg, Russia, e-mail: julia-elikhina@yandex.ru

Dr. Sergej S. Miniaev, Department of Central Asia and the Caucasus at the Institute for the History of Material Culture, Dvortsovaia nab., 18, 191186 St. Petersburg, Russia, e-mail: ssmin@yandex.ru

CRONICA DESCOPERIRILOR NUMISMATICE (VI)

Ana Boldureanu

Publicăm în continuare descoperirile monetare de care am luat cunoştinţă pe parcursul anului 2011. Numărul lor nu a fost mare, dar remarcăm printre acestea câteva exemplare destul de rare pentru zona dintre Nistru şi Prut, a căror prezenţă aduce noi informaţii referitoare la istoria regiunii.

Cea mai timpurie piesă semnalată de noi este o monedă romană provincială emisă în Macedonia, descoperită în localitatea Pohoarna, raionul Şoldăneşti. Piesa are în exergă inscripţia ЄOC, care în greacă ar însemna 275, ceea ce echivalează cu anii erei noastre 245-246, după B. Head (Catalogue 1879, 26, nr. 137) sau 243-244, după H. Gaebler (Gaebler 1935, 17, nr. 59). Aşadar, cel mai probabil se datează în timpul domniei lui Filip Arabul, dacă nu chiar încă de la sfârşitul domniei lui Gordian al III-lea (anul 244)[1]. În cataloagele la care am avut acces, o asemenea asociere de elemente nu a mai fost înregistrată. Astfel, tipul de avers corespunde monedei din BMC, nr. 138 sau Gaebler, 53, în timp de reversul corespunde exemplarului BMC nr. 137, Gaebler, nr. 51 şi respectiv 59-60 (legenda de revers cu ЄOC, dar nu în exergă).

Înregistrăm o nouă descoperire de siliqua de la Constantius al II-lea, emisă la Antiochia, găsită în localitatea Doina, raionul Cahul, care completează descoperirile de astfel de emisiuni atestate în Republica Moldova.

Dintre emisiunile medievale menţionăm piesele descoperite în anul 2010 în timpul săpăturilor arheologice efectuate de Expediţia Arheologică a Universităţii Pedagogice „Ion Creangă" din Chişinău, condusă de Galina Bodareu şi Octavian Munteanu. Monedele, în număr de patru exemplare, au fost aflate în stratul cultural al sitului Horodca Mică, la o distanţă foarte aproape unele de altele, la adâncimea de 0,48 m. Două monede au fost emise de Hoarda de Aur, iar două dintre ele sunt emisiuni tătaro-genoveze din secolul al XV-lea. Prima monedă tătărească este un dirhem bătut în numele hanului Uzbek (1313-1342), emis la Saray în anul hegirei 717 (1317/1318). A doua emisiune a Hoardei de Aur a fost bătută în numele lui Ulu Muhammad (1421-1423; 1427-1445) la Orda Bazar şi a fost datată pe la mijlocul perioadei de domnie, dar înainte de 1433 (Лебедев, Клоков 2001, 23, nr. 51). Piesa conţine două tamgale, cea binară şi alta în forma de liră. Se presupune că prin amplasarea acestor două tamgale pe monede, hanul vroia să-şi demonstreze puterea sa atât asupra teritoriului Bulgar-Kazan, unde se utiliza tamgaua tarak, în forma de liră, cât şi în Crimeea şi pe Volga Inferioară, unde era în uz tamgaua binară (Лебедев, Клоков 2001, 27). Emisiuni de acelaşi tip de la Ulu Muhammad au mai fost semnalate în teritoriul Moldovei istorice. Menţionăm exemplarele descoperite în aşezarea medievală situată în preajma localităţii Tarasova, raionul Rezina (Nicolae 2009, 219-220, nr. 3 şi fig. 3) şi la Cetatea Albă (Boldureanu, Bacumenco-Pîrnău 2011, 230, nr. 24), care au aplicate pe una din feţe contramărci de tip Asprokastron.

A treia monedă este un aspru tătaro-genovez care are pe avers legenda D M Cafa, portalul genovez fără ornamente, iar pe revers legenda circulară cu numele lui Devlet Berdi şi tamgaua binară în cerc liniar. Lunardi datează aceste emisiuni în perioada 1420-1426 (Lunardi 1980, 7, C 27). Aurel Vîlcu, cu ocazia publicării unui tezaur descoperit în Bulgaria, conţinând aspri tataro-genovezi, face o sistematizare a acestor emisiuni în baza elementelor care însoţesc portalul genovez, a legendelor de pe monede, dar şi a formei tamgalei. Moneda pe care o prezentăm a fost încadrată de cercetătorul menţionat în grupa D3, cea mai recentă, pe care o datează în perioada 1425-1427 (Vîlcu 2006, 50). Este perioada când Devlet Berdi urmăreşte să îşi consolideze puterea în zona de sud–vest a Hoardei de Aur, în alianţă cu otomanii şi mamelucii, dar şi cu Lituania. Genovezii de la Caffa au susţinut aceste ambiţii ale lui Devlet Berdi, acti-

[1] Aducem mulţumiri şi pe această cale lui Theodor Isvoranu de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, care ne-a acordat ajutor în atribuirea acestei piese.

vând în calitate de mediatori în tentativa de a încheia o alianţă cu Lituania la 1426, evitând prin aceasta un atac din partea lui Ulu Muhammad, refugiat apoi la curtea lui Vitold. În acelaşi timp activitatea comercială a genovezilor în Crimeea şi în special la Caffa i-au adus hanului venituri substanţiale. După fuga lui Ulu Muhammad, Devlet Berdi reia baterea de monede în numele său la sfârşitul anului 1424 sau începutul anului următor şi bate până în vara anului 1427, când este eliminat de la putere de către Ulu Muhhamad (Vîlcu 2006, 53).

Ultima piesă din acest lot este un aspru, pe aversul căruia castelul genovez este amplasat în cartuş cvadrilobat, având patru fascii între lobi şi legenda DV M D CAR. Pe revers este plasată legenda arabă cu numele lui Ulu Muhammad, în centru tamgaua veche a Casei lui Batu în cerc perlat. Este unicul tip având cerc perlat pe revers, piesa fiind datată de Lunardi între 1427-1433 (Lunardi 1980, 56, C 15). Aurel Vîlcu încadrează aceste emisiuni în grupa D, şi le datează în intervalul 1428-1433. Această perioadă este caracterizată de o anumită stabilitate în Hoardă. Piesa pe care o prezentăm este de tipul D1 care exprimă, după părerea lui Aurel Vîlcu, apogeul puterii lui Ulu Muhammad în Hoarda de Aur. Pe aceste piese apare tamgaua veche a Casei lui Batu, emitentul vrând să demonstreze descendenţa sa din hanii secolului al XIII-lea. Această tamga a fost utilizată pe emisiunile lui Mangu Timur, Tokta, Uzbek han. Tamgaua apare şi pe emisiunile care poartă pe avers litera T mare şi inscripţia IMPERATOR, atribuite Tanei sau Mangupului.

Includem în Cronică şi informaţia referitoare la descoperirea a două tezaure din epoca medievală. Primul dintre ele, descoperit la Bugeac, raionul Comrat, în anul 2009, este alcătuit din 4736 de exemplare. Marea majoritate a pieselor sunt emisiuni otomane din perioada Murad II, prima domnie (1421-1444) – Murad III (1574-1595), dar conţine şi o monedă emisă de şahii din Şirvan, dinastia a treia, precum şi 7 copeici ruseşti din secolul al XVI-lea. Depozitul se păstrează într-o colecţie particulară şi urmează a fi publicat cu toate detaliile necesare în timpul apropiat.

Nu cunoaştem detalii referitoare la locul, condiţiile şi conţinutul celui de-al doilea tezaur. Ştim doar că a fost descoperit în împrejurimile satului Iujnoe, raionul Cahul, în anii '80 ai secolului trecut de către Maria Carabeţ. Din conţinutul acestuia se mai păstrează azi 25 de aspri otomani şi imitaţii după aceştia din perioada Murad III-Mehmed III.

Printre descoperirile anului 2011, menţionăm moneda din metal comun cu urme de argintare descoperită în împrejurimile satului Zguriţa, raionul Ocniţa, unde au mai fost atestate monede medievale (vezi Boldureanu 2011, 329, nr. 27). Considerăm că această piesă poate fi un fals de epocă după dinarii lui Despot Vodă (1561-1563) de tipul Madona cu coroană deschisă şi sigla M-S[2].

I. Monede romane

Doina, raionul Cahul. În anul 2011 o locuitoare din satul Doina a găsit în grădină cu ocazia cultivării pământului o monedă romană de argint.
IMPERIUL ROMAN
Constantius II (317-361), siliqua, Antiochia, datată 347-350.
AR 2,96 g; 20 mm.
Informaţie: M. Maftei şi A. Boldureanu.

Goteşti, raionul Cantemir. În urma inundaţiilor din anul 2011, în localitatea Goteşti a fost descoperit un tezaur alcătuit din monede romane târzii din secolele III-IV. Din componenţa acestuia au fost recuperate cca 200 de monede aflate într-o colecţie particulară.

Informaţie: A. Boldureanu.

Pârliţa, raionul Făleşti. În primăvara anului 2011, cetăţeanul Mihail Ciocanu în curtea gospodăriei sale a descoperit o monedă romană târzie.
IMPERIUL ROMAN
Valentinian II (375-392).
Thessalonic, officina 1.
AE3 ↖ 2,25 g; 15,9×15,1 mm; fig. 1/1.
LRBC II, nr. 1853; tip VIRTVS AVGGG; 383-392, perioada 2, RIC IX, 186, 61 (a), 383-384.
Informaţie: A. Boldureanu.

Pohoarna, raionul Şoldăneşti. Pe teritoriul localităţii, lângă un izvor, acum câţiva ani, a fost găsită o monedă romană provincială de bronz. Fiica descoperitorului, Anişoara Samanate, elevă la Liceul Universităţii Agrare din Chişinău a arătat moneda profesoarei sale de istorie, Elena Cojocari, care, la rândul său, a adus-o la Muzeu pentru identificare.

[2] Aducem mulţumiri doamnei Ana-Maria Velter din Bucureşti, care ne-a consultat în vederea atribuirii acestei monede.

Fig. 1. Descoperiri monetare.

IMPERIUL ROMAN. MACEDONIA.
Perioada Gordian III-Filip Arabul.
Av. ΑΛЄΖΑΝΔΡΟΥ; capul lui Alexandru cu coif atic decorat cu griffon (?); BMC, nr. 138, Gaebler, 53.
Rv. KOINON MAKЄΔONΩN B NЄΩ / in exerga ЄOC; călăreţ spre dreapta, în poziţie de salut („tip Adventus"), cu mantia fluturând, calul la trap; BMC, nr. 137, Gaebler, 51, respectiv 59-60 (legenda de rv. cu ЄOC, dar nu în exergă).
AE ↗ 8,77 g; 24,8×25,3 mm; fig. 1/2.
245-246 BMC Greek Macedonia, 26, nr. 137;
243-244 Gaebler 1935, 17, nr. 59.
Informaţie: A. Boldureanu.

II. Monede medievale

Dubăsarii Vechi, raionul Grigoriopol. În toamna anului 2011, între localităţile Grigoriopol şi Dubăsarii Vechi, în timpul lucrării pământului, a fost găsită o monedă bizantină din secolul al XII-lea.
Ioan Ducas (împarat la Thessalonic, 1237-1242).
AE ↑ 2,65 g; 26,8 x 27,4 mm; perforată; fig. 1/3.
DOW, 4/2, p. 583, nr. 1, Thessalonic, seria I, tip A, anii 1237-1242 ?
Informaţie: Ana Boldureanu.

Bugeac, municipiul Comrat. În luna mai a anului 2009, în partea de nord a localităţii, în valea râului Ialpug, a fost descoperit un mare tezaur monetar alcătuit din 4736 de monede. Structura lui provizorie este următoarea:
Imperiul Otoman: 4354 ex., între care 4350 aspri (11 ex. falsuri) şi 4 medini (1 ex. fals), emise în perioada Murad II, prima domnie (1421-1444) - Murad III (1574-1595);
şahii din Şirvan, dinastia a treia: 1 ex;
Rusia, copeici: 7 exemplare;
emisiuni neprecizate 374 ex.
Krivenko 2011, 16-18.

Hârtopul Mare, raionul Criuleni. Un cetăţean din localitate, în primăvara anului 2011, săpând în gradina proprie, a găsit două monede ruseşti de cupru.
RUSIA
Ecaterina II (1762-1796), 5 copeici, Ecaterinburg, 1774.
Anna Ioannovna (1730-1740), denga, 1734.
Informaţie: A. Boldureanu.

Horodca, raionul Ialoveni. În anul 2010, în cadrul campaniei a cincea de investigaţii sistematice în situl Horodca Mică, în stratul cultural al secţiunii VI, împreună cu o verigă de fier, o mărgică de lut, un fragment de silex şi o fusaiolă, au fost descoperite patru monede de argint la o distanţă apropiată una de alta.

HOARDA DE AUR
Uzbek (1313-1342), dirhem, 717 AH (1317/1318).

1. AR ← 0,95 g; 14,5×14,8 mm; fig. 1/4.
Френ 1832, nr. 31 şi fig. I, nr. XXI.
Ulu Muhammad 882-824 AH; 828-846 AH (1421-1423; 1427-1445).
Orda Bazar
Av. Sultan / al- adil Muhammad / han / halled-Allah; cerc liniar.
Rv. Duri be / Orda-Bazar; în centru sus: tamga binară, jos: tamga în formă de liră; cerc liniar.
2. AR ↓ 0,69 g; 14,1×14,8 mm; fig. 1/5.
Лебедев, Клоков, 2001, nr. 51.

EMISIUNI TĂTARO-GENOVEZE
Aspri. Caffa.
Devlet Birdi 824-831 AH (1421-1428).
Av. + D +(M +) CARA; castel genovez în cerc perlat, segmentul de la baza castelului reprezintă un arc.
Rv. Sultan Devlet Berdi han; tamga binară în cerc liniar.
3. AR ← 0,87 g; 16,6×15 mm; fig. 1/6.
Lunardi 1980, c 27, anii 1420-1426.
Av. DV•M•D•C(AR); castel genovez cartuş quadrilobat. Patru săgeţi între lobi în exteriorul cartuşului.
Rv. Circular legendă arabă cu numele lui Muhammad han, în centru tamgaua veche binară în cerc perlat.
4. AR ↖ 0,87 g; 15,5×15,3 mm; fig. 1/7.
Lunardi 1980, c 15, anii 1427-1433; Vîlcu 1428.
Boldureanu, Munteanu 2011, 14-15.

Hulboaca, com. Grătieşti, mun. Chişinău. Un locuitor al satului Hulboaca a găsit în propria grădină o monedă rusească de cupru.
Rusia, Alexandru al II-lea (1855-1881), 5 copeici, Sankt Petersburg, 1879.
Informaţie: A. Boldureanu.

Iujnoe, raionul Cahul. În anii '80 ai secolului XX, Maria Carabeţ, locuitoare a satului Iujnoe, a descoperit un tezaur monetar. Nu se cunosc locul, condiţiile de descoperire şi nici numărul pieselor care l-au alcătuit. Persoana care a adus monedele la Muzeul Cahul pentru identificare deţine în prezent doar 25 de exemplare. Monedele reprezintă aspri otomani din perioada Murad III - Mehmed III, între care şi imitaţii după aceştia.
Informaţie: M. Maftei şi A. Boldureanu.

Orhei, raion. Un cetăţean din raionul Orhei a adus la Muzeu spre identificare două monede găsite în gospodăria sa.
RUSIA-MOLDOVA-VALAHIA
Sadagura
Para - 3 denghi, 1772
Rusia, Nicolai I (1825-1855), 1 copeică, Sankt Petersburg, 1841.
Informaţie: A. Boldureanu.

Zguriţa, raionul Ocniţa. În toamna anului 2011, în împrejurimile localităţii a fost găsită o monedă medievală de bronz argintată.
MOLDOVA? Imitaţie după dinarii lui Despot Vodă (1561-1563)?
Av. * ИНАЕ . VAtO (...)VO; între două cercuri lineare. Scut scartelat având în primul cartier două fascii, în al doilea o cruce dublă, în cel de-al treilea cartier un leu rampant spre dreapta?, în al patrulea o floare de crin dublă aşezată în bază; în scutul peste tot neclar.
Rv. P(...)A . (...) OVH; Madona cu văl, şezând, în dreapta pruncul Iisus. De o parte şi de alta siglele M?-S?.
AE ↗ 0,54 g; 15×15,2 mm; fig. 1/8. Ştirbu, Velter 1983: Tipul dinar Madona cu coroană deschisă, sigla M-S.
Informaţie: A. Boldureanu.

Bibliografie

Boldureanu 2008: A. Boldureanu, Cronica descoperirilor monetare (II). Tyragetia s.n. 1, vol. II [XVII], 2008, 353-360.

Boldureanu 2009: A. Boldureanu, Cronica descoperirilor monetare (III). Tyragetia s.n. 1, vol. III [XVIII], 2009, 345-352.

Boldureanu 2010: A. Boldureanu, Cronica descoperirilor monetare (IV). Tyragetia s.n. 1, vol. IV [XIX], 2010, 273-281.

Boldureanu 2011: A. Boldureanu, Cronica descoperirilor monetare (V). Tyragetia s.n. 1, vol. V [XX], 2010, 325-331.

Boldureanu, Bacumenco-Părnău 2011: A. Boldureanu, L. Bacumenco-Pîrnău, Un lot de monede medievale şi moderne descoperit la Cetatea Albă. Observaţii preliminare. ArhMold, XXXIV, 2011, 221-245.

Boldureanu, Munteanu 2011: A. Boldureanu, O. Munteanu, Monede medievale din secolul al XV-lea descoperite la Horodca Mică, raionul Ialoveni. In: Al XII-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor, Chişinău, 15-17 septembrie 2011 (Chişinău 2011), 14-15.

BMC: B.V. Head, British Museum Catalogue of Greek Coins, Macedonia etc. (London 1879).

Catalogue 1879: Catalogue of Greek coins (London 1879).

Cohen 1930: H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain, III (Leipzig 1930).

Dictionary: Dictionary of Roman Coin, varianta electronică: http://www.forumancientcoins.com/Dictionary_Of_Roman_Coins/dictionaryByPage.asp?page=379

DOW: Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection (Ed. A.R. Bellinger, Ph. Grierson). Vol. 4, M.F. Hendy, Alexius I to Michael VIII 1081-1261; Part 2, The Emperors of Nicaea and their Contemporaries (1204-1261) (Washington, 1999).

Gaebler 1935: H. Gaebler, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, III. Die antiken Münzen von Makedonia und Panonia (Berlin 1935).

Krivenko 2011: A. Krivenko, Aspri otomani de la Selim I din tezaurul descoperit la Bugeac. In: Al XII-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor, Chişinău, 15-17 septembrie 2011 (Chişinău 2011), 16-18.

LRBC: Late Roman Bronz Coinage.

Lunardi 1980: G. Lunardi, Le monete delle colonie Genovezi (Genova 1980).

Nicolae 2009: E. Nicolae, Date noi privind monedele şi contramărcile de tip Asprokastron. In: Studia varia in honorem Professoris Ştefan Ştefănescu Octogenarii (Bucureşti-Brăila 2009), 217-226.

RIC: The Roman Imperial Coinage.

Ştirbu, Velter 1983: C. Ştirbu, A-M. Velter, Tezaurul de la Băleşti, jud. Vaslui şi importanţa lui istorică. Cercetări Numismatice V, 1983, 97-127.

Vîlcu 2006: A. Vîlcu, Un trésor d'aspres de Caffa du XVe siècle découvert en Bulgarie. In Annali, Istituto Italiano di Numismatica (Roma 2006), 165-189.

Лебедев, Клоков 2001: В. Лебедев, В. Клоков, Монеты с юго-восточных окраин Сарая. В: Татар археологиясе, 1-2 (8-9) (Казан 2001), 19-46.

Френ 1832: Х.М. Френ, Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухаммеданских династий (Санкт Петербург 1832).

Chronicle of monetary discoveries (VI)

Abstract

The number of coin finds for 2011 is small, but among them there are several specimens, which are pretty rare for the Prut-Dniester area. It should be noted a bronze medallion of the time of Commodus found in the Grigoriopol District, a coin of KOINON MAKЄΔONΩN type of the period of Gordian III - Philip the Arab, discovered in the village of Pohoarna, Şoldăneşti District, as well as a hoard of Roman bronze coins of the 3rd-4th centuries found in the village of Goteşti, Cantemir district, after the floods of 2011.

Two hoards found in the south belong to the Middle Ages. The first one, found in 2009 in Bugeac, Comrat, Gagauzia, consists of 4736 pieces. Most of them are the Ottoman coins dating from the first period of reign of Murad II (1421-1444) - Murad III (1574-1595), but there is also a coin issued during the third Shirvanshahs dynasty and 7 Russian kopecks of the 16th century. The second hoard was found near the village of Yuzhnoe, Cahul District, in 1980s. From its content there are 25 specimens representing the Ottoman akçes and their imitations minted in the period of Murad III - Mehmed III.

Хроника монетных находок (VI)

Резюме

Количество монетных находок за 2011 год невелико, но среди них имеется несколько экземпляров, достаточно редких для Пруто-Днестровского междуречья. Следует отметить бронзовый медальон эпохи Комода из в Григориопольского района, монету типа KOINON MAKЄΔONΩN периода Гордиана III - Филиппа Араба, обнаруженную в селе Похоарна Шолдэнештского района, а также клад римских бронзовых монет III-IV вв., найденный в селе Готешть Кантемирского района после паводков.

К средневековому периоду относятся два клада, обнаруженных на юге страны. Один из них, найденный в 2009 году в Буджаке Комратского района, АТО Гагаузия, состоит из 4736 предметов. Большинство из них является османскими монетами I периода правления Мурада II (1421-1444) - Мурада III (1574-1595), но есть также монета, выпущенная в период третьей династии Ширваншахов, и 7 русских копеек XVI века. Второй клад был найден у села Южное Кагульского района в 80-е гг. прошлого века. Из него сохранилось 25 монет, представляющих собой османские аспры и их имитации, отчеканенные во времена правления Мурада III - Мехмеда III.

22.03.2012

Dr. Ana Boldureanu, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: anaboldureanu@yahoo.com

Marcin Wołoszyn (Ed.), BYZANTINE COINS IN CENTRAL EUROPE BETWEEN 5th AND 10th CENTURY.

Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Reszów under the patronage of Union Académique International. (Programme No. 57 Moravia Magna). Kraków, 23-26 IV 2007. MORAVIA MAGNA. Seria Polona III, Kraków, 2009, 684 pp., ISBN 978-83-7676-008-7

Pătrunderea monedei bizantine în regiunile din afara Bizanţului constituie un subiect important în cercetările numismatice şi istorice contemporane. Deşi există o bibliografie bogată la această temă, noile descoperiri impun actualizarea ei continuă. În acest context se înscrie şi volumul apărut în anul 2009, sub egida Academiei Polone de Arte şi Ştiinţe şi Institutului de Arheologie al Universităţii din Rzeszów, sub coordonarea numismatului polonez Marcin Wołoszyn.

Subiectul pătrunderii monedei bizantine în Europa Centrală în secolele V-X nu este unul nou, iar articolele autorilor acestui volum au menirea să contribuie la o mai bună cunoaştere a realităţilor numismatice din arealul geografic cercetat.

În introducerea „Vorwort des Herausgebers" (pp. 7-18), semnată de coordonatorul Marcin Wołoszyn, se precizează că volumul reprezintă un rezultat al conferinţei internaţionale organizate în perioada 23-26 aprilie 2007 la Cracovia. Autorul descrie cadrul geografic şi cronologic al cercetărilor, scopul şi punctele forte ale conferinţei, menţionând că regiunile Europei Centrale (Barbaricum) au avut cu Imperiul Bizantin relaţii intense de-a lungul antichităţii târzii şi Evului Mediu timpuriu.

Culegerea cuprinde 37 de articole şi rezumate încadrate în cinci compartimente, care reprezintă, în marea lor majoritate, comunicările participanţilor la conferinţă.

Primul compartiment – „Romans, Barbarians, Treasures: historical interpretation, the international cooperation" (pp. 21-34) – include două contribuţii: un articol semnat de M. Hardt şi un rezumat al comunicării lui G. Depeyrot. M. Hardt (pp. 21-30) discută despre tributul şi plăţile anuale ca factori ai distribuirii monedei bizantine în Europa Centrală şi de Est pe parcursul evului mediu timpuriu[1]. Tezaurele regilor şi aristocraţiei locale conţin diverse obiecte de valoare care, luate împreună, constituie un însemn al puterii. Tacitus, în *Germania*, descrie genul relaţiilor de vasalitate între Imperiu şi entităţile politice din Barbaricum. Astfel, conducători de origine germanică, hună, avară, slavă etc. au primit numeroase plăţi anuale în formă de tribut în schimbul serviciilor oferite Imperiului Roman şi, mai târziu, Bizantin. Descoperirea tezaurelor care conţin monede de aur, argint, pietre preţioase, bijuterii în Barbaricum sunt o dovadă clară a acestor relaţii. G. Depeyrot, în rezumatul său, abordează problema reţelelor actuale de studiere a descoperirilor monetare din Europa. Graţie oportunităţilor tehnice apărute în ultimii ani, a fost posibilă catalogarea unui număr impresionant de monede atestate în Armenia, Georgia, România etc., care s-a finalizat cu peste 20 de volume importante în domeniul numismaticii. Deşi Republica Moldova nu este încă parte a unor astfel de proiecte, potenţialul său numismatic merită a fi luat în calcul pentru a obţine un tablou complex al pătrunderii monedei bizantine în regiunile de la nordul Dunării de Jos.

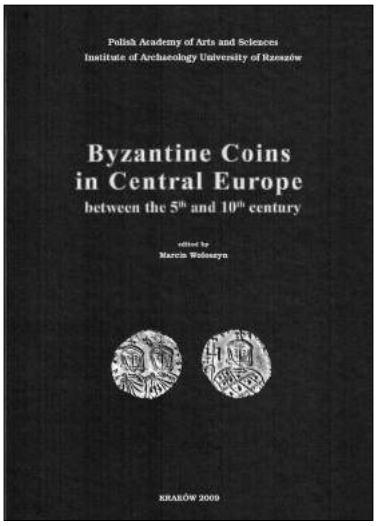

[1] A se vedea şi alte detalii privind *Geschenk oder Tribut?* la Pohl 1988, 209-215; *Byzantinische Geschendiplomatie* la Bauer 2010; Cuttler 2001.

Compartimentul doi – „Late antiquity: Empire" (pp. 35-82) – cuprinde şase articole. F. Planet vine să concretizeze câteva detalii pe marginea unei piese din secolul al V-lea de la Trier (pp. 35-36). Ž. Demo analizează o serie netradiţională de *INVICTISSIMVS AVTOR* din Croaţia. Monedele de acest tip au fost emise de regele ostrogot Baduila (Totila), descoperirea şi analiza lor permite o mai bună înţelegere a necesităţii inventarierii şi distribuirii unei serii noi de monede *Invictissimvs* din Croaţia în contextul războaielor bizantino-ostrogotice. M. Hadzi-Maneva analizează tezaurele monetare de la finele secolului al VI-lea - secolul al VII-lea descoperite pe teritoriul Macedoniei (pp. 47-56) ca parte componentă a prefecturii Illyricum. În temeiul datelor disponibile, autorul analizează 17 tezaure ce conţin monede emise de mai mulţi împăraţi începând cu Iustin II până la Constans II, cu încercări de stabilire a unor grupuri cronologice, a conţinutului lor după nominal, a frecvenţei după locul emiterii. Plecând de la aceste date, autorul evidenţiază o intensitate impresionantă a monedei bizantine pe teritoriul actual al Macedoniei, în anii 570-580, după care se atestă o scădere treptată – situaţie care este caracteristică şi pentru alte regiuni şi care se datorează schimbărilor din Imperiul Bizantin. D. Moisil, G. Talmaţchi şi G. Custurea, în rezumatul lor (p. 57), prezintă succint descoperirile singulare din secolul al V-lea din Dobrogea, în total fiind contabilizate cca 1200 de monede de bronz, 2/3 din care nu au fost încă publicate. G. Custurea, în rezumatul comunicării (p. 59), face câteva remarci, bazate pe cca 3000 de monede singulare şi două tezaure, privind circulaţia monedei bizantine în Dobrogea în secolele VI-VII. Compartimentul se încheie cu articolul lui M. Iacob (pp. 61-79), care discută circulaţia monetară de la *(L)Ibida* (Scythia Minor) din secolele V-VII. În baza a 482 de monede descoperite începând cu anul 2001, când au demarat săpăturile la *(L)Ibida*, autorul face o analiză pornind de la gruparea lor cronologică: secolul al V-lea – 228 de piese, secolul al VI-lea – începutul secolului al VII-lea – 254 de piese, urmată de calcularea coeficientului monedă/an pentru fiecare împărat. Din punctul de vedere al atelierului unde s-au bătut monedele, din secolul al V-lea Constantinopolul ocupă primul loc, fiind urmat de Cyzicus, Nicomedia şi Antiochia[2]. Foarte rare sunt monedele emise în atelierele de la Roma, Thessalonic, Heraclea şi Alexandria. Din perioada imediat următoare cele mai reprezentative sunt monedele emise în vremea împăratului Iustinian II în atelierele de la Constantinopol. Studiul este susţinut de tabele, diagrame, o hartă şi planul oraşului, care facilitează o mai bună reprezentare a tabloului situaţiei monetare din această urbe.

Compartimentul trei al lucrării – „Migration period: Barbaricum (4th-5th century)" (pp. 83-278) – include opt articole. P. Prohászka discută problema monedelor de aur din secolul al V-lea de origine est şi vest-romană descoperite în bazinul Munţilor Carpaţi, care reflectă relaţiile Imperiului Roman cu lumea barbară de la împăraţii Arcadius/Honorius până la Anastasius (pp. 83-115). Cele mai reprezentative sunt monedele emise în vremea lui Theodosius II. Catalogul, hărţile, tabelele şi lista bibliografiei susţin concluziile autorului privind situaţia monetară din Barbaricum. E. Kolníková şi K. Pieta pun în discuţie tezaurele şi descoperirile monetare din perioada antică târzie şi perioada migraţiei atestate în arealul nord-carpatic (pp. 117-132). După o perioadă de declin în relaţiile dintre Imperiul Roman şi lumea barbară de la nord de Munţii Carpaţi, primele monede bizantine apar pe teritoriul actual al Slovaciei la finele secolului al IV-lea, multiplicându-se pe parcursul secolului al V-lea. Autorii respectivi analizează monedele şi tezaurele descoperite în aşezările şi necropolele cercetate în contextul perioadei migraţiilor. Articolul este susţinut de ilustraţii calitative. A. Bursche analizează medalioanele germanice de aur din tezaurul de la Zagórzyn de lângă Kalisz, Polonia, descoperit în anii '20 ai secolului al XX-lea (pp. 133-153). Din şirul numeroaselor piese (cca 300 denari din secolele I-II, solidi din secolul IV) atestate în acest tezaur se evidenţiază şase medalioane de aur, dintre care două imitaţii barbare. Studiul este original şi prin faptul că autorul urmăreşte istoria descoperirii şi soarta acestui tezaur, utilizând un şir de documente de arhivă. Totodată, sunt abordate o serie de alte probleme, printre care încadrarea cronologică a tezaurului, în general, şi a medalioanelor, în special. J. Bodzek discută în articolul său despre pătrunderea monedelor romane din a doua jumătate a secolului al IV-lea şi în secolul al V-lea în regiunile de sud ale Poloniei (pp. 155-204). Autorul analizează istoricul şi stadiul actual

[2] Aproximativ aceeaşi situaţie este caracteristică pentru teritoriile Munteniei şi Moldovei (Oberländer-Târnoveanu 2003-2004).

al cercetării, descoperirile singulare şi colective/ tezaure şi contextul descoperirilor numismatice. Articolul este susţinut de concluzii, hărţi, tabele, catalogul descoperirilor, ilustraţii şi o listă bibliografică. M. Piotrowski şi G. Dąbrowski examinează un solidus de la Theodosius II de la Opaka (datat cu 443-450) în contextul altor descoperiri din regiunea Lubaczów, Polonia (pp. 205-215). Autorii corectează atribuirea iniţial greşită a acestui solidus lui Theodosius I (379-395) şi discută descoperirea monetară în contextul situaţiei politice din sudul Poloniei din secolul al V-lea. R. Ciołek cercetează influxul de solidi de pe coasta de sud a Mării Baltice din secolele V-VI (pp. 217-229). Fenomenul pătrunderii masive a monedei bizantine de aur în Pomerania a durat doar cca cinci decenii – a doua jumătate a secolului al V-lea şi începutul secolului al VI-lea – şi poate fi pus pe seama plăţilor făcute de către bizantini triburilor gotice. H.W. Horsnæs analizează solidi din perioada antică târzie şi bizantină din Danemarca atestaţi până în anul 2007 (pp. 231-270). Mai exact, autorul studiului discută despre monedele descoperite pe insula Bornhom din Marea Baltică în comparaţie cu situaţia monetară de pe insulele Öland şi Gotland, concluzionând că monedele au ajuns în regiunile de vest ale Danemarcei pe căi şi din surse diverse. Articolul este susţinut de catalogul descoperirilor, ilustraţii ale monedelor, bibliografie, hărţi şi tabele. Cel de-al treilea compartiment se încheie cu articolul lui T. Talvio privind descoperirile de solidus din ţările nordice, fiind evidenţiate două perioade – denarii romani şi solidi antici târzii şi bizantini timpurii (pp. 271-275). După o pauză de 200 de ani, moneda bizantină revine în arealul nordic în jurul anului 800[3]. Tezaurele de argint din epoca vikingilor conţin şi monede bizantine. Peste 900 de solidi sunt atestaţi pe teritoriul Scandinaviei: majoritatea în Suedia şi Danemarca şi doar câteva piese în Finlanda, Norvegia şi Estonia. Autorul articolului consideră că monedele bizantine au fost folosite în regiunile scandinave mai mult ca bijuterii, decât ca bani, dar aceasta nu înseamnă că ele nu au avut o valoare de proprietate importantă, cu atât mai mult cu cât masa lor este impresionantă, menţionăm aici doar 3 kg de solidi din Suedia.

Compartimentul patru al culegerii – „Migration period: Barbaricum (6th-7th century)" (pp. 279-552) – cuprinde zece articole. J. Drauschke discută problema monedelor bizantine de la finele secolului al V-lea până la începutul secolului al VII-lea atestate în Imperiul Merovingian (pp. 279-323). Studiul este susţinut de catalogul descoperirilor şi un şir de hărţi, tabele şi diagrame importante pentru a înţelege fenomenul prezenţei numeroase a monedei bizantine în regiunile locuite de franci, alamani şi bavarezi. Cele 187 de monede provin de la diverşi împăraţi bizantini, începând cu Anastasius I până la Iustinian II. Majoritatea monedelor au fost descoperite în morminte şi, după toate probabilităţile, au fost utilizate în calitate de pandantive pentru costumele feminine, medalioane sau chiar inele. Dovada acestei ipoteze este faptul că majoritatea pieselor sunt din aur (88) şi argint (35). La fel de importante sunt follis şi semifollis (56), care demonstrează că au ajuns în aceste regiuni şi monede cu un nominal mai mic. Din punct de vedere statistic şi cronologic, repartizarea monedelor din arealul merovingian este similară celorlalte regiuni, evidenţiindu-se piesele din vremea împăraţilor Iustinian I, Tiberius II şi Heraclius. H. Winter semnează o versiune nouă a unui studiu privind monedele bizantine şi carolingiene din regiunile de est ale Austriei în contextul dominaţiei avare (pp. 325-356). Autorul completează versiunea din 2000 (Winter 2000) cu noi date numismatice intrate în colecţiile Muzeului Carnuntum în anul 2005. Pe lângă monedele bizantine, sunt analizate cinci piese emise sub Carol cel Mare. Majoritatea monedelor bizantine cunoscute pe teritoriul Austriei provin de la Iustinian I şi pot fi puse în legătură cu avarii, cu atât mai mult cu cât astfel de monede se întâlnesc şi în mormintele avare. În ceea ce priveşte denarii din vremea lui Carol cel Mare, autorul studiului consideră că aceştia au putut ajunge pe teritoriul Austriei în timpul campaniei lui Carol împotriva avarilor, din anul 791. Articolul este susţinut de tabele, hărţi, catalogul descoperirilor şi ilustraţia monedelor. J. Militký analizează descoperirile monetare bizantine timpurii din secolele VI-VII de pe teritoriul actual al Republicii Cehe (pp. 357-393)[4]. Astfel, pe teritoriul Boemiei şi Moraviei sunt cunoscute 38 de grupuri de descoperiri monetare, a căror interpretare este dificil de realizat din cauza necunoaşterii contextului descoperirii lor. Doar două piese provin din

[3] Vezi şi alte studii ale autorului privind situaţia numismatică din Finlanda (Talvio 2000; Talvio 2002).

[4] Studiul reprezintă o variantă actualizată a lucrării Militký 2004.

morminte din necropola de la Lužice. Procesul de scădere şi, ulterior, de dispariţie a monedei bizantine este similar în Boemia şi Moravia. J. Hunka discută despre descoperirile monetare bizantine din secolele V-X din regiunile de la nord de Carpaţi (pp. 395-401). Astfel, pe teritoriul actual al Slovaciei sunt atestate un număr redus de monede bizantine, care pot fi grupate în trei perioade: secolul al VI-lea - începutul secolului al VIII-lea (perioada Khaganatului Avar); secolul al X-lea (perioada invaziei maghiare) şi secolul al XI-lea (formarea regatului maghiar). Din numărul total de 50 monede se evidenţiază 11 piese de aur, 19 de argint şi 20 de aramă. Autorul analizează doar monedele din primele două perioade cronologice, cele mai reprezentative fiind din secolele VI-VIII. Din punct de vedere geografic, monedele sunt distribuite în două regiuni: sud-vestul şi sud-estul Slovaciei, intens populate în evul mediu timpuriu. J. Zábojník discută în studiul său despre monedele antice în perioada Khaganatului Avar de pe teritoriul actual al Slovaciei (pp. 403-415)[5]. Piesele provin din descoperiri singulare, în majoritatea cazurilor din morminte, şi au fost utilizate în calitate de bijuterii, iar în două cazuri, probabil în calitate de obol. Tezaurul de monede de argint de la Zemiansky Vrbovok este o excepţie pentru Slovacia. Studiul este susţinut de catalogul descoperirilor, hartă şi ilustraţia pieselor. P. Somogyi cercetează descoperirea din 1856 de la *Kleinschelken* (Şeica Mică) din Transilvania în contextul noilor documente de arhivă (pp. 417-448). Datele de arhivă îi permit autorului să ofere noi detalii privind conţinutul depozitului şi contextul descoperirii respective. P. Somogyi sistematizează şi piesele monetare care fac parte din acest depozit şi care provin de la Theodosius II, Basiliscus şi Zeno, cea mai timpurie piesă fiind datată cu 430-440 şi cea mai târzie – cu 476-491. A. Gândilă discută în studiul său despre monedele bizantine timpurii din regiunile de la nordul Dunării de Jos şi relaţia Imperiului cu populaţiile din Barbaricum[6]. Autorul susţine că nu putem vorbi despre o circulaţie monetară în regiunile de la nordul Dunării de Jos, cu excepţia regiunilor imediat apropiate de Imperiu, monedele de bronz atestate în Barbaricum fiind utilizate, în cele mai dese cazuri, ca materie primă pentru confecţionarea diverselor categorii de piese. Lucrarea este susţinută de hărţi şi diagrame care facilitează o mai bună înţelegere a situaţiei monetare din regiunile cuprinse între râurile Tisa, Dunăre şi Nistru. M. Wołoszyn analizează în articolul său monedele bizantine din secolele VI-VII descoperite pe teritoriul Poloniei (pp. 475-530)[7]. Din 22 de monede cunoscute, doar o piesă este de aur, altele trei sunt de argint şi 18 de bronz. Din punct de vedere statistic, domină emisiunile din vremea lui Iustinian I, fiind urmate de cele de la Iustin II, Mauricius, Phocas şi Heraclius. Piesele sunt cunoscute ca descoperiri singulare, excepţie fiind două piese considerate greşit, după părerea noastră, ca fiind un tezaur mic. O singură piesă provine din aşezarea de la Grodzisko Dolne. Autorul analizează comparativ monedele bizantine din Polonia cu cele din Germania, Austria, Republica Cehă şi Slovacia, ceea ce îi permite să încadreze discuţia într-un cadru geografic larg. F. Biermann, în contribuţia sa, discută despre descoperirile monetare bizantine din secolele VI-VIII dintre Elba şi Oder şi semnificaţia lor pentru istoria aşezării (pp. 531-544). Ţinând cont de polemicile din ultimii ani privind plecarea populaţiei germanice şi venirea triburilor slave în regiunile de est ale Germaniei, autorul evidenţiază datele ultimelor sondaje dendrocronologice şi încearcă să încadreze în această dezbatere monedele descoperite în majoritatea lor înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Dacă populaţiile germanice sunt atestate până în secolul al V-lea, atunci cele slave ajung în aceste regiuni abia la finele secolului al VII-lea - începutul secolului al VIII-lea. Din această cauză perioada secolelor VI-VII este considerată a fi una misterioasă. Cert este faptul că nu există conexiune între locuirea germanică târzie şi cea slavă timpurie. Monedele pot fi un rezultat al tributului plătit de către bizantini barbarilor, al plăţilor mercenarilor sau al relaţiilor comerciale. Dar pentru istoria aşezărilor din regiunile dintre Elba şi Oder monedele au o pondere ştiinţifică modestă. Y.A. Prokopenko discută în studiul său despre monedele bizantine din secolele V-IX şi imitaţiile lor din regiunile centrale şi de est ale Ciscaucazului (pp. 545-550). În partea de nord a Caucazului a fost atestat un şir de piese numismatice de factură bizantină, prin-

[5] Studiul lui J. Zábojník, împreună cu cel al lui Fiala 2007, ne permite să cunoaştem situaţia monedei bizantine de pe teritoriul Slovaciei.

[6] A se vedea şi alte studii ale lui A. Gândilă: Gândilă 2003-2005; Gândilă 2006-2007; Gândilă 2008.

[7] Lucrarea actuală a lui M. Wołoszyn este o sinteză a răspândirii monedei bizantine pe teritoriul Poloniei, discutată anterior şi în alte lucrări: Salamon, Wołoszyn 2006; Wołoszyn 1999a; Wołoszyn 1999b; Wołoszyn 2005; Wołoszyn 2008.

tre care se numără un tezaur, 72 de monede şi 70 de imitaţii. Autorul susţine părerea lui K.V. Golneko, care consideră că prezenţa largă a solidi în Ciscaucaz nu reprezintă schimbul monetar între triburile locale. Dat fiind că majoritatea pieselor numismatice sunt perforate, este evident că acestea au fost folosite mai mult ca elemente de decor a vestimentaţiei, şi nu ca monede.

Compartimentul cinci – „Middle Ages" (pp. 553-684) – include 11 articole. T. Šeparović analizează monedele din vremea împăratului Constantin V Copronymus, descoperite în sudul Croaţiei (pp. 553-559). Secolul al VIII-lea, în contextul crizei bizantine, este modest ca număr de monede atât în interiorul imperiului, cât şi în afara lui. Respectiv, catalogarea şi analiza unor astfel de monede este extrem de utilă. Autorul analizează piesele de aur emise de atelierul din Syracusa în perioada 760-775. E. Oberländer-Târnoveanu discută în articolul său despre Imperiul Bizantin şi regiunile de la nordul Dunării de Jos în contextul evidenţei numismatice din secolul al IX-lea - începutul secolului al XI-lea (pp. 561-579). În continuarea şi completarea studiilor anterioare, autorul face o analiză detaliată a situaţiei monetare de la nordul Dunării de Jos din secolele IX-XI, în comparaţie cu situaţia din secolele anterioare – VI-VII[8]. Totodată, E. Oberländer-Târnoveanu discută şi chestiunea aşa-numitei perioade fără monede – „moneyless", după care abordează reapariţia monedei bizantine în regiunile de la nord de Dunăre. N. Profantová analizează monedele bizantine din secolele IX-X din Republica Cehă (pp. 581-598). Sunt trecute în revistă trei monede din secolul al IX-lea din Moravia, două monede din cetăţile de la Mikulčice şi Osvětimany. Printre descoperirile din Cehia se evidenţiază un solidus de la Mihail III, descoperit în calitate de obol într-un mormânt. La aceste descoperiri se adaugă monedele din Boemia din secolul al X-lea. Pe lângă piesele numismatice din secolele IX-X, în Moravia şi Boemia sunt cunoscute monede bizantine din secolele XI-XII. L. Polanský şi L. Vacinová discută în articolul lor despre monedele romane şi bizantine din tezaurul de la Kelč, Republica Cehă (pp. 599-603). Tezaurul include o monedă romană de la Traian şi patru monede bizantine din secolul al X-lea, dintre care două de la Constantin VII şi Roman II (945-959) şi două fragmente de miliaresia de la Ioan I Tzimiskes (969-976). A. Gliksman analizează începutul influxului monedelor bizantine în Polonia Mare în secolul al X-lea, situaţie de altfel caracteristică majorităţii regiunilor de la nordul Dunării (pp. 605-623). Pe teritoriul Wielkopolska sunt atestate 24 de descoperiri monetare, care includ 152 de piese, majoritatea fragmentate. În cele mai dese cazuri sunt atestate descoperiri singulare, excepţie face doar tezaurul de la Dzierznica II, Zalesie şi Obrzycko. Autorul studiului consideră că monedele descoperite pe teritoriul Poloniei pot fi puse pe seama negustorilor scandinavi. M. Salamon discută despre un miliaresion din săpăturile de la Cracow din vremea lui Vasile II şi Constantin VIII (977-989), care a fost utilizat ca medalion. I. Leimus prezintă monedele bizantine descoperite pe teritoriul Estoniei (pp. 635-651). Până în prezent sunt atestate 216 monede bizantine, dintre care un singur follis, restul fiind miliarense emise preponderent în vremea împăratului Vasile II (976-1025). Fluxul de monede bizantine în regiunile baltice coincide cu pătrunderea masivă a monedelor islamice. Majoritatea pieselor numismatice, atât de factură bizantină, cât şi arabă, au ajuns în aceste regiuni în contextul relaţiilor comerciale din secolul al X-lea. A.V. Petrauskas analizează un solidus de la Vasile I şi Constantin (869-879), provenit din cercetările lui B.A. Zvidec'kyj din Iskorosten, Ucraina (pp. 653-658). Piesa este perforată în două locuri, ceea ce demonstrează că a fost folosită ca element decorativ pentru vestimentaţie. M.M. Ievlev analizează descoperirile din mormântul tumular din Kiev, Ucraina (pp. 659-666). Astfel, pe lângă un şir de piese de inventar (vârfuri de săgeţi, sabie, catarame, pandantive), sunt atestate şi câteva monede bizantine din vremea împăraţilor Vasile I (867-886), Leo şi Alexandru (886-912) şi Constantin VII (913-959). În rezumatul semnat de E. Turovsky se prezintă noi fapte privind evidenţa numismatică a Chersonesului medieval (p. 667), fiind trecute în revistă monede din colecţii private de la Mihail III (842-867), Constantin VII (913-959). Culegerea de studii se încheie cu articolul semnat de Th. Brüggemann, în care se discută o problemă foarte importantă – de la comerţul-monedă la *barter* în Crimeea bizantină din secolele X-XIII (pp. 669-684). Autorul încearcă

8 Oberländer-Târnoveanu 1980; Oberländer-Târnoveanu 1996; Oberländer-Târnoveanu 2000a; Oberländer-Târnoveanu 2000b; Oberländer-Târnoveanu 2001a; Oberländer-Târnoveanu 2001b; Oberländer-Târnoveanu 2001c; Oberländer-Târnoveanu 2002; Oberländer-Târnoveanu 2003-2004; Oberländer-Târnoveanu, Constantinescu 1994 etc.

să discute rolul Chersonesului în relaţiile dintre Bizanţ şi Rusia Kieveană, acesta trebuind să se adapteze la noile condiţii economice şi politice, în continuă cădere, ca până la urmă să fie distrus de invazia mongolă din secolul XIII.

În concluzie, considerăm această culegere de studii în domeniul numismaticii bizantine extrem de utilă pentru cunoaşterea prezenţei cantitative şi zonale a monedei în afara Bizanţului, ceea ce facilitează reconstituirea relaţiilor dintre Imperiu şi alte popoare. Este foarte important că organizatorii conferinţei au reuşit să adune şi să publice studiile participanţilor la acest eveniment. Sperăm ca această întrunire să devină una tradiţională şi ca, la anumite etape de timp, să se actualizeze datele numismatice.

Bibliografie

Bauer 2010: F.A. Bauer, Byzantinische Geschendiplomatie. In: (Hrsg. F. Daim, J. Drauschke) Byzanz - das Römerreich im Mittelalter, Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft (Mainz 2010), 1-58.

Cuttler 2001: A. Cuttler, Gifts and Gigts Exchange asd Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies. DOP 55, 2001, 247-278.

Fiala 2007: A. Fiala, Z najnovších objavov byzantských mincí na Slovensku. In: (Ed. J. Bartík) Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia Supplementum 2 (Bratislava 2007), 123-129.

Gândilă 2003-2005: A. Gândilă, Sixth-to-Seventh century coin circulation in Dobrudja. CN IX-XI, 2003-2005, 109-166.

Gândilă 2006-2007: A. Gândilă, Early Byzantine Capidava: the numismatic evidence. CN XII-XIII, 2006-2007, 97-122.

Gândilă 2008: A. Gândilă, Some aspects of the monetary circulation in the Byzantine province of Scythia during the 6th-7th century. AMV VII, 1, 2008, 305-334.

Militký 2004: J. Militký, Finds of Roman and Early Byzantine Gold Coins in the Territory of the Czech Republic. SlovNum XVII, 2004, 53-76.

Oberländer-Târnoveanu 1980: E. Oberländer-Târnoveanu, Monede bizantine din secolele VII-X descoperite în nordul Dobrogei. SCN VII, 1980, 163-165.

Oberländer-Târnoveanu 1996: E. Oberländer-Târnoveanu, Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes à Silistra dans la collection de l'Académicien Péricle Papahagi conservées au Cabinet des médailles du Musée National d'Histoire de Roumanie. CN VII, 1996, 97-127.

Oberländer-Târnoveanu 2000a: E. Oberländer-Târnoveanu, Coins and history. The case of the area of the Iron Gates of the Danube during 10th-11th centuries. Istros X, 2000, 387-411.

Oberländer-Târnoveanu 2000b: E. Oberländer-Târnoveanu, Relaţiile daco-romanilor şi populaţiei româneşti cu lumea sud-europeană în perioada secolelor IV-XIV. Privire specială asupra teritoriului de la est şi sud de Carpaţi (Bucureşti 2000).

Oberländer-Târnoveanu 2001a: E. Oberländer-Târnoveanu, From the Late Antiquity to Early Middle Ages - The Byzantine coins in territories of the Iron Gates of Danube. From the second half of the 6th century to the first half of the 8th century. EBPB IV, 2001, 29-69.

Oberländer-Târnoveanu 2001b: E. Oberländer-Târnoveanu, Moneda bizantină şi de tip bizantin pe teritoriile de la sud de Carpaţi în secolele XII-XV - o analiză critică a documentelor numismatice. Mousaios VII, 2001, 337-391.

Oberländer-Târnoveanu 2001c: E. Oberländer-Târnoveanu, Societate, economie şi politică – populaţiile de pe teritoriul Moldovei şi lumea sud-est-europeană în secolele IV-XIV în lumina descoperirilor monetare. Suceava XXVI-XXVII-XXVIII, 1999-2000-2001, 2001, 311-355.

Oberländer-Târnoveanu 2002: E. Oberländer-Târnoveanu, La răscruce de vremuri – tranziţia de la antichitate la evul mediu timpuriu în zona Porţilor de Fier ale Dunării – un punct de vedere numismatic. CN VIII, 2002, 121-172.

Oberländer-Târnoveanu 2003-2004: E. Oberländer-Târnoveanu, Imperiul Bizantin şi „Barbaricum apropiat" – populaţiile din Muntenia şi Imperiul Bizantin în secolele VI-X (marturia numismaticii). Ialomiţa IV, 2003-2004, 323-381.

Oberländer-Târnoveanu, Constantinescu 1994: E. Oberländer-Târnoveanu, E.-M. Constantinescu, Monede romane târzii şi bizantine din colecţia Muzeului Judeţean Buzău. Mousaios IV, I, 1994, 311-341.

Pohl 1988: W. Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr., München, BECK, 1988.

Talvio 2000: T. Talvio, Islamic and Western Coins as Jewellery in Viking-Age Finland. In: (Hrsg. B. Kluge, B. Weisser) XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997, Akten-Proceedings-Actes II, Berlin, 2000, 983-985.

Talvio 2002: T. Talvio, Coins and Coin Finds in Finlad AD 800-1200. ISKOS 12, 2002, 1-235.

Winter 2000: H. Winter, Die byzantinischen Fundmünzen aus dem österreichischen Bereich der Avaria. In: (Hrsg. F. Daim) Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt: Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühnittelalter. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7 (Innsbruck 2000), 45-66.

Wołoszyn 1999a: M. Wołoszyn, Moneta bizantyńska na terenie Kaganatu Awarskiego (uwagi na marginesie książki Pétera Somogyi 1997). Archeologia Polski 44, 1-2, 1999, 147-177.

Wołoszyn 1999b: M. Wołoszyn, Monety bizantyńskie VI-VIII w. nad środkowym Dunajem i kwestia ich zróżnicowania pod względem miejsca emisji. In: Труды VI Международного конгресса славянской археологии, т. 5 (Москва 1999), 287-294.

Wołoszyn 2005: M. Wołoszyn, Monety bizantyńskie VI-VII w. w Polsce na tle środkowoeuropejskim. In: (Hrsg. P. Kaczanowski, M. Parczewaki) Archeologia o początkach Słowian (Kraków 2005), 637-680.

Wołoszyn 2008: M. Wołoszyn, Byzantine coins from the 6th and the 7th c. from Poland and their East-Central European context. Ways and phases, contexts and functions. In: (Eds. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters) Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radziwiłł Palace, Niebów (Poland), 3-6 September 2005. Collection Moneta 82 (Wetteren 2008), 195-224.

18.03.2012

Dr. Sergiu Musteață, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chişinău, str. Ion Creangă nr. 1, MD-2069 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sergiu_musteata@yahoo.com

Adrian Ioniță,
AŞEZAREA DIN SECOLELE XII-XIII DE LA BRATEI

Sibiu - Alba-Iulia, 2009, 199 pag. + 274 pl., ISBN 978-973-117-210-1

Localitatea Brateiu* (jud. Sibiu, România) a devenit binecunoscută arheologilor români şi străini datorită mai ales numeroaselor şi importantelor descoperiri datând din epoca migraţiilor (sec. IV-XIII d. Hr.), numită o vreme cu justificat temei şi „mileniul întunecat". Iniţiate în anul 1959 de ilustrul arheolog Ion Nestor şi continuate după dispariţia prematură a magistrului (1974) de merituoşii săi discipoli Eugenia Zaharia şi Ligia Bârzu până în 1991, cercetările arheologice sistematice de pe teritoriul acestei comune transilvănene s-au soldat cu identificarea şi dezvelirea unei întregi serii de obiective şi complexe arheologice, între care se evidenţiază trei necropole reprezentative din sec. IV-V, VI-VII şi, respectiv, VII-VIII şi două întinse aşezări cu resturi de vieţuire din sec. IV-XIII, toate situate la est de sat, pe malul stâng al râului Târnava, dar în locuri diferite (Nestor 1966; Zaharia 1994). Unele dintre aceste importante descoperiri au fost valorificate exemplar din punct de vedere ştiinţific de către autorii săpăturilor (Bârzu 1973; Bârzu 1995; Zaharia 1977), alte vestigii însă au fost publicate numai parţial sau au rămas chiar inedite.

Indiscutabil, între diferitele obiective arheologice de la Brateiu un loc aparte îl ocupă marea aşezare de tip rural din punctul *Nisipărie* (notată Aşezarea 2), cu variate urme de locuire din epoca migraţiilor, considerată ca fiind poate cel mai important şi mai complex sit arheologic medieval din Transilvania. Identificat în anul 1960, situl la care ne referim a fost cercetat prin săpături de anvergură pe durata mai multor campanii arheologice întreprinse cu unele întreruperi între 1963-1991, iniţial coordonate de prof. Ion Nestor, iar apoi de către Eugenia Zaharia, secondată de Ligia Bârzu. Drept rezultat, pe o suprafaţă de cca 40 mii m² au fost scoase la lumină peste 400 de diverse complexe de locuire, gospodăreşti sau meşteşugăreşti din sec. IV-V, VI-VII, VIII şi XII-XIII, precum şi un cimitir cu morminte de incineraţie în urne din perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului. Dintre numeroasele vestigii descoperite, Eugenia Zaharia a reuşit să publice corespunzător 11 locuinţe din sec. VI-VII şi alte 10 din veacurile VII-VIII (Zaharia 1995), la care se adaugă câteva complexe amintite în diferite rapoarte de săpătură, mai mult sau mai puţin succint (Zaharia 1983; Zaharia, Bârzu, Constantin 1986; Zaharia, Bârzu 1993).

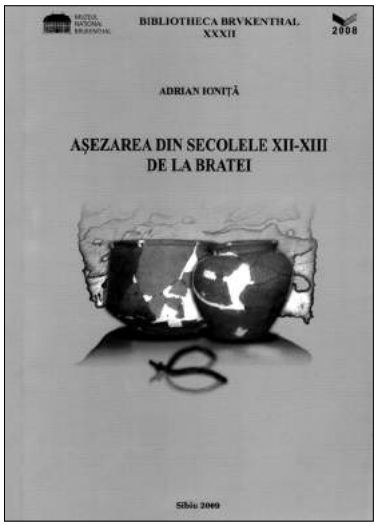

Având acordul şi sprijinul plenar al autorilor săpăturilor de la Brateiu, colegul de breaslă de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, dr. Adrian Ioniţă, specialist în arheologia medievală, şi-a propus în anul 2002 să prelucreze toate vestigiile aparţinând ultimei etape a locuirii (sec. XII-XIII) din aşezarea medievală de pe malul Târnavei, etapă care s-a dovedit a fi cel mai bogat documentată prin complexe şi materiale arheologice. Rodul acestor cercetări asidue îl prezintă o voluminoasă monografie arheologică, publicată de curând la Sibiu în seria Bibliotheca Brukenthal, pe care o şi semnalăm în rândurile de faţă.

Ca structură, lucrarea este alcătuită din introducere (p. 7-8), şase capitole, denumite *Istoricul cercetărilor arheologice din aşezarea 2* (p. 9-10), *Analiza complexelor* (p. 11-21), *Analiza materialelor* (p. 23-42), *Analiza zooarheologică* (p. 43-46), *Cronologia aşezării* (p. 47) şi *Concluzii istorico-arheologice* (p. 49-52), un cuprinzător catalog al descoperirilor (p. 53-176), o listă cu denumirile în limbile română, germană şi maghiară ale unor localităţi din Transilvania, numită *Concordanţa numelor localităţilor* (p. 177), lista pre-

* Comuna respectivă s-a numit anterior şi Bratei, nume sub care s-a şi înscris în literatura arheologică.

scurtărilor bibliografice (178-184), două rezumate în limbile engleză (p. 185-188) şi germană (p. 189-192), traduse de arheologul berlinez Nikolaus Boroffka, şi o bogată ilustraţie (274 planşe).

În *Introducere* autorul face câteva consideraţii privitoare la scopul şi conţinutul lucrării, consemnează contribuţia deosebită adusă de-a lungul mai multor decenii de către Ion Nestor, Eugenia Zaharia şi Ligia Bârzu la prospectarea arheologică a teritoriului com. Brateiu, prezintă câteva dintre problemele întâmpinate la prelucrarea descoperirilor şi modalităţile de soluţionare a lor şi încheie cu mulţumiri adresate tuturor celor care l-au susţinut în dificilul său demers.

În primul capitol, care ar fi trebuit poate contopit cu partea introductivă, sunt prezentate pe scurt cadrul fizico-geografic, istoricul cercetărilor, metoda de săpătură, topografia şi stratigrafia aşezării, precum şi câteva date despre mijloacele avute la îndemână de autor la întocmirea lucrării. Referitor la cercetările arheologice din situl de la Brateiu-*Nisipărie,* se relevă că ele au fost de mare amploare, între anii 1963-1990 organizându-se 18 campanii de săpături, în cursul cărora s-au trasat peste 65 de secţiuni şi casete de mărimi diferite însumând o suprafaţă de cca 40 mii m². În urma săpăturilor, pe cuprinsul sitului au ieşit la iveală peste 400 de complexe aparţinând mai multor perioade, dintre care 177 au fost atribuite aşezării din veacurile XII-XIII. Cât priveşte dimensiunile acestei aşezări, potrivit estimărilor lui Adrian Ioniţă, ultima etapă a locuirii nu a ocupat întreaga suprafaţă explorată a sitului, ci mai puţin de jumătate (cca 15-16 mii m²). Din păcate, planul general ajuns în posesia autorului era unul incomplet, „neconţinând secţiunile efectuate în şapte campanii şi în foarte multe cazuri reperele pentru a trece complexele cercetate în planul existent" (p. 10), din care cauză nu a fost publicat. După părerea noastră însă, chiar un asemenea plan lacunar al săpăturilor prezintă totuşi interes ştiinţific şi ar fi trebuit inclus în lucrare. Dintre alte dificultăţi întâlnite, autorul mai notează aici lipsa planurilor unor locuinţe şi gropi, lipsa descrierii câtorva complexe de locuire, pierderea unor materiale arheologice ş.a., toate acestea afectând într-o oarecare măsură ansamblul lucrării.

Una dintre componentele de greutate ale volumului îl constituie capitolul II, în care este efectuată prelucrarea informaţiilor referitoare la diferitele categorii de complexe. Sunt analizate 28 (31?) de locuinţe, 18 (22?) anexe, 3 cuptoare gospodăreşti, 1 cuptor de olărie, 1 depozit de unelte, 112 gropi de diverse destinaţii, precum şi mai mult de 10 complexe nedefinite (numărul lor total fiind de 177). Înainte de a purcede la examinarea locuinţelor, autorul ţine să precizeze că „criteriul cel mai important pentru considerarea unui complex drept locuinţă este prezenţa instalaţiei de încălzire, coroborată cu dimensiunile şi, de regulă, cu o formă regulată a acestuia" (p. 11). Apoi, se formulează o serie de observaţii generale şi concluzii asupra locuinţelor, bazate pe obişnuita analiză a parametrilor care definesc aceste construcţii: adâncime, suprafaţă, instalaţia pentru foc, elemente constructive, dispunerea gropilor de stâlpi, intrarea. Remarcăm că sunt locuinţe parţial adâncite în sol, compuse dintr-o singură încăpere, de formă cel mai adesea rectangulară în plan, cu suprafeţe cuprinse între 8-15 m², prevăzute cu cuptoare sau, uneori, cu vetre simple. În privinţa cuptoarelor, autorul arată că ele sunt, toate, de lut şi au formă ovală sau circulară, cu diametrele variind între 0,5 şi 1,5 m. În funcţie de construcţia şi amplasarea lor, s-au stabilit trei categorii, tipologic înrudite între ele: 1 – cuptoare situate într-un colţ în interiorul locuinţei; 2 – cuptoare amenajate într-un colţ al locuinţei, aflându-se cu cea mai mare parte în afară; 3 – cuptoare săpate total în afara locuinţei şi amplasate fie într-un colţ, fie pe una dintre laturi. Pentru schiţarea unui cadru corologic şi cronologic al habitatului de la Brateiu, se citează şi unele analogii, aflate cu preponderenţă în aşezările medievale din bazinul carpatic şi Europa Centrală.

Destul de amănunţit analizează Adrian Ioniţă şi caracteristicile celorlalte categorii de complexe descoperite în aşezarea din sec. XII-XIII de pe valea Târnavei. Referitor la construcţiile considerate anexe gospodăreşti, se relevă că ele au aceleaşi adâncimi ca şi locuinţele, dar sunt de dimensiuni mai mici (4,0-8,5 m²) şi au forme mult mai puţin geometrizate. Totodată, autorul ţine să precizeze că relaţia cu locuinţele, deşi este esenţială în definirea rolului acestor complexe, de cele mai multe ori nu a putut fi determinată, astfel că atribuirea făcută rămâne ipotetică. Este, credem, locul potrivit să notăm şi faptul că, din cauza lipsei planului general al săpăturilor, nu s-a putut stabili dispunerea spaţială în cadrul aşezării nici a majorităţii gropilor, care sunt complexele cele mai numeroase la Brateiu. De forme şi dimensi-

uni variate, unele cu pereţii arşi, gropile au avut destinaţii diferite, mai frecventă fiind se pare cea de depozitare a proviziilor sau a resturilor menajere. Inventarul gropilor, la fel ca şi al locuinţelor şi dependinţelor, consta în principal din fragmente ceramice şi oase de animale, la care se adaugă câteva piese de metal, piatră şi lut ars, fără să fie semnalate însă şi boabe de cereale carbonizate, aşa cum se constată în alte aşezări contemporane, de exemplu la Hansca, Moleşti ş.a. (Tentiuc 1996, 65-66).

Un spaţiu corespunzător din economia capitolului este rezervat prezentării cuptorului de olărie şi a depozitului de unelte, care se numără printre cele mai importante descoperiri făcute în aşezarea medievală din bazinul Târnavei. În privinţa primului complex, este interesant de remarcat că arheologii care au efectuat săpăturile l-au considerat iniţial drept groapă (Gr. 150). După aprecierile autorului cărţii însă, complexul la care ne referim reprezintă un cuptor de ars ceramică, alcătuit dintr-o groapă a olarului şi cuptorul propriu-zis, ce aparţine tipului „cu grătar cruţat în lut". În acelaşi timp, se consemnează că, din cauza că instalaţia a fost în bună parte distrusă, nu s-a putut preciza dacă grătarul „era susţinut de un stâlp central ori de un perete median" (p. 16). Dar, având în vedere dimensiunile extrem de reduse ale camerei de ardere a vaselor (0,72×0,60 m) şi alte indicii, nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca placa de reverberaţie să se fi sprijinit doar pe pereţii camerei de foc, fără ca focarul să fi avut vreun stâlp central sau perete median, aşa cum se prezintă, de altfel, majoritatea cuptoarelor de olărie descoperite în aşezările datând din sec. XI-XIII de la est de Carpaţi (Tentiuc 1996, 108-109). Cu privire la perioada de funcţionare a instalaţiei de ars ceramică de la Brateiu, cercetătorul bucureştean se pronunţă pentru încadrarea acesteia „la ultimul nivel de locuire, cândva spre sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul celui următor" (p. 17), încadrare care însă este oarecum în contradicţie cu opinia exprimată cu prilejul analizei ceramicii, potrivit căreia „în acest cuptor s-a produs ceramică pentru comunitatea respectivă o perioadă mai lungă de timp" (p. 30). Cât priveşte ipoteza formulată pe baza analizei ceramicii recuperate din cuptorul de olărie şi în special a diferitelor tipuri de semne de pe fundul vaselor, după care în cadrul aşezării ar fi existat 3-4 meşteri olari (2-3 folosind roata înceată, iar unul roata cu turaţie rapidă), „care au utilizat concomitent acelaşi cuptor" (ibidem), aceasta este mai greu de acceptat, mai ales dacă ţinem cont de dimensiunile mici ale instalaţiei de ars ceramica, dar şi de datele etnografice.

Referitor la depozitul de unelte, se consemnează că acest interesant complex arheologic prezenta o groapă de formă ovală (dim. 1,6×2,0 m), situată la periferia de vest a sitului, în care se aflau şase obiecte de fier: un cuţit de plug, un brăzdar, o bardă, un târnăcop, un lanţ şi o bucşă de la osia carului. Precum aminteşte şi autorul, piesele respective au făcut obiectul unui studiu special apărut în 1979, fiind atribuite de cercetătorul care le-a publicat producţiei atelierului săsesc de la Şelimbăr (jud. Sibiu) şi datate la răscrucea sec. XIII-XIV (Nägler 1979). Adrian Ioniţă respinge însă această încadrare cultural-cronologică şi încearcă să argumenteze opinia că depozitul în discuţie ar ţine de aşezarea din sec. XII-XIII, deşi nu exclude şi o datare mai timpurie, în sec. VIII-IX.

Un capitol de un interes deosebit este şi cel în care se examinează materialul arheologic recoltat din staţiunea medievală de la Brateiu. Pornind de la criteriul funcţional de clasificare, autorul a grupat inventarul aşezării în următoarele categorii: A. *Ceramica*; B. *Arme, piese de armură şi harnaşament*; C. *Unelte şi ustensile*; D. *Obiecte de podoabă*; E. *Diverse*; F. *Monede*, la care se adaugă şi resturile faunistice, tratate într-un capitol aparte. În privinţa ordinii de prezentare a materialelor, credem, la fel ca şi alţi specialişti, că ar fi fost indicat mai întâi să se analizeze uneltele şi armele, care sunt obiecte ce definesc preocupările primordiale ale societăţii, şi nu olăria, care, chiar dacă alcătuieşte majoritatea categorică a inventarului arheologic, deţinea un rol secundar pentru evoluţia comunităţilor umane (Spinei 2008, 406). Cât priveşte clasificarea tipologică a diferitor categorii de obiecte, aceasta s-a realizat în mod corespunzător, după criterii formale judicioase, definirea tipurilor şi a variantelor fiind aproape întotdeauna precisă. Totodată, autorul a apelat la diverse analogii, culese dintr-un areal geografic larg, fapt care permite cunoaşterea mai exactă şi mai nuanţată a semnificaţiei antichităţilor de la Brateiu.

Cum este şi firesc, în cadrul analizei pieselor de inventar, un loc aparte i s-a rezervat olăriei, care este reprezentată prin 25 de vase întregibile şi 2687 de fragmente caracteristice, ceea ce consti-

tuie peste 98% din totalul artefactelor examinate şi ilustrate. Chiar din capul locului autorul subliniază că, metodologic, studiul ceramicii „a avut în vedere stabilirea tipului de vas, a tipului de execuţie, felul pastei, arderea şi decorul" (p. 23). Referitor la categoriile ceramice, s-a dovedit clar că în aşezarea de la Brateiu predomină covârşitor borcanele (cca 92%), după care urmează căldările sau cazanele (cca 7,5%), alte forme (tăviţa, bolul, castronul, cana, paharul) fiind documentate extrem de slab (câte 1-3 exemplare). În privinţa tehnicii de lucru, s-a putut determina că cca 80% dintre vase au fost lucrate la roata înceată, alte cca 20% fiind confecţionate la roata rapidă. În 50 de cazuri s-a constatat o netezire ulterioară a vasului cu ajutorul unei spatule de lemn. Cât priveşte pasta folosită la modelarea vaselor, în funcţie de fineţea şi cantitatea nisipului în compoziţie, Adrian Ioniţă a stabilit patru categorii distincte, cel mai frecvent fiind utilizată „pasta cu nisip nu foarte fin" (cca 70%), apoi „pasta cu nisip mai fin" (cca 25%) şi „pasta cu mult nisip" (cca 4%). În unele cazuri s-a dovedit că, pe lângă nisip, pasta mai conţinea mică (144 vase), pietricele (32) sau scoici pisate (10). La fel ca şi în alte aşezări contemporane, majoritatea covârşitoare, dacă nu chiar totalitatea ceramicii a fost arsă în cuptoare de olărie perfecţionate, fiind folosită de regulă metoda oxidantă. În cele mai multe cazuri însă arderea a fost incompletă, recipientele căpătând culoare cărămizie sau brun-cărămizie pe cele două feţe şi negricioasă în secţiune. Totodată, s-a putut preciza că aproximativ 70% dintre vase poartă urme de ardere secundară. Referitor la decor, se arată că peste 1000 de recipiente au fost ornamentate, cel mai adesea cu beţişorul, iar uneori cu pieptenele, rotiţa dinţată sau prin canelură, fiind identificate 10 tipuri de motive (linii în val, linii orizontale, împunsături succesive etc.), precum şi 18 tipuri de combinaţii ale acestora, care sunt ilustrate şi descrise detaliat. Este de relevat că autorul acordă atenţia cuvenită şi clasificării tipologice propriu-zise a vaselor, care se sprijină atât pe exemplarele întregibile, cât, mai ales, pe numeroasele cioburi caracteristice. Se remarcă în special analiza tipologică a borcanelor şi a căldărilor, dar şi a semnelor în relief de pe fundul vaselor, care apar la cca 13% dintre borcane şi aparţin la mai multe tipuri (26).

În ceea ce priveşte celelalte categorii de obiecte, ele sunt, precum s-a amintit, reduse cantitativ, cuprinzând în total 81 de piese, dintre care doar 47 au putut fi analizate şi ilustrate. Între piesele de armament şi harnaşament figurează două săgeţi, 12 pinteni, un umbo de scut, un fragment de zăbală, un fragment de scăriţă de şa şi două catarame, toate lucrate din fier. Se evidenţiază în special pintenii, care, aşa cum relevă şi autorul în capitolul concluziv, apar la Brateiu într-un număr neobişnuit de mare, faţă de alte aşezări rurale contemporane cercetate prin săpături. O categorie importantă de obiecte, analizate într-un paragraf separat, dar fără a fi grupate după domeniile de activitate în care au fost folosite, cum ar fi fost mai potrivit, o constituie uneltele şi ustensilele casnice şi de uz gospodăresc, ce includ o seceră, un brăzdar, un cuţit de plug, un topor, un târnăcop, o bardă, două cleşti, două dălţi, şase cuţite, un amnar, un lanţ şi o bucşă, toate de fier, 12 cute de gresie, şase fusaiole de lut şi un străpungător de os. Obiectele de podoabă sunt mai slab documentate, acestei grupe atribuindu-i-se doar doi cercei sau verigi de tâmplă de bronz, un fragment de brăţară de sticlă multicoloră şi o mărgică de sticlă albastră. La *Diverse* au fost trecute de autor o broască, o balama ori încuietoare cu belciug, o scoabă, un cârlig, o sârmă şi alte 15 obiecte de fier, multe dintre ele aflate în stare avansată de coroziune, a căror funcţionalitate nu a putut fi precizată. La acestea se mai adaugă o lupă şi zgură de fier, descoperite în complexe diferite, vestigii care atestă limpede prelucrarea fierului în aşezarea de care ne ocupăm. Capitolul *Analiza materialelor* se încheie cu prezentarea a două monede ungureşti de argint, ambele din categoria denarilor anonimi, atribuiţi ipotetic regelui Ştefan III (1162-1172).

În secţiunea următoare sunt discutate rezultatele studiului arheozoologic asupra resturilor osteologice descoperite în aşezarea medievală de la Brateiu-*Nisipărie*, studiu care, aşa cum precizează autorul, a fost realizat în vara anului 2007 de către dr. Krish Seetah şi dr. Alexander Pluskowski de la Mc Donald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge. De la bun început se subliniază că materialul faunistic deţine o pondere însemnată în cadrul inventarului arheologic de la Brateiu, fiind recoltate în total 2186 de oase, ce provin din 56 complexe, dintre care 11 locuinţe, 35 gropi, şase anexe, un cuptor gospodăresc şi trei construcţii neprecizate. În continuare, aşa cum este şi potrivit, se descriu detaliat datele determinărilor arheozoologice, acestea indicând următoarele specii: bovine – 54%, ovicaprine –

19,1%, porcine – 18%, cabaline – 6,2%, canine – 0,6%, păsări domestice – 0,5%, iepure – 1%, cerb – 0,1%, scoică – 0,1%. Apoi, pentru înţelegerea mai exactă a semnificaţiei datelor respective, cercetătorul bucureştean prezintă şi pune în discuţie rezultatele analizelor resturilor faunistice descoperite în alte situri medievale din România, Ungaria sau Slovacia (Moreşti, Chilieni, Sânnicolau Român, Dridu, Bucov, Tiszaeszlár-Bashalmon, Beluša ş.a.).

Într-un capitol distinct, deşi foarte scurt, de numai o pagină, este examinată problema încadrării cronologice a aşezării de la Brateiu. De fapt, aşa cum şi precizează, Adrian Ioniţă a încercat să răspundă la două chestiuni: „cât a durat în timp aşezarea de la *Nisipărie* şi în ce perioadă anume s-a încadrat" (p. 47). Referitor la prima întrebare, analizând datele stratigrafice, în special multiplele suprapuneri de complexe (minimum 11 cazuri), autorul ajunge la concluzia că în aşezarea cercetată au existat „cel puţin două niveluri", care ar indica o durată a locuirii de două-trei generaţii (aproximativ 75-80 de ani). Cât priveşte cea de-a doua întrebare, legată de perioada în care s-a locuit în aşezare, pe baza celor două monede ungureşti de argint şi a altor elemente, Adrian Ioniţă fixează debutul locuirii „pe parcursul primei jumătăţi a secolului al XII-lea", iar sfârşitul ei la „cumpăna veacurilor XII-XIII sau cândva, dar nu mult, după 1200". Este de remarcat însă că această datare strânsă a aşezării medievale de la Brateiu, asupra căreia se insistă şi în capitolul concluziv, nu corespunde întru totul cu cea indicată în titlu şi în alte pagini ale lucrării (secolele XII-XIII).

În ultimul capitol (VI) al monografiei, autorul sintetizează mai întâi ideile principale ale compartimentelor anterioare şi schiţează câteva judicioase observaţii ce evidenţiază semnificaţia descoperirilor arheologice de la Brateiu, după care ia în discuţie complicata problemă a apartenenţei etnice a populaţiei de la care au rămas aceste vestigii. La fel ca şi alţi specialişti, Adrian Ioniţă atrage atenţia că în condiţiile în care aşezările rurale datând din sec. XI-XIII din bazinul carpatic nu se deosebesc între ele prin caracteristicile generale, atribuirea lor etnică este extrem de dificilă. Cu toate acestea, el formulează opinia că „aici, ca şi în multe alte cazuri din sud-estul Transilvaniei, avem probabil de-a face cu acele colectivităţi din care se va forma în secolul următor comunitatea secuiască", iar peste câteva rânduri subliniază că, „deşi nu avem nici un document scris ori vreun toponim" care să indice o aşezare a unor grăniceri secui, la Brateiu „realitatea arheologică este covârşitoare". Drept argumente în sprijinul acestei ipoteze autorul invocă „pe lângă similitudinile observate în cazul tipului de locuinţă, cuptoarelor, ceramicii şi chiar a alimentaţiei, în primul rând... numărul neobişnuit de mare de pinteni descoperiţi într-o aşezare rurală..., la care adăugăm şi un umbo de scut". După părerea noastră însă, nici unul din argumentele aduse nu este irefutabil, aşezarea de la Brateiu-*Nisipărie* putând aparţine la fel de bine nu doar secuilor, ci şi unei comunităţi româneşti.

De mare valoare este şi *Catalogul descoperirilor*, care conţine descrierea standardizată a complexelor şi a elementelor de inventar descoperite. Ilustraţia aferentă, care este extrem de bogată şi de bună calitate, a fost grupată pe complexe, incluzând desenele locuinţelor, gropilor, anexelor gospodăreşti şi ale altor construcţii, precum şi ale obiectelor recuperate. Judicios alcătuit, corpusul descoperirilor reprezintă nu doar baza de date pe care autorul îşi întemeiază concluziile asupra aşezării din sec. XII de la Brateiu, ci şi o foarte însemnată sursă documentară pentru cercetările viitoare.

Încheiem această recenzie subliniind că lucrarea dlui dr. Adrian Ioniţă are o importanţă ştiinţifică majoră pentru cunoaşterea realităţilor istorico-arheologice din spaţiul intracarpatic în perioada finală a epocii migraţiilor. Dincolo de unele neajunsuri, este cât se poate de limpede că cercetătorul bucureştean a depus un serios efort de recuperare a unei mari cantităţi de date arheologice, a analizat şi interpretat suficient de pertinent descoperirile din aşezarea medievală de la Brateiu-*Nisipărie*, punându-le eficient în circuitul ştiinţific.

Bibliografie

Bârzu 1973: L. Bârzu, Populaţia autohtonă în Transilvania în secolele IV-V. Cimitirul nr. 1 de la Bratei (Bucureşti 1973).

Bârzu 1995: L. Bârzu, La station N$_o$ 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe-VIIe siècles) avec une expertise de Maria Bulai-Ştirbu. Dacia N.S. 38-39, 1995, 239-295.

Nägler 1979: Th. Nägler, Ein mittelalterlicher Werkzeugfund aus Pretai. In: Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 22 (Sibiu 1979), 24-29.

Nestor 1966: I. Nestor. Bratei. In: (Ed. J. Filip) Enziklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, 1 (Prag, 1966), 159-160.

Spinei 2008: V. Spinei, Recenzie: Adrian Ioniţă, Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII, Bucureşti, 2005. ArhMold XXX, 2008, 405-406.

Tentiuc 1996: I. Tentiuc, Populaţia din Moldova Centrală în secolele XI-XIII (Iaşi 1996).

Zaharia 1977: E. Zaharia, Populaţia românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei) (Bucureşti 1977).

Zaharia 1983: E. Zaharia, Săpăturile arheologice de la Bratei, jud. Sibiu. MCA 15, 1983, 449-451.

Zaharia 1994: E. Zaharia, Bratei. In: (Ed. C. Preda) Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României, I, A-C (Bucureşti 1994), 202-204.

Zaharia 1995: E. Zaharia, La station № 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe-VIIe siècles). Dacia N.S., 38-39, 1995, 297-356.

Zaharia, Bârzu, Constantin 1986: E. Zaharia, L. Bârzu, I. Constantin, Săpăturile arheologice de la Bratei, jud. Sibiu. MCA 16, 1986, 435-437.

Zaharia, Bârzu 1993: E. Zaharia, L. Bârzu, Staţiunea de la Bratei, jud. Sibiu. MCA 17, 1993, 190-193.

2.02.2012

Dr. Vlad Vornic, Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al AŞM, bd. Ştefan cel Mare, nr. 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: vornic.vlad@yahoo.com

OBITUARIA IN MEMORIAM TUDOR ARNĂUT
24.12.1959-22.04.2012

Scurtă este viaţa, dar mai dureros de scurtă e când o stupidă întâmplare curmă viaţa omului în plina ei ascensiune vitală şi creativă. Aşa a fost să fie, când, în seara 22 aprilie 2012, un nefast accident rutier l-a smuls dintre noi, trecându-l în Eternitate pe generosul nostru coleg, prieten, tată, fiu, frate şi în primul rând Om, în deplinul înţeles al cuvântului, regretatul doctor conferenţiar universitar, prorectorul Universităţii de Stat din Moldova Tudor Arnăut.

Originar din s. Giurgiuleşti din apropierea confluenţei Prutului cu Dunărea, Todirel/Dorel, cum îi spuneau părinţii, a făcut studiile gimnaziale în satul natal, după ce susţine cu succes probele de examinare la Colegiul Pedagogic (Şcoala Pedagogică, cum îi ziceau atunci) din Cahul, una dintre cele mai prestigioase instituţii medii pedagogice din RSS Moldovenească. După absolvirea Colegiului este amplasat în câmpul muncii, însă curând e „chemat la oaste". Serviciul militar îl satisface în diverse regiuni a URSS. „Fiind lăsat la vatră", tânărul T. Arnăut susţine cu succes probele de examinare la Facultatea de Istorie a USM. Demonstrând aptitudini excepţionale în anii de studenţie, T. Arnăut este recomandat după absolvirea facultăţii în calitate de cadru didactic la Catedra de Istorie Antică şi Medievală. Din această vreme şi până la ultima suflare Tudor Arnăut s-a dedicat cu trup şi suflet procesului de cercetare şi instruire în cadrul Facultăţii de Istorie a USM, parcurgând toate treptele ierarhiei universitare de la asistent până la doctor conferenţiar universitar, prorector USM. Concomitent susţine cu brio teza de doctorat, pregătită la Catedra de Istorie Antică şi Arheologie a Universităţii din Bucureşti sub îndrumarea prestigiosului arheolog, istoric şi numismat, doctorul, profesorul universitar Constantin Preda. Organizează şi participă la cercetările mai multor obiective din ţară: Butuceni, Potârca, Stolniceni, Saharna Mică şi de peste hotare – Cartal-Orlovka (Ucraina), Murighiol (România).

Munca asiduă de cercetător s-a încununat cu remarcabile succese, întruchipate într-un şir de studii monografice mult apreciate la noi şi peste hotare. Participările frecvente la congrese, simpozioane şi conferinţe internaţionale cu comunicări de cea mai înaltă probă ştiinţifică l-au pus pe regretatul defunct în rândul celor mai prestigioşi specialişti de epocă preistorică şi antică.

Direcţia ştiinţifică prioritară în care şi-a concentrat eforturile devine studierea Spiritualităţii comunităţilor din spaţiul balcano-carpato-pontic în mileniul I a. Chr. Multiplele lucrări de sinteză, studii şi materiale publicate în diverse reviste de specialitate din străinătate, dar şi frumoasele aprecieri ale referatelor ţinute la reprezentative foruri ştiinţifice l-au încurajat din plin la pregătirea unui serios studiu monografic, care, de fapt, prezintă subiectul principal al tezei de doctor habilitat. Teza şi autoreferatul au fost depuse în instanţele de rigoare, cât şi referenţilor şi consiliului pentru susţinerea tezelor de doctor habilitat aprobată de instanţele respective. Susţinerea tezei de doctor habilitat s-a preconizat pentru data de 15 iunie 2012 orele 14^{00}. Dar nu a fost să fie aşa. Stupida întâmplare ne-a sărăcit într-o clipă, lipsind Catedra, Facultatea, Universitatea de unul din cei mai bine pregătiţi specialişti în domeniu, înflăcărat patriot al istoriei antice. S-a stins din viaţă iubitul dascăl al studenţimii universitare. Vitrega soartă şi-a îndeplinit sorocul, însă chipul, vocea, spiritul lui fermecător va dăinui pururea sălile de curs, birourile Universităţii de Stat din Moldova pentru care s-a dedat cu trup şi suflet ca organizator al procesului de investigare-învăţare, ca manager, dascăl şi îndrumător al tineretului studios. El rămâne veşnic între noi, în faptele şi virtuţile noastre.

Sit tibi terra levis!

(Colectivul catedrei Arheologie şi Istorie Antică, USM)

LISTĂ
selectivă a lucrărilor publicate de Tudor Arnăut

Monografii

Arnăut T., Naniu-Ursu R., Vestigii getice din cea de a doua epocă fierului în interfluviul pruto-nistrean (Iaşi: Helios 1996), 157 p.

Arnăut T., Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spaţiul de la răsărit de Carpaţi (Chişinău: Centrul Editorial al USM 2003), 407 p.

Niculiţă I., Zanoci A., Arnăut T., Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu. Siturile din zona Saharna (Chişinău: Bons Offices 2008), 408 p.

Studii şi articole

Arnăut T., Geto-dacii în istoriografia sovetică. In: Sympozia Thracologica, nr. 8 (Satu-Mare-Carei 1990), 149-150.

Arnăut T., Cojocaru V., Observations archeologiques et historiques sur les peuples qui ont habité le bord N-O Pontque pendant la II- eme - parti du I mill. In: Sympozia Thracologica, nr. 9 (Băile Herculane 1992), 140-141.

Сырбу В., Арнэут Т., Фрако-гетские городища между Карпатами и Днестром (V-III вв. до н.э.). В сб.: Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (Запорожье 1994), 180-182.

Sîrbu V., Arnăut T., Incinta fortificată de la Stolniceni, r. Hânceşti, Rep. Moldova. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracică, I (Bucureşti 1995), 378-400.

Arnăut T., Activitatea ştiinţifică a lui G. Smirnov privind istoria tracilor septentrionali în mileniul I a. Chr. Tyragetia I, 1996, 278-283.

Arnăut T., Moneda antică la est de Carpaţi (sec. VI-III a. Chr.). In: Omagiu închinat lui C. Drahenberg şi V. Potlog (Chişinău 1997), 42-52.

Arnăut T., Geto-dacii la est de Carpaţi în sec. VI-III a. Chr. In: Anuarul Ştiinţific a Universităţii de Stat din Moldova (Chişinău 1998), 15-23.

Arnăut T., Tezaurul de la Bubuieci / Le trésour du Bubuieci. In: Symposia Professorum, seria istoria (Chişinău 1999), 15-16.

Arnăut T., Necropola getică de la Giurgiuleşti. In: Studia in honorem Ion Niculiţă (Chişinău 1999), 135-145.

Arnăut T., Ursu-Naniu R., Considerations sur une decouverte faite aux alentours du village Bubuieci. In: Studia Antiqua et Archaeologica VII, 2000, 351-362.

Arnăut T. Aşezarea fortificată Saharna Mare. In: Istro-Pontica (Tulcea 2000), 93-104.

Арнэут Т., Матвеев С., Памятники правобережья Реута у села Мэшкэуцы. В: Карпатика, вып. 13 (Ужгород 2001), 107-115.

Arnăut T., Arheologul Mircea Babeş la 60 de ani. Tyragetia XI, 2002, 137-138.

Никулицэ И., Арнэут Т., Вопросы происхождения и эволюции наконечников стрел Балкано-Карпато-Понтийского региона. В: Карпатика, вып. 31 (Ужгород 2004), 78-86.

Niculiţă I., Arnăut T., Zanoci A., Simion G. Stepele Bugeacului în mileniile II-I a.Chr. In: Thracians and circumpontic world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (Chişinău - Vadul lui Vodă, 6-11 September 2004), vol. I (Chişinău 2004), 285-322.

Arnăut T., Belotcaci A., Pelivan A., Vetre de cult componente ale spaţiului din habitatul nord-balcanic (sec. VIII-III a. Chr.). In: Studii de Istorie Veche şi Medievală. Studia in honorem Gheorghe Postică (Chişinău 2004), 93-104.

Arnăut T., Belotcaci A., La sacrification de la femme a la mort du mari chez les Thraces. In: Aspect of Spiritual Life in SE Europe (Iaşi 2004), 159-171.

Arnăut T., Râşniţe de tip grecesc din regiunile de la nord şi nord-vest de Pontul Euxin (sec. IV a. Chr. - III p. Chr.). SCIVA 54-56, 2003-2005, 221-247.

Arnăut T., Data About a Category of Bone Tools with the Function of Polishing and Shaping. In: Thracia, XVII (Sofia 2007), 295-305.

Niculiţă I., Zanoci A., Arnăut T., Sistemul defensiv al cetăţii din epoca fierului – Saharna Mare. Tyragetia s.n. 1, vol. I [XVI], 2007, 27-62.

Niculiţă I., Arnăut T., Zanoci A., Cercetări arheologice la Saharna Mică. In: Studia in honorem Florea Costea (Braşov 2007), 83-124.

Niculiţă I., Zanoci A., Arnăut T., Construcţiile de suprafaţă din siturile de la Saharna. Tyragetia s.n. 1, , vol. II [XVII], 2008, 51-78.

Niculiţă I., Zanoci A., Arnăut T., Complexe hallstattiene timpurii din aşezările din zona „Saharna". In: Gavrilă Simion la 80 de ani (Tulcea 2008), 60-105.

Arnăut T., Ursu-Naniu R., Stolniceni – a new aspect of the funerary ritual at the Getic populations. In: Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC - 3rd c. AD) (Brăila-Braşov 2008), 31-40.

Niculiţă I., Arnăut T., Les sacrifices humain chez les Thraco-Getes de l'Est des Carpates. In: Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe (Cluj-Napoca 2008), 161-176.

Niculiţă I., Arnăut T., Le rapport d'emplacement spatial entre les lieux d'habitat et ceux des necropoles chez les Thraces du I-er mil. av. J.-C. Mousaios XIV, 2009, 121-138.

Ursu Naniu R., Arnaut T., Getic funerary vestiges in the Pruth-Dniester interfluve (6th - 3rd centuries B.C.). Rite and ritual. In: Analele Universităţii Spiru Haret. Seria Istorie, nr. 12 (Bucuresti 2009), 89-98.

Arnăut T., Raşpele – noi contribuţii la industria osului dur de animale. In: Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur (Chişinău 2009), 175-186.

Matveev S., Arnăut T., Piese de armament descoperite în apropierea comunei Buţeni (r-nul Hânceşti). In: Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur (Chişinău 2009), 187-190.

Niculiţă I., Arnăut T., L'inventaire funeraire - un source informative ou/et indice social et symbole religieux (Base sur les materials des necropolis du Ier milenaire av. J.-C. de l'est des Carpates). Istros XVI, 2010, 185-206.

Croitor R., Arnăut T., A short report on new osteogical and tapfonomical records from the Getic monument Stolniceni. Revista Arheologică s.n. 2, vol. V, 2010, 179-183.

Arnăut T., Vorotneac E., The wooden church „Saint Hierarch Nicolas" – a historical monument and a Symbol of spiritual cultura. In: Codrul Cosminului, nr. 1, XVII (Suceava 2011), 55-62.

Teze ale comunicărilor ştiinţifice

Arnăut T. Rezultatele preliminare ale săpăturilor din necropola getică de la Giurgiuleşti. In: Cronica săpăturilor pe anul 1997 (Călăraşi 1998), 128.

Arnăut T., Ţârdea N., Emisele monetare barbare din vest şi nord-vestul Pontului Euxin. In: Conferinţa corpului didactico-ştiinţific al USM (Chişinău 1998), 175-176.

Arnăut T., Belotcaci A., Des pratiques funeraires chez les Anciens Thraces dans la Region Est-Carpatique. In: Thrace and the Aegean, Eight International Congress of Thracology, Sofia-Iambol, 25-29 september, 2000 (Sofia 2000), 61-62.

Arnăut T., Matveev S., Bercu V., Considérations préliminaires sur le site de Saharna I. In: Thracians and Circumpontic World. IX-th International Congress of Thracology (sept. 2004, Chişinău-Vadul lui Vodă). Summaries (Chişinău 2004), 63-64.

Niculiţă I., Zanoci A., Arnăut T., Nicic A., Băţ M., Investigaţii arheologice în regiunea Nistrului Mijlociu. In: Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (18-19 octombrie 2007). Rezumatele comunicărilor (Chişinău 2007), 16-18.

Niculiţă I., Arnăut T., Rezultatele preliminare ale săpăturilor arheologice la situl fortificat Saharna Mică – 2008. In: Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (16-17 octombrie 2008, Chişinău). Rezumatele comunicărilor (Chişinău 2008), 24-25.

Niculiţă I., Arnăut T., Rezultatele preliminare ale săpăturilor de la Saharna Mică (campania 2009). In: Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei (15-16 octombrie 2009, Chişinău). Rezumatele comunicărilor (Chişinău 2009), 19-20.

Lista abrevierilor

ActaMM	Acta Moldavie Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AIIA Iaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice Cluj , Sibiu
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
AMIT	Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
L'Anthropologie	L'Anthropologie, Paris
Apulum	Acta Musei Apulensis. Arheologie, Istorie, Etnografie
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
Athenaeum	Athenaeum. Studi Periodici di Litteratura e Storia dell'Antichità
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi.
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institutes, Frankfurt am Main
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamţ
BPS	Baltic-Ponties Studies, Poznan
Britannia	Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CAANT	Cercetări arheologice în aria nord-trică. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti
CCA	Cronica cercetărilor arheologice
CCDJ	Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
Codrul Cosminului	Codrul Cosminului, Universitatea ,,Ştefan cel Mare” Suceava
Current Anthropology	Current Anthropology. Boston University, Boston
Dacia N.S.	Dacia. Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti
Eurasia Antiqua	Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Berlin
Hierasus	Hierasus. Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoşani
Hyperboreus	Hyperboreus. Bibliotheca Classica Petropolitana, St. Petersburg
Historia	Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, Wiesbaden
Ialomiţa	Ialomiţa (Studii şi comunicări). Muzeul Judeţean Ialomiţa, Slobozia
ISM	Inscripţiile din Scythia Minor, Bucureşti
Istros	Istros, Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila
KözlKolozsvár	Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum, Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár. Cluj-Napoca
LGPN	A Lexicon of Greek Personal Names, Oxford

LIMC	Lexicon iconographicum mythologiae classicae, Zürich
MCA	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti
Memoria Antiqvitatis	Memoria Antiqvitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamţ
MitteArchIst	Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
Mousaios	Mousaios. Muzeul Judeţean Buzău, Buzău
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica	Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Constanţa
Prehistoire Europeenne	Prehistoire Europeenne. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, Liège
Przeglad archeologiczny	Przeglad archeologiczny, Poznan
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
Quaternaire	Quaternaire, Paris
RE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, Chişinău
Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „A.I. Cuza", Iaşi
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
SCN	Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti
Slovenska Archeologia	Slovenska Archeologia, Bratislava
Stratum plus	Stratum plus. Şcoala Antropologică Superioară, St.-Peterburg-Chişinău-Odessa
Thetis	Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, Mannheim
Thracia	Thracia, Sofia
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
Zargidava	Zargidava, Bacău
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
Археология	Археология, София
Археологія	Археологія, Кїив
Археологические вести	Археологические вести, Москва
АИМ	Археологические исследования в Молдавии, Кишинев
АКМ	Археологическая карта Молдавской ССР, Кишинев

АО	Археологические Открытия, Москва
АСГЭ	Археологический Сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград/Санкт Петербург
БКПЧП	Бюллетень Комиссии по изучению Четвертичного периода, Москва
ВДИ	Вестник древней истории, Москва
ЗООИД	Записки Одесского общества изучения древностей, Одесса
Карпатика	Карпатика. Институт Карпатоведения, Ужгород
КСИА	Краткие сообщения Института Археологии АН СССР, Москва
КСИИМК	Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры, Москва-Ленинград
КСОГАМ	Краткие сообщения Одесского Археологического Музея, Одесса
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
МИАЭ МССР	Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР, Кишинев
РА	Российская Археология, Москва
СА	Советская Археология, Москва
САИ	Свод археологических источников, Москва
ССПК	Старожитності Степового Причономор'я і Криму, Запоріжжя
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revistă prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere, (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se va prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 decembrie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 December

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате А4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 декабря

BONS OFFICES
Casa Editorial Poligrafică

Casa editorial-poligrafică „Bons Offices”
mun. Chişinău, mun. Chişinău, str. Feredeului 4/6, MD-2005
tel/fax.: 500-894; tel.: 500-895, 500-578
e-mail: ion@bons.md